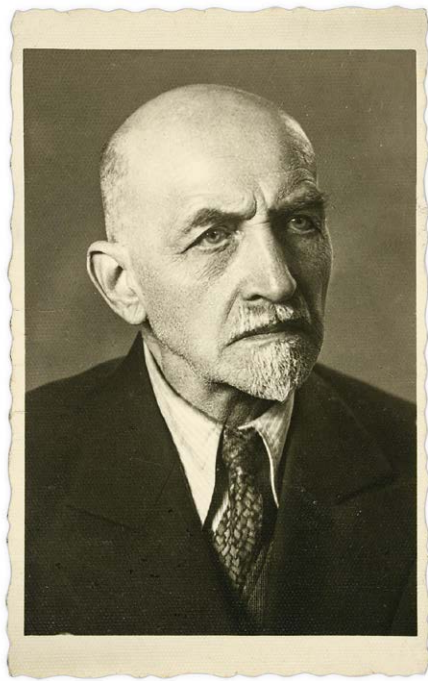

ROTUNDA
NA GÓRZE ZAMKOWEJ W CIESZYNIE

Pamięci Wiktora Kargera

Teresa Rodzińska-Choraży, Andrzej Tyc, Wacław Gojniczek,
Bożena Czwojdrak, Jana Gryc, Zofia Jagosz-Zarzycka,
Bogusław Choraży, Grzegorz Chromik, Łukasz Łukaszewski

ROTUNDA
NA GÓRZE ZAMKOWEJ W CIESZYNIE
Badania archeologiczno-architektoniczne 1941–2017

MUZEUM ŚLĄSKA CIESZYŃSKIEGO

UNIwersytet
JAGIELLOŃSKI
W KRAKOWIE

Copyright © 2020 Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie

Copyright © 2020 TERESA RODZIŃSKA-CHORAŻY, ANDRZEJ TYC, WACŁAW GOJNICZEK, BOŻENA CZWOJDRAK,
JANA GRYC, ZOFIA JAGOSZ-ZARZYCKA, BOGUSŁAW CHORAŻY, GRZEGORZ CHROMIK, ŁUKASZ ŁUKASZEWSKI

Recenzenci: prof. dr hab. SŁAWOMIR GAWLAS, prof. dr hab. JACEK POLESKI

Publikacja wydana ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego pochodzących z Funduszu Promocji Kultury, dofinansowana ze środków Wydziału Historycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie oraz powiatu cieszyńskiego, miasta Cieszyn i firmy Ustronianka sp. z o.o.

Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego.

Narodowy
Instytut
Dziedzictwa

Domiat Cieszyński

Cieszyn
robi wrażenie

ARJ3
Archeologický ústav
AV ČR, Brno

The book was published with the institutional support for the long-term conceptual development of a research organisation rvo: 68081758 – The Czech Academy of Sciences, Institute of Archaeology, Brno

Redakcja: TOMASZ PASTECZKA

Tłumaczenie na język angielski: KRZYSZTOF HIPPI

Korekta tekstów angielskich: IRENA FRENCH

Projekt publikacji, opracowanie techniczne i skład: MAREK SOKOŁOWSKI

Projekt okładki: PIOTR KOSTECKI

Na okładce: przekrój podłużny rotundy w–e, 1947 r., Leszek Dąbrowski

Egzemplarz bezpłatny

978-83-934004-9-2

Wydawca główny Muzeum Śląska Cieszyńskiego

978-83-935675-4-6 (Instytut Historii Sztuki UJ) współwydawca

978-80-7524-042-2 (Archeologický ústav AV ČR, Brno, v. v. i.) współwydawca

978-83-952515-2-8 (Agencja reklamowa iMEDIUS sp. z o.o.) współwydawca

Spis treści

Wprowadzenie	7
CZĘŚĆ I. ZARYS FIZJOGRAFICZNY I UWARUNKOWANIA ŚRODOWISKOWE GÓRY ZAMKOWEJ W CIESZYNIE	
1. Zarys fizjograficzny i uwarunkowania środowiskowe Góry Zamkowej w Cieszynie	13
CZĘŚĆ 2. ROTUNDA I GÓRA ZAMKOWA W CIESZYNIE W BADANIACH HISTORYCZNYCH	
2.1 Źródła pisane do dziejów rotundy i badań archeologicznych w XX wieku	29
2.2 Rotunda w badaniach historycznych	35
2.3 Historyczny kontekst funkcjonowania rotundy św. Mikołaja w okresie średniowiecza	39
2.4 Rotunda na tle dziejów Śląska Cieszyńskiego	43
2.5 Rotunda – jej wezwanie, duchowni oraz wyposażenie	55
CZĘŚĆ 3. DZIEJE BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH	
3. Dzieje badań archeologicznych	67
CZĘŚĆ 4. ANALIZA ARCHEOLOGICZNEGO MATERIAŁU ZABYTKOWEGO	
4.1. Analiza stratygraficzna i opis obiektów nieruchomych z badań przeprowadzonych w latach 1941–2017	79
4.2. Materiały prehistoryczne z rejonu kaplicy św. Mikołaja na Górze Zamkowej w Cieszynie	117
4.3. Analiza wczesnośredniowiecznych i średniowiecznych zabytków ruchomych	147
4.4. Cmentarzysko	181
CZĘŚĆ 5. GRÓD W CIESZYNIE W ŚWIETLE ŹRÓDEŁ ARCHEOLOGICZNYCH	
5. Gród w Cieszynie w świetle źródeł archeologicznych	199
CZĘŚĆ 6. STAN BADAŃ HISTORYCZNO-ARTYSTYCZNYCH	
6. Stan badań historyczno-artystycznych	207
CZĘŚĆ 7. ROTUNDA ŚW. MIKOŁAJA W CIESZYNIE JAKO DZIEŁO ARCHITEKTURY	
7.1 Przemiany rotundy w świetle źródeł ikonograficznych i przekazów pisanych do 1941 roku	217
7.2 Działalność Georga Raschkego i Günthera Grundmanna 1941–1943	229
7.3 Prace zabezpieczające po 1945 roku oraz działalność Zygmunta Gawlika (1951–1955) w świetle zachowanej dokumentacji i źródeł materialnych	245
7.4 Opis relikwów architektury odsłoniętych w latach 1941–1942 oraz 2013–2017	281
7.5 Analiza i rozwarstwienie chronologiczne murów rotundy	299
7.6 Stan zachowania i uwarunkowania konserwatorskie	311
7.7. Rotunda cieszyńska w kontekście rotund jednoapsydowych w Europie XII i XIII wieku	313
Zakończenie	321
CZĘŚĆ 8. ANEKS ŹRÓDŁOWY	
8. Opisy zamku w Cieszynie z XVIII i początku XIX wieku	327
Wykaz skrótów	351
Źródła i literatura	352
Spis ilustracji	370
Indeks osobowy	378
Indeks geograficzny	381
Summary	385
Biogramy	395

Wprowadzenie

Oddajemy do rąk Czytelników książkę będącą owocem interdyscyplinarnych badań nad rotundą na Górze Zamkowej w Cieszynie, prowadzonych w latach 2013–2017. Ta emblematiczna dla sztuki romańskiej na ziemiach polskich budowla od 150 lat była przedmiotem zainteresowania miłośników starożytności, historyków, badaczy kultury i tożsamości Śląska Cieszyńskiego, przede wszystkim zaś historyków sztuki i architektury oraz archeologów. Zainteresowanie to w różnych okresach nasilało się i opadało, a od schyłku lat 60. XX wieku niemal zanikło – w literaturze nie pojawiały się bowiem nowe, istotne publikacje na jej temat. Wydawać by się mogło, że stan, w jakim pozostawiono rotundę po badaniach i restauracji w latach 50. ubiegłego stulecia, oraz konkluzje formułowane w ich wyniku zadowalały zarówno lokalną społeczność, jak i specjalistów. Rotunda cieszyńska, jedyna spośród wczesnośredniowiecznych kościołów centralnych w Polsce, która zachowała w znacznym stopniu swą pierwotną strukturę, przez kilka dekad pozostawała „tematem uśpionym”, mimo umieszczenia jej odnowionego wizerunku na rewersie banknotu dwudziestozłotowego.

W poprzednich dwóch stuleciach rotunda przechodziła dwie znaczące przebudowy, kilka etapów prac remontowo-restauracyjnych oraz dwukrotnie w jej najbliższym otoczeniu i we wnętrzu prowadzono eksploracje archeologiczne. Pierwsza przebudowa, odnotowana przez źródła i poświadczona ikonograficznie, nastąpiła w 1839 roku, kiedy to wiedeński architekt Josef Kornhäusel przekształcił średniowieczny kościół w neorenesansową kaplicę. Podczas okupacji, w latach 1941–1942, badania archeologiczne prowadzili Georg Raschke i Günther Grundmann, dokonując istotnych odkryć we wnętrzu i „odzierając” rotundę z dziewiętnastowiecznej obudowy. Przyspieszyło to proces destrukcji budowli, co stało się powodem podjęcia pierwszych powojennych prac remontowych już w 1947 roku. Na okres 1947–1955 przypadają prowadzone przez Alinę Kietlińską badania wykopaliskowe terenu na wschód od rotundy oraz restauracja i reroomanizacja kościoła według projektów i pod nadzorem Zygmunta Gawlika. Po 1955 roku

nie prowadzono już żadnych badań, a drobnym remontom czy instalacji oświetlenia zewnętrznego po roku 2000 nie towarzyszyły naukowe obserwacje. W 2019 roku upłynęło więc 180 lat, odkąd możemy śledzić – co prawda z dużym trudem – przekształcenia tej szacownej świątyni. Od ostatnich planowych badań wykopaliskowych prowadzonych wokół kościoła minęło lat 65, natomiast od studiów architektonicznych i historyczno-artystycznych Grundmanna – prawie 80. Rozbieżności w poglądach dotyczących datowania i genezy formy rotundy, artykułowane – właściwie bez rzetelnych podstaw – przez różnych badaczy, spowodowały, że zweryfikowanie dotychczasowej wiedzy stało się koniecznością, zwłaszcza wobec wciąż podnoszonego w nauce (głównie czeskiej i słowackiej) problemu pochodzenia formy oraz funkcji rotund jednoapsydowych w Europie Środkowej.

Konieczność podjęcia nowych badań dostrzegają zarówno pisząca te słowa, jak i mgr Zofia Jagosz-Zarzycka z Działu Archeologii Muzeum Śląska Cieszyńskiego oraz mgr Jana Gryc z Czeskiej Akademii Nauk w Brnie. Nasze pierwsze spotkanie ponad dziesięć lat temu w Cieszynie zaowocowało podjęciem współpracy, której celem było doprowadzenie do wznowienia prac terenowych i przygotowanie nowej monografii zabytku. W 2013 roku – po sześciu dekadach – udało się ponownie wbić łopatę archeologa w bezpośrednie otoczenie rotundy. Zanim to jednak nastąpiło, przez kilka lat w ramach przygotowań prowadzone były poszukiwania i kwerenda materiałów archiwalnych, spoczywające głównie na barkach J. Gryc i Z. Jagosz-Zarzyckiej. Kwerenda ta pozwoliła nam postawić pytania i wytyczyć kierunki dalszego postępowania. Do zespołu dołączyli specjaliści innych dziedzin – dr hab. Bożena Czwojdrak, prof. uś i dr hab. Wacław Gojniczek, prof. uś z Instytutu Historii Uniwersytetu Śląskiego, dr Andrzej Tyc z Instytutu Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego, dr Łukasz Łukaszewski z Wydziału Inżynierii Lądowej Politechniki Krakowskiej, dr hab. Grzegorz Chromik z Instytutu Filologii Germańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz dr Bogusław Choraży z Muzeum Historycznego w Bielsku-Białej.

Już we wstępie należy podkreślić, że współczesne badania byłyby znacznie trudniejsze bez dzieła Witolda Iwanka, pierwszego polskojęzycznego monografisty kościoła, którego *opus vitæ* nigdy nie zostało opublikowane. W 1960 roku ukończył on studia z historii sztuki na Uniwersytecie Jagiellońskim, a w 1975 uzyskał stopień doktora na Politechnice Wrocławskiej, broniąc pracy, której tematem była właśnie rotunda św. Mikołaja. Od 1968 roku był związany z Muzeum w Cieszynie, pełniąc funkcję jego dyrektora w latach 1976–1982. Omawiana rozprawa liczy 341 stron maszynopisu, a jej uzupełnieniem jest osobny tom z materiałem ilustracyjnym (obecnie w posiadaniu rodziny). Jedyne zachowane egzemplarze monografii jest zdeponowane w archiwum muzeum. W niniejszej publikacji niejednokrotnie będziemy się powoływać na zawarte w niej dane. Szczególnym walorem pracy W. Iwanka są wzmianki (wraz z cytatami w oryginale) na temat dziewiętnastowiecznych tekstów dotyczących rotundy oraz informacje pozyskiwane od uczestników badań z lat 50. XX wieku. Choć część analityczna w dużym stopniu się zdezaktualizowała, a do metody i sposobu narracji można mieć dziś zastrzeżenia, bezwzględna wartość tej pracy jest zawarty w niej niezwykle cenny materiał faktograficzny. Tym samym stała się ona źródłem, bez którego wiele ważnych informacji nie trafiłoby do współczesnego czytelnika. Niepublikowany tekst W. Iwanka został udostępniony przez jego zięcia mgr. inż. Wojciecha Riessa, za co składamy podziękowania.

Elementem stale obecnym w naszych badaniach była konfrontacja źródeł ikonograficznych, pisanych, archeologicznych i architektonicznych. W jej toku kolejne pomysły i hipotezy były stawiane i obalane, a to, co pozostało z wyjściowych konstrukcji teoretycznych, jest oparte na oddzieleniu mitów od mocno zatartego przekazu, który wciąż jeszcze jest zakodowany w murach rotundy. Po inwazyjnych przemianach w XIX i XX wieku rotunda nie mogła przemówić do nas pełnym głosem, niemniej jednak staraliśmy się usłyszeć jej szept. Wielu problemów nie udało się rozwiązać, a liczne zagadnienia pozostaną otwarte. Kilka kluczowych elementów rotundy zostało w przeszłości bezpowrotnie utraconych, co znacząco utrudniło sformułowanie jednoznacznej odpowiedzi na najważniejsze pytania. Pięć sezonów badań terenowych pozwoliło jednak ujrzeć ją w nowym świetle, a konfrontacja archiwaliów i tego, co zobaczyliśmy w wykopach, przyniosła zaskakujące obserwacje dotyczące odkryć G. Raschkego oraz działań podjętych na początku lat 50. XX wieku przez Z. Gawlika. Kolejny raz interdyscyplinarność badań i ich systematyczny tok potwierdziły, że obiekty badane kilkadziesiąt lat wcześniej muszą

zostać poddane weryfikacji za pomocą współczesnego aparatu naukowego różnych dziedzin.

W pierwszych dwóch rozdziałach niniejszego opracowania omówione są warunki przyrodniczo-geologiczne Góry Zamkowej oraz przekazy pisane na temat kościoła w źródłach średniowiecznych i nowożytnych. Problematyka geomorfologiczna poruszona w rozdziale pierwszym jest istotna nie tylko z uwagi na opis miejsca, w którym wzniesiono rotundę, ale przede wszystkim ze względu na zagadnienia architektoniczne i uwarunkowania konserwatorskie (omówione w rozdziale siódmym). W rozdziale drugim, skoncentrowanym na zagadnieniach historycznych, dzieje rotundy zostały ukazane w kontekście uformowania się najpierw grodu, a potem miasta rozwijającego się u stóp Góry Zamkowej, na tle organizacji kościelnej na Śląsku Cieszyńskim, wreszcie przez pryzmat nielicznych wzmianek na temat jej wyposażenia i wezwań ołtarzy aż do XVIII wieku. Rozdziały trzeci, czwarty i piąty zostały poświęcone omówieniu stanu badań archeologicznych oraz analizie materiału zabytkowego, opracowanej zarówno na podstawie archiwaliów, jak i znalezisk pochodzących ze współczesnych wykopalisk. Rozdziały szósty, siódmy i ósmy dotyczą problematyki architektonicznej i historyczno-artystycznej – od stanu badań w tej dziedzinie, poprzez analizę danych, próbę rekonstrukcji pierwotnej formy, po ukazanie rotundy cieszyńskiej w panoramie rotund jednoapsydowych w Europie Środkowej. Wnioski przedstawione w zakończeniu monografii są zatem wynikiem porównania danych pochodzących z dostępnej dokumentacji badań z lat 40. i restauracji z lat 50. XX stulecia, analizy różnorodnego materiału archeologicznego, obserwacji środowiska geomorfologicznego, przede wszystkim zaś analizy zachowanej substancji materialnej budowli oraz jej szerokiego kontekstu kulturowego.

Praca została opatrzona rycinami i fotografiami, które – na tyle, na ile jest to dziś możliwe – ułatwią prześledzenie przemian rotundy od czasu jej wzniesienia aż po współczesność. Wyrażamy nadzieję, że oddawana do rąk Czytelnika książka stanie się ważnym przyczynkiem do dziejów cieszyńskiego grodu i zamku, ale także punktem wyjścia do dalszych badań dla tych, którzy kiedyś będą poddawać krytycznej analizie nasze ustalenia.

Książka nie powstałaby, gdyby nie bezinteresowny entuzjazm zespołu oraz pomoc organizacyjna i finansowa wielu osób i instytucji. Najgłębszą wdzięczność pragniemy okazać profesorowi Janowi Święchowi, dziekanowi Wydziału Historycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego, który od początku badań aż po ich etap końcowy w imieniu uczelni wspierał finansowo nasze działania. W 2012 roku

jako pierwszy dał się przekonać, że badania rotundy są konieczne, a w kolejnych latach okazywał nieustanne nimi zainteresowanie. Gorące podziękowania składamy dr hab. Anecie Borowik oraz mgr Grażynie Glanc-Zagaji, pełniącym kolejno funkcję wojewódzkiego konserwatora zabytków w Katowicach, za znaczący wkład w finansowanie badań w latach 2015–2016. Za istotne wsparcie finansowe i logistyczne dziękujemy również kolejnym burmistrzom Cieszyna – Ryszardowi Macurze oraz Gabrieli Staszkiwicz, staroście powiatu cieszyńskiego Mieczysławowi Szczurkowi, a także kierownikowi Delegatury Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Bielsku-Białej Jackowi Koniorowi i inspektorowi ds. archeologii z tejże delegatury Jarosławowi Maciejewskiemu za zrozumienie i szybkie procedowanie spraw administracyjnych. Wyrazy wdzięczności kierujemy również do dyrektora Zamku Cieszyn Ewy Gołbiowskiej, bez której pomocy sprawne zorganizowanie zaplecza prac terenowych nie byłoby możliwe. Na szczególne podziękowania z naszej strony zasługuje dyrektor Muzeum Śląska Cieszyńskiego Marian Dembiniok, który nie tylko był współorganizatorem i entuzjastą naszych badań, ale też udzielał życzliwej gościny zespołowi podczas spotkań w Cieszynie.

Wyrazy wdzięczności kierujemy również pod adresem naszych współpracowników. Przy tłumaczeniach niemieckich archiwaliów (dokumentacji polowej z okresu okupacji, listów, sprawozdań i opisów zdjęć) mogliśmy liczyć na pomoc historyka Bartłomieja Fujaka, bez którego wiedzy odczytanie wielu kontekstów byłoby niemożliwe. Ciężar pracy w terenie spoczął na barkach studentów archeologii i wolontariuszy pracujących w ramach praktyk, a także pracowników – mgr Małgorzaty Piwko i mgr Diany Pieczonki-Giec, przede wszystkim zaś Przemysława Andrychowskiego. Wszyscy oni przyczynili się do poszerzenia naszej wiedzy na temat rotundy na Górze Zamkowej.

Dokończenie badań, oraz – przede wszystkim – publikacja tej książki były możliwe dzięki wsparciu finansowemu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Dwuletni

projekt był realizowany w ramach programu „Ochrona zabytków archeologicznych” i umożliwił wykonanie analiz petrograficznych (w tym zapraw murarskich), szkła, radiowęglowych analiz szczątków kostnych oraz badań antropologicznych.

Ilość materiału źródłowego i dokumentacji badawczej, które stały się podstawą formułowanych przez Autorów wniosków, znacznie przekroczyła możliwości wydawnicze. Zdecydowaliśmy się zatem na ich udostępnienie na serwerze Muzeum Śląska Cieszyńskiego (w zakładce projekty), gdzie będą dostępne pod adresem: bit.ly/3wRLMpK. Zostały tam zamieszczone dzienniki badań z lat 1941–1943, publikacja Georga Raschkego oraz niepublikowane teksty Günthera Grundmanna, Zygmunta Gawlika i Witolda Iwanka, wyniki analiz oraz skanning 3D obecnej bryły rotundy.

Monografię tę dedykujemy pamięci Wiktora Kargera, Austriaka urodzonego i zmarłego w Cieszynie (1880–1976)¹. Po ukończeniu w Wiedniu studiów z zakresu budownictwa, archeologii, historii sztuki i etnologii pełnił on w latach 1920–1945 funkcję kustosa Muzeum Cieszyńskiego. To właśnie on inspirował badania nad rotundą, a w mrocznych latach okupacji czuwał nad dziedzictwem kulturowym Cieszyna, otaczając opieką zbiory biblioteczne, muzealne i kaplicę zamkową. Dzięki oddaniu i odwadze Wiktora Kargera do naszych czasów przetrwały archiwa i dokumenty, które stały się źródłem niniejszego opracowania.

Teresa Rodzińska-Choraży

Kraków–Cieszyn 2020

¹ L. Brożek 1976, s. 269–271; B. Polczkova 1988, s. 47–49; J. Golec, S. Bojda 1995, s. 86–87; Elektroniczny słownik biograficzny Śląska Cieszyńskiego, <https://katalog-sloownik.kc-cieszyn.pl/document/87098> (dostęp 9.07.2020); E. Šefčík 1996, s. 61–63; J. Spyra 2009, s. 87–88.

Część 1

*Zarys fizjograficzny i uwarunkowania środowiskowe
Góry Zamkowej w Cieszynie*

1. Zarys fizjograficzny i uwarunkowania środowiskowe Góry Zamkowej w Cieszynie

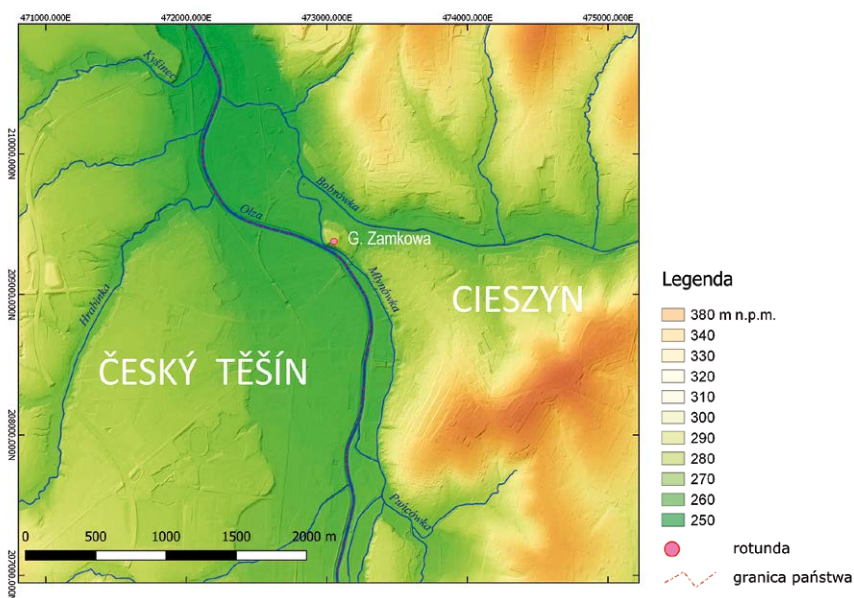
POŁOŻENIE GEOGRAFICZNE

Góra Zamkowa, nazywana również Wzgórzem Zamkowym, jest położona w zachodniej części Cieszyna, tuż przy granicy Polski z Czechami. Stanowiąc wyraźną ostrogę skalną w widłach głęboko wciętych dolin Olzy i Bobrówki, jest ona jednym z najbardziej wyrazistych elementów krajobrazu Cieszyna (il. 1.1). Mimo że kulminacja Góry Zamkowej ma wysokość bezwzględną 297 m n.p.m. i należy do niższych na terenie miasta, jej prawie trzydziestometrowa wysokość względem poziomu doliny Olzy nadaje jej cechy dominanty krajobrazowej.

W przeszłości wysokie, strome stoki Góry Zamkowej odcinały się wyraźnie od płaskiego, niezabudowanego, szerokiego dna doliny Olzy (il. 1.2). Dziś jej otoczenie zostało zdominowane przez przemysłową zabudowę tej części Cieszyna. Niegdyś dominowała nad okolicą murami obronnymi i wysokimi budynkami zamku, obecnie pozostałości dawnej świetności są skryte pod płaszczem zieleni parkowej.

Ostroga Góry Zamkowej zajmuje niewielki obszar o powierzchni zaledwie 4,5 ha. Ma ona owalny kształt, o dłuższej osi wzdłuż linii NW–SE i rozciągłości około 300 m, z kolei krótsza oś ma rozciągłość około 190 m wzdłuż linii SW–NE. Wzgórze z trzech stron otaczają płaskie tereny dolinne, a koryta Olzy i Bobrówki są w jego okolicy oddalone od siebie zaledwie o 250–300 m, co nadaje mu dominujące znaczenie w krajobrazie, a w przeszłości zapewne również walory obronne. Niewielkim, zaledwie 120 m przesmykiem w rejonie ul. Zamkowej wzniesienie to łączy się z zasadniczą częścią rozłożonego na okolicznych wzgórzach Cieszyna. Na tym niewielkim obszarze, podzielonym ponadto na dwa wyraźne poziomy – górny (294–297 m n.p.m.) i dolny (282–287 m n.p.m.) zlokalizowane są pozostałości zamku, dziewiętnastowieczny Pałac Myśliwski oraz najstarsza część Browaru Zamkowego.

W najwyższej części Góry Zamkowej (o powierzchni zaledwie 0,7 ha), pośród reliktyw zamku znajduje się rotunda. Obecnie jest ona usytuowana w owalnym zagłębieniu, otwartym w kierunku wschodnim, a poziom gruntu wokół

Il. 1.1 Położenie rotundy i Góry Zamkowej w Cieszynie | Location of the rotunda and the Castle Hill in Cieszyn

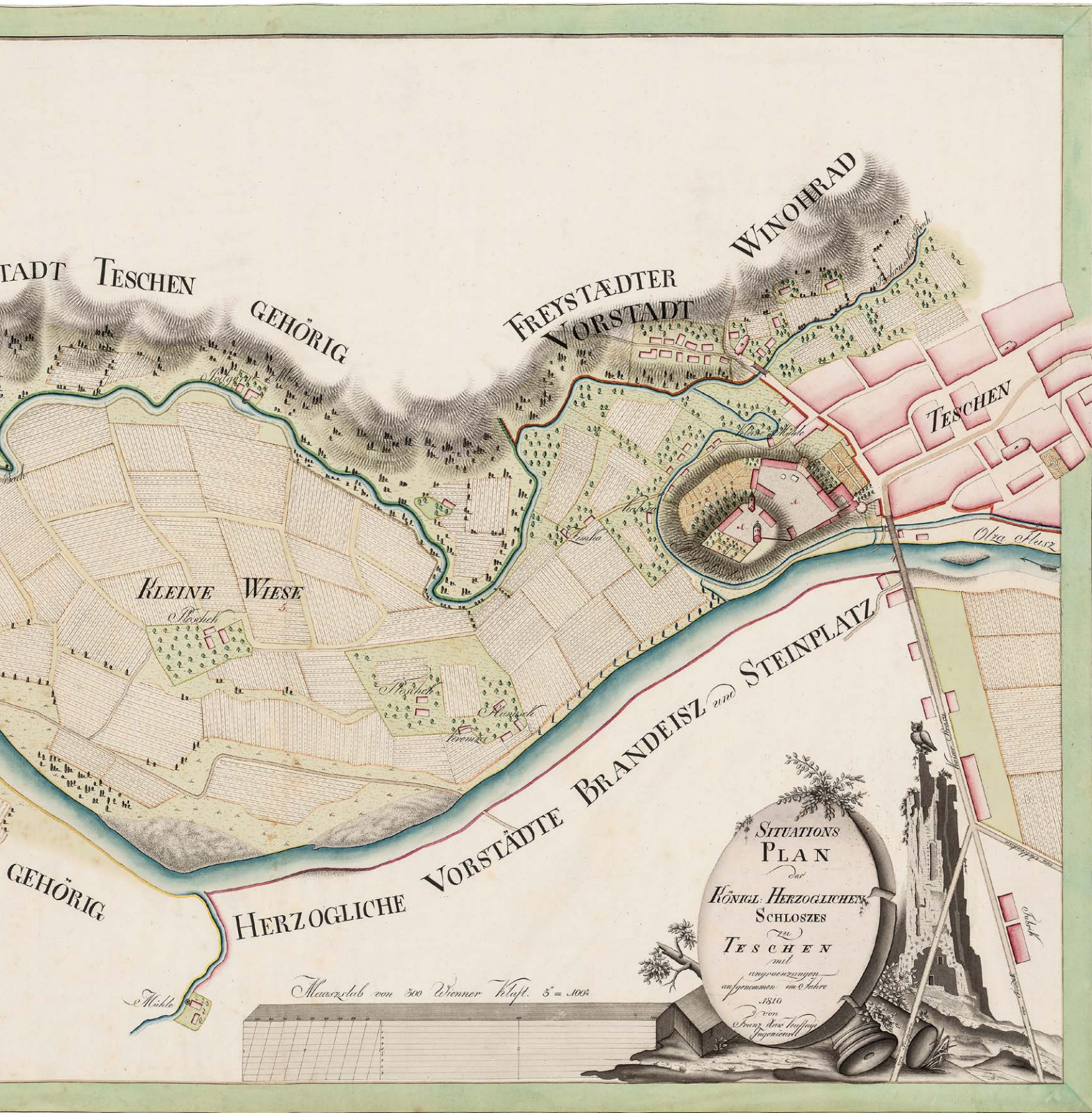
obiektu leży na wysokości 292,8 m n.p.m. (współrzędne środka nawy głównej rotundy N49° 45' 04.2", E18° 37' 32.6")¹.

Góra Zamkowa w Cieszynie jest położona w sercu Śląska Cieszyńskiego – historycznego i społeczno-kulturowego regionu obejmującego obszar dawnego księstwa cieszyńskiego². Jedną z istotnych cech położenia Cieszyna jest jego lokalizacja w pasie pogórzy – strefie przejściowej między Beskidami a kotlinami północnego Podkarpacia. Z jednej strony miasto jest schowane wśród niewysokich wzgórz tego pasa, z drugiej jednak poprzez szeroką dolinę Olzy jest otwarte na odwieczne szlaki migracyjne i handlowe Bramy Morawskiej, która stanowi szerokie obniżenie między pasmami górskimi polsko-czeskiego pogranicza. Ostroga skalna Góry Zamkowej leży zaledwie kilka kilometrów od krawędzi pasa pogórzy i tym samym od karpackiego (SE) obrzeżenia Bramy Morawskiej. Na północ

¹ Na podstawie NMT 2014, GUGiK.

² H. Mróz 2001 passim; A. Dorda 2009, s. 21.

STADT TESCHEN

GEHÖRIG

FREYSTÄDTER VORSTADT

WINOHRAD

TESCHEN

KLEINE WIESE

GEHÖRIG

HERZOGLICHE VORSTÄDTE

BRANDEISZ

STEINPLATZ

SITUATIONS PLAN

der KÖNIGL. HERZOGLICHEN SCHLOSSES TESCHEN

mit angrenzenden aufgenommene im Jahre 1810 von Franz Anton Hoffmann Ingenieur

Maasstab von 500 Wiener Kluff. 5" = 100'

od Markłowic i czeskiej Podobory Olza wpada do Kotliny Ostrawskiej, należącej już do kotlin podkarpackich³.

Według systemu regionalizacji fizycznogeograficznej w układzie dziesiętnym⁴ Góra Zamkowa w Cieszynie jest położona w megaregionie Karpaty, Podkarpackie i Nizina Panońska (5), prowincji Karpaty Zachodnie z Podkarpackiem Zachodnim i Północnym (51), podprowincji Zewnętrzne Karpaty Zachodnie (513), makroregionie Pogórze Zachodniobeskidzkie (513.3), mezoregionie Pogórze Śląskie (513.32). Mezoregion ten obejmuje także teren Czech, gdzie zgodnie z podziałem fizycznogeograficznym tego kraju nosi nazwę Wzgórze Podbeskidzkie (Podbeskydská pahorkatina, III₂DI)⁵. Zachodni fragment Pogórza Śląskiego jest często określany mianem Pogórza Cieszyńskiego.

BUDOWA GEOLOGICZNA

Pogórze Śląskie leży w strefie nasunięcia karpackiego, reprezentowanego tam przez dwie serie (płaszczowiny) – śląską i podśląską, przy czym na obszarze Cieszyna na powierzchni odsłaniają się jedynie utwory geologiczne serii śląskiej, a właściwie jej starszej jednostki – cieszyńskiej⁶. Na terenie miasta jednostka cieszyńska jest nasunięta na sfałdowane utwory płaszczowiny podśląskiej, które leżą bezpośrednio na skałach karbonu produktywnego⁷.

W odróżnieniu do charakterystycznego dla pasma Beskidów fliszu karpackiego, czyli sekwencji naprzemianległych warstw piaskowców i łupków, jednostka cieszyńska płaszczowiny śląskiej jest zbudowana z fliszu węglanowego. Występowanie tego fliszu (wapieni, margli i łupków marglistych) jest wyjątkową cechą budowy geologicznej Pogórza Śląskiego, decydującą o dużych walorach środowiska przyrodniczego tego regionu. Jednostka cieszyńska zbudowana jest z najstarszych utworów Karpat fliszowych, czyli wykształconych w jurze górnej i kredzie dolnej tzw. warstw cieszyńskich. Na omawianym obszarze warstwy te są trójdzielne. W ich profilu wyróżnia się łupki cieszyńskie dolne, wapienie cieszyńskie i łupki cieszyńskie górne. Towarzyszą im liczne intruzje skał magmowych – cieszyńców. Warstwy cieszyńskie osiągają na Pogórzu Śląskim łączną

miąższość nieprzekraczającą 450 m⁸. Jednostka cieszyńska ma dość złożoną strukturę – wymienione trzy ogniwa są ponakładane na siebie w różnych konfiguracjach, tworząc skomplikowane fałdy i łuski (dygitacje). Jednym z najbardziej charakterystycznych elementów litologicznych i stratygraficznych, uwidaczniających się w krajobrazie całego regionu, są należące do wapieni cieszyńskich wapienie z wkładkami łupków marglistych. Budują one większość kulminacji w okolicach Cieszyna, w tym również Górę Zamkową. Z bloków wapieni cieszyńskich, pozyskanych w kamieniołomach w Dziegielowie i Lesznej Górnej, pochodzi ciosany wapień na murach rotundy cieszyńskiej⁹.

Skalna ostroga Góry Zamkowej, podcięta od południowego zachodu i zachodu przez Olzę, stanowi jedno z najlepiej poznanych odsłoneń wapieni cieszyńskich, znanych w literaturze jako wapienie z Góry Zamkowej¹⁰. Ze względu na swoje nietypowe wykształcenie (w formie łupków marglistych z niewielkimi tylko przewarstwieniami wapieni) tamtejsze utwory były w przeszłości zaliczane do łupków cieszyńskich dolnych. Tak zakwalifikował je Ludwig Hohenegger¹¹, a jego pogląd podzielili wszyscy późniejsi badacze. Karol Buzek pisze m.in.: „Na dolnym łupku Cieszyńskim stoi zamek Cieszyński i miasto Cieszyn aż do pagórka, na którym stoi kościół ewangelicki, leżą prawie wszystkie miejscowości między Cieszynem a Skoczowem”; „Miejscami, jak n.p. w korycie Olzy pod zamkiem Cieszyńskim, dolny łupek, tworząc dla wody przeszkodę, powoduje szypoty”¹².

Również w opracowaniu Jadwigi Burtanówny, Konrada Koniora i Mariana Książkiewicza¹³, w tym na załączonej przez nich szczegółowej mapie geologicznej, utwory z Góry Zamkowej zaliczono do łupków cieszyńskich dolnych, a nawet uznane za najstarszy, dolny poziom tego ogniwa.

Dopiero w połowie lat 60. XX wieku szczegółowe badania profilu utworów z Góry Zamkowej przeprowadził Wiesław Nowak, który zaliczył je ostatecznie do wapieni cieszyńskich¹⁴. Profil obejmuje utwory o miąższości 15 m, odsłonięte na południowo-zachodnim stoku Góry Zamkowej. Dziś profil ten jest mocno zarośnięty i zapełniony osadami z górnej części stoku. Niewielkie fragmenty odsłonięcia łupków marglistych są widoczne w dolnej i środkowej części stoku nad Młynówką. Profil obejmuje głównie łupki (70%), i to o znacznej miąższości warstw (2–300 cm),

3 J. Kondracki 2001, s. 40.

4 Ibidem, s. 33–40; Solon et al. 2018, s. 156.

5 J. Demek, E. Quitt, J. Raušer (red.) 1975, Mapa 1:500000; A. Dorda 2009, s. 38.

6 P. Nescieruk, A. Wójcik 2013a; P. Nescieruk, A. Wójcik 2013b, s. 19–21.

7 J. Stemplak 1958, s. 827.

8 P. Nescieruk, A. Wójcik 2013a; P. Nescieruk, A. Wójcik 2013b, s. 19–21.

9 W. Iwanek 1974, s. 210. 10 W. Nowak 1967, s. 335.

11 L. Hohenegger 1861, s. 1–50. 12 K. Buzek 1914, s. 20–21.

13 J. Burtanówna, K. Konior, M. Książkiewicz 1937, s. 4–5.

14 W. Nowak, s. 349.

a jedynie w niewielkiej części wapienie margliste (16%) i margle (13%), w dodatku o niewielkiej miąższości pojedynczych warstw (głównie poniżej 10 cm)¹⁵. To właśnie dominujący udział łupków, szczególnie dobrze widocznych w odsłonięciu nad Młynówką, był przyczyną zaliczania ich do łupków cieszyńskich dolnych. Opracowanie mikroorganizmów stwierdzonych w próbkach skał z profilu Góry Zamkowej (głównie fauny pierwotniaków – kalpionelli) pozwoliło W. Nowakowi jednoznacznie przypisać odsłaniające się łupki z wkładkami wapieni do ogniwa wapieni cieszyńskich i określić ich wiek na przełom jury górnej (tyton górny) i kredy dolnej (berias)¹⁶.

Utwory starszego podłoża skalnego zostały odsłonięte na tym wzgórzu w trakcie badań archeologicznych i geologiczno-inżynierskich. O występowaniu gliniastej zwietrzliny łupków kredowych z okruskami tej skały w wykopie archeologicznym w bezpośrednim sąsiedztwie fundamentów rotundy donosi Georg Raschke¹⁷. Nie ma pewności, że wspomniane przez niego utwory to źle rozpoznane, bardzo podobne w wyglądzie do tych zwietrzelin czwartorzędowe żwiry gliniaste. Alina Kietlińska podaje, że do umocnienia wałów obronnych i murów zamku używano mieszaniny miejscowych łupków i gliny¹⁸. Więcej szczegółów na temat budowy geologicznej litego podłoża skalnego szczytowej partii wzgórza dostarczyły badania geologiczno-inżynierskie przeprowadzone na potrzeby projektu rekonstrukcji i konserwacji obiektów na terenie Góry Zamkowej, wykonane latem 1971 roku przez Przedsiębiorstwo Geologiczno-Fizjograficzne i Geodezyjne Budownictwa „Geoprojekt” z Warszawy¹⁹. W wielu odkrywkach, głównie przy murach budynków oraz murach oporowych i obronnych, jak również w sześciu otworach wiertniczych udokumentowano warstwy łupków wieku kredowego, przykrytych zwietrzeliną gliniastą z rumoszem tych skał. Warstwy łupków i wapieni marglistych, występujące w budowie geologicznej Góry Zamkowej, są nachylone pod kątem około 20° w kierunku północno-wschodnim.

Skały należące do serii nasunięć karpaccich są na obszarze Pogórza Śląskiego (a tym samym na Górze Zamkowej w Cieszynie) przykryte osadami czwartorzędowymi.

Położenie miasta w zasięgu lądolodu skandynawskiego, a jednocześnie przed progiem Beskidu Śląskiego zdecydowało o występowaniu tu dość złożonego, choć niezbyt miąższego kompleksu osadów plejstoceniowych. W czasie maksymalnego zasięgu zlodowacenia w plejstocenie lądolód wszedł w dolinę Olzy aż po Cieszyn, zatamowując jej odpływ ku północy²⁰. Jakkolwiek dokładny zasięg i wiek utworów związanych z nasunięciem lądolodu (san 2, kompleks południowopolski?)²¹ na badany obszar jest dyskusyjny, to jego śladem na terenie Cieszyna jest piaszczysta morena subglacialna ze żwirami eratycznymi (pochodzenia północnego), stwierdzona przez Gustava Götzingera zaledwie 3 km na NE od Góry Zamkowej, w nieistniejącej dziś cegielni w Bobrku²². Leży ona bezpośrednio na utworach warstw cieszyńskich. W trakcie prac budowlanych na terenie miasta do dziś znajdowane są różnej wielkości głazy narzutowe (eratyki), które tkwią w piaskach i glinach polodowcowych.

Na obszarze Cieszyna i sąsiednich terenów zachowały się płyty żwirów rzecznych i rzeczno-lodowcowych z ząbiających się w tym regionie osadów stożków napływowych: sypanego przed czołem cofającego się lądolodu (z materiałem północnym – żwirami eratyków) i karpacciego, sypanego przed progiem Beskidu Śląskiego (z materiałem lokalnym – żwirami piaskowców). W okresach późniejszych zlodowaceń plejstoceniowych obszar tej części Pogórza Śląskiego został pokryty kilkoma seriami osadów eolicznych (lessów) oraz glinami lessowatymi o różnym pochodzeniu²³.

Utwory czwartorzędowe zostały na Górze Zamkowej stwierdzone kilkoma wierceniami oraz badaniami geofizycznymi, wykonanymi na potrzeby rozpoznania geotechnicznego i zawodnienia jej wierzchołkowej partii w latach 1971 i 2016²⁴. Bezpośrednio na zwietrzelinie łupków kredowych zalega warstwa zaglinionych żwirów, której miąższości dochodzą do 2 m. W otoczeniu rotundy warstwy tych utworów są silnie zredukowane i mają miąższość od kilkudziesięciu centymetrów do ponad metra²⁵. Są to również osady bardzo zróżnicowane pod względem uziarnienia (żwiry grube i drobne, z dużą domieszką części pylastych) i obtoczenia (ziarna zarówno dobrze obtoczone, jak

15 Ibidem, s. 342–343.

16 Ibidem, s. 349.

17 MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 17–22, list G. Raschkego z 6 września 1941 r.

18 A. Kietlińska 1958, s. 91–126.

19 *Dokumentacja* 1971. W opracowaniu tym pojawiają się jednak liczne nieścisłości w opisie warunków geologicznych wzgórza, jak choćby wskazanie na występowanie przewarstwień piaskowców wśród łupków (w profilu wapieni cieszyńskich piaskowce w ogóle nie występują).

20 G. Götzinger 1909, s. 9; M. Książkiewicz 1935, s. 1.

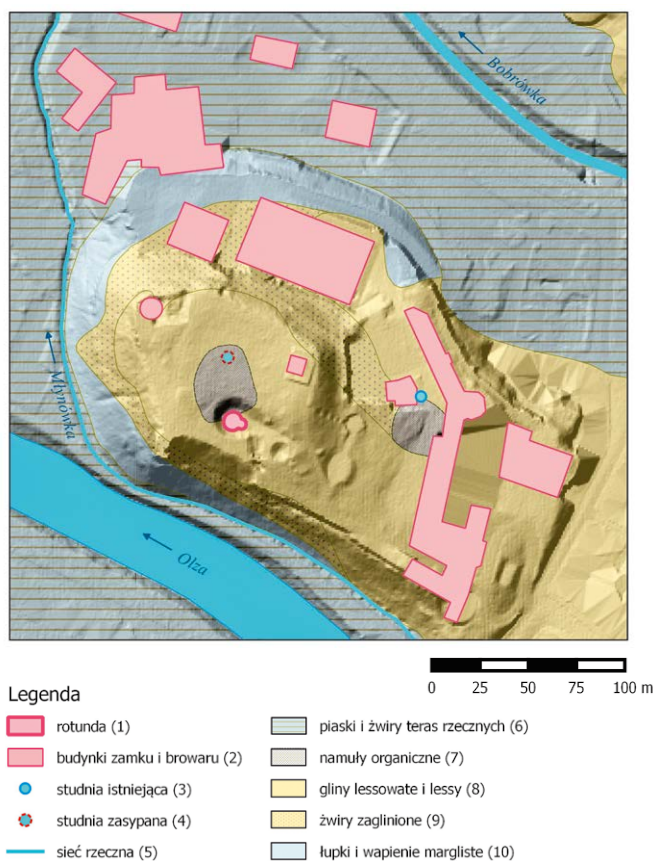
21 P. Nescieruk, A. Wójcik 2013b, s. 38.

22 G. Götzinger 1909, s. 12; M. Książkiewicz 1935, s. 1–2; P. Nescieruk, A. Wójcik 2013b, s. 23 (autorzy błędnie podają lokalizację – jest Borek a powinno być Bobrek).

23 M. Książkiewicz 1935, s. 11; E. Stupnicka 1960, s. 257–259.

24 *Dokumentacja* 1971, s. 3–8; A. Tyc, J. Waligóra, M. Glazer 2016, s. 9–17.

25 A. Tyc, J. Waligóra, M. Glazer 2016, s. 11–15, zał. 2/1.

Il. 1.3 Położenie rotundy i elementów współczesnego zagospodarowania Góry Zamkowej na tle ukształtowania terenu i budowy geologicznej (oprac. A. Tyc) ¶ Location of the rotunda and some elements of the present-day land use of the Castle Hill in the context of terrain relief and geological settings (by A. Tyc)

i otoczone tylko częściowo). W utworach tych występują okruchy i otoczaki piaskowców, nie stwierdzono w nich obecności żwirów północnych (eratyków).

Pokrywy zaglinionych żwirów na Górze Zamkowej są najpewniej relikdami plejstocenijskich osadów rzecznych, przytransportowanych przez rzeki płynące z Beskidu Śląskiego. We wschodniej części wzgórza warstwy żwirów zanikają.

Na warstwie żwirów, a we wschodniej części Góry Zamkowej bezpośrednio na zwietrzelinie łupków marglistych warstw cieszyńskich, zalegają gliny lessowate i lessy. Należy jednak podkreślić, że utwory te nie tworzą jednolitej pokrywy, a tam, gdzie występują, osiągają miąższość od 0,5 m do ponad 2 m (il. 1.3)²⁶. W niższej, wypłaszczonej części wzgórza gliny pylaste, lessowate są wymieszane z glinami zwietrzelinowymi łupków marglistych. Omawiane osady pylaste Góry Zamkowej mogą mieć genetyczny związek ze zmywami lub soliflukcją plejstocenijskich pokryw lessowych.

²⁶ *Dokumentacja* 1971, s. 6; A. Tyc, J. Waligóra, M. Glazer 2016, s. 11–17.

W dwóch wierceniach „Geoprojektu” na Górze Zamkowej oraz w wykopach archeologicznych prowadzonych po północnej stronie fundamentów rotundy stwierdzono ciemne, niemal czarne osady organiczne. Zalegają one warstwą do 2 m miąższości w dwóch niewielkich obniżeniach stropu glin lessowatych – w okolicy rotundy na wierzchołku oraz na wypłaszczeniu w sąsiedztwie budynku informacji turystycznej (il. 1.3). Zdaniem autorów dokumentacji „Geoprojektu” są to namuły organiczne powstałe w sztucznych zbiornikach wodnych, np. w fosie lub stawie²⁷. Osady te charakteryzują się dużym udziałem części organicznych, lokalnie nawet powyżej 30%, co pozwoliło wspomnianym autorom zaliczyć je do torfów. Bez względu na to, czy są to osady zbiorników wodnych, czy też bogate w materię organiczną warstwy kulturowe, są to zapewne relikty dość wczesnych faz zasiedlenia Góry Zamkowej (gród, podgrodzie?).

Najmłodszymi osadami pokrywającymi powierzchnię Góry Zamkowej są osady antropogeniczne, w tym warstwy kulturowe będące świadectwem wielowiekowego użytkowania wzgórza. Największe miąższości osiągają warstwy nasypów antropogenicznych, które są rezultatem dziewiętnastowiecznej rozbiórki ruin zamku oraz niwelacji terenu na potrzeby założenia parkowego²⁸. Nasypy mają miąższość od 1 m we wschodniej części wzgórza do ponad 12 m w części zachodniej²⁹. W latach 1836–1839 obszar dawnego zamku górnego został zniwelowany w wyniku wyburzenia zabudowań zamkowych i wyrównania nierówności, przez co ta część Góry Zamkowej została sztucznie podwyższona, średnio o kilka metrów (il. 1.4)³⁰. Z kolei wypłaszczona, wschodnia i południowo-wschodnia część wzgórza została w tym samym okresie sztucznie obniżona przez mechaniczne usunięcie części warstw kulturowych. Nasypy antropogeniczne mają charakter osadów mineralnych i gruzowo-mineralnych, lokalnie są to wręcz fragmenty zawałonych podziemi zamkowych³¹. Rotunda, jeden z dwóch zachowanych obiektów na terenie zamku górnego, została zasypana tymi osadami do wysokości około 2 m. W wyniku badań archeologicznych i prac konserwatorskich (w latach 1941–1942 i 1947–1955) została ona ponownie odsłonięta i obecnie jest usytuowana w niecce wykształconej w nasypach antropogenicznych, otwartej w kierunku wschodnim (il. 1.3).

²⁷ *Dokumentacja* 1971, s. 3, 5. ²⁸ W. Iwanek 1974, s. 206.

²⁹ W. Kuś 1996, s. 9; *Dokumentacja* 1971, s. 5.

³⁰ W. Iwanek 1974, s. 206.

³¹ *Dokumentacja* 1971, s. 5; A. Tyc, J. Waligóra, M. Glazer 2016, s. 11, 14, zał. 2/1, 2/2.

Il. 1.4 Profil warstw kulturowych i nasypów antropogenicznych w wykopie archeologicznym po północnej stronie rotundy; dno wykopu nawiązuje do stropu żwirów gliniastych i glin lessowatych, na których posadowiona jest rotunda (fot. A. Tyc) ¶ Profile of cultural layers and anthropogenic deposits in the archaeological trench on the northern side of the rotunda. The bottom of the trench forms the ceiling of the lower layer of gravel intermixed with clay and loess loam, on which the foundations of the rotunda were erected (photo: A. Tyc)

Omówione zaglinione żwiry i gliny lessowate stanowią dobre podłoże budowlane. To na takich gruntach została posadowiona nie tylko rotunda, ale również zamek i większość zabudowy Cieszyna. Utwory gliniaste są jednak wrażliwe na zawodnienie, które powoduje zniszczenie ich pierwotnej struktury i osiadanie.

RZEŻBA TERENU

Pogórze Śląskie ciągnie się u podnóża Beskidu Śląskiego pasem o szerokości od kilku do kilkunastu kilometrów. W części zwanej Pogórzem Cieszyńskim, czyli między dolinami Olzy na zachodzie i Białej na wschodzie, wyróżnia się Dział Cieszyński i Dział Bielski, które rozdziela obniżenie Kotliny Ustronia³². Dział Cieszyński – ze względu na swoje położenie między wysokim progiem Beskidu Śląskiego i nizinnej pod względem krajobrazowym Kotliny Ostrawskiej – zachowuje cechy zarówno słabo nachylonego przedgórskiego zrównania, charakterystycznego dla rzeźby pogórzy, jak i rzeźby polodowcowej.

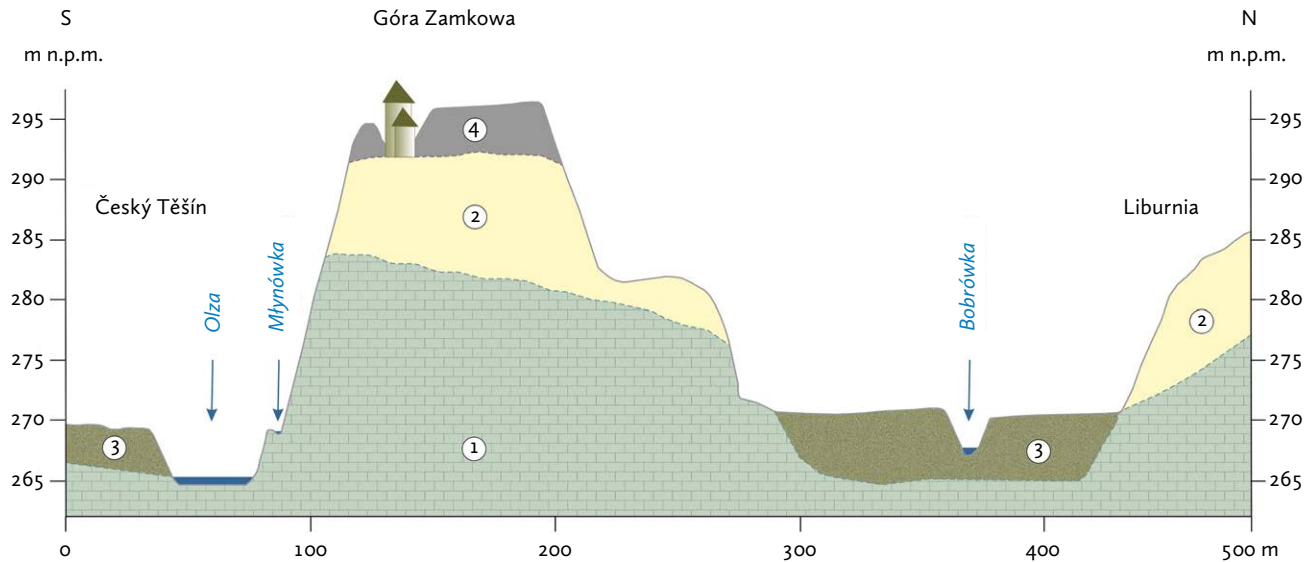
W ukształtowaniu terenu zachodniej części Cieszyna wyróżnia się kotlinowate rozszerzenie doliny Olzy, wykształcone między ujściem Ropiczanki (Ropičanka) i Puńcówki a ujściem Bobrówki. To charakterystyczne obniżenie rozdzielające pas pogórzy nazywane jest czasem Kotliną Cieszyńską³³. Ma ono miejscami ponad 2 km szerokości, a w okolicach Góry Zamkowej osiąga szerokość 600–800 m. To właśnie ponad płaskie i szerokie dno Kotliny Cieszyńskiej wyrasta skalna ostroga Góry Zamkowej, stanowiąc jednocześnie zachodni kraniec pagórkowatego Działu Cieszyńskiego.

Należy podkreślić, że mimo znacznego wyniesienia ponad dno doliny Olzy (ponad 30 m) to wyróżniające się krajobrazowo i historycznie ważne wzgórze osiąga wysokość 297 m n.p.m. i należy do niższych wzniesień Działu Cieszyńskiego. W granicach miasta występują liczne wzgórza o wysokościach bezwzględnych powyżej 350 m, a przy granicy z gminą Hażlach osiągają one maksymalną wysokość 378,5 m n.p.m.

Naturalna rzeźba Góry Zamkowej ma założenia strukturalne. Pierwotne ukształtowanie powierzchni terenu nawiązuje tu do wychodni warstwowych, słabo nachylonych w kierunku północno-wschodnim, łupków i wapieni marglistych. Wynikiem uwarunkowań strukturalnych

³² M. Klimaszewski (red.) 1972, s. 56; J. Szaflarski 1973, s. 12–13; J. Kondracki 2001, s. 321.

³³ A. Dorda, M. Węgierek 2003, s. 10.

Il. 1.5 Profil topograficzny Góry Zamkowej wykonany na linii s-n, z elementami budowy geologicznej: 1 – łupki margliste, wapień margliste i margle (jura górna/kreda dolna), 2 – żwiry gliniaste i gliny lessowate (plejstocen), 3 – piaski i muły rzeczne (holocen), 4 – warstwy kulturowe i nasypy antropogeniczne; schematycznie zaznaczono lokalizację rotundy (oprac. A. Tyc)
 Topographic profile of the Castle Hill along the south-north axis with elements of geological structure: 1) marly shales, marly limestone and marls (Upper Jura, Lower Cretaceous) 2) gravel intermixed with clay and loess loam (Pleistocene) 3) sand and river silt (Holocene) 4) cultural layers and anthropogenic deposits. The location of the rotunda is schematically marked (by A. Tyc)

jest asymetria wzgórz, zamaskowana częściowo osadami czwartorzędowymi i antropogenicznymi nasypami. Asymetria ta wyraża się przede wszystkim położeniem najwyższych partii wzniesienia w jego południowo-zachodniej części, w sąsiedztwie wysokiej skarpy nad Olzą i rotundy, jak również stopniowym obniżaniem się wysokości w kierunku północno-wschodnim do doliny Bobrówki (il. 1.5).

Położenie w szerokiej dolinie Olzy zadecydowało, iż rzeźba Góry Zamkowej nosi wyraźne piętno działalności fluwialnej. Wyraźna ostroga skalna, na której usytuowano rotundę i zamek, jest rezultatem erozji rzecznej. Szeroka dolina Olzy została w plejstocenie zatamowana przez nasuwający się lądolód skandynawski i zasypała, wraz z otaczającymi ją wzniesieniami, osadami rzeczno-łódzowymi. Zablockowany odpływ tej rzeki na północ doprowadził do zasypaania obszaru Kotliny Cieszyńskiej osadami rzeczno-łódzowymi przemieszczonymi przez Olzę wraz z dopływami z obszaru Beskidów (karpaccy stożek napływowy), a podczas regresji lądolodu również osadami rzeczno-łódzowymi³⁴.

Płaszczyzną żwirów, piasków oraz mułów rzecznych i polodowcowych zostało również omawiane wzniesienie. Po wycofaniu się lądolodu i uruchomieniu odpływu do doliny Odry Olza rozpoczęła intensywną działalność erozyjną, która doprowadziła do wykształcenia Góry Zamkowej w formie dzisiejszej ostrogi. W ukształtowaniu powierzchni tego wzgórz zachowały się cechy morfologii klasycznej wyspy meandrowej, która w plejstocenie, jeszcze przed zasypaniem całego obszaru lessami, mogła funkcjonować w szerokiej i płaskiej dolinie silnie meandrującej Olzy. Reliktem tego etapu rozwoju rzeźby Góry Zamkowej może być jej izolacja od pozostałej części wzniesień Cieszyna poprzez wyraźne obniżenie w rejonie ul. Zamkowej. Przyjmuje ono charakter rynny erozyjnej, którą utworzyła Olza, płynąc na północ, w kierunku wzgórz Liburni, pozostawiając po lewej stronie swojego głównego koryta wyspę Góry Zamkowej. Z tego etapu zachowało się również spłaszczenie terasy rzecznej Olzy po północnej stronie wzgórz, na którym w połowie XIX wieku zbudowano Browar Zamkowy. Konsekwentne obniżanie się bazy erozyjnej doprowadziło ostatecznie do wyodrębnienia się w widłach Olzy i Bobrówki wąskiej ostrogi skalnej, ze stromymi stokami podciętej przez erozję boczną.

Obie rzeki płyną dziś uregulowanymi korytami, odcięte od swoich aluwów. Erozja boczna i podcinanie stoków wzgórz zostały powstrzymane, postępuje natomiast erozja wgłębna. U podnóża Góry Zamkowej koryto Olzy ma skalne dno z licznymi progami wykształconymi na wychodniach wapieni.

Walory położenia i ukształtowania terenu zdecydowały o długim, udokumentowanym warstwowym przekształcaniu morfologii Góry Zamkowej przez

³⁴ M. Książkiewicz 1935, s. 2–8.

człowieka. Obecna rzeźba tego wzgórza niemal całkowicie zatraciła cechy naturalne i można ją określić mianem rzeźby antropogenicznej, wyróżniającej się powstaniem szeregu form akumulacyjnych. Zasadnicze piętno w ukształtowaniu powierzchni wzgórza odcisnęły wielometrowe nasypy antropogeniczne oraz niwelacja terenu z czasu dziewiętnastowiecznej przebudowy rezydencji Habsburgów i budowy Browaru Zamkowego. W wierzchowinowej części Góry Zamkowej, gdzie zlokalizowana jest rotunda, nasypy te osiągnęły objętość 25–30 tys. m³ i całkowicie zmieniły jej ukształtowanie (o czym wspomniano w podrozdz. 1.2). W wyniku tak dużej akumulacji osadów antropogenicznych na wierzchowinie i obniżenia powierzchni terenu we wschodniej, niższej części wzgórza³⁵ współczesna rzeźba Góry Zamkowej charakteryzuje się większymi deniwelacjami niż w warunkach, gdy rozpoczynało się jej zasiedlanie.

STOSUNKI WODNE

Góra Zamkowa w Cieszynie jest położona w międzyrzeczu Olzy i Bobrówki. U jej podnóża płynie też Młynówka (Przykopa) (il. 1.2 i 1.3), której woda jest pobierana z Olzy i Puńcówki. Ten sztuczny ciek wodny powstał w średniowieczu, najprawdopodobniej pod koniec XIV wieku³⁶. Młynówka zasilala dwa młyny książęce: Mały Młyn położony u północno-wschodnich podnóża Góry Zamkowej (il. 1.2), jak również Wielki Młyn w granicach przedmieścia Przykopa³⁷. W trakcie rozbudowy Browaru Zamkowego (lata 70. XIX w.) Mały Młyn został zlikwidowany, a Młynówkę poprowadzono nowym przekopem od zachodnich podnóża Góry Zamkowej do Bobrówki – w miejsce, gdzie obecnie znajduje się elektrociepłownia.

Położenie wysoko ponad dnem doliny Olzy i Bobrówki oraz omówione warunki budowy geologicznej nie sprzyjają występowaniu na Górze Zamkowej wód powierzchniowych i podziemnych. Serie łupków i wapieni marglistych warstw cieszyńskich nie mają właściwości wodonośnych³⁸. Nie oznacza to jednak, że na Górze Zamkowej woda w ogóle nie występuje i nie stanowi istotnego problemu, o czym świadczą istnienie wciąż aktywnej studni oraz zawodnienie fundamentów rotundy (il. 1.3 i 1.6.).

W stropie gliniastej zwietrzliny łupków i wapieni marglistych, jak również w stropie glin lessowatych, przykrytych wielometrowymi, luźnymi osadami antropogenicznymi, mogą lokalnie występować płytkie wody

Il. 1.6 Wody podskórne (przypowierzchniowe) gromadzące się po opadach przy fundamentach rotundy – wykop 1 w 2013 r.; zachodnie lico fundamentu rotundy na odcinku klatki schodowej i muru 1 (fot. M. Piwko) ¶ Subsurface water (subsoil water) accumulated at the foundations of the rotunda after rainfall – trench no. 1 in 2013; western front part of the rotunda foundations in the section of the staircase and wall no. 1 (photo: M. Piwko)

przypowierzchniowe (podskórne). Dotyczy to również wierzchowiny Góry Zamkowej. Warstwy utworów gliniastych i glin są nieprzepuszczalne dla infiltrujących wód opadowych. Z kolei luźne, głównie gruzowo-piaszczyste osady antropogeniczne mają dobre warunki retencyjne i stwarzają możliwość okresowego sączenia wód po stropie utworów gliniastych. Zgromadzone na wierzchowinie wzgórza osady antropogeniczne (warstwy kulturowe oraz nasypy pochodzące z dziewiętnastowiecznych prac niwelacyjnych) doprowadziły do zaburzenia pierwotnych stosunków wodnych na Górze Zamkowej i do wykształcenia się lokalnego poziomu wód podziemnych, ściśle zależnego od warunków atmosferycznych.

O stosunkach wodnych Góry Zamkowej sprzed ich przekształcenia w pierwszej połowie XIX wieku możemy pośrednio wnosić na podstawie rozpoznania wierceniami oraz badaniami geofizycznymi (lata 70. XX w. oraz 2016) podłoża warstw kulturowych i nasypów antropogenicznych. Ważnych przesłanek dostarczają wyniki badań archeologicznych oraz prac konserwatorskich prowadzonych w ciągu ostatnich 80 lat, a także dostępne, głównie dziewiętnastowieczne materiały kartograficzne.

Do posadowienia zabudowań grodu, podgrodzia i rotundy, a następnie rozległego zamku wykorzystano wychodnie utworów gliniastych, w tym silnie zaglinionych żwirów, pokrywających Górę Zamkową. Jak już wspomniano, grunty takie stanowią dobre podłoże budowlane, pod warunkiem utrzymania ich w stanie niezawodnym. Na podobnym

³⁵ W. Iwanek 1974, s. 47.

³⁶ W. Gojniczek 2010, s. 92–93.

³⁷ Ibidem, s. 93.

³⁸ J. Chowaniec 2009, s. 27.

podłożu (lessach i glinach lessowatych) rozwinęło się osadnictwo Małopolski i Śląska, zbudowano wiele miast, w tym również średniowieczny Cieszyn. W okresie budowy rotundy grunty gliniaste były już przykryte przynajmniej kilkudziesięciocentymetrowymi nawarstwieniami kulturowymi z okresu wczesnego zasiedlenia Góry Zamkowej. Warstwy tych osadów – odsłaniające się w wykopach archeologicznych, szczególnie po północnej stronie rotundy – odcinają się bardzo ciemnym zabarwieniem, a także obecnością zabytków archeologicznych i materii organicznej od jasnych glin w podłożu (calca) oraz jaśniejszych i grubookruchowych nasypów w nadkładzie (il. 1.4). W ciemnych osadach warstw kulturowych zostały zagłębiane fundamenty rotundy, tak że są one posadowione na gruntach gliniastych. W czasie jej budowy osady te nie zostały usunięte z wnętrza budowli, a badania archeologiczne G. Raschkego i najnowsze badania z 2016 roku³⁹ wskazują, że bezpośrednio na nich ułożono wapienną posadzkę oraz bazy kolumn empory. Ciemne, zawierające dużo materii organicznej warstwy kulturowe łatwo nasiąkają wodą. Nieusunięcie tych warstw z wnętrza rotundy mogło spowodować utrzymywanie się wilgoci pod posadzką i w strefie fundamentów, a także niestabilność podłoża pod zaplanowane kolumny empory.

Jednym z najważniejszych elementów zagospodarowania grodu, a później zamku górnego musiało być zarówno wydajne gromadzenie wód użytkowych dla ludzi i zwierząt, jak i skuteczne odprowadzanie wód opadowych poza obręb zabudowy. Jednym z zagadkowych obiektów związanych z gospodarowaniem wodą na terenie zamku górnego jest zasypana studnia. Według informacji Witolda Iwanka była ona usytuowana około 30 m na północ od rotundy i została zasypana w okresie międzywojennym⁴⁰. Można stąd wnosić, że nie została zlikwidowana w czasie dziewiętnastowiecznych prac niwelacyjnych. Próby jej eksploracji zostały podjęte w ramach badań archeologicznych tej części Góry Zamkowej, ale ostatecznie prac nad tym obiektem zaniechano bez rozpoznania⁴¹. Nie można wykluczyć, że ów zagadkowy obiekt nie był typowym ujęciem studziennym, lecz pełnił funkcję cysterny. Mogła ona być elementem systemu odprowadzania wód opadowych z zabudowań zamkowych i być rezerwuarem wody dla mieszkańców. Bez przeprowadzenia bezpośrednich badań wykopaliskowych w miejscu zlokalizowania studni/cysterny nie jest możliwe bliższe określenie jej faktycznej głębokości i funkcji.

39 Zob. T. Rodzińska-Choraży, rozdz. 6.4 w tym tomie.

40 W. Iwanek 1974, s. 209.

41 Z. Jagosz-Zarzycka, informacja ustna.

Il. 1.7 Kamienna cembrowina studni przy budynku informacji turystycznej na Górze Zamkowej (fot. A. Tyc) ¶ Stone well cribbing at the building housing the tourist information office on the Castle Hill (photo. A. Tyc)

Jedynym istniejącym obecnie ujęciem studziennym na Górze Zamkowej jest usytuowana przed wejściem do budynku informacji turystycznej studnia przykryta żeliwną kłapą, ocembrowana łamanym kamieniem wapiennym (il. 1.7), głęboka na 19,5 m⁴². Dno studni znajduje się na poziomie koryta Olzy, natomiast lustro wody utrzymuje się kilkanaście metrów wyżej. W trakcie pomiarów przeprowadzonych w sierpniu 2016 roku utrzymywało się ono na głębokości 4,87 m p.p.t. (280,3 m n.p.m.)⁴³. Studnia ujmuje wody przypowierzchniowe pochodzące z odsączenia warstwy zaglinionych żwirów (il. 1.4) oraz warstw kulturowych, utrzymujące się na gliniastych zwietrzelinach łupków marglistych. W świetle jednorazowych badań z sierpnia 2016 roku⁴⁴ są to wody słabo zmineralizowane (392 mg/L), o temperaturze 14,2°C i neutralnym odczynie pH (6,58). Woda w studni jest zanieczyszczona związkami azotu, ale mimo położenia wśród zabudowy i długiego braku użytkowania zawartość biogenów mieści się w granicach norm wód zdatnych do spożycia.

Istnienie studni w omawianej, dolnej części Góry Zamkowej dokumentują opisy zamku w Cieszynie z XVIII i początków XIX wieku⁴⁵ oraz materiały kartograficzne z początku XIX wieku (il. 1.2 i 1.8). Na większości dziewiętnastowiecznych planów w miejscu, które bezpośrednio sąsiaduje z południowo-wschodnim narożnikiem obecnego budynku

42 A. Tyc, J. Waligóra, M. Glazer 2016, s. 8.

43 Ibidem, s. 8.

44 Ibidem, s. 19.

45 AP Cieszyn, KC, sygn. 2554, f. 1v; AP Cieszyn, KC, sygn. 2561, f. 3; AP Cieszyn, KC, sygn. 2722/4 (*Gebäudebeschreibung Beilage Nro 1 zum Teschner Inventarium*), f. 1–16, s. 12.

informacji turystycznej, zaznaczony jest ponadto niewielki zbiornik. Znajduje się on w miejscu, gdzie w opisach zamku z 1755 i 1822 roku był lokalizowany kamienny zbiornik (cysterna) na wodę, zbudowany w 1751 roku, zasilany drewnianym rurociągiem z Winogradów⁴⁶. W opisie z 1822 roku pojawia się ponadto informacja o murowanym kanale pod wejściem głównym do zamku, który odprowadzał nadmiar wody ze zbiornika do Olzy⁴⁷.

Lokalizacja zbiornika pokrywa się z obszarem występowania namulów organicznych, stwierdzonych przez „Geoprojekt” w trakcie badań geologicznych w 1971 roku (il. 1.4)⁴⁸. Zdaniem autorów ich dokumentacji osady organiczne wypełniają niekłę sztucznego zbiornika. Można przyjąć, że zbiornik (cysterna) na wodę dla zamku został założony w miejscu wcześniejszego stawu. Taki staw mógł funkcjonować w centralnej części podgrodzia, a następnie dolnego zamku. Podobne nagromadzenie namulów organicznych w sporej niecce stwierdzono wierceniami na terenie zamku górnego, na północ od rotundy (il. 1.4)⁴⁹. Nie posiadamy jednak żadnych dokumentów potwierdzających istnienie zbiornika (stawu) na wierzchołku Góry Zamkowej, w sąsiedztwie rotundy. Jeśli nawiercone osady rzeczywiście są reliktem zbiornika wodnego, a nie błędnie zinterpretowanymi warstwami kulturowymi, zawierającymi przecież dużo materii organicznej z pożarów oraz drewnianych elementów zabudowy, to nie funkcjonował on już na początku XIX wieku. Plany Góry Zamkowej sprzed prac niwelacyjnych nie przedstawiają żadnego obiektu wodnego w okolicy rotundy.

Obecne rozpoznanie budowy geologicznej i rzeźby Góry Zamkowej, zaburzonej akumulacją narastających przez wieki stuleci warstw kulturowych i ostatecznie nasypami antropogenicznymi, pozwala wnioskować, że bezpośrednio otoczenie rotundy znajdowało się pierwotnie na kulminacji wzgórza. Ułatwiało to utrzymanie tego terenu w stanie niezawodnionym. Nie oznacza to, że rotunda (a szczególnie jej wnętrze) nie była zawilgocona, okresowo nawet znacznie. Zmiany zagospodarowania wierzchołkowej części wzgórza i systematyczne narastanie poziomów kulturowych już w średniowieczu doprowadziły do podniesienia się terenu wokół rotundy⁵⁰ i były przyczyną rosnących problemów z jej zawodnieniem. Decydujące dla zaburzenia stosunków wodnych wokół tego obiektu stało się jednak jego zasypanie luźnymi nasypami antropogenicznymi, do wysokości

Il. 1.8 Lokalizacja studni z obudową drewnianą na terenie zamku dolnego (obecnie bezpośrednie sąsiedztwo budynku informacji turystycznej) – perspektywiczny widok Cieszyna od strony zachodniej, pomiędzy 1750 a 1780 rokiem ¶ Location of the well with a wooden lining in the area of the lower castle (currently in the immediate vicinity of the tourist information office) – a perspective view of Cieszyn from the west, between 1750 and 1780

niemal 2 m, w czasie niwelacji terenu zamku górnego. Zasypanie wnętrza kaplicy i całej wierzchołkowej części wzgórza gruzem ceglany wymieszany z piaskiem, zaprawą i osadami organicznymi doprowadziło też do zniszczenia pierwotnego, omówionego wcześniej systemu odwadniania. Jednocześnie nasypy antropogeniczne stały się dobrym środowiskiem retencji wód opadowych, co w połączeniu z nieprzepuszczalnym podłożem gliniastym doprowadziło do zawodnienia niektórych miejsc na Górze Zamkowej. Najbardziej znaczące zawodnienie obserwowane jest w strefie fundamentów, zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz rotundy.

Ważną przesłanką skłaniającą do przyjęcia założenia, że współczesne zawodnienie rotundy należy wiązać z zaburzeniem obiegu wody na Górze Zamkowej w wyniku akumulacji znacznej ilości osadów antropogenicznych i powstaniem warunków do lokalnej retencji wód podskórnych, są wyniki współczesnych badań archeologicznych i geologicznych. W trakcie wykopalisk archeologicznych (2013–2017) zaobserwowano, że woda pojawia się jedynie w wykopach zlokalizowanych przy fundamentach po północnej stronie rotundy⁵¹, czyli od strony nagromadzenia dużych mas na-

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ AP Cieszyn, KC, sygn. 2722/4 (*Gebäudebeischreibung Beilage Nro 1 zum Teschner Inventarium*), f. 1–16, s. 3.

⁴⁸ *Dokumentacja 1971*, s. 5 (11a/Q1 na profilu I–I i II–II oraz Q1 na mapie).

⁴⁹ Ibidem, s. 5.

⁵⁰ W. Iwanek 1974, s. 202.

⁵¹ T. Rodzińska-Chorąży, Z. Jagosz-Zarzycka 2014, s. 23; zob. także T. Rodzińska-Chorąży, rozdz. 6.4 w tym tomie.

sypów. Podobne obserwacje poczyniono w wykopach wykonanych w nawie po wewnętrznej stronie fundamentów (2016). Od strony południowej spągi wykopów pozostawały suche. Zauważono również, że poziom wody w wykopie stabilizuje się na zbliżonej głębokości, nie wypełnia całego wykopu, ponadto stopień zawodnienia jest uzależniony od warunków atmosferycznych.

W sierpniu 2016 roku przeprowadzono badania właściwości fizycznych i chemicznych wody z wysięku w odsłoniętym specjalnie na potrzeby badań dawnym wykopie archeologicznym przy północnym fundamencie rotundy. Pobór wody nastąpił po serii opadów deszczu w dniach poprzedzających badania. Woda z wykopu przy rotundzie miała podobne właściwości jak ta we wspomnianej studni przy informacji turystycznej (pobrana do analizy w tym samym dniu), charakterystyczne dla wód przypowierzchniowych, silnie uzależnionych od warunków atmosferycznych. Przy temperaturze powietrza 20°C woda w wykopie osiągała temperaturę 15°C. Była słabo zmineralizowana (449,5 mg/L) i miała neutralny odczyn pH (6,57). Skład jonowy wody w wykopie i w studni odzwierciedla krótki kontakt wód opadowych ze środowiskiem osadów antropogenicznych i podścielających je utworów gliniastych, jak również dominujący w nasypach skład mineralny – wspomniany gruz ceglany i wapienny wymieszany z piaskiem i materią organiczną. W wodzie dominują jony wapnia (Ca^{2+}) – 145 mg/L i wodorowęglany (HCO_3^-) – 411,8 mg/L⁵².

Na problem zawodnienia rotundy po raz pierwszy zwrócono uwagę w trakcie badań archeologicznych prowadzonych w tym obiekcie pod kierunkiem G. Raschkego (1941–1942)⁵³. O nagłym wypływie wody spod fundamentów lub fug w murze fundamentów donoszą w swoich raportach Raschke i jego współpracownicy – A. Müller i Wiktor Kostka⁵⁴. W dokumentach tych, poza precyzyjnym opisem miejsca oraz głębokości zaobserwowanego wypływu, jak również odnotowaniem prób wybierania wody z wykopów archeologicznych przy użyciu wiader⁵⁵, autorzy nie podają przyczyn zawodnienia rotundy.

Inny charakter mają doniesienia o pojawianiu się wody w wykopach wokół fundamentów rotundy w czasie prac konserwatorskich przeprowadzonych pod

nadzorem Zygmunta Gawlika (1947–1955). Z uwagi na zły stan obiektu – pęknięcia murów i sklepienia, a nawet wychylenie się południowo-zachodniej ściany⁵⁶ – zaczęto analizować przyczyny zawodnienia fundamentów. W informacjach zebranych przez W. Iwanek, m.in. z bezpośrednich rozmów z uczestnikami prac konserwatorskich Jerzym Rieszem i Jerzym Brannym⁵⁷, jak również w tych opublikowanych przez samego J. Riessa⁵⁸ pojawia się wiele hipotez na ten temat. Dwie z nich, choć z sobą sprzeczne i niezajdujące potwierdzenia w świetle aktualnego rozpoznania Góry Zamkowej, odbiły się silnym echem w historycznych interpretacjach tego stanowiska. Najbardziej brzemienne dla tych interpretacji jest koncepcja posadowienia rotundy na źródle, będącym miejscem kultu pogańskiego⁵⁹. Uczestnicy prac wokół i wewnątrz rotundy donosili o „silnym źródle wody” lub „żyle wodnej”, które – ich zdaniem – potwierdzały tę koncepcję. Według J. Riessa taką interpretację zawodnienia rotundy potwierdza fakt, że „W wodzie natrafiono na olbrzymie jaszczurki lub salamandry (ok. 30 cm długości)”⁶⁰. Jak potwierdziły badania Instytutu Hydrobiologii i Ochrony Wód Akademii Rolniczej w Olsztynie (obecny Uniwersytet Warmińsko-Mazurski), do którego ostatecznie trafiły okazy wydobyte z rotundy, były to salamandry płamiste (*Salamandra salamandra*). Autorzy obserwacji błędnie połączyli obecność tych zwierząt z wodą pojawiającą się na określonej głębokości w wykopach przy fundamentach tego obiektu i uznali to za potwierdzenie występowania tu źródła. Salamandra płamista jest płazem, który większość życia spędza poza środowiskiem wodnym, a woda jest jej niezbędna do rozmnażania⁶¹. W przypadku Góry Zamkowej salamandry mogły w tym celu wykorzystywać Młynówkę, a rotunda (przed rekonstrukcją w latach 50. xx w.), podobnie jak strome, pokryte zwietrzeliną skarpy wzgórza, stanowiła idealne siedlisko tych płazów. Zwierzęta te wykorzystują wilgotne, zacienione miejsca jako schronienia zimowe i w słoneczne, suche dni, stąd ich obecność w fugach murów fundamentowych i pod posadzką rotundy. Wypłoszone ze swoich kryjówek podczas prac budowlanych (1950), przypadkowo znalazły się w wodzie wykopów. Powierzchnowa i niezwerifikowana informacja o „jaszczurkach” w wodzie pod posadzką rotundy wprowadziła do obiegu naukowego fałszywą interpretację, potwierdzającą istnienie w jej podłożu wypływu wód podziemnych, w których jakoby te zwierzęta żyją. Należy ponadto

52 A. Tyc, J. Waligóra, M. Glazer 2016, s. 18–19.

53 W. Iwanek 1974, s. 109–110.

54 MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 29–30. Pierwsze doniesienie pochodzi z 31 października 1941 r., później jeszcze kilkakrotnie w końcu 1941 r. i w 2. poł. 1942 r.

55 Ibidem, 78–86. Pod datą 5 grudnia 1942 r. G. Raschke zapisał, że wybranie ok. 50 wiader pozwoliło na obniżenie poziomu wody w wykopie o ok. 20–30 cm.

56 W. Iwanek 1974, s. 208.

57 Ibidem, s. 113–115, 208–209.

58 J. Riess 1957, s. 187.

59 Ibidem, s. 53 oraz przypisy na s. 67.

60 Ibidem, s. 114.

61 A. Paluch, P. Profus 2004, s. 56.

podkreślić, że obecność źródła (nawet jedynie w formie drobnych, okresowych wysięków) powinna się manifestować przynajmniej okresowym pojawianiem się wody na powierzchni Góry Zamkowej lub na jej stromych stokach, ta zaś pojawia się w wykopach na głębokości powyżej 1,5 m.

Inną koncepcję zawodnienia rotundy przedstawił uczestniczący w pracach konserwatorskich architekt miejski Cieszyna J. Branny, a za nim wprowadził ją do literatury Franciszek Popiołek⁶². Według niej zawodnienie wykopów wokół fundamentów pochodzi ze starego wodociągu, którym wodę na Górę Zamkową sprowadzano z leżącej wyżej, oddalonej o około 700 m dzielnicy Winogrady. Ślady drewnianych rur dębowych odkryto na terenie Cieszyna oraz na samej Górze Zamkowej⁶³. Zgodnie z przytoczonymi opisami zamku z XVIII i początku XIX wieku⁶⁴ drewniany rurociąg z Winogradów w połowie XVIII wieku został doprowadzony na teren zamku dolnego. Dębowe elementy wodociągu w okolicach rotundy mogą być reliktem lokalnego systemu zaopatrzenia w wodę wewnątrz zamku

górnego. Relikty drewnianego wodociągu nie mogą być odpowiedzialne za współczesne zawodnienie fundamentów rotundy. W świetle aktualnego stanu wiedzy i rozpoznania stosunków wodnych na Górze Zamkowej należy odrzucić obie przedstawione w latach 50. XX wieku hipotezy i nawiązujące do nich koncepcje.

W związku z występującym problemem podejmowano próby odwodnienia strefy fundamentów rotundy. Pierwszą próbowano zrealizować w trakcie prac konserwatorskich w latach 50. XX wieku. Przyjmując jednak założenie, że rotunda jest zawodniona przez stały wypływ silnego źródła, jak również biorąc pod uwagę niebezpieczeństwo zaburzenia stabilności rotundy poprzez osuszenie jej fundamentów, zaniechano prac nad sztucznym osuszeniem⁶⁵. Do problemu powrócono w 2008 roku, kiedy to po wschodniej stronie kaplicy wykonano studzienkę odprowadzającą wodę do systemu kanalizacyjnego rurą o średnicy 200 mm⁶⁶. Studzienka i cały system są jednak położone wyżej od rzędnej, na której pojawia się zawodnienie fundamentów rotundy, ich znaczenie dla odwodnienia tej strefy jest więc znikome.

⁶² W. Iwanek 1974, s. 115; zob. także J. Riess 1957, s. 187.

⁶³ J. Riess 1957, s. 187; Z. Jagosz-Zarzycka, informacja ustna.

⁶⁴ AP Cieszyn, KC, sygn. 2554, f. 1v; AP Cieszyn, KC, sygn. 2561, f. 3; AP Cieszyn, KC, sygn. 2722/4 (*Gebäudebeischreibung Beilage Nro 1 zum Teschner Inventarium*), f. 1–16, s. 12.

⁶⁵ W. Iwanek 1974, s. 115.

⁶⁶ S. Dryja, M. Dryja, Z. Jagosz-Zarzycka 2010, s. 97; Z. Jagosz-Zarzycka, informacja ustna.

Część 2

*Rotunda i Góra Zamkowa w Cieszynie
w badaniach historycznych*

2.1 Źródła pisane do dziejów rotundy i badań archeologicznych w XX wieku

Śląsk Cieszyński to teren pograniczny, co ma istotny wpływ na badania naukowe nad przeszłością tej ziemi, gdyż badacze są zmuszeni do prowadzenia rozległej kwerendy archiwalnej i bibliotecznej za granicą. Podobnie jest w przypadku badań nad dziejami najstarszego zabytku architektury w Cieszynie – rotundy.

Dokumentacja książęca

Baza źródłowa dotycząca dziejów cieszyńskiej linii Piastów, ich domeny oraz rezydencji jest rozproszona. Dwa główne zbiory znajdują się w archiwum książąt Liechtensteinów w Wiedniu (Liechtenstein. The Princely Collections Vaduz-Vienna, Hausarchiv) oraz w cieszyńskim oddziale Archiwum Państwowego w Katowicach¹. Dokumenty dotyczące następnich dynastii władających księstwem cieszyńskim (habsburskiej i habsbursko-lotaryńskiej) można odnaleźć we wspomnianym archiwum w Cieszynie oraz w kilku archiwach w Polsce, Czechach i Austrii.

Inwentarze majątku Komory Cieszyńskiej spisywane w momencie przejścia księstwa przez kolejną dynastię lub władcę to istotny typ źródeł, w niewielkim stopniu dotąd wykorzystywane, a przynoszący istotne wiadomości o świątyni na Górze Zamkowej. Najstarszy inwentarz majątkowy dóbr cieszyńskich (Praga, Narodní archiv) pochodzi z 1722 roku i powstał w związku z odstąpieniem księstwa cieszyńskiego dynastii lotaryńskiej. Dokument ten zawiera opis zamku w Cieszynie oraz lakoniczne wiadomości na temat kaplicy². Inwentarz z 1822 roku (Cieszyn, Archiwum Państwowe), spisany jeszcze przed przebudową Góry Zamkowej przez architekta Josefa Kornhäusla, jest najobszerniejszy i zawiera szczegółowy opis zamku i jego

otoczenia, w tym rotundy. Dokument powstał po śmierci arcyksięcia Alberta Kazimierza Sasko-Cieszyńskiego, kiedy nowym właścicielem stał się arcyksiążę Karol Ludwik Habsburg. Jednostka archiwalna składa się z kilkunastu poszytów, w jednym z nich znajduje się opis rotundy i jej otoczenia³, a w innym inwentarz ruchomości znajdujących się w jej wnętrzu⁴. Z kolejnych inwentarzy, zestawionych już po przebudowie, jedynie ten z 1883 roku zawiera informacje o wyposażeniu kaplicy zamkowej⁵. W inwentarzu z 1856 roku brak wzmianek na jej temat⁶. Informacje na temat bieżących prac remontowych przy kaplicy, prowadzonych w 1905 i 1908 roku, odnotowano w dokumentacji rachunkowej Komory Cieszyńskiej⁷.

Źródłami przydatnymi w badaniach nad cieszyńskim zamkiem są także urbarze, czyli księgi zawierające wykazy powinności poddanych oraz dochody cieszyńskiego klucza domeny Habsburgów. Tego typu księgi powstawały w kancelarii kamery książęcej już od początku XVI wieku, jednak nie wprowadzano do nich żadnych informacji o zamku w Cieszynie. Podobnie było z pierwszymi urbarzami spisnymi w kancelarii kamery cieszyńskiej Habsburgów. Wyjątkiem są dwa ostatnie, z 1722 i 1755 roku, gdzie odnotowano krótki opis zamku oraz skromne wzmianki inwentarzowe na temat rotundy⁸.

Z relacji dziewiętnastowiecznych historyków cieszyńskich wiadomo, że materiały dotyczące planów przebudowy zamku przez arcyksięcia Alberta znajdują się w Wiedniu⁹. Dotychczas nie zostały jednak odnalezione.

1 E. Oberhammer 1981, s. 164–184; V.J. Mrvík 2007, s. 242–253; W. Gojniczek, A. Machej 1998, s. 69–81; A. Machej, P. Matuszek 2009; szerzej na temat archiwaliów do dziejów Piastów cieszyńskich zob. W. Gojniczek 2014, s. 20–25.

2 NA Praha, Desky dvorské, inv. č. 126a, f. 4. Identyczny opis zamku i rotundy znajduje się w urbarzu cieszyńskiego klucza domeny książęcej z 1722 r., zob. niżej.

3 AP Cieszyn, KC, sygn. 2722/4 (*Gebäudebeischreibung Beilage Nro 1 zum Teschner Inventarium*).

4 AP Cieszyn, KC, sygn. 2722/18 (*Mobilien Verzeichniss Beilage Nro X zum Teschner Inventar*).

5 ZA Opava, TK, inv. č. 686, s. 61–62.

6 NA Praha, Česká léna, inv. č. 114 (*Inventar des Lehens Herzogthum Teschen anni 1856*).

7 ZA Opava, TK, inv. č. 735, bp.

8 AP Cieszyn, KC, sygn. 2554, f. 2, sygn. 2561, f. 3v–4.

9 G. Biermann 1863, s. 344; A. Peter 1888, s. 52.

Dokumentacja kościelna

Zachowało się niewiele średniowiecznych dokumentów dotyczących duchownych związanych z dworem książęcym w Cieszynie i zaledwie jeden dyplom pergaminowy (przechowywany w zasobie cieszyńskiego Archiwum Państwowego) związany z duchownymi z kaplicy zamkowej. Jest to fundacja księcia Przemysława II dla jej rektora, księdza Jana z Sucheja (1460)¹⁰. W połowie XVII wieku spisano inwentarz dokumentów parafii św. Marii Magdaleny w Cieszynie, uwzględniając w nim dwa dyplomy dotyczące rotundy (1460 i 1495)¹¹, jednak lakoniczny opis tych dokumentów utrudniał ich identyfikację. Sytuacja zmieniła się po opublikowaniu i zrekonstruowaniu archiwum cieszyńskiej parafii w oparciu o wspomniany inwentarz (szerzej na ten temat niżej)¹².

Cennym odkryciem stał się dokument fundacji ołtarzowej w kaplicy zamkowej (1452), odnaleziony w Archiwum Archidiecezjalnym we Wrocławiu, zachowany w formie odpisu w księdze inkorporacji biskupa Piotra (*Incorporationes Episcoporum: Petri 1448–1458 incl. Administration u. Iodoci 1461–1467*)¹³. W tej serii ksiąg biskupów wrocławskich rejestrowano nowe beneficja, które mógł fundować każdy, ale wymagało to zatwierdzenia biskupiego (tzw. inkorporacji). Kolejna fundacja, dotycząca trzeciego ołtarza w rotundzie, pochodziła z 1495 roku, ale niestety nie zachowała się księga zawierająca ewidencję beneficjów zatwierdzonych w czasach biskupa Jana Rotha.

Cennym źródłem kościelnym są wizytacje biskupie. W księstwie cieszyńskim pierwszą przeprowadzono w 1652 roku. W XVII i XVIII wieku spisano kilka tego typu dokumentów, z których większość wydano drukiem. Wizytacje te nie zawierają jednak żadnej informacji na temat omawianej kaplicy, co wynikało z faktu, że świątynia ta stanowiła prywatną własność książęcą i nie wchodziła w skład struktur kościelnych w księstwie cieszyńskim. Dopiero wizytacja z 1806 roku przy opisie parafii św. Marii Magdaleny wspomina lakonicznie o rotundzie¹⁴. Skromny opis kaplicy zamkowej znajduje się też w inwentarzu wspomnianej parafii z 1727 roku, odnalezionym w Archiwum Archidiecezjalnym we Wrocławiu¹⁵.

Wiedzę na temat życia religijnego (lub jego braku) w kaplicy zamkowej przynoszą ogłoszenia parafii św. Marii Magdaleny. Dokumentacja ta, obejmująca lata 1819–1823 i 1845–1989, zachowała się w zbiorach Książnicy Cieszyńskiej¹⁶. Zapisy z każdego roku są ułożone zgodnie z porządkiem kalendarza kościelnego.

Spuścizny

Dużą pomocą przy opracowywaniu średniowiecznych i nowożytnych dziejów księstwa cieszyńskiego są odpisy dokumentów z tego okresu, sporządzone przez Macieja Kasperlika, dyrektora Komory Cieszyńskiej i miejscowego historyka¹⁷. Choć duża część wykorzystanych przez niego oryginałów zaginęła w XX wieku, jego spuścizna szczęśliwie przetrwała, podzielona między archiwa w Opawie i Cieszynie¹⁸. W tej kolekcji znajduje się odpis trzeciej fundacji ołtarzowej dla rotundy (1495), wykorzystany w niniejszym opracowaniu z powodu braku oryginału¹⁹.

W zasobie cieszyńskiego oddziału Archiwum Państwowego w Katowicach znajduje się spuścizna Wiktora Kargera²⁰, cieszyńskiego muzealnika i badacza przeszłości miasta. W skład zespołu wchodzi siedem jednostek zawierających materiały dotyczące zamku i rotundy. Są to maszynopisy bądź wycinki opublikowanych w prasie artykułów Antona Petera, Albina Teodora Prokopa i Wiktora Kargera, a także notatki źródłowe ostatniego z wymienionych²¹.

Dokument miasta Cieszyna

Jedynym źródłem o miejskiej proveniencji – zawierającym informacje na temat rotundy i wykorzystanym w niniejszym opracowaniu – jest przechowywany w zbiorach Książnicy Cieszyńskiej formularz ankiety prawnika ze Świdnicy, Efraima Ignaza Naso von Löwenfelsa (1625–1684), gromadzącego materiały do publikacji poświęconej dziejom Śląska²². Wypełniony przez władze miasta Cieszyna dokument składa się z trzydziestu punktów, z których czwarty dotyczy zabytków w mieście. W opinii władz najstarszym z nich to właśnie kaplica zamkowa.

10 AP Cieszyn, ZDPP, sygn. 22.

11 AP Cieszyn, AMC, sygn. 34, s. 1–14.

12 J. Spyra 2013, s. 95–132.

13 AA Wrocław, sygn. II b 2, p. 61rv. Za wskazanie tego źródła, opracowanie regestów dwóch dokumentów fundacyjnych oraz konsultację dziękuję dr. Stanisławowi Jujeczce z Wrocławia.

14 ZA Opawa, zvs, inv. č. 66, f. 78.

15 AA Wrocław, sygn. II b 109, f. 21v (*Inventarium rerum Ecclesiae Parochialis Teschinensis et adjunctarum Filialium*, 27.09.1727).

16 KC Cieszyn, Rękopisy dekanatu i parafii Marii Magdaleny w Cieszynie, sygn. 192–240.

17 R. Jeż 2015b, s. 109–135.

18 ZA Opawa, Kasperlik, brak sygn.; AP Cieszyn, KC, sygn. 77.

19 ZA Opawa, Kasperlik, brak sygn.

20 B. Poloczkowa, 1988, s. 47–54 (tam również bibliografia prac); B. Fudjak 2010, s. 225–248.

21 AP Cieszyn, Karger, sygn. 90–96.

22 KC Cieszyn, Szersznik, sygn. SZ DD IX 21/1, s. 3–4.

Ikonografia i kartografia

Bazę ikonograficzną i kartograficzną dotyczącą zamku w Cieszynie (wraz z komentarzem i miejscem przechowywania) zestawiał czeskokieszyński historyk Radim Jež²³. Przydatne są również starsze publikacje, zawierające skromniejsze zestawienia wędut i obrazów miasta²⁴. W trakcie prac nad niniejszą monografią w zbiorach Österreichische Nationalbibliothek w Wiedniu odnaleziono nieznane dotąd widoki Góry Zamkowej z 1810 roku, które najprawdopodobniej zostały wyłączone z jednostki archiwalnej dotyczącej planów przebudowy tego miejsca. Kilka innych rysunków pochodzi z okresu po przebudowie Góry Zamkowej w 1839 roku (choć są datowane ok. 1800)²⁵. Dwa widoki z 1646 roku, najbardziej znane i najcenniejsze dla poznania topografii zamku w Cieszynie, znajdują się w zasobie Kriegsarchiv w Wiedniu²⁶. Największy zbiór fotografii omawianego zamku (w tym rotundy) znajduje się w zbiorach Muzeum Śląska Cieszyńskiego. Dużo skromniejszy zbiór zdjęć zawiera się we wspomnianej już spuściźnie po Wiktorze Kargerze²⁷. W zespole tym znajdują się trzy fotografie rotundy tworzące jednostkę *Kaplica zamkowa w Cieszynie. Badania archeologiczne 1936*²⁸, jednak spośród nich tylko jedna dotyczy badań z tego roku; pozostałe powstały w latach 40. XX wieku. Kolejną instytucją przechowującą większy zbiór ikonografii Góry Zamkowej jest Muzeum Těšínska w Czeskim Cieszynie – znajduje się tam kilkadziesiąt widokówek²⁹.

Dokumentacja rękopiśmienna dotycząca badań archeologicznych z lat 1941–1942

W trakcie prac archeologicznych Georg Raschke oraz inne osoby zaangażowane w projekt badawczy nad cieszyńską rotundą wytworzyły dokumentację kancelaryjną, przede wszystkim korespondencję oraz sprawozdania. W Muzeum w Raciborzu, którym kierował wspomniany archeolog, nie ma niestety tej dokumentacji i nie wiadomo, co się z nią stało. Z rozdzielnika załączonego do zachowanej części

korespondencji wiemy, że była ona wysyłana (oprócz adresata) do kilku instytucji. Najczęściej kopie listów kierowano do Landesamt für Vorgeschichte in Ratibor, Landesmuseum Beuthen, Museum in Teschen. Największą liczbę zachowanych kopii listów i innych dokumentów przechowuje obecnie archiwum Działu Archeologii Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Znajdują się tam, być może pochodzące z Raciborza, dzienniki badań oraz korespondencja. Ponadto zachowało się archiwum własne tego muzeum z czasów II wojny światowej, a w nim korespondencja z Raciborza, w tym listy G. Raschkego (dziś zbiory muzeów raciborskiego i bytomskiego są scalone). Podobną dokumentację można odnaleźć w zespole Archiwum Muzeum Miejskiego, przechowywanym w Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie³⁰. Część korespondencji pokrywa się z zachowaną dokumentacją z Bytomia. W cieszyńskiej placówce zachowały się również tzw. *durchschlägi*, czyli informacje na temat zabytków z terenu Śląska Cieszyńskiego, ale nie dotyczą one rotundy³¹. W tym muzeum są obecnie przechowywane kopie fotografii z prac wykopaliskowych G. Raschkego (szerzej na ten temat niżej). Ponieważ w projekt cieszyński zaangażował się konserwator zabytków z Wrocławia, prof. Günther Grundmann, dokumentacja opisywanego zagadnienia mogła znajdować się w archiwum Konserwatora Zabytków Prowincji Dolnośląskiej we Wrocławiu (Provinzial-Konservator der Kunstdenkmäler Niederschlesiens zu Breslau)³². Kwerenda przeprowadzona w zachowanym zespole archiwalnym tego urzędu w Archiwum Państwowym we Wrocławiu przyniosła niestety wynik negatywny. Z całą pewnością dokumentacja dotycząca cieszyńskiej rotundy znajdowała się w archiwum urzędu konserwatorskiego dla prowincji górnośląskiej w Opolu (Provinzialkonservators der Kunstdenkmäler Oberschlesien in Oppeln), w polskiej sieci archiwalnej nie ma jednak takiego zespołu, nie wiadomo też, czy dokumenty te zostały wchłonięte do innych zespołów archiwalnych. Dokumentacji tej brak również w Wojewódzkich Urzędach Ochrony Zabytków w Opolu i w Katowicach oraz w delegaturze w Bielsku-Białej. Prawdopodobnie opisywane archiwum zaginęło w 1945 roku.

W prace wspierające badania archeologiczne przy cieszyńskiej rotundzie był zaangażowany Państwowy Urząd Budowlany z Cieszyna (Staatshochbauamt Teschen), a zwłaszcza architekt inż. Herbert Kienzler, który był tam zatrudniony od 1940 do 1943 roku, kiedy to, na krótko przed powołaniem do wojska, został kierownikiem

²³ R. Jež 2010a, s. 249–300.

²⁴ L. Brożek 1969, s. 101–115; M. Makowski, J. Spyra 1998.

²⁵ ÖNB Wien, Kartensammlung und Globenmuseum, sign. ALB Port 193b, 9; sign. ALB Port 193b, 10; sign. ALB Port 193b, 11; sign. ALB Port 193b, 11a; sign. ALB Port 193b, 11b, c; sign. ALB Port 193b, 11d.

²⁶ Kriegsarchiv Wien, Karten- und Plansammlung, sign. G VII, 1311 (1646). W zasobie tego archiwum jako sign. G VII, 1309 znajduje się widok zamku identyfikowany jako zamek w Cieszynie (około 1800), jest to jednak pomyłka, gdyż zamek w Teshain nie jest do niego podobny.

²⁷ B. Poloczkowa 1989, s. 213–229.

²⁸ AP Cieszyn, Karger, sygn. 474. ²⁹ Muzeum Těšínska, Pohlednice.

³⁰ MŚC Cieszyn, AMM, sygn. 63a.

³¹ MŚC Cieszyn, AMM, sygn. 63b; Z. Jagosz-Zarzycka 2010b, s. 285.

³² A. Dereń, R. Żerelik 1996, s. 310–311.

Powiatowego Urzędu Budowlanego w Cieszynie (Kreisbauamt Teschen)³³. W urzędzie tym, na podstawie danych sporządzonych przez Raschkego, Kienzlera i wrocławskiego architekta Heinza Wolfganga Hermanna, powstawała dokumentacja techniczna rotundy³⁴. W zasobie Archiwum Państwowego w Cieszynie zachowały się dwa wykonane wówczas przekroje (od strony ołtarza i empory)³⁵. Kolejnych siedem posiada Instytut Sztuki PAN w Warszawie³⁶. Można się domyślać, że identycznej proveniencji są dwa rysunki (przekrój i rzut poziomy rotundy) zawarte w książce Grundmanna poświęconej historii sztuki na Śląsku³⁷. Trzy rzuty poziome autorstwa Kienzlera są zamieszczone w drugim tomie doktoratu Witolda Iwanka³⁸.

Dokumentacja fotograficzna powstawała sukcesywnie wraz z postępowaniem prac przy rotundzie i jest przechowywana w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie (77 klisz)³⁹. Niestety nie wiadomo, skąd ta kolekcja trafiła do Warszawy (Bytom?). Każda z klisz znajduje się w kopercie zawierającej informację na temat tego, co przedstawia dane zdjęcie, datę jego sporządzenia oraz inicjały A.M., odnoszące się do Aloisa Müllera, technika z Urzędu do spraw Prehistorii (Landesamt für Vorgeschichte) w Raciborzu, współpracownika G. Raschkego. Do jego obowiązków należało nadzorowanie wykopów, pomiary i wykonywanie zdjęć z prowadzonych prac⁴⁰. Grundmann podaje, że zdjęcia rotundy wykonywała również Renate Lux-Hesse, doktorantka z Uniwersytetu we Wrocławiu, zatrudniona w Urzędzie Konserwatora Dolnego Śląska. Jej dokumentacja trafiła do archiwum Urzędu Konserwatora Górnośląskiego⁴¹. Cenny zbiór piętnastu fotografii (w większości autorstwa R. Lux-Hesse) został dołączony do maszynopisu G. Grundmanna z 1944 roku, znajdującego się w Bundesarchiv w Berlinie⁴². Siedem fotografii autorstwa R. Lux-Hesse

odnaleziono w Muzeum Těšínska w Czeskim Cieszynie. Zdjęcia te, nabyte od osoby prywatnej, włączono do zbiorów muzealnych w 2017 roku. Na ich rewersie znajduje się stempel urzędu konserwatorskiego oraz informacja o autorze zdjęć⁴³. W czeskokocieszyńskim muzeum znajduje się ponadto kilkanaście fotografii z czasów badań Raschkego, które trafiły do zbiorów muzealnych w 1954 roku (ich autorzy nie są znani)⁴⁴. Kolejną osobą, która wykonywała fotograficzną dokumentację omawianych badań, była nieznaną bliżej panna Hossner, zatrudniona w Urzędzie do spraw Prehistorii w Teplicach (Amt für Vorgeschichte Teplitz-Schönau) w zachodnich Czechach (wówczas Sudetentland)⁴⁵. Dzisiaj w tym mieście funkcjonuje muzeum posiadające bogatą kolekcję archeologiczną. Nie udało się jednak odnaleźć śladów łączących badania archeologiczne w Cieszynie z tą instytucją. Na zakończenie można wspomnieć o spuściznach dwóch głównych badaczy cieszyńskiej rotundy w czasach II wojny światowej. Po jej zakończeniu Grundmann i Raschke żyli w zachodnich Niemczech i nadal pracowali w swoich zawodach. Spuścizna Grundmanna jest przechowywana w Staatsbibliothek w Berlinie oraz w Instytucie Herdera w Marburgu. Przeprowadzona kwerenda przyniosła niestety wynik negatywny – nie odnaleziono materiałów dotyczących badań archeologicznych prowadzonych na Górze Zamkowej podczas II wojny światowej. Poszukiwania w Instytucie Herdera objęły również zespół Schlesische Historische Kommission z czasów II wojny światowej oraz kolekcję fotograficzną (Bildarchiv), w obu zbiorach brak jednak informacji o badaniach w Cieszynie. Spuścizny Raschkego nie udało się odnaleźć. Po wojnie pracował on w Germanisches Nationalmuseum w Norymberdze i choć wiele lat był związany z tą placówką, do jej działu przechowującego tego typu zespoły (Deutsche Kunstarchiv) nie trafiły żadne dokumenty. W archiwum własnym tegoż muzeum (Historische Archiv) znajduje się kilka jednostek odnoszących się do Raschkego; tylko jedna z nich zawiera dokumentację dotyczącą badań archeologicznych prowadzonych podczas II wojny światowej (ale nie w Cieszynie)⁴⁶.

33 Biogram H. Kienzlera zob. <http://www.siwiarchiv.de/vor-105-jahren-herbert-kienzler-kreisbaurat-des-wiederaufbaus/> (dostęp: 15.5.2020).

34 G. Grundmann 1944 mps, s. 4; o architekcie Hermannie zob. G. Grajewski 2014, s. 70–71 i przyp. 154.

35 AP Cieszyn, AMC, sygn. 2417. W tej jednostce znajduje się jeszcze pięć projektów wykonanych we wspomnianym urzędzie i związanych z Górą Zamkową w Cieszynie.

36 IS PAN Warszawa, nr 747–753.

37 G. Grundmann 1944a, s. 114.

38 W. Iwanek 1974, t. 2, ryc. 90, 91, 93.

39 PMA Warszawa, PMA neg 411–neg. 5331. Klisze są zinwentaryzowane między wspomnianymi sygnaturami.

40 G. Raschke 1941, s. 148.

41 G. Grundmann 1944 mps, s. 4; dane biograficzne Renate Lux-Hesse zob. G. Grajewski 2014, s. 71, przyp. 157, s. 300.

42 G. Grundmann 1944 mps.

43 Muzeum Těšínska Český Těšín, F 133/2017.

44 Muzeum Těšínska Český Těšín, inv. Č. G 708–715, G 1230–1250.

45 MG Bytom, ADA, sygn. 88, 89 (inf. o przechowywanych negatywach z Cieszyna) 92.

46 Germanisches Nationalmuseum Nürnberg, Historische Archiv, sygn. HA GNM-Akten 9641 (Kriegsverlagerungen der Abteilung Vor- und Frühgeschichte, Korrespondenz Raschke).

Dokumentacja rękopiśmienna dotycząca badań archeologicznych z lat 1947–1953

Upadek Niemiec hitlerowskich w 1945 roku skutkowało rozproszeniem dokumentacji dotyczącej prac konserwatorskich przy cieszyńskiej rotundzie. Materiały te ewakuowano w różne miejsca, spora ich część została wówczas zniszczona. Wkrótce po zakończeniu wojny konieczne było kontynuowanie prac i dokończenie odtwarzania pierwotnego wyglądu najstarszego cieszyńskiego zabytku. Poważnym problemem był jednak brak wiedzy, gdzie znajduje się niemiecka dokumentacja. Ilustruje to list kustosa Muzeum Miejskiego w Cieszynie Ludwika Brożka do konserwatora generalnego Witolda Kieszkowskiego z 27 grudnia 1946 roku, w którym pisze on, że dokumentacja może znajdować się we Wrocławiu oraz w Czeskim Cieszynie, gdyż tam znajdował się urząd budowlany zaangażowany w prace przy rotundzie⁴⁷. Merytoryczne prace nad zabytkiem przejęło Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, a kierowała nimi Alina Kietlińska. Z tego względu w dziale dokumentacji tegoż muzeum znajduje się spuścizna wspomnianej badaczki, wciąż jednak nieuporządkowana. Obejmuje ona inwentarze zabytków ar-

⁴⁷ mśc Cieszyn, AMM, sygn. 65.

cheologicznych, fotografie, ewidencję korespondencji, karty zabytków, dokumentację rysunkową, dokumentację prowadzenia badań, maszynopisy artykułów i inne. Fragment dokumentacji technicznej z końca lat czterdziestych XX wieku przechowywana jest w zbiorach Instytutu Sztuki PAN w Warszawie⁴⁸. Z prac Zygmunta Gawlika zachowało się jedynie opracowanie *Konserwacja Rotundy św. Mikołaja w Cieszynie. Wyniki badań*, przechowywane w bibliotece Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie. Część sporządzonej przez niego dokumentacji dołączono do drugiego woluminu dysertacji doktorskiej Iwanka. Ponadto w Instytucie Sztuki PAN w Warszawie są przechowywane fotografie T. Kazimierskiego wykonane w 1947 roku oraz inwentaryzacja architektoniczna inż. arch. Leszka Dąbrowskiego z tego samego roku. Dokumentacja z ostatnich badań (2013–2017) znajduje się w zbiorach Muzeum Śląska Cieszyńskiego i w Delegaturze Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Bielsku-Białej. Podczas polskich badań archeologicznych dokumentację fotograficzną wykonał m.in. Jerzy Sikora ze Skoczowa. Kilkadziesiąt jego fotografii zachowało się w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. Ponadto w tej kolekcji znajdują się fotografie wykonane przez inne osoby biorące udział w badaniach.

⁴⁸ IS PAN Warszawa, 776–776b, 777, 3568–3572, 3819–3823.

2.2 Rotunda w badaniach historycznych

W 1974 roku Witold Iwanek, dyrektor Muzeum Śląska Cieszyńskiego, w dysertacji doktorskiej poświęconej rotundzie św. Mikołaja jako pierwszy w dogłębny sposób przedstawił stan badań historycznych nad kaplicą do początku lat 70. XX wieku¹. Z kolei w 2011 roku czeskokocieszyński muzealnik Radim Jež zaprezentował najnowsze podsumowanie stanu badań nad Górą Zamkową w Cieszynie². Obie te publikacje pozwalają na omówienie go w tym miejscu jedynie w zarysie.

Badania nad cieszyńską rotundą można podzielić na trzy etapy. 1. Była przywoływana w drukach od końca XVI stulecia, jednak pierwsze próby zaprezentowania jej dziejów pochodzą dopiero z drugiej połowy XIX wieku. Wypowiedzi te były z reguły lakoniczne, wynikało to przede wszystkim z przebudowania kaplicy pod koniec czwartej dekady XIX wieku, w wyniku czego zatraciła pierwotny charakter. Drugim powodem był brak źródeł archiwalnych. Stan ten trwał aż do początku lat 40. XX stulecia. 2. Przełom nastąpił podczas II wojny światowej, kiedy niemieccy archeolodzy przystąpili do badań, które kontynuowali polscy badacze. W ich wyniku oprócz rekonstrukcji zabytku powstało kilka ważnych prac naukowych. Do najważniejszych niemieckich opracowań z tego okresu należy zaliczyć archeologiczny tekst Georga Raschkego z elementami faktografii historycznej z wczesnego średniowiecza³ oraz niewydane drukiem obszerne opracowanie Günthera Grundmanna, napisane z perspektywy historyka sztuki w oparciu o bogatą kwerendę archeologiczną, archiwalną i biblioteczną⁴. Należy odnotować jeszcze dwa ówczesne teksty autorstwa Wiktora Kargera i Herberta Kienzlera⁵. Za ukoronowanie tego etapu studiów nad rotundą należy uznać wspomnianą dysertację doktorską W. Iwanka, która składa się z dwóch woluminów (drugi z nich to załącznik zawierający 117 ilustracji)⁶. Praca

ta, oparta o szeroką interdyscyplinarną kwerendę, do dzisiaj stanowi najobszerniejsze opracowanie zabytku i nadal jest punktem wyjścia do wszelkiego typu badań poświęconych rotundzie. Wielkim błędem było nieopublikowanie tej monografii, co spowodowało zawężenie grona osób mających do niej dostęp. 3. Po pracy W. Iwanka nastąpiła stagnacja, która właściwie nie przyniosła poszerzenia wiedzy historycznej na temat omawianej budowli. Wprawdzie wydano sporo prac szerzej traktujących o rotundzie, ale nie przyniosły one nowych, znaczących ustaleń. W. Iwanek pod koniec życia wrócił do tej tematyki, ale jego ostatnie prace nie wniosły żadnych nowości⁷. Warto również odnotować pracę Ireny Kwaśny⁸ oraz krótki opis kaplicy pióra Bogusława Czechowicza⁹.

Pierwsze drukowane wzmianki na temat kaplicy zamkowej w Cieszynie pochodzą z końca XVI i z XVII wieku. W kronice Piastów cieszyńskich Eleazara Tilischa z 1588 roku znalazła się enigmatyczna, krótka wzmianka o rotundzie¹⁰. Siedemnastowieczne, kroniki śląskie Jakuba Schickfusa¹¹ oraz Martina Zeillera¹² zawierają informację, że rotunda została zbudowana w miejscu starszej, pogańskiej świątyni. Badania historyczne w Cieszynie mają odległą metrykę i sięgają przełomu XVIII i XIX wieku, kiedy to podstawy do nich tworzył ksiądz Leopold Jan Szersznik, twórca pierwszego śląskiego muzeum publicznego oraz autor wielu tekstów, z których znaczna część pozostała w rękopisie. Stworzona przez niego biblioteka stała się bazą dla następnych pokoleń historyków. W rezultacie w XIX i XX wieku powstało wiele publikacji, w których najczęściej wprowadzono skromne informacje o kaplicy zamkowej, zazwyczaj rozproszone. Krótki, architektoniczny opis rotundy na łamach wie-deńskiego wydawnictwa stowarzyszenia konserwatorów

1 W. Iwanek 1974, s. 1–45.   2 R. Jež 2011b, s. 249–254.
3 G. Raschke 1941, s. 141–161.   4 G. Grundmann 1944 mps, s. 44.
5 W. Karger 1943; H. Kienzler 1943.
6 W. Iwanek 1974, 341 s. + 117 il. Bibliografia prac Witolda Iwanka zob. K. Kajzer 2000, s. 135–144. Dysertację poprzedziły dwa artykuły: W. Iwanek 1969a, s. 81–99; wersja czeska W. Iwanek 1969b, s. 1–4.

7 W. Iwanek 1996, b.p.; W. Iwanek 2000a, s. 339–351.
8 I. Kwaśny 2000, s. 11–20.   9 B. Czechowicz 2010, s. 320–322.
10 E. Tilisch 1588, b.p. [pod datą 966].
11 J. Schickfus 1625, s. 121.
12 M. Zeiller 1650; czeski przekład fragmentu o Cieszynie M. Vaňáček 1963, s. 33–34 oraz J. Benatzky 1996, s. 5–23.

Il. 2.2.1 Rotunda w 1938 roku (fot. L. Bardoń) ¶ Rotunda in 1938 (photo: L. Bardoń)

zabytków sporządził Philipp Gabriel, cieszyński konserwator i kustosz Fundacji Szersznikowskiej¹³. Kolejnym, obszerniejszym opracowaniem na temat zabytku był krótki rozdział w monografii Cieszyna autorstwa cieszyńskiego nauczyciela i historyka Antona Petera¹⁴. Duży wpływ na postrzeganie Góry Zamkowej odegrał Franciszek Popiołek, który twierdził, że w tym miejscu znajdował się klasztor benedyktynów z Tyńca, ostatecznie przeniesiony do Orłowej¹⁵. Z jednej strony twierdzenie to znalazło zwolenników, z drugiej zaś spotkało się z ostrą krytyką, w której oskarżano tego badacza o pisanie „bajek”¹⁶. Ostatnio Janusz

Spyra definitywnie rozprawił się z tą teorią¹⁷. W okresie międzywojennym na łamach „Zarania Śląskiego” ukazał się obszerny artykuł księdza Oskara Zawiszy, miejscowego kronikarza¹⁸. Dzisiaj w znacznej części tekst ten jest zdezaktualizowany; najcenniejsze są w nim wzmianki na temat duchownych związanych z rotundą.

Na temat dziejów zamku w Cieszynie powstało już kilka prac, choć trzeba przyznać, że są one ogólnikowe. Pisali o nich wspomniany Anton Peter¹⁹, architekt i historyk Albin Teodor Prokop²⁰, Jan Ewangelista Tomala²¹, pierwszy polski historyk Śląska Cieszyńskiego Franciszek Popiołek²², Jindřich Benatzky i Bedřich Havlíček²³, Mariusz Makowski²⁴, Idzi Panic²⁵ i Bogusław Czechowicz²⁶ oraz czeskie historycy Radim Jež i David Pindur²⁷. Za najlepsze opracowanie poświęcone topografii Góry Zamkowej z całą pewnością należy uznać maszynopis A.T. Prokopa, który najpewniej nie został opublikowany²⁸.

Kwestią duchowieństwa związanego z kaplicą zamkową w średniowieczu jako pierwszy zajął się Maciej Kasperlik, dyrektor komory cieszyńskiej, historyk z zamiłowania²⁹. Jego opracowanie poświęcone dziejom księstwa cieszyńskiego w czasach panowania Piastów (do 1579 roku), opublikowane już po śmierci autora, zawiera liczne wiadomości na ten temat³⁰. Ustalenia te przez wiele dziesięcioleci stanowiły podstawę dla wszystkich historyków poruszających to zagadnienie. Dopiero przed paroma laty znacznie poszerzył je J. Spyra w analitycznym opracowaniu poświęconym średniowiecznemu duchowieństwu Cieszyna³¹.

Należy przyznać, że do dziś zachowała się stosunkowo skromna baza źródeł rękopiśmiennych do dziejów cieszyńskiego zamku oraz znajdującej się tam kaplicy św. Mikołaja. Z tego powodu w wydawnictwach źródłowych niewiele można odnaleźć tego typu dokumentów. *Listinář Těšínska*, podstawowy kodeks dyplomatyczny dla księstwa

13 Ph. Gabriel 1869, s. XCIII–XCIV (z czterema rysunkami dotyczącymi wieży).

14 A. Peter 1888, s. 90–91.

15 F. Popiołek 1910/1911, s. 124–128.

16 A.T. Prokop 1912, nr 87. Na tę polemikę odpowiedział F. Popiołek 1912, nr 89, a dyskusję zakończył A.T. Prokop 1912, nr 91.

17 J. Spyra 2019, s. 5–21.

18 O. Zawisza 1932, s. 211–219.

19 A. Peter 1888, 15–53; A. Peter 1894, s. 1–109.

20 A.T. Prokop 1913, s. 2–15 (AP Cieszyn, Karger, sygn. 90); A.T. Prokop 1926, s. 3.

21 [J.E. Tomala] 1898, s. 5–14.

22 F. Popiołek 1910/1911, s. 124–128; F. Popiołek 1947.

23 J. Benatzky, B. Havlíček 1970, s. 47–49.

24 M. Makowski 2005, s. 14–35. 25 I. Panic 2002a, s. 168–181.

26 B. Czechowicz 2002, s. 529–535.

27 R. Jež, D. Pindur 2010, s. 185–200.

28 A.T. Prokop 1913, s. 2–15 (AP Cieszyn, Karger, sygn. 90).

29 R. Jež, 2015b, s. 109–135.

30 M. Kasperlik 1874, s. 49–51.

31 J. Spyra 2014, s. 3–25.

cieszyńskiego³², zawiera tylko kilka dokumentów związanych z rotundą. W przypadku *Listinářa* należy zwrócić uwagę na wiele nieścisłości znajdujących się w tej pracy i konieczność weryfikacji edycji z oryginałem lub odpisem³³. W kodeksie tym jest kilka dokumentów przynoszących jedynie drobne wzmianki na temat kaplicy. Podstawowym zbiorem wiadomości o omawianym zabytku jest zrekonstruowany przez J. Spyry inwentarz archiwum parafialnego w Cieszynie z połowy XVII stulecia³⁴. Zaledwie dwa³⁵ spośród 61 regestów dotyczą wyłącznie rotundy (z 1460 i 1495 r.), a w kolejnych pięciu występują duchowni związani z tą świątynią³⁶.

Poza granicami Śląska Cieszyńskiego prace poświęcone rotundzie pojawiły się dopiero w drugiej połowie XIX wieku. W Galicji pierwsza wzmianka została opublikowana przez Mariana Sokołowskiego na łamach krakowskiego „Czasu”³⁷.

32 E. Němec (red.) 1955; E. Němec (red.) 1958; E. Němec (red.) 1960; E. Šefčík (red.) 1986.

33 W. Gojniczek 2014, s. 19.

34 J. Spyra 2013, s. 95–132.

35 Ibidem, s. 113 (nr 11 – 1460), 115 (nr 19 – 1495).

36 Ibidem, s. 116 (nr 23 – 1499), 117 (nr 24 – 1501), 118 (nr 27 – 1504), 119 (nr 29 – ok. 1504), 118–119 (nr 41 – 1526).

37 M. Sokołowski 1887, nr 197, 198.

Kolejne informacje pojawiły się dopiero w okresie międzywojennym³⁸. Odtąd cieszyńska świątynia na Górze Zamkowej była opisywana w wielu opracowaniach, przede wszystkim w studiach z historii sztuki, które zostały omówione w innym miejscu niniejszego opracowania. Wśród prac z tej dziedziny poświęconych cieszyńskiemu zabytkowi dla historyka ważna jest ta o sztuce górnośląskiej³⁹. Ze względu na podobieństwa do rotund z terenu Czech cieszyńska kaplica wielokrotnie stawała się przedmiotem studiów czeskich historyków sztuki, co również zostanie szerzej omówione w innym miejscu.

Na zakończenie można dodać, że rotunda pojawia się w wielu wydawnictwach popularnonaukowych dotyczących Cieszyna. Podczas prac wykopaliskowych w latach 40. i 50. XX wieku informacje o badaniach opisywano w prasie codziennej, trafiły one również na strony książki Pawła Jasienicy o słowiańskich początkach Polski⁴⁰. Spośród prac popularnonaukowych istotne jest opracowanie J. Spyry o cieszyńskich kościołach, gdzie również znalazł się rozdział o opisywanym zabytku⁴¹.

38 T. Dobrowolski 1933; por. T. Dobrowolski 1937.

39 E. Chojecka 2004, s. 28–30.

40 P. Jasienica 1952.

41 J. Spyra 2008, s. 19–31.

2.3 Historyczny kontekst funkcjonowania rotundy św. Mikołaja w okresie średniowiecza

Początków rotundy na wzgórzu zamkowym w Cieszynie należy szukać w okresie, gdy ziemię cieszyńską władali Piastowie śląscy. Po upadku Państwa Wielkomorawskiego tereny obecnego Śląska Cieszyńskiego początkowo pozostawały pod wpływem nowo utworzonego państwa czeskiego, wkrótce jednak weszły w obręb państwa Bolesława Chrobrego. Stało się to zapewne w chwili, kiedy ów władca przejął chwilowo tron praski (1003–1004), który wprawdzie szybko utracił, ale część ówczesnych ziem czeskich (w tym Morawy i ziemia cieszyńska) pozostała w jego rękach i została przyłączona do ziem polskich. Naturalne ukształtowanie terenu oraz położenie w dorzeczu Olzy i Bobrowki zapewniały grodomi dobrą pozycję militarną¹. Zyskiwał tym samym ważne miejsce na mapie młodego państwa polskiego.

Burzliwe dzieje polityczne na pograniczu Polski i Czech w okresie od X do XII wieku oraz polsko-czeska rywalizacja o ziemię cieszyńską mają obszerną literaturę². Dzieje Góry Zamkowej i osady, która przekształciła się w miasto Cieszyn, są związane z dynastią piastowską. Na mocy tzw. testamentu Bolesława Krzywoustego po jego śmierci w 1138 roku Cieszyn przypadł w udziale jego najstarszemu synowi, Władysławowi, który otrzymał Śląsk jako własną dzielnicę. Po jego wygnaniu przez młodszą braci (1146) Śląskiem (w tym także ziemię cieszyńską) zarządzał senior – Bolesław Kędzierzawy. To on w 1163 roku oddał tę dzielnicę synom Władysławowi zwanemu Wygnańcem, Bolkowi Wysokiemu i Mieszkowi Płatonogiemu (Laskonogiemu), zostawiając sobie zarząd nad głównymi grodami. Po śmierci seniora (1173) bracia objęli całość ojcowizny i podzielili się dobrami. Cieszyn (wraz z ziemię cieszyńską) przypadł w udziale młodszemu, Mieszkowi, który rozpoczął linię Piastów opolsko-raciborskich. Z małżeństwa z księżniczką czeską Ludmiłą miał on tylko jednego syna, Kazimierza, który

w 1211 roku przejął władztwo na tych terenach³. Z dwóch synów Kazimierza, Mieszka zwanego Otyłym i Władysława, ten drugi pozostawił po sobie czterech synów (z małżeństwa z księżniczką wielkopolską Eufemią), między których rozdzielił swoje dobra⁴. Najstarszy z nich, Mieszko, stał się pierwszym księciem cieszyńskim i rozpoczął odrębną linię Piastów, która wymarła dopiero w XVII wieku⁵.

Brak danych źródłowych, aby dokładnie określić, kiedy powstała rotunda oraz kto był jej fundatorem. Rozbieżności w tej kwestii były dotąd bardzo duże. Franciszek Popiołek uważał, że powstała w XI wieku⁶. Zygmunt Świechowski i Eugeniusz Wiśniowski datowali jej powstanie na połowę XI stulecia, a Tadeusz Dobrowolski aż na wiek XIII⁷. Najczęściej wiązano jej powstanie z odbudowywaniem organizacji kościelnej za panowania Kazimierza Odnowiciela i Bolesława Śmiałego po reakcji pogańskiej lat 30. XI wieku i najeździe wojsk czeskich pod wodzą Brzetysława. Nie można jednak zgodzić się z dotychczasowymi argumentami, że tylko w czasach Bolesława Śmiałego mogło dojść do „tak wysublimowanego przedsięwzięcia, jakim była budowa murem otoczonej świątyni w peryferyjnie położonej miejscowości”⁸. Wydaje się, że wręcz przeciwnie – panowanie tego władcy wskazuje na brak zainteresowania takimi peryferiami. Odbudowę organizacji kościelnej w kraju zajął się on dopiero u schyłku swojego panowania, kiedy angażowały go już problemy z biskupem krakowskim, nie zaś fundacje kościołów na krańcach państwa.

Ostatnie badania pozwalają na datowanie powstania rotundy w okresie między 1155 rokiem (pierwsze źródłowe poświadczenie istnienia kasztelanii cieszyńskiej)

1 O osadnictwie i dziejach tego okresu z punktu widzenia archeologii por. J. Gryc, Z. Jagosz-Zarzycka, rozdz. 4 w tym tomie.

2 M. Wihoda 1997a, s. 5–14; M. Wihoda 1997b, s. 34–43; J. Bakala 2002; I. Korbelářová, R. Žáček 2008, s. 18–31.

3 K. Jasiński 2007, s. 66–71.

4 I. Panic 2010a, s. 13–15. Byli to: Mieszko, Kazimierz, Bolko i Przemysław. K. Jasiński 2007, s. 510–511.

5 K. Jasiński 2007, s. 515–517. 6 F. Popiołek 1913, s. 86.

7 Z. Świechowski 2000, s. 47–48, E. Wiśniowski 2004, s. 19, a za nimi I. Panic 2010b, s. 141; T. Dobrowolski 1933, s. 20. Dyskusję nad dotychczasowymi próbami datacji rotundy cieszyńskiej podsumowuje T. Rodzińska-Choraży 2009, s. 81 i nast.

8 I. Panic 2010b, s. 141–142.

a potwierdzonym źródłowo istnieniem miasta lokacyjnego⁹, przy czym autorki badań archeologicznych umieszczały wzniesienie kaplicy w drugiej połowie XII stulecia¹⁰. W ten okres wpisują się rządy Bolesława Kędzierzawego, Mieszka Płatonogiego (zwanego też Laskonogim) oraz Kazimierza opolskiego, chociaż w przypadku tego ostatniego to sprawa najbardziej wątpliwa. Pierwszy z nich to młodszy syn Bolesława Krzywoustego, który objął rządy po wygnaniu brata Władysława, podporządkowując sobie jego dzielnicę (Śląsk z ziemią cieszyńską). Nie wydaje się jednak, aby mógł być inicjatorem fundacji rotundy, gdyż jego panowanie na Śląsku ograniczało się do zarządu głównymi grodami; władca ten nie przejawiał na tym terenie żadnej inicjatywy fundacyjnej, a wkrótce – po najeździe Fryderyka Barbarossy i pokoju w Krzyszkowie w 1157 roku – musiał się zgodzić na powrót synów Władysława, Bolesława Wysokiego i Mieszka Płatonogiego (Laskonogiego). Jak wspomniano, młodszemu Mieszkowi przypadły ziemie opolska i raciborska¹¹. Dokładne granice tego księstwa nie są dokładnie znane, ale większość historyków przyjmuje, że w jego ręku był także Cieszyn¹². Trudno zresztą byłoby przydać ziemię cieszyńską Bolesławowi Wysokiemu, gdyż nie miałyby ona bezpośredniego połączenia z innymi ziemiami tego księcia¹³.

Przyglądając się panowaniu Mieszka, należy zwrócić uwagę na jego walki z bratem, którego parokrotnie zmusił do opuszczenia Wrocławia, oraz bunt przeciwko nowemu księciu senioralnemu Kazimierzowi Sprawiedliwemu, któremu z wielkim trudem udało się odbić Wrocław i przywrócić tam rządy Bolesława¹⁴. Ten ostatni musiał jednak ustąpić wojownicznemu bratu nadając mu kilka kolejnych grodów, m.in. Mikołów, Pszczynę, Bytom i Oświęcim. Po śmierci Kazimierza Sprawiedliwego (1194) Mieszko poparł księcia wielkopolskiego Mieszka Starego w kwestii objęcia tronu krakowskiego i wsparł go w bitwie nad Mozgawą (1195). Najpewniej po tej bitwie na stałe przyłączył ziemię bytomską do swojego księstwa. Niebawem rozpoczął walkę z synem Bolesława Wysokiego, Henrykiem Brodatym, o zarząd nad Opolszczyzną. Konflikt był tak zaogniony, że konieczna była interwencja papieża Innocentego III, który w 1202 roku potwierdził zawarcie pokoju między książętami. Mieszko zatrzymał Opolszczyznę, a Henryk musiał mu jeszcze

wypłacić 1000 grzywien. Podczas swojego panowania wojowniczy książę opolsko-raciborski wykazywał się wielkimi talentami dyplomatycznymi i strategicznymi¹⁵; dokonywał donacji (niekiedy wspólnie z żoną Ludmiłą) dla cysterek w Trzebnicy, szczególną opieką darzył norbertanów, których sprowadził z Ołbina do swojego księstwa i ufundował ich klasztor w Toszku i Bytomiu; wspomógł także norbertanki ze Zwierzyńca koło Krakowa, a także poparł fundację swojej żony – klasztor tych mniszek w Rybniku, gdzie najpewniej wstąpiły jego córki¹⁶. Czy panowanie Mieszka uzasadnia przypisanie mu wybudowania rotundy cieszyńskiej? Wydaje się, że jego działalność fundacyjna świadczy o dobrym stosunku do Kościoła. Norbert Mika, badacz dziejów tego księcia, wylicza wiele przypisywanych mu fundacji kościelnych, takich jak kościoły w Kętach, Pszczynie czy Gliwicach¹⁷. Być może zatem z tym właśnie księciem należy wiązać powstanie rotundy na Górze Zamkowej.

Przyjęte dzięki ostatnim badaniom ramy chronologiczne pozwalają na bardzo ostrożne przyjrzenie się nie tylko sylwetce Mieszka (jako przypuszczalnego fundatora rotundy), ale także jego jedynego syna, Kazimierza, który przejął księstwo po ojcu. Kazimierz okazał się zręcznym politykiem i dyplomatą. Zaraz na początku swojego panowania przystąpił do koalicji młodszych książąt z księciem krakowskim Leszkiem Białym, księciem wielkopolskim Władysławem Odonicem i Konradem Mazowieckim, co dało mu poparcie w układach z Henrykiem Brodatym. Układem w Wolborzu (1215) przyznał Kościołowi szeroki immunitet, czym zyskał przychylność i poparcie biskupa wrocławskiego Wawrzyńca, z którym blisko współpracował. To na prośbę Kazimierza biskup zlikwidował komorę celną w Lubecku oraz zatwierdził istnienie dwóch innych w Oleśnie i Siewierzu. Kazimierz dbał także o fundacje kościelne, na prośbę norbertanek przeniósł ich siedzibę z Rybnika do Czarnowasów, gdzie wybudował dla nich nowy klasztor i bogato go uposażył. Co jednak najciekawsze, benedyktynom tynieckim nadał Orłową niedaleko Cieszyna i być może sprowadził ich w te okolice¹⁸. Zręczna polityka prowadzona przez Kazimierza z Henrykiem Brodatym (który po śmierci księcia opolskiego w 1230 r. opiekował się jego małoletnimi synami) zaowocowała spokojem na granicy księstwa, umocnieniem się panowania w ziemi oświęcimskiej oraz bardzo dobrymi stosunkami z biskupem wrocławskim Wawrzyńcem, wspierającym syna Płatonogiego w każdej duchownej inicjatywie. Bez większego problemu

9 Data lokacji Cieszyna budzi kontrowersje wśród badaczy, zob. J. Drabina 2000, s. 188; I. Panic 2001, s. 22–23; I. Panic 2010b, s. 149–153.

10 T. Rodzińska-Choraży, Z. Jagosz-Zarzycka 2016, s. 362–363.

11 N. Mika 2006, s. 72–73, 75–79.

12 Tak m.in. S. Arnold 1968, s. 398–401; K. Maleczyński 1947, s. 325; K. Maleczyński 1963, s. 324; K. Orzechowski 1996, s. 64; J. Rajman 2003, s. 87; inaczej sądzi R. Heck 1973, s. 46

13 N. Mika 2006, s. 84.

14 Ibidem, s. 68–95.

15 J. Rajman 1999b, s. 712–714. 16 Ibidem, s. 714.

17 N. Mika 2006, s. 131

18 J. Rajman 1999a, s. 715–717; R. Dziechciarz 2003, s. 129–142.

można byłoby zatem przyjąć, że i Kazimierz mógł być fundatorem interesującej nas rotundy, a tę fundację z pewnością poparłby biskup Wawrzyniec.

Źródła pisane

Z interesującego nas okresu dziejów rotundy i samego Cieszyna dotrwało do dziś zaledwie kilka źródeł pisanych. Poza dokumentem papieża Hadriana IV z 1155 roku, w którym po raz pierwszy pojawia się nazwa miasta, i późniejszym – biskupa wrocławskiego Wawrzyńca z 1223 roku – gdzie po raz pierwszy pojawia się informacja o kościele św. Mikołaja, którą odnosi się do rotundy¹⁹, nie mamy żadnych informacji o Górze Zamkowej i tamtejszej kasztelanii. Z dokumentu księcia opolskiego Kazimierza z 1228 roku znamy imię jednego z kasztelanów cieszyńskich (Jan)²⁰, będącego ponadto kasztelanem rudzkim i toszeckim. Być może sprawował władzę jeszcze w 1239 roku – z racji popularności imienia trudno stwierdzić, czy chodzi o tę samą osobę²¹. Poza tym znamy jeszcze kasztelana cieszyńskiego o imieniu Rupert (wzmiankowanego od 1238 do 1260 r.), a także Jaśka z Bieńkovic (odnotowanego w 1297 r.)²². Z czerwca 1284 roku pochodzi informacja o kapelanie zamkowym Bartłomieju²³. Od momentu utworzenia księstwa cieszyńskiego (1290) gród na Górze Zamkowej przekształcił się w siedzibę książęcą. Rotunda stała się wówczas kaplicą zamkową i coraz rzadziej pojawiała się w dokumentach. Jedną z nielicznych wzmianek z tego czasu odnotowuje jej kapelana, Jana z Sucheja, i to tylko dlatego, że procesował się on w sprawach niezwiązanych z kaplicą²⁴.

Wezwanie rotundy (św. Mikołaja) dało Jerzemu Horwatu podstawę do stwierdzenia, że w XI i XII wieku Cieszyn był osadą targową, nie ma to jednak potwierdzenia w żadnych źródłach²⁵. Takie patrocinia były bardzo częste w ówczesnych grodach i wskazują raczej na kult tego świętego (najczęściej identyfikowanego jako biskupa Myry, patrona kupców). Rotunda była wszak kaplicą grodową i jako taką należy ją postrzegać²⁶.

Rotunda pod rządami książąt cieszyńskich

Po utworzeniu księstwa cieszyńskiego Cieszyn stał się jego stolicą, a rozbudowany, choć jeszcze drewniany zamek (nie można wykluczyć istnienia wieży mieszkalnej) na Górze Zamkowej – siedzibą książęcą²⁷. Jego pierwszy zarządca, Mieszko († 1315), zasłynął z wielu fundacji kościelnych i klasztornych, także w Cieszynie. Jako dobry gospodarz z pewnością zadbał także o rotundę, chociaż nie ma na to żadnych dowodów pisanych²⁸. Wiadomo jednak, że syn i wnuk Mieszka, Kazimierz († 1360) i Przemysław Noszak († ok. 1410)²⁹, rozpoczęli budowę nowej siedziby na wzgórzach. Po tych przekształceniach zamek dzielił się na dwie części – górną i dolną. W tym drugim, do którego dostawano się przez most zwodzony, mieściły się pomieszczenia gospodarcze, mieszkania dla służby, stajnie oraz lochy. W górnym znajdowały się budynki mieszkalne dla rodziny książęcej, kaplica zamkowa oraz baszta zwana Piastowską, która zachowała się do dziś³⁰. Zamek był dobrze ufortyfikowany i uzbrojony. Budując nową, wspaniałą siedzibę na Górze Zamkowej, Przemysław Noszak najpewniej zmodernizował także rotundę, o czym świadczą przesłanki archeologiczne i architektoniczne³¹.

Po zbudowaniu nowej siedziby książęcej Góra Zamkowa zyskała na znaczeniu – w zamku gościło wielu polskich władców (m.in. Władysław Jagiełło wracający z Węgier, orszak przyszłej królowej Elżbiety Rakuszanek jadącej na ślub z Kazimierzem Jagiellończykiem w 1454 r.)³². Wiemy także, że w 1460 roku rektorem kaplicy zamkowej był Jan z Sucheja³³.

Rotunda w organizacji kościelnej

Od momentu wcielenia ziemi cieszyńskiej z grodem na Górze Zamkowej do państwa polskiego teren ten został objęty zarządem powstałego w 1000 roku biskupstwa wrocławskiego³⁴. Przynależności tej nie zmieniły różne zawirowania dziejowe i przechodzenie Śląska z rąk władców polskich pod panowanie czeskie. Wraz z przyjęciem chrześcijaństwa przez księcia Mieszka i stopniowo rozwijała się

19 Wówczas biskup wrocławski – w zamian za kilka dziesięcin – przeznaczył dla tego kościoła 40 garnców miodu w Koźlu. W. Wattenbach 1857, s. 1–2; K. Maleczyński 1964, nr 283.

20 W. Irgang 1978, nr 291.

21 J. Bartoszewicz 1858, nr 18; W. Irgang 1978, nr 165; M. Cetwiński 1982, s. 36.

22 W. Irgang 1978, nr 156; M. Cetwiński 1982, s. 39, 51.

23 W. Irgang 1993, s. 86.

24 E. Němec 1960, nr 226.

25 J. Horwat 1996, s. 63; I. Panic 2010b, s. 145–146.

26 R. Michałowski 1994, s. 65.

27 B. Czechowicz 2005, s. 465. 28 J. Rajman 1999b, s. 780–781.

29 K. Jasiński 2007, s. 614. Autor za Długoszem przychyła się do daty śmierci księcia w 1410 r.

30 M. Makowski 2014, s. 6.

31 W. Iwanek 1969, s. 92; J. Gryc, Z. Jagosz-Zarzycka, rozdz. 4 w tym tomie; T. Rodzińska-Chorąży, rozdz. 6 w tym tomie.

32 J. Długosz 1982, s. 236; J. Długosz 2009, s. 192, 199–200.

33 E. Němec 1960, nr 226.

34 T. Siłnicki 1953, s. 42–48; W. Abraham 1962, s. 66; J. Mandziuk 2003, s. 49–52, 55–57.

sieć kościelna (początkowo jeszcze bardzo słabo). Z czasem powstawały pierwsze parafie, wiele z nich ustanowiono w dawnych ośrodkach grodowych (np. w Gieczu, Wiślicy czy Inowłodzu, a także na Górze Zamkowej w Cieszynie). Sytuowanie kościołów w grodach miało wiele zalet, ale przede wszystkim chroniło samą budowlę i kapłana, który w czasach, gdy państwo było jeszcze pogańskie, nie mógł czuć się do końca bezpiecznie. Kapłan, najczęściej wykształcony, potrafiący czytać i pisać, był z perspektywy księcia czy zarządcy grodu ważną i przydatną osobą. Ponieważ większość najstarszych kościołów na terenie państwa polskiego powstała w grodach kasztelańskich, można przyjąć, że fundatorami świątyń początkowo byli książęta³⁵. W ich ślady szybko poszli możni, którzy rozpoczęli własne fundacje kościelne³⁶.

Trudno określić, ile kościołów istniało na Śląsku w dobie przedlokacyjnej. Poświadczono są tylko 24 parafie, ale oblicza się, że było ich o wiele więcej – nawet sto³⁷. Leżąc na terenie grodu, rotunda była zapewne kościołem parafialnym i do niej należy odnieść uwagę z dokumentu biskupa wrocławskiego Wawrzyńca o pobieraniu dziesięciny³⁸. Pełniła tę funkcję przez wiele lat, aż do momentu powstania w tworzącym się u stop wzgórza mieście odrębnego kościoła i przekształceniu jej w kaplicę zamkową książąt cieszyńskich. W tym miejscu trzeba się odnieść do prezentowanej w kilku publikacjach koncepcji Idziego Panica o istnieniu w Cieszynie u schyłku XII wieku dwóch kościołów³⁹. Badacz sugerował, że były to dwa kościoły parafialne. Podstawą do wysnucia tego przypuszczenia był osiemnastowieczny odpis dokumentu z 1408 roku, znajdujący się w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, w tzw. Zbiorze Klozego⁴⁰ (choć w Archiwum Archidiecezjalnym znajduje się oryginał⁴¹). We wspomnianym dokumencie Panic odczytał fragment określający miejsce jego wystawienia jako „in altera ecclesia parochialis”, co przetłumaczył błędnie jako „w starym kościele parafialnym” i na tej podstawie wysnuł wniosek o istnieniu w mieście dwóch far – starej i nowej. Co więcej, postanowił ów zapis odnieść do schyłku XII wieku, opierając się na hipotezie Jerzego Horwata o Cieszynie jako osadzie targowej, która zapewne miała swój

własny kościół⁴². Teza taka – z braku jakichkolwiek źródeł i w świetle stanu badań – jest jednak nie do utrzymania. Hipotezę o dwóch dwunastowiecznych kościołach parafialnych badacz ten oparł także na rzekomym podobieństwie do niedalekiego Rybnika, gdzie w tym czasie miały istnieć dwie fary. Badacze średniowiecznych dziejów tego miasta nie potwierdzili tych danych – według ostatnich badań w średniowieczu istniał tam tylko kościół św. Salwatora, z którego korzystały także miejscowe norbertanki (aż do przenosin do Czarnowásów)⁴³. Dodatkowo tezę Panica podważa weryfikacja wspomnianego dokumentu, nie znajduje się w nim bowiem cytowana przez tego badacza wzmianka, że sporządzono go w starym czy drugim kościele, odnotowano za to, iż notariusz spisał go „in choro ante summum altare ecclesie parochialis”, czyli „w chórze przed największym (najstarszym) ołtarzem kościoła parafialnego”⁴⁴. Tym samym należy wykluczyć – przynajmniej na podstawie wspomnianego dokumentu – istnienie dwóch kościołów parafialnych w Cieszynie w 1408 roku, a tym bardziej przesuwając je na koniec XII wieku.

Trudno jednoznacznie określić, kiedy w Cieszynie powstała parafia. Przyjmuje się, że mogło do tego dojść na początku XIII wieku, a zatem wtedy rotunda straciłaby swój dotychczasowy charakter⁴⁵. Mogło to nastąpić w związku z przejęciem grodu na Górze Zamkowej przez księcia i utrudnieniem mieszkańcom Cieszyna dostępu do kaplicy, która zapewne już wcześniej przestała mieścić wiernych. Fundacji nowej świątyni sprzyjał prężny rozwój sieci parafialnej na ziemi cieszyńskiej. Z tego okresu zachował się spis miejscowości wchodzących w skład biskupstwa wrocławskiego, które stały się wkrótce siedzibą dekanatów⁴⁶. Pod koniec XV wieku dekanat cieszyński obejmował już pięćdziesiąt parafii, rotunda jednak pozostała kaplicą służącą mieszkańcom książęcego zamku⁴⁷.

35 J. Dobosz 2002, s. 201.

36 E. Wiśniowski 2004, s. 15–23.

37 J. Mandziuk 2003, s. 109.

38 E. Němec 1955, nr 2; K. Maleczyński 1964, nr 283; W. Irgang 1978, nr 291; A. Barciak 2000, s. 11–21.

39 I. Panic 2001, s. 27–29, 39; I. Panic 2003, s. 20–21; I. Panic 2010b, s. 146–147.

40 AP Wrocław, Zbiór Klozego, sygn. 116; L. Harc 2002.

41 AA Wrocław, sygn. 474.

42 J. Horwat 1996, s. 63.

43 D. Halmer 2017, s. 111.

44 M. Chmielewska 2020, s. 231.

45 I. Panic 1998, s. 13–24; I. Panic 2010b, s. 256–258.

46 H. Markgraf, W.J. Schulte 1898; K. Dola 1996; J. Dobosz 2002, s. 93–94.

47 I. Panic 2010b, s. 260–261.

2.4 Rotunda na tle dziejów Śląska Cieszyńskiego

Rotunda w czasach przed powstaniem księstwa cieszyńskiego (1290)

Brama Morawska rozdzielająca Karpaty od Sudetów umożliwia łączność między południem a północą Europy, zaś jej północna część od dawna była i jest polsko-czeskim pograniczem. Strategiczne położenie tych ziem miało wpływ na powstanie tam grodów, a następnie miast. W takich okolicznościach uformowany został Cieszyn, późniejsza stolica księstwa, położony we wschodniej części północnego wylotu Bramy Morawskiej. Miasto powstało przy grodzie założonym na górze przy rzece Olzie. W tym miejscu znajdował się również bród, później most, przez który prowadził szlak z ziem węgierskich i czeskich do Polski.

Dopiero pod koniec panowania Mieszka I Śląsk wszedł w skład powiększającego się terytorialnie państwa Piastów. Jedną z najważniejszych decyzji księcia stało się przyjęcie chrześcijaństwa, co zapewniło modernizację jego państwa oraz wprowadziło je do kręgu zachodniochrześcijańskiej cywilizacji. Kontynuatorem jego dzieła był Bolesław Chrobry, prowadzący z sąsiadami wojny, które objęły również teren Śląska. W tym czasie dużym sukcesem księcia stało się uzyskanie zgody na powołanie kilku biskupstw na terenie jego państwa. Jednym z ich było ustanowione w 1000 roku biskupstwo we Wrocławiu, podporządkowane metropolii w Gnieźnie. Dzięki licznym zwycięstwom w toczonej wojnach oraz sukcesom politycznym w 1025 roku Bolesław został pierwszym królem Polski. Po jego śmierci nastąpił poważny kryzys państwa, w wyniku czego doszło do reakcji pogańskiej (1034–1038) i najazdu czeskiego księcia Brzetysława (1038), co spowodowało, że cały Śląsk znalazł się w rękach najeźdźcy i został podporządkowany diecezji praskiej¹, lecz po kilku latach wrócił pod panowanie Piastów. W 1051 roku nastąpiła reaktywacja diecezji śląskiej w Ryczynie (będącym najpewniej siedzibą biskupa do 1075 r.), a po opanowaniu sytuacji we Wrocławiu, na powrót

stał się on stolicą biskupią². Przełom XI i XII wieku zaznaczył się intensywnym konfliktem polsko-czeskim, którego przedmiotem był m.in. Śląsk. Okres stuletnich wojen zakończył w 1137 roku pokój kłodzki³. W 1138 roku na mocy testamentu Bolesława Krzywoustego zaczęła obowiązywać zasada pryncypatu, której celem było zachowanie jedności państwa i zapobieżenie waśniom między książęcymi synami. Nie zapobiegło to walkom i z czasem doszło do złamania senioratu, co w rezultacie doprowadziło do rozbitcia dzielnicowego, które szczególnie uwidoczniło się na Śląsku⁴.

Początkowo teren ten przypadł Władysławowi Wygnańcowi, pierwszemu seniorowi, który jednak wskutek walk z braćmi musiał uchodzić do Niemiec. W tej sytuacji doszło do ponownego podziału i nowym władcą Śląska stał się Bolesław Kędzierzawy. Po śmierci Władysława Wygnańca (1163) do kraju powrócili jego spadkobiercy: Bolesław Wysoki, Mieszko Płatonogi oraz Konrad. Śląsk trafił w ręce Bolesława Wysokiego, chociaż część miast nadal pozostawała pod wpływem Bolesława Kędzierzawego. W 1172 roku wybuchła kolejna wojna o władzę, w wyniku której Mieszko Płatonogi rządził we wschodniej części Śląska ze stolicą w Raciborzu, z czasem zaś powiększył ją o dobra bytomskie, siewierskie, chrzanowskie i oświęcimskie. Na początku XIII wieku Mieszko wszedł w posiadanie Opolszczyzny (po śmierci Bolesława Wysokiego i jego syna Jarosława, biskupa wrocławskiego), co w 1202 roku przypieczętowała zwycięska wojna z Henrykiem Brodatym. Po scaleniu wszystkich ziem należących do Mieszka uformowało się księstwo opolsko-raciborskie⁵.

Po śmierci księcia w 1211 roku władcą księstwa został jego syn Kazimierz, zmarły w 1230 roku, który pozostawił dwóch małoletnich następców, Mieszka Otyłego

¹ R. Żerelik 2002, s. 40–45; R. Žáček 2011, s. 99–101.

² T. Jurek 1994, s. 54–59.

³ M. Wihoda 2015a, s. 5–15; P. Kouřil, D. Prix, M. Wihoda 2000, s. 399–415; S. Rosik 2006, s. 44–47; R. Žáček 2011, s. 101–104.

⁴ I. Korbelářová, R. Žáček 2008, s. 19–22.

⁵ J. Bieniak 2003, s. 37–81; J. Rajman 2003, s. 83–91; R. Žáček 2011, s. 106–110.

i Władysława, nad którymi opiekę sprawował wrocławski książę Henryk Brodaty. Ten nie zamierzał zwrócić dziedzictwa młodemu braciom. W jego rękach pozostawało ono w latach 1232–1238. Dopiero po śmierci Henryka Mieszko przejął władzę w księstwie, a po kilku latach dopuścił do współrządów młodszego brata. Po rychłej śmierci Mieszka (1246) jedynym władcą został Władysław, który rządził księstwem aż do początku lat 80. XIII wieku. Dynasta ten zapisał się jako dobry gospodarz i ostrożny polityk, podczas jego rządów doszło do wielu lokacji miast na prawie niemieckim oraz fundacji klasztorów⁶.

Na kartach historii Cieszyn pojawił się w 1155 roku. Spisano wówczas bullę protekcyjną papieża Hadriana IV dla biskupstwa wrocławskiego, zawierającą opis jego uposażenia. Zapisy zawarte w dokumencie powstały w oparciu o informacje pochodzące z różnych lat, zdaniem Tomasza Jurka do najstarszej warstwy należy wykaz piętnastu granicznych grodów kasztelańskich, wśród których znalazł się *Tescin*, czyli Cieszyn. Według tego badacza zestawienie grodów oddaje stan sprzed około wieku. Na podstawie tych ustaleń można stwierdzić, że w drugiej połowie XI stulecia Cieszyn był grodem książęcym, leżącym na terenie biskupstwa wrocławskiego i stanowiącym siedzibę kasztelanii⁷. Kasztelania cieszyńska jest poświadczona w XIII wieku (pierwsza wzmianka w 1228 r.) i funkcjonowała jeszcze na początku kolejnego stulecia. W świetle najnowszych badań kasztelanie były wzorowane na systemie funkcjonującym na obszarze niemieckiej Marchii Wschodniej⁸. Gród w Cieszynie został ponownie odnotowany w bulli papieża Innocentego dla biskupstwa wrocławskiego z 1245 roku⁹.

Na początku XIII wieku gród w Cieszynie i ziemia cieszyńska znalazły się w granicach ukształtowanego w 1202 roku księstwa opolsko-raciborskiego. Stulecie to zaznaczyło się w dziejach tych terenów istotnymi przeobrażeniami cywilizacyjnymi, wynikającymi z niemieckiej kolonizacji i wprowadzania nowoczesnego prawa niemieckiego. Jak już wspomniano, szczupłość źródeł rękopiśmiennych z czasów przed powstaniem księstwa cieszyńskiego zmusza do prowadzenia badań porównawczych i poszukiwania analogii przydatnych do odtwarzania procesu dziejowego tej ziemi. W ciągu minionych trzech dekad jej dziejami zajmował się cieszyński mediewista Idzi Panic. Wyniki jego badań zostały

w zasadzie bezkrytycznie przyjęte i są wykorzystane w większości opracowań poświęconych średniowieczu. Z perspektywy niniejszego opracowania dwa ustalenia mają ważne znaczenie – w świetle dociekań Panica Cieszyn został lokowany na prawie lwóweckim (flamandzkim z Lwówka Śląskiego) około 1223 roku, a przed rokiem 1408 na terenie miasta działały dwie parafie (patrocinium św. Mikołaja nosiła nie rotunda, ale nowo odkryta starsza fara miejska).

W pierwszej kolejności należy odnieść się do lokacji Cieszyna. Nie zachował się dokument dotyczący tego wydarzenia, jednak datowanie go na okres między 1217a 1223 rokiem funkcjonowało w historiografii od dawna¹⁰, a swoje rozważania na ten temat I. Panic opublikował w 2001 roku. Podstawą takiego datowania stał się zapis w dyplomie biskupa wrocławskiego Wawrzyńca dla klasztoru Norbertanek w Rybniku (1223), wymieniający Cieszyn z przedmieściem (*Suburbium*)¹¹, które należy jednak rozumieć jako podgrodzie grodu cieszyńskiego, a nie istniejące miasto¹². Tu rodzi się pytanie o to, czy miasto lokowane na prawie niemieckim mogło nie mieć fary. Ponadto trzeba zwrócić uwagę, że przy analizie tego problemu I. Panic nie odniósł się do hipotez kilku autorów inaczej datujących lokację Cieszyna. Istotne są tu ustalenia Waltera Kuhna, który w kilku publikacjach zamieścił rozważania na ten temat i umiejscowił to wydarzenie w latach 1260–1263¹³. Podobnie uważał Jaroslav Bakala, proponując datę około 1270 roku¹⁴. Według Henryka Samsonowicza lokacja nastąpiła przed rokiem 1263¹⁵, zaś zdaniem Krystyny Kamińskiej – przed 1290¹⁶. Ostatnio na ten temat wypowiedział się krakowski germanista Grzegorz Chromik, również optujący za początkiem drugiej połowy XIII wieku¹⁷. W świetle ustaleń tych badaczy Cieszyn został lokowany na prawie lwóweckim z inicjatywy księcia Władysława opolskiego, wraz z wieloma innymi miastami, na początku drugiej połowy XIII wieku¹⁸.

Wspomniani badacze przytoczyli wiele argumentów i faktów przemawiających za takim właśnie momentem formowania się lokacyjnego miasta. W tym czasie nastąpiła też fundacja klasztoru Dominikanów, którzy zakładali swoje domy zakonne przy miastach (np. Opole, Racibórz, Opawa).

6 R. Żerelik 2002, s. 61; W. Dominiak 2009, s. 130–184; J. Sperka 2014.

7 T. Jurek 1994, s. 32–37; R. Antonín, P. Kouřil, D. Prix 2012, s. 148–150; zob. T. Jurek 2018, s. 130–141.

8 S. Gawlas 2000, s. 54; R. Antonín, P. Kouřil, D. Prix 2012, s. 132–135; K. Fokt 2019, s. 96–115.

9 E. Němec (red.) 1955, nr 9.

10 J. Bakala 1976, s. 109 i przyp. 13.

11 I. Panic 2001, s. 17–23; I. Panic 2010a, s. 353; I. Panic 2010b, s. 149–153.

12 J. Bakala 1976, s. 107.

13 W. Kuhn 1954, s. 82–88; W. Kuhn 1973, s. 28–30; Landwehr 1976, s. 15–17.

14 J. Bakala 1976, s. 102–114; przedruk zob. J. Bakala 2002b, s. 450–465.

15 H. Samsonowicz 1980, s. 342.

16 K. Kamińska 1990, s. 82.

17 G. Chromik, 2020, s. 353.

18 W. Kuhn 1973, s. 1–35; W. Dominiak 2009, s. 130–184 (według tego autora Cieszyn nie mógł być lokowany w czasach księcia Władysława, ale wcześniej, ok. 1223 r.).

W literaturze przyjmuje się zgodnie, że cieszyński klasztor, wchodzący w skład polskiej prowincji, powstał około 1270 roku z fundacji księcia opolsko-raciborskiego Władysława¹⁹. Na podstawie zapisków z kroniki (1580) prawnika Zachariasza Starcka, związanego z dworem księcia cieszyńskiego Waclawa III Adama, Janusz Spyra wprowadził datę 1255 wraz z informacją, że klasztor powstał dzięki fundacji księżnej Eufemii, żony księcia opolskiego Władysława, choć jednocześnie uznał, że ów zapis budzi nieufność²⁰.

Pierwsza źródłowa wzmianka o farze św. Marii Magdaleny w Cieszynie pochodzi z 1332 lub 1333 roku²¹, ale z całą pewnością jej powstanie należy łączyć z lokacją miasta²². Początkowo była to budowla drewniana, dopiero w latach 1496–1500 zastąpiono ją świątynią gotycką²³. W tym miejscu należy odnieść się do drugiej tezy I. Panica, dotyczącej początków miejskiej fary, która spowodowała spore zamieszanie w literaturze. Badacz ten zasugerował, że w 1408 roku (i we wcześniejszych latach) funkcjonowały w Cieszynie dwie parafie²⁴. Swoje „odkrycie” oparł na osiemnastowiecznym odpisie dokumentu z tego roku²⁵. Odczytał, że dokument ten został spisany „in altera ecclesia parochialis”, czyli według niego „w starym kościele parafialnym”. Ustalenia te zostały przejęte i rozpowszechnione w wielu opracowaniach. Tymczasem ponowne przyjrzenie się temu dokumentowi pozwala z całą pewnością stwierdzić, że I. Panic błędnie odczytał ów fragment. Jest w nim zapisane, że dokument spisano „in civitate sive opido Teschin Wratislaviensis dioecesis in choro ante sum[m]u[m] alta[r]e eccl[esi]e p[ar]ochialis”, co należy rozumieć: „w chórze przed największym (najstarszym) ołtarzem kościoła parafialnego”²⁶. Ponadto autorowi umknął fakt, że w Archiwum Archidiecezjalnym we Wrocławiu zachował się oryginał tego dokumentu²⁷. Wrocławska archiwistka Mieczysława Chmielewska w swoim opracowaniu poświęconym cieszyńskim notariuszom publicznym opublikowała opisywany

fragment w wyżej przedstawionym brzmieniu²⁸. Tezę I. Panica o istnieniu od XIII wieku dwóch parafii w Cieszynie należy zatem odrzucić.

Lokacja Cieszyna (i innych miast na Śląsku) nie była możliwa bez przybycia kolonistów niemieckich. W świetle ustaleń W. Kuhna oraz najnowszych badań G. Chromika na terenie przyszłego księstwa cieszyńskiego Niemcy pojawiają się w źródłach od lat 60. XIII wieku²⁹. Tamtejsze grupy niemieckich kolonistów nie dorównywały demograficznie tym osiadłym na Dolnym Śląsku, niemniej uformowały się przynajmniej dwie wyspy językowe: bielska i cieszyńska. Ta druga w ciągu następnych dwóch stuleci zniknęła w dominującej wokół społeczności słowiańskiej, pierwsza zaś przetrwała do 1945 roku. Lokowany na prawie niemieckim Cieszyn stał się centrum dystryktu (*weichbild*), czyli okręgu administracyjnego zapewniającego współpracę gospodarczą między miastami a wsiami. W mieście funkcjonował sąd dla mieszkańców dystryktu. Okręg ten powstał najpewniej w czasach panowania pierwszego księcia cieszyńskiego, gdyż obejmował dwa przysze niezależne księstwa: cieszyńskie i oświęcimskie; w XV wieku jego obszar ograniczał się wyłącznie do księstwa cieszyńskiego³⁰.

W świetle powyższych ustaleń Cieszyn jawi się w drugiej połowie XIII wieku jako miejsce dużych inwestycji. Z tego względu nasuwa się pytanie o rozmiary lokowanego miasta. Czy zajmowało ono powierzchnię znaną z czasów nowożytnych, skoro główne obiekty klasztorne od razu budowano w sąsiedztwie dzisiejszego rynku? Niewątpliwie problem lokacji Cieszyna zasługuje na ponowną uwagę; jest to jeden z ważniejszych tematów badawczych dotyczących dziejów tego miasta oraz problematyki lokacji miast na Górnym Śląsku.

Rotunda w czasach panowania Piastów Cieszyńskich (1290–1653)

Książę Władysław zmarł najpewniej w 1281 roku. Ze związku z księżną wielkopolską Eufemią pozostawił Mieszka I cieszyńskiego, Kazimierza II bytomskiego, Bolesława I opolskiego i Przemysława I raciborskiego oraz nieznaną z imienia córkę, która poślubiła księcia Henryka IV Prawego³¹. W wyniku podziałów księstwa opolskiego około 1290 roku powstało księstwo cieszyńskie ze stolicą w Cieszynie, którego pierwszym władcą został Mieszko I (1290–ok. 1315),

¹⁹ D. Prix 2016, s. 16–17, przyp. 4, 5 (tu bogate zestawienie literatury dotyczącej cieszyńskich dominikanów); T. Gałuszka 2014, 3–22, zwłaszcza 21; J. Adamski 2017, 129–137.

²⁰ J. Spyra 2015b, s. 41–54; J. Spyra 2019, s. 19–20.

²¹ H. Neuling 1902, s. 319.   ²² M. Landwehr 1976, s. 43.

²³ W. Iwanek 1997, b.p.

²⁴ I. Panic 2001, s. 27–29, 39 (plan z hipotetyczną lokalizacją pierwszego kościoła parafialnego); I. Panic 2003, s. 19–27. Ustalenia te są powtórzone w kolejnych opracowaniach: I. Panic 2010a, s. 146–147; I. Panic 2010b, s. 256–258.

²⁵ AP Wrocław, Kolekcja rękopisów S.B. Klozego, sygn. 116, s. 85–86.

²⁶ W tym miejscu pragnę podziękować prof. dr. hab. Jerzemu Sperce, który badał ów dyplom i podzielił się swoimi ustaleniami, oraz dr. hab. Bożenie Czwojdrak za zwrócenie uwagi na ten błąd.

²⁷ AA Wrocław, sygn. 474; regest W. Urban (red.) 1979, s. 79–80 (nr 474).

²⁸ M. Chmielewska 2020, s. 231.   ²⁹ W. Kuhn 1979, s. 19.

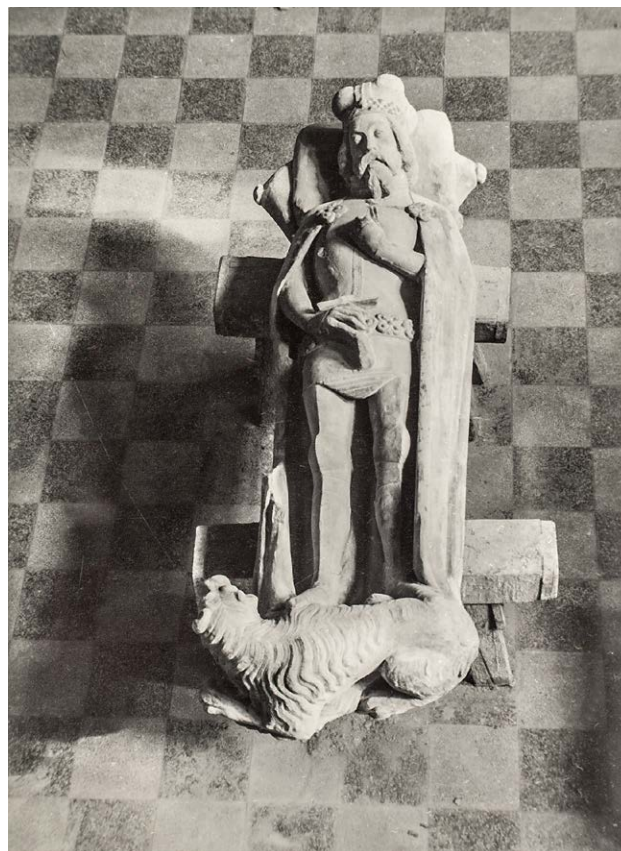
³⁰ W. Gojniczek 2014, s. 180–184; zob. Ptak 1997, s. 5–11.

³¹ J. Sperka 1995b, s. 123.

założyciel cieszyńskiej linii Piastów³². Jego rezydencją stał się zamek w Cieszynie. Władca ten – na miarę swoich finansowych możliwości – modernizował księstwo. W 1292 roku na prawie z Cieszyna lokowany został Zator³³. W tym okresie cieszyńscy mieszczanie mieli istotny udział w powstaniu Żyliny (lokowana w 1312 r. na prawie z Cieszyna)³⁴.

Po śmierci pierwszego cieszyńskiego dynasty, około 1315 roku doszło do podziału jego spadku na część cieszyńską i oświęcimską. W pomniejszonym księstwie cieszyńskim władzę objął syn Mieszka Kazimierz I. Niewątpliwie najważniejszym wydarzeniem z czasów jego rządów (ok. 1315–1358) stało się złożenie przezeń hołdu (wraz z innymi książętami górnośląskimi) królowi czeskiemu Janowi Luksemburskiemu (18–19 lutego 1327 r.)³⁵. Decyzja ta zakończyła niespełna trzydziestoletni okres niepodległości księstwa cieszyńskiego i rozpoczęła jego przynależność do Czech, trwającą prawie 600 lat. Przez następne dwa wieki zależność książąt na Cieszynie od królów czeskich nie osłabiła ich władzy w szczególny sposób; sytuacja zaczęła się zmieniać, gdy władcami Królestwa Czeskiego stali się Habsburgowie³⁶.

Kolejnym panem na Cieszynie został syn poprzedniego władcy, książę Przemysław I Noszak (1358–1410). Bez wątpienia był on najwybitniejszym przedstawicielem cieszyńskiej linii Piastów. W ciągu ponad pięćdziesięciu lat rządów znacznie poszerzył swoje władztwo na terenie Górnego Śląska, był zaufanym cesarza Karola IV (1355–1378) i jego syna Wacława IV (1378–1419), sprawował ważne funkcje, szczególnie zasłużył się na polu dyplomacji cesarskiej, gdy reprezentował sprawy Karola IV w większości krajów europejskich³⁷. Pozycja ta była źródłem dodatkowych dochodów i Przemysław był najpewniej najbogatszym z cieszyńskich książąt, co miało znaczenie dla jego władztwa. Książę był zainteresowany rozwojem księstwa. Z jego inicjatywy w 1374 roku Cieszyn zobowiązał się stosować prawo magdeburskie z Wrocławia. W 1380 roku książę wykupił wójtostwo dziedziczne w Cieszynie, czego konsekwencją było m.in. pojawienie się samorządu w tym mieście (pierwsza wzmianka z 1387 r.)³⁸. O estetycznych i intelektualnych potrzebach Piasta świadczą dwa kamienne zabytki: jego zamówiona za

Il. 2.4.1 Tumba księcia cieszyńskiego Przemysława Noszaka ¶ Tombstone of Przemyslaus I Noszak, Duke of Cieszyn

życia tumba grobowa w kościele Dominikanów (il. 2.4.1) oraz rzeźba Madonny z Dzieciątkiem z warsztatu Piotra Parlera (w zbiorach Muzeum Śląska Cieszyńskiego)³⁹. Za rządów Przemysława z całą pewnością zmieniał się zamek w Cieszynie. Książę chorował na podagrę i był noszony w lektyce, co pod koniec życia wpłynęło na osłabienie jego aktywności. Zmarł w 1410 roku i został pochowany w krypcie rodowej w podziemiach kościoła dominikańskiego w Cieszynie⁴⁰.

Po śmierci Przemysława Noszaka księstwo przeszło na jego syna Bolesława (1410–1431), który część miast w swoich włościach obdarzył ważnymi przywilejami. Cieszyn uzyskał taki dyplom w 1416 roku. Książę potwierdził wówczas stare przywileje, nadał miastu nowe prawa sądowe, prawo jednej mili i statuty cechowe. W 1431 roku władza w księstwie znalazła się w rękach księżnej wdowy Eufemii oraz jej czterech synów: Wacława († 1474), Władysława († 1460), Bolesława († 1452) i Przemysława II († 1477), który po śmierci

32 J. Bakala 2005, s. 197–204; I. Korbelářová, R. Žáček 2008, s. 32–42; I. Panic 2010, s. 54–69.

33 J.J. Menzel 1977, s. 444–445.

34 R. Marsina 1975, s. 38; R. Marsina 2001, s. 9; I. Panic 2010a, s. 69–111.

35 R. Žerelik 2002, s. 70–71.

36 K. Orzechowski 1968, s. 90–98.

37 R. Žáček 1997, s. 44–53; R. Žáček 1998, s. 150–157; I. Hlaváček 2002, s. 63–67.

38 A. Peter 1888, s. 54, 64; G. Biermann 1894, s. 75; W. Gojniczek, J. Spyra 2001, s. 32; W. Gojniczek 2014, s. 180.

39 I. Hlobil 2002, s. 35–45.

40 J. Spyra 1989, s. 5–8; J. Sperka 1995a, s. 102–105; I. Panic 1996; J. Rajman 1999, s. 788–792; D. Prix 2016, s. 15–28.

braci władał wszystkimi dobrami. Następcą Przemysława II został Kazimierz II (1477–1528), syn Bolesława. Odegrał on ważną rolę w dziejach Śląska na przełomie XV i XVI wieku, dzierżąc w tym okresie urząd starosty śląskiego. W związku z tym, że rządził przez ponad pół wieku, odcisnął istotne piętno na dziejach księstwa cieszyńskiego⁴¹.

Zamek w Cieszynie przez ponad 350 lat był rezydencją książąt z dynastii Piastów. Niestety niewiele wiadomo na temat prowadzonych przy nim prac budowlanych, zachowały się jedynie pojedyncze wzmianki. Pod koniec XVI wieku pojawiają się pierwsze widoki zamku, relacje śląskich kronikarzy, opis uroczystości weselnych z 1616 roku i inne dokumenty. Nie jest wiadome, kiedy ukształtował się podział na zamek górny i dolny. W literaturze można odnaleźć informacje, że stało się to w latach 20. bądź 40. XV wieku⁴². Niewiele też wiadomo na temat średniowiecznego dworu książąt cieszyńskich. Pewne jest, że wśród personelu zawsze byli duchowni, w tym ci związani z rotundą⁴³.

Topografia zamku z pierwszej połowy XVII wieku⁴⁴ jest znana dzięki dwóm szczegółowym widokom z 1646 roku, przedstawiającym jego oblężenie⁴⁵ (il. 2.4.2; 2.4.3).

Rotunda znajdowała się na zamku górnym, w sąsiedztwie części reprezentacyjnej, od strony miasta, zaraz za bramą prowadząca do tej części rezydencji, po lewej stronie. Będąc własnością i prywatną świątynią cieszyńskich Piastów, przez kilka wieków nie wchodziła w skład struktury kościelnej, czyli dekanatu cieszyńskiego. W 1488 roku pożar strawił zamek górny, ucierpiały reprezentacyjne komnaty w głównym skrzydle, w tym pomieszczenie kancelarii⁴⁶ i najpewniej sama rotunda. Należy podkreślić, że zniszczenia nie były istotne, gdyż kaplica dalej służyła wiernym. Wiadomo też, że na zamku w Cieszynie nie było innego tego typu obiektu, gdyż w zachowanych średniowiecznych archiwaliach kościelnych nie występuje druga świątynia.

Na początku XVI stulecia w Europie zaszły istotne zmiany, które miały wpływ również na księstwo cieszyńskie – Korona Czeska znalazła się w rękach Habsburgów, a Kościół został dotknięty przez kryzys. Wywieszenie przez

augustianina Marcina Lutra na drzwiach kościoła w Wittenberdze 95 tez przeciwko odpustom (1517) zapoczątkowało przemiany religijne na terenie dużej części kontynentu. Wieści o zmianach szybko się rozeszły i dotarły także do księstwa cieszyńskiego, gdzie zbiegły się z kryzysową sytuacją miejscowej dynastii, związaną z brakiem pełnoletniego następcy. Sędziwy książę Kazimierz II zmarł w 1528 roku, jego synowa Anna, księżna Hohenzollern-Ansbach, zmarła w 1539 roku, a w imieniu małoletniego Wacława III Adama rządził jego prawny opiekun (w przyszłości również teść), morawski możnowładca Jan z Pernsteinu. Ponieważ był on często nieobecny w Cieszynie, rzeczywista władza znajdowała się w rękach tymczasowo powołanego starosty ziemskiego Jana Sedlnickiego z Choltic, kanclerza Jana Czelo z Czechowic i innych przedstawicieli stanu szlacheckiego⁴⁷. W tym czasie zapewne również w księstwie cieszyńskim miał miejsce ferment religijny, słabła siła Kościoła, ubywało duchownych, klasztor dominikański najpewniej został opuszczony, ostatniego franciszkanina z Cieszyna odesłano do Bytomia⁴⁸, chwiała się religijność społeczeństwa. Wtedy też za sprawą Pernsteina pojawili się tu utrakwiści z Pragi, w tym najbardziej znany ksiądz Wacław Hanke⁴⁹, a z czasem przybyli duchowni związani z wyznaniem protestanckim. Do przejęcia władzy przez młodego księcia doszło w 1545 roku. Od tego momentu wspierał on zmiany w duchu nowej konfesji, podobnie jak jego krewni w innych księstwach śląskich. W świetle najnowszych badań Radima Ježa konwersja Wacława III Adama nastąpiła pod koniec szóstej dekady XVI wieku⁵⁰. W związku z kształtującym się dopiero luteranizmem z całą pewnością nie były jeszcze ustalone formuła i ceremonia konwersji. Przyjęcie protestantyzmu polegało przede wszystkim na decyzjach administracyjnych i polityce wyznaniowej księcia. Być może złożył on przysięgę na księgi wyznaniowe (np. *Wyznanie augsburskie* z 1530 r.). Ostatecznym dowodem prymatu luteranizmu w księstwie cieszyńskim stało się wydanie w 1568 roku ordynacji kościelnej, która potwierdzała postępującą konfesjonalizację w duchu protestanckim. Od tego momentu zmiany religijne przybrały na sile, a reformacja trwała tam do końca pierwszej dekady XVII wieku.

Religijność Wacława III Adama, jego drugiej małżonki Sydonii Katarzyny oraz ich syna Adama Wacława była widoczna w ich zaangażowaniu na rzecz tworzenia struktur, a następnie funkcjonowania Kościoła luteranckiego w księstwie, o czym świadczą choćby zapisy w inwokacjach do

41 Szerzej D. Pindur 2010.

42 B. Czechowicz 2002, s. 529 i przyp. 6; R. Jež, D. Pindur 2010, s. 192.

43 Na temat nowożytnego dworu Piastów cieszyńskich zob. W. Gojniczek 2014, s. 49–72.

44 A. T. Prokop 1913, s. 2–15; W. Iwanek 1974, s. 46–72 (rozdział *Góra Zamkowa i jej zabudowa*). Zob. omówienie literatury na ten temat R. Jež 2010a, s. 250–252 i przyp. 4–16.

45 Kriegersarchiv Wien, Karten- und Plansammlung, sign. G VII, 1311. Widoki te odnalazł w wiedeńskim archiwum Franciszek Popiołek. Od tego momentu były już kilkakrotnie publikowane.

46 R. Jež 2012, s. 157.

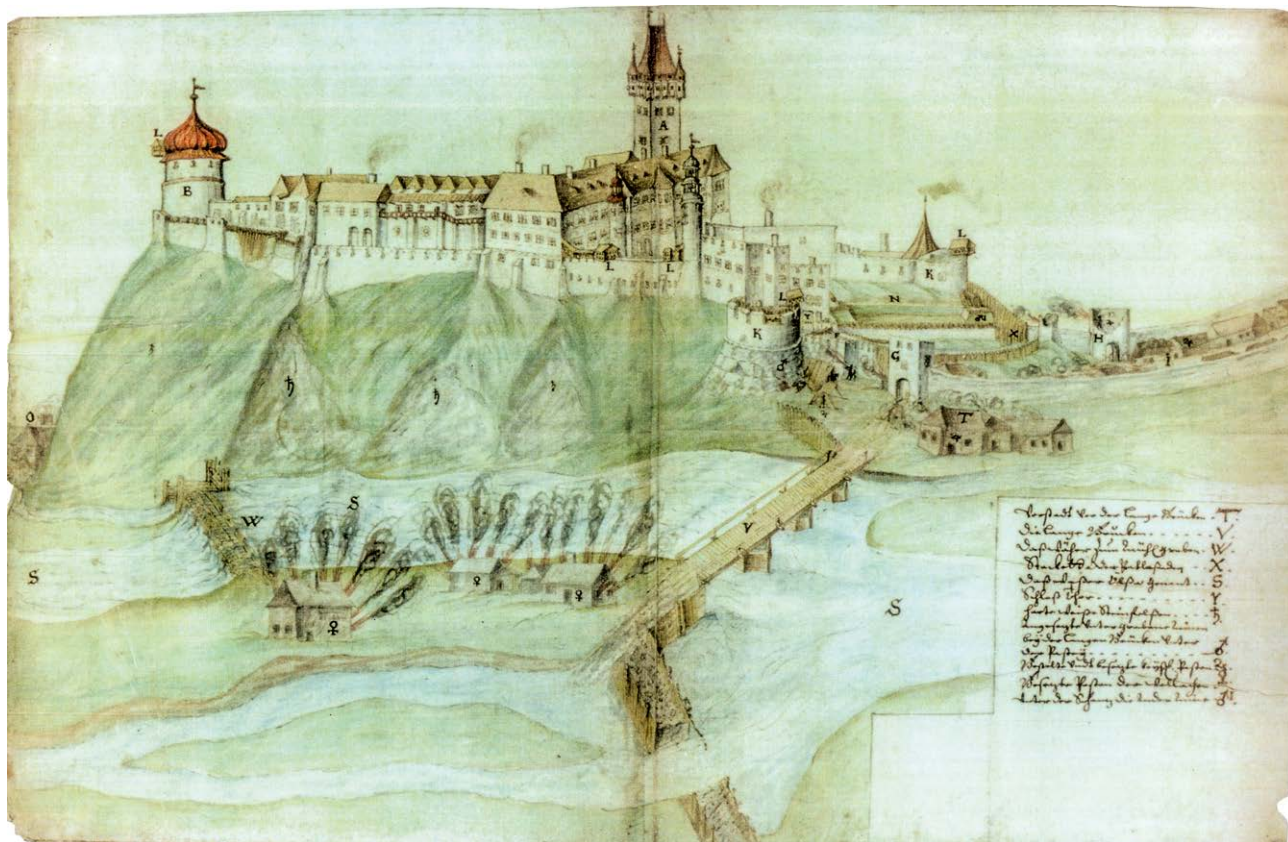
47 W. Gojniczek 2014, s. 240–241.

48 R. Jež 2018, s. 88–89.

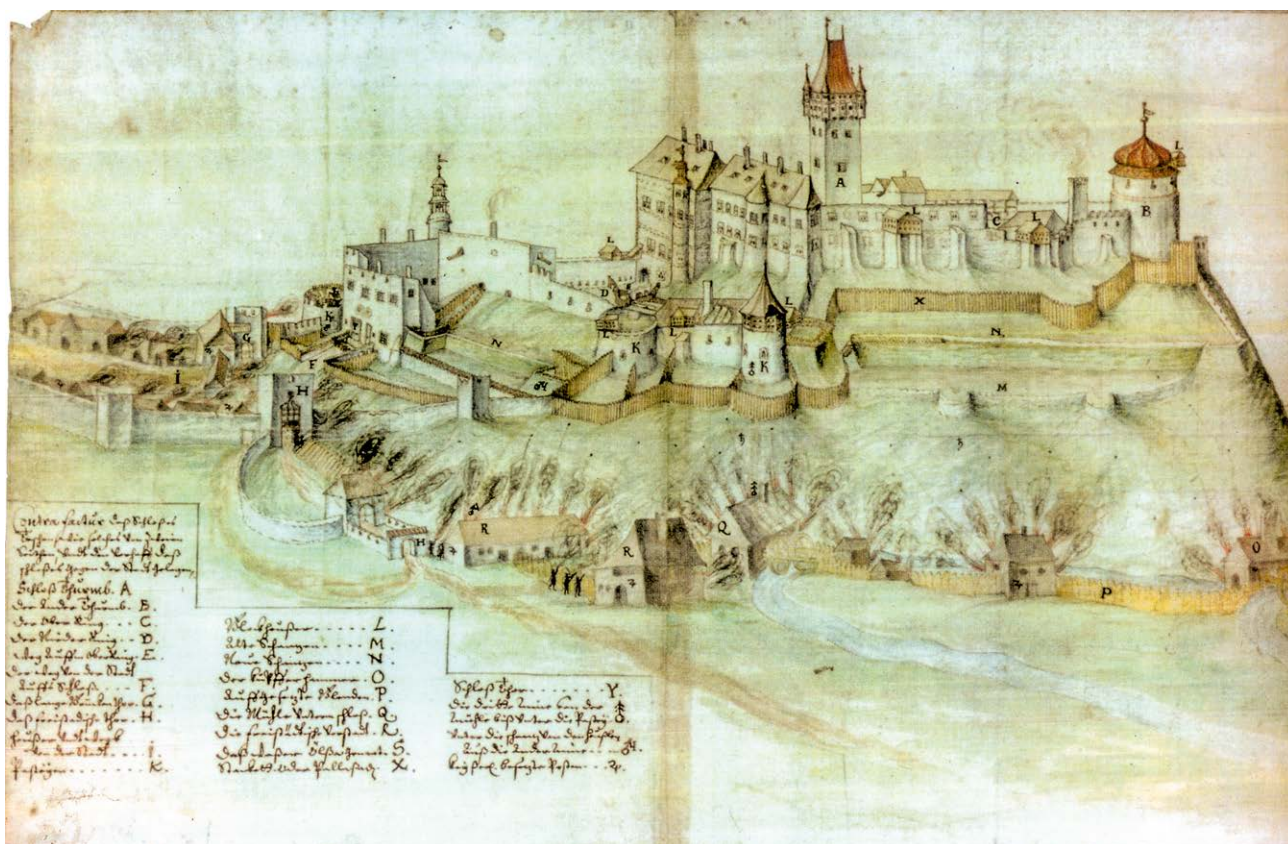
49 Ibidem, s. 78–82.

50 R. Jež 2009b, s. 95–112; R. Jež 2018, s. 90–94.

Il. 2.4.2 Zamek w Cieszynie podczas oblężenia przez wojska cesarskie (6 marca – 21 kwietnia 1646). Widok od południa ¶ Siege of the castle in Cieszyn by the Emperor's troops (between 6th March and 21st April 1646). A view from the south

Il. 2.4.3 Zamek w Cieszynie podczas oblężenia przez wojska cesarskie (6 marca – 21 kwietnia 1646). Widok od północy ¶ Siege of the castle in Cieszyn by the Emperor's troops (between 6th March and 21st April 1646). A view from the north

ordynacji kościelnych (1568 i 1584)⁵¹. Wybudowano kilkanaście kościołów, wspierano życie religijne społeczeństwa. Z tych względów kaplica na cieszyńskim zamku nie mogła zostać zamknięta ani nie straciła na znaczeniu. Nadal pełniła swą funkcję, będąc prywatnym kościołem książęcym. Wprawdzie zniknęli rektorzy i altaryści, ale zastąpili ich dworscy kapłani zwani *hofprediger*, związani z księciem i jego rodziną. Duchowni ci należeli do społecznej i intelektualnej elity księstwa. Brali udział w powstawaniu ordynacji kościelnej, czyli partykularnego dokumentu regulującego prawne i teologiczne podstawy funkcjonowania Kościoła protestanckiego w księstwie. Kilku z nich sięgało po pióro, tworząc dzieła teologiczne albo literackie.

W kronice cieszyńskiego burmistrza Alojzego Kaufmanna († 1847) zachowała się wzmianka z 1577 roku na temat fundacji czynszu ołtarzowego w kaplicy zamkowej, zabezpieczonego na nieruchomościach mieszczan cieszyńskich⁵². Dokumentu tej fundacji nie udało się odnaleźć. Być może była to fundacja grupy mieszczan bądź władz miejskich na rzecz kaznodziei dworskiego lub remont kaplicy i sfinansowanie nowego ołtarza. Można się zastanawiać, czy podczas kolejnego pożaru reprezentacyjnej części górnego zamku (31 marca 1570 r.) ponownie ucierpiała rotunda⁵³. Może po pożarze koniecznością było uporządkowanie uposażenia dworskiego kaznodziei? Po 1655 roku władze habsburskie poszukiwały spadkobierców nieruchomości w celu pobrania należności i odsetek ze wspomnianego czynszu⁵⁴. Kolejny pożar wybuchł na zamku w 1603 roku⁵⁵, nie ma jednak bliższych wiadomości na ten temat.

Luteranizm dominował w księstwie do początku XVII stulecia, kiedy wyszły na jaw plany księcia Adama Waława związane ze zmianą wyznania⁵⁶. Ostatni ewangelicki kapłan, ksiądz Jerzy Fabricius z Falkensteinu, odszedł z dworu wczesną wiosną 1609 roku i udał się na Węgry, do Koszyc⁵⁷.

Pod koniec 1609 roku kaplica na zamku w Cieszynie ponownie stała się świątynią katolicką. Odgrywała istotną rolę w życiu duchowym cieszyńskich dynastów, którzy w jej wnętrzu uczestniczyli w celebrowanych dla nich mszach. Z całą pewnością odbywały się one regularnie, a szczególne znaczenie miały dwa terminy – wspomnienia św. Mikołaja

i św. Waława, kiedy rodzina książęca uczestniczyła w mszy śpiewanej, o czym wiadomo z przekazu z 1663 roku⁵⁸. Dla książęcego konwertyty duże znaczenie miało to drugie wezwanie, upamiętniało bowiem jego decyzję o zmianie wyznania. Stan zachowania źródeł dotyczących codziennego życia cieszyńskich Piastów nie pozwala na pełne odtworzenie ich życia duchowego. Wyjątkiem jest dokładna relacja z uroczystości zaślubin i wesela na zamku w Cieszynie. 1 listopada 1616 roku córka księcia Adama Waława, księżna Anna Sydonia, poślubiła hrabiego Jakuba Hanibala II z Hohenemsu, bratanka Marka Sitticha I, arcybiskupa Salzburga. Johann Stainhauser zawarł drobiazgowy opis tych wydarzeń w swojej sześciotomowej kronice, znalazła się tam również wzmianka na temat kaplicy zamkowej⁵⁹. Otóż na drugi dzień po przyjeździe do Cieszyna, w przeddzień ślubu, o godzinie 9.00 pan młody uczestniczył w celebrowanej tam mszy⁶⁰.

W następnym roku kaplica najpewniej znowu miała odegrać ważną rolę w dziejach Piastów cieszyńskich. 13 lipca w letnim zameczku na Brandysie (dzisiaj część Czeskiego Cieszyna) zmarł książę Adam Waław. W towarzystwie szlachty trumnę ze zwłokami przewieziono na zamek, gdzie znajdowała się przez dziewięć miesięcy, do momentu pogrzebu i złożenia szczątków w krypcie rodowej u cieszyńskich dominikanów (4 kwietnia 1618 r.). Tak odległy czas od zgonu do pogrzebu świadczy o przeprowadzonym balsamowaniu zwłok. W przypadku księcia Adama Waława i księżnej Elżbiety Lukrecji dane na ten temat są podobne (choć odstęp między zgonem a pogrzebem tej drugiej był znacznie krótszy), co świadczy o praktyce mumifikacji zwłok Piastów cieszyńskich. Jedynym godnym miejscem, w którym mogła być ustawiona książęca trumna, była kaplica zamkowa⁶¹, jednak w źródle najpełniej informującym na temat zgonu i pogrzebu pana na Cieszynie, czyli pamiętniku Johanna Tilgnera z Krempicz, nie ma o tym wzmianki⁶². Trudno orzec, dlaczego przez dziewięć miesięcy odwiekano pogrzeb – być może czekano na powrót następcy, księcia Fryderyka Wilhelma, który jednak dotarł do swoich dóbr

51 Edycja obu ordynacji kościelnych: A. Wantuła 1937, s. 161–162, 179–180.

52 A. Kaufmann 2004, t. 2, s. 252–253; W. Iwanek 1974, s. 219–220 (na podstawie zapisu Kaufmanna sugeruje, że powstał wtedy nowy ołtarz).

53 V. Davídek 1940, s. 91 (tego dnia, po godzinie 21.00, spłonęły na pewno pomieszczenia kancelarii oraz egzemplarz spisywanego urbarza cieszyńskiego klucza domeny książęcej).

54 A. Kaufmann 2004, t. 2, s. 252–253.

55 KC Cieszyn, Szersznik, sygn. sz DD IX/5, s. 1.

56 F. Šigut 1969, s. 242–258. 57 W. Gojniczek [w druku].

58 Szerzej na ten temat niżej.

59 Edycja kroniki: W. Rainer (red.) 2012, s. 182–190; R. Jež 2013, s. 1–13.

60 W. Rainer (red.) 2012, s. 185; R. Jež 2013, s. 8.

61 W. Iwanek 1974, s. 221, przyp. 20 (bez podania źródła informacji). Na temat pogrzebów Piastów śląskich zob. S. Jujeczka 2011, s. 65–96; I. Korbelářová, R. Dluhošová et al. (red.) 2019.

62 R. Jež 2015a, s. 157. Edycja pamiętnika Johanna Tilgnera: I. Panic (red.) 2012, s. 80, 135. W tłumaczeniu na język polski fragmentu dotyczącego przewiezienia trumny do Cieszyna wkraść się błęd. Otóż w oryginale jest „mitt der ganzen Landschaft”, co przetłumaczono: „przez całą prowincję”, a powinno być: „[w asyście] całego stanu szlacheckiego”.

dopiero w 1623 roku (ze względu na sytuację polityczno-militarną związaną z wybuchem wojny trzydziestoletniej).

Scheda rodowa przeszła na Fryderyka Wilhelma, który zmarł w 1625 roku i nie pozostawił następcy. Z woli cesarza księstwo przeszło na księżną Elżbietę Lukrecję, siostrę ostatniego cieszyńskiego Piasta i żonę księcia Gundakara Liechtensteina. Rządy Piastów przypadły na czasy wojny trzydziestoletniej, jednego z najtragiczniejszych konfliktów nowożytnej Europy, który w istotny sposób dotknął księstwo cieszyńskie i rezydencję na Górze Zamkowej. Kilka razy była ona zajmowana przez oddziały walczących stron, a najtragiczniejsza okazała się okupacja szwedzka z lat 1645–1646 – doszło wówczas do dużych zniszczeń, przede wszystkim zamku górnego⁶³. Elżbieta Lukrecja przebywała wtedy w Rzeczypospolitej (w Kętach). Prawdopodobnie stan zachowania zamku i brak funduszy na jego remont spowodowały, że w 1640 roku księżna kupiła trzy kamienice przy cieszyńskim rynku i zamieszkała tam po powrocie z Polski. Swoją miejską nieruchomość powiększyła w 1649 roku o kolejny budynek (przy dzisiejszej ulicy Szersznika), w którym urządzono kaplicę. Kilka dziesięcioleci później na jej miejscu powstał nieduży jezuicki kościół Świętego Krzyża⁶⁴. Po opuszczeniu zamku przez Elżbietę Lukrecję w kaplicy zamkowej nadal odbywały się msze w terminach św. Mikołaja i św. Wacława. Zwyczaj ten utrzymano, co sugeruje relacja rady miejskiej Cieszyna z 1663 roku. Należy dodać, że w wyjątkowych sytuacjach msze dla księżnej odprawiano również w innym pomieszczeniu na zamku. Informacja na ten temat pojawiła się w liście z 23 listopada 1626 roku, skierowanym na dwór cesarski w Pradze po zdobyciu Cieszyna przez wojska hrabiego Mansfelda: „Beide Kirchen wurden ihr abgenommen, so dass sie den Gottesdienst in einem Zimmer des Schlosses halten lassen musste”⁶⁵. Księżna zmarła 19 maja 1653 roku w swojej przyrynkowej rezydencji i po 18 lipca tego roku została pochowana w krypcie kościoła Dominikanów. W ten sposób zakończył się okres piastowskich rządów w Cieszynie.

Rotunda w latach 1653–1918

Od 1653 roku książętami cieszyńskimi byli Habsburgowie, jednak księstwo położone na rubieżach ich państwa nie wzbudzało ich większego zainteresowania (z wyjątkiem pozyskiwanych funduszy i prowadzonej akcji rekatołizacyjnej).

⁶³ W. Gojniczek 2006, s. 103–108; A. Kaufmann 2007, t. 3, s. 287–288 (sprawozdanie regenta Komory Cieszyńskiej z 1659 r. na temat zniszczeń zamku).

⁶⁴ W. Gojniczek 2010, s. 75.   ⁶⁵ J. Krebs (red.) 1885, s. 111–112.

Cieszynem władali: król czeski Ferdynand IV (1653–1654), cesarz Ferdynand III (1654–1657), cesarz Leopold I (1657–1705), cesarz Józef I (1705–1711) i cesarz Karol VI (1711–1722). Żaden z nich nie myślał o odbudowie zniszczonego zamku. W lepszym stanie znajdował się zamek dolny i tam Habsburgowie polecieli zorganizować administrację ich dóbr kameralnych w księstwie. Górna część stała się zapleczem gospodarczo-magazynowym. Urządzono tam nawet ogród i warzywnik. W kaplicy zamkowej znajdowały się dwie komórki – jedną z nich przeznaczono na magazyn amunicji dla oddziału wojskowego strzegącego granicy z Węgrami na Szańcach Jabłonkowskich, czyli fortyfikacji broniącej dostępu do księstwa cieszyńskiego przez Przełęcz Jabłonkowską⁶⁶.

Po 1653 roku znaczenie rotundy w życiu religijnym znacznie zmalało. Jej funkcjonowaniem nie byli zainteresowani właściciele zamku, ponieważ w nim nie rezydowali. Mieszczanie nie mieli wstępu na teren nieruchomości księżnej, z kaplicy korzystali zatem głównie urzędnicy kamery i ich rodziny. Pewne jest, że od połowy XVII wieku aż do klasycystycznej przebudowy świątyni (1839) zaledwie dwa razy w roku (we wspomnienia św. Mikołaja i św. Wacława) odprawiali w niej msze duchowni z kościoła parafialnego⁶⁷. Z 1663 i 1727 roku zachowały się informacje, że były to msze śpiewane, w 1727 roku były one prowadzone przez duchownego i organistę z kościoła parafialnego, za którą ten ostatni otrzymywał 2 złote reńskie, ponieważ był to jego dodatkowy obowiązek⁶⁸.

W 1722 roku księstwo przeszło na własność dynastii lotaryńskiej i w latach 1722–1729 władał nim Leopold Lotaryński, a po nim cesarz Franciszek Stefan Lotaryński, mąż cesarzowej Marii Teresy. W ten sposób księstwo znowu znalazło się w rękach Habsburgów. Krótco po śmierci Franciszka Stefana księstwo przeszło na cesarza Józefa II (1765–1766). W 1766 roku, jako posag arcyksiężnej Marii Krystyny, córki cesarzowej Marii Teresy, stało się własnością księcia Alberta Kazimierza Sasko-Cieszyńskiego. Z tej okazji 1 października, o godzinie 10.00, ówczesny dziekan celebrował mszę, w której uczestniczyli najwyżsi urzędnicy księstwa⁶⁹. Małżonkowie nie zawitali do cieszyńskich

⁶⁶ NA Praha, Desky dvorské, inv. č. 126a, f. 4.

⁶⁷ 1663 – KC Cieszyn, Szersznik, sygn. SZ DD IX 21/1, s. 3–4; 1722 – AP Cieszyn, KC, sygn. 2554, f. 2; 1755 – ibidem, sygn. 2561, f. 3v–4; 1828 – Schipp 1828, s. 76.

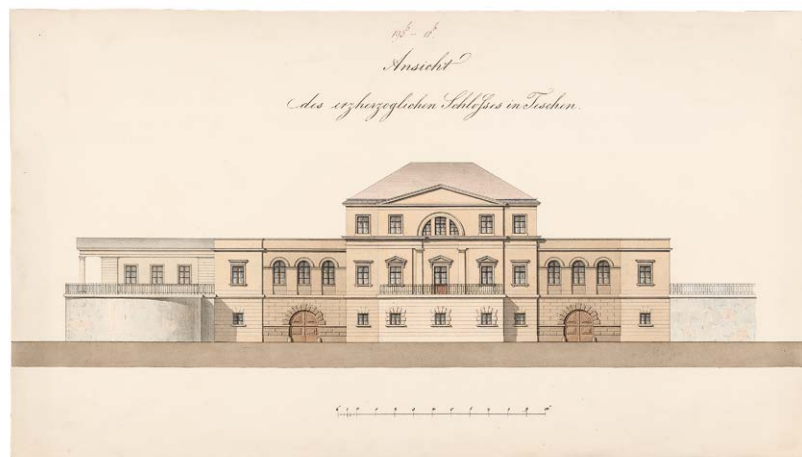
⁶⁸ AA Wrocław, sygn. II b 109, f. 21v (*Inventarium rerum Ecclesiae Parochialis Teschinensis et adjunctarum Filialium*, 27.9.1727). W tym miejscu pragnę podziękować dr. Davidowi Pindurowi, z Czeskiego Cieszyna za udostępnienie niewykorzystanych dotąd źródeł archiwalnych oraz konsultację.

⁶⁹ J. Zukał 1907–1908, s. 139.

włości, ale byli zainteresowani płynącymi z nich dochodami. Z tego powodu popierali modernizację gospodarki w księstwie i rozszerzenie dóbr. Na przełomie XVIII i XIX wieku znacznie powiększyli swoje dobra poprzez wykupienie kilkudziesięciu wsi szlacheckich, modernizowali rolniczą i leśną gospodarkę kameralną, a także zakładali manufaktury. W latach 90. XVIII stulecia arcyksiążęca para planowała odbudować zamek w Cieszynie, jednak zgon Marii Krystyny w 1798 roku przerwał te plany. Książę odwiedził swoje dobra na początku XIX wieku, w okresie wojen napoleońskich, kiedy po zajęciu Wiednia przez Francuzów dwór cesarski przeniósł się do Cieszyna⁷⁰. W 1810 roku planowano wybudowanie budynku mieszkalnego dla administratora domeny księżęcej i emerytowanego głównego leśniczego. Obiekt miał stanąć poniżej rotundy, na placu za dzisiejszym Pałacem Myśliwskim. Projekt inwestycji zlecono miejscowemu architektowi i mistrzowi murarskiemu Florianowi Jilgowi, autorowi wielu projektów budynków w Cieszynie i na Śląsku Cieszyńskim. Prawdopodobnie sytuacja polityczna przekreśliła plany budowlane, a pamiątką po tych zamierzeniach są dwa plany wspomnianego architekta⁷¹. Najpewniej z polecenia księcia Alberta zainteresowano się kaplicą zamkową, o czym świadczy inwentarz rotundy z 1822 roku. Sto lat wcześniej w jej wnętrzu stał jedynie ołtarz, wówczas zaś znajdowało się tam wiele sprzętów, choć podstawowych⁷². W każdym razie przywrócono jej znaczenie świątyni rzymskokatolickiej.

W roku 1822 następcą Alberta w księstwie cieszyńskim został adoptowany syn cesarza Leopolda II, arcyksiążę Karol Ludwik Habsburg, który władał tymi dobrami do śmierci (1847). Kolejnym władcą był najstarszy syn poprzednika, Albrecht Fryderyk Rudolf (1847–1895). Ostatnim księciem cieszyńskim został bratanek Albrechta, arcyksiążę Fryderyk Maria Albrecht, który zarządzał księstwem do 1918 roku.

Znaczniejsze inwestycje na terenie cieszyńskiego zamku (po zrujnowaniu go podczas wojny trzydziestoletniej) zlecił dopiero arcyksiążę Karol Ludwik. Prace te powierzył wiedeńskiemu architektowi Josefowi Kornhäuslowi. Prace rozpoczęto w 1839 roku i w pierwszym etapie usunięto wszystkie pozostałości po budynkach na zamku górnym. Pozostawiono jedynie rotundę i Wieżę Piastowską, a teren wokół zamieniono w romantyczny park. Pozostałości zamku dolnego wykorzystano przy budowie Pałacu Myśliwskiego (il. 2.4.4 i 2.4.5.), przy którym od strony miasta

Il. 2.4.4 Projekt Josefa Kornhäusla fasady pałacu myśliwskiego w Cieszynie. Fasada od strony miasta (około 1839 roku) ¶ Josef Kornhäusel's design of the façade of the hunting palace in Cieszyn, as seen from the town (c. 1839)

powstała oranżeria. Znacznemu przeobrażeniu poddano również kaplicę zamkową, w wyniku czego całkowitemu zatarciu uległ jej romański charakter. Została otynkowana i zamieniona w pawilon-kaplicę, a jej fasada była zbliżona do fasady pałacu⁷³. Przekształcone wnętrze wymagało odnowienia. Prace remontowe wykonano w 1844 i w 1858 roku⁷⁴.

Mimo przeobrażenia kaplicy w nowoczesny pawilon pozostała ona w pamięci jako stara świątynia o odległej metryce. W piśmie cieszyńskiego konserwatora Karla Schwarza do Centralnej Komisji Zabytków (z 11 stycznia 1855 r.) została zaliczona do najważniejszych zabytków na terenie Śląska Cieszyńskiego⁷⁵.

Do końca habsburskiego władania księstwem cieszyńskim dwa razy w roku (w terminie św. Wacława i św. Mikołaja) w kaplicy odprawiano msze, z reguły śpiewane, o godzinie 10.00, rzadziej o 9.00. Przykładowo w 1850 roku w dzień św. Wacława odbyła się msza w intencji zmarłego księcia Alberta Kazimierza⁷⁶.

Według ostatniej księgi adresowej Cieszyna z czasów habsburskich (1913) Pałac Myśliwski, którego właścicielem był arcyksiążę Fryderyk, znajdował się pod adresem Schlossgasse nr 1, 3 (nr konskrypcyjny 1)⁷⁷.

⁷⁰ B. Pitronová 1991, s. 17–19.

⁷¹ ÖNB Wien, Kartensammlung und Globenmuseum, sygn. ALB *Port 193b,10; sygn. ALB *Port 193b,11.

⁷² Na ten temat zob. rozdział 2.5.

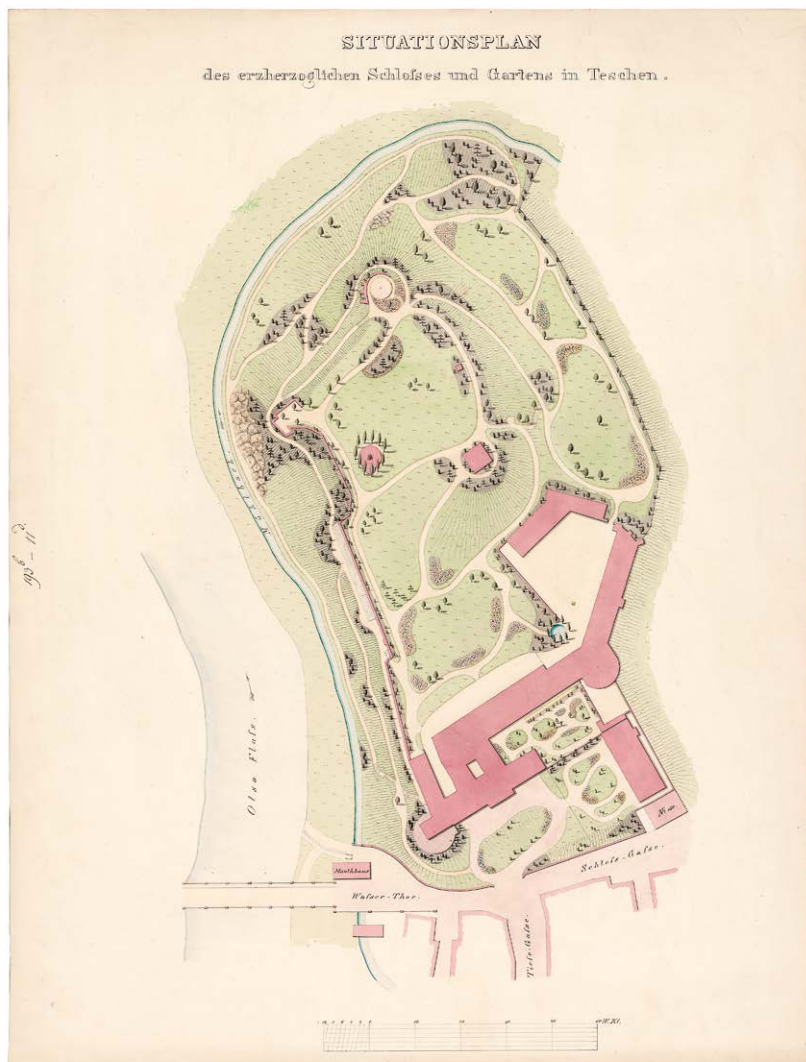
⁷³ W. Iwanek 1970, s. 33; M. Makowski 2007, s. 17–25.

⁷⁴ Ph. Gabriel 1869, s. xciii; W. Iwanek 1974, s. 207.

⁷⁵ KC Cieszyn, Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, sygn. 36/5/4, s. [1].

⁷⁶ KC Cieszyn, Rękopisy dekanatu i parafii Marii Magdaleny w Cieszynie, sygn. 192–240, b.p.

⁷⁷ *Allgemeines Adressen-Buch* 1914, s. 71.

Il. 2.4.5 Plan sytuacyjny Góry Zamkowej po jej przebudowie przez Josefa Kornhäusla (po 1839 roku) ¶ Site plan of the Castle Hill after the rebuilding by Josef Kornhäusel (after 1839)

Rotunda w xx i na początku XXI wieku

Koniec I wojny światowej spowodował zmianę przynależności państwowej Śląska Cieszyńskiego. Po wielu dziesięcioleciach na mapę Europy wróciło państwo Polaków oraz pojawiło się nowe państwo Czechów i Słowaków. Przedmiotem sporu tych państw stał się Śląsk Cieszyński. W tym okresie zamek w Cieszynie stał się siedzibą Rady Narodowej Księstwa Cieszyńskiego, pierwszego organu władzy odbudowującej się Rzeczpospolitej⁷⁸. Po kilkuletnich zawieraniach doszło do podziału spornego terytorium na

⁷⁸ E. Długajczyk, M. Skrzypek 2016, cz. 1, s. 45–46, 131.

część polską i czechosłowacką. Góra Zamkowa znalazła się w tej pierwszej. Prawną podstawą przejścia dóbr Habsburgów położonych na obecnych ziemiach polskich był traktat pokojowy w Saint-Germain-en-Laye z 10 września 1919 roku. 2 listopada 1921 roku do ksiąg wieczystych w Cieszynie wprowadzono wpis o przejęciu Góry Zamkowej na rzecz Skarbu Państwa⁷⁹. W 1926 roku na zamku – pod adresem ulica Zamkowa 1, 3 (numer konskrypcyjny 1) – nadal urzędował zarząd Komory Cieszyńskiej⁸⁰, ale ostatecznie Góra Zamkowa pozostawała w gestii Zarządu Lasów Państwowych, który miał tam swą siedzibę. Zmiany własnościowe spowodowały, że całkowicie zamarło życie religijne w kaplicy. Księgi ogłoszeń parafii św. Marii Magdaleny nie odnotowują żadnych mszy odbywających się w rotundzie, chociaż Witold Iwanek twierdził, że odprawiano je tam do 1939 roku⁸¹.

W drugiej połowie trzeciej dekady XX wieku w środowisku miłośników przeszłości zrodziła się inicjatywa podjęcia badań archeologicznych na Górze Zamkowej, obejmujących rotundę i jej najbliższą okolicę. Pomysł ten zyskał poparcie władz miejskich i konserwatora wojewódzkiego z Katowic. Zapewne braki finansowe spowodowały, że inicjatywa ta nie została podjęta. Dopiero w 1934 roku wykonano skromne wykopy badawcze struktury murów oraz odnowiono wnętrze kaplicy⁸². Kolejne prace zaplanowano w budżecie Śląskiego Konserwatora Wojewódzkiego na lata 1937–1938, ale ich nie zrealizowano. Wybuch II wojny światowej ostatecznie przekreślił te plany⁸³.

Po klęsce kampanii wrześniowej 1939 roku Śląsk Cieszyński (wraz z Zaolziem) został włączony do III Rzeszy – do prowincji śląskiej, a następnie do górnośląskiej. Za sprawą lokalnych działaczy, zapewne Wiktora Kargera, dyrektora cieszyńskiego muzeum i inż. Herberta Kienzlera, rządowego radcy budowlanego (Regierungsbaurat vom Staatshochbauamt Teschen), ponownie pojawił się projekt badań archeologicznych nad rotundą. Inicjatywa ta zyskała poparcie prof. Günthera Grundmanna, konserwatora zabytków z Wrocławia, co ostatecznie przesądziło o rozpoczęciu przełomowych badań nad tym zabytkiem. Kierownictwo powierzono wrocławskiemu archeologowi i dyrektorowi

⁷⁹ SR Cieszyn, LTK 233, karta B (księga w bardzo złym stanie). Zob. też W. Sahanek 1931, s. 168–291.

⁸⁰ *Księga adresowa* 1926, s. 43. Podobnie było w 1931 r., zob. *Ogólna księga* 1931, s. 37.

⁸¹ W. Iwanek 1974, s. 139; W. Iwanek 2000a, s. 343.

⁸² T. Dobrowolski 1938, s. 458; W. Iwanek 1974, s. 207; J. Rolak 2010, s. 232; szerzej na temat historii badań archeologicznych w XX wieku zob. rozdział 3.

⁸³ W. Iwanek 1974, s. 6.

Il. 2.4.6 Rotunda w czasie niemieckich badań archeologicznych w 1941 roku ¶ Rotunda during the German archaeological work in 1941

Il. 2.4.7 Rotunda w czasie polskich badań archeologicznych początek lat pięćdziesiątych ¶ Rotunda during the Polish excavations in the early nineteen fifties

Muzeum w Raciborzu, dr. Georgowi Raschkemu, a prace ziemne wykonała firma Fulda⁸⁴. W latach 1941–1943 usunięto prawie stuletnią klasycystyczną fasadę⁸⁵ (il.2.4.6). Wtedy też powstały pierwsze dwa opracowania na temat cieszyńskiego zabytku⁸⁶. Po trzech latach badań pogarszająca się sytuacja na froncie (zapewne także możliwości finansowe III Rzeszy) uniemożliwiła kontynuowanie prac. Zdołano jedynie zabezpieczyć rotundę prowizorycznymi drewnianymi podparciami⁸⁷. Badania nad rotundą były jednym z szeroko zakrojonych planów rewitalizacyjnych cieszyńskiej Góry Zamkowej. Zamierzano rozbudować zamek dolny i w jego wnętrzach urządzić muzeum. W 1941 roku powstały projekty przebudowy autorstwa architekta Herberta Erasa z Wrocławia⁸⁸. 22 kwietnia 1944 roku w cieszyńskiej księdze wieczystej wpisano pod nr. 267, że właścicielem opisywanej nieruchomości stała się Rzesza Niemiecka⁸⁹.

⁸⁴ mŚc Cieszyn, AMM, sygn. 65 (list kustosa Muzeum Miejskiego w Cieszynie Ludwika Brożka do konserwatora generalnego Wiktolda Kieszkowskiego, 27.12.1946).

⁸⁵ G. Grundmann 1944, s. 111–112; Z. Jagosz-Zarzycka 2010b, s. 284–285; G. Grajewski 2014, s. 300–303.

⁸⁶ G. Raschke 1941, s. 146–161; G. Grundmann 1944, s. 44.

⁸⁷ W. Iwanek 1974, s. 37.

⁸⁸ R. Jeż, D. Pindur 2010, s. 198–199.

⁸⁹ SR Cieszyn, LVH 267 (Cieszyn Miasto 258–307), s. 100.

Wkrótce po opuszczeniu Cieszyna przez wojska niemieckie (3 maja 1945 r.), ze względu na zły stan techniczny rotundy, wymieniono stemple (podpory) na dłuższe⁹⁰. Działania te były tylko tymczasowe, a obiekt wymagał szybkich działań naprawczych. Od 1947 roku władze polskie finansowały badania archeologiczne na Górze Zamkowej, obejmujące rotundę i jej najbliższą okolicę (il.2.4.7). Pracami kierowała Alina Kietlińska z Warszawy. W rezultacie doszło do próby odtworzenia pierwotnego kształtu budowli⁹¹. W 1955 roku uporządkowano rotundę i jej otoczenie, jednak władze komunistyczne nie pozwoliły na organizowanie życia religijnego w jej murach. W księgach ogłoszeń parafialnych nie ma wzmianek na ten temat⁹². Rotunda była dostępna jedynie w celach turystycznych. Klucz do jej drzwi znajdował się w biurze PTTK przy dzisiejszej ulicy Głębokiej (wówczas Armii Czerwonej). Do 1989 roku najczęściej wchodziła do niej przewodnicy i inne osoby związane z oprowadzaniem grup turystycznych⁹³.

Wraz z upadkiem komunizmu do rotundy powróciło – w skromnym wymiarze – życie religijne. W dniu

⁹⁰ W. Iwanek 1974, s. 37.

⁹¹ T. Rodzińska-Chorąży, Z. Jagosz-Zarzycka 2016, s. 354.

⁹² KC Cieszyn, Rękopisy dekanatu i parafii św. Marii Magdaleny w Cieszynie, sygn. 218–240; zob. też M. Żerański 2010, s. 90.

⁹³ Informacja: Irena Kwaśny, Idzi Panic (19.2.2020).

św. Mikołaja odprawia się tam msze np. w 2014 i 2018 r.⁹⁴), organizowano także inne wydarzenia religijne (np. ze względu na specjalne okoliczności). Pamiątką po wizycie prezydenta RP Bronisława Komorowskiego (1 września 2011 r.) jest eksponowana we wnętrzu kaplicy *Modlitwa o pokój dla świata*. 5 lipca 2019 roku, na zakończenie obrad międzynarodowej konferencji naukowej „Dziedzictwo kulturowe Apostołów Słowian na Śląsku”, w świątyni modlili się o pokój biskupi trzech wyznań chrześcijańskich: rzymskokatolicki (bp Roman Pindel), prawosławny (bp Atanazy) i luterański (bp Adrian Korczago)⁹⁵. W rotundzie

sporadycznie odbywają się koncerty⁹⁶. Jest dostępna dla turystów, którzy mogą zobaczyć jej wnętrze. Po 1989 roku zarządzało nią Muzeum Śląska Cieszyńskiego, a klucz znajdował się w kasie na parterze Wieży Piastowskiej. Po wyremontowaniu należącej do miasta części Pałacu Myśliwskiego władze Cieszyna umieściły tam miejską instytucję kultury (2005), noszącą dzisiaj nazwę „Zamek Cieszyn. Ośrodek Badań i Dokumentacji nad Kulturą Materialną i Wzornictwem”, która przejęła pod swoją pieczę wieżę oraz rotundę. Podobnie jak wcześniej, turyści otrzymują klucz w kasie zlokalizowanej w Wieży Piastowskiej.

---

94 <http://parafiamagdaleny.pl/parafia/rotunda-sw-mikolaja> (dostęp: 1.1.2020); Msza Święta w rotundzie św. Mikołaja w Cieszynie 6.12.2018, <https://www.youtube.com/watch?v=6imLoFXRbX4> (dostęp: 19.1.2020).

95 *Dziedzictwo* 2019.

---

96 Rotunda p.w. św. Mikołaja, <http://www.cieszyn.pl/?p=categoriesShow&iCategory=365> (dostęp: 19.1.2020). Przykładowo 12 stycznia 2012 r. Chór Kameralny z Zespołu Szkół Budowlanych w Cieszynie zaprezentował kolędy, pieśni regionalne oraz religijne, <http://www.zsb.cieszyn.pl/index.php?menu=aktualnosc&id=124> (dostęp: 19.1.2020).

2.5 Rotunda – jej wezwanie, duchowni oraz wyposażenie

Wezwanie kaplicy zamkowej

Publikacje poświęcone rotundzie zawsze zawierają informację o wezwaniu św. Mikołaja, jednak przed kilkoma laty cieszyński mediewista Idzi Panic podał to w wątpliwość i próbował przypisać to wezwanie drugiej parafii w Cieszynie, funkcjonującej rzekomo w średniowieczu¹. Ponieważ – jak wykazano wyżej – błędnie odczytał on fragment dokumentu (dotyczący miejsca jego spisania), który był podstawą tej hipotezy, niemożliwe jest istnienie w tym okresie dwóch cieszyńskich far – wzmiankowana w 1223 roku świątynia jest z całą pewnością tożsama z kaplicą zamkową. Wezwanie św. Mikołaja pojawia się następnie w trzech dokumentach z drugiej połowy xv wieku – podano w nich wprost, że chodzi o kaplicę św. Mikołaja na zamku w Cieszynie (*cappella Santi Nicolai in Castro*)². Dlaczego pierwszy murowany kościół w Cieszynie otrzymał takie wezwanie? Wzmianki o Mikołaju, biskupie Miry w Licji (Azja Mniejsza), według średniowiecznej hagiografii żyjącym na przełomie III i IV wieku n.e., pochodzą dopiero z VI stulecia. Miał się on wsławić licznymi cudami i opieką nad ubogimi. Od IX wieku za świętego uznawali go chrześcijanie wschodni i zachodni. W 1087 roku jego relikwie przywieziono do Bari w południowych Włoszech, gdzie powstało jego sanktuarium. Na terenie Niemiec kult biskupa Miry rozwijał się od końca X wieku, a na ziemiach polskich pojawił się w XI i XII stuleciu, przede wszystkim w ośrodkach rezydencjalnych; w historiografii funkcjonuje teoria, że z reguły był związany z bliską lokalizacją miejsca targowego, z kupcami³. Patrocinium to było bardzo popularne na Śląsku, gdzie – według ustaleń niemieckiego historyka Hermanna Neulinga – w średniowieczu było 110 kościołów pod

tym wezwaniem⁴. W przypadku Cieszyna prezentowana teoria nie ma zastosowania, gdyż rotunda była kaplicą grodową, a nie targową. Zdaniem Romana Michałowskiego, badacza opisywanego patrocinium, okoliczności nadania cieszyńskiej rotundzie patrocinium św. Mikołaja należy łączyć z wolą elit politycznych⁵.

W nowożytnych dokumentach pojawia się nowe wezwanie kaplicy – św. Waćława (il. 2.5.1), księcia czeskiego z X wieku, patrona Czech – co zostało odnotowane przez badaczy zajmujących się tą problematyką. Witold Iwanek doszukiwał się początków tego patrocinium już w średniowieczu, ale nie w momencie powstania rotundy. Jego zdaniem zaczęło ono funkcjonować w XIV lub XV wieku, kiedy księstwo cieszyńskie miało bliższe związki z Koroną Czeską⁶. Jednoznacznie na ten temat wypowiedział się cieszyński muzealnik Wiktor Karger, wskazując fundację Waćława Hynala z Kornic z 1495 roku⁷. Niemiecki historyk sztuki Günther Grundmann sugerował zaś, że nastąpiło to w pierwszej połowie XVI wieku i było spowodowane fundacją księdza Waćława z Frysztatu⁸ (na jej temat nie ma żadnych wiadomości; być może są to przekreślone dane odnoszące się do księdza Waćława Hynala). W źródłach dotyczących rotundy św. Waćław został po raz pierwszy wymieniony w fundacji ołtarzowej z 1495 roku, o czym niżej. Fakt istnienia kaplicy pod wezwaniem św. Waćława na Górze Zamkowej odnotował niemiecki badacz Hermann

1 I. Panic 2001, s. 27–29, 39 (plan Cieszyna z hipotetyczną lokalizacją pierwszego kościoła parafialnego!); I. Panic 2003, s. 20–21; I. Panic 2010a, s. 387.

2 AA Wrocław, sygn. II b 2, p. 61r–v; AP Cieszyn, ZDPP, sygn. 22; ZA Opava, Kasperlik, b. sygn.; regist J. Spyra 2013, nr 11.

3 W. Braunfels (red.) 1994, t. 8, szp. 45–46; zob. też niżej przyp. 6.

4 H. Neuling 1902, s. 376–377; w Czechach i na Morawach również było to popularne patrocinium, zob. T. Velímský 1999, s. 7–64; B. Kloch 2003, s. 40–41; P. Jokeš 2014, s. 18–20.

5 R. Michałowski 1994, s. 63–74; podobnie A. Róžański 2010, s. 77–78 (w tym opracowaniu zamieszczony został obszerny rozdział poświęcony kultowi św. Mikołaja w Polsce i Europie); na temat wezwania cieszyńskiej kaplicy wypowiada się również W. Iwanek 1974, s. 141–149.

6 W. Iwanek 1974, s. 139–140; W. Iwanek 2000a, s. 340, 343.

7 MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 61 (pismo z 8.12.1941 r. Wiktora Kargera do Georga Raschkego).

8 W. Iwanek 1974, s. 140, 187; za: G. Grundmann 1944, s. 15. Niestety Grundmann nie przywołał źródła tej informacji.

Il. 2.5.1 Św. Waclaw. A. Heintze, druga połowa XVIII wieku ¶ Saint Wenceslaus, a painting by A. Heintze from the second half of the 18th century

Neuling, jednak nie potrafił wskazać, kiedy to patrocinium funkcjonowało⁹.

Okoliczności nadania zamkowej świątyni tego wezwania zostały wyjaśnione w 1663 roku, kiedy to świdnicki prawnik Efraim Ignaz Naso von Löwenfels (1625–1684), gromadzący materiały do dziejów Śląska, przesłał radzie miejskiej Cieszyna ankietę składającą się z trzydziestu punktów – jeden z nich dotyczył zabytków w mieście. W tym miejscu odpowiedziano, że na zamku znajduje się dawna świątynia pogańska, obecnie kaplica św. Mikołaja, a właściwie św. Waclawa, i to ostatnie patrocinium zostało

⁹ H. Neuling 1902, s. 319.

zaprowadzone dzięki zmarłemu księciu („woraus aber eine Capelle Sancti Nicolai, undt wir etliche wollen S[anc]ti Wenceslai, vondenen Verstobenen Hertzogen Successu Temporis intituliret worden”)¹⁰. Cieszyński historyk Janusz Spyra sugeruje, że chodzi o Waclawa III Adama lub/i Adama Waclawa¹¹. Raczej mało prawdopodobne, aby pierwszy z nich, zmarły jako luteranin, był zainteresowany tego typu zmianami. Pojawienie się nowego patrocinium należy raczej łączyć z jego synem, Adamem Waclawem, który w wigilię 1609 roku konwertował na katolicyzm i ta okoliczność była dobrą okazją do wprowadzenia nowego patrona. Wydaje się prawdopodobne, że ceremonia konwersji odbyła się w kaplicy zamkowej, miejscu symbolicznym, świadczącym o odwiecznych związkach cieszyńskich Piastów z Kościołem katolickim, zwłaszcza że pozostałe cieszyńskie kościoły znajdowały się wówczas w rękach protestantów.

Nowe patrocinium miało upamiętnić decyzję Adama Waclawa o powrocie na łono Kościoła katolickiego i pokazywało związek księstwa z Koroną Czeską. Zmiana wyznania przez księcia cieszyńskiego była dużym wydarzeniem politycznym na Śląsku, stał się on bowiem w tym kraju pierwszym świeckim katolickim dynastą. Przygotowania do konwersji trwały kilka lat, był w nią zaangażowany ówczesny król czeski Rudolf II i jego otoczenie. Inicjatywa księcia miała poparcie władz świeckich i kościelnych (ówczesnym biskupem wrocławskim był Karol Habsburg)¹². Zmiana wezwania cieszyńskiej kaplicy nie mogła być przeprowadzona jedynie z woli księcia, ponieważ było to niezgodne z prawem kościelnym. Zmiana patrocinium mogła nastąpić jedynie w wyjątkowych sytuacjach i za zgodą biskupa, którą książę Adam Waclaw zapewne uzyskał.

Najpewniej w momencie konwersji księcia doszło do rekonyliacji kaplicy po przejściu jej z rąk protestantów. W dobie potrydenckiej obrzędy towarzyszące przyjęciu konwertytów do Kościoła rzymskokatolickiego oraz konsekracji lub rekonyliacji świątyni były opisane w podręcznikach liturgicznych zwanych agendami bądź rytuałami. Cieszyńska uroczystość odbyła się najprawdopodobniej zgodnie z formułą zawartą w agendzie opublikowanej w 1578 roku w Kolonii. Była to agenda dla prowincji gnieźnieńskiej, której przygotowanie synod prowincjonalny w Piotrkowie zlecił biskupowi Stanisławowi Karnkowskiemu w 1577 roku;

¹⁰ KC Cieszyn, Szersznik, sygn. SZ DD IX 21/1, s. 3–4; Spyra 2015, s. 207–208.

¹¹ J. Spyra 2015a, s. 209 i przyp. 73.

¹² R. Jeż 2011, s. 147–176; W. Gojniczek 2014, s. 44–47. W obu pracach zawarte są źródła, literatura, w tym dotycząca dyskusji na temat daty i okoliczności konwersji.

trzy lata później synod wrocławski nakazał używać jej w diecezji wrocławskiej¹³. We wspomnianej agendzie zawarte są konkretne przypadki, w których kościół musiał zostać ponownie konsekrowany lub poddany rekoncepcji¹⁴. Jest ich siedem, trzy pierwsze dotyczą konsekracji¹⁵, a pozostałe rekoncepcji. Według przekazu jezuita Johannes Schmidla (o czym niżej) kaplica zamkowa w Cieszynie była rekoncepcyjowana, a zatem – zgodnie ze wspomnianą agendą – musiała zaistnieć jedna z następujących sytuacji:

- morderstwo dokonane w kościele;
- zanieczyszczenie (skalanie) świątyni krwią, np. w czasie bójki;
- zanieczyszczenie (skalanie) świątyni krwią kobiety;
- pochowanie w kościele ekskomunikowanego hereetyka, poganina lub niewiernego; przed rekoncepcją konieczna była ekshumacja takich szczątków („Si in ea sepeliatur excommunicatus Haereticus, vel paganus seu infidelis. Quo casu talium corpora exhumanda et proicienda sunt, si discerni possunt ab aliis”)¹⁶.

Z braku źródeł nie sposób odnieść się do tych okoliczności, choć nasuwa się hipoteza, że chodziło o ostatni punkt. Czy podczas dominacji luteranizmu w kaplicy zdarzył się pochówek (raczej nie przedstawiciela rodziny książęcej, ale np. duchownego związanego z dworem)? Najpewniej nie uda się już tego wyjaśnić. Wiadomo, że przygotowania do rekoncepcji nie były czasochłonne – związane z nią prace wykonano między wigilią 1609 a 1 stycznia 1610 roku.

Zachowała się relacja opisująca ówczesne wydarzenia na zamku i w kaplicy, spisana jednak 140 lat później. Pochodzi ona od czeskich jezuitów, a więc członków zakonu, który odegrał kluczową rolę w przejściu księcia na katolicyzm. Według Johannes Schmidla pod koniec 1609 roku na prośbę Adama Waclawa przybyło na zamek w Cieszynie dwóch jezuitów z Ołomuńca: Jerzy Dingenauer i Marcin Słabina. Zaraz po przybyciu odprawili oni w kaplicy zamkowej kilka mszy, w których uczestniczył książę, a w wigilię doszło do jego konwersji. 1 stycznia 1610 roku kaplica

zamkowa była posprzątana, odnowiona i rekoncepcyjowana („Itaque templum purgatum, separatim et Calendis Januarii reconciliatum fuit”). Najpierw jeden z jezuitów wygłosił kazanie w języku niemieckim, potem odbyła się msza św. ze spowiedzią; komunię przyjęli wtedy książę i jego dzieci: Anna Sydonia, Elżbieta Lukrecja i Fryderyk Wilhelm¹⁷.

Odtąd rotunda miała podwójne wezwanie, co obowiązuje do dzisiaj. Z drugiej połowy XVII wieku pochodzą dwa zapisy źródłowe potwierdzające wezwanie św. Waclawa (1659 i 1663)¹⁸. W trzech innych źródłach powstałych w kancelariach domeny dynastii lotaryńskiej w księstwie cieszyńskim (dwa z 1722¹⁹ i jeden z 1755 r.²⁰), pojawia się jedynie wezwanie św. Waclawa, które prawie całkowicie wyparło dotychczasowe patrocinium (obecne sporadycznie w źródłach kościelnych z tego stulecia (1727)²¹. Od XIX wieku odnajdujemy w źródłach podwójne wezwanie św. Mikołaja i św. Waclawa (1804²², 1806²³, 1823²⁴) i w tej formie obowiązuje ono do dzisiaj. Zdarza się jednak, że przywoływane jest tylko jedno wezwanie – św. Mikołaj występuje na planie katastralnym Cieszyna z 1836 i około 1871 roku²⁵, zaś św. Waclaw pojawił się w schematyzmach biskupstwa wrocławskiego²⁶. Współcześnie najczęściej pojawia się wezwanie św. Mikołaja, drugie patrocinium jest przywoływane rzadziej.

Rektorzy i kapelani kaplicy zamkowej oraz altaryści

Wybudowanie w Cieszynie kościoła parafialnego zmieniło funkcję rotundy, będącej odtąd kaplicą najpierw dla kasztelana i jego otoczenia, a następnie dla księcia, jego rodziny, gości oraz członków dworu. Oprócz celebrowania tam liturgii duchowni związani z dworem Piastów cieszyńskich pełnili też inne funkcje, przede wszystkim kapelanów księcia i jego najbliższych²⁷. Jako osoby wykształcone byli przydatni w kancelarii, gdzie aż do początku XVI wieku

13 J. Mandziuk 1991, s. 201.

14 *Agendorum* 1578, s. 186–190 (*Casus quibus ecclesiae, coemiteriae et altaria consecranda vel reconcilianda veniunt*). Pragnę podziękować prof. dr hab. Halinie Dudale z Krakowa za wskazanie literatury oraz konsultacje na ten temat.

15 Rekonsekracja odbywała się:
– jeżeli istniała wątpliwość co do konsekracji, a nie zachowały się żadne potwierdzające ją dokumenty;
– po pożarze (wielkie zniszczenia);
– po zawaleniu (wielkie zniszczenia). *Agendorum* 1578, s. 187.

16 Ibidem, s. 187.

17 J. Schmidl 1749, s. 634–641, zwłaszcza 637; tłumaczenie na język czeski J. Koláček 2006, s. 9–10; o mszy w kaplicy wspomina J. Franek 1939, s. 42.

18 A. Kaufmann 2007, t. 1, s. 298; KC Cieszyn, Szersznik, sygn. sz DD IX 21/1, s. 3–4.

19 NA Praha, Desky dvorské, inv. č. 126a, f. 4; AP Cieszyn, KC, sygn. 2554, f. 2.

20 AP Cieszyn, KC, sygn. 2561, f. 3v–4.

21 AA Wrocław, sygn. II b 109, f. 21v (*Inventarium rerum Ecclesiae Parochialis Teschinensis et adjunctarum Filialium*, 27.9.1727).

22 R. Kneifel 1804, s. 106.   23 ZA Opava, zvs, inv. č. 66, f. 78.

24 J.K. Schipp 1828, s. 76.

25 R. Jež 2010a, s. 278, il. 137; s. 283, il. 146.

26 *Schematismus* 1863, s. 198.

27 Najobszerniejsze opracowanie na temat duchowieństwa związanego z dworem Piastów cieszyńskich (w układzie chronologicznym,

stanowili większość personelu²⁸. Księżę związanych z kaplicą zamkową w drugiej połowie xv wieku nazywano rektorami, a pod koniec tego stulecia – kapelanami kaplicy zamkowej. (W średniowieczu funkcja rektora oznaczała duchownego, który opiekował się kościołem niebędącym parafialnym). Analizując funkcje pełnione przez duchowieństwo na dworze książęcym, można zauważyć, że często dochodziło do łączenia obowiązków. Nie można jednak zgodzić się z tezą, że kapelan książęcy był automatycznierektorem kaplicy zamkowej²⁹. Z dokumentu z 1452 roku wynika, żerektorem kaplicy był ksiądz Andrzej, identyfikowany z wieloletnim pisarzem książęcym o tym imieniu (zob. niżej). Ówczesny kapelan książęcy Franciszek został wtedy mianowany altarystą ołtarza w kaplicy. Inna sytuacja zdarzyła się w 1499 roku, kiedy to ksiądz Wincenty Finsterkegel piastował funkcję kapelana kaplicy zamkowej (*Capellanus Capelle Castri nostri Teschinensis*), a kapelanem księcia (*Capellanus Noster*) był ksiądz Grzegorz Leszner. Na tych przykładach widać, że funkcje rektora i kapelana książęcego są raczej niezależne, ale nie można wykluczyć sytuacji odwrotnej. Ponadto można zauważyć, że duchownych pełniących posługę na zamku bądź pracujących w kancelarii książęcej nazywa się w dokumentach kapelanami książęcymi lub pisarzami bądź sekretarzami kancelarii książęcej. Informację, że byli oni rektorami, podawano zazwyczaj wtedy, gdy dokument dotyczył kaplicy zamkowej. Wobec braku pewności, czy księża związani z dworem książąt cieszyńskich pełnili funkcję kapelana kaplicy, poniżej przedstawiono wykaz kapelanów książęcych z końca xiii, xiv oraz pierwszej połowy xv wieku, następnie rektorów kaplicy zamkowej, a na końcu altarystów tamtejszego ołtarza.

Kapelani książęcy z najstarszego okresu byli w źródłach tytułowani *capellanus in castro*, *unser caplan*, *unser hofcaplan* lub *unser hauscapellan*. W strukturze dworu urząd rektora kaplicy zamkowej oraz książęcego kapelana podlegał ochmistrzowi, natomiast pisarze i sekretarze – kancelarzowi³⁰. Pierwsza wzmianka odnosząca się do duchownego związanego z kaplicą zamkową w Cieszynie pochodzi z 1284 roku³¹. Tamtejszym kapelanem (*capellanus in castro in Thessin*) był wówczas ksiądz Bartłomiej. Po utworzeniu

księstwa, w 1292 roku funkcja kapelana książęcego należała do Arnolda³². Za hipotetycznego kapelana księcia Kazimierza I uznawany jest Dzieczko (Zeczko, Zetzko) Wlostkonic, czyli syn Włosta, notowany w 1346 roku, dla którego papież wydał zgodę na objęcie kanonii w kapitule opolskiej³³. W 1361 roku kapelanem księcia Przemysława I Noszaka był Velosbius³⁴. Następnym znanym kapelanem, a jednocześnie pisarzem książąt Przemysława I Noszaka i Waćława I, był w latach 1404–1417 Mikołaj z Frysztatu, syn Jerzego, kanonik z Wielkiego Głogowa³⁵.

Tytuł rektora kaplicy zamkowej w Cieszynie pojawia się w źródłach od 1452 roku, kiedy to dzierżył go ksiądz Andrzej³⁶. Najpewniej jest on tożsamy z wieloletnim pisarzem książąt cieszyńskich, który spisywał dokumenty w latach 1438–1461³⁷. W 1460 rokurektorem był ksiądz Jan z Sucheja, być może krewny Jana z Sucheja († ok. 1452), jednego z fundatorów zamkowego ołtarza³⁸. 28 marca 1460 roku książę Waćław I, w zamian za 20 kop groszy, przyznał mu roczny czynsz w wysokości 2 groszy oraz podarował trzy stawy położone w sąsiedztwie książęcego folwarku, najpewniej we wsi Kamieniec, dzisiaj w granicach Czeskiego Cieszyna³⁹. W latach 1454–1458 ksiądz Jan z Sucheja występuje na kilku książęcych dokumentach w charakterze świadka⁴⁰. Zapewne do kaplicy zamkowej należy przypisać bliżej nieznanego księdza Urbana, poświęcającego dokument księcia Kazimierza II z 1490 roku (*capellano capelle nostri Tessinensis*)⁴¹. W 1495 roku kapelanem księcia był ksiądz Wincenty Finsterkegel, być może pełniący również funkcję rektora kaplicy. W dokumencie z 1499 roku ksiądz Wincenty został nazwany kapelanem kaplicy zamkowej (*Capellanus Capelle Castri nostri Teschinensis*), a kapelanem księcia był ksiądz Grzegorz Leszner (co najmniej

bez podziału na powierzone funkcje) zob. J. Spyra 2014, s. 6–14; zob. też J. Spyra 2018b, s. 59–62; por. I. Panic 2010b, s. 264.

28 Wykazy książęcych urzędników kancelaryjnych zob. B. Trelisńska 1983, s. 230–232; W. Gojniczek 2014, s. 292–296.

29 J. Spyra 2014, s. 7.

30 Na temat dworu Piastów cieszyńskich zob. W. Gojniczek 2014, s. 42–72.

31 Oryginał dyplomu w AP Wrocław, Klasztor Premonstratensek w Czarnowąsach (Rep 71), sygn. 7 (9); W. Irgang (red.) 1993, poz. 108; por. E. Němec (red.) 1955, nr 21.

32 S. Kuraś, I. Sułkowska-Kuraś (red.) 1969, nr 885; E. Němec (red.) 1955, nr 25 (regist).

33 Szerzej J. Spyra 2014, s. 8. 34 Ibidem.

35 W. Wattenbach (red.) 1859, s. 93; E. Němec (red.) 1958, nr 127, 131, 135, 136, 139.

36 AA Wrocław, sygn. II b 2, p. 61r–v.

37 B. Trelisńska 1983, s. 230.

38 Ksiądz Jana należy prawdopodobnie łączyć z rodziną rycerską piszącą się z Sucheja, żyjącą w księstwie głogowskim (zob. J. Pilnáček 2010, s. 368, nr 1733), którego połowa od 1381 r. należała do książąt cieszyńskich. W księstwie cieszyńskim żył w tym czasie Mikołaj z Sucheja, właściciel Łazów, zob. I. Panic 2002, s. 131–133.

39 AP Cieszyn, ZDPP, sygn. 22; edycja E. Němec (red.) 1960, nr 226; regist A. Barciak, K. Müller (red.) 2017, nr 116; J. Spyra 2013, nr 19.

40 1454 – E. Němec (red.) 1958, nr 212; 1457 – AP Cieszyn, ZDPP, sygn. 174; 1458 – ZA Opava, UKS, inv. č. 140; AP Cieszyn, KC, sygn. P–1.

41 J. Spyra 2013, nr 19.

do 1504 r.)⁴². Urząd rektora kaplicy zamkowej pojawia się jeszcze w trzech dokumentach, jednak bez podania personaliów. W 1501 roku Finsterkegel i Leszner, wykonawcy testamentu zmarłego proboszcza Michała Krompacha, ufundowali czynsz dla drugiego niemieckiego altarysty ołtarza św. Mikołaja i św. Barbary w kościele parafialnym w Cieszynie. Po ich śmierci prawo prezentacji nowego altarysty miało przejść m.in. na rektora kaplicy św. Mikołaja⁴³. Podobna fundacja obu duchownych została zatwierdzona w 1504 roku i była przeznaczona dla polskiego altarysty ołtarza św. Marii Magdaleny i św. Łazarza w cieszyńskim kościele parafialnym. Również w tym wypadku po ich zgonie prawo prezentacji nowego altarysty miało przejść m.in. na rektora kaplicy zamkowej⁴⁴. Ostatnia wzmianka o rektorze kaplicy zamkowej pochodzi z 1526 roku. Wówczas książę Kazimierz II zatwierdził fundację wykupną czynszu zapisanego na wsi Gruszów przez marszałka księstwa cieszyńskiego Jana Sedlnickiego z Choltic, z przeznaczeniem dla księdza Jana Główki z Gnojnika, kaznodziei polskiego w kościele parafialnym. Fundator zastrzegł, że w przypadku wykupu czynszu gotówka ma trafić do ówczesnego proboszcza oraz księdza Lesznera, a po ich śmierci właśnie do rektora kaplicy⁴⁵. Zdaniem Antona Petera, w 1526 roku rektorem był zamkowy kapelan, ksiądz Andrzej Solihrach⁴⁶. Duchowny ten urodził się w cieszyńskiej rodzinie mieszczańskiej, ukończył Akademię Krakowską, później związał się z kancelarią księcia Kazimierza II (1516, 1520–1533) i księżnej Anny. Twierdzenie Antona Petera o jego funkcji na zamku w 1526 roku jest zastanawiające, gdyż za wstawiennictwem rady miejskiej Cieszyna w tym samym roku został altarystą w kościele parafialnym (choć funkcje te się nie wykluczają)⁴⁷. Funkcję kapelana zamkowego w okresie przedreformacyjnym pełnili jeszcze ksiądz Bartłomiej Francik (1525–1539; dla księżnej Anny) oraz ksiądz Fabian (1543; dla młodego księcia Wacława III Adama)⁴⁸.

Najwcześniejszym znanym altarystą ołtarza w kaplicy zamkowej był ksiądz Mikołaj Sobek, pochodzący z mocno rozrodzonego rodu szlacheckiego piszącego się z Kornic. Najpewniej był on absolwentem wydziału sztuk Akademii Krakowskiej. Na dworze książęcym w Cieszynie pełnił funkcję książęcogo kapelana i pisarza. Ponadto sprawował urząd proboszcza parafii w Cierlicku. W 1425 roku starał się o altarię w kościele parafialnym w Zatorze (podano wówczas, że był altarystą ołtarza w kaplicy zamkowej w Cieszynie).

Zmarł około 1440 roku⁴⁹. Od 1452 roku zamkowym altarystą był Franciszek, kapelan księcia Bolesława, będący najpewniej tożsamy z Franciszkiem notowanym w 1460 roku⁵⁰. W 1495 roku na altarystę trzeciego już ołtarza w rotundzie wyznaczono magistra Michała Krompacha, cieszyńskiego proboszcza⁵¹.

Dworscy kapelani czasów reformacji

Przeobrażenia religijne w księstwie cieszyńskim przebiegały stosunkowo wolno i dopiero po kilkunastu latach rządów księcia Wacława III Adama doszło do jego przejścia na luteranizm. Z tego względu do momentu konwersji stosowano rozwiązania przejściowe, które czasami trudno zinterpretować. Związani z dworem duchowni luteranscy są uchwytliwi w źródłach od około połowy siódmej dekady XVI stulecia. We wcześniejszych latach najbardziej wpływowym duchownym i doradcą księcia był ksiądz Jan Olszański, pierwszy luterancki dziekan księstwa cieszyńskiego i jednocześnie proboszcz kościoła św. Marii Magdaleny, nazywanego czeskim⁵². W tym czasie na dworze książęcym przebywał w charakterze preceptora Wawrzyniec Leander Rważowski, później znany duchowny luterancki. Krótco przed małżeństwem księcia z pochodzącą z Niemiec księżną Sydonią Katarzyną na dworze doszło do zmiany – odtąd działali tam głównie duchowni z niemieckiego kręgu językowego. Wówczas ukształtowała się zasada, że związani z dworem duchowni protestanci byli tytułowani duchownymi dworskimi lub dworskimi kaznodziejami (*concinator aulicus, Hofprediger, Hof Predicanten*)⁵³. Księża ci działali przede wszystkim w kościele niemieckim, czyli we wcześniejszym kościele Dominikanów, gdzie nabożeństwa głoszone w tym języku⁵⁴. W strukturze dworu podlegali ochmistrzowi⁵⁵.

Znany kilku duchownych protestanckich związanych z dworem książęcym w Cieszynie. Pierwszy z nich to Salomon Wagner, który działał w tym mieście jako ksiądz już w 1565 roku, a od 1567 roku był proboszczem kościoła niemieckiego z dochodem 100 zł rocznie⁵⁶. Nie wiadomo, czy równocześnie sprawował opiekę duszpasterską na

42 Ibidem, nr 23.

44 Ibidem, nr 27.

46 A. Peter 1888, s. 93.

48 R. Jež 2018, s. 76–77.

43 Ibidem, nr 24.

45 Ibidem, nr 41.

47 J. Spyra 2013, nr 43.

49 J. Spyra 2014, s. 9–10.

50 AA Wrocław, sygn. II b 2, p. 61r–v; E. Němec (red.) 1960, nr 226.

51 ZA Opava, Kasperlik, b. sygn.; krótki regest dokumentu zob. J. Spyra 2013, s. 111.

52 W. Gojniczek 2010, s. 101. 53 D. Spratek 2018, s. 111, 113.

54 W. Gojniczek 2010, s. 101–102, 104.

55 W. Gojniczek 2014, s. 51 (przykład z czasów panowania księcia Wacława III Adama).

56 R. Jež 2010b, nr 227, 303.

dworze – wzmianka o tym pochodzi dopiero z 1582 roku⁵⁷; w tym samym roku Wagner zmarł⁵⁸. Innym jest Jerzy Wolfius (Wolf), pochodzący z Dolnych Łużyc, który początkowo był nauczycielem w Cieszynie, 17 października 1565 roku został ordynowany w Wittenberdze, a następnie objął posadę w cieszyńskim kościele niemieckim i na dworze książęcym (nie wiadomo, czy stało się to równocześnie)⁵⁹. W 1563 roku syn księcia Wacława III Adama usamodzielniał się i objął w zarząd część księstwa cieszyńskiego, a jego rezydencją stał się zamek we Fryszacie. W skład niewielkiego dworu młodego Fryderyka Kazimierza wchodził również duchowni luterańscy: Marcin Zenkfrei (1564–1565) i Jakub Preiss⁶⁰. Duchownym służącym księżnej wdowie Sydonii Katarzynie został ksiądz dr Jan Agrikola († 1609), ordynowany w Wittenberdze 10 sierpnia 1588 roku. Początkowo był związany z dworem wspomnianej księżnej w Tenczynie⁶¹, a w Cieszynie pierwszy raz wzmiankowany w 1593 roku⁶². Po zgonie księżnej (1594) służył jej synowi Adamowi Wacławowi, od którego w 1599 roku otrzymał przywilej na kościół klasztorny, czyli objął urząd proboszcza kościoła niemieckiego (po śmierci księdza Samuela Fabriego w tym roku)⁶³. Na początku pierwszej dekady XVII wieku opuścił księstwo cieszyńskie i przeniósł się do księstwa karniowskiego. Ostatnim luterańskim duchownym związanym z księciem Adamem Wacławem był Jerzy Fabricius z Falkenstein († 1640), urodzony w Niemodlinie w księstwie opolsko-raciborskim, z dworem książęcym w Cieszynie związany od lutego 1600 roku w roli kaznodziei i inspektora tamtejszego kościoła Dominikanów⁶⁴. Fabricius (obok preceptora książęcego Baltazara Exnera) był też zaliczany do dworskich poetów i nosił tytuł „koronowanego poety”⁶⁵. Wobec zbliżającej się konwersji księcia wiosną 1609 roku opuścił Cieszyn i przeniósł się do Koszyc na Górnych Węgrzech⁶⁶.

Katolicki kapelani ostatnich Piastów

Po konwersji Adama Wacława w otoczeniu książąt pojawili się duchowni katolicki. Niestety nie udało się ustalić ich personaliów. Gdy pod koniec wojny trzydziestoletniej księżna Elżbieta Lukrecja przeniosła dwór ze zniszczonego zamku do trzech kamienic na cieszyńskim rynku,

stworzono tam kaplicę. W drugiej połowie XVII wieku na jej miejscu zbudowano jezuicki kościół św. Krzyża. Ostatnim (i jedynym znanym) dworskim kapłanem był ksiądz Jan Adam Fritsch, późniejszy dziekan dekanatu cieszyńskiego obejmującego obszar całego księstwa cieszyńskiego⁶⁷.

Wyposażenie kaplicy zamkowej

Z dostępnych źródeł wynika, że w XV wieku w kaplicy zamkowej znajdowały się trzy ołtarze. O pierwszym, który istniał w 1425 roku wiadomo tylko, że nosił wezwanie Trójcy Świętej⁶⁸.

Drugi ołtarz został ufundowany przez księcia cieszyńskiego Bolesława, jego kapelana Franciszka oraz nieznanego bliżej Jana z Suchej, najpewniej rycerza. W celu zatwierdzenia fundacji przedstawiono ówczesnemu biskupowi wrocławskiemu Piotrowi II Nowakowi testament zmarłego Jana z Suchej oraz kontrakt zakupu czynszu od miasta Cieszyna na rzecz książąt Bolesława i Przemysława (w formie instrumentu notarialnego spisane przez Gallusa, syna Mikołaja ze Skoczowa (*Skotczaw*), kleryka diecezji wrocławskiej i jednocześnie notariusza publicznego cesarskiej powagi, czyli z mianowania cesarskiego). Na tej podstawie 1 marca 1452 roku biskup zatwierdził fundację nowego ołtarza pod wezwaniem św. Jana Ewangelisty, św. Szczepana pierwszego męczennika, św. Hieronima wyznawcy i Wszystkich Świętych, z czynszem rocznym wynoszącym 7,5 grzywny oraz częścią soli zabezpieczonych na dochodach z miasta Cieszyna oraz wsi Wieszczyta (*Wisschanti*) i Iskrzyczyn (*Gyskczyczin*). Patronat nowego ołtarza miał należeć do księcia i jego następców. Pierwszym altarystą został książęcy kapelan Franciszek, któremu biskup udzielił inwestytury i nakazał jego instalację księdzu Andrzejowi, rektorowi kaplicy św. Mikołaja. Do obowiązków altarysty należało odprawianie przy nowym ołtarzu dwóch mszy czytanych w tygodniu – jednej za zbawienie dusz fundatorów, drugiej według własnej pobożności⁶⁹.

Symbolikę ołtarza można opisać poprzez przedstawienie świętych, ku czci których powstała fundacja. Jan Ewangelista był jednym z dwunastu apostołów. Urodził się ze związku Zebedeusza i Marii Salomei, a tym samym był młodszym bratem Jakuba Większego z Betsaidy, również

57 AP Cieszyn, AMC, sygn. 483, f. 113. Chociaż O. Karzel pisze, że dworskim kaznodzieją był w 1565 r., zob. O. Karzel 1979, s. 176.

58 AP Cieszyn, AMC, sygn. 483, f. 126–126v.

59 D. Neß 2015, 464.

60 R. Jeż 2009a, s. 161.

61 J. Spyra 2018a, s. 6.

62 D. Neß 2015, s. 389, 465.

63 SOA Karviná, Archiv města Český Těšín – dodatky, inv. č. 5.

64 AP Cieszyn, AMC, sygn. 484, f. 145v–146v, 216v–218v.

65 J. Spyra 2015a, s. 38.

66 W. Gojniczek [w druku].

67 E. Němec (red.) 1986, nr 1002; J. Spyra 2010, s. 71; D. Pindur 2009, s. 83.

68 I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, W. Wajs (red.) 1992, poz. 1506.

69 Świadkowie: Jakub Steyn, kanonik głogowski i kapelan biskupi, Kasper Jonsdorff, mansjonarz w kaplicy NMP w katedrze wrocławskiej i *camerarius*, Klemens Stol i Mikołaj Prudens, notariusze biskupi. AA Wrocław, sygn. II b 2, p. 61r–v. Dziękuję dr. Stanisławowi Jujeczce z Wrocławia za udostępnienie opisywanego dokumentu, pomoc w interpretacji dokumentów fundacyjnych oraz konsultacje.

apostoła. Ojciec uczył go zawodu rybaka. Jan należał do kręgu uczniów Jana Chrzciciela, aż do czasu gdy wraz z Andrzejem podążył za Chrystusem. Był obecny przy przemienieniu na Górze Tabor i wskrzeszeniu córki Jaira. Samotnie, obok Marii, stał pod krzyżem Chrystusa, który polecił ją jego opiece, a ona przyjęła go jak matka. Po zmartwychwstaniu Jezusa nauczał razem z Piotrem. Późniejsze lata jego życia były związane z Efezem. Za panowania cesarza Domicjana został zesłany na wyspę Patmos, z której powrócił za Nerwy i zmarł w Efezie za rządów Trajana. Według ormiańskiego patriarchy Jana Katholikosa cesarz Konstantyn Wielki kazał przenieść relikwie apostoła z Efezu do Konstantynopola. Otaczany szczególną czcią przez powołany do życia za sprawą premonstratensów zakon rycerski joannitów⁷⁰. Święty Szczepan to jeden z siedmiu diakonów wyświęconych w Jerozolimie przez apostołów. Prawdopodobnie należał do kręgu „hellenistów” (Żydów mówiących po grecku). Oskarżony o bluźnierstwo, wzbudził gniew swą mową obrończą, w wyniku czego został ukamienowany. Jeden ze świętych ujętych w kanonie mszy. Rozwój kultu nastąpił po odnalezieniu jego relikwii w Kaphar Gamała koło Jerozolimy (415). Na Zachodzie kult Szczepana był propagowany przez św. Augustyna i papieża Sykstusa; rozwijał się dynamicznie, co znalazło wyraz w licznych poświęconych mu kościołach. W późnym średniowieczu kult wspierali święci cesarze rzymscy⁷¹. Trzeci z wybranych patronów to Hieronim ze Strydonu, który urodził się około 347 roku w Strydonie (Dalmacja), po naukach w Rzymie przyjął chrzest (366), następnie przebywał w Trewirze, Akwilei i Antiochii. W 375 roku udał się na dwa lata na pustynię, a po powrocie przyjął święcenia kapłańskie. Od 382 roku był sekretarzem papieża Damazego, po jego śmierci (384) został zmuszony do opuszczenia miasta z powodu oszczerstw. W Rzymie przetłumaczył, a następnie dokonał rewizji tłumaczenia Ewangelii, zaś w czasie gdy kierował klasztorem w Betlejem, przetłumaczył Pismo Święte z hebrajskiego na łacinę. Ostatnie lata (do śmierci w 419 lub 420 r.) spędził zwalczając pelagianizm. W XIII wieku jego szczątki sprowadzono do Bazyliki Santa Maria Magiore w Rzymie. W VIII wieku Hieronim został ogłoszony jednym z czterech doktorów Kościoła. Choć jego dzieła nieprzerwanie cieszyły się popularnością, kult uchwytny jest dopiero po ukazaniu się dzieła Giovanniego d’Andrea Bolognese *Hieronimianum* (1343). Istniały cztery zakony katolickie, których patronem był św. Hieronim. Najbardziej znany z nich to założony około 1350 roku hiszpański

Zakon św. Hieronima, którego mnichów zwano hieronimitami. Posiadali oni klasztory w Hiszpanii (Eskurial, Guadalupe i Yuste) i Portugalii (Belém). Pod koniec XV wieku powstały we Włoszech bractwa pod wezwaniem św. Hieronima, które zajmowały się działalnością charytatywną⁷².

Po ponad czterech dekadach ustanowiono nową fundację ołtarzową dla kaplicy zamkowej w Cieszynie. Zachowany odpis dokumentu nie wspomina czy poprzedni ołtarz uległ zniszczeniu i dlatego konieczny był nowy. Wprawdzie w 1488 roku pożar dotknął reprezentacyjne skrzydło górnego zamku i zniszczone zostały pomieszczenia książęcej kancelarii⁷³, nie wiemy jednak, czy pożar objął także świątynię zamkową. W latach 40. XX wieku niemieccy archeolodzy natrafili na warstwę świadczącą o pożarze w jej wnętrzu. Analiza warstwy ze spalenizną pozwala jedynie w przybliżeniu datować pożar na czasy średniowieczne⁷⁴.

Fundatorem ołtarza ku czci Boga Wszzechmogącego i Najświętszej Marii Panny, św. Jana Chrzciciela, Wacława i Erazma męczenników był Wacław Hynal z Kornic, syn Jana, pochodzący z rodziny szlacheckiej żyjącej w księstwie cieszyńskim. W 1483 roku zapisał się na Akademię Krakowską, gdzie studiował na wydziale sztuk. Po czterech latach otrzymał tytuł bakałarza. Najpewniej w krótkim czasie objął urząd proboszcza w Pszczynie, która wchodziła wówczas w skład dóbr księcia Kazimierza II. W 1497 roku ksiądz Hynal już nie żył⁷⁵. Inicjatywa ufundowania nowego ołtarza miała poparcie Kazimierza II. Proboszcz pszczyński ustanowił fundację dla zbawienia duszy swojej i dusz swoich przodków. 19 marca 1495 roku w Nysie biskup wrocławski Jan Roth, po zapoznaniu się z dokumentami potwierdzającymi czynsze na rzecz fundacji, uwierzytelnionymi pieczęciami wydanymi przez księcia Kazimierza II, zatwierdził i erygował fundację Hynala z dochodem 16 florenów węgierskich rocznego wykupnego czynszu. Na tę kwotę składały się czynsze w wysokości 10 florenów zapisanych na dobrach i dziedzictwie księdza Hynala w Pietwałdzie (*Petirsvalde*) oraz 6 florenów ze wsi Stonawa (*Stonavia*). Roth zastrzegł jednak, że – skoro oferowane czynsze są wykupne – jeśli zostaną one zgodnie z prawem wykupione, pieniądze mają trafić do rąk plebana cieszyńskiego oraz aktualnego altarysty fundowanego właśnie ołtarza, którzy wspólnie mają zatroszczyć się o nabycie nowych czynszów. Biskup nakazał również, by wszelkie dokumenty dotyczące tego ołtarza, w tym obecny dokument inkorporacji, dokumenty

⁷² Ibidem, t. 6, szp. 519.

⁷³ R. Jeż 2012, s. 157.

⁷⁴ MG Bytom, ADA, Cieszyn Miasto, sygn. 56.

⁷⁵ Szerzej na temat księdza Wacława Hynala zob. J. Spyra 2014, s. 11; na temat rodu Hynal z Kornic zob. J. Pilnáček 2010, s. 201 (nr 981).

⁷⁰ W. Braunfels (red.) 1994, t. 7, szp. 109–110.

⁷¹ Ibidem, t. 8, szp. 395.

kontraktów, czynszów i inne, były przechowywane w jego świętych murach pod zamknięciem dwóch kluczy, z czego jednym miał dysponować altarysta, drugim zaś patroni, czyli książęta lub ich „prokuratorzy”, prawni zastępcy; altarysta i patroni mogą tam przechowywać dokumenty dotyczące ołtarza i własne. Pierwszym altarystą ołtarza został (z woli jego fundatora) magister Michał Krompach, kapłan diecezji wrocławskiej, proboszcz kościoła parafialnego w Cieszynie, któremu biskup udzielił inwestytury i polecił hebdomariuszowi kościoła parafialnego w Cieszynie (kapłanowi wykonującemu w danym tygodniu w zastępstwie proboszcza część jego obowiązków), aby dokonał jego instalacji na beneficjum. Zgodnie z wolą fundatora Krompach został zobowiązany do odprawiania przy tym ołtarzu, osobiście lub przez zastępcę, tylko jednej mszy w tygodniu, a w dniu Najświętszej Marii Panny mszy z kolektą za zmarłego kapłana. Jego następcy mieli odprawiać dwie msze tygodniowo oraz jedną w dniu Najświętszej Marii Panny i drugą za zmarłych rodziców fundatora, obie z kolektą za zmarłego kapłana. Prawo patronatu miało należeć dożywotnio do fundatora, a po jego śmierci do księcia cieszyńskiego Kazimierza II i jego następców. W przypadku wakatu na beneficjum mieli oni przedstawić biskupowi wrocławskiemu lub wikariuszowi generalnemu godnego kleryka, mającego przynajmniej niższe święcenia⁷⁶.

Omawiany ołtarz można scharakteryzować poprzez przedstawienie świętych, którym był dedykowany. Pierwszy z nich, Jan Chrzyciel, był żydowskim pustelnikiem, prorokiem chrześcijan i muzułmanów oraz świętym katolickim i prawosławnym. Urodził się sześć miesięcy przed Chrystusem jako syn Elżbiety i Zachariasza, którym, choć byli w podeszłym wieku, archanioł Gabriel zwiastował narodzenie przyszłego proroka. W młodym wieku udał się na pustynię, by wieść ascetyczne życie. W wieku 30 lat zaczął nauczać w dolinie Jordanu. Po chrzcie Chrystusa wskazał na niego jako na Mesjasza. Pojmany, a następnie stracony na polecenie Heroda z poduszczania Herodiady, której córka Salome żądała głowy proroka. Od IV wieku pojawiają się liczne odnoszące się do niego patrocinia kościelne. Jest szczególnie czczony jako wzór ascetyczno-monastycznego życia, przez karmelitów uważany za członka ich ustanowione przez Eliasza zakonu. To patron wielu miast i Zakonu

76 Świadkowie: Hieronim Kirstan, kanonik opolski i kapelan biskupi, Ludwik Pfinzligk z Norymbergi, Piotr Loenstein de Burggrafendorf, Ludwik Eysenrenich, Hemeran Kawitz i Jerzy Dresko, notariusz kancelarii biskupiej. Oryginał się nie zachował, treść dokumentu jest znana z dziewiętnastowiecznego odpisu Macieja Kasperlika, zob. ZA Opava, Kasperlik, b. sygn.; krótki regest dokumentu zob. J. Spyra 2013, s. 111.

Maltańskiego (joannitów)⁷⁷. Święty Wacław był czeskim księciem z dynastii Przemyślidów. Urodził się około 910 roku i był wnukiem św. Ludmiły, pod wpływem której był wychowywany. Jako książę wspierał chrystianizację i dążył do zbliżenia z Cesarstwem Rzymskim, co stało się przyczyną buntu jego brata, Bolesława I, który zamordował go w 929 (lub w 935) roku. Wacław został pochowany w prażskim kościele św. Wita. Jego kult szybko rozprzestrzenił się w Czechach i na Morawach, a w końcu X wieku także na terenach Rzeszy. W XIV stuleciu był szczególnie propagowany przez cesarza Karola IV, który w ten sposób chciał silniej związać Czechy z Rzeszą. Relikwie tego męczennika znajdują się w katedrze św. Wita w Pradze, w Bambergu, Quedlinburgu, Halberstadt, Erfurcie, Trewirze, Tegernsee i Ranshofen. Jest patronem Czech⁷⁸. Święty Erazm był biskupem Antiochii za panowania cesarza Dioklecjana. Według legendy zginął w Formio (Lacjum, Włochy) w 303 roku. W IX wieku jego szczątki przeniesiono do Gaety (Lacjum). Relikwie znajdują się w Rzymie, Gubbio i Neapolu. Jest jednym z Czternastu Świętych Wspomożycieli, patronem żeglarzy we Francji, Portugalii i Hiszpanii, a od XV wieku także w krajach nadbałtyckich. Wzywano go jako obrońcę przed zarazą, w czasie kolek i boleści brzucha (co miało związek z torturami jakie mu zadano, polegającymi na wrywaniu wnętrzości) oraz podczas porodu⁷⁹.

Nie są znane losy wspomnianych ołtarzy podczas reformacji i wojny trzydziestoletniej, która szczególnie źle odcisnęła się na cieszyńskim zamku. W 1722 roku spisano urbarz cieszyńskiego klucza domeny książęcej, według którego we wnętrzu świątyni oprócz ołtarza nic więcej się nie znajdowało⁸⁰. Identyczna informacja jest podana w inwentarzu Komory Cieszyńskiej z tego samego roku: „stara, ale nadająca się do użytku kaplica pod wezwaniem św. Wacława, nie posiada żadnego wyposażenia, z wyjątkiem jednego ołtarza, wyposażona jest w komórkę i jeszcze jedną, gdzie przechowywana jest amunicja dla Szańców Jabłonkowskich”⁸¹. Urbarz z 1755 roku przynosi nieco bogatszą informację, że był to stary drewniany ołtarz, ponadto na wyposażeniu kaplicy były poślaczana srebrna patena i kielich⁸².

Bez wątplenia najdokładniejszy opis rotundy i jej wyposażenia zawarto w inwentarzu Komory Cieszyńskiej z 1822 roku. W świetle tej relacji poczawszy od kaplicy, a następnie

77 W. Braunfels (red.) 1994, t. 7, szp. 165.

78 Ibidem, t. 8, szp. 595–596; D. Třeštk 2008.

79 W. Braunfels (red.) 1994, t. 6, szp. 156.

80 AP Cieszyn, KC, sygn. 2554, f. 2.

81 NA Praha, Desky dvorské, inv. č. 126a, f. 4.

82 AP Cieszyn, KC, sygn. 2561, f. 3v–4.

dookoła niej znajdował się kamienny, walący się mur, który ciągnął się do szopy, gdzie przechowywano drewno. Między tym murem, a więc wokół rotundy, znajdował się ogród, na terenie którego w 1821 roku wybudowano murowany i podpiwniczony budynek suszarni (z jednym oknem i jednymi drzwiami). Za kaplicą i murem ogrodzeniowym od strony Olzy założono na ruinach mały ogródek⁸³.

Według tego opisu kaplica była mała, murowana, miała sklepienie, którego mury były w dobrym stanie i znajdowały się w nich cztery dwuskrzydłowe ramy okienne oraz proste drzwi ze zwykłym zamkiem; dach był wykonany z gontów i nadawał się do remontu; we wnętrzu posadzka była wyłożona kostką kamienną, ustawiono tam drewniany chór⁸⁴, cztery (!) drewniane ławki oraz ołtarz⁸⁵. W inwentarzu ruchomości znajdujących się w kaplicy wymieniono: ołtarz pięknej stolarskiej roboty, przykryty tkaniną płócienną z koronkami i wełnianą (harasową) kapą; krucyfiks, cztery cynowe świeczniki oraz trzy obrazy. Były tam też dwie wełniane zasłony: jedna przy schodach prowadzących na pawłac, druga przy ołtarzu, obie wisiały na karniszach. Ponadto wliczono pięć (!) ławek z miękkiego drewna, wielkie obrazy i dwa miedzioryty oprawne w czarne ramy (razem dziewięć sztuk), mały obrazek, mały dzwoneczek, dwa dzbanki miedziane z cynową misą, małe cynowe pudełeczko na wodę święconą, nożyce do przycinania knotów, wspomniany już drewniany pawlacz, małe organy, połączony srebrny kielich, jedwabną szmatkę do kielicha, mszał oraz stary i nowy ornat z jedwabiu. W zakrystii odnotowano wieszak z miękkiego drewna i karnisz z wełnianą zasłoną w kolorze zielonym⁸⁶.

W 1883 roku sporządzono kolejny inwentarz majątku Komory Cieszyńskiej, w którym uwzględniono również rotundę. Wówczas na jej wyposażeniu znajdowały się cztery świece dwufuntowe, dwie tkaniny ołtarzowe z czerwonego adamaszku ze złotymi taśmami i podszewką z wełny merynosowej, obrus na ołtarz z szarej wełny merynosowej, obrus z delikatnej tkaniny lnianej z szerokimi koronkami, ręcznik z drobnymi koronkami, trzy obrazy ołtarzowe w ramach lakierowanych na czarno, cztery duże lichtarze cynowe, trzy drewniane ławki i dzwonek mszalny metalowy⁸⁷.

Trudno ustalić, czy któreś z ruchomości odnotowanych w inwentarzach z 1822 i 1883 roku zachowały się dzisiaj. W zbiorach Muzeum Śląska Cieszyńskiego są przechowywane dwa obrazy, które według tradycji miały się kiedyś znajdować na wyposażeniu kaplicy zamkowej. Pierwszy z nich to obraz ołtarzowy przedstawiający Matkę Bożą z Dzieciątkiem (Hodegetię)⁸⁸ (il. 2.5.2).

W literaturze przyjmuje się, że dzieło to powstało w warsztacie krakowskim w szóstej dekadzie XV wieku⁸⁹. Niestety obraz ten zachował się fragmentarycznie (około 40%). Do zbiorów cieszyńskiego muzeum trafił na początku XX wieku⁹⁰ lub we wczesnych latach 30. tego stulecia⁹¹. Nie można tego zweryfikować w oparciu o stary inwentarz muzeum, gdyż nie odnotowano tam konkretnej daty, kolejne wpisy nie mają układu chronologicznego, zaś sam wpis mógł nastąpić nawet po kilku latach od daty darowizny⁹². Pewne jest, że obraz znalazł się w zbiorach muzeum przed rokiem 1933, wówczas bowiem ukazała się książka śląskiego konserwatora Tadeusza Dobrowolskiego, w której jest on wspomniany. Jak zapisano we wspomnianym inwentarzu muzealnym, obraz był darem „Zamku Komory Cieszyńskiej”, zaś według Dobrowolskiego został „odnaleziony na zamku w dość szczególnych okolicznościach”, „podobno w mieszkaniu jakiegoś funkcjonariusza b[ylej] Komory Cieszyńskiej”⁹³. Podsumowując, należy stwierdzić, że znajdujący się na terenie zamku w Cieszynie obraz w pewnym momencie znalazł się w posiadaniu mieszkającej tam prywatnej osoby i w latach 20. lub 30., czyli w okresie przejścia zamku przez państwo, został przekazany do muzeum. Sugestie Heleny Małkiewiczówny o wcześniejszym przechowywaniu obrazu w Muzeum Generalnego Wikariatu na Zamku w Cieszynie, z którego w 1931 roku

Il. 2.5.2 Fragment obrazu Marii z Dzieciątkiem, około 1450–1460
 ¶ Fragment of the painting of the Blessed Virgin Mary with the Infant Jesus, c. 1450–1460

83 AP Cieszyn, KC, sygn. 2722/4 (*Gebäudebeschreibung Beilage Nro 1 zum Teschner Inventarium*), s. 14.

84 O drewnianym chórze wspomina A.T. Prokop 1926, s. 3. W 1868 roku została odnowiona drewniana empora, która przetrwała przebudowę kaplicy, zob. T. Rodzińska-Choraży, Z. Jagosz-Zarzycka 2016, s. 353.

85 AP Cieszyn, KC, sygn. 2722/4, s. 13–14.

86 AP Cieszyn, KC, sygn. 2722/18 (*Mobilien Verzeichniss Beilage Nro x zum Teschner Inventar*), s. 15–16.

87 ZA Opava, TK, inv. č. 696, s. 61–62.

88 mśc Cieszyn, nr inw. MC/S/2244 (dawny I.1098).

89 H. Małkiewiczówna 2015, s. 248, 254.

90 I. Adamczyk 2011, s. 20–21; I. Adamczyk 2016, s. 52.

91 M. Schuster-Gawłowska 2010, s. 4; szerzej na temat rozbieżności przejścia obrazu do zbiorów cieszyńskiego muzeum zob. H. Małkiewiczówna 2015, s. 248.

92 mśc Cieszyn, AMM, sygn. 100, s. 108.

93 T. Dobrowolski 1933, s. 43; T. Dobrowolski 1937, s. 105.

dostał się do Muzeum Miejskiego należy odrzucić, gdyż w cytowanym inwentarzu jednoznacznie zapisano, że był to dar z zamku, a nie z Muzeum Generalnego Wikariatu⁹⁴. Literatura zgodnie podaje, że pierwotnie obraz znajdował się na wyposażeniu rotundy – jako pierwszy wspominał o tym Dobrowolski, a następnie inni badacze⁹⁵. Według niektórych badaczy obraz był raczej związany z cieszyńskim kościołem dominikańskim pod wezwaniem Narodzenia Najświętszej Marii Panny⁹⁶. Podstawą do sformułowania tej tezy stało się utożsamienie omawianego dzieła ze wzmiankowanym przez Ignacego Kownackiego w 1703 roku cudownym obrazem maryjnym znajdującym się w tym kościele. Nie sposób jednak łączyć ze sobą tych dwóch dzieł, do dzisiaj bowiem w tamtejszej kaplicy św. Melchiora Grodzieckiego znajduje się siedemnastowieczny obraz uważany za cudowny (Matka Boska Cieszyńska). Kończąc ten wątek, można się pokusić o ostrożną hipotezę, że opisywany obraz może być fragmentem ołtarza z 1495 roku. Mogą o tym świadczyć dwa fakty. Po pierwsze – jak wspomniano – ołtarz ten był pod wezwaniem „Boga Wszechmogącego i Najświętszej Marii Panny, św. Jana Chrzciciela, Wacława i Erazma męczenników”, zaś opisywany obraz jest obrazem ołtarzowym, przedstawia Marię z Janem Chrzcicielem i powstał przed fundacją proboszcza Hynala, tj. w początkach drugiej połowy xv wieku. Po drugie, zachowały się trzy relacje z xviii wieku i 1822 roku, informujące o tym, że w rotundzie znajdował się stary drewniany ołtarz, co może świadczyć, że nastawa z końca xv wieku przetrwała okres reformacji. Przedstawione argumenty nie pozwalają niestety na jednoznaczną identyfikację, niemniej postawienie takiej hipotezy

⁹⁴ M. Płazak 1992, s. 8–9.

⁹⁵ Szerzej na ten temat zob. H. Małkiewiczówna 2015, s. 248.

⁹⁶ Ibidem, s. 248–255.

jest istotne i być może uda się ją w przyszłości potwierdzić bądź obalić. Dzisiaj ten cenny zabytek jest udostępniony na stałej wystawie Muzeum Śląska Cieszyńskiego.

Drugi obraz ołtarzowy, przedstawiający św. Wacława⁹⁷ (il. 2.5.1), namalował w drugiej połowie xviii wieku A. Heintze z Bielska⁹⁸. Nie wiadomo, gdzie znajdowało się to dzieło przed umieszczeniem w rotundzie. Według wzmianki z 1790 roku wizerunek św. Wacława znajdował się w cieszyńskim kościele Dominikanów, ale na pewno był to inny obraz⁹⁹. Dzieło Heintzego miało zostać umieszczone w rotundzie w 1850 roku¹⁰⁰; pozostało tam co najmniej do końca I wojny światowej. Związek obrazu z rotundą potwierdza również zapis ze starego inwentarza muzealnego, gdzie napisano: „obr[az] z ciesz[zyńskiej] kaplicy zamkowej”. W okresie międzywojennym dzieło to (w bardzo złym stanie) trafiło do cieszyńskiego muzeum; obecnie, już po konserwacji¹⁰¹, jest prezentowane na wystawie stałej.

⁹⁷ MŚC Cieszyn, nr inw. MC/S/5728 (dawny I.1105).

⁹⁸ I. Adamczyk 2005, s. 21, il. nr 48, biogram malarza s. 149.

⁹⁹ Skromny opis pochodzi z inwentarza klasztoru: „Ołtarz różańca zawiera u góry obraz św. Wacława, w środku obraz różańca, następnie na zmianę obraz Matki Boskiej, który znajduje się w kościółku św. Krzyża, tabernakulum, 2 figury przechowywane w pokoju klasztorowym. [...] Ołtarz św. Wacława zawiera obraz tegoż świętego, 1 Tabernakulum z 3 figurami w pokoju klasztorowym [...]”. MŚC Cieszyn, Dział Historii, sygn. H 7331, bp. (dział *Altären, Schildereren, und sonstige Gerathe in der Kirchen*).

¹⁰⁰ W. Iwanek 1974, s. 207, 226, przyp. 34; G. Grundmann 1944 mps, s. 15 (jednak na tej stronie oraz w tym maszynopisie w ogóle nie ma takiej informacji). Podobną wzmiankę zamieścił J. Szpakowicz 1983, s. 9, powołując się na W. Iwanek, ten zaś na słowny przekaz W. Kargera. Ponadto błędnie przypisał autorstwo obrazu Edwardowi Świerkiewiczowi.

¹⁰¹ MŚC Cieszyn, AMM, sygn. 100, s. 108.

Część 3

Dzieje badań archeologicznych

3. Dzieje badań archeologicznych

W 1920 roku, w rezultacie podziału Śląska Cieszyńskiego i ustanowienia granicy państwa na rzece Olzie, najstarsza, historyczna część Cieszyna znalazła się w granicach Polski. Istniało tam wówczas Muzeum Miejskie, którego kustoszem był Wiktor Karger¹. Jego liczne zainteresowania, również archeologią, koncentrowały się szczególnie na terenie Śląska Cieszyńskiego. Z wpisów do muzealnego inwentarza archeologicznego „I.a.” (*Inventar der archäologischen Sammlungen*) można wnioskować, że pierwsze badania powierzchniowe na terenie Starego Miasta w Cieszynie oraz grodziska w Kocobędzu (Chotěbuz – Podobora) prowadził w 1913 roku², będąc jeszcze pracownikiem Muzeum Krajowego w Opawie³. Po 1920 roku, w porozumieniu z krakowskim konserwatorem Józefem Żurowskim, Karger wykonywał pomiary oraz poszukiwania na grodziskach słowiańskich w Kocobędzu, Międzyzwiązcu, Gródku⁴ oraz Starym Bielsku⁵.

Jako kustosz cieszyńskiego muzeum Wiktor Karger był zapewne inicjatorem badań archeologicznych przy kaplicy na Górze Zamkowej (il. 3.1). Od 1925 do 1940 roku na terenie zamku górnego oraz zachodniego zbocza wzgórza zebrał on znaczną ilość fragmentów prehistorycznych i średniowiecznych naczyń ceramicznych. W zbiorach muzeum znajdowały się już wcześniej płytki posadzkowe z orłem piastowskim, renesansowe kafle piecowe oraz żelazne strzemiiona i podkowy, znalezione w drugiej połowie XIX wieku przy budowie piwnicy browarnej⁶. Rotunda jako obiekt budowlany należała do Skarbu Państwa i Zarządu Dóbr byłej Komory Cieszyńskiej, dlatego wszelkiej prace w jej otoczeniu musiały zostać ustalone z zarządcą. Inicjatywa kustosa i grupy lokalnych miłośników historii, mająca doprowadzić do badań nad kaplicą, została oficjalnie podjęta w 1927 roku. Najstarszym dostępnym dokumentem

Il. 3.1 Wiktor Karger na dziedzińcu Muzeum Miejskiego w Cieszynie
 ¶ Victor Karger in the courtyard of the Municipal Museum in Cieszyn

urzędowym, w którym zawarto taki postulat, jest list katowickiego konserwatora okręgowego Tadeusza Dobrowolskiego z 22 sierpnia 1927 roku, adresowany do ówczesnego burmistrza miasta, księdza Józefa Londzina. Konserwator prosi w nim „o zorganizowanie Komitetu, złożonego z obywateli m. Cieszyna, który by się zajął przeprowadzeniem robót konserwatorsko-restauracyjnych przy Wieży Piastowskiej, oraz badaniami nad starożytną kaplicą zamkową”. Do pisma dołączony jest program robót, ustalony na posiedzeniu, które odbyło się w Cieszynie 9 sierpnia 1927 roku przy udziale ks. Józefa Londzina, inż. Henryka Riessa z Wojewódzkiego Urzędu Budownictwa w Cieszynie, inż. Antoniego Syma, dyrektora Państwowego Zarządu Dóbr byłej Komory Cieszyńskiej, Wiktora Kargera, kustosa Muzeum Miejskiego i dr. Tadeusza Dobrowolskiego. Program badań

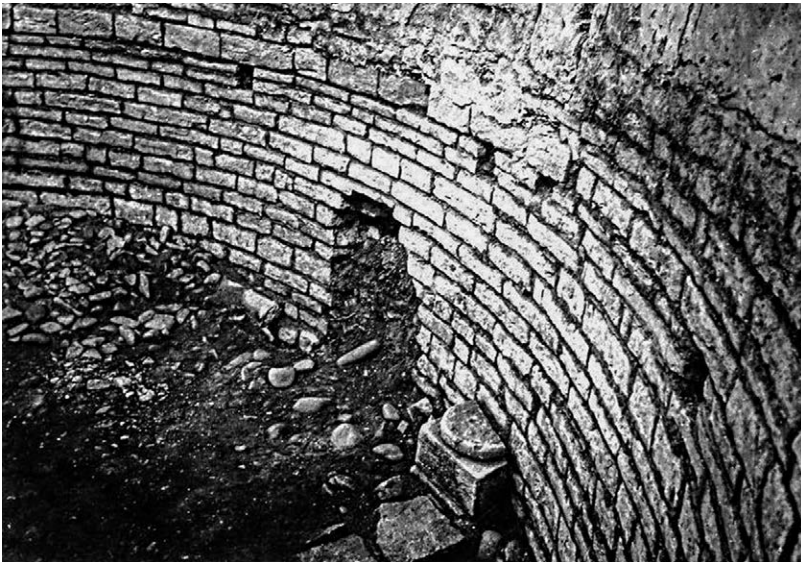
1 B. Polczkova 1988, s. 47. Szerzej o działalności W. Kargera w: B. Fajak 2010; B. Fajak 2011, s. 239–241.

2 mŚC Cieszyn, AMM, sygn. 102. 3 B. Polczkova 1988, s. 47.

4 Kocobędz (Chotěbuz – Podobora) oraz Gródek (Hrádek) w Republice Czeskiej.

5 Z. Jagosz-Zarzycka 2010b, s. 282–284.

6 MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 3, 5–7.

Il. 3.2 Przeprucie muru wewnętrznego nawy po stronie południowej (wg G. Grundmann 1944 mps) ¶ Piercing in the internal wall of the nave from the south (after G. Grundmann 1944 MS)

nad kaplicą zamkową przewidywał w pierwszej kolejności odbicie w kilku miejscach i na różnych wysokościach tynków założonych w 1839 roku oraz wykonanie wierceń w murze, gdyż „przysłonięta nowymi tynkami stanowi na razie zagadkę. Obecnie trudno zdać sobie sprawę z tego, które jej części są pochodzenia nowszego, a które należy odnieść do benedyktyńskiej budowli”. Konserwator zaznaczył jednak, że najbardziej racjonalnym posunięciem byłoby odbić tynki w całości⁷. Prace konserwatorskie przy wieży piastowskiej ruszyły, natomiast badania nad rotundą wstrzymano.

W 1934 roku Komitet Obywatelski zajmujący się poszukiwaniem grobów Piastów cieszyńskich w kościele parafialnym św. Marii Magdaleny wykonał w kaplicy zamkowej „wykop na dziko”, odsłaniając przeprucie wewnętrznego płaszcza nawy od strony południowej⁸. Pierwszy raz uwiecznione ono zostało na fotografii z 1936 roku, wykonanej w trakcie trudnych do określenia działań wewnątrz rotundy⁹. Kolejne zdjęcie pochodzi z roku 1941 (il. 3.2). Inwentarz archeologiczny informuje, że w 1936 roku inż. Riess dostarczył do muzeum fragmenty tynku z wnętrza rotundy ze śladami czerwono-brązowej farby¹⁰.

W kolejnych latach nie udało się rozpocząć badań nad cieszyńską rotundą. W „Biuletynie Historii Sztuki i Kultury” z 1938 roku odnajdujemy informację, że Śląski Urząd Konserwatorski przygotowuje się do „ewentualnych prac badawczych przy romańskiej kaplicy zamkowej w Cieszynie, których zadaniem będzie odsłonięcie pierwotnego rdzenia obmurowanej w XIX wieku budowli”¹¹.

Od wybuchu II wojny światowej we wrześniu 1939 roku stanowiska archeologiczne z terenu Śląska Cieszyńskiego oraz najstarsze znaleziska zdeponowane w muzeach i prywatnych kolekcjach podlegały opiece Krajowego Urzędu do spraw Prehistorii Górnego Śląska w Raciborzu (Landesamt für Vorgeschichte der Oberschlesien in Ratibor), którym od dziesięciu lat kierował dr Georg Raschke¹², pełniący również funkcję dyrektora Muzeum w Raciborzu. Kwestie dotyczące ochrony zabytków architektury, sztuki oraz konserwacji należały do konserwatora prowincjonalnego (Provinzial-Konservator) z Wrocławia, dr. Günthera Grundmanna. Od początku wojny na wniosek władz miasta Cieszyna funkcję kustosa tamtejszego Muzeum Miejskiego utrzymał Wiktor Karger. W archiwum tej instytucji znajduje się liczna korespondencja pomiędzy Kargerem a Grundmannem, świadcząca o ścisłej współpracy cieszyńskiego muzeum z urzędem konserwatorskim we Wrocławiu¹³.

Mimo niesprzyjających warunków okupacji Wiktor Karger usilnie dążył do wykonania badań wykopaliskowych przy cieszyńskiej rotundzie. Już w pierwszym liście skierowanym do Georga Raschkego (3 stycznia 1940 r.)¹⁴ określił trzy najistotniejsze kierunki badawcze, którymi były wykopaliska przy kaplicy na Górze Zamkowej w Cieszynie, badania grodów w „Starym Cieszynie” (Kocobędzu), Stonawie i Gródku oraz weryfikacja umocnień Przełęczy Jabłonkowskiej (tzw. Szańce Jabłonkowskie). Współpraca z Urzędem do spraw Prehistorii polegała również na przekazywaniu informacji na temat przypadkowych odkryć ze Śląska Cieszyńskiego¹⁵. W trakcie wizyty w Muzeum Miejskim w Cieszynie (28 czerwca 1940 r.) Raschke przejrzał dotychczasowe znaleziska powierzchniowe z Góry Zamkowej i wykonał wstępną klasyfikację ceramiki, przyporządkowując ją poszczególnym okresom – od prehistorii po czasy nowożytne¹⁶.

7 MŚC Cieszyn, AMM, sygn. 42.

8 *Silesia* 1934, nr 136, s. 2; W. Iwanek 1974, s. 31, przyp. 20.

9 Fotografia opatrzona została podpisem „Schlosskapelle. Grabung 1936”. AP Cieszyn, sygn. 474/1.

10 MŚC Cieszyn, AMM, sygn. 102, poz. w inwentarzu „i.a.” nr 841.

11 T. Dobrowolski 1938b, s. 458; W. Iwanek 1974, s. 207; J. Rolak 2010, s. 232.

12 D. Chojecki 2006, s. 238. 13 MŚC Cieszyn, AMM, sygn. 35.

14 Ibidem, sygn. 63a.

15 MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 1–17; Z. Jagosz-Zarzycka 2010b, s. 284–285.

16 MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 5–7.

Il. 3.3 Spotkanie organizatorów badań: Georga Raschkego, Herberta Kienzlera, Rudolfa Lamicha i Wiktora Kargera, w tle rotunda przed odbiciem tynku klasycystycznego. Fotografia z 21 października 1941 roku (fot. A. Müller) ¶ Meeting of the organisers of the research project: Georg Raschke, Herbert Kienzler, Rudolf Lamich and Victor Karger. In the background one can see the rotunda before chipping off the neoclassical plaster. A photograph from 21st December 1941 (photo: A. Müller)

Zaangażowanie Kargera i przychylność konserwatora prowincjonalnego Grundmanna oraz miejscowych władz miejskich doprowadziły do rozpoczęcia badań archeologicznych (5 września 1941 r.; il. 3.3). Oficjalnie prace badawcze we wnętrzu kaplicy miały na celu zbadanie gruntu pod budowę postumentu, na którym miała spocząć tumba nagrobna księcia Przemysława Noszaka, przechowywana w niskiej niszy w prezbiterium kościoła św. Marii Magdaleny na Starym Mieście w Cieszynie¹⁷. Konserwator nakazał odbicie tynku, co czyniono etapami¹⁸ (il. 3.4). Na czele wykopaliśk stanął Raschke, dokumentację rysunkową i pomiary wykonywał technik Himmel. Pod względem technicznym prace nadzorował radca budowlany (Regierungsbaurat) Herbert Kienzler z Państwowego Urzędu Budowlanego w Cieszynie (Staatshochbauamt Teschen). Dokumentacja techniczna rotundy dla Urzędu Budowlanego tworzona była na podstawie danych zebranych przez Kienzlera, Raschkego oraz architekta Heinza Wolfganga Hermanna¹⁹. Prace ziemne oraz remont we wnętrzu kaplicy wykonywali pracownicy

¹⁷ MŚC Cieszyn AMM, sygn. 35.

¹⁸ MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 17.

¹⁹ G. Grundmann 1944 mps, s. 4; o Hermannie zob. Grajewski 2014, s. 70–71 i przyp. 154.

Il. 3.4 Rotunda w trakcie usuwania płaszczki klasycystycznej oraz wykopaliska w 1941 roku ¶ Rotunda in the process of removing its neoclassical plaster and the excavations in 1941

firmy budowlanej Fulda²⁰. Badania sondażowe na zewnątrz i wewnątrz rotundy były bardzo skrupulatnie spisywane w dziennikach przez Aloisa Müllera oraz Wiktora Kostkę z Raciborza, sporządzano w nich szkice odkrytych zabytków ruchomych, elementów architektonicznych i planów wykopów (il. 3.6). Kopie dzienników są przechowywane w Archiwum Działu Archeologii Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu²¹. Nie zachowała się odrębna dokumentacja rysunkowa, która po zakończonych wykopaliskach była zdeponowana w Muzeum w Raciborzu. Fotografie z badań są dostępne w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie²², Muzeum Těšínska oraz Archiwum Działu Archeologii Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie.

Pierwszy sezon wykopalisk trwał do 20 listopada 1941 roku. W momencie przystąpienia do badań poziom nawierzchni przy rotundzie znajdował się około 2 m powyżej obecnego, do jej wnętrza wchodziło się z poziomu dziedzińca zamkowego. Rotundę obiegał bruk z kamienia rzeczno. 14 października w wykopie profilowym po północno-wschodniej stronie kaplicy (wykop 2/1941) znaleziono pierwszy szkielet ludzki, a przy nim trzy splecione

²⁰ MŚC Cieszyn, AMM, sygn. 65.

²¹ MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 37–58, 64–86, 90–92.

²² Państwowe Muzeum Archeologiczne dysponuje 77 błonami fotograficznymi z badań Raschkego oraz 74 kopertami, w których te klisze były przechowywane. Na kopertach umieszczono numer inwentarza, tytuł zdjęcia i inicjały fotografa A.M. (Alois Müller). W 2012 roku Muzeum Śląska Cieszyńskiego wykonało digitalizację klisz.

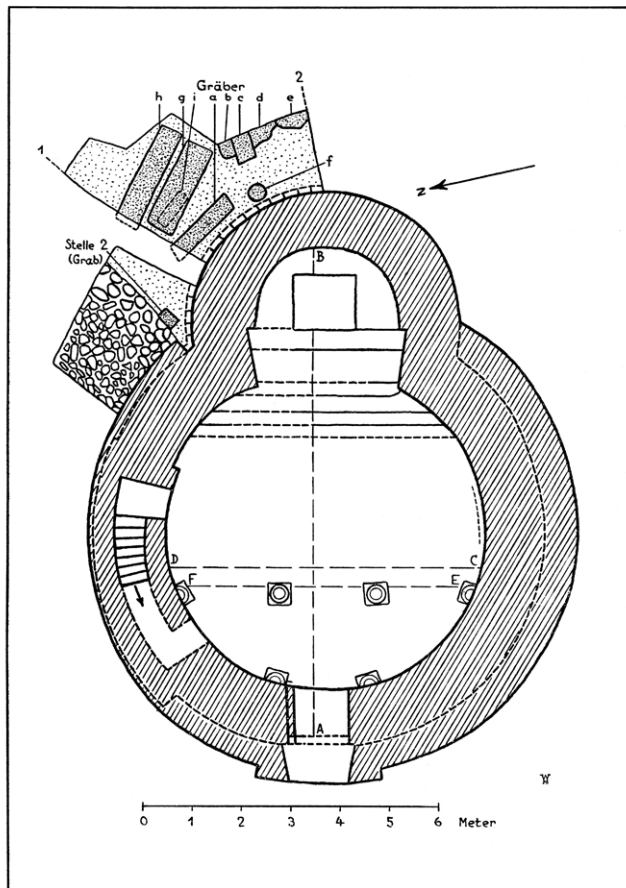
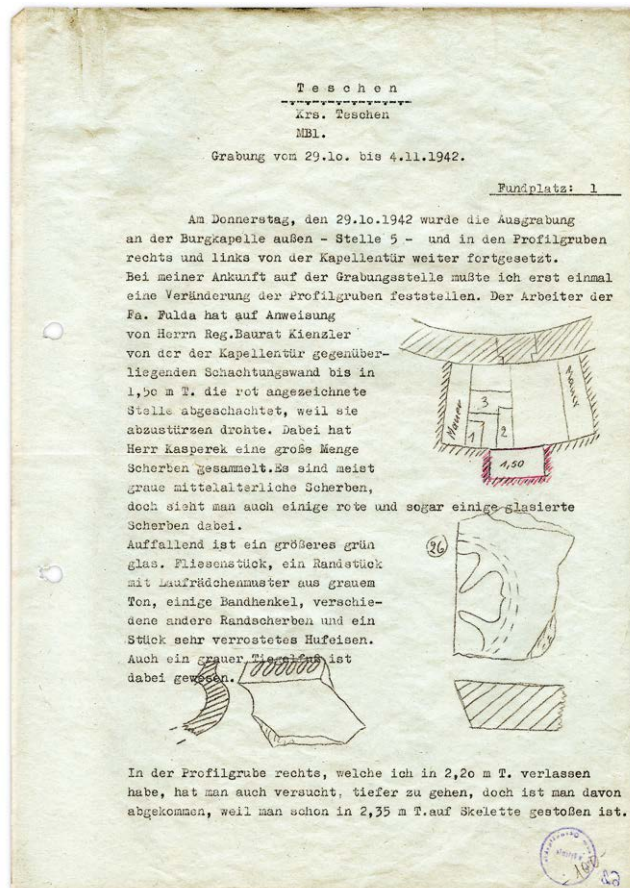

Abb. 5. Grundriß der Kapelle auf dem Teichener Burgberg mit Eintragung der Grabungsfächen an der Außenmauer

Il. 3.5 Plan wykopów na zewnątrz rotundy, po stronie wschodniej, w 1941 roku (wg G. Raschke 1941) ¶ A plan of the trenches outside the rotunda, on the eastern side, in 1941 (after G. Raschke 1941)

ze sobą srebrne kabłączki skroniowe²³. Postępujące prace i nowe odkrycia zmusiły do powiększenia ekipy badawczej o preparatora Aloisa Müllera. Georg Raschke starał się osobiście kontrolować wykopaliska, podczas swojej nieobecności był w stałym kontakcie telefonicznym. W wykopie po stronie wschodniej, przy apsydzie (wykop 3 + 4/1941), na głębokości 2,10 m odsłonięto cokół/odsadzkę muru fundamentowego rotundy (dziś na głębokości ok. 0,3 m). Poniżej znaleziono dziewięć przemieszanych pochówków szkieletowych („a”-„h” oraz dziecięcy „i”) w zachowanych fragmentarycznie trumnach. Raschke wstępnie datował groby na wiek XIII. Na głębokości 2,5 m archeolodzy natrafili na warstwę z okrzeskami wapiennymi, którą interpretowano jako poziom budowlany rotundy. Wykopy zakończono na poziomie -3,7 m w calcu. Odsłonięcie najgłębiej posadowionej

²³ MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 27.

Il. 3.6 Dziennik badań z 29 października 1942 roku. Szkic przedstawiający rozmieszczenie murów oraz szkieletów nr 1, 2, 3 przed wejściem do kaplicy ¶ Sketch from the excavation logbook from 29th October 1942 showing the layout of the walls and the position of the skeletons nos. 1, 2 & 3 in front of the entrance to the chapel

warstwy budowlanej fundamentu okazało się niemożliwe ze względu na stale wybijająca wodę i zalewanie wykopu²⁴.

Wewnątrz rotundy zdemontowano nowożytną drewnianą emporę i wytyczono profil krzyżowy wzdłuż osi N-S i E-W²⁵. Poziom posadzki był równy poziomowi nawierzchni na zewnątrz kaplicy. Rozpoczęto usuwanie nasypu gruzu i warstwy piasku z wnętrza, pozostawiając świadki profilowe w celu analizy nawarstwień. Etapami odsłaniania kamienną mensę ołtarzową, dwie półkolumny dostawione do ściany, zamurowane wejście na emporę i romańskie drzwi wejściowe do budynku. W końcowej fazie odkryto cztery stopnie prowadzące do ołtarza, bazy kolumn wykonanych z piaskowca oraz romańską posadzkę z kamienia wapiennego. Po zdjęciu cegieł ułożonych na wierzchu

²⁴ Ibidem, sygn. 32-34.

²⁵ Ibidem, sygn. 17.

mensy ołtarzowej (w celu nadbudowy ołtarza) wewnątrz stołu znaleziono wnękę na relikwie²⁶.

Podsumowanie pierwszego sezonu wykopalisk Georg Raschke opublikował w niemieckim czasopiśmie „Altschlesien”. Zamieszczono tam osiem fotografii przedstawiających wnętrza kaplicy i wykopaliska w jej otoczeniu²⁷. W tym samym roku wykonano konserwację kamiennej płyty nagrobka księcia Przemysława I Noszaka²⁸.

Po niemal rocznej przerwie badania wykopaliskowe wznowiono 8 października 1942 roku. Wewnątrz kaplicy wytyczono miejsce pod tumbę nagrobną i pogłębiono do poziomu posadowienia grobowca. W odległości 2,10 m od najniższego stopnia ołtarza w kierunku drzwi wejściowych natrafiono na murek wapienny o wysokości około 10 cm, połączony zaprawą ze środkową bazą. Badacze poinformowali zamieścili w sprawozdaniu informację, że stanowi on fundament wzmacniający pod bazy kolumn wspierających emporę²⁹.

W wykopie przed wejściem do rotundy (wykop 5/1942), na głębokości poniżej metra, stwierdzono obecność dwóch murów leżących symetrycznie po obu stronach drzwi³⁰. 19 października przy murze lewym, na głębokości 2,65 m, odsłonięto fragmentarycznie zachowane trzy pochówki (il. 3.6). Ze względu na brak pracowników zdolnych wyeksplorować szkielety nadzorujący wykopaliska Alois Müller otrzymał od Raschkego polecenie, aby szkielety nr 1 i 2 zadokumentować, zabezpieczyć płytą blaszaną i pozostawić w ziemi. Szkielet nr 3 miał zostać wydobyty, co umożliwiłoby zbadanie poziomu posadowienia fundamentów kaplicy. Kości były częściowo sklezione zaprawą murarską a nawet wmurowane, co świadczy o tym, że złożono je tu wcześniej, niż rozpoczęto budowę muru po lewej stronie wejścia do kaplicy. W obrębie szkieletu nr 3 znaleziono dwa duże kabłączki skroniowe ze srebra³¹.

W wykopie po prawej stronie wejścia natrafiono na kolejne cztery szkielety. Szkielet nr 4 charakteryzował się złamaną kością obojczyka, zaś szkielet nr 5 leżał wśród reliktyw trumny. Odbicie desek trumiennych było widoczne w prawie murarskiej muru dostawionego do rotundy (pochówek był zatem wcześniejszy). Szkielet nr 6, również złożony

w trumnie, leżał poniżej szkieletu nr 4. Wszystkie zostały narysowane, sfotografowane i wydobyte. Znaczna część szkieletu nr 7 znajdowała się w profilu wykopu, dlatego też zabezpieczono go płytą blaszaną i zasypano. Pod szkieletem nr 6 odsłonięto szkielet nr 8. Znaleziono przy nim przęślik „z gładkiego, czerwonego kamienia” (opis i rysunek w dzienniku badań wskazują, że wykonano go z łupku owruckiego). Szkielet ten również zabezpieczono i pozostawiono *in situ*. Pochówki zlokalizowane przed wejściem do rotundy – w odróżnieniu od tych zlokalizowanych przy apsydzie – nie były przemieszczone i spoczywały w niezaburzonym układzie warstwowym.

Stopę fundamentową rotundy osiągnięto na głębokości 1,9 m poniżej cokołu. W wykopach po zachodniej stronie budowli również zbierała się woda, stale wypływającą pomiędzy kamieni fundamentowych.

Na zakończenie wykopalisk zdjęcia wnętrza kaplicy wykonywali Alois Müller oraz panna Hossner z Urzędu do spraw Prehistorii (Amt für Forgeschichte) w miejscowości Teplice-Schönau. 5 grudnia 1942 roku Raschke, Müller, Hossner, inż. Karger oraz radca budowlany Kienzler spotkali się w kaplicy i oficjalnie zakończyli badania. Towarzyszyli im dziennikarze z „Kattowitzer Zeitung” oraz „Ostdeutsche Morgenpost”³².

Wyniki badań nie zostały opublikowane. Mury rotundy podparto drewnianymi stemplami³³ i mimo złego stanu technicznego umieszczono w jej wnętrzu tumbę nagrobną księcia Przemysława I Noszaka³⁴. W 1943 roku Raschke został powołany do służby wojskowej w Lorient (Bretania), gdzie znajdowała się niemiecka baza okrętów podwodnych. Jego obowiązki w urzędzie przejęła żona Gertruda³⁵.

Niemieckie badania przyczyniły się do poznania genezy cieszyńskiej rotundy i określenia poszczególnych faz osadniczych stanowiska archeologicznego Góra Zamkowa. Większość artefaktów oraz kości ludzkich pozyskanych w trakcie badań przewieziono do muzeum w Raciborzu. Pojedyncze eksponaty trafiły do zbiorów muzeum w Cieszynie. W 1945 roku kustosz Karger wpisał je (wraz z materiałem zabytkowym znajdującym się po zakończonych wykopaliskach) do inwentarza archeologicznego „I.a.”³⁶. Gdy działania wojenne zbliżały się do Raciborza, część kolekcji archeologicznej wywieziono z miasta. Prawdopodobnie najwięcej zbiorów trafiło do Bytomia, pozostałe ukryto

²⁶ Ibidem, sygn. 34–36.

²⁷ G. Raschke 1941, s. 146–161, tablice 21–24.

²⁸ G. Grajewski 2014, s. 301, tam literatura poświęcona tumbie. Dział Fotografii Muzeum Śląska Cieszyńskiego dysponuje serią zdjęć tumbi sprzed konserwacji, wykonanych w 1940 r. w muzealnej bibliotece i sali wystawowej mieszczącej się w dawnej stajni (nr inw. MC/F/1157/1–5).

²⁹ MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 64, 70, 87.

³⁰ Ibidem, sygn. 72–73.

³¹ Ibidem, sygn. 78–81.

³² Ibidem, sygn. 81–86, 88–92.

³³ W. Iwanek 1974, s. 37, przyp. 25.2.a.

³⁴ F. Popiołek 1947, s. 2; por. tabl. v., s. 263.

³⁵ MŚC Cieszyn, AMM, sygn. 63a; Z. Jagosz-Zarzycka 2010b, s. 285.

³⁶ MŚC Cieszyn, AMM, sygn. 102, poz. 821–829.

Il. 3.7 Rotunda w 1942 roku (fot. A. Gabrisch) ¶ Rotunda in 1942 (photo: A. Gabrisch)

w innych miastach, w tym w Brnie, ponieważ na metryczkach widnieją pieczętki „Archeologický Ústav Odbočka Brno”. Siedziba Urzędu do spraw Prehistorii Górnego Śląska w Raciborzu przy ulicy Zwingstrasse (obecnie Wojska Polskiego) przetrwała walki o miasto, zdeponowaną tam dokumentację naukową zniszczyli jednak radzieccy żołnierze³⁷. W latach 60. lub 70. XX wieku, prawdopodobnie za sprawą prof. Jerzego Szydłowskiego, materiał z badań Raschkego przeniesiono z Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu do Muzeum Miejskiego w Cieszynie³⁸.

28 lutego 1946 roku z funkcji kustosa Muzeum Miejskiego zwolniono Wiktora Kargera, jako główną przyczynę

³⁷ D. Chojecki 2006, s. 241–242.

³⁸ mśc Cieszyn, AMM, sygn. 72 i 73. W 1966 r. w Muzeum Miejskim w Cieszynie planowano otworzyć nową ekspozycję archeologiczną (według scenariusza Jerzego Szydłowskiego i projektu Edwarda Biszorskiego). Wydzielone zabytki – zdeponowane w Bytomiu, a pochodzące z badań w Cieszynie – były w 1965 r. przewożone do Cieszyna przez Małgorzatę Wowrę. Ze względu na zły stan techniczny pomieszczeń muzeum zostało zamknięte dla zwiedzających w styczniu 1966 r. Wystawa nie doszła do skutku. Według nowej koncepcji zabytki archeologiczne miały być prezentowane w pomieszczeniach zamku w Cieszynie.

podając ujemny wynik procesu rehabilitacyjnego³⁹. Stanowisko objął Ludwik Brożek, jego przedwojenny zastępca. Sytuacja polityczna po II wojnie światowej nie wpłynęła na pracę naukową Kargera. Uczestniczył on w działalności muzeum jako wolontariusz, publikował w czeskich i niemieckich czasopismach. Do śmierci w 1976 roku mieszkał w Cieszynie⁴⁰.

W 1946 roku Naczelna Dyrekcja Muzeów i Ochrony Zabytków, działająca z ramienia Ministerstwa Kultury i Sztuki, rozpoczęła kwerendę archiwalną oraz powołała komisję techniczno-konserwatorską w celu zbadania stanu i ustalenia sposobu zabezpieczenia oraz konserwacji rotundy na Górze Zamkowej⁴¹. Do kontaktów z dyrekcją oraz konserwatorem wojewódzkim z siedzibą w Pszczynie, dr. Józefem Klussem, został wyznaczony Ludwik Brożek, który udzielał wszelkich wyjaśnień dotyczących badań Raschkego⁴². W wyniku inspekcji województwa śląsko-dąbrowskiego przez zastępcę Naczelnego Dyrektora Muzeów i Ochrony Zabytków Witolda Kieszkowskiego (27–29 lipca 1947 r.) zdecydowano, że niezbędna akcja wykopaliskowa rozpocznie się przy współdziałaniu trzech instytucji: Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków, która sfinansuje badania, Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, odpowiedzialnego za kierownictwo naukowe i wykonanie prac wykopaliskowych, oraz Muzeum Miejskiego w Cieszynie

³⁹ mśc, AMM, sygn. 65. 16 listopada 1948 r. Starostwo Powiatowe Cieszyńskie, na podstawie art. 7 dekretu z dnia 13 września 1948 r. o wyłączeniu ze społeczeństwa polskiego osób narodowości niemieckiej, pozbawiło Wiktora Kargera polskiego obywatelstwa, orzekając równocześnie wysiedlenie z obszaru Polski oraz przepadek całego majątku na rzecz Skarbu Państwa. W uzasadnieniu napisano, że Karger był „zapatrywaniem niemieckiego” oraz posługiwał się językiem niemieckim przed wojną oraz w czasie jej trwania. Zgodnie z przysługującym mu prawem do odwołania Karger zażądał skierowania sprawy na drogę postępowania sądowego. 29 listopada 1948 r. Starostwo Powiatowe Cieszyńskie przesłało akta sprawy wraz z odwołaniem Kargera do Sądu Okręgowego w Cieszynie. Po rozpoznaniu sprawy 31 marca 1949 r. uznano odwołanie i uchylono orzeczenie starostwa. W uzasadnieniu sąd powołał się na zeznania dwóch świadków, ks. Jana Stonawskiego oraz Ludwika Brożka, na podstawie których ustalono, że Karger „przedstawia typ człowieka obojętnego pod względem politycznym i narodowościowym”, w czasie wojny dzięki niemu przetrwały bez uszczerbku zbiory muzealne, a w szczególności polskie książki i inne źródła historyczne, co kłóci się bezsprzecznie z twierdzeniem o jego „niemieckiej odrębności narodowej”. Koszty postępowania poniósł Skarb Państwa, a postanowienie Sądu Okręgowego było prawomocne (AP Cieszyn, Starostwo Powiatowe w Cieszynie, sygn. 334, p. 1–4). Za informację dziękujemy p. Irenie French.

⁴⁰ B. Polockowa 1988, s. 49.

⁴¹ mśc Cieszyn, AMM, sygn. 65.

⁴² Ibidem.

nie, które miało zapewnić zakwaterowanie dla archeologów z PMA, pomieszczenia magazynowe, preparatorium i ekspozycję wykopalisk, a także zorganizować Komitet Lokalny, zrzeszający przedstawicieli władz, samorządu i społeczeństwa. W protokole zapisano, że znalezione w trakcie badań przedmioty zabytkowe pozostaną w Muzeum Miejskim w Cieszynie i zapoczątkują dział poświęcony historii zamku. Rozpoczęcie badań ustalono na 1 sierpnia 1947 roku, pierwszy etap miał trwać miesiąc i objąć teren od apsydy kaplicy do okalających ją ścieżek. Wokół budynku przewidziano sześć wierceń (po trzy z każdej strony)⁴³. Wykopaliska początkowo miały charakter czysto ratowniczy i były ściśle związane z pracami konserwatorskimi rotundy. Na czele badań stanęła Alina Kietlińska z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie (il. 3.8).

W 1947 roku kaplica była niemal w całości otoczona wąskim rowem, a plan konserwatorski przewidywał obniżenie terenu dookoła rotundy do jej pierwotnego poziomu. Założeniem badawczym było więc ustalenie chronologii warstw osadniczych przyległych do murów kaplicy. Wykopy w sąsiedztwie budynku zaplanowano na odcinkach nienaruszonych wcześniejszymi badaniami Raschkego. Należało poprowadzić je w kierunku południowym i wschodnim, jednak teren po południowej stronie był zabudowany podporami wspierającymi niestabilny i pochyły fragment muru rotundy. Zdecydowano o wykonaniu przekopu prostopadłego do ściany kaplicy po jej wschodniej stronie, w kierunku na południowy wschód. W pierwszym sezonie odkryto reliktury budynków usytuowanych na południe od kaplicy, brukowaną bramę wjazdową wraz z fragmentem dziedzińca zamkowego oraz fundamenty wieży przybramnej.

W 1949 roku wykopaliska archeologiczne na terenie Góry Zamkowej weszły do planu prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego. Cieszyn znalazł się wówczas w grupie miast takich jak Poznań, Gniezno, Kalisz, Biskupin, w których badano grodziska plemienne i wczesnośredniowieczne. Wykopaliska trwały z przerwami do 1954 roku⁴⁴. Jako pracowników technicznych zatrudniono wielu początkujących archeologów, później wybitnych badaczy⁴⁵.

Il. 3.8 Władysław Filipowiak (pierwszy z lewej), Alina Kietlińska (w środku) oraz Halszka Szoldrska (pierwsza z prawej). Fotografia wykonana podczas badań na Górze Zamkowej w Cieszynie (fot. J. Sikora)

Władysław Filipowiak (left), Alina Kietlińska (centre) and Halszka Szoldrska (right). A photograph taken during the research work on the Castle Hill in Cieszyn (photo: J. Sikora)

Teren badań zajmował ostatecznie przestrzeń 30 m od apsydy rotundy do wschodniego zbocza Góry Zamkowej (il. 3.9). Został podzielony na trzy odcinki oddzielone od siebie murami. Najbliższy rotundzie Ar 1 był zajęty przez średniowieczny brukowany dziedziniec. Badania w tym miejscu nie zeszły poniżej poziomu wczesnego średniowiecza. Ar 2 dochodził do wewnętrznego średniowiecznego muru obronnego. Zalegały tam warstwy wczesnośredniowiecznych domostw drewnianych, dlatego też był nazywany odcinkiem mieszkalnym. Ar 3 był ograniczony wewnętrznym i zewnętrznym murem zamku. Na terenie międzymurza stwierdzono obecność reliktów wałów wczesnośredniowiecznych i nazwano go odcinkiem wałowym⁴⁶.

Wykopaliska bezpośrednio sąsiadujące z rotundą obejmowały na planach ar 101, na którym wykonano wąski przekop od apsydy do dziedzińca zamkowego w kierunku wschodnim (odcinek mieszkalny), wykop dookoła rotundy zbadany do poziomu jej progu (ar 152, działki H-P) oraz

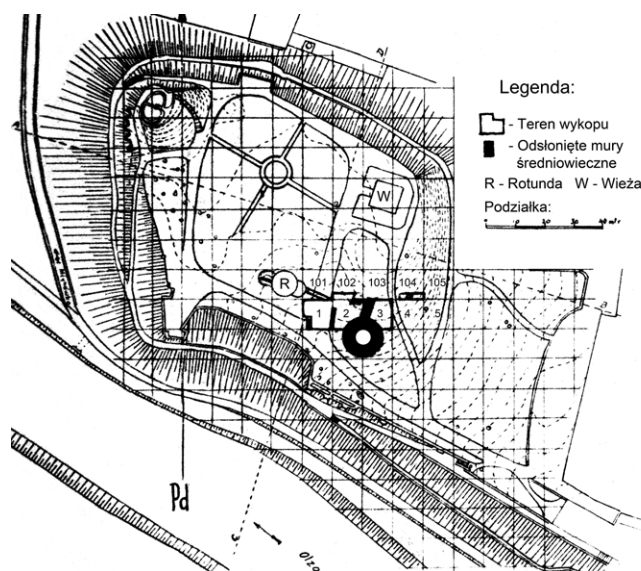
⁴³ Ibidem, sygn. 66. Plan rozmieszczenia odwiertów oraz efekty wierceń próbnych (finalnie wykonano cztery odwierty), dostępne są w IS PAN Warszawa nr rys. RPZ000000776-77.

⁴⁴ A. Kietlińska 1949; 1950; 1951a, b; 1952; 1955a, b, c; 1958, 1960; A. Kietlińska, T. Hildt 1952.

⁴⁵ Wśród archeologów badających Górę Zamkową w Cieszynie znaleźli się Maria Gądzikiewicz, Helena (Halszka) Szoldrska, Witold Bender, Krzysztof Dąbrowski, Władysław Filipowiak (za W. Iwanek 1974, s. 63). Teren wykopalisk oraz uczestniczące w nich osoby

opisuje Paweł Jasienica, zob. P. Jasienica 1954, s. 177-191. Barwny epizod dotyczący pracy na wykopaliskach można również znaleźć w publikacji Jerzego Sikory (zatrudnionego jako fotograf i rysownik), J. Sikora 2020, s. 32-36

⁴⁶ A. Kietlińska 1958, s. 93, 94.

Il. 3.9 Plan wykopalisk Państwowego Muzeum Archeologicznego z podziałem na ary (wg A. Kietlińska 1949) ¶ Grid map of the excavation site created by the State Archaeological Museum. Each square equals 100 m² (one Are) (after A. Kietlińska 1949)

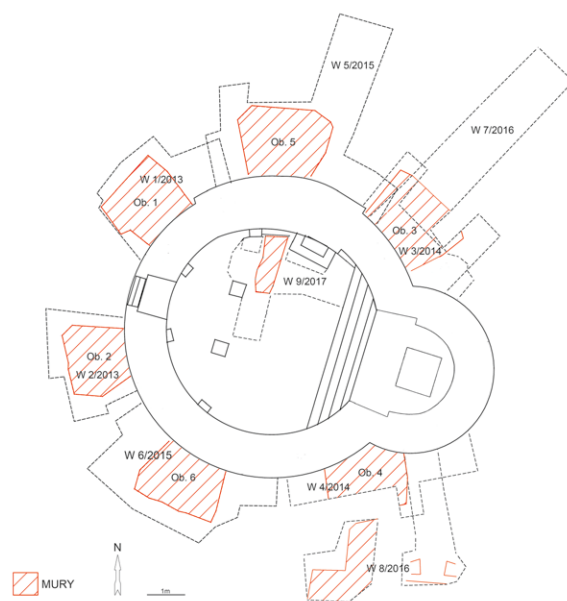
wykop sondażowy we wnętrzu rotundy (ar 151). W wykopie od strony apsydy na pierwsze konstrukcje drewniane natrafiono w dość dużej odległości od rotundy, co było rezultatem wcześniejszych wykopów Raschkego. Wykop dookoła rotundy doprowadzono tylko do poziomu odsadki i średniowiecznego dziedzińca zamkowego. Odkryto tu relikty średniowiecznej drewnianej ulicy obiegającej kaplicę oraz, od strony południowej, cały szkielet ludzki bez wyposażenia, połowę drugiego szkieletu ze śladami trumny oraz luźne kości ludzkie. Wykop na zachód od rotundy doprowadzono jedynie do poziomu jej progu, zaś ten we wnętrzu kaplicy ograniczono do małych rozmiarów, traktując go raczej jako sondaż kontrolny⁴⁷. Warunki pracy były bardzo trudne ze względu na panujące tu ciemności. W wykopie znaleziono ceramikę wczesnośredniowieczną, lateńską i lużycką oraz celtycką łyżkę odlewniczą do srebra⁴⁸.

Z odcinka mieszkalnego wydobyto kilka ton drewna archeologicznego – pozostałości drewnianych chat, ulic, pomostów i przedmiotów codziennego użytku. Wszystko to przewieziono do Opola w celu konserwacji⁴⁹. W 1952 roku

47 A. Kietlińska 1960, s. 65, 68, 79–80.

48 A. Kietlińska 1955b, s. 216–2017.

49 W 1951 r. na cieszyńskim zamku odbyła się pierwsza archeologiczna wystawa polowa, na którą zwrócono z konserwacji 21 niewielkich przedmiotów. W 1952 r. do odbioru przygotowano pozostałe próbki drewna, jednak z niewiadomych przyczyn zabytki te nie wróciły do Cieszyna. PMA Warszawa, DD, ks. wpływu, poz. nr 10832–10833.

Il. 3.10 Zbiorczy plan wykopów realizowanych w latach 2013–2017 (oprac. K. Firla) ¶ Summary plan of the archaeological trenches excavated between 2013–2017 (by K. Firla)

planowano rekonstrukcję jednej z warstw osadniczych, starszej od samej rotundy. Na zachowanym fragmencie podłogi miały stanąć ściany budynku i słupy przedsionka. Aby ochronić drewniane konstrukcje, Kietlińska postulowała wykonanie dachu nad terenem wykopalisk. Ze względu na problemy finansowe nad Kierownictwem Badań w Cieszynie zawisła groźba przerwania wykopalisk. Nie udało się pozyskać funduszy ani na kontynuację robót, ani na rekonstrukcję fragmentu odcinka osadniczego⁵⁰. W 1954 roku ograniczono prace archeologiczne jedynie do wykopu wokół rotundy (w trakcie jej konserwacji).

W wyniku badań Państwowego Muzeum Archeologicznego pozyskano bardzo bogaty zbiór zabytków ruchomych. Najcenniejsze eksponaty, m.in. złotą monetę celtycką, pieczęć bizantyjską czy srebrną miseczkę (obecnie zagubioną), część materiału ceramicznego oraz całą dokumentację badawczą zdeponowano w PMA⁵¹. Zdecydowana większość materiału masowego pozostała w magazynach cieszyńskiego muzeum. O zwrot czy też scalenie zbioru upomniał się prof. Jerzy Szydlowski w 1964 roku, otrzymał jednak odmowę uzasadnioną tym, że badania były prowadzone

50 PMA Warszawa, DD, ks. wpływu, poz. nr 10833.

51 PMA dysponuje ponad pół tysiącem zdjęć wykonanych podczas badań A. Kietlińskiej. Jerzy Sikora, w prywatnym archiwum przechowuje dziesięć fotografii z wykopalisk. Wszystkie zdjęcia zostały zdigitalizowane przez Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie.

z funduszy centralnych. W celach wystawienniczych muzeum otrzymało jedynie kopię monety celtyckiej.

W ostatnich dziesięcioleciach rotunda stała się najbardziej znanym zabytkiem architektury średniowiecznej na Śląsku Cieszyńskim. Dwudziestowieczne badania, aczkolwiek zakończone jej renowacją, nie zakończyły się podsumowaniem w postaci odrębnej publikacji. Istniała potrzeba wydania monografii zabytku, jednak aby rzetelnie przedstawić aktualny stan wiedzy, należało wznowić badania i zweryfikować wcześniejsze ustalenia. Po niemal 60 latach archeolodzy i historycy sztuki powrócili pod cieszyńską rotundę. W sezonach letnich, od 2013 do 2017 roku, badania archeologiczno-architektoniczne prowadziły dr hab. Teresa Rodzińska-Chorąży z Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz mgr Zofia Jagosz-Zarzycka z Działu Archeologii Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie. Prace badawcze miały na celu uzyskanie nowych danych dotyczących konstrukcji rotundy i zabudowy jej najbliższego otoczenia (il. 3.10).

Ze względu na brak dokumentacji rysunkowej z badań przeprowadzonych w latach 1941–1942 w pierwszej kolejności zaplanowano odsłonięcie fundamentu rotundy aż do poziomu posadowienia, a następnie zbadanie dwóch murów przylegających doń od strony zachodniej, przed wejściem głównym, między którymi znajdowały się pochówki odkryte w 1942 roku. Kolejnym celem było wyjaśnienie, czy – w znacznej części zrekonstruowany – nadwieszony ryzalit poszerzający mur nawy na odcinku kryjącym wewnętrzną klatkę schodową znajduje swój odpowiednik w poszerzeniu fundamentu, czy też jest kreacją konserwatorską z lat 50. XX wieku⁵².

W pierwszym roku badań założono dwa wykopy zlokalizowane od zachodu, po obu stronach wejścia do rotundy. Odsłonięto w nich korony obu murów wzmiankowanych przez Aloisa Müllera w dzienniku badań z 1942 roku (il. 3.11), a także (w wykopie 1) pierwotny, niczym niezakłócony fundament rotundy. Wyniki badań uzyskane w pierwszym sezonie skłaniały do kontynuacji eksploracji w kolejnych newralgicznych punktach, czyli w miejscach styku nawy i apsydy rotundy, od strony północnej i południowej. W 2014 roku założono zatem wykopy 3 i 4, w których odsłonięto kolejne fundamenty kamienne, oznaczone jako obiekty 3 i 4. Parametry i charakterystyka tych murów była zbieżna z odsłoniętymi uprzednio. Sezon badawczy 2015 przyniósł odkrycie kolejnych dwóch murów (obiekty 5 i 6) w wykopach 5 i 6 usytuowanych przy środkowych odcinkach muru obwodowego. Tym samym uzyskano pełny

Il. 3.11 Przypory nr 1 i 2 przy wejściu do rotundy, 2013 rok (fot. M. Piwko)
 ¶ Buttresses nos. 1 and 2 at the entrance to the rotunda, 2013 (photo: M. Piwko)

Il. 3.12 Ekipa badawcza w 2017 roku. Od lewej u góry: Zofia Jagosz-Zarzycka, Teresa Rodzińska-Chorąży, Karolina Krygier, Łukasz Łukaszewski, u dołu od lewej: Mateusz Napierała, Piotr Szołdra, Wojciech Kawka, Przemysław Andrychowski ¶ Research team in 2017. From the top left: Zofia Jagosz-Zarzycka, Teresa Rodzińska-Chorąży, Karolina Krygier and Łukasz Łukaszewski; from the bottom left: Mateusz Napierała, Piotr Szołdra, Wojciech Kawka and Przemysław Andrychowski

obraz najbliższego sąsiedztwa rotundy, a w odsłoniętych obiektach rozpoznano sześć przypór. W 2013 i 2014 roku ekipa badawcza składała się zaledwie z czterech pracowników związanych z Muzeum Śląska Cieszyńskiego, a badania były finansowane wyłącznie przez dziekana Wydziału Historycznego UJ. W 2015 roku pozyskano dodatkowe fundusze od Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, dzięki czemu w badaniach mogli wziąć udział studenci i doktoranci z różnych specjalizacji i uczelni w Polsce.

W 2016 roku wykonano dwa kolejne wykopy: nr 7 w skarpie przylegającej do rotundy i przypory 3 od strony

⁵² T. Rodzińska-Chorąży, Z. Jagosz-Zarzycka 2016, s. 356.

północnej, w którym uzyskano profil nawarstwień Góry Zamkowej aż do calca, oraz nr 8 po stronie południowej, przy murach pomieszczeń zamkowych. Oprócz badań archeologiczno-architektonicznych wykonano badania geomorfologiczne. Rozpoznano układ warstw geologicznych w rejonie zabytku oraz ustalono przyczynę gromadzenia się wody w partii fundamentowej⁵³.

W 2017 roku uzyskano zgodę Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na otwarcie wykopu wewnątrz rotundy (wykop 9). Założeniem tych badań było rozpoznanie jej fundamentu od strony wewnętrznej, odsłonięcie podbudów stopni ołtarzowych i wejścia na emporę, odkrycie fundamentów kolumn i półkolumn wspierających emporę oraz inwentaryzacja fundamentu kamiennego muru poprzecznego do wejścia na emporę, interpretowanego przez

G. Raschkego jako wzmocnienie bazy kolumn. Po zasypaniu wykopów wewnątrz, w tym samym roku wykonano obrazowanie metodami cyfrowymi i laserowymi kaplicy i jej najbliższego otoczenia, co wymagało ponownego odkopania wszystkich przypór. Skaniny wykonała Pracownia Skanerów 3D Uniwersytetu Warszawskiego pod kierunkiem Marty Burej i Janusza Janowskiego.

Badania archeologiczne w najbliższym otoczeniu zostały na tym etapie zakończone. Dostarczyły one nowych informacji na temat funkcjonowania kaplicy oraz kontekstu archeologicznego, w którym została wzniesiona. Dzięki wykopaliskom pozyskano bardzo bogaty zbiór zabytków archeologicznych pochodzących z kilku faz osadniczych na Górze Zamkowej, który zdeponowano w Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie oraz Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie.

---

53 A. Tyc, J. Waligóra, M. Glazer 2016.

Część 4

Analiza archeologicznego materiału zabytkowego

4.1. Analiza stratygraficzna i opis obiektów nieruchomych z badań przeprowadzonych w latach 1941–2017

BADANIA GEORGA RASCHKEGO W LATACH 1941–1942

Na podstawie dotychczasowych badań, prowadzonych zarówno bezpośrednio w rotundzie, jak i w jej najbliższym otoczeniu, próbowano przede wszystkim określić wiek kaplicy oraz jej genezę. Najstarsze prace badaczy niemieckich skupiały się na odsłonięciu pierwotnych murów i usunięciu nawarstwień zalegających we wnętrzu całkowicie przekształconej budowli romańskiej. Znacznie mniej uwagi poświęcano eksploracji cmentarzyska, odkrytego poniekąd przy okazji odsłaniania murów od strony zewnętrznej rotundy. Biorąc pod uwagę ówczesny stan wiedzy, a także okres, w którym prowadzono prace archeologiczne, były to badania bardzo skrupulatne, a sformułowane wnioski – stosunkowo obiektywne. Systematycznie uzupełniano dokumentację rysunkową i fotograficzną, na bieżąco prowadzono także dziennik badań. Niestety do dziś zachowały się jedynie dzienniki wykopowe (prawie kompletne) oraz dokumentacja fotograficzna (fragmentarycznie), za które odpowiadali Alois Müller i Wiktor Kostka. Z zapisków dziennych można wnioskować, że prowadzono bardzo dokładną dokumentację rysunkową, która po zakończeniu badań została przewieziona do siedziby urzędu konserwatorskiego w Raciborzu i prawdopodobnie zaginęła pod koniec wojny, kiedy wywożono stamtąd część zabytków oraz dokumenty, chcąc uchronić je przed zniszczeniem. Wyniki badań po raz pierwszy opublikowano w 1941 roku, a przedstawione w nich opisy nawarstwień pozostają podstawowym i w zasadzie jedynym źródłem informacji pochodzących bezpośrednio od prowadzącego prace archeologiczne Georga Raschkego¹. Bardzo pomocne okazały się również sporządzone przez niego meldunki i raporty, wysyłane do ówczesnego konserwatora prowincji dolnośląskiej Günthera Grundmanna, a także korespondencja między Raschkiem a Wiktorem Kargerem, dotycząca na ogół spraw bieżących.

Analiza relacji stratygraficznych nawarstwień eksplorowanych w trakcie badań w latach 1941–1942 jest niezwykle utrudniona nie tylko przez to, że dysponujemy bardzo niepełnym zasobem źródeł, ale także dlatego, że ówczesne badania (choć skrupulatne) nie mogły sprostać wymaganiom stawianym przez współczesny warsztat badawczy. Należy zatem liczyć się z tym, że prezentowane na tej podstawie interpretacje będą musiały być obciążone pewnym błędem, a niektóre postawione pytania pozostaną bez jednoznacznej odpowiedzi.

W latach 1941–1942 otwarto pięć wykopów sondażowych. Wykop 1 znajdował się we wnętrzu rotundy, wykopy 2 oraz 3 i 4 zlokalizowano po jej północnej i północno-wschodniej stronie, wykop 5 usytuowano zaś przed głównym wejściem do kaplicy, po stronie zachodniej (il. 4.1.17). Jeszcze przed rozpoczęciem badań skuto niewielką część ceglano-płaszczca, odsłaniając pierwotne kamienne mury, natomiast wewnątrz zdemontowano drewniany chór i usunięto posadzkę. Skuwanie tynków wewnątrz kaplicy odbywało się w drugim sezonie badawczym, co umożliwiło nam częściowe zsynchronizowanie odkopywanych nawarstwień i ustalenie pierwotnego poziomu użytkowego rotundy.

Wykop 1 (wnętrze kaplicy)

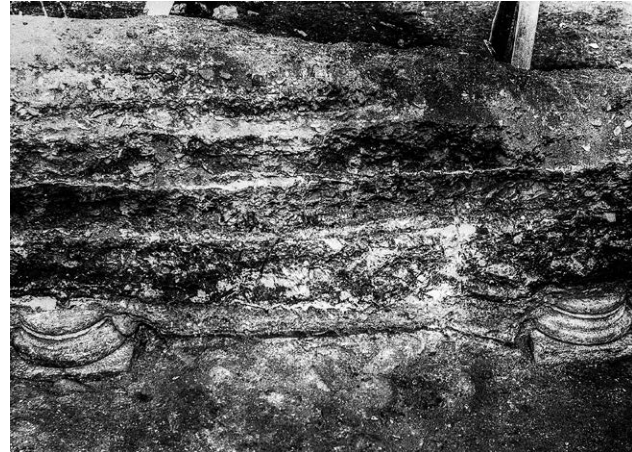
Wewnątrz kaplicy znajdował się profil krzyżowy: podłużny, biegnący od apsydy w stronę wejścia głównego (A–B), i poprzeczny, w nawie głównej (C–D – zachodni, D–E – wschodni). Profile dokumentowano etapami – po osiągnięciu określonego poziomu profil był rysowany, a następnie usuwany w celu uzyskania jednolitego poziomu w całej kaplicy. Niestety nie zachował się rysunek profilu z wnętrza rotundy, dysponujemy jedynie zdjęciem profilu zachodniego i wschodniego na etapie prac prowadzonych od poziomu warstwy piasku (pod nowożytnymi zasypami) do poziomu tuż nad warstwą otoczków (il. 4.1.1a,b).

W artykule z 1941 roku G. Raschke podsumował sekwencję warstw odsłoniętych we wnętrzu rotundy, przy czym należy wziąć pod uwagę, że te najniższe zalegające

¹ G. Raschke 1941.

Il. 4.1.1a Układ nawarstwień przylegających do ściany północnej, profil wschodni (E-F), badania G. Raschkego, 1941 (fot. A. Müller) ¶ Sedimentation adjacent to the northern wall, eastern profile (E-F), G. Raschke's research, 1941 (photo: A. Müller)

Il. 4.1.1b Sekwencja warstw przykrywających bazy kolumn, profil wschodni (E-F) (fot. A. Müller) ¶ Sequence of the layers covering the column bases, eastern profile (E-F) (photo: A. Müller)

(poniżej warstwy otoczków) znał jedynie z niewielkiego sondażu poprowadzonego przy murze². Uzyskana sekwencja przedstawiała się następująco:

1. Do głębokości 0,6 m zalegała warstwa gruzu, w górnej części zawierająca cegłę łamaną, w dolnej zaś rozdrobniony kamień wapienny.
2. Od 0,6 do 1,2 m była widoczna kolejna warstwa, oddzielona od kamienia wapiennego warstwą piasku. W jej dolnej części oprócz kamieni rzecznych z Olzy znaleziono surowe płyty wapienne w ułożeniu nieregularnym. W spągu warstwy zalegała biała warstwa tynku wapiennego, powstała wskutek pokrywania nim wewnętrznych ścian kaplicy.
3. Na głębokości 1,2–1,7 m znajdowała się warstwa czarno-szara. W jej stropie pojawiła się ciemna warstwa łupkowatej struktury zawierającej „skały marglowe”. Poniżej zalegała warstwa brązowa, pod nią zaś czarna, mająca charakter kulturowy i zawierająca liczne fragmenty ceramiki i kości zwierzęcych. Warstwa ta przykrywała trzy stopnie prowadzące do apsydy.
4. Od 1,7 do 2 m odnotowano warstwę jednolitej, ubitej żółtej gliny, przez Raschkego zinterpretowanej jako klepisko podłogowe. W całości przykrywała ona czwarty i piąty stopień schodów prowadzących do ołtarza, a także bazy sześciu rromańskich kolumn – czterech półkolumn w zachodniej części kaplicy oraz dwóch okrągłych w środku. Tylko jedna zachowana lepiej półkolumna przebijała młodsze nawarstwienia do wysokości

Il. 4.1.2 Resztki kamiennej posadzki oraz sekwencja warstw przylegających do muru północnego, profil wschodni (E-F), badania G. Raschkego, 1941 ¶ Remains of the stone floor and the sequence of the layers adjacent to the northern wall, eastern profile (E-F), G. Raschke's research, 1941

² Ibidem, s. 154–155.

Il. 4.1.3 Poziom nawierzchni z płyt przy wejściu do klatki schodowej, profil zachodni (c–d) (fot. A. Müller) □ Level of the floor paved with slabs at the entrance to the staircase, western profile (c–d) (photo: A. Müller)

Il. 4.1.4 Wejście główne do kaplicy, od strony wewnętrznej zamurowane w dolnej części, badania G. Raschkego, 1941 (fot. R. Hesse) □ Main entrance to the chapel walled up at the bottom from the inside, G. Raschke's research, 1941 (photo: R. Hesse)

- 0,5 m. Zalegała na zwartej pokrywie utworzonej przez otoczaki rzeczne, pojawiające się na całej powierzchni.
5. Od 2 do 2,25 m znajdowała się kolejna warstwa gliny. Na głębokości 2 m spoczywały podstawy kolumn, a na głębokości 2,10 m odsłonięto odsadzkę fundamentową. Pod gliniastą warstwą z lewej strony drzwi uwidoczniły się pozostałości posadzki kamiennej. Bazy kolumn i jedyna zachowana półkolumna nie były przewiązane z murem kaplicy.
  6. Od 2,25 do 3 m zalegała warstwa kulturowa, w górnej części ciemnobrązowa, zawierająca ceramikę „wczesnohistoryczną” (x–xi w.), w dolnej zaś intensywnie czarna, z licznymi fragmentami ceramiki prehistorycznej i „germańskiej”.

Mając do dyspozycji dzienniki badań oraz część fotodokumentacji, można się pokusić o zestawienie informacji i odtworzenie układu nawarstwień wewnątrz rotundy (il. 4.1.1a, b; 4.1.2):

1. Warstwa zasypów (0–55/60 cm) – na powierzchni zalegała warstwa „klepiska” (4–6 cm), pod nią warstwa składająca się z gruzu wapiennego i ceglanego (30 cm; j.s. R1a), a poniżej wyłącznie gruzu wapiennego bez cegieł (30 cm; j.s. R1c); były one oddzielone wyraźną, ciemną, gliniastą warstewką (2–4 cm; j.s. R1b).
2. Warstwa piasku – jednolita warstwa bez jakichkolwiek zaburzeń, poziom ostatniej posadzki przed nowożytną przebudową (j.s. R2).
3. Do głębokości 1,2 m eksplorowano nawarstwienia (j.s. R4a–R4e) do poziomu „starej nawierzchni” z płyt wapiennych (j.s. R4e) (il. 4.1.3), które oddzielała cieniutka warstewka gliny (j.s. R4d). Poziom domniemanej posadzki, utworzonej z płaskich kamieni wapiennych, znajdował się prawdopodobnie nieco niżej niż poziom posadzki w apsydzie (il. 7.2.17). Nie mamy wzmianek o śladach po słupach, które mogły podtrzymywać emporę, jednak wejście było nadal używane, a próg wejściowy znajdował się najprawdopodobniej na tym samym poziomie co utwardzona wapiennymi płytami posadzka.

Na dokumentacji fotograficznej zwraca uwagę wyraźna, jasna warstwa, składająca się prawdopodobnie z okrzesków wapiennych i zaprawy lub tynku (j.s. R4c) (il. 4.1.3). Przebieg jej dolnej granicy jest horyzontalny, a poziom górnej granicy w części północnej wyraźnie się podnosi, zwłaszcza przy samym murze nawy głównej, przy wejściu na emporę (il. 7.2.9). Budowlany charakter nawarstwień wskazywałby na daleko idącą przebudowę i tynkowanie. Zapewne z tą fazą są związane dwa duże kamienie wkopane w starsze nawarstwienia

Il. 4.1.5 Warstwa otoczków (j.s.R6) i ziemi, przykrywająca bazy kolumn i najstarszą posadzkę z płyt wapiennych (j.s.R7b), badania G. Raschkego, 1941 (fot. A. Müller) ¶ Layer of pebbles (j.s.R6) and soil covering the column bases and the oldest floor paved with limestone slabs (j.s.R7b), G. Raschke's research, 1941 (photo: A. Müller)

Il. 4.1.6 Najstarsza posadzka z płyt wapiennych, przy ścianach widoczne obniżenie poziomu pod naporem młodszych nawarstwień, badania G. Raschkego, 1942 (fot. A. Müller) ¶ Oldest floor paved with limestone slabs, at the walls a bend of the floor level is visible due to the pressure of the younger layers, G. Raschke's research, 1942 (photo: A. Müller)

i przebijające posadzkę, udokumentowane przed wejściem na emporę. Najprawdopodobniej łączą się one z zasypaniem najniższego poziomu tego wejścia luźną ziemią i gruzem, a od poziomu dolnej granicy warstwy budowlanej wypełnieniem wejścia elementami kamiennymi bez użycia zaprawy. Poziom kaplicy został najpierw nieznacznie podniesiony do poziomu dolnej granicy warstwy budowlanej (j.s. R4d), a po zakończeniu prac budowlanych powierzchnia została wyrównana i podniesiona (j.s. R4b) zapewne do poziomu posadzki kamiennej widocznej na zdjęciu profilu zachodniego (j.s. R4a). W wypełnisku wejścia na emporę na głębokości około 0,5 m znaleziono płaską kamienną płytę z rowkiem, która z dużym prawdopodobieństwem mogła pierwotnie nakrywać mensę ołtarzową³. Ściany pokryto tynkiem, którego ślady były widoczne po usunięciu części nawarstwień we wnętrzu kaplicy. W tym samym czasie zamurowano dolne partie otworu drzwiowego i nieznacznie go poszerzono w kierunku północnym (il. 4.1.4). Całkowicie zasypano kamienną mensę ołtarzową⁴, a zachowana do wysokości około 0,5 m półkolumna przy wejściu na emporę tylko nieznacznie

wystawała nad podniesioną kamienną posadzkę⁵. Z pewną dozą ostrożności z tą fazą przebudowy można powiązać także nowo wykuty otwór drzwiowy, całkowicie zamurowany w czasach późniejszych (il. 7.2.21; tabl. VI, VII). Identyczny kształt nadproży – zarówno w podwyższonym wejściu na emporę, jak i w poszerzonym wejściu głównym oraz w dwóch nowo wykutych wejściach (na emporę i od strony południowo-wschodniej) – nie wyklucza domniemania, że są to pozostałości tej samej akcji budowlanej⁶. W tej sekwencji najmłodszą warstwę stanowi (trochę domyślna) warstewka (j.s. R3) wypełniająca przestrzeń między kamienną posadzką (j.s. R4a) a warstwą piasku (j.s. R2), będącego zapewne podkładem pod płytki ceramiczne lub kamienne, znajdująca się na poziomie dolnej granicy tynkowania, widocznej na zdjęciach wnętrza kaplicy przed usunięciem wszystkich tynków w 1942 roku. Nie można jednak wykluczyć, że warstwa piasku znajdowała się bezpośrednio na kamiennej posadzce.

4. Po usunięciu kamieni wapiennych eksploracji poddano nawarstwienia (j.s. R5a, R5b) do poziomu warstwy składającej się z otoczków rzecznych. Nawarstwienia te sięgały na głębokość 1,7/2 m (j.s. R6). W części centralnej między otoczkami natrafiono na dwie wolnostojące

3 T. Rodzińska-Choraży, rozdz. 7.2 w tym tomie.

4 Pojawiająca się w dzienniku badań wzmianka o usunięciu resztek ceglanej nadbudowy mensy i zbadaniu odkrytej pod nią niewielkiej regularnej wnęki nie pozwala określić, o jak wysoką nadbudowę pierwotnie chodziło ani czy zabieg nadbudowy mensy z wykorzystaniem cegieł był równoczesowy z całkowitym jej zasypaniem, czy też związany z kolejną, a może wcześniejszą przebudową.

5 O tym, że przez jakiś czas kolumna mogła wystawać ponad posadzkę, świadczy jaśniejsze zabarwienie kamienia w jej wystającej partii.

6 Jedną ze wskazówek jest wyraźna kumulacja warstwy budowlanej bezpośrednio pod nowo wykutym wejściem na emporę.

bazy romańskie oraz dwie półbazy zlokalizowane po obu stronach wejścia głównego (il. 7.2.5; 7.2.18; 7.2.24). Na tym poziomie udokumentowano profil, a po jego usunięciu także całość powierzchni rotundy pokrytej warstwą otczaków. Warstwa ta, o miąższości około 0,2 m, przykrywała kwadratowe podstawy kolumn i wraz z zalegającą na nich warstwą ziemi w całości pokrywała ich bazy oraz trzeci i czwarty stopień schodów prowadzących do apsydy (il. 4.1.5; 7.2.26). Warstwa gliny „koloru żółtego”, zalegająca na otczakach i przykrywająca bazy, miała jakoby charakter klepiska (j.s. R5b). Być może stanowiła ona bazę utwardzonej powierzchni pod kamienne lub ceramiczne płytki posadzkowe (il. 4.1.1b; 4.1.2).

Po usunięciu otczaków natrafiono na warstewkę popożarową, składającą się z grudek polepy i węgla drzewnych, która miała miąższość około 0,1 m (j.s. R7a), a od najstarszej posadzki, utworzonej przez nieregularne płyty wapienne (j.s. R7b), oddzielała ją wyraźna warstwa spalenizny. Najstarszą, pierwotną posadzkę tworzyły głównie płyty wapienne (il. 7.2.32), które miejscami uzupełniono większymi kamieniami otczakowymi, przy czym w części zachodniej wykorzystano je w większym stopniu (il. 7.2.16b). Posadzka była pokryta zaprawą wapienną (il. 7.2.19), także w tej części, gdzie przeważały kamienie otczakowe. Płyty wapienne umieszczono na odsadźce fundamentowej, a więc na głębokości 2,1 m poniżej powierzchni. Bazy kolumn spoczywały na niskim murku i były z nim połączone zaprawą. Dodatkowo od strony wschodniej do muru przylegał jeszcze jeden mur – krótki, sięgający bowiem jedynie do pierwszej bazy, bardzo płytko posadowiony i o podobnej szerokości jak mur będący podstawą dla kolumn. Poziom posadzki był równy, jedynie przy ścianach płyty spoczywające na odsadźce fundamentowej wyraźnie opadały, co świadczy o obniżeniu się poziomu w całej rotundzie pod naciskiem późniejszych nawarstwień o 0,15–0,25 m (il. 4.1.6).

5. Pod najstarszą posadzką aż do calca występowały gliniaste, ciemnoszare nawarstwienia. W górnej części przeważała ceramika „wczesnopolska” (j.s. R8), a poniżej (aż do calca) – prehistoryczna (j.s. R9)⁷.

Il. 4.1.7 Wykop 2/1941, profil wschodni do poziomu górnej krawędzi cokołu rotundy (fot. A. Müller) ¶ Trench 2/1941, eastern profile down to the edge of the plinth (photo: A. Müller)

Badania na zewnątrz kaplicy

Badania na zewnątrz kaplicy prowadzono w ramach kilku sondaży (wykopy 2–6), przy czym wykopy 3 i 4 zostały jeszcze w 1941 roku połączone w całość, a wykopy 5 i 6 połączone po usunięciu profilu kontrolnego przed wejściem głównym (wykop 5). Większość wykopów była kilkakrotnie poszerzana ze względu na odkrywane pochówki bądź osunięcie profili. W każdym z sondaży dokumentowano oba profile, niemniej dysponujemy jedynie rysunkami profili oraz dokładniejszym opisem warstw, który zamieszczano w czasopiśmie „Altschlesien. Mitteilungen des schlesischen Altertumsverein” w 1941 roku. Niewiele informacji dotyczy nawarstwień młodszych, czyli późnośredniowiecznych i wczesnonowożytnych, ponieważ w trakcie niemieckich badań poświęcano im niewiele uwagi, twierdząc, że są niezbyt istotne i w tym wypadku chodzi jedynie o pozostałości po destrukcji zamku. Lakoniczny opis nawarstwień, które można by powiązać z gotycką i wczesnonowożytną przebudową rotundy, znajduje się tylko w sprawozdaniu G. Raschkego oraz w nielicznych wzmiankach w dzienniku wykopowym. Większe zainteresowanie budziły pochówki, przy czym lepiej przebadano groby odkryte po stronie północno-wschodniej – doczekały się one także wstępnej publikacji.

Wykop 2/1941

Wykop 2 był zlokalizowany po stronie północno-zachodniej, na styku nawy głównej i apsydy. W jego zachodniej części bardzo szybko natrafiono na kamienny mur, dostawiony prostopadłe do nawy (j.s. R10), a dalsza eksploracja

⁷ Opis nawarstwień opracowano na podstawie dzienników badań (MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 17–22; 27–30; 32–58) oraz zachowanej dokumentacji fotograficznej (PMA Warszawa, DD; MT Tešín).

nawarstwień odbywała się w ramach bardzo wąskiego wykopu. Na głębokości 1,8 m, pod białą warstwą mocno przemieszaną z gruzem wapiennym (j.s. R11a), zalegała ciemna, gliniasta ziemia (j.s. R12a) określona jako kulturowa, sięgająca aż do kolejnej warstwy, obficie przemieszanej z okrzeskami wapiennymi (j.s. R13a), której strop znajdował się na głębokości 2,26 m. Na głębokości 2,06–2,26 m (ok. 0,20 m od poziomu odsadzki fundamentowej) natrafiono na pozostałości szkieletu (grób 1/1941⁸) (il. 4.1.7). Kości leżały prawdopodobnie w porządku prawie anatomicznym, ale w znacznym nieładzie. Jedną z nich była spojona zaprawą z murem przypory. Bezpośrednio nad kośćmi, w okolicach klatki piersiowej znaleziono trzy splecione z sobą półtorazwojowe kabłączki skroniowe, które mogły być częścią wyposażenia grobowego. Po usunięciu wszystkich kości na głębokości 2,4 m w dwu miejscach odnaleziono kolejne części szkieletów i pozostałości drewnianej trumny⁹. Bezpośrednio przy murze kaplicy na głębokości 2,1 m natrafiono z kolei na fragment przepalonego ośmiobocznego paciorka kamiennego¹⁰.

Wykop 3 + 4 / 1941–1942

Wykop o wymiarach 2,4–2,8 m × 1 m przylegał do północnego muru apsydy. Jego południowa ściana znajdowała się mniej więcej na linii profilu wzdłużnego wewnątrz kaplicy, a od strony zachodniej od wykopu 2 oddzielał go wąski profil kontrolny. Od strony wschodniej wykop został poszerzony ze względu na odkrywane pochówki. Pierwotny poziom znajdował się prawdopodobnie na wysokości około 292 m n.p.m.¹¹ W swoim sprawozdaniu G. Raschke

8 Był to pierwszy pochówek odkryty podczas badań w 1941 r., oznaczony w dzienniku badań jako 1. W sprawozdaniu G. Raschkego pozostałości pochówków odkrytych w wykopie 2 oznaczono ogólnie jako „Grab”. W sąsiednim wykopie kolejne odnajdywane pochówki oznaczano literami alfabetu od A do I. W następnym roku pochówki, na które natrafiono przed wejściem do kaplicy, były oznaczane numerami porządkowymi od 1 do 7.

9 Na podstawie zawartego w dzienniku badań opisu działań nie sposób jednoznacznie stwierdzić, ile szkieletów odkryto w tym wykopie (prawdopodobnie chodziło o szczątki co najmniej dwu osób). Trudno też bliżej zlokalizować pozostałości po trumnie, a także pierwotną orientację zaburzonych pochówków.

10 Jego stan zachowania (fragment, przepalenie) przemawia za tym, że nie był on częścią wyposażenia grobowego, mógł raczej pochodzić z warstwy kulturowej poprzedzającej budowę kaplicy.

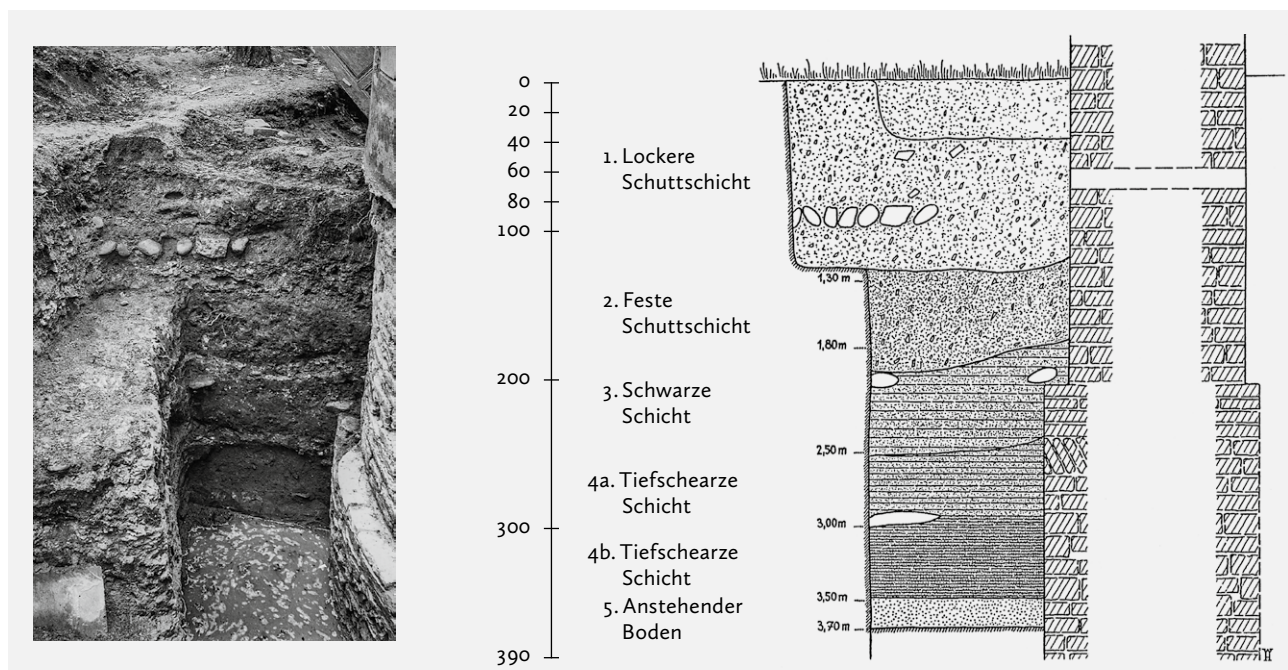
11 Dane te należy traktować jedynie orientacyjnie. Wysokość została obliczona na podstawie pomiaru geodezyjnego wysokości odsadzki fundamentowej, która wynosi 292,73–292,75 m n.p.m., a także stwierdzenia G. Raschkego, że odsadzka ta od

podsumował układ nawarstwień na zewnątrz kaplicy, posiłkując się dokumentacją rysunkową profilu południowego (profil 2), biegnącego prawie prostopadle do muru apsydy¹² (il. 4.1.8a,b).

1. Od powierzchni do głębokości 1,3 m występowały warstwy gruzu składające się z tłuczni ceglanoego, kamieni wapiennych, nawierzchni z otoczków rzecznych i przepalonej czerwonej gliny. Ta warstwa została przyporządkowana ostatnim stuleciom – od zniszczenia średniowiecznego zamku do uprzątnięcia terenu i założenia parku w pierwszej połowie XIX wieku.
2. Od 1,3 do 1,8 m zalegała zbita warstwa gruzu. W górnej części czerwona, przepalona, zawierająca gruz ceglany, w dolnej – z kamieniami wapiennymi i pojedynczymi fragmentami łamanej cegły zmieszany z zaprawą wapienną. Oddzielała je cienka warstwa gliniana. Dolną warstwę zinterpretowano jako budowlaną, związaną z okresem wznoszenia zamku, górna zaś miała odpowiadać warstwie kulturowej z okresu funkcjonowania rezydencji i jej późniejszej destrukcji. Chronologicznie przyporządkowano je okresowi od budowy średniowiecznego zamku do momentu jego zniszczenia.
3. Na głębokości 1,8–2,5 m występowała czarna, bagnaista warstwa kulturowa, niezawierająca cegły, a jedynie pojedyncze otoczki rzeczne. Spoczywała ona na warstwie gliniastej z intensywną domieszką okrzesków wapiennych. Jej miąższość zwiększała się wyraźnie w kierunku muru apsydy, gdzie wynosiła 0,3 m, przy czym okrzeski występowały głównie przy samym murze. Poniżej, aż do calca nie odnotowano okrzesków wapiennych, warstwę tę uznano zatem za pierwotny poziom budowlany rotundy. W ramach ciemnej, gliniastej warstwy na głębokości 2,1 m odkryto odsadzkę fundamentową kaplicy. Poniżej, w tej samej warstwie natrafiono na groby, a dna jam grobowych były częściowo wkopane w warstwę okrzesków, nie sięgały jednak warstw zalegających niżej. Zarysy jam grobowych uwiarydliły się dopiero po usunięciu warstw, które G. Raschke łączył z budową kamiennego zamku. Istnienie cmentarzyska przypadałoby zatem na okres między

strony zewnętrznej znajdowała się na głębokości 2,1 m. Niemniej w dzienniku badań odnotowano, że poziom terenu wokół rotundy znajdował się ok. 30 cm wyżej niż poziom jej wnętrza, który również miał się znajdować 2,1 m nad odsadzką. Rozbieżności te mogą wynikać zarówno z szacunkowych i niezbyt dokładnych obliczeń wykonanych w trakcie badań, jak i częściowego usunięcia warstw wierzchnich przed wykonaniem dokładniejszych pomiarów.

12 G. Raschke 1941, s. 150–154, abb. 2.

Il. 4.1.8a,b Wykop 3+4/1941, zdjęcie oraz rysunek profilu północnego do głębokości 3,9 m (fot. A. Müller) ¶ Trench 3+4/1941, photograph and drawing of the northern profile to the depth of 3,9 metres (photo: A. Müller)

budową rotundy a wzniesieniem kamiennej rezydencji Piastów cieszyńskich.

4. Na głębokości 2,5–3,5 m znajdowała się jednolita, czarna warstwa kulturowa, bez jakichkolwiek zakłóceń. W jej górnej części (2,5–3 m) znaleziono fragmenty ceramiki, które datowano na XI i XII wiek, natomiast głębiej (3–3,5 m) natrafiono wyłącznie na skorupy prehistoryczne, a ponadto pozyskano fragment ceramiki z pojedynczą linią falistą, który autor prowadzonych prac datował na IX lub nawet VII–VIII stulecie.
5. Na głębokości 3,5–3,7 m występowała brązowa glina margłowa, niezawierająca żadnych znalezisk, i tam prawdopodobnie osiągnięto poziom calca. Ze względu na zalegającą w wykopie wodę nie udało się osiągnąć stopy posadowienia fundamentu¹³.

Przy próbie uzupełnienia opisu nawarstwień autorstwa G. Raschkego pojawiają się pewne rozbieżności (wynikające przede wszystkim z uogólnienia opisu nawarstwień najmłodszych), aczkolwiek sama ich sekwencja nie ulega zasadniczym zmianom.

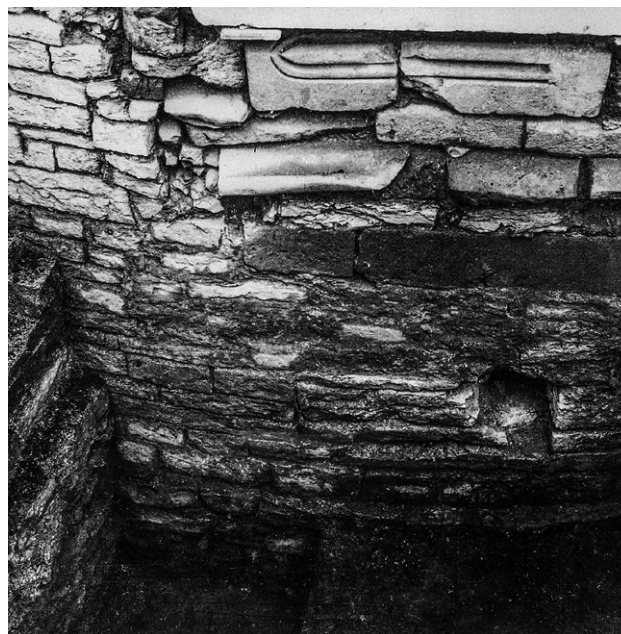
¹³ Posadowienie stopy fundamentowej osiągnięto w następnym roku badań na głębokości 1,88 m od poziomu odsadzki fundamentowej (MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 93).

1. Najwyżej zalegały warstwy destrukcyjne (j.s. R14), pod nimi zaś odnotowano powierzchnię utwardzaną otoczakami (j.s. R15)¹⁴.
2. Bezpośrednio pod brukiem kamiennym znajdowała się warstwa humusu (j.s. R16), głęboka na 0,2–0,3 m, w której bezpośrednio przy murach kaplicy znaleziono gruz ceglany, poniżej zalegała dwudziestocentymetrowa warstwa zabarwiona na biało kamieniem wapiennym i zawierająca większe kamienie wapienne (j.s. R16), pod nią trzydziestocentymetrowa warstwa z dużą ilością łamanej cegły (j.s. R17), a następnie warstwa z licznymi kamieniami wapiennymi i okrzeskami (j.s. R11b), która sięgała do głębokości 1,8 m.
3. Od 1,8 do 2,5 m, z wyraźnym rozgraniczeniem, występuje ciemna, gliniasta ziemia, w której znajdowały się pochówki (j.s. R12b) (il. 7.2.31). Poniżej występuje mocno przemieszana z okrzeskami biała warstwa, której miąższość zwiększała się do 0,3 m przy samym murze rotundy, co interpretowano jako warstwę budowlaną kaplicy (j.s. R13b). Część jam grobowych narusza

¹⁴ Głębokość, na której odkryto bruk otoczakowy, nie jest dokładnie znana, trudno też odnieść się do wartości, które podaje Raschke, traktując najmłodsze nawarstwienia jako jedną całość. Podczas badań A. Kietlińskiej warstwa bruku znajdowała się na głębokości 0,9 m (PMA Warszawa, DDN, zapis w dzienniku badań z 22 sierpnia 1947 r.), jednak głębokość po obu stronach muru dziedzica mogła się znacznie różnić. W dzienniku badań z 1941 r. „czerwona spalona warstwa” jest wzmiankowana na głębokości 1 m, ale trudno ją powiązać z konkretną warstwą.

Il. 4.1.9 Wykop 5/1942, profil południowy z widocznym wkopem fundamentowym pod obudowę ceglana (fot. A. Müller) ¶ Trench 5/1942, southern profile with a visible foundation dig for the brick cladding (photo: A. Müller)

Il. 4.1.10a Wykop 5/1942, zamurowany otwór drzwiowy od strony zewnętrznej. Poniżej otworu widoczna krawędź cokołu rotundy, po lewej stronie odsadzka muru 1 (fot. A. Müller) ¶ Trench 5/1942 – walled up doorway from the outside. Below the doorway the edge of the plinth; on the left, the foundation offset of the wall no. 1 (photo: A. Müller)

- warstwę okrzesków, nie sięga jednak do warstw niższych. Blisko muru, na głębokości 2,38 m, na tle warstwy okrzesków uwidocznił się okrągły wkop, pierwotnie określany jako grób „f”. Była to prawdopodobnie pozostałość po słupie, który sięgał 0,33 m głębiej (j.s. R18). W wypełniku znaleziono kilka kamieni otoczakowych.
4. Poniżej warstwy budowlanej (2,5–3,7 m) występują jednolite, gliniaste warstwy barwy ciemnoszarej, nie zawierające fragmentów kamieni wapiennych, a jedynie pojedyncze kamienie otoczakowe. Na głębokości 2,5–3 m znaleziono ceramikę wczesnośredniowieczną (j.s. R19), poniżej zaś (aż do calca) – wyłącznie prehistoryczną (j.s. R20).

W wykopie 3+4 znajdowało się dziewięć pochówków, w różnym stanie zachowania (A–1), przy czym grób oznaczony jako „f” należy uznać raczej za pozostałość po słupie (il. 4.4.1). Pochówki znajdowały się na głębokości 2,26–2,45 m od powierzchni (0,26–0,36 m od poziomu odsadzki fundamentowej; ok. 0,70–0,73 m od dolnej granicy warstwy gruzu). Według badaczy zarysy jam grobowych uwidoczniły się dopiero po całkowitym usunięciu młodszej warstwy budowlanej (j.s. R11b), co świadczy o tym, że cmentarz otaczający kaplicę przestał funkcjonować wraz

z budową kamiennego zamku, z którą łączona jest młodsza warstwa budowlana.

Wykop 5

Był zlokalizowany przed wejściem głównym do rotundy. Na początku prowadzono go w ramach dwóch sondaży („wykop profilowy lewy”, północny, oraz „wykop profilowy prawy”, południowy). Znajdujący się bezpośrednio przed drzwiami profil kontrolny był stopniowo dokumentowany i obniżany po uzyskaniu określonej głębokości. Na poziomie, na którym występowały groby, profil ten zniesiono całkowicie, a oba wykopy zostały połączone na tej samej głębokości. Na głębokości 1,5 m wykop poszerzono w kierunku zachodnim, ze względu na zagrożenie osunięcia się profilu. Badania na tym odcinku rozpoczęto w 1941 roku, ale większość prac przeprowadzono dopiero w roku następnym, dlatego przy analizie tego wykopu zdani jesteśmy wyłącznie na zapiski i szkice w dzienniku badań oraz nieliczne zachowane zdjęcia.

Po stronie północnej wykopu na głębokości 1,4 m natrafiono na mur dostawiony prostopadle do muru nawy, o długości 1,93 m (przytora 1, j.s. R21). Jego korona była na tym poziomie częściowo wyburzona. Od strony południowej,

Il. 4.1.10b Główne wejście do kaplicy zamurowane w dolnej części, przestrzeń między murem zewnętrznym i wewnętrznym jest wypełniona luźną ziemią, badania G. Raschkego, 1941 (fot. R. Hesse)
 ¶ Main entrance to the chapel walled up in the lower part; open space between the outer and inner walls is filled with loose earth, G. Raschke's research, 1941 (photo: R. Hesse)

na podobnej głębokości pojawiła się przypora (przypora 2, j.s. R22), jednak nie osiągnięto jej zakończenia i sądzono, że jest to bliżej nieokreślony mur związany z zabudową zamku. Oba mury stanowiły więc ograniczenie wykopu od północy i południa.

Niewiele wiadomo na temat stratygrafii i charakteru nawarstwień. W odróżnieniu od sondażu po wschodniej stronie kaplicy w tym miejscu odkryto wyraźny wkop fundamentowy pod obudowę ceglana, która od strony wejścia głównego była znacznie grubsza. Głębokość tego wkopu wynosiła 0,9 m, szerokość zaś – 0,85 m w części górnej i 0,7 m przy dnie (il. 4.1.9). Wypełniony był dostępnymi wówczas kamieniami, zarówno nieobrobionymi, jak i ociosanymi, pochodzącymi najprawdopodobniej z rozbiórki zamku. Do głębokości 0,9 m otwór wejściowy był wypełniony wtórnie użytymi elementami kamiennymi (na zdjęciu widoczne są gotyckie detale architektoniczne; j.s. R23), część środkową miała zaś wypełniać luźna ziemia. W głębi drzwi, pod masywnym kamiennym progiem (nie mamy bliższych danych o głębokości), otwór był starannie zamurowany (il. 4.1.10a,b).

Kolejnym obiektem zarejestrowanym w ramach wykopu 5 jest kamienny mur tworzący zachodnią ścianę wykopu w jego poszerzeniu (j.s. R24). Brak informacji, na jakiej głębokości został odkryty. Jego fragmenty widoczne

są jeszcze dziś naprzeciwko wejścia głównego do kaplicy, mniej więcej na poziomie pierwotnego terenu otaczającego rotundę przed badaniami w 1941 roku. Nie znamy głębokości posadowienia fundamentu, ale z całą pewnością mur ten znajdował się jeszcze na głębokości 2,7 m, gdzie naruszył pochówek 6/1942 (il. 4.1.11), a częściowo także jamę grobową pochówku 4/1942. Jest też bardzo prawdopodobne, że destrukcyjny kamień pozyskany w sondażach 1/2013 i 2/2013 pochodzi z tego obiektu, który podczas przebudowy na początku XIX wieku był już zapewne w stanie ruiny. W profilu północnym, usytuowanym poprzecznie do muru, można zauważyć wkop fundamentowy (j.s. R25) przecinający warstwę budowlaną zawierającą gruz kamienny i okrzeski wapienne, którą dość ostrożnie można utożsamiać z młodszą warstwą budowlaną (j.s. R11c). Pod nią widoczna jest ciemna, gliniasta warstwa, w której natrafiono na pochówki (j.s. R12c). Choć na zdjęciach profilu zachodniego można zauważyć styk młodszej warstwy budowlanej i muru przypory (przypora 1), nie sposób jednoznacznie stwierdzić, czy jest ona związana z budową przypór, czy też zapewne niewiele wcześniejszą fazą budowy pierwszego murowanego zamku (il. 4.1.12). W dzienniku badań ani razu nie wspomniano o starszej warstwie budowlanej, tak wyraźnie widocznej od strony wschodniej, w którą częściowo zagłębione były pochówki przy apsydzie, i nawet na zdjęciach nic nie wskazuje na obecność wyraźniejszej warstwy białych okrzesków. Najpewniej granicę między nawarstwieniami wczesnośredniowiecznymi a prehistorycznymi tworzyła w tym miejscu czerwona warstwa „spękana na powierzchni”, prawdopodobnie warstwa polepy *in situ* (j.s. R26), pod którą znajdowała się już tylko

Il. 4.1.11 Grób 4/1942 oraz spoczywające przy murze 1 groby 1/1942 i 3/1942, wykop 5/1942 przed wejściem do rotundy (fot. A. Müller) ¶ Grave 4/1942 and graves 1/1942 and 3/1942 located at the wall no. 1; trench 5/1942 in front of the entrance to the rotunda (photo: A. Müller)

Il. 4.1.12 Wykop 5/1942, groby 1/1942 i 2/1942, profil zachodni. W górnej części widoczna warstwa otoczków – pozostałość ścieżki obiegającej rotundę w XIX w. Na poziomie odsadzki fundamentowej muru 1 widoczna młodsza warstwa budowlana (fot. A. Müller) ¶ Trench 5/1942, graves 1/1942 and 2/1942, western profile. In the most upper part a layer of pebbles – remains of the path encircling the rotunda in the 19th century. At the level of the foundation offset of the wall no. 1, the younger building layer is visible (photo: A. Müller)

gliniasta szara ziemia zawierająca zabytki prehistoryczne (j.s. R27). Poziom posadowienia fundamentu odnotowano na głębokości 1,92 m od poziomu odsadzki fundamentowej.

Na niewielkiej przestrzeni wykopu 5 znajdowało się łącznie osiem pochówków szkieletowych, niemniej (sądząc z opisów) natrafiano tu także na luźne kości ludzkie, mogące pochodzić z innych, zniszczonych grobów. W odróżnieniu od pochówków przy apsydzie te w wykopie 5 zalegały warstwowo i były różnie zorientowane. Brak planu nie pozwala na bliższą lokalizację niektórych z nich ani uzyskanie dokładnych danych o ich orientacji. Wszystkie znajdowały się w gliniastej, ciemnej ziemi zawierającej nieliczny materiał wczesnośredniowieczny. Ze względu na głębokość niektórych pochówków (przede wszystkim grobu 8/1942) można przypuszczać, że przynajmniej częściowo zostały one wkopane w warstwy prehistoryczne.

BADANIA ALINY KIETLIŃSKIEJ (1947–1954)

W 1947 roku Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie wznowiło badania wykopaliskowe na Górze Zamkowej. Po zakończeniu wojny były to pierwsze i do 1952 roku jedyne prace archeologiczne prowadzone na terenie Górnego Śląska. Jednym z impulsów do ich podjęcia były przełomowe wyniki badań Georga Raschkego, ponadto skłaniał do nich stan rotundy. Obiekt wymagał pilnej interwencji konserwatorskiej, bardzo szybko podjęto też decyzję o rekonstrukcji kaplicy. Działania zabezpieczające odsłonięte mury romańskie i dotyczące ich późniejszej reroomanizacji wiązały się z przeprowadzeniem niezbędnych prac ziemnych, które zaplanowano prawdopodobnie jako regularne badania wyprzedzające (il. 4.1.13). Realia realizacji inwestycji budowlanych (zapewne podobne do dzisiejszych) spowodowały jednak, że większość prac ziemnych odbywała się w bardzo ograniczonym zakresie i pod presją czasu¹⁵.

¹⁵ Posiadamy bardzo niewiele informacji o przebiegu prac wokół samej rotundy, nawet w opublikowanych sprawozdaniach relacje na ten temat są niezwykle oszczędne. Badania wewnątrz budowli oraz w jej bezpośrednim otoczeniu były prowadzone głównie w ostatnim sezonie, późną jesienią. Na podstawie nielicznych i bardzo lakonicznych wzmianek w dziennikach badań oraz zdjęć archiwalnych można się jedynie domyślać, że część prac ziemnych wykonywano pod presją czasu, w trudnych warunkach i w ramach bardzo wąskich wykopów, co zapewne zaważyło na ich wynikach. Także w publikacji Aliny Kietlińskiej ostatni sezon wykopaliskowy został potraktowany bardzo pobieżnie, czego przyczyną było zapewne przewidywane w najbliższym czasie pełne opracowanie pozyskanych materiałów.

Il. 4.1.13 Kierownik badań Alina Kietlińska i stojąca poniżej Halszka Szołdrska, badania prowadzone przez PMA, 1952? (fot. J. Sikora) ¶ Alina Kietlińska, head of the research group and Halszka Szołdrska standing below; the research by the State Archaeological Museum, 1952? (photo: J. Sikora)

Badania archeologiczne, którymi kierowała Alina Kietlińska, prowadzono w ramach sześciu wykopów, przy czym wszystkie były zlokalizowane we wschodniej części grodu:

1. Na wschodnim stoku góry, na zewnątrz grodu (ar 104, działki B–D).
2. Tak zwany odcinek wałowy, między zewnętrznym a wewnętrznym średniowiecznym murem obronnym (ar 3).
3. Tak zwany odcinek mieszkalny, między wewnętrznym murem obronnym a dziedzińcem zamkowym, który wąskim przekopem dochodził do murów rotundy (ar 2, działki A–P; ar 101, działki A–D; ar 102, działki A–C).
4. Wykop dookoła rotundy (ar 152, działki H–P).
5. Wykop sondażowy wewnątrz rotundy (ar 151).
6. Wykop sondażowy po zewnętrznej stronie zachodniej ściany dziedzińca zamkowego¹⁶.

Z punktu widzenia badań nad rotundą najbardziej interesujące były wykopy „dookoła rotundy” i sondażowy w jej wnętrzu, jednak w obu wypadkach nie mamy ani ich rozplanowania, ani dokumentacji, co znacznie utrudnia interpretację rezultatów przeprowadzonych prac.

¹⁶ A. Kietlińska 1960, s. 65.

Wykop we wnętrzu rotundy (ar 151; działka B)¹⁷

We wnętrzu kaplicy założono wykop sondażowy A. Ze względu na niewielką powierzchnię i trudne warunki pracy (brak oświetlenia, rusztowanie) możliwa była jedynie eksploracja warstwami mechanicznymi o grubości 10 cm. W swoim sprawozdaniu A. Kietlińska bardzo skrótowo podsumowała wyniki badań w tym miejscu, wydzielając trzy fazy kulturowe¹⁸:

- warstwę wczesnośredniowieczną do głębokości 0,7 m poniżej posadzki – w gliniastej ziemi znajdowano fragmenty naczyń wczesnośredniowiecznych obtaczanych, a także starszych: lateńskich, halsztackich oraz z epoki brązu;
- warstwę puchowską na głębokości 0,7–0,9 m, charakteryzującą się zupełnym brakiem ceramiki wczesnośredniowiecznej; z czarnej warstwy gliniastej wydobywano skorupy grubo- i średniościenne, lepiące ręcznie, z domieszką średnio- i gruboziarnistą, zdobione pionowymi rowkami; znajdowano także pojedyncze fragmenty ceramiki grafitowej ze zgrubiałą krawędzią;
- od głębokości 0,9 m do calca zarejestrowano wyłącznie ceramikę lużycką, m.in. fragmenty o charakterystycznej grafitowanej powierzchni.

Choć próba skorelowania opublikowanych wyników badań i danych ze źródeł archiwalnych ma spory margines błędów, to można się pokusić o dokładniejszy opis nawarstwień zarejestrowanych podczas prac we wnętrzu rotundy. Podstawowy podział, jakiego dokonała A. Kietlińska, pozostaje niezmienny. Z punktu widzenia najnowszych badań weryfikacyjnych ważna jest informacja o warstwie jasnej gliny (na głębokości 10–20 cm), na którą natrafiono pod kamienną posadzką. Stanowi ona swoiste potwierdzenie, że odsłonięte w 2017 roku pod dzisiejszą posadzką nawarstwienia należy uznać za nienaruszone, o czym niżej.

¹⁷ Prezentowane wnioski oparte są przede wszystkim na zapisach dziennych w dwóch dziennikach badań z 1954 r., przechowywanych w dziale Dokumentacji Naukowej PMA w Warszawie. Znajduje się tam także prawdopodobnie niepełna dokumentacja polowa z badań A. Kietlińskiej, zawierająca kilka rysunków i szkiców z prac prowadzonych wokół rotundy oraz w jej wnętrzu. Często nie mają one dokładnej lokalizacji ani daty, na rysunkach brakuje niwelacji (te notowano w osobnym dzienniku) czy jakiegokolwiek opisu. Choć badania prowadzone w latach 2013–2017 pozwoliły na częściową identyfikację opisywanych w dziennikach sytuacji terenowych, to ani te dzienniki, ani fragmentarycznie zachowana dokumentacja polowa nie mogą być na tym etapie badań podstawą do sformułowania pewniejszych wniosków.

¹⁸ A. Kietlińska 1955, s. 216; A. Kietlińska 1958, s. 99–100; A. Kietlińska 1960, s. 80.

Wykop A o wymiarach 1,45 × 1,45 m znajdował się pod schodami prowadzącymi do ołtarza, a jego południowo-wschodni narożnik miał bezpośrednio przylegać do wykopu G. Raschkego¹⁹. Wykop doprowadzono do calca na głębokości około 1,5 m. Odkryto w nim następujące warstwy:

- 0–10 cm – ciemna ziemia z większą liczbą skorup i „od czasu do czasu występującą cegłą”²⁰;
- 10–20 cm – jasna ziemia, z dużą domieszką gliny i większą liczbą fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej;
- 20–30 cm – liczne fragmenty „cegły”, kawałki drewna i znaleziska ceramiki, w środku działki wyraźne skupisko kamieni;
- 30–40–50 cm – czarna ziemia z dużą ilością ceramiki wczesnośredniowiecznej, wyraźny bruk kamienny, utworzony głównie z dużych płaskich kamieni wapiennych, zajmujący prawie całą powierzchnię wykopu²¹;
- 50–60 cm – ciemna ziemia z dużą liczbą skorup, w jednej części zarejestrowano warstwę otoczaków, ceramika głównie „lateńska”;
- 60–70 cm – ciemna warstwa ziemi z domieszką jasnej gliny i grudkami polepy, na całej powierzchni występowała warstwa płaskich kamieni wapiennych i łupku, liczne znaleziska ceramiki (m.in. naczynie miniaturowe), głównie lateńskiej;
- 70–80 cm – jednolita, ciemna ziemia z grudkami polepy i nielicznymi fragmentami ceramiki lateńskiej (głównie duże naczynia zasobowe);
- 80–90 cm – jednolita, ciemna ziemia z dużą ilością polepy, ułamki naczyń (głównie zasobowych);
- 90–100 cm – duża ilość ceramiki (także o starannie gładzonych powierzchniach), kości (także róg zwierzęcy), duże fragmenty polepy;
- 100–120 cm – ziemia czarna, wilgotna, z dużą ilością ceramiki łużyckiej i kości zwierzęcych;
- 120–150 cm – czarna, wilgotna ziemia.

¹⁹ Informacja ta jest trudna do zweryfikowania, ponieważ z dostępnych źródeł wiadomo, że jedynym miejscem, w którym badania G. Raschkego sięgnęły głębiej niż poziom pierwotnej posadzki kamiennej, był niewielki sondaż przy „zakłóceniach w murze” w południowej części kaplicy (G. Raschke 1940).

²⁰ Bardzo frapująca jest tutaj informacja o obecności fragmentów „cegły”. Biorąc pod uwagę opis głębiej posadowionych warstw, gdzie autor używa określenia „cegły” w kontekście nawarstwień ewidentnie prehistorycznych, należy przypuszczać, że chodzi tu zapewne o grudki polepy.

²¹ Autor dziennika sugeruje, że „prawdopodobnie chodzi o bruk romański, ponieważ na tym samym poziomie na zewnątrz także zanotowano podobny bruk romański”. Skupisko kamieni zostało udokumentowane rysunkowo, brak jednak dokładniejszego opisu.

Badania na zewnątrz rotundy

Od pierwszych sezonów wykopaliskowych badania archeologiczne w bezpośrednim otoczeniu rotundy przebiegały w zasadzie równocześnie z pracami konserwatorskimi. Choć planowe prace prowadzono niezwykle skrupulatnie, to w wypadku nawarstwień przylegających do murów rotundy (i ogólnie badań wokół murów) sytuacja jest niezwykle trudna. W swoim sprawozdaniu oraz w innych publikacjach A. Kietlińska skupiła się przede wszystkim na wynikach uzyskanych w obrębie tzw. odcinka mieszkalnego i tzw. odcinka wałowego, natomiast badania we wnętrzu rotundy i w jej bezpośrednim otoczeniu potraktowała wyjątkowo ogólnikowo. Dopiero krytyczne spojrzenie na zachowane źródła (zdjęcia, dokumentację polową, dzienniki badań, inwentarze) w świetle najnowszych badań weryfikacyjnych (2013–2017) uświadamia, że bez pełnej analizy całości dostępnych źródeł, włącznie z materiałem ruchomym, nie sposób podsumować wyników powojennych badań prowadzonych wokół rotundy ani rzetelnie skorelować ich z wynikami badań najnowszych. Zdani więc jesteśmy prawie wyłącznie na informacje opublikowane przez A. Kietlińską. Nawarstwienia przylegające do rotundy przy wschodniej ścianie apsydy opisała ona w sposób następujący²²:

- humus współczesny;
- gruz ceglany o bardzo nieregularnym przebiegu dolnej granicy;
- pod gruzem ceglany znajdował się gruz kamienia wapiennego, z którego zbudowana jest rotunda; na tym etapie wykop osiągnął poziom odłonięcia fundamentów średniowiecznych budowli przykaplicznych oraz średniowiecznego dziedzińca zamkowego; na tej głębokości były ślady przebudowań rotundy w postaci cienkich pokładów zaprawy wapiennej;
- pod ostatnim pokładem zaprawy rozciągała się warstwa brunatnej ziemi (poziom odsadzki fundamentowej).

Na wschód od rotundy natrafiono na relikty drewnianej drogi, która okalała budowlę. Najmłodszy poziom stanowiły porozrzucone deski o szerokości około 0,3 m i długości do 2,5 m. Jak wynika z dokumentacji fotograficznej, relikty znajdowały się bezpośrednio pod wyraźnie widoczną w profilu warstwą gruzu wapiennego (il. 4.1.14a,b). Na niej spoczywała gliniasta, ciemna ziemia, łączona z okresem funkcjonowania zamku, na której zalegały pokłady destruktywne kamiennych i ceglanych oraz bruk z otoczaków²³.

²² A. Kietlińska 1960, s. 79–80.

²³ PMA Warszawa, DdN, negatywy 16177 i 16178.

Il. 4.1.14a,b Relikty drewnianej drogi obiegającej rotundę. W profilu północnym tuż nad poziomem drogi dobrze widoczna młodsza warstwa budowlana związana z budową zamku ¶ Remains of the wooden

road encircling the rotunda. In the northern profile, just above the level of the road, the younger building layer associated with the construction of the castle is visible

Drugą nawierzchnię, lepiej zachowaną, tworzyły deski o szerokości około 0,2 m i długości 2,5 m. Z jednej strony opadała ona w kierunku apsydy, przy czym różnica poziomów pomiędzy końcami desek sięgała do 0,2 m. Najlepiej zachowała się konstrukcja poziomego czwartego. Długość odkrytej partii wynosiła ponad 5 m. Deski były ułożone równolegle i obcięte na końcach. Gdzieś zacho- dzily na siebie, w innych miejscach znajdowały się puste przestrzenie. W deski lub między nie, w odległości od 0,1 do 0,2 m od krańców, wbite były niewielkie kołeczki służące do mocowania. Niektóre z nich znajdowały się poza linią desek. Przebieg ulicy od strony rotundy był bardzo nieregularny, wyrównany zaś po stronie przeciwległej. Deski najstarszego zbadanego pokładu ułożono na legarach o długości do 3 m i również umocowano kołeczkami. Droga przebiegała w odległości kilku metrów od ściany kaplicy, odwzorowując kolisty kształt murów (il. 4.1.15). Ulica była związana z okresem funkcjonowania rotundy, a granice czasowe jej użytkowania wyznaczają daty budowy kaplicy i wzniesienia zamku, czyli sięgają one najpóźniej od XII do końca XIV wieku²⁴.

Po południowej i południowo-wschodniej stronie rotundy badania prowadzono w ramach kilku wykopów, jednak brak całościowego planu uniemożliwia ich precyzyjną lokalizację. Autor badań podaje, że w bliskiej odległości od rotundy odkryto fundamenty budynku murowanego.

Il. 4.1.15 Widok od strony rotundy na legary, na których spoczywała drewniana droga ¶ View from the rotunda on the joists on which the wooden road rested

²⁴ A. Kietlińska pomija niestety opis wczesnośredniowiecznych nawarstwień poniżej drogi. Częściowo zapewne dlatego, że na tym etapie badań na większości odcinków wstrzymano dalszą eksplorację, uznając poziom drogi za współczesny najstarszej fazie użytkowania rotundy.

Il. 4.1.16 Wykop od strony zachodniej przy wejściu do rotundy, w profilu widoczne skupisko kości ¶ Trench from the west at the entrance to the rotunda; in the profile, a concentration of bones can be seen

W wąskim przekopie między nimi a rotundą stwierdzono intensywnie czarną ziemię, w niej zaś „szkielet ludzki bez wyposażenia grobowego, połowę drugiego szkieletu ze śladami trumny oraz kości ludzkie bezładnie rozrzucone”. Orientacja pochówków czy dokładniejsza lokalizacja konkretnych grobów na obecnym etapie badań nie jest możliwa do ustalenia²⁵. W dzienniku badań znalazła się także wzmianka, że w pobliżu kości odnaleziono płytę kamienną z piaskowca, czemu towarzyszyła sugestia, że pierwotnie mogła to być płyta nagrobna²⁶.

Na zachód od rotundy wykopaliska doprowadzono do poziomu jej progu (il. 4.1.16). Przed wejściem głównym odkryto fundamenty kamienno-ceglanych budynków

²⁵ Choć w „dzienniku K. Dąbrowskiego” pod datą 8 września 1950 r. znajduje się opis okoliczności odnalezienia pochówku, to jednak nie wiadomo, do którego ze wzmiankowanych grobów należy odnieść te informacje. Grób odnaleziono na głębokości 1,24 m, w arze 161, na działce H, w warstwie III. Jego długość wynosiła około 2,15 m, a szerokość 0,55 m, wspomniane są także ślady drewnianej obudowy wzdłuż boków. Zorientowany był prawdopodobnie w kierunku E–W. Znajdowały się w nim dwie czaszki i „sporo piszczeli”. 15 września 1952 r. odnotowano „groby” oraz części szkieletów na terenie znajdującym się na południowy wschód od rotundy, nie wiadomo jednak, o jakie pochówki chodzi.

²⁶ Zapis z 23 września 1952 r. w „dzienniku K. Dąbrowskiego”. W związku z tym, że od strony południowo-wschodniej znajdowały się relikty murów zamkowych, nie jest wykluczone, że w tym wypadku chodziło o pozostałości jakiegoś detalu architektonicznego.

zamkowych i ograniczono się do odsłonięcia korony murów²⁷. Pod warstwą gruzu i brunatną ziemią z fragmentami zaprawy wapiennej odnotowano warstwę trzasek drewnianych, która według autora badań miała być poziomem z czasów funkcjonowania rotundy. Także w tym miejscu natrafiano na pozostałości szkieletów, o czym świadczą jedynie nieliczne zachowane zdjęcia²⁸.

BADANIA W LATACH 2013–2017

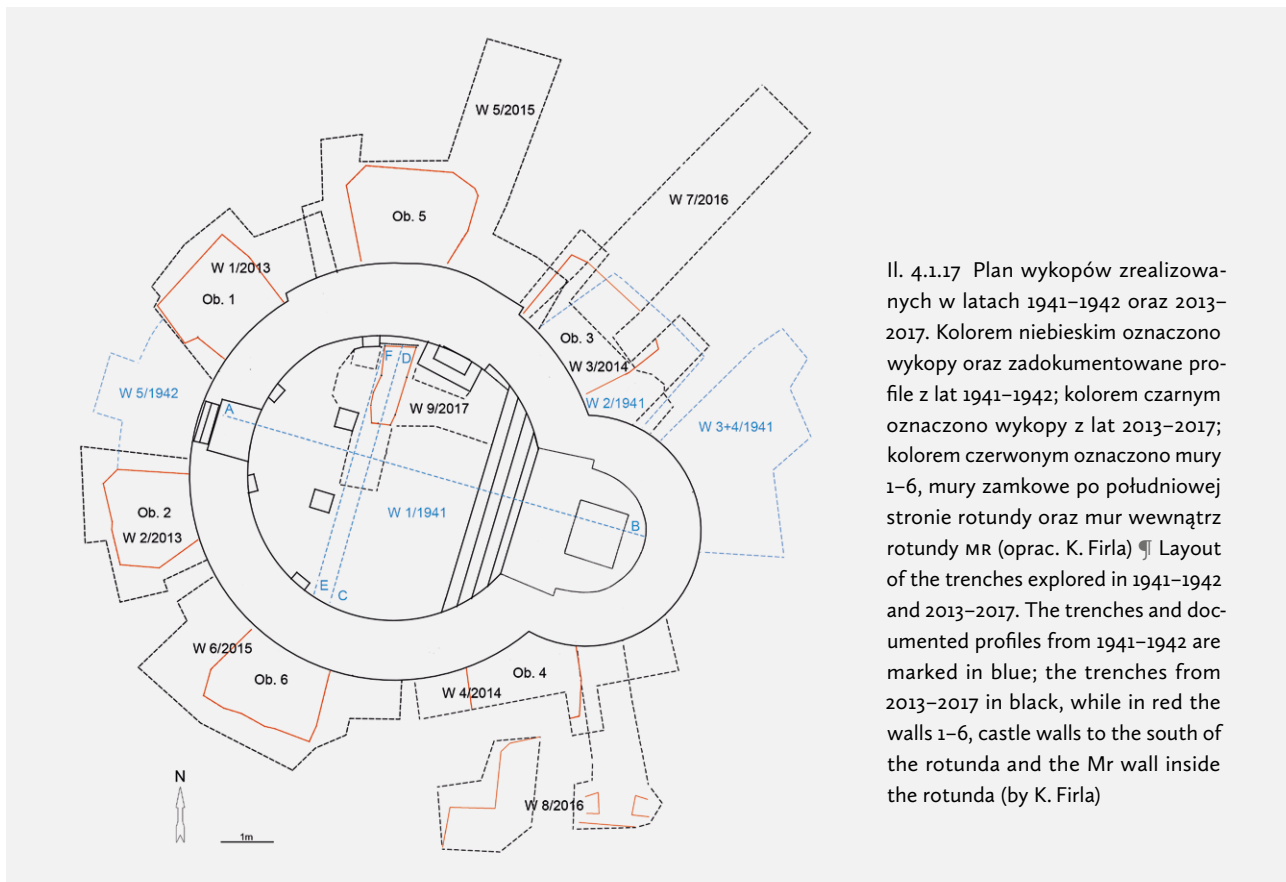
Jednym z głównych zadań realizowanych w ramach badań weryfikacyjnych podjętych w 2013 roku była eksploracja newralgicznych miejsc, która rzuciłaby nowe światło na niektóre zagadnienia architektoniczno-stratygraficzne. W trakcie pierwszego sezonu badawczego wyjaśniono kwestię dwóch zagadkowych murów odkrytych przez G. Raschkego przed wejściem do rotundy (przypory 1 i 2), ponadto w wykopie 1 nieoczekiwanie odkryto część oryginalnego muru fundamentowego rotundy wraz z przylegającymi do niego nawarstwieniami. W konsekwencji odsłaniania kolejnych przypór podczas następnych kampanii wykopaliskowych pojawiały się nowe pytania, przy czym uwagę skupiono m.in. na odsłonięciu i przebadaniu nieznanych do tej pory elementów architektonicznych oraz ich odniesieniu do pierwotnej budowli romańskiej. W ramach sondażu prowadzonych w 2015 i 2016 roku badania objęły w pewnym zakresie także teren znajdujący się w bezpośrednim otoczeniu rotundy, co pozwoliło na częściową korelację ustaleń z wynikami prac A. Kietlińskiej (il. 4.1.17). Choć przeprowadzone badania przyniosły wiele nowych danych, to niemalże kompletne wyeksplorowanie nawarstwień przylegających bezpośrednio do rotundy, będące skutkiem wcześniejszych działań terenowych oraz prac rekonstrukcyjnych, w znacznym stopniu ograniczyło możliwość ich jednoznacznej interpretacji.

Wykop 1/2013

Wykop 1 o wymiarach 3,5 × 1 m wytyczono po lewej stronie drzwi wejściowych do rotundy, częściowo więc pokrywał się on z wykopem 5/1942 oraz badaniami prowadzonymi

²⁷ Z zachowanej dokumentacji wynika, że udokumentowano tu relikty przypór 1 i 2, nie wnikając jednak w ich interpretację. Uznano je za pozostałości bliżej niezidentyfikowanej zabudowy zamkowej.

²⁸ Niewykluczone, że widoczne na zdjęciach archiwalnych pozostałości szkieletów należą do pochówków odkrytych podczas badań G. Raschkego (wykop 5/1942), część szkieletów nie została bowiem wówczas wydobyta w całości i została zasypiana.

Il. 4.1.17 Plan wykopów zrealizowanych w latach 1941–1942 oraz 2013–2017. Kolorem niebieskim oznaczono wykopy oraz zadokumentowane profile z lat 1941–1942; kolorem czarnym oznaczono wykopy z lat 2013–2017; kolorem czerwonym oznaczono mury 1–6, mury zamkowe po południowej stronie rotundy oraz mur wewnątrz rotundy MR (oprac. K. Firla) ¶ Layout of the trenches explored in 1941–1942 and 2013–2017. The trenches and documented profiles from 1941–1942 are marked in blue; the trenches from 2013–2017 in black, while in red the walls 1–6, castle walls to the south of the rotunda and the Mr wall inside the rotunda (by K. Firla)

Il. 4.1.18a Wykop 1/2013, profil zachodni. Pod warstwą zasypu kamienno-ceglanego widoczne są relikty trumny *in situ* (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 1/2013, western profile – beneath the layer of the rubble stone and brick fill, one can see relics of the coffin *in situ* (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.1.18b Wykop 1/2013, profil północny (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 1/2013, northern profile (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

w latach 50. XX wieku (ar 152). Po zdjęciu humusu odsłonięto odsadzkę muru rotundy, a na głębokości około 35–40 cm od powierzchni – koronę muru dostawionego do nawy głównej, który zinterpretowano jako przyporę (obiekt 1; j.s. 3). Wykop poszerzono w kierunku zachodnim i kontynuowano badania w ramach sondażu o wymiarach 2 × 1,5 m²⁹. Zarejestrowano niezaburzony układ warstw oraz odsłonięto lico pierwotnego muru romańskiego do głębokości jego posadzenia. Po osiągnięciu calca i udokumentowaniu profili w całości odkryto obiekt 1. Posadowienie fundamentu nawy głównej i nowo odkrytej przypory znajdowało się na tym samym poziomie, a fundament przypory nie był przewiązany z murem rotundy.

Do głębokości około 0,9 m eksplorowano nawarstwienia wtórne, zawierające nieliczny materiał zabytkowy, datowany od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych (j.s. 4). Nawarstwienia te można zapewne powiązać z pracami restauratorskimi prowadzonymi w latach 50. Bezpośrednio pod nimi odkryto fragmenty mocno zniszczonych warstw wczesnośredniowiecznych w postaci dobrze zachowanych drewnianych desek (zapewne resztek trumny) wraz z ludzkimi kośćmi (j.s. 5a) i zalegającej miejscami warstwy o niewielkiej miąższości, która była intensywnie przemieszana z drobnymi okrzeskami wapiennymi (j.s. 5b). W części wschodniej, przylegającej do murów, nie zarejestrowano warstwy okrzesków (prawdopodobnie została ona całkowicie zniwelowana w trakcie prac remontowych). Bardzo dobrze zachowana i widoczna w profilu deska o długości ponad 1,3 m mogłaby wskazywać na pozostałości trumny *in situ*, usytuowanej w kierunku NNE–WWS, zgodnie z przebiegiem muru. Poniżej odnotowano gliniastą, ciemnobrunatną warstwę o miąższości do 10 cm, z nielicznymi fragmentami wczesnośredniowiecznej ceramiki i drobnymi grudkami polepy, niezawierającą żadnych okrzesków wapiennych. W spągu natrafiono na skupisko nieprzepalonych płaskich kamieni wapiennych i otoczków rzecznych (j.s. 5c). Także w tym wypadku chodzi o mocno zniwelowaną warstwę kulturową z okresu wczesnego średniowiecza, która poprzedzała budowę kaplicy.

Zalegające poniżej nawarstwienia należy w pełni łączyć z okresem pradziejowym. Do poziomu calca występowała jednolita, gliniasta, szaro-czarna warstwa kulturowa, zawierająca stosunkowo liczny materiał ceramiczny, drobne grudki polepy i węgle drzewne. Cezurę między młodszymi

²⁹ Wokół rotundy biegła instalacja elektryczna umieszczona bez nadzoru archeologicznego. W trakcie badań okazało się, że kabel został położony na wszystkich sześciu przyporach, w znacznej mierze niszcząc ich warstwy wierzchnie, a częściowo także mury.

Il. 4.1.19 Wykop 2/2013, profil zachodni (fot. Z. Jagosz-Zarzycka)
 Trench 2/2013, western profile (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.1.20 Wykop 2/2013, profil zachodni. W profilu widoczny częściowo zachowany układ nawarstwień (fot. Z. Jagosz-Zarzycka)
 Trench 2/2013, western profile – in this profile, the partially preserved sedimentation is visible (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.1.21 Wykop 3/2014, korona muru 3 (fot. Z. Jagosz-Zarzycka)
 Trench 3/2014 – top of the wall no. 3 (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

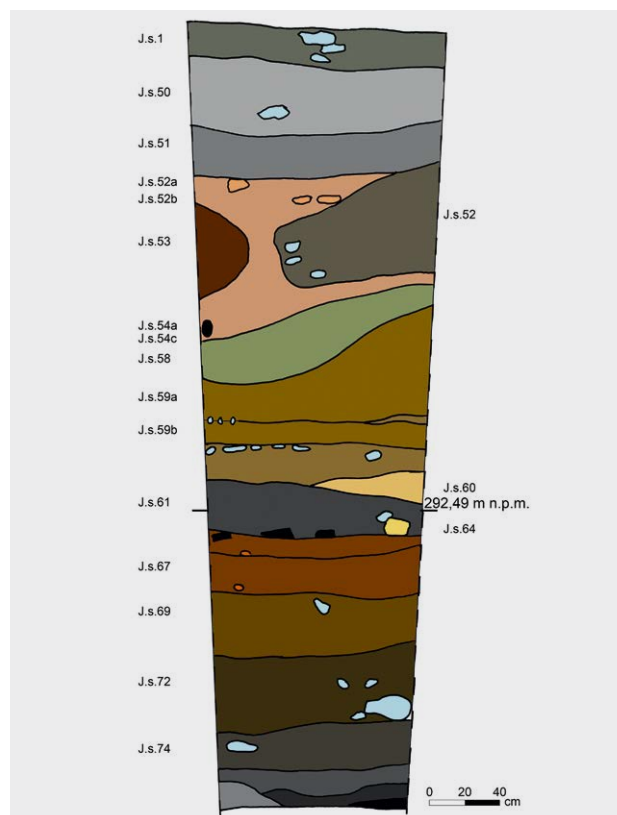

Il. 4.1.22a Wykop 7/2016, profil północny (fot. Z. Jagosz-Zarzycka)
 Trench 7/2016, northern profile (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

nawarstwieniami związanymi z kulturą puchowską (j.s. 6a) a starszym osadnictwem wczesnej epoki żelaza (j.s. 7; 8) stanowiło zapewne zarejestrowane na poziomie F zwarte skupisko kamieni, w którego skład wchodziły nieprzepracowane płyty wapienne i otoczaki (j.s. 6b). Calec występował na głębokości 1,75 m, czyli 1,4 m poniżej poziomu odsadzki fundamentowej (il. 4.1.18a,b).

Wykop 2/2013

Wykop 2 o wymiarach 2,5 × 1 m wytyczono po prawej stronie wejścia do rotundy. Częściowo pokrywał się on z wykopem 5/1942. Po odsłonięciu odsadzki fundamentowej oraz korony muru dostawionego do nawy głównej wykop został poszerzony w kierunku południowym do wymiarów 3 × 2,3 m. Po uzyskaniu pełnego zarysu muru dobudowanego do nawy głównej (obiekt 2; j.s. 10) został on udokumentowany i badania na tym poziomie wstrzymano. Obiekt został zinterpretowany jako przypora. Odsłaniane nawarstwienia miały charakter wtórny, powstały w wyniku działań wykopaliskowych G. Raschkego oraz prac wykopowych przy rekonstrukcji rotundy w latach 50. Jedynie w części zachodniej,

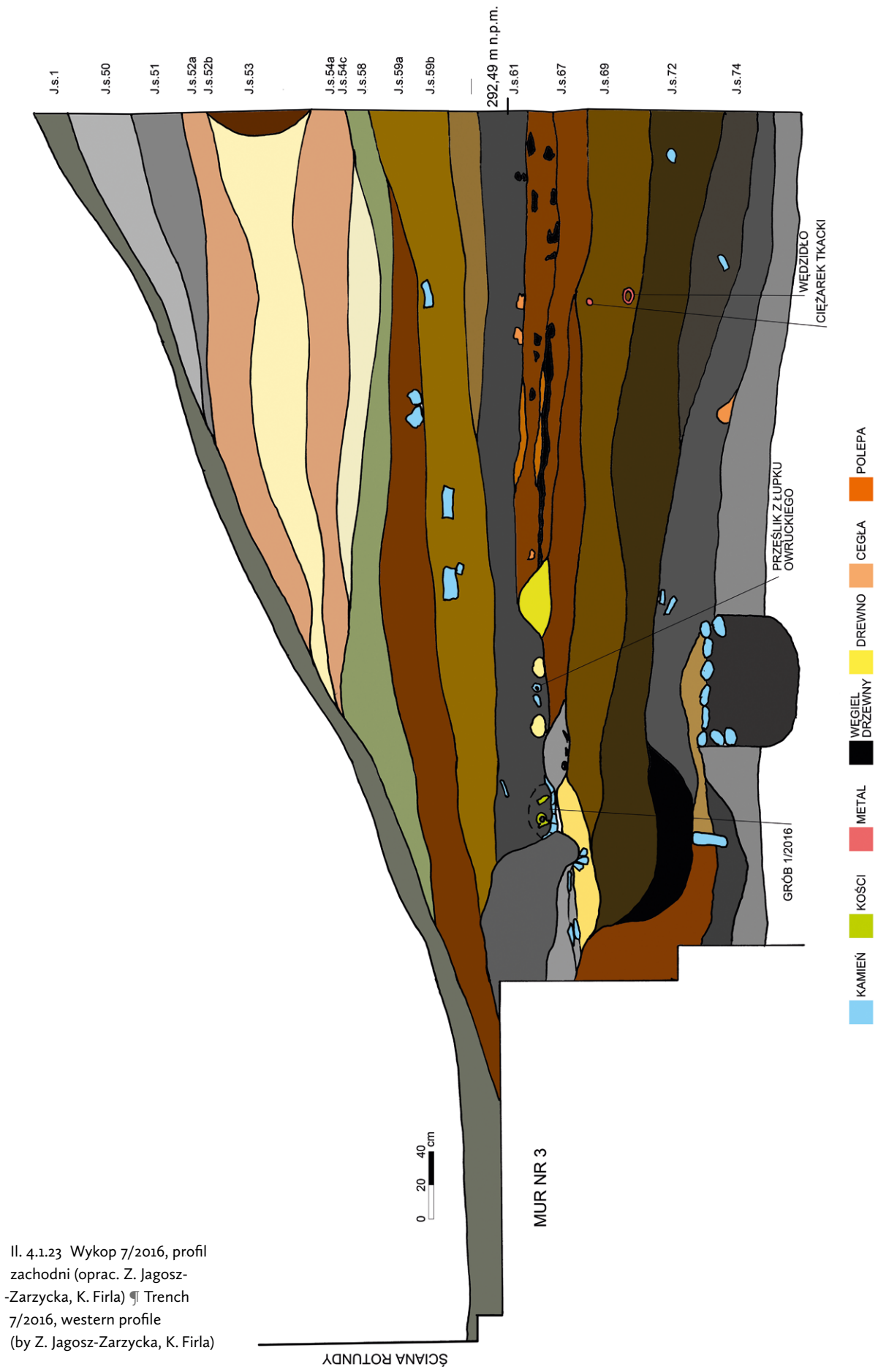
Il. 4.1.22b Wykop 7/2016, profil północny (oprac. Z. Jagosz-Zarzycka)
 Trench 7/2016, northern profile (by Z. Jagosz-Zarzycka)

w wąskim pasie między zewnętrznym licem przypory a skarpią, w bardzo niewielkim zakresie uchwycono warstwę budowlaną i destrukcje kamienne, których na tym etapie badań nie można było jednak powiązać z konkretnymi pracami budowlanymi (j.s. 12; 13) (il. 4.1.19–20; 7.4.7).

Wykop 3/2014 + 7/2016

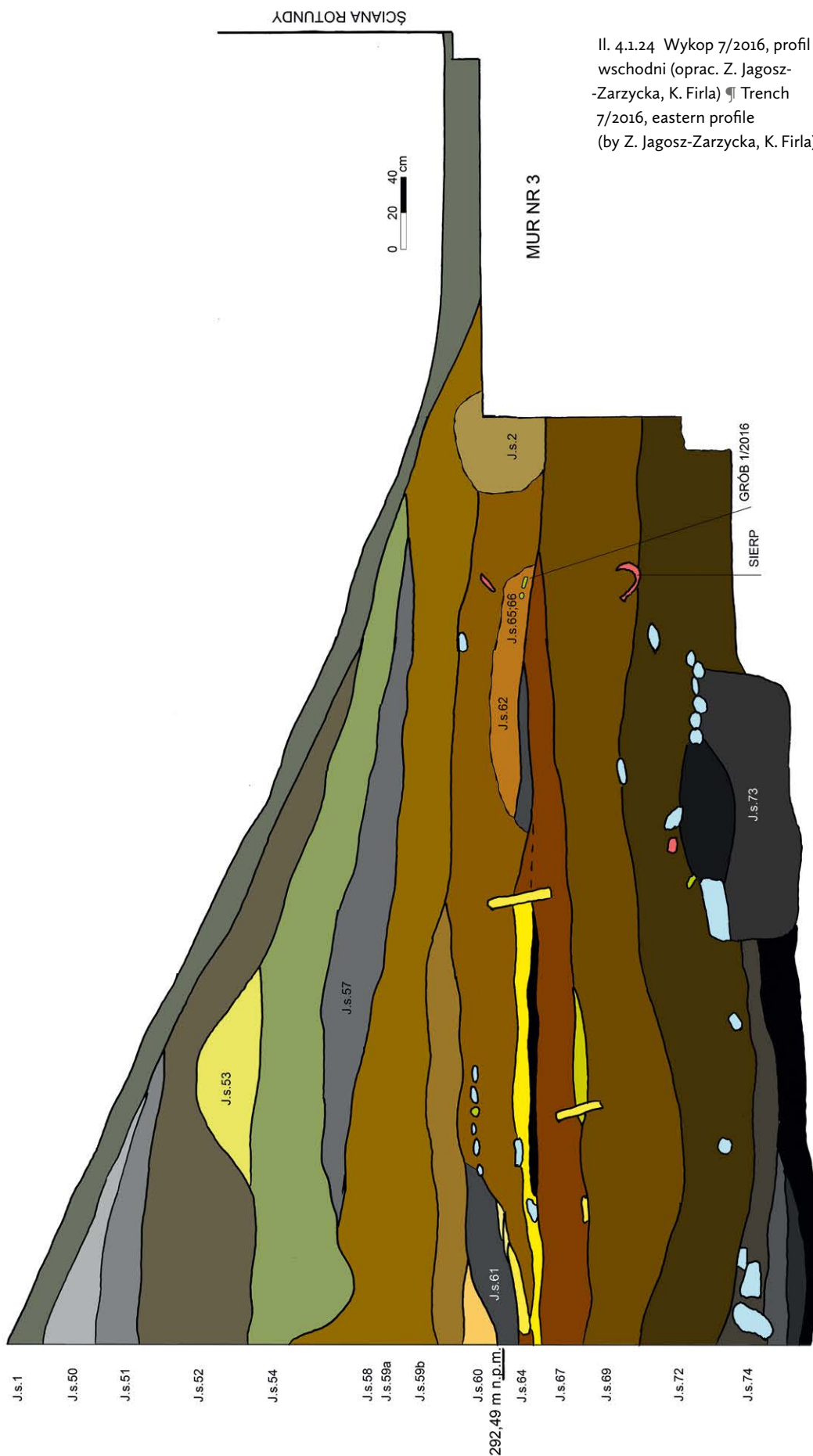
Wyniki badań uzyskane podczas pierwszego sezonu wykopaliskowego skłaniały do kontynuowania eksploracji w kolejnych newralgicznych punktach, czyli w miejscach styku nawy i apsydy od strony północnej i południowej. Wykop 3 o wymiarach 2 × 1,5 m zlokalizowano po północnej stronie rotundy. Obszar badań pokrywał się z wykopem 2/1942, a głównym ich celem była analiza stanu zachowania fundamentu rotundy oraz wątku budowlanego styku nawy i apsydy, ponadto zaś weryfikacja obiektu kamiennego odkrytego podczas badań w 1941 roku. Po zdjęciu pierwszej warstwy odsłonięto odsadzkę i wschodni fragment muru kamiennego (obiekt 3 – przypora 3; j.s. 14).

Od tej strony dotarto do poziomu calca, odsłonięto w całości styk muru przypory i nawy głównej oraz

Il. 4.1.23 Wykop 7/2016, profil zachodni (oprac. Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla) | Trench 7/2016, western profile (by Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla)

Il. 4.1.24 Wykop 7/2016, profil wschodni (oprac. Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla) Trench 7/2016, eastern profile (by Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla)

Il. 4.1.25a Wykop 7/2016, profil północny, poziom 5, miejsce odkrycia drewnianej rury wodociągowej z żelazną obejmą (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 7/2016, northern profile, level 5 – place of the discovery of the wooden water pipe with an iron clamping ring (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.1.25b Wykop 7/2016, poziom 5, żelazna obejma i pozostałości drewnianej rury wodociągowej (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 7/2016, level 5 – the iron clamping ring and remains of the wooden water pipe (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

osiągnięto głębokość posadowienia obu murów. Eksploracja wykazała, że w tym miejscu zalegały wyłącznie nawarstwienia wtórne, związane z pracami konserwatorskimi prowadzonymi w latach 50. W ich wyniku mur fundamentowy został zatarty zaprawą cementową, co uniemożliwiło

Il. 4.1.26 Jasna gliniasta warstewka, w której zalegały pozostałości drewnianej rury wodociągowej (poziom 6) (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Bright thin clay layer in which remains of the water pipe were found (level 6) (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

analizę pierwotnych struktur. Jedynie po odczyszczeniu profilu północnego ukazał się nienaruszony układ warstw pradziejowych.

W celu uzyskania skrajnych punktów korony muru poszerzono wykop w kierunku północnym i wschodnim, uzyskując dwa wąskie sondáže po obu stronach przypory. W części północnej na głębokości około 0,6 m osiągnięto poziom warstw pierwotnych. Bezpośrednio do muru przylegała tam gliniasta warstwa z żółto-brązowymi przeplamieniami (j.s. 16a), której granica przebiegała równoległe do muru przypory i wyróżniała się na tle starszej, jednolitej warstwy ciemnobrązowej (j.s. 16b) (il. 4.1.21). Na tym poziomie badania zostały wstrzymane.

W 2016 roku badania kontynuowano w części północno-wschodniej, nawiązując do wyników prac sprzed dwóch lat. Wykop 7 o wymiarach 8 × 1,5 m zlokalizowano na przedłużeniu wschodniej ściany wykopu 3/2014, równoległe do wschodniego lica muru przypory 3. Od strony północnej wchodził on w zbocze skarpy, gdzie spodziewano się natrafić na niezaburzony układ nawarstwień. Przede wszystkim odsłonięto koronę muru przypory 3, a wykop doprowadzono do calca na głębokości maksymalnej 4,6 m (il. 4.1.22a,b; 4.1.23–24).

W najwyższej położonej części północno-wschodniej do głębokości 0,8 m zarejestrowano trudne do zinterpretowania warstwy destrukcyjne, związane zapewne z inwestycjami budowlanymi prowadzonymi na początku XX wieku (j.s. 50; 51). Poniżej zalegała brązowa, próchnicza ziemia z niewielką ilością zabytków ruchomych, którą należy wiązać z okresem funkcjonowania parku założonego po zaniku obiektów zamku górnego. Pod warstwą parkową

Il. 4.1.27 Strop drewnianej drogi obiegającej rotundę od strony północnej (poziom 9) (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Top part of the wooden road running around the rotunda from the N (level 9) (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

wyróżniały się nawarstwienia o charakterze destrukcyjnym, zawierające rozdrobnione cegły i gruz kamienny (j.s. 52a). Pod nimi znajdował się pokład brązowej, sypkiej ziemi z jasnymi przeplamieniami oraz niewielką ilością drobnych kamieni łamanych (j.s. 52b). W części południowej warstwy te zostały prawie całkowicie usunięte, co mogło nastąpić najpóźniej w trakcie prac remontowych prowadzonych w latach 50. Przebieg dolnej granicy wskazuje na nieznaczny spadek w kierunku południowym.

Na głębokości 1,4 m (przy północnym profilu) na całej powierzchni natrafiono na pokłady rdzawego i szarego żwiru rzecznego, całkowicie pozbawione domieszki gliniastej i niezawierające materiału zabytkowego (j.s. 53; 54a; 57). W części północnej, w obrębie niezbyt wyraźnego przegłębienia, bezpośrednio pod pokładami żwiru odkryto część drewnianej rury z metalową obejmą, która przebiegała w kierunku N-S, z lekkim opadem ku południowi (il. 4.1.25a,b). Rura była osadzona w jasnej, ilastej warstewce podsypki (j.s. 54c), w piętnastocentymetrowym rowie zagłębionym około 10 cm w gliniasto-żwirowej warstwie znajdującej się poniżej (j.s. 58) (il. 4.1.26). Na całej powierzchni

Il. 4.1.28 Ostatni, najlepiej zachowany poziom drewnianej drogi (poziom 11) (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ The last, best-preserved level of the wooden road (level 11) (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

wykopu nawarstwienia żwirowe zalegały ostrym rozgraniczeniem na gliniastej, brązowoszarej warstwie z dużą zawartością drobnych kamieni, z pojedynczymi, większymi kamieniami otczakowymi, a także grudkami polepy i licznymi węgielkami drzewnymi (j.s. 58). Nie zarejestrowano żadnych konstrukcji drewnianych, nie stwierdzono również większego udziału domieszki organicznej. Warstwę tę należy zapewne wiązać z okresem funkcjonowania muranego zamku.

Na głębokości 2,2 m (przy profilu północnym) na całej powierzchni wykopu odnotowano – w różnym nasyceniu – okrzeski kamienne oraz rozmaitej wielkości łamane kamienie o regularnym kształcie (największe miały kilkadziesiąt centymetrów długości), które w części północnej zalegały bezpośrednio na rdzawej, organicznej warstwie, miejscami z uchwytnymi negatywami desek – prawdopodobnie relikami drogi (j.s. 59a; 59b) (il. 4.1.27). W południowej części wykopu na odcinku o szerokości 1,5 m od przypory ukażała się miękka, gliniasta warstwa z jasnymi przeplamieniami, bez składnika próchniczego, węgla drzewnych czy polepy (j.s. 62a).

Il. 4.1.29 Wykop 7/2016, poziom 11 (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 7/2016, level 11 (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.1.31 Wykop 7/2016, poziom 15, obiekt mieszkalny z reliktem drewnianej kłody (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 7/2016, level 15 – residential facility with remnants of a wooden log (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.1.30 Wykop 7/2016, poziom 14, w profilu widoczne palenisko (j.s. 60) i warstwa dranic (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 7/2016, level 14 – hearth (j.s. 60) and the layer of slats are visible in the profile (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.1.32 Obiekt mieszkalny i pochówek 1/2016 (poziom 16) (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Residential facility and grave 1/2016 (level 16) (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.1.33 Warstwa cementarna i pochówek 1/2016, widok od strony rotundy (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Burial layer and grave 1/2006, view from the rotunda (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.1.34 Wykop 7/2016, poziom 17, część południowa wykopu po usunięciu pochówku 1/2016 (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 7/2016, level 17 – southern section of the trench after removing grave 1/2016 (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

W części północnej po zdjęciu około 10–15 cm warstwy próchnicznej udokumentowano kolejny poziom drogi (poziom II), zbudowanej z ułożonych na legarach desek o szerokości około 15 cm (il. 4.1.28). Całkowita szerokość drogi jest trudna do określenia z powodu stanu zachowania desek, zapewne jednak nie przekraczała ona 2,2 m. Ciąg komunikacyjny przebiegał na linii N–S (tak samo jak poziom wyżej), jedynie nieznacznie przesunięto go w kierunku zachodnim (il. 4.1.29).

Pod relikdami drogi występowała sypka, jednolita, gliniasta warstwa z drewnem i grudkami polepy, przy czym nie stwierdzono obecności dranic czy desek. W północno-zachodnim narożniku natrafiono na szarozółte nawarstwienia bez domieszki organicznej. Widoczne w profilu wyraźne rozgraniczenie wskazuje na charakter niwelacyjny tych nawarstwień i należy je wiązać z przygotowaniem terenu do położenia drewnianej drogi.

Poziomy odkrywane poniżej były całkowicie odmienne i świadczyły o mieszkalnym charakterze zabudowy. W północno-zachodnim narożniku znajdowało się skupisko

mniejszych kamieni otoczakowych pokryte zwartą warstwą przepalanej czerwonej gliny. W profilu przejawiało się ono jako soczewkowane przegłębienie, ograniczone od dołu rdzawobrazową warstewką (j.s. 60), przykrywające ciemnoszarą warstwę z jasnymi przeplamieniami, kawałkami niepalonego drewna, grudkami polepy i węglami drzewnymi (j.s. 61). Dno przepalonej warstwy z otoczakami (palenisko?) spoczywało na fragmentarycznie zachowanej warstwie dranic, od której oddzielała je kilkucentymetrowa warstewka szarozółtej gliny³⁰ (il. 4.1.30).

Z kolejnym etapem zabudowy należy wiązać odkryte na głębokości około 1,7 m (poziomy 15–16) dwie drewniane kłody (j.s. 63a), ułożone równolegle wzdłuż linii E–W, w odległości 0,5 m od siebie, a także pionowo wbity drewniany kołek (widoczny w profilu zachodnim). Na północ od nich zarejestrowano sekwencję nawarstwień świadczących o funkcjonowaniu obiektu mieszkalnego (j.s. 61), przy czym badania

³⁰ Drewno zachowało się na bardzo małym odcinku, związek paleniska i warstwy dranic jest zatem trudny do określenia.

Il. 4.1.35 Wykop 7/2016, poziom 20, spąg warstwy wczesnośrednio-wiecznej, w części południowej widoczna granica wkopu biegnącego równolegle do muru 3 (j.s. 70) (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 7/2016, level 20 – bottom of the early medieval layer; in the southern section, the border of the trench running parallel to the wall no. 3 can be seen (j.s. 70) (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

uchwyciły co najmniej dwie fazy jego użytkowania (j.s. 64) (il. 4.1.31). Kłody spoczywały na warstwie wapiennych okrzesków i były w nią częściowo zagłębione (j.s. 66b). Między nimi znajdowała się gliniasta ziemia z jasnymi przeplamieniami, przemieszana z okrzeskami wapiennymi (63b), prawdopodobnie tożsama z tą warstwą, która występowała w południowej części wykopu na tzw. odcinku cementarnym (il. 4.1.32).

Od poziomu drogi (poziomy 9–10) nawarstwienia rejestrowane w południowej części wykopu wyraźnie się odróżniały od tych z części północnej. Występowała tutaj zbita, ciemnobrunatna ziemia z różnym nasyceniem jasnych przeplamień, z drobnymi kamieniami, pojedynczymi okrzeskami wapiennymi i drewnianymi węglami

Il. 4.1.36 Wykop 7/2016, poziom 20, spąg warstwy wczesnośrednio-wiecznej, w części północnej widoczna belka obiektu mieszkalnego (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 7/2016, level 20 – bottom of the early medieval layer; in the northern section, a beam from the residential facility is visible (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

(j.s. 62b). Na głębokości około 1,5 m od powierzchni dzisiejszego terenu natrafiono na ślady drewnianej obudowy grobu (j.s. 65b), a około 5 cm niżej – na pochówek szkieletowy (grób 1/2015; j.s. 65a). Wzdłuż boków zachowane były resztki drewnianej obudowy, na dnie uchwycono je tylko śladowo, większość kości spoczywała bezpośrednio na zbitej warstwie okrzesków wapiennych (j.s. 66b). Pochówek był zorientowany na linii NWW–SEE. Układ kości był mocno zaburzony, ale zbliżony do anatomicznego, z rękami wzdłuż ciała i głową skierowaną najprawdopodobniej w kierunku SEE. Grób zarejestrowano dopiero na poziomie występowania relikwów obudowy drewnianej. Na wcześniejszych poziomach zarys jamy grobowej nie był uchwytny (il. 4.1.33).

Il. 4.1.37a,b Wykop 7/2016, poziom 22, spąg warstwy związanej z kulturą łużycką (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 7/2016, level 22

Po usunięciu pochówku i warstwy, w której zalegał, na całym południowym odcinku odnotowano wyraźną warstwę okrzesków wapiennych oraz gruzu (j.s. 66b). Na niej miejscami była uchwytana cienka warstewka intensywnie przemieszana z węglami drzewnymi (j.s. 66a). W południowej części prawie wyłącznie występował gruz kamienny, w części północnej zaś warstwa ta była w znacznym stopniu przemieszana z ciemną, gliniastą ziemią, mniej wyraźna, choć czytelna na całej powierzchni wykopu (j.s. 67; 68) (il. 4.1.34).

Poniżej warstw budowlanych wydzielono jednolitą, brunatnoczarną warstwę kulturową z pojedynczymi kamieniami, węglami drzewnymi i polepą, o miąższości maksymalnej 0,4 m (j.s. 69a) – był to najstarszy poziom osadnictwa słowiańskiego. Jedynie przy przyporze, po usunięciu warstwy cmentarnej i budowlanej, zazna-czyła się ostro granica wkopu biegnąca równoległe do muru przypory. Wypełnisko wkopu tworzyła szara ziemia

– bottom of the layer associated with the Lusatian culture (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

przemieszana z szaro-żółtą gliną calcową, która nie zawierała żadnych znalezisk (j.s. 70) (il. 4.1.35). Podobny układ warstw zarejestrowano od wschodniej strony przypory 3 (wykop 3/2014; j.s. 16a). Wkop ten zagłębiał się wyraźnie w najstarsze warstwy wczesnośredniowieczne i prehistoryczne. Nawarstwienia poprzedzające budowę rotundy miały dość jednolity charakter i brak w nich jednoznacznych śladów po zabudowie, jedynie przy profilu północnym, na głębokości 3,5 m w spągu warstw wczesnośredniowiecznych odkryto niewielkie skupisko kamieni otczakowych i część belki, które stanowiły zapewne elementy obiektu mieszkalnego (j.s. 71) (il. 4.1.36). Dolna granica najstarszej warstwy wczesnośredniowiecznej była niezbyt czytelna.

Nawarstwienia zalegające niżej stanowiła jednolita, stalowoszara, gliniasta ziemia przemieszana z drobnymi grudkami polepy i węglami drzewnymi, od młodszych pokładów odróżniająca się nieznacznie jedynie mniejszą

Il. 4.1.38 Wykop 4/2014, korona muru 4 zlokalizowanego na styku nawy i apsydy od strony południowej (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 4/2014 – top of the wall no. 4 located at the meeting point of the nave and the apse from the S (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.1.39 Wykop 4/2014, profil zachodni przylegający do zewnętrznego lica muru 4 (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 4/2014 – western profile adjacent to the external face of the wall no. 4 (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

zawartością składnika organicznego (j.s. 72–74). Pewną cezurą między młodszymi nawarstwieniami związanymi z kulturą puchowską (j.s. 72) a starszymi warstwami łączonymi z kulturą łużycką (j.s. 73) mogło być zwarte skupisko nieprzepalonych kamieni otoczkowych i niewielkich kamieni wapiennych zarejestrowane w odległości 1,4 m od muru przypory, na głębokości około 2,2 m. Wokół kamieni występowały liczne węgle drzewne, większe grudki polepy i pojedyncze kości (j.s. 73) (il. 4.1.37a,b). Podobne zwarte skupisko nieprzepalonych kamieni otoczkowych przy północnym profilu odkryto na głębokości około 4,2 m.

Wykop 4/2014 + 8/2016

Wykop o wymiarach $2 \times 1,5$ m zlokalizowano symetrycznie do wykopu 3/2014 po południowej stronie kaplicy, na styku nawy głównej i apsydy. Po usunięciu dwóch warstw mechanicznych całą przestrzeń sondażu wypełniła korona muru kamiennego (obiekt 4 – przypora 4; j.s. 17) i dopiero po poszerzeniu wykopu odsłonięty został prawie w całości zarys muru przypory (il. 4.1.38). Zauważono, że w trakcie konserwacji kaplicy po obu jej stronach wykonano spoinowanie zaprawą cementową, przez co w tym miejscu wążek budowlany fundamentu nie został rozpoznany.

Na większości przebadanej powierzchni udokumentowano warstwy zasypiskowe (j.s. 18) i jedynie w poszerzeniu przy wschodnim licy muru odnotowano granicę starszego wykopu, przy czym w profilach częściowo uwidocznił się nienaruszony układ warstw do poziomu stropu nawarstwień wczesnośredniowiecznych. W górnych partiach była widoczna warstwa destrukcyjna, zawierająca duże ciosy kamienne z niewielką domieszką tłuczonych cegieł i pojedynczymi fragmentami ceramiki późnośredniowiecznej (j.s. 19). Poniżej występowała sypka, brunatnoczarna ziemia z przepalaniem beżowej gliny, zawierająca pojedyncze kości ludzkie (j.s. 20; 21) (il. 4.1.39). Ze względu na niewielką powierzchnię sondażu nie sposób jednoznacznie określić pochodzenia warstwy zawierającej zarówno kości ludzkie, jak i jasne wtręty beżowej gliny calcowej (mogła być związana najwcześniej z okresem budowy przypór albo też z późniejszymi pracami przy rozbudowie zamku). Na tym etapie prace badawcze wstrzymano na dwa lata.

W 2016 roku założono wykop 8. Badania w tym miejscu miały na celu rozpoznanie muru, którego reliktów są do dziś widoczne na powierzchni, a także jego ewentualnych relacji z przyporą 4 (il. 4.1.40). Na odcinku o długości 5 m odsłonięto reliktów kamiennej zabudowy zamkowej (mur 7; j.s. 43). Od strony zachodniej dzięki wąskiemu wykopowi połączono mur zamku z murem rotundy, a w części

Il. 4.1.40 Wykop 8/2016, kontynuacja badań z roku 2014, widok w kierunku południowym na odsłonięte mury zamku (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 8/2016 – continuation of the research from 2014; view towards the south on the uncovered walls of the castle (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

wschodniej odsłonięto koronę nieznanego dotąd muru związanego z murem zamkowym, którego szerokość wynosiła 1 m. Między wykopami pozostawiono relikty kamiennego muru zrekonstruowanego w latach 50. XX wieku. Mur zamku znajdował się w odległości 4 m od murów rotundy (il. 4.1.41–42). Był w całości zbudowany z kamienia, jedynie we wschodniej partii odnotowano wątki ceglane, jakimi uzupełniano mur kamienny prawdopodobnie od strony komnat. Stwierdzono także, że rekonstrukcja muru z lat 50., przebiegająca prostopadle do muru zamku i widoczna na powierzchni terenu, jest posadowiona na historycznych relikwach, które w przeszłości prawdopodobnie łączyły się w partii nadziemnej z przyporą 4. W części wschodniej wykop przy murze zamkowym sięgał głębokości 2,5 m. Eksploatowane nawarstwienia miały charakter zasypowy, zawierały bardzo wiele fragmentów ceramiki nowożytniej, kafli piecowych, ułamków naczyń szklanych, a także ceramikę budowlaną, m.in. fragment płytki posadzkowej. Znalezione też pojedyncze fragmenty kości ludzkich, które pochodziły ze zniszczonej warstwy cmentarnej.

Wykop 5/2015

Celem prac podjętych w 2015 roku było przebadanie nierozpoznanego dotychczas obszaru między sondażami 1/2013 i 3/2014, z założeniem przedłużenia wykopu od fundamentu rotundy na północ, w kierunku skarpy. Pierwotnie sondaż miał wymiary 3 × 1,5 m (wykop 5A), kiedy jednak okazało się, że większość powierzchni zajmuje kolejny mur, został

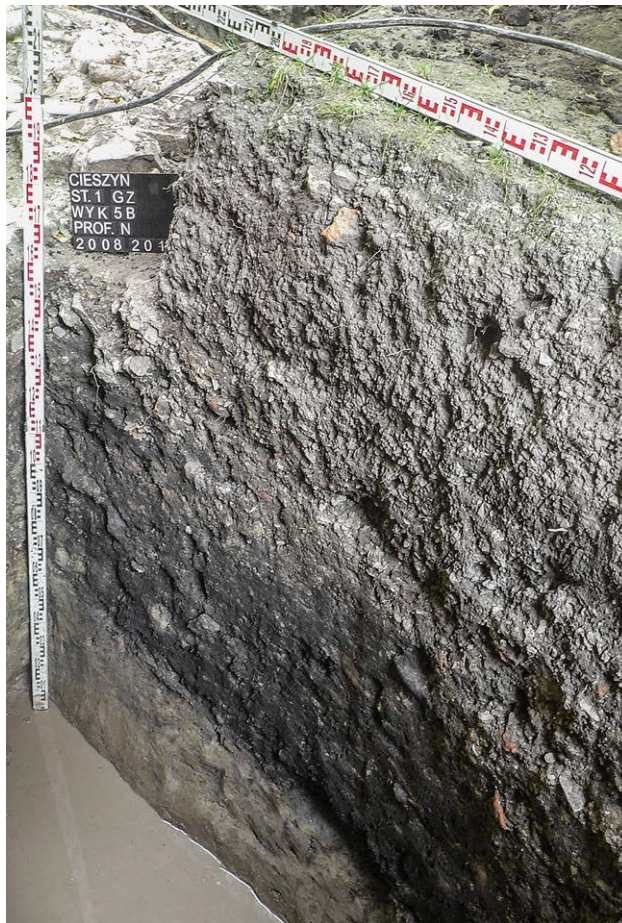
Il. 4.1.41 Wykop 8/2016, relikty murów zamku po południowej stronie rotundy (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 8/2016 – remains of the castle walls to the south of the rotunda (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.1.42 Relikty murów zamku po południowej stronie rotundy (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Remains of the castle walls to the south of the rotunda (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

poszerzony, aby można było uchwycić pełny zarys korony obiektu 5 (przypora 5; j.s. 22). Całość wykopu podzielono na kilka części, w ramach których dokumentowano nawarstwienia i profile (wykop 5B – zachodni, wykop 5C – wschodni).

Wykop 5B zlokalizowano między nowo odkrytą przyporą 5 a badaną w 2014 roku przyporą 3. W sondażu o wymiarach 2 × 1 m odsłonięto lico muru rotundy i obu przypór (1 i 5) do głębokości ich stopy. Fundament rotundy był całkowicie obmazany zaprawą cementową, podobnie jak styki przypór z rotundą, nie zaizolowano jedynie najgłębiej

Il. 4.1.43 Wykop 5B/2015, profil północny z nienaruszonym układem nawarstwień prehistorycznych (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 5B/2015 – northern profile with undisturbed prehistoric sedimentation (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

posadowionych dwóch poziomów kamieni (il. 7.4.14). W wykopie 5B eksplorowano prawie wyłącznie nawarstwienia wtórne, jedynie w partiach najgłębszych, tuż nad ciałem, uchwycono resztki gliniastej, brunatnoszarej warstwy kulturowej. W profilu północnym, mniej więcej od połowy głębokości, można było zaobserwować nienaruszony układ nawarstwień, co świadczy o tym, że pierwotny wykop przy pracach renowacyjnych wynosił w tym miejscu około 1 m (il. 4.1.43).

Wykop 5C poprowadzono równolegle do wschodniej krawędzi obiektu 5, w kierunku północnym. Całkowita długość wykopu wynosiła 6,5 m od muru rotundy, szerokość zaś – 1,5 m. Obecnie rotunda znajduje się w niewielkiej niecce, a teren wokół niej podnosi się o ponad 2 m w kierunku północnym, zachodnim i południowym. W wyniku prowadzonych w XX wieku prac wykopaliskowych i rekonstrukcyjnych całkowicie usunięto nawarstwienia

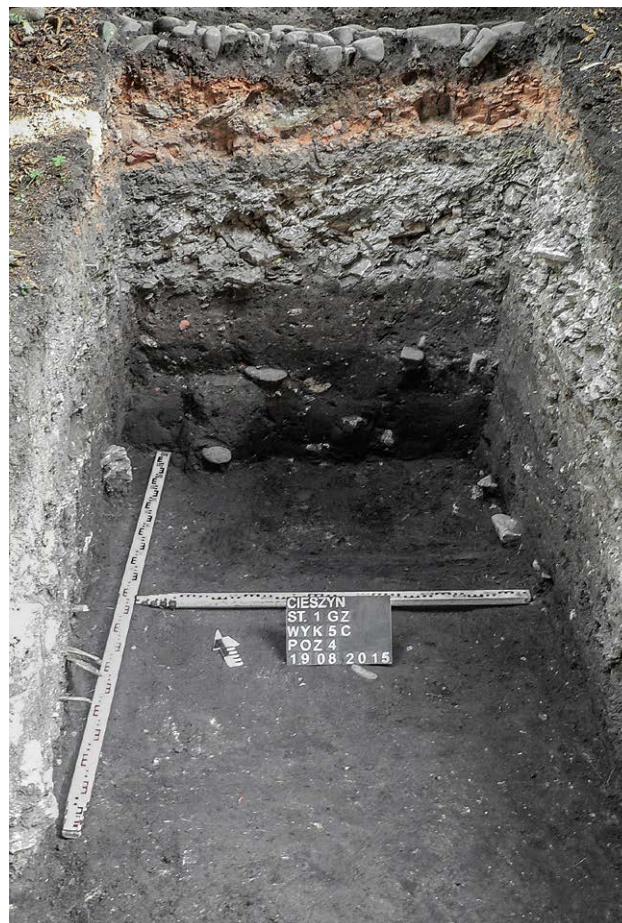
Il. 4.1.44a Wykop 5C/2016, bruk kamienny z XIX w. (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 5C/2016 – stone pavement from the 19th century (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

w najbliższym otoczeniu budowli, do poziomu odsadzki fundamentowej. Niezaburzony układ warstw zarejestrowano jedynie w północnej części wykopu, natomiast w części południowej zostały one usunięte prawie zupełnie do poziomu korony muru przypory.

Najmłodszym zarejestrowanym poziomem związanym z użytkowaniem Góry Zamkowej jest częściowo zachowany bruk kamienny, odkryty w północnej części wykopu. Utwardzenie wykonano z kamieni rzecznych, które krótszymi bokami ułożono ciasno „na sztorc” na nieutwardzonej ziemi (j.s. 25). Ścieżki te pochodzą prawdopodobnie z początku XIX wieku, kiedy to arcyksiążę Karol Habsburg założył w tym miejscu park. Nad brukiem zalegały nasypy ziemi zmieszanej z destruktem ceglany i kamiennym, będące zapewne pozostałością prac budowlanych i porządkowych prowadzonych w XIX i XX stuleciu (il. 4.1.44a,b).

Il. 4.1.44b Wykop 5C/2016, profil północny, sekwencja warstw nad brukiem kamiennym (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Northern profile; sequence of the layers above the stone pavement (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.1.45a Profil północny z widocznymi warstwami destrukcji zamku (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Northern profile with the visible destruction layers of the castle (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Poniżej bruku była widoczna warstwa mocno rozdrobnionego gruzu ceglanego, przemieszanego z gliną i kamieniami wapiennymi, o miąższości 0,3 m (j.s. 26). Jeszcze niżej wyróżniała się warstwa destruktu kamiennego bez wyraźnej domieszki cegieł, która dochodziła do 0,6 m (j.s. 27) i od warstwy poprzedniej była oddzielona warstwą brunatnej, sypkiej ziemi. Obie warstwy nieznacznie opadały w kierunku południowym. Były one zapewne związane z planowaną rozbiórką i wyburzeniem budynków zamkowych na początku XIX wieku (il. 4.1.45a,b).

Pod destruktem kamiennym pojawiła się jednolita, zbita, brązowo-szara warstwa, przemieszana z grudkami polepy i drobnymi okrzeskami wapiennymi (j.s. 28a), związana z funkcjonowaniem zamku murowanego. W spągu warstwy w części północnej odnotowano różnej wielkości kamienie i drobny gruz kamienny, który w części zachodniej wykopu tworzył wręcz warstwę siwego gruzu (j.s. 28b).

Il. 4.1.45b Profile północny i wschodni z warstwami destrukcji zamku (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Northern and eastern profiles with the destruction layers of the castle (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.1.46 Resztki warstwy budowlanej zalegającej na ostatnim poziomie drewnianej drogi (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Remnants of the building layer resting on the upper level of the wooden road (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.1.48 Wykop 5C/2016, poziom 5, pozostałości drewnianej drogi opadającej w kierunku wschodnim (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 5C/2016, level 5 – remains of the wooden road going down towards the E (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.1.47 Wykop 5C/2016, poziom 4, zachodnia, wyżej położona część drewnianej drogi (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 5C/2016, level 4 – western higher part of the wooden road (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

W pobliżu muru przypory zarejestrowano między kamieniami pojedyncze kości ludzkie. Przy profilu północnym, bezpośrednio pod warstwą z kamieniami, natrafiono na pozostałości drewnianej nawierzchni w postaci warstwy charakteryzującej się bardzo ciemnym zabarwieniem, z dużą zawartością składnika organicznego i widocznymi gdzieś pojedynczymi fragmentami dranic (j.s. 29) (il. 4.1.46). Najlepiej zachowany poziom drogi okalającej rotundę odsłonięto około 0,4 m niżej. Deski o szerokości 0,15–0,25 m, o zachowanej długości sięgającej maksymalnie 0,8 m, były osadzone na legarach biegnących w kierunku E–W i mocowane za pomocą drewnianych kołeczków (j.s. 29b) (il. 4.1.47).

Choć stan zachowania relikwów drogi nie pozwalał na dokładniejsze ustalenie liczby możliwych napraw, to kierunek ciągu komunikacyjnego nie uległ zapewne znacznej zmianie podczas użytkowania. Ostatnia udokumentowana warstwa nawierzchni opadała lekko w kierunku zachodnim. Dalszą eksplorację wstrzymano na poziomie 5 (il. 4.1.48).

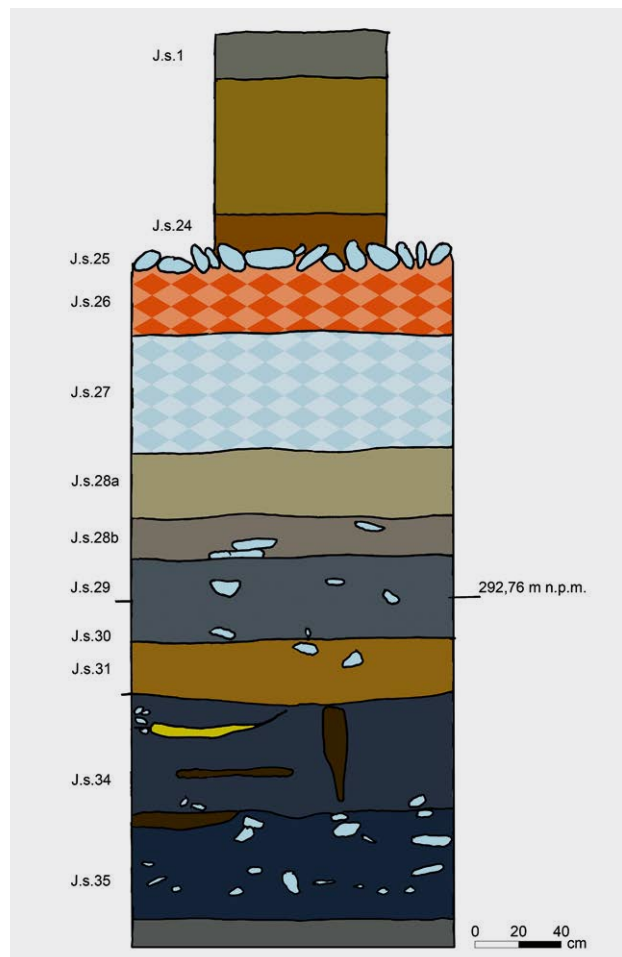
W części południowej od poziomu pojawienia się drogi występowała ciemna, gliniasta ziemia z domieszką węgla drzewnych, grudek polepy i pojedynczych okrzesków wapiennych, a ponadto z intensywną domieszką składnika organicznego (j.s. 29c). Pod nią znajdowała się zbita warstwa okruchów wapiennych (j.s. 30), a poniżej – ciemna warstwa gliniasta z jasnymi przeplamieniami, zmieszana z drobinami wapiennymi, węglami i grudkami polepy (j.s. 31). Były to ostatnie warstwy zawierające domieszkę okruchów wapiennych, związane z okresem wznoszenia budowli romańskiej. Pod nimi w części południowo-wschodniej zarejestrowano dziesięciocentymetrowy poziom czerwonej ziemi, w skład którego wchodziły niemal wyłącznie okruchy polepy, drobne łamane kamienie i węgle drzewne (j.s. 32). Przebieg górnej granicy warstwy był prawie poziomy, w spągu zaś odnotowano nieliczne kamienie otoczkowe. Warstwa ta prawdopodobnie stanowiła pozostałość obiektu mieszkalnego z okresu poprzedzającego budowę rotundy (il. 4.1.49).

Nawarstwienia odsłonięte poniżej miały bardzo jednolity charakter. Gliniasta, ciemnoszara/stalowszara ziemia, intensywnie przemieszana z drobnymi węglami drzewnymi i grudkami polepy, występowała aż do calca. Jedynie na głębokości 1,1 m (poziomy 11–12) natrafiono na dwa

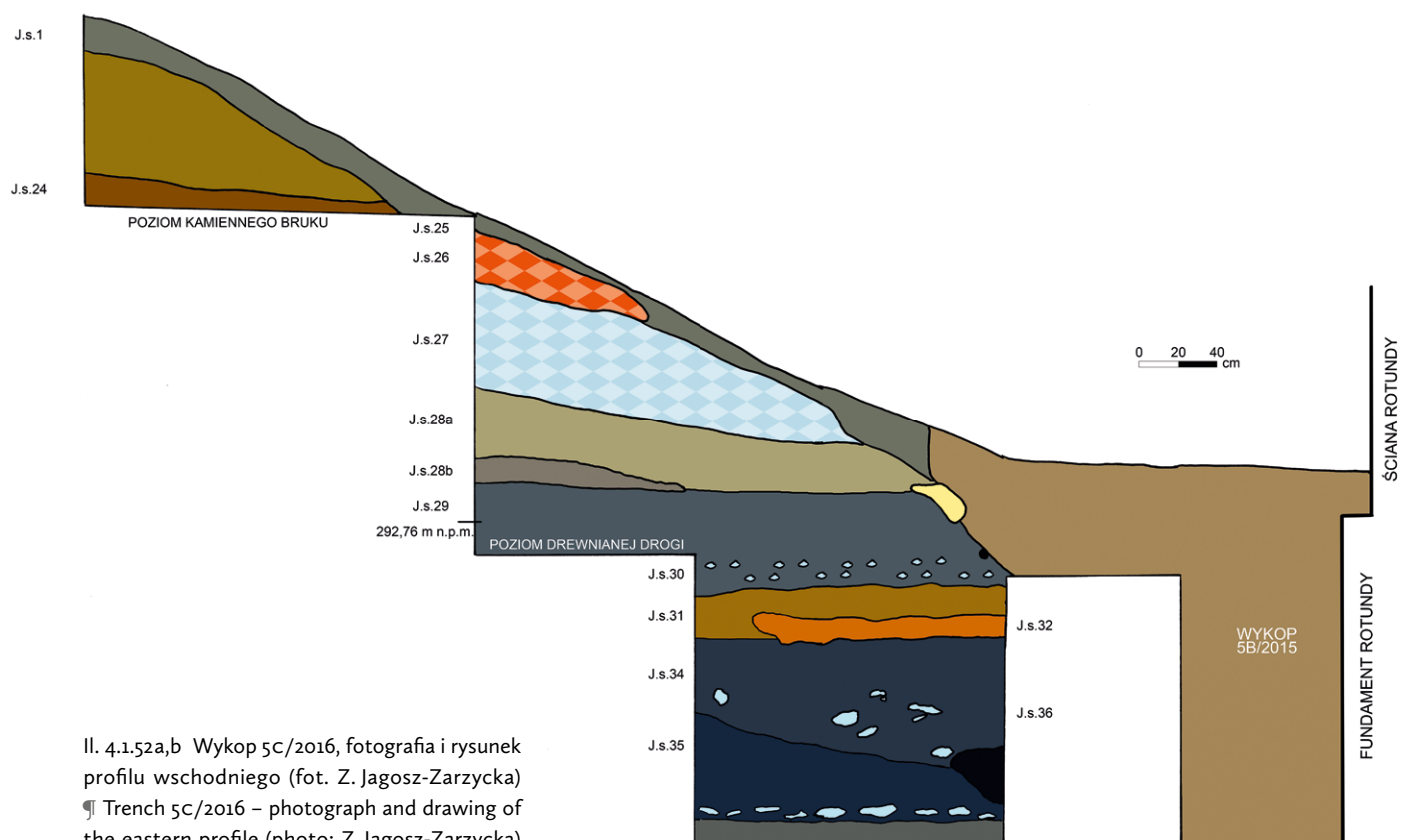

Il. 4.1.49 Wykop 5C/2016, poziom 8, warstwa polepy związana z osadnictwem wczesnośredniowiecznym poprzedzającym budowę kaplicy (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 5C/2016, level 8 – layer of pugging associated with the early medieval settlement preceding the construction of the chapel (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.1.50 Wykop 5C/2016, poziom 13, skupiska kamieni otoczkowych pomiędzy warstwami puchowską i łużycką (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 5C/2016, level 13 – concentrations of pebbles between the layers of the Púchov and Lusatian cultures (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.1.51a,b Wykop 5C/2016, fotografia i rysunek profilu północnego (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 5C/2016 – photograph and drawing of the northern profile (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.1.52a,b Wykop 5C/2016, fotografia i rysunek profilu wschodniego (fot. Z. Jagosz-Zarzycka)
 Trench 5C/2016 – photograph and drawing of the eastern profile (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.1.53 Wykop 6/2015, lico muru zamkowego oraz mur 6 (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 6/2015 – face of the castle wall and the wall no. 6 (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

zwarte skupiska nieprzepalonych kamieni otoczakowych (j.s. 36) (il. 4.1.50), które stanowiły pewną cezurę między nawarstwieniami łączonymi z osadnictwem puchowskim (j.s. 34) a osadnictwem starszym, związanym z kulturą łużycką (j.s. 35) (il. 4.1.51a,b; 4.1.52a,b).

Wykop 6/2015

Wykop 6 usytuowano symetrycznie do wykopu 5/2015 (po stronie południowej), między wykopami 2/2013 i 4/2013 (il. 4.1.53). Maksymalny obszar eksploracyjny wynosił $2,4 \times 3,6$ m. Zgodnie z przewidywaniami odsłonięto w tym miejscu nieregularną koronę muru (obiekt 6 – przypora 6; j.s. 40), z kolei warstwy poza obiektem przebadano w ograniczonym zakresie, przede wszystkim po jego zachodniej stronie. Stopę posadowienia muru przypory oraz fundamentu rotundy zbadano w części zachodniej wykopu, natomiast w części wschodniej odsłonięto kamienny fundament muru zamkowego (obiekt 7; j.s. 43), którego rekonstrukcja nadziemna jest widoczna w skarpie południowej. Ściana zamku (obiekt 7) i przypora 6 stykały się, ale nie były z sobą przewiązane (il. 4.1.54a,b).

Il. 4.1.54a,b Styk muru zamku i muru 6 (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Meeting point of the castle wall and the wall no. 6 (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.1.55 Wykop 6/2016, lico muru rotundy z zaburzeniami i poziom posadowienia muru 6 od strony zachodniej (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 6/2016 – face of the wall of the rotunda with distortions and the level of the foundation of the wall no. 6 from the West (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.1.56 Zachodnie lico muru 6 i przewiązanie z murem nawy głównej (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Western face of the wall no. 6 and the bonding with the wall of the nave (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Fundament rotundy po obu stronach przypory został zamazany zaprawą cementową, jednak w porównaniu z innymi sondażami były widoczne pewne różnice. Od strony wschodniej lico muru całkowicie zamazano zaprawą cementową; jedynie tam, gdzie korona muru przypory została uszkodzona przez późniejszy wkop instalacyjny, odsłonięto fragment zniszczonego lica pierwotnego. Od strony zachodniej mur nawy wyraźnie się różnił, a mur przypory był częściowo przewiązany z murem rotundy (il. 4.1.55). W porównaniu z innymi sondażami poziom posadowienia muru przypory sięgał nieco głębiej niż muru rotundy (w innych sondażach były one na tym samym poziomie) (il. 4.1.56). Uszkodzenie pierwotnego romańskiego muru musiało więc nastąpić jeszcze przed budową przypory, ta zaś mogła mieć związek z naprawą uszkodzeń lub wzmocnieniem murów.

Ze względu na niewielką powierzchnię wykopu interpretacja przylegających do murów nawarstwień musiała być bardzo ograniczona. Od strony południowo-zachodniej pod warstwami zasypowymi do muru rotundy przylegał bezpośrednio wkop budowlany, związany z wykonaniem zaprawy cementowej w latach 50. XX wieku. Jedynie w południowym narożniku zarejestrowano nienaruszony układ warstw, porównywalny do sytuacji odnotowanej podczas badań prowadzonych w latach 40. Były tam widoczne dwie warstwy jasne intensywnie przemieszane z drobnym gruzem wapiennym, które odpowiadały zapewne fazom wzniesienia rotundy i budowy zamku kamiennego, a między nimi widniała ciemna, gliniasta warstwa, z domieszką drobin wapiennych, odpowiadająca tzw. warstwie cementarnej

Il. 4.1.57 Sekwencja warstw w skarpię południowej (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Sequence of the layers in the southern slope (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.1.58 Wykop 6/2015, profil zachodni. W części przylegającej do fundamentu rotundy widoczny wkop wypełniony materiałem kamiennym pod budowę płaszczka ceglanego wykonanego w XIX w. (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 6/2015, western profile – in the section of the wall adjacent to the foundation of the rotunda, one can see a trench filled with rubble for the building of the brick cladding constructed in the 19th century (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

(il. 4.1.57). Pod najstarszą warstwą budowlaną występowała około dziesięciocentymetrowa i wyraźnie ciemniejsza warstwa, z domieszką drobnych węgielków i grudek polepy, bez domieszki okrzesków, przypisywana najstarszej fazie osadnictwa słowiańskiego. Znajdujące się poniżej jednolite, gliniaste, ciemnoszare nawarstwienia łączone są z kulturą puchowską i łuzycą (il. 4.1.58).

Od strony południowo-zachodniej w wąskim wykopie dominowały warstwy zasypowe, związane z budową i późniejszą destrukcją zamku. W spągu warstwy glinistej, intensywnie przemieszanej z okrzeskami wapiennymi (j.s. 45a), zarejestrowano także pojedyncze kości ludzkie pochodzące ze zniszczonych pochówków (j.s. 45b). Poniżej stwierdzono jedynie nawarstwienia prehistoryczne: około czterdziestocentymetrowej miąższości warstwę lateńską (j.s. 46) oraz poziom użytkowy łączony z wczesną epoką żelaza (j.s. 47) (il. 4.1.59).

Wykop 9/2017

Podczas ostatniego sezonu badań archeologiczno-architektonicznych otworzono wykop 9, który zlokalizowano we wnętrzu rotundy. Celem podjętych prac było zbadanie muru fundamentowego nawy głównej od strony wewnętrznej, a ponadto podbudowy stopni ołtarzowych i wejścia na emporę, fundamentów kolumn i półkolumn wspierających emporę oraz fundamentu poprzecznego muru kamiennego odkrytego przez G. Raschkego w 1941 roku.

Il. 4.1.59 Wykop 6/2015, warstwa polepy *in situ* związana z kulturą puchowską (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 6/2015 – layer of pugging *in situ* of the Púchov culture (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.1.60 Wykop 9/2017 we wnętrzu rotundy przy wejściu na klatkę schodową po usunięciu współczesnej posadzki i warstwy piasku (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 9/2017 – inside the rotunda at the entrance to the staircase after the removal of the modern pavement and the layer of sand (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.1.61a Wykop 9/2017, profil południowy (fot. Z. Jagosz-Zarzycka)
 ¶ Trench 9/2017 – southern profile (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.1.61b Wykop 9/2017, profil wschodni (fot. Z. Jagosz-Zarzycka)
 ¶ Trench 9/2017 – eastern profile (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.1.62 Warstwa kulturowa związana z kulturą puchowską (poziom 6) (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Layer associated with the Púchov culture (level 6) (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.1.63 Wykop 9/2017, poziom 7, warstwy użytkowe kultury łużyckiej (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 9/2017, level 7 – layers of the Lusatian culture (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

W północnej części nawy głównej założono wykop krzyżowy. Eksplorowana powierzchnia obejmowała teren przed schodami prowadzącymi na emporę i obszar styczny z podbudową schodów prowadzących do apsydy po stronie wschodniej. Po usunięciu współczesnej kamiennej posadzki na prawie całej powierzchni ukazała się sypka, piaszczysta, żółta glina, będąca podkładem służącym do jej osadzenia (j.s. 76a). Zalegała ona na cienkiej, gliniastej, czarnej warstwie, pod którą udokumentowano kolejną warstwę żółtawej gliny, z ciemnymi przeplamieniami, zawierającą domieszkę bardzo drobnych okrzesków i małych węgli drzewnych (j.s. 78) (il. 4.1.60). Brak wyraźnej warstwy budowlanej (podobnie jak od strony zewnętrznej) oraz charakter odsłoniętych nawarstwień mogą świadczyć o tym, że po zakończeniu budowy całkowicie usunięto warstwy gruzu budowlanego i położono warstwę wyrównawczą, która stanowiła także bazę osadzenia kamiennej posadzki. W północnej części na głębokości około 0,2 m (od poziomu odsadzki fundamentowej) odkryto koronę zniszczonego pierwotnego muru poprzecznego (j.s. 77), o szerokości 0,67 m i zachowanej długości 1,9 m. Bardzo płytko posadowiony fundament był częściowo zagłębiony w jasnej, gliniastej warstwie wyrównawczej (j.s. 78) i nie sięgał niżej

(il. 7.4.23–24). Może to świadczyć o tym, że mur został wzniesiony na ostatnim etapie budowy, już po usunięciu warstw budowlanych.

Poziom wyrównawczy spoczywał na brunatnej, gliniastej ziemi, z rdzawymi wtrętami organicznymi, drobnymi grudkami polepy i węgla drzewnych, o miąższości około 10 cm (j.s. 79). Najstarsza warstwa wczesnośredniowieczna niewyraźnie oddzielała się od niżej zalegających pokładów prehistorycznych (il. 4.1.61a,b). Jednolita, gliniasta, szaro-czarna ziemia, przemieszana z drobnymi węgielkami (j.s. 80a), którą należy wiązać z kulturą puchowską, odróżniała się jedynie mniejszą zawartością składnika organicznego. W spągu odnotowano pojedyncze nieprzepalane płaskie kamienie wapienne oraz warstwę polepy *in situ* (j.s. 80b), zajmującą nieregularną powierzchnię o wymiarach około 50 × 70 cm (palenisko?) (il. 4.1.62). Poniżej występowała gliniasta, prawie czarna warstwa, przemieszana z drobnymi węgielkami i grudkami polepy, zawierająca wyłącznie materiał przynależny kulturze łużyckiej (j.s. 81a). W obrębie tej warstwy zarejestrowano wyraźne skupisko nieprzepalonych płaskich kamieni wapiennych (j.s. 81b), a także pojedyncze kamienie otoczakowe (il. 4.1.63).

4.2. Materiały prehistoryczne z rejonu kaplicy św. Mikołaja na Górze Zamkowej w Cieszynie

Niniejszy rozdział poświęcono najstarszym, prehistorycznym świadectwom osadnictwa odkrytym w rejonie rotundy św. Mikołaja. Mimo że chronologicznie znacznie wyprzedzają one dzieje tej budowli, warto poświęcić im nieco uwagi – pozwalają one bowiem na zrozumienie roli i znaczenia Góry Zamkowej w Cieszynie jako ważnego punktu osadniczego, usytuowanego w strategicznej strefie komunikacyjnej, zasiedlanego na przestrzeni wieków przez społeczności prehistoryczne reprezentujące różnorodne wpływy kulturowe.

Pomijając niezbyt czytelne ślady osadnictwa pozostawione tu przez paleolitycznych łowców kultury szeleckiej z czasów starszej epoki kamienia¹ oraz sygnalizowane poniżej pozostałości zasiedlenia przez społeczności neolityczne, należy zwrócić uwagę na dwa główne okresy prehistorycznego zasiedlenia Góry Zamkowej – obydwa związane z funkcjonowaniem trwałych, intensywnie zamieszkałych osiedli. Pierwszy z nich przypada na czasy kultury łużyckiej ze schyłku epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, drugi wiąże się z kulturą puchowską z okresu lateńskiego i początków okresu wpływów rzymskich. Niewyjaśnioną kwestią pozostaje domniemane osadnictwo z młodszych odcinków okresu wpływów rzymskich².

Z badań wykopaliskowych prowadzonych w rejonie rotundy (Georg Raschke 1941–1942³, Alina Kietlińska 1954⁴, Teresa Rodzińska-Choraży i Zofia Jagosz-Zarzycka 2013–2017⁵) pozyskano zespół prehistorycznych zabytków liczący kilka tysięcy sztuk. Nie sposób omówić go wyczerpująco w ramach niniejszej publikacji, wymaga to bowiem szczegółowego opracowania materiałowego, którego objętość i zakres treściowy przekraczają ramy artykułu. Z tego względu kwestie analityczne zostaną tu omówione skrótowo, szerzej natomiast będą potraktowane zagadnienia chronologii i związków kulturowych oraz kontekst osadniczy

poszczególnych etapów zasiedlenia Góry Zamkowej na tle zjawisk i procesów kulturowych w strefie szeroko pojętej Bramy Morawskiej oraz jej północno-wschodniego przedpola.

NEOLIT

Z badań wykopaliskowych prowadzonych w rejonie rotundy pochodzi pięć wyrobów krzemiennych. Trzy z nich odkryto w trakcie prac realizowanych w latach 2013–2017, dwa zaś pochodzą z badań G. Raschkego (1941). Wszystkie znaleziono na wtórnym złożu, w nawarstwieniach średniowiecznych. Ich cechy technologiczne i metryczne mogą wskazywać, iż pochodzą z młodszej epoki kamienia – neolitu.

Wyroby te są wykonane za pomocą techniki wiórowej na krzemieniu narzutowym barwy szarokremowej lub kremowej. Ich parametry metryczne mieszczą się w zakresie 5–8 cm, jedynie jeden wyrób – obustronnie przełamany wiór – jest mniejszy (długość 1,5 cm). Pod względem typologicznym są to następujące artefakty: wiór, fragment wióra, rylec, drapacz na wiórze oraz narzędzie wnękowe na złamanym wiórze.

Wiór został pozyskany z rdzenia jednopiętrowego (il. 4.2.1. ryc. 1). Ma regularne, równoległe i ostre krawędzie. Tego typu wyroby nie są diagnostyczne chronologicznie. Występują one zarówno w neolicie, jak i w epoce brązu, a nawet we wczesnej epoce żelaza⁶. Jak wskazuje widoczne na jednej z krawędzi wyświecenie żniwne, wiór mógł być używany jako sierp.

Podobnie mało diagnostyczny chronologicznie jest niewielki fragment obustronnie przełamanej wióra (il. 4.2.1. ryc. 2).

Neolityczna pozycja chronologiczna jest bardzo prawdopodobna w przypadku drapacza oraz rylca. Drapacz wykonano na przełamanej wiórze (il. 4.2.1. ryc. 3). Drapisko jest wysokie i łukowate, umieszczone na jednym z krótszych boków od strony piętkowo-sęczkowej. Przeciwny bok jest przełamany. Dłuższa krawędź jest zretuszowana półstrome.

1 E. Foltyn 2002, s. 233–241.

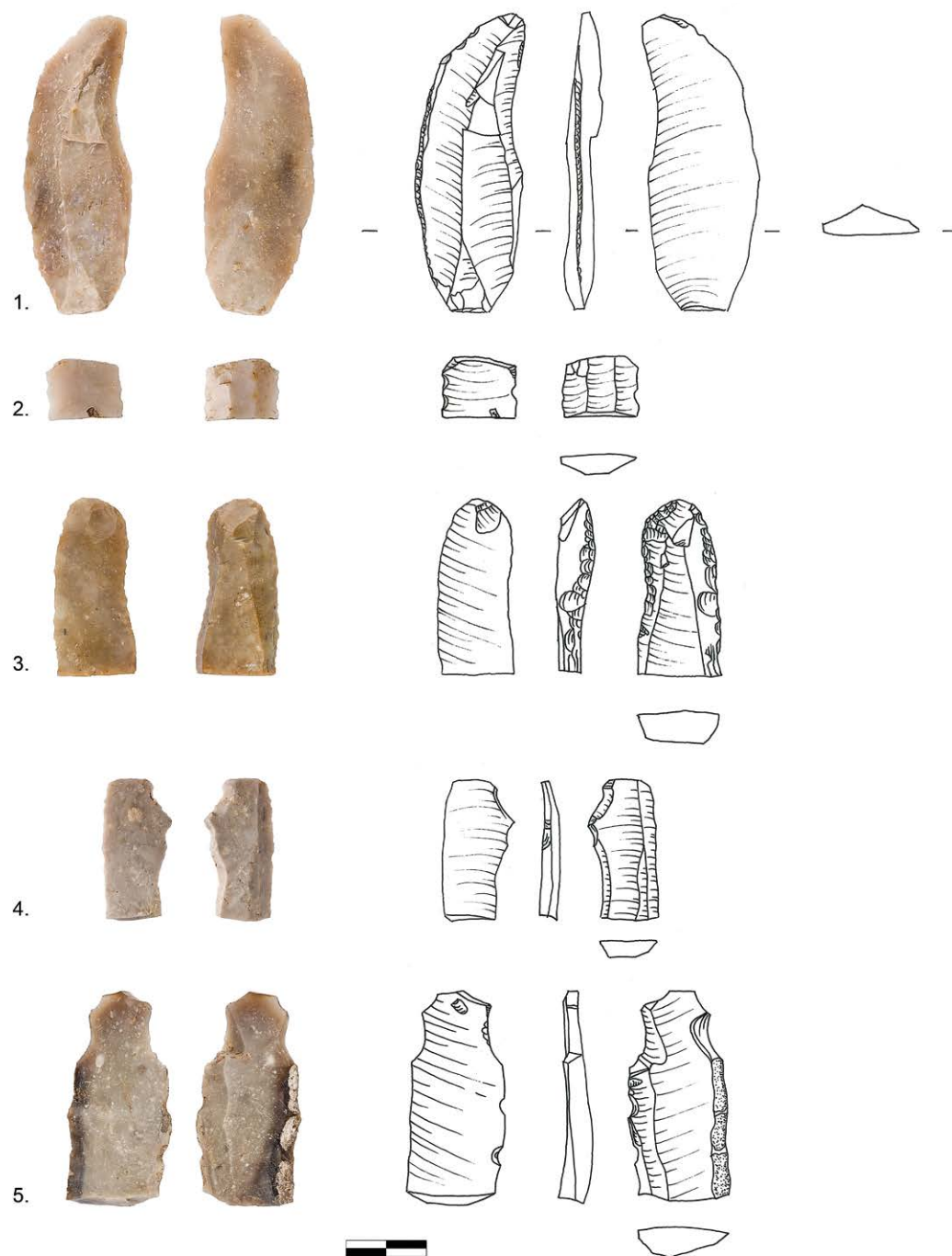
2 M. Fajer, E.M. Foltyn 2004, s. 405–407.

3 G. Raschke 1941.

4 A. Kietlińska 1958.

5 T. Rodzińska-Choraży, Z. Jagosz-Zarzycka 2014.

6 Libera 2006, tab. v: a–c

Il. 4.2.1 1–5 wyroby krzemienne; 6–8 opracowanie powierzchni naczyń kultury łużyckiej (oprac. J. Gryc, K. Firla) ¶ 1–5 flint tools; 6–8 pottery surface treatment of the Lusatian culture (by J. Gryc, K. Firla)

Na przełamanej wiórze wykonano również kolejny wyrób – rylec (il. 4.2.1. ryc. 4). Odbicie rylcowe zostało wykonane od strony przełamania wióra. Pozostała część krawędzi, poniżej odbicia rylcowego nosi ślady retuszowania.

Najbardziej prawdopodobny związek z kulturami neolitycznymi zdaje się wykazywać narzędzie wnekowe na przełamanej wiórze (il. 4.2.1. ryc. 5). Uformowanie wnek nawiązuje do technik spotykanych w późnych fazach kultury lendzielskiej. Osiedla z tego okresu odkryto na Śląsku Cieszyńskim w bliskiej odległości Góry Zamkowej w Cieszynie – Krasnej, Gumnach i Kisielowie⁷. Są to, jak do tej pory, najstarsze ślady osadnictwa społeczności rolniczych na Śląsku Cieszyńskim. Podobne osiedla kultury lendzielskiej funkcjonowały w rejonie Bramy Morawskiej – w okolicach Příbora i Blahutovic⁸. Z tego obszaru znane są również stanowiska pozbawione materiałów ceramicznych, jak np. Libhošťská hůrka obok Štramberka⁹.

Z rejonu szeroko rozumianej Bramy Morawskiej pochodzą świadectwa osadnictwa najstarszych społeczności rolniczych, które dotarły na północ od pasma Karpat, związanych z kulturą ceramiki wstęgowo-rytej¹⁰. Ostatnio odkryto duży kompleks osiedli z tego okresu w okolicach Bílovca i Studénki na lewostrzeżu Odry¹¹. Na stanowisku na Górze Zamkowej nie zarejestrowano do tej pory ceramiki, która w sposób niekwestionowany poświadczalaby funkcjonowanie tu osiedla neolitycznego. W tej sytuacji omówione powyżej wyroby krzemienne należy na obecnym etapie badań interpretować jedynie jako domniemane ślady pobytu grup neolitycznych. Mogły one wykorzystywać znakomite walory obserwacyjne usytuowanego nad doliną Olzy wzniesienia, do zakładania doraźnych, krótkotrwałych obozowisk.

KULTURA ŁUŻYCKA

Ceramika naczyniowa

W trakcie prac wykopaliskowych prowadzonych w rejonie rotundy św. Mikołaja pozyskano dość liczną serię ceramiki naczyniowej kultury łużyckiej (539 fragmentów).

Jest to jednostka kulturowa rozwijająca się w środkowej i młodszej epoce brązu (1300–750 p.n.e.), a następnie we wczesnej epoce żelaza (750–400 p.n.e.). Kultura łużycka

jest ugrupowaniem niejednorodnym, często mylnie identyfikowanym jako twór homogeniczny, obejmujący swoim zasięgiem całość dzisiejszego terytorium Polski, wschodnich Niemiec, północnych Czech, Moraw i Słowacji. W istocie na tym szerokim terytorium mamy do czynienia z mozaiką mniejszych ugrupowań, które pod względem tempa rozwoju cywilizacyjnego znacznie się od siebie różnią, osiągając (zwłaszcza w przypadku grupy śląskiej¹²) we wczesnej epoce żelaza bardzo wysoki poziom rozwoju, zbliżony do najbardziej zaawansowanych ośrodków cywilizacyjnych ówczesnej Europy Środkowej, z kulturą halsztacką na czele¹³. Przejawia się on m.in. w funkcjonowaniu dużych ośrodków grodowych z silną hierarchizacją społeczną, widoczną w zróżnicowaniu bogactwa wyposażenia oraz formy pochówków na cmentarzyskach. Zupełnie odmienny model rozwojowy w tym samym czasie wykazuje grupa górnośląsko-małopolska, bezpośrednio sąsiadująca z grupą śląską od wschodu. Charakteryzuje się ona większym konserwatyzmem w przyjmowaniu nowych impulsów kulturowych ze strony kultury halsztackiej, a na cmentarzyskach widoczny jest egalitaryzm, przejawiający się w podobieństwach form pochówków i wyposażenia.

Najliczniejsza część materiałów kultury łużyckiej z rejonu rotundy św. Mikołaja pochodzi z badań realizowanych w latach 2013–2017, stosunkowo niewielką część zbioru stanowią fragmenty naczyń pozyskanych w trakcie badań G. Raschkego¹⁴ w latach 1941–1942 oraz prac Aliny Kietlińskiej¹⁵ prowadzonych wewnątrz rotundy w 1954 roku. Całość materiałów zaklasyfikowanych do łużyckiej fazy osadniczej stanowi około 7% materiałów ceramicznych spośród wszystkich cykli kulturowych reprezentowanych w badanej partii stanowiska.

Większa część materiału ceramicznego (54%) pochodzi z warstw kulturowych zalegających w najniższych partiach układów stratygraficznych, zarejestrowanych w wykopach zlokalizowanych na zewnątrz (wykop 1, 5, 6, 7) oraz wewnątrz rotundy (wykop 9). Pozostałą część ceramiki kultury łużyckiej (46%) odkryto na złożu wtórnym, w warstwach średniowiecznych.

Uzyskany materiał jest na ogół silnie rozdrobniony. Fragmenty naczyń są w dużej mierze zniszczone procesami erozyjnymi, pewna część materiału ceramicznego wykazuje

⁷ B. Chorąży, B. Chorąży 2001; B. Chorąży, B. Chorąży 2004; M. Myrnarski 2017.

⁸ V. Janák 1998. ⁹ J. Slaviček 1904, s. 164.

¹⁰ V. Janák 1998.

¹¹ V. Janák, K. Papáková, A. Přichystal, P. Kováčik, P. Rataj, A. Hořínková 2016.

¹² W niniejszym opracowaniu zakres terytorialny grupy śląskiej przyjęto za M. Gedl 1975. Obejmuje on południowo-zachodnią część kultury łużyckiej – Wyżynę Głubczycką, Śląsk Środkowy i Dolny oraz północne Czechy i Morawy.

¹³ B. Gediga 2010.

¹⁴ G. Raschke 1941.

¹⁵ A. Kietlińska 1958.

również wtórne przepalenie¹⁶. Sytuacja ta powoduje, że tylko w niektórych przypadkach możliwa jest identyfikacja poszczególnych form naczyniowych i technik zdobniczych.

Uwagi technologiczne

Analizę technologii wykonania naczyń oparto głównie na obserwacjach makroskopowych. Jako tło porównawcze mogą tu posłużyć mikroskopowe badania fragmentów ceramiki kultury łużyckiej reprezentujących identyczne cechy technologiczne (technika wypału, zastosowanie domieszki schudzającej z nieodległego stanowiska nr II w Goleszowie, datowanego podobnie jak materiały z Góry Zamkowej na schyłek epoki brązu i wczesną epokę żelaza)¹⁷.

Przygotowanie masy ceramicznej

Do wyrobu ceramiki wykorzystywano najczęściej glinę pyłowato-ilastą, złożoną z ilitu i kwarcu. Do jej schudzenia w zdecydowanie przeważającej mierze stosowano domieszkę mineralną. Tylko w niewielkim zakresie do gliny dodawano szamot ceramiczny. W analizowanym materiale nie zaobserwowano szczątków organicznych celowo dodawanych do masy ceramicznej.

W około 90–95% przypadków domieszkę mineralną stanowiły kryształki cieszynitu – czarnej, zasadowej skały magmowej¹⁸, której złoża występują na terenie Pogórza Cieszyńskiego¹⁹ i Podbeskydskiej Pahokartiny. Najczęściej towarzyszyły im przywarte okruchy wapieni cieszyńskich, w których zalegały intruzje cieszynitowe w ich pierwotnym złożu.

Wielkość zastosowanej domieszki naturalnej jest uzależniona od kategorii ceramiki. Fragmenty ceramiki grubościennych (> 1 cm) i średniościennych (0,5–1 cm) zawierają stosunkowo duże okruchy mineralne o wielkości 1–5 mm²⁰. Ich rozmieszczenie w masie ceramicznej jest nieregularne, o różnym stopniu zagęszczenia. Odmiennie sytuacja przedstawia się w grupie ceramiki cienkościennych (< 0,5 cm), gdzie

16 Cechę tę wykazuje część materiału ceramicznego z wykopu 5c (j.s. 38) i wykopu 6 (j.s. 47). Jest to ceramika datowana na okres halsztacki (HAB?). Ilość wtórnie przepalanej ceramiki jest stosunkowo niewielka w porównaniu z puchowską fazą osadniczą.

17 L. Jochemczyk 1997.

18 Bryłki intruzji cieszynitowych często spotyka się na osiedlach prehistorycznych, w tym kultury łużyckiej na terenie Pogórza Cieszyńskiego i Podbeskydskiej Pahokartiny.

19 W najbliższych okolicach Góry Zamkowej wychodnie cieszynitów znajdują się w Puńcowie oraz nad Olzą w Cieszynie – Boguszowicach, Cieszynie – Markłowicach i Zamarskach.

20 Zawartość cieszynitów z wapieniem w badanej próbce z Goleszowa wynosiła ok. 12%, a wielkość okruchów i kryształów wahała się od 0,10 do 3 mm.

domieszka mineralna jest na ogół drobno zmielona (wielkość 0,1–1 mm) i rozmieszczona równomiernie, często z dużym nasyceniem w masie ceramicznej. W zdecydowanej większości przypadków domieszkę stanowi zmielony cieszynit, w nielicznych – mika. Wśród fragmentów ceramiki cienkościennych stosunkowo sporadycznie spotyka się również „miękką” masę ceramiczną z makroskopowo niewidoczną domieszką mineralną.

Opracowanie powierzchni naczyń

Naczynia ceramiczne, podobnie jak w całej kulturze łużyckiej, można zaliczyć do form grubo- i średniościennych, niezbyt starannie wykonanych (tzw. ceramiki kuchennej) oraz cienko- i średniościennych, starannie opracowanych, (tzw. ceramiki stołowej).

Grupę ceramiki kuchennej reprezentują przede wszystkim garnki, niektóre typy naczyń wazowatych oraz placki gliniane. Do grupy ceramiki stołowej należą kubki, czerpaki, misy oraz niektóre typy waz.

Stopień opracowania powierzchni naczyń wykazuje zróżnicowanie w zależności od kategorii ceramiki, regułą jest jednak tendencja do starannego wygładzenia powierzchni wewnętrznej – najczęściej za pomocą równoległych pasm wykonanych gładzikiem (il. 4.2.1. ryc. 6). Powierzchnia zewnętrzna najczęściej jest gładka. Prawie nie spotyka się powierzchni obmazywanych z zewnątrz (tę cechę wykazuje jedynie pięć fragmentów ceramiki) (il. 4.2.1. ryc. 7). Dość często występuje technika polerowania i wyświecania powierzchni, przy czym w przypadku mis i czepaków dotyczy ona nie tylko powierzchni zewnętrznych, ale również wewnętrznych. Spotyka się ją najczęściej na naczyniach wypalonych w atmosferze redukcyjnej, z czarnymi powierzchniami, reprezentujących kategorię naczyń cienkościennych, ale też na fragmentach średniościennych naczyń wazowatych. Część opracowanych w ten sposób powierzchni naczyń wykazuje ślady pokrywania cienką warstewką grafitu (il. 4.2.1. ryc. 8). Technika grafitowania powierzchni naczyń jest szczególnie często spotykana w kręgu grupy śląskiej²¹. Zabieg grafitowania dotyczy zazwyczaj obydwu powierzchni czernionych, niekiedy ogranicza się on tylko do jednej powierzchni, najczęściej wewnętrznej.

Wypał ceramiki

Wypał ceramiki kuchennej na ogół jest dość słaby i nierównomierny. Dwubarwność przełamu wskazuje, że warunki wypalania były zbyt mało utleniające. Studzenie odbywało

21 M. Gedl 1975, s. 131.

się w warunkach redukcyjnych lub przy słabym dostępie powietrza. Przelamy są zazwyczaj dwubarwne, a nawet trójbarwne, w mniejszym zakresie jednobarwne. Powierzchnia wewnętrzna ma często barwę czarną lub ciemnoszarą²². Ścianki zewnętrzne są na ogół wypalone na kolor jasnobrunatny, jasnoceglasty lub beżowy. Z badań ceramiki ze stanowiska Goleszów II wynika, że temperatura wypału nie przekraczała 700 °C i była prowadzona prawdopodobnie w otwartych paleniskach²³.

Odmienne charakter miał wypał ceramiki stołowej. Powierzchnie i ścianki tej grupy naczyń są najczęściej wypalone w warunkach ograniczonego dostępu tlenu w specjalistycznych piecach garncarskich.

Zdobnictwo

Asortyment motywów ornamentacyjnych i technik ich wykonywania na naczyniach z omawianego zbioru wykazuje znaczne zróżnicowanie.

Stosowano technikę rycia, nakłuwania i żłobkowania. Dość licznie spotyka się również zdobienie plastyczne.

Zdobnictwo ryte tworzą przede wszystkim dookolne pasma strefowe oraz towarzyszące im motywy geometryczne, odnoszące się zapewne do treści ideowo-kosmologicznych. Strefowość ornamentyki występuje w zdobnictwie naczyń wazowatych, mis profilowanych, kubków i czerpaków. W przypadku motywów rytých należy podkreślić delikatność ich wykonania – linie są bardzo płytkie i staranie poprowadzone, cecha ta jest widoczna zwłaszcza w przypadku pasm linii równoległych. Do rzadkości należą spotykane na naczyniach wazowatych szersze i głębokie linie, których rozmieszczenie jest mniej staranne.

Najczęstszą odmianą ornamentu strefowego są pasma równoległych linii, zazwyczaj przedzielonych żłobkiem lub ich grupą, umieszczonych zwykle w strefie przejścia brzuśca w szyję. Towarzyszą jej grupy zakreskowanych trójkątów, rzędów nakłuc, dołczków czy łezkowatych zagłębień oraz rozmaite układy pionowych lub ukośnych linii rytých (il. 4.2.1. ryc. 8; 4.2.2. ryc. 1–14).

Szczególne znaczenie symboliczne wydaje się tu mieć motyw zakreskowanych trójkątów, niekiedy zaopatrzonych w niewielki dołczek na wierzchołku. Ornament taki występuje na czerpakach (il. 4.2.2 ryc. 1) oraz na naczyniach wazowatych (il. 4.2.2. ryc. 2). Spotyka się go powszechnie w zdobnictwie naczyń w grupie śląskiej kultury łużyckiej,

zarówno w fazie śląskiej (HAB), jak i w starszym odcinku okresu halsztackiego (HAC), na Morawach i na Śląsku.

W przypadku misek i czerpaków ornament ryty występuje również wewnątrz naczyń (il. 4.2.2. ryc. 1). Zwyczaj zdobienia wewnętrznej partii naczyń pojawia się w początkowym stadium fazy śląskiej (HA2), i jest stosowany aż do jej stadium końcowego (HB2-3)²⁴. Na cmentarzysku w Kietrze, formy zdobnicze wewnątrz mis i czerpaków datowane na V OEB (HAB2-3)²⁵ i okres halsztacki.

Ornamentyce rytej towarzyszą zazwyczaj motywy żłobkowane. Najczęściej jest to motyw dookolnego żłobka lub ich pasma, umieszczony w strefie przejścia szyi w brzusiec.

Wyjątkowo, w pojedynczych przypadkach wystąpiła ceramika zdobiona ukośnymi, szerokimi żłobkami pokrywającymi całość górnej partii brzuśca. W materiałach z Góry Zamkowej motyw ten występował na naczyniu wazowatym razem z pasmami horyzontalnych linii rytých, nacięć i żłobkowania (il. 4.2.2. ryc. 12). Jest on powszechnie spotykany w zdobnictwie naczyń fazy podolskiej środkowodunajskiej kultury pól popielnicowych²⁶. Tego typu zdobnictwo występuje również często na cmentarzysku w Kietrze w V OEB (HAB2-3)²⁷ oraz w okresie HAC²⁸. Stosunkowo rzadko spotyka się je na terenie północnych Moraw, gdzie w młodszych stadiach fazy śląskiej dominuje motyw poziomego żłobkowania górnej partii brzuśców²⁹.

Na omawianym terenie częstym motywem zdobniczym jest ornament plastyczny. Jego zastosowanie mogło mieć wymiar bardziej praktyczny, umożliwiała bowiem łatwiejsze użytkowanie naczyń – trzymanie lub zawieszanie, choć w wielu przypadkach (np. w rogowatych guzach obwiedzionych żłobkowaniem) zapewne miało wymiar symboliczny. Zdobnictwo to reprezentują przede wszystkim dookolne listwy plastyczne (il. 4.2.3. ryc. I–II). Występują one głównie na formach garnkowatych oraz mniej licznie na naczyniach wazowatych (il. 4.2.3. ryc. 10–11). Listwy te są na ogół zdobione dołkami palcowymi lub karbowaniem, rzadziej spotyka się listwy gładkie. Zdobienie plastyczne w postaci dookolnych listw plastycznych jest charakterystyczne przede wszystkim dla okresu halsztackiego³⁰ w grupie śląskiej kultury łużyckiej³¹. Na Morawach pojawia się sporadycznie już w V OEB (HAB2-3)³². W grupie górnośląsko-małopolskiej listwy plastyczne występują sporadycznie na

²² Niektórzy autorzy zwracają uwagę, że technika ta była przede wszystkim uzależniona od rodzaju gliny i materiału opałowego (M. Mogielnicka-Urban 1984, s. 119; A. Buko 1990, s. 155–156).

²³ L. Jochemczyk 1997.

²⁴ J. Nekvasil 1970, ryc. 6:3, s. 27.

²⁵ M. Gedl 1982, il. III:4, 6; il. IV:3, 8; il. XIII: 17; il. XLV:12.

²⁶ M. Salaš 1993, ryc. 193:3, 4

²⁷ M. Gedl 1982, s. 16, il. X:13, XI:6.

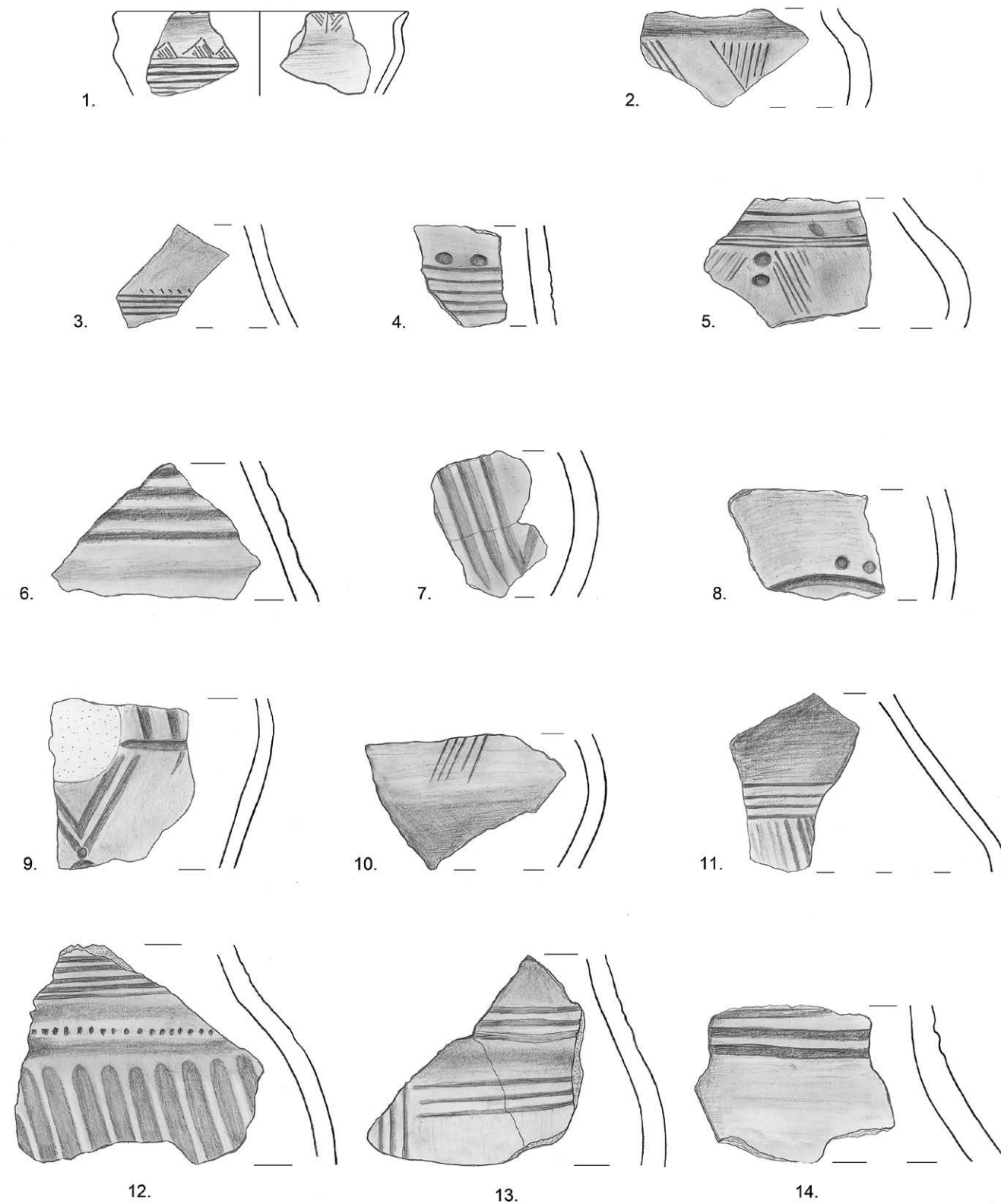
²⁸ M. Gedl 1973, il. XLIII:10, LVII:8, LXV:4.

²⁹ J. Nekvasil 1970, s. 44.

³⁰ M. Gedl 1973, s. 39.

³¹ M. Gedl 1973, s. 39.

³² J. Nekvasil 1970, s. 51

obszarach sąsiadujących z grupą śląską, np. na cmentarzysku z okresu halsztackiego w Świbiu³³.

Na naczyniach wazowatych występują również guzy plastyczne, w tym duże rogowate guzy z wierzchołkami skierowanymi ku górze (il. 4.2.3. ryc. 12). W odróżnieniu od form znanych np. z cmentarzyska w Kietrze nie są wypychane od wewnątrz. W niektórych przypadkach guzy podkreślone są od dołu pasmami łukowatych linii. Zbliżone formy na cmentarzysku w Kietrze Marek Gedl datuje na wczesną fazę okresu halsztackiego (HAC)³⁴.

W górnych częściach naczyń garnkowatych oraz mis dość często obserwuje się obecność innego rodzaju uchwytów i guzów plastycznych: jęczyzkowatych, stożkowatych, czopowatych, jak również podwójnych (il. 4.2.3. ryc. 13–14). Nie mają one waloru wyznaczników chronologicznych; pojawiają się już w fazie łużyckiej, spotyka się je nadal w fazie śląskiej (HAB1-3) i platenickiej (HAC-D) kultury łużyckiej na Morawach.

W dolnych częściach dużych naczyń wazowatych często występują jęczyzkowate uchwyty plastyczne. Tego typu fragmentów nie zarejestrowano w rejonie rotundy, zostały one jednak odkryte na Górze Zamkowej w trakcie badań prowadzonych przez A. Kietlińską³⁵. Niewykluczone, że naczynia zaopatrzone w uchwyty (służące zapewne do zamocowania sznura do zawieszania) były przeznaczone do przenoszenia wody. Uchwyty te są szczególnie charakterystyczne dla naczyń wazowatych z okresu halsztackiego.

Formy naczyń

Mimo tak znacznej liczby uzyskanych fragmentów naczyń glinianych jedynie nikła część tego zbioru umożliwia identyfikację form naczyniowych. Pozwalają na to charakterystyczne partie naczyń. W uzyskanym materiale ceramicznym zdecydowaną przewagę stanowią fragmenty naczyń grubo- i średniościennych, zaliczanych powszechnie do kategorii naczyń kuchennych. Znacznie rzadziej występują fragmenty naczyń cienkościennych. Przyjmując jako kryterium morfologię, wyodrębniono sześć zasadniczych grup naczyń: naczynia wazowate, misy, czerpaki, garnki, placki (talerze krążkowate), pokrywki.

Naczynia wazowate

Jako naczynia wazowate określono tu duże formy o baniaste ukształtowanym brzuścu. Średnica największej wydętości brzuśca jest równa wysokości naczynia lub ją przekracza. Największa wydętość występuje na różnych wysokościach

naczynia. Formy te posiadają wyodrębnione szyje o kształcie stożkowatym, cylindrycznym lub lekko rozchylonym (il. 4.2.4. ryc. 9–10). Do grupy tej zaliczono tu również amfory (wydzielane w wielu opracowaniach ceramiki łużyckiej w osobną grupę). Podstawowym kryterium odróżniającym tę kategorię od waz jest obecność dwóch uszek u nasady szyi. Z racji dużego rozdrobnienia i fragmentarycznego zachowania form analizowanego materiału ceramicznego z Góry Zamkowej odstąpiono od tego podziału, gdyż różniczenie obydwu kategorii jest w tej sytuacji niemożliwe.

Naczynia wazowate to przeważnie naczynia średniościenne, z drobną lub średnioziarnistą domieszką mineralną dodawaną do masy ceramicznej, wypalane na kolor beżowy, brunatny lub czarny. Ścianki tych naczyń są starannie wygładzane. W niektórych przypadkach powierzchnie zewnętrzne są wyświecane, często również grafitowane z zewnątrz lub obustronnie.

W grupie naczyń wazowatych z Góry Zamkowej możemy wyróżnić dwie odmiany. Pierwsza z nich charakteryzuje się mniejszym stopniem wyodrębnienia szyi od brzuśca. Reprezentują ją jedynie fragmenty wydętych brzuśców oraz nasad szyi. Szyja tego typu waz jest oddzielona od brzuśca szerokim żłobkiem oraz pasmem dookólnych linii rytych (il. 4.2.1. ryc. 8; 4.2.2. ryc. 5, 11, 12, 13). Formy te mają czarną, wygładzoną powierzchnię. Analogiczne naczynia wazowate, znane z pobliskiego stanowiska w Chotěbuzu – Podoborze, datowane na starszą fazę zasiedlenia tego stanowiska, przypadającą na schyłek epoki brązu (HAB2)³⁶, łączy się z podgrupą głęboczycką grupy śląskiej kultury łużyckiej³⁷.

Jeden z fragmentów brzuśca naczynia wazowatego z Góry Zamkowej jest pokryty ukośnym, szerokim żłobkowaniem (il. 4.2.2. ryc. 12). Również on ma analogie na stanowisku w Chotěbuzu – Podoborze i jest datowany na schyłek epoki brązu³⁸.

Tego typu ornamentyka jest często spotykana na cmentarzysku w Kietrze w v OEB (HAB2-3)³⁹. Występuje również w HAC⁴⁰. Motywy te są stosunkowo rzadko spotykane na terenie północnych Moraw, gdzie w młodszych stadiach fazy śląskiej dominuje poziome żłobkowanie pokrywające górną partię brzuśców naczyń wazowatych⁴¹. Motyw ukośnego żłobkowania tego miejsca występuje szczególnie często w zdobnictwie naczyń fazy podolskiej środkowodunajskiej kultury pól

³⁶ O. Tůma 2010, ryc. 1:8, s. 345, ryc. 2:1, s. 349.

³⁷ B. Chorąży, B. Chorąży 2010, s. 460; O. Tůma 2010, s. 349.

³⁸ O. Tůma 2010, ryc. 1:9, s. 349.

³⁹ M. Gedl 1982, s. 16, il. x:13, xi:6.

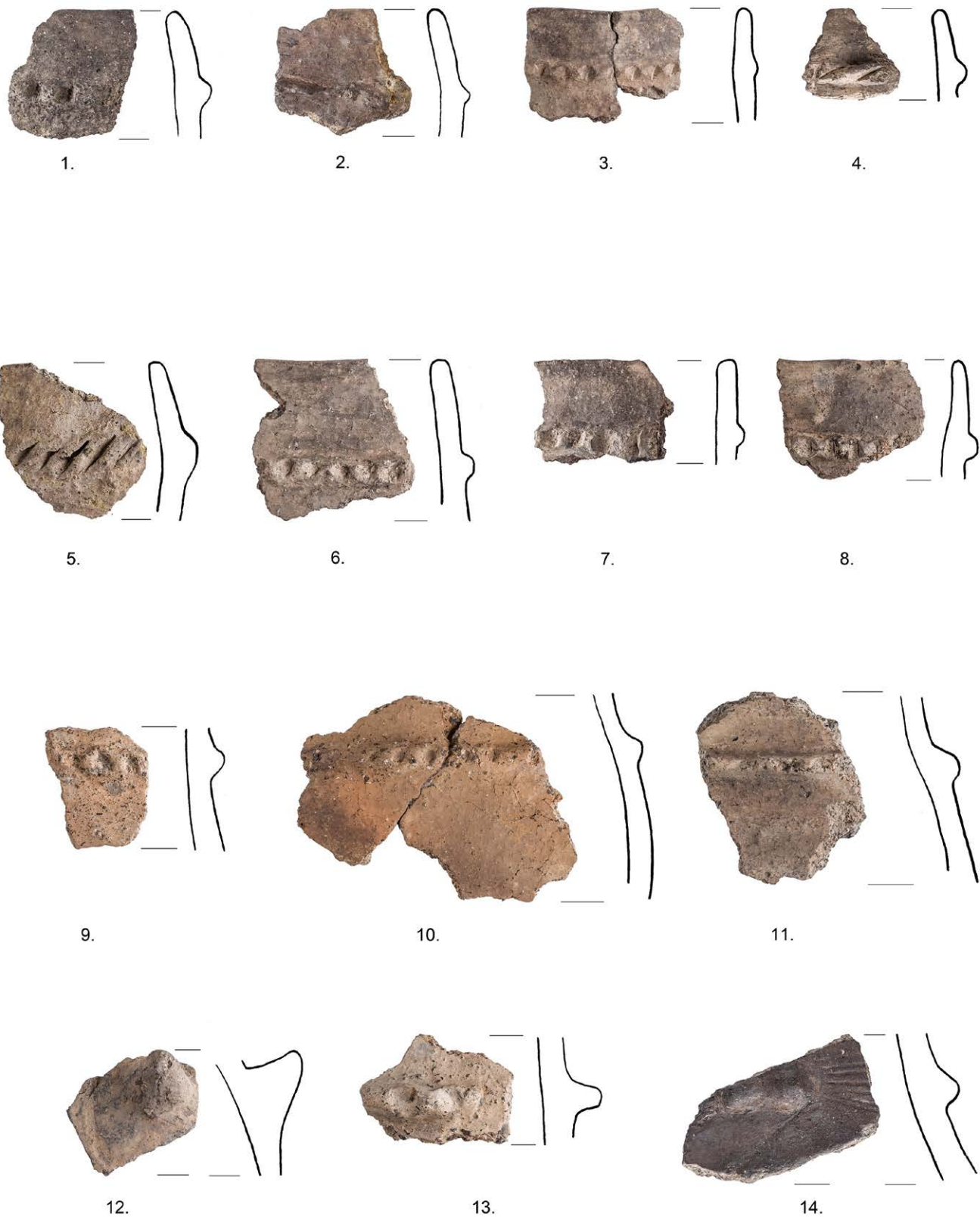
⁴⁰ M. Gedl 1973, il. XLIII:10, LVII:8, LXV:4.

⁴¹ J. Nekvasil 1970, s. 44.

³³ H. Wojciechowska 1986, s. 159, ryc. 8:d.

³⁴ M. Gedl 1973, s. 34.

³⁵ B. Chorąży, B. Chorąży 2010, ryc. 21:10.

II. 4.2.3 Zdobnictwo naczyń kultury łużyckiej – ornament plastyczny (oprac. Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla) ¶ Pottery ornamentation of the Lusatian culture – plastic ornament (by Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla)

popielnicowych⁴². Bardzo rzadko pojawia się na terenie grupy górnośląsko-małopolskiej oraz w północnych podgrupach słowackiej grupy kultury łużyckiej (orawskiej i liptowskiej).

Druga odmiana waz odkrytych na Górze Zamkowej jest reprezentowana przez naczynia z baniastym brzuściem, z wysoko umieszczonym załomem oraz z szyją o lejkowato rozchylonym wylewie (il. 4.2.4. ryc. 9–10). Na barku tych naczyń często występuje zdobienie w formie plastycznych, stożkowatych lub rożkowatych guzów, niekiedy skierowanych wierzchołkami ku górze. Są one czasem podkreślone od dołu przez pasma łukowatych linii (il. 4.2.3. ryc. 12).

Dwa podobnie zdobione naczynia pochodzą z Góry Zamkowej, ale spoza rejonu rotundy. Pierwsze z nich odkryto w trakcie badań A. Kietlińskiej na plateau szczytowym⁴³, drugie zaś pochodzi z prac Wiesława Kusia⁴⁴ w obrębie dolnego zamku⁴⁵.

Fragmety tego typu naczyń wystąpiły w kilku egzemplarzach na stanowisku w Chotěbuzu – Podoborze⁴⁶. Nie wielki fragment z zachowanym guzem odkryto również na terenie osiedla w Cieszynie – Krasnej⁴⁷ oraz na stanowisku Leszna Górna – góra Tuł⁴⁸.

Naczynia tego typu są charakterystyczne dla okresu halsztackiego, szczególnie dla jego starszej fazy. Zbliżone formy występujące na cmentarzysku w Kietrze Marek Gedl datuje na wczesną fazę okresu halsztackiego (Hac)⁴⁹. W odróżnieniu od egzemplarzy z interesującego nas terenu guzy z tego cmentarzyska są często wypychane od wewnątrz.

Na terenie Moraw podobnie ukształtowane formy są często określane jako amfory i uznawane za charakterystyczne dla klasycznej, dopełniającej, ozdobnej i rozwiniętej fazy okresu halsztackiego. Fazy te zostały wyróżnione przez Jindřa Nekvasila, przy czym fazy klasyczna, dopełniająca i ozdobna przypadają na hac i początek had, rozwinięta jest zaś zsynchronizowana z horyzontem Býč skála, datowanym na had1/had2⁵⁰. W fazie późnej podobne formy są pozbawione rogowatych guzów i najczęściej niezdobione⁵¹.

Formy odkryte na osiedlach kultury łużyckiej z terenu Śląska Cieszyńskiego można datować podobnie jak materiały morawskie⁵².

Obecność omawianych form z rogowatymi guzami w kulturze łużyckiej wiąże się powszechnie z bezpośrednimi wpływami kultury halsztackiej⁵³. Brak takich form zdobniczych jest widoczny w północnych podgrupach grupy słowackiej (zwłaszcza w podgrupie orawskiej) oraz w grupie górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej.

Misy

Do tej kategorii zaliczono naczynia, których średnica wylewu jest większa od wysokości. Są to naczynia cienko- i średniościenne, na ogół z drobno zmieloną domieszką mineralną dodawaną do masy ceramicznej, wypalone na kolor beżowy, brunatny lub czarny (zwłaszcza w przypadku form cienkościennych). Powierzchnie zewnętrzne i wewnętrzne tych okazów są zwykle starannie wygładzone, a w przypadku wypału redukcyjnego – wyświecane. Wśród nich można wyróżnić dwie odmiany.

Pierwszą reprezentują misy profilowane o półkulistym lub stożkowatym brzuście i wyraźnie wyodrębnionej szyi (il. 4.2.4. ryc. 5–6). Są one formami spotykanymi w kulturze łużyckiej począwszy od najwcześniejszych faz rozwoju aż do późnej fazy okresu halsztackiego. W literaturze czeskiej podejmuje się próby stylistyczno-chronologicznej klasyfikacji tych form⁵⁴, jednakże fragmentaryczny stan zachowania większości mis z omawianego terenu uniemożliwia ich analizę pod tym kątem. Formy te, zachowane z reguły fragmentarycznie, znane są z osiedli w regionie cieszyńskim (Chotěbuz – Podobora⁵⁵, Vendryně – Vavřkova hora⁵⁶). Dość często są one zaopatrzone w plastyczne uchwyty lub uszko. W przypadku jednego z egzemplarzy z Góry Zamkowej jest to uszko przekłute poziomo (il. 4.2.4. ryc. 4). Tego typu uszka są szczególnie często spotykane w grupie górnośląsko-małopolskiej w v OEB⁵⁷. Datowana na v OEB (HAB2-3) misa z takim uszkiem wystąpiła również na stanowisku Chotěbuz – Podobora⁵⁸.

Do drugiej odmiany zaliczono misy półkuliste z brzegami zagiętymi do wewnątrz (il. 4.2.4. ryc. 7–8). Są one typowe dla kultury łużyckiej okresu halsztackiego, zarówno w jego starszym, jak i młodszym odcinku⁵⁹, występują również w okresie lateńskim w kulturze lateńskiej i puchowskiej. Misy te pojawiły się już wcześniej, u schyłku epoki

42 M. Salaš 1993, ryc. 193:3, 4.

43 B. Chorąży, B. Chorąży 2010, ryc. 20:2.

44 Badania niepublikowane – informacja ustna W. Kusia.

45 B. Chorąży, B. Chorąży 2010, ryc. 20:1.

46 Ibidem, ryc. 18:11, s. 14, ryc. 19:1–2; O. Tůma 2010, ryc. 3:10.

47 B. Chorąży, B. Chorąży 2002, ryc. 5:a.

48 B. Chorąży, B. Chorąży 2010, s. 470, ryc. 22:2.

49 M. Gedl 1973, s. 34. 50 J. Nekvasil 1983, s. 78.

51 J. Nekvasil 1974, s. 267, ryc. 7:5.

52 O. Tůma 2010, ryc. 3, s. 350; B. Chorąży, B. Chorąży 2015, s. 333.

53 M. Gedl 1991, s. 97.

54 J. Nekvasil 1970, s. 34–36, ryc. 4; V. Dohnal 1974, s. 49, schemat v.

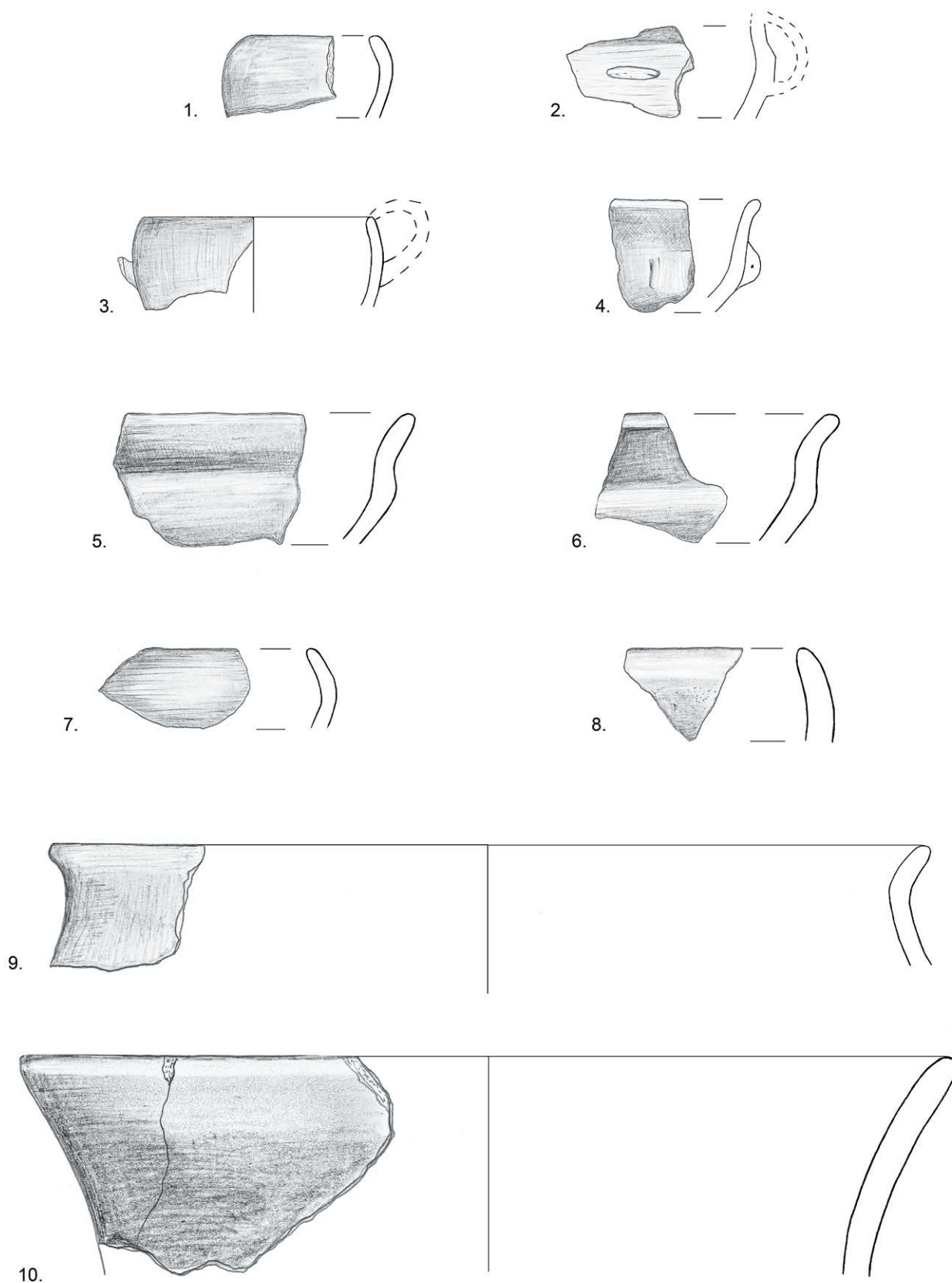
55 O. Tůma 2010, s. 344, ryc. 1:4–5.

56 B. Chorąży, B. Chorąży 2015, ryc. 2:b.

57 Z. Durczewski 1946, s. 59–61 i zestawienie 22; Z. Durczewski 1948, il. XII:5–33, XLV, XLVI, XLVII:1–12, LXII:3, 6, LXIV:4.

58 O. Tůma 2010, ryc. 1:5.

59 M. Gedl 1985, s. 20.

Il. 4.2.4 Formy naczyń kultury łużyckiej: 1–3 kubki i czerpaki; 4–8 misy; 9–10 naczynia wazowate (oprac. Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla) ¶ Shapes of Lusatian culture vessels: 1–3 cups and scoops; 4–8 bowls; 9–10 vase-like vessels (by Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla)

brązu (są to jednak pojedyncze egzemplarze)⁶⁰. Takie formy spotyka się dość często na stanowiskach kultury łużyckiej regionu cieszyńskiego: Chotěbuz – Podobora⁶¹, Leszna Górna – góra Tuł⁶², Cisownica – Grodzisko⁶³.

Kubki i czerpaki

Do tej kategorii zaliczono formy mające duże ucho oraz rozmaicie ukształtowany brzusiec. Czerpaki wyróżniają się uchem wystającym powyżej wylewu. Cecha ta wydaje się stylistycznie i funkcjonalnie na tyle mało istotna, że obydwie formy, tj. kubki i czerpaki, omówiono tu łącznie. Na omawianym terenie znakomita większość spośród nich jest reprezentowana przez fragmenty, które można jedynie ogólnie zaklasyfikować do obydwu tych kategorii.

Są to na ogół naczynia cienkościenne, czernione, a niekiedy również grafitowane. Tylko w przypadku czerpaków półkulistych zdarzają się formy średniościenne, wypalone na inny kolor (brunatny lub beżowy). Powierzchnie zewnętrzne i wewnętrzne są starannie wygładzane, a w przypadku form wypalonych w atmosferze redukcyjnej – wyświecane.

W grupie tej można wyróżnić dwie odmiany. Do pierwszej zaliczono formy półkuliste. W przypadku Góry Zamkowej zachowały się one niestety w niewielkich fragmentach (il. 4.2.4. ryc. 1, 3). Lepiej zachowane naczynia tego typu spotyka się na sąsiednich stanowiskach – na osiedlach w Chotěbuzu – Podoborze⁶⁴ oraz w wyposażeniu domniemanego grobu z Zpupnej Lhoty⁶⁵. Takie formy są jednymi z najczęściej spotykanych w kulturze łużyckiej. J. Nekvasil datuje ich początki na podstawowe stadium fazy śląskiej kultury łużyckiej (HA2)⁶⁶. Występują one w mało zmienionej formie aż do późnej fazy okresu halsztackiego⁶⁷.

Druga odmiana czerpaków jest reprezentowana przez fragmentarycznie zachowane cienkościenne formy profilowane (il. 4.2.2. ryc. 1; 4.2.4. ryc. 2). Forma ta ma stromy stożkowaty brzusiec i krótką, lekko wychyloną na zewnątrz szyjkę. Dno jest niewielkie, zazwyczaj wciśnięte do środka. Taśmowate ucho wystaje wysoko powyżej krawędzi wylewu. Naczynia te są najczęściej czernione i grafitowane, mają zdobienie w formie pasm krótkich nacięć, zakreskowanych trójkątów (niekiedy z dołączkami na wierzchołkach) lub dookólnych linii rytych i żłobków umieszczonych w górnej

partii brzuśca (il. 4.2.2. ryc. 1). Niekiedy ornament występuje również wewnątrz naczynia. Takie czerpaki znane są z osiedli w regionie cieszyńskim (Chotěbuz – Podobora⁶⁸, Vendryně – Vavřkova hora⁶⁹, Leszna Górna – góra Tuł⁷⁰).

Formy czerpaków profilowanych nie mają walorów ścisłych wyznaczników chronologicznych. Typ ten znany jest od IV OEB i występuje aż po okres wczesnolateński⁷¹. Czerpaki profilowane o powierzchniach czernionych i grafitowanych są formą charakterystyczną dla rozwiniętej fazy śląskiej (HB1–HB3)⁷² i platenickiej (halsztackiej) na Morawach⁷³. Na terenie Wyżyny Głubczyckiej formy tego typu datowane są na V OEB oraz HAC⁷⁴. W tych ramach zapewne należy datować motywy zdobnicze na naczyniach z Góry Zamkowej w Cieszynie.

Formy czerpaków profilowanych, cienkościennych, czernionych i grafitowanych, z rozbudowanym zdobnictwem są charakterystyczne dla grupy śląskiej kultury łużyckiej, Rzadziej pojawiają się w grupie górnośląsko-małopolskiej, a okazy spotykane w północnych podgrupach (orawskiej i liptowskiej) grupy słowackiej reprezentują nieco inne proporcje i lokalne motywy zdobnicze⁷⁵.

Garnki

Kategorię tę reprezentują smukłe, słabo rozbudowane tektonicznie formy, których wysokość przekracza średnicę naczynia. Są to naczynia średnio- lub grubościenne, wykonane z masy ceramicznej schudzonej grubo- lub średnioziarnistą domieszką mineralną, zwykle wypalone na kolor beżowy i brunatny.

Jest to jedna z najliczniejszych kategorii naczyń występujących na stanowisku na Górze Zamkowej. Reprezentują ją zachowane fragmentarycznie formy jajowate lub beczułkowate, o największej wydętości brzuśca umieszczonej w środkowej partii naczynia i brzegu zagiętym do środka. Formy te mają zazwyczaj wygładzane powierzchnie zewnętrzne, w pojedynczych przypadkach chropowate przez obmazywanie (il. 4.2.1. ryc. 7). Cecha ta jest charakterystyczna dla garnków z osiedli rozmieszczonych na wschód od południkowego biegu Wisły, na terenie zaliczanym do grupy górnośląsko-małopolskiej⁷⁶. Niektóre z garnków odkrytych na Górze Zamkowej są zaopatrzone

⁶⁰ J. Nekvasil 1970, s. 37; M. Gedl 1982, s. 17.

⁶¹ O. Tůma 2010, ryc. 3:3, 4.

⁶² B. Chorąży, B. Chorąży 2010, ryc. 22:9.

⁶³ B. Chorąży, B. Chorąży 2015, ryc. 8:e.

⁶⁴ O. Tůma 2010, ryc. 2:12; B. Chorąży, B. Chorąży 2010, ryc. 18:3.

⁶⁵ R. Kulka, A. Makovsky 1897. ⁶⁶ J. Nekvasil 1970, ryc. 3:32.

⁶⁷ J. Nekvasil 1974, ryc. 11:13.

⁶⁸ O. Tůma 2010, ryc. 2:6, 8; 3:17.

⁶⁹ B. Chorąży, B. Chorąży 2015, ryc. 12:e.

⁷⁰ B. Chorąży, B. Chorąży 2010, ryc. 22:5, 6.

⁷¹ M. Gedl 1962, s. 45.

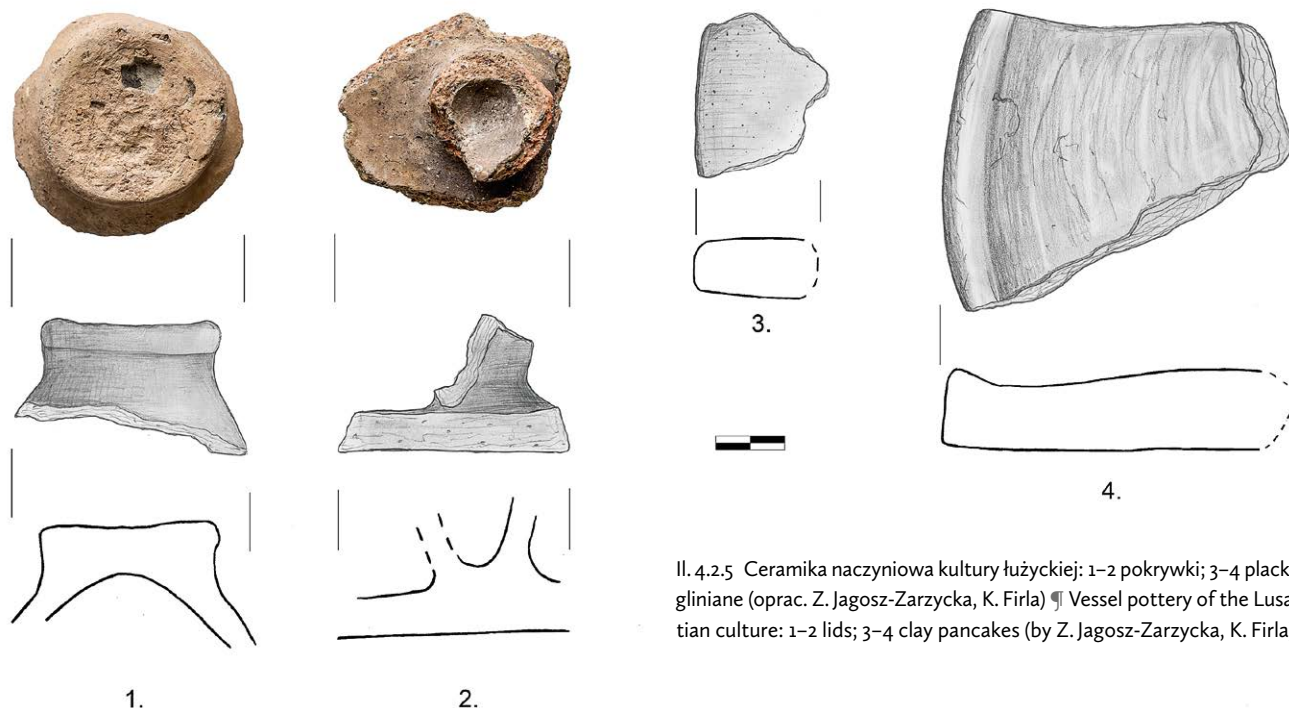
⁷² J. Nekvasil 1970, s. 29.

⁷³ J. Nekvasil 1993, s. 354.

⁷⁴ M. Gedl 1973, s. 46; M. Gedl 1982, s. 18.

⁷⁵ P. Čaplovič 1977, ryc. 24–31.

⁷⁶ B. Chorąży, B. Chorąży 2010, ryc. 23:5, 6.

Il. 4.2.5 Ceramika naczyniowa kultury łużyckiej: 1–2 pokrywki; 3–4 placki gliniane (oprac. Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla) ¶ Vessel pottery of the Lusatian culture: 1–2 lids; 3–4 clay pancakes (by Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla)

w ucha umieszczone na barku, dookólne listwy plastyczne, wieniec dołków palcowych lub plastyczne guzki. Listwa plastyczna może być gładka, karbowana lub zdobiona dołkami palcowymi (il. 4.2.1. ryc. 6; 4.2.3. ryc. 1–14).

Formy z guzkami plastycznymi są powszechnie spotykane w śląskiej i halsztackiej fazie kultury łużyckiej na Morawach oraz w v OEB i okresie halsztackim na terenie Górnego Śląska, tak w grupie śląskiej, jak i górnośląsko-małopolskiej.

Garnki zdobione listwami plastycznymi powszechnie występują w okresie halsztackim oraz w początkach okresu lateńskiego na terenie Moraw⁷⁷. Spotyka się je również na terenie Górnego Śląska, zarówno w kręgu grupy śląskiej, jak i na zachodnich peryferiach grupy górnośląsko-małopolskiej. Ornament w postaci listw plastycznych jest prawie nieznan w grupie górnośląsko-małopolskiej⁷⁸. Na tym terenie występuje raczej zdobienie w postaci dookólnego pasma dołków palcowych.

Pokrywki

Pokrywki stanowią niewielką grupę wyrobów ceramicznych odkrytych na Górze Zamkowej. Wykonano je z masy ceramicznej, podobnej do tej stosowanej przy wyrobie naczyń garnkowatych. Dominuje wypał na kolor beżowy lub brunatny.

Wyroby te są na ogół zachowane fragmentarycznie. Są to pokrywki płaskie lub lekko uwypuklone z plastycznym

uchwytem występującym w dwóch wariantach: pełnym (il. 4.2.5. ryc. 1) lub pustym w środku (il. 4.2.5. ryc. 2). Mają najczęściej formę czopowatą lub szpulowatą. Reprezentują dwa warianty – pełny oraz z miseczkowatym zagłębieniem w górnej partii.

Płaskie pokrywki pojawiają się począwszy od v OEB⁷⁹, ale głównie spotyka się je w okresie halsztackim, zwłaszcza w jego starszej fazie⁸⁰.

Pokrywki stanowią formę szczególnie charakterystyczną dla śląskiej grupy kultury łużyckiej. Występują na terenie Śląska⁸¹ i Moraw⁸², ale brak prawie tego typu form na terenie grupy górnośląsko-małopolskiej, a także w północnych podgrupach słowackiej grupy kultury łużyckiej (podgrupa orawska i liptowska). Pokrywki z Góry Zamkowej mają analogie na sąsiednich stanowiskach kultury łużyckiej, takich jak Chotěbuz – Podobora⁸³ i Leszna Górna – góra Tuł⁸⁴. Pokrywki te znane są również z wcześniejszych badań na Górze Zamkowej, spoza rejonu rotundy⁸⁵.

Placki gliniane

Do tej kategorii zaliczono płaskie krążki gliniane o znacznej średnicy (przynajmniej kilkunastu cm), wykonane z masy

⁷⁷ J. Nekvasil 1974, ryc. 6:10, 14; 11:9.

⁷⁸ M. Gedl 1962, s. 32.

⁷⁹ M. Gedl 1982, il. IV:16, VII:6. ⁸⁰ M. Gedl 1973, s. 41.

⁸¹ B. Gediga 1967, s. 126; M. Gedl 1973, s. 41–42.

⁸² J. Nekvasil 1970, s. 38–39; J. Nekvasil 1984, ryc. 5:b, f; 9:f; 12:d.

⁸³ O. Tůma 2010, ryc. 1:10.

⁸⁴ B. Chorąży, B. Chorąży 2010, ryc. 22:11.

⁸⁵ A. Kietlińska 1958, il. XLVI:17, 18.

ceramicznej podobnej do tej używanej przy wyrobie garnków. Powierzchnie są obustronnie lub jednostronnie wygładzone. W niektórych przypadkach jedna z powierzchni jest chropowata lub zaopatrzona w dołki palcowe, paznokciowe.

Na Górze Zamkowej zabytki te zachowały się jedynie fragmentarycznie. Mają zróżnicowaną formę. Część z nich ma proste lub lekko zaokrąglone krawędzie (il. 4.2.5. ryc. 3), w innych przypadkach brzegi są lekko podniesione (il. 4.2.5. ryc. 4).

Placki gliniane spotykane są, choć stosunkowo nielicznie, już w zespołach z IV OEB⁸⁶. Formy te stają się pospolite na szerokich obszarach kultury łużyckiej w V OEB oraz w okresie halsztackim, występując jeszcze w początkach okresu lateńskiego⁸⁷. Są znane z większości osiedli regionu cieszyńskiego⁸⁸

Ceramika nienaczyniowa

Przędliki

Do tej kategorii zaliczono zabytki, które charakteryzuje kolistą formą oraz obecność otworu w środkowej partii korpusu. Nie można wykluczyć, że funkcja niektórych okazów, zwłaszcza tych lżejszych, mogła być inna. Egzemplarze zaliczone do tej grupy znalezisk można podzielić na trzy typy.

Pierwszy typ reprezentują płaskie formy tarczowate. Przędzlik ten jest zachowany fragmentarycznie (w ok. ¼ całości). Pochodzi z badań G. Raschkego w 1941 roku (il. 4.2.6. ryc. 1). Wystąpił wewnątrz rotundy, na złożu wtórnym, w warstwie średniowiecznej. Płaskie, tarczowate przędliki spotykane są w zespołach kultury łużyckiej na Śląsku⁸⁹ i na Morawach⁹⁰. Nie mają charakteru czułych wyznaczników chronologicznych.

Kolejny typ reprezentuje drugi, w całości zachowany przędzlik (il. 4.2.6. ryc. 2), pochodzący z badań przeprowadzonych w rejonie rotundy w 2016 roku (wykop 7, j.s. 72) Jest to tarczka o średnicy 4,7 cm, o przekroju płasko-wypukłym, zaopatrzona w jednostronne, lekkie pogrubienie w okolicach otworu. Wykonano ją z gliny z drobno zmieszaną domieszką cieszyńską.

Formy tego typu, określane jako kółeczka, występują na Morawach w kulturze horakowskiej⁹¹. Są one spotykane również na terenie grupy śląskiej kultury łużyckiej w okresie halsztackim⁹². Podobne egzemplarze wystąpiły

na stanowisku w Chotěbuzu – Podoborze⁹³ oraz w Lesznej Górnej na górze Tuł⁹⁴.

Trzecim typem zaliczonym do omawianej kategorii zabytków jest masywny, walcowaty ceramiczny krążek (śr. 6 cm) z dużym otworem (śr. 1 cm) (il. 4.2.6. ryc. 3). Jego płaszczyzna boczna jest lekko wklęsnięta, z lekko podniesionymi krawędziami. Głina jest silnie wypalona na kolor szarobrunatny. Zabytek odkryto w warstwie kulturowej zawierającej materiały z łużyckiej fazy osadniczej. Analogiczny zabytek, ale o mniejszych wymiarach, znany jest z osiedla kultury łużyckiej w Grzybianach koło Legnicy. Datowany jest na okres wczesnej epoki żelaza⁹⁵. Masywność zabytku z Góry Zamkowej, a także spore rozmiary wydają się nie wykluczać innych funkcji przedmiotu. Mógłby np. stanowić ciężarek do sieci.

Buława kamienna

Zabytek ten odkryto w 2016 roku w warstwie zawierającej materiały ceramiczne wyłącznie kultury łużyckiej (wykop 7, warstwa 22–23, j.s. 74) (il. 4.2.6. ryc. 4). Wykonany jest z wapienia cieszyńskiego. Niestety w wyniku rozłupania jest niekompletny (ok. ½ całości). Ma kształt kulisty o średnicy 6,5 cm, wysokości 5,2 cm, z otworem o średnicy 2 cm przewierconym w środkowej osi przedmiotu. Powierzchnie zewnętrzne są starannie wygładzone, a powierzchnie przełamania – wtórnie zagładzone.

Buławki tego rodzaju są spotykane w inwentarzach kultury łużyckiej. Jerzy Fogel wyróżnia pięć typów tych wyrobów⁹⁶. Według tej klasyfikacji buławkę z Góry Zamkowej należy zaliczyć do typu II – kulistego, o niesprecyzowanej chronologii w ramach kultury łużyckiej⁹⁷. Uważa się, że zabytki te mogły stanowić atrybuty władzy lub element broni obuchowej⁹⁸. Buławki odkryte na osiedlach kultury łużyckiej należą do rzadkości. Występują one najczęściej na cmentarzyskach lub jako znaleziska luźne⁹⁹.

Wyroby krzemienne

W spągowych nawarstwieniach warstwy prehistorycznej w obrębie wykopu 5c wystąpiło pięć surowiaków krzemiennych. Na ich powierzchniach znajdują się pojedyncze odbicia, które mogą być wynikiem celowej obróbki

⁸⁶ B. Gediga 1967, s. 119.   ⁸⁷ Ibidem, s. 121; M. Gedl 1973, s. 48.

⁸⁸ O. Tůma 2010, ryc. 3:5; B. Chorąży, B. Chorąży 2010, ryc. 22:8.

⁸⁹ B. Gediga 1967, s. 173.

⁹⁰ V. Podborský 1993, ryc. 247:21.

⁹¹ Ibidem, ryc. 247:25.

⁹² Ibidem, ryc. 247:18; J. Nekvasil 1982, il. 311:13.

⁹³ O. Tůma 2010, ryc. 4:6.

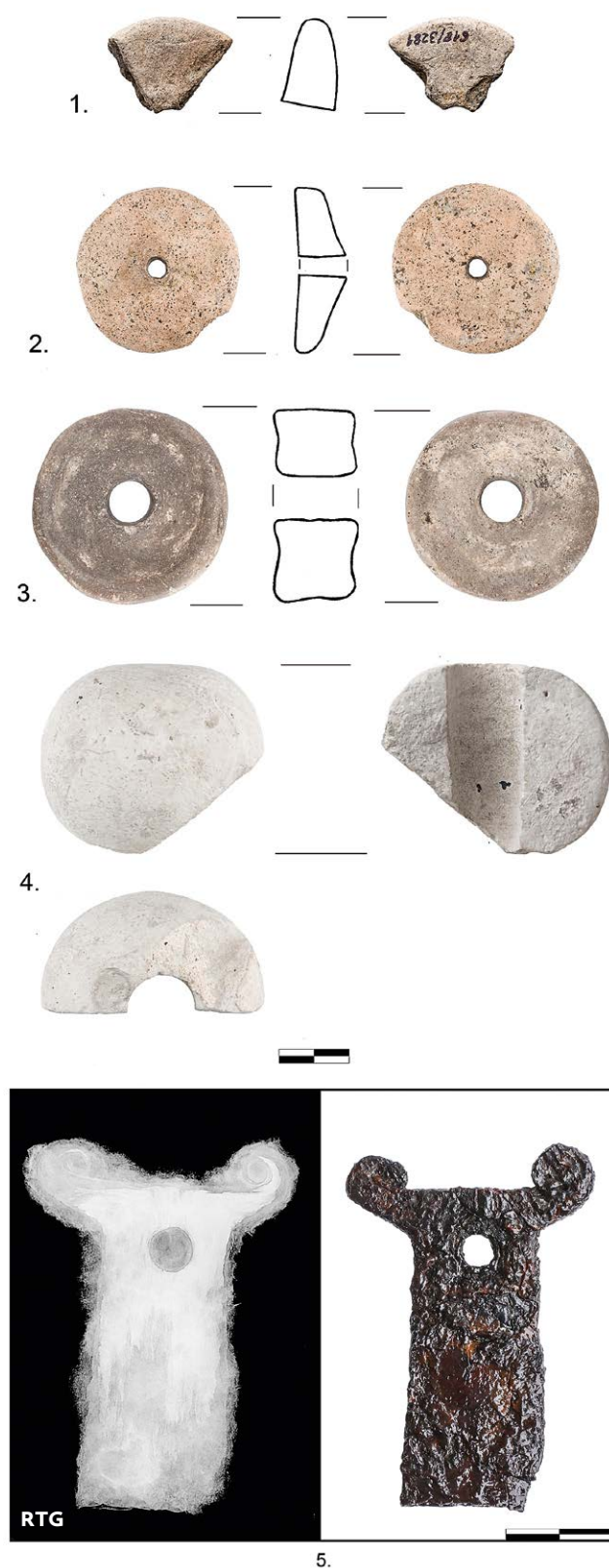
⁹⁴ B. Chorąży, B. Chorąży 2010, ryc. 22:8.

⁹⁵ K. Sielicka 2014, il. 3:4.

⁹⁶ J. Fogel 1979, s. 177–179.   ⁹⁷ Ibidem, s. 178.

⁹⁸ M. Gedl 1996, s. 35; I. Lasak 2008, s. 291–292.

⁹⁹ I. Lasak 2008, s. 290.

Il. 4.2.6 Zabytki kultury łużyckiej: 1–3 przęśliki; 4 buława kamienna; 5 akinakes (?) (oprac. Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla) ¶ Artifacts of the Lusatian culture; 1–3 spindle whorls; 4 stone mace; 5 acinaces (?) (by Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla)

lub – co bardziej prawdopodobne – są wynikiem użytkowania surowiaków jako tłuczków lub krzesiw.

Przedmiot żelazny – rękojeść miecza typu akinakes (?)

Z dolnej partii warstwy prehistorycznej w wykopie 5c pochodzi skorodowany przedmiot żelazny (poziom 13–14, j.s. 38) (il. 4.2.6. ryc. 5). Niewykluczone, że stanowi on odłamana rękojeść żelaznego miecza typu *akinakes* z antenowymi zakończeniami uchwytu – taki wniosek może wynikać z przeprowadzonej analizy radiologicznej zabytku, jednak potwierdzenie tej identyfikacji wymaga podjęcia dalszych prac analitycznych. W przypadku jej trafności byłby to ważny zabytek datujący, potwierdzający na Górze Zamkowej obecność militarną lub kontakty z ugrupowaniami scytyjskimi. Kontekst stratygraficzny tego zabytku nie jest jasny. Jednostka stratygraficzna nr 38 stanowiła dolną partię ciemnobrunatnej warstwy prehistorycznej, która zawierała zabytki kultury łużyckiej i puchowskiej.

Pozycja chronologiczno-kulturowa materiałów z Góry Zamkowej w Cieszynie

Materiał zabytkowy, zwłaszcza ten pozyskany w rejonie rotundy św. Mikołaja w trakcie badań w latach 2013–2017, stanowi bardzo cenny materiał źródłowy do poznania osadnictwa nie tylko na tym stanowisku, ale również w całym regionie cieszyńskim. Duża seria zabytków odkrytych *in situ* w warstwach osadniczych wydaje się stanowić dobrą podstawę do analizy chronologii oraz oceny intensywności zasiedlenia Góry Zamkowej w tym czasie.

W opracowaniu omawiającym prehistoryczne fazy osadnictwa na Górze Zamkowej A. Kietlińska wiązała materiały pochodzące z opisanych warstw z fazą przypadającą na schyłek okresu halszackiego i początek okresu lateńskiego¹⁰⁰. Wydaje się jednak, że datowanie to jest zdecydowanie zbyt późne¹⁰¹. Gros materiałów ceramicznych z Cieszyna należy umieścić przede wszystkim we wczesnej epoce żelaza, w ramach okresu HA C i początku HA D (HA D1), a niektóre formy mogą być datowane nawet na schyłek epoki brązu (V OEB). Niewykluczone jest przetrwanie osadnictwa w głąb okresu HA D, jednak nie jest to tak oczywiste

¹⁰⁰ A. Kietlińska 1958, s. 117.

¹⁰¹ Datowanie materiałów osadniczych z łużyckiej fazy osadniczej A. Kietlińskiej skorygował po raz pierwszy M. Gedl (1962, s. 173), który w opracowaniu monograficznym kultury łużyckiej na Górnym Śląsku, zaliczył stanowisko na Górze Zamkowej do osiedli zamieszkałych w V OEB i HA C.

i czytelne jak w przypadku sąsiedniego stanowiska w Kocobędzu (Chotěbuz – Podobora).

Bardzo istotną kwestią dla odpowiedniej interpretacji procesów związanych z zasiedleniem Góry Zamkowej są związki kulturowe materiałów z łużyckiej fazy osadniczej. Analiza form naczyńowych, motywów zdobniczych oraz parametrów technologicznych wykazuje liczne analogie w ceramice charakterystycznej dla grupy śląskiej kultury łużyckiej, a zwłaszcza podgrup głuźczyckiej i morawskiej, widoczne w stylistyce i technologii wyrobu (wysoki procent ceramiki czernionej i grafitowanej).

Symptomatycznym zjawiskiem jest obecność na omawianym stanowisku pojedynczych materiałów ceramicznych typowych dla grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej. Należy tu wymienić misę profilowaną z poziomo przekłutym uszkiem oraz fragmenty naczyń garnkowych z silnym obmazywaniem powierzchni. Wydaje się, że wpływy te trzeba wiązać z bezpośrednim sąsiedztwem terenów opanowanych przez grupę górnośląsko-małopolską, rozciągających się na wschód od południkowego biegu Wisły, obejmujących Pogórze Cieszyńskie w okolicach Grodzca Śląskiego i Jaworza oraz Kotlinę Żywiecką¹⁰².

Zasiedlenie Góry Zamkowej w łużyckiej fazie osadniczej obejmowało całość wzniesienia, łącznie z jego wschodnim stokiem. Użytkowanie tej ostatniej strefy potwierdza odkrycie warstwy kulturowej z zawartością ceramiki kultury łużyckiej w obrębie tzw. dolnego zamku¹⁰³.

Warstwa mierząca 20–40 cm miąższości wskazuje na mniejszą intensywność zasiedlenia w stosunku do położonego 4 km na północ od Góry Zamkowej osiedla w Kocobędzu (Chotěbuz – Podobora), zamieszkałego w tym samym okresie przez ludność kultury łużyckiej. W tym drugim przypadku nawarstwienia miejscami dochodzą do miąższości 80 cm, jest to jednak osiedle obronne, które odgrywało strategiczną rolę w regionie cieszyńskim.

W trakcie dotychczasowych badań archeologicznych nie odkryto śladów fortyfikacji, które mogłyby zostać przypisane łużyckiej fazie zasiedlenia Góry Zamkowej. Wskazuje to na istnienie tu osiedla wyżynnego, położonego na wzniesieniu o naturalnych walorach obronnych, o ekspozycji okrzężnej i stromych, trudno dostępnych stokach górujących nad korytem Olzy od strony południowej i zachodniej. Jedynie stok od strony wschodniej był łatwiej dostępny.

Istotną kwestią jest kontekst osadniczy osiedla na Górze Zamkowej. Z badań prowadzonych przez Dział Archeologii

Muzeum w Bielsku-Białej oraz z realizacji polsko-czeskiego projektu badawczego (2000–2003)¹⁰⁴ wynika, że tamtejsze osiedle nie stanowiło enklawy osadniczej, jak widziała to A. Kietlińska¹⁰⁵.

Towarzyszyła mu wówczas sieć osadnicza związana z kulturą łużycką¹⁰⁶. Jej początki sięgają schyłku epoki brązu (v OEB). Zjawisko to wpisuje się w szerszy kontekst obserwowanego na wielu obszarach procesu wkraczania osadnictwa na tereny dotąd niezasiedlone lub słabo zamieszkałe¹⁰⁷. Rozpoczyna to okres dość trwałego zasiedlenia Podbeskidzia, który jest kontynuowany w starszym odcinku okresu wczesnej epoki żelaza (nac). Pod względem intensywności zasiedlenia jest to najbardziej znaczący epizod osadniczy w prehistorycznych dziejach Podbeskidzia, nieporównywalny – jak wynika z dotychczasowych badań – ani z okresem wcześniejszym (neolit – wczesna epoka brązu), ani późniejszym (aż po czasy późnośredniowiecznej kolonizacji)¹⁰⁸.

Struktury osadnicze obejmowały prawie całość obszaru szeroko rozumianej Bramy Morawskiej i jej północno-wschodniego przedpoła, od Beczwy na zachodzie po Białą na wschodzie¹⁰⁹. Sieć osadnicza opierała się głównie na osiedlach o charakterze wyżynnym, zlokalizowanych na wybitnie wyniosłych formach terenowych usytuowanych na przedpołu Beskidu. Słabsze ślady zasiedlenia o niesprecyzowanej dotąd chronologii obserwujemy jedynie na obszarze między Frydkiem-Místkiem a Cieszynem. Rozmieszczenie osiedli jest nierównomierne. Tworzą one większe skupienia w okolicach Valašskiego Meziříčí (skupienie walaszskie), Starego Jiczyna (skupienie starojiczyńskie), Štramberka i Příbora (skupienie sztrambersko-prziborskie), Frydka-Místka (skupienie frydeckie), Cieszyna i Trzyńca (skupienie cieszyńsko-trzyńskie) oraz Jaworza (skupienie jaworzyńsko-grodeckie).

Obecność struktury osadniczej opartej na osiedlach wyżynnych i równinnych nie jest w tym czasie w Karpatach zjawiskiem odosobnionym. W stosunkowo niewielkiej

¹⁰⁴ Projekt zakładał przeprowadzenie badań powierzchniowych w celu identyfikacji osiedli wyżynnych na obszarze Podbeskidzia, między Beczwą na zachodzie (Republika Czeska) a Białą na wschodzie (Rzeczpospolita Polska). Był realizowany przez Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Uniwersytet Śląski w Opawie oraz muzea w Bielsku-Białej, Frydku-Místku i Nowym Jiczynie (Z. Břizová, B. Chorąży, E. Grepl, V. Janák 2002; Z. Břizová, B. Chorąży, E. Grepl, V. Janák 2004; Z. Břizová, B. Chorąży, E. Grepl, V. Janák 2011).

¹⁰⁵ A. Kietlińska 1958, s. 118.   ¹⁰⁶ B. Chorąży, B. Chorąży 2012.

¹⁰⁷ A. Mierzwiński 1994, s. 147; I. Lasak 2001, s. 425–426.

¹⁰⁸ B. Chorąży, B. Chorąży 2017.

¹⁰⁹ B. Chorąży, B. Chorąży 2010, ryc. 3; B. Chorąży, B. Chorąży 2012, ryc. 10.

¹⁰² B. Chorąży, B. Chorąży 2010, s. 460; B. Chorąży, B. Chorąży 2012, s. 173.

¹⁰³ MŚC Cieszyn, Dział Archeologii, niepublikowane wyniki badań Wiesława Kusia w latach 80. xx w.

odległości podobne struktury funkcjonowały na obszarze Kotliny Żylińskiej¹¹⁰, na Orawie¹¹¹, Liptowie¹¹² i Spiszu¹¹³. Zbliżoną strukturę osadniczą reprezentują stanowiska na innych terenach polskiej części Karpat, a zwłaszcza w dorzeczu Skawy¹¹⁴ oraz na obszarze Kotliny Sądeckiej¹¹⁵.

Wybitnie wyżynny charakter osadnictwa rysuje się w skupisku cieszyńsko-trzynieckim, do którego należy osiedle na Górze Zamkowej¹¹⁶. Jedynie pięć spośród dziewiętnastu osiedli reprezentuje tu typ równinny. Wykazują one wyraźną koncentrację w okolicy Golezowa, na północnym przedpołu osiedli wyżynnych usytuowanych w pobliskiej Cisownicy¹¹⁷. Większość osiedli wyżynnych w skupisku cieszyńsko-trzynieckim reprezentuje typ o naturalnym walorze obronnym. Dwa z nich – osiedle w Kocobędzu (Chotěbuz – Podobora) oraz na górze Tuł w Lesznej Górnej – stanowią ufortyfikowane grody. Ich strategiczne znaczenie wynika z kontroli szlaków komunikacyjnych wiodących z Bramy Morawskiej i Przełęczy Jabłonkowskiej.

W najbliższym sąsiedztwie stanowisk na Górze Zamkowej i w Kocobędzu (Chotěbuzu – Podoborze), na południe i południowy wschód od nich, niemalże przyczepione do Beskidu Śląskiego funkcjonowały osiedla wyżynne Cisownica st. 3 – Grodzisko, Cisownica st. 4 – Machula, Leszna Górna st. 3 – góra Tuł, Leszna Górna st. 6 – góra Ostry, Vendryně – Vavřkova hora, Dolní Líštná – Hradisko, Puńców st. 3, Międzyzwieć st. 1¹¹⁸. Usytuowanie osiedli na trudno dostępnych formach, często o ekspozycji okrzędej wyraźnie wskazuje na ich obronny charakter.

Strukturze tej towarzyszyła również sieć osad usytuowanych na łagodniejszych cyplach terenowych bardziej wysuniętych na północ (Cieszyn – Krasna st. 14, Kisielów st. 3, Golezów st. 1, Golezów st. 12). W okolicach Golezowa spotyka się również pojedyncze osady położone w terenie równinnym.

Wydaje się, że w obrębie skupiska cieszyńsko-trzynieckiego kluczowe znaczenie miało osiedle w Kocobędzu (Chotěbuzu – Podoborze), położone na wysokiej tarasie na lewostrzeżu Olzy, 4 km na północ od Góry Zamkowej

w Cieszynie¹¹⁹. Zamieszkałe już w v oEB, od hac lub had1 było ufortyfikowane za pomocą wału ziemnego poprzedzonego fosą, zapewne w związku ze strategicznym usytuowaniem w rejonie skrzyżowania szlaków komunikacyjnych z Przełęczy Jabłonkowskiej i Bramy Morawskiej. O dość długotrwałym i intensywnym zamieszkiwaniu tego osiedla świadczy warstwa kulturowa o miąższości 40–80 cm oraz pozostałości po obiektach mieszkalnych. Prawdopodobnie z osadnictwem w tym rejonie związane jest funkcjonowanie domniemanego cmentarzyska w Zpupnej Lhocie (znaleziska luźne naczyń glinianych)¹²⁰. Z pewnością nie było to jedyne cmentarzysko na terenie skupiska cieszyńsko-trzynieckiego, a ich brak należy tłumaczyć stanem badań.

Rozmieszczenie osiedli wyżynnych (a zwłaszcza ich zagęszczenie w strefie północnego wylotu Przełęczy Jabłonkowskiej) wiąże się prawdopodobnie z istotną funkcją komunikacyjną tego regionu¹²¹. Trzy odkryte osiedla (Puńców st. 3, Dolní Líštná – Hradisko, Vendryně – Vavřkova hora) są zlokalizowane w rejonie zachodniej krawędzi Bruzdy Trzynieckiej – wykorzystywanego przez rzekę Olzę obniżenia między Beskidem Śląskim a Śląsko-Morawskim. Stanowi ono przedłużenie Przełęczy Jabłonkowskiej w kierunku północnym. Cztery dalsze osiedla znajdują się na obrzeżu doliny Cisówki – niewielkiego ciekę wodnego należącego już do dorzecza górnej Wisły. Warto zwrócić uwagę, że dolina ta umożliwiała komunikację między interesującym nas terenem a sąsiadującym od północy skupiskiem osadnictwa o charakterze równinnym (usytuowanym w rejonie Golezowa) oraz strukturami osadnictwa wyżynnego w okolicach Kisielowa i Międzyzwiecia. Strefę dolin Olzy oraz Cisówki łączy stanowisko zlokalizowane na górze Ostry w Beskidzie Śląskim. Jako najwyższy punkt opisywanej struktury (709 m n.p.m.) zapewniało ono kontakt wzrokowy z obiema dolinami, a także – co wydaje się tu najistotniejsze – bezpośrednią obserwację Przełęczy Jabłonkowskiej.

Jak się wydaje, wyraźną cezurę osadniczą na omawianym terenie stanowi młodsza faza okresu halsztackiego (had1/had2 [horyzont Býčí skála] – I. poł. VI w. p.n.e.). W okresie tym na obszarze szeroko rozumianej Bramy Morawskiej dochodzi prawdopodobnie do akcji militarnej grup scytyjskich. Świadczą o tym znaleziska trójgraniastych grocików, pochodzące nie tylko z jaskini Čertova díra, ale również z rejonu wału grodziska na Kotouču w Štramберку w Bramie Morawskiej. Z analizy typologicznej grocików odkrytych na terenie

110 L. Velačik 1983, ryc. 1; J. Moravčik 1999, s. 5–6; J. Moravčik 2002, 14; O. Šedo 1982.

111 P. Čaplovič 1987, s. 109–160.

112 K. Pieta 1983, s. 150–155, il. 1B; L. Velačik 1983, ryc. 1.

113 E. Miroššayová 1992, s. 134, ryc. 1.

114 P. Valde-Nowak, W. Blajer, A. Kraszewska, M. Leśniakiewicz, M. Cwetsch, J. Śniadek, B. Woźniak 2016, s. 25; W. Blajer, P. Micyk, M. Biborski, A. Kraszewska, P. Valde-Nowak 2018.

115 R. Madyda-Legutko 1995, s. 243–258.

116 B. Chorąży, B. Chorąży 2010, ryc. 3

117 B. Chorąży, B. Chorąży 2016. 118 B. Chorąży, B. Chorąży 2015.

119 P. Kouřil 1990b; P. Kouřil 2000; O. Tůma 2010.

120 R. Kulka, A. Makowsky 1897.

121 B. Chorąży, B. Chorąży 2015, ryc. 2–3.

osiedla na Kotouču wynika, że najazd nastąpił w pierwszej połowie VI wieku p.n.e. Niewykluczone, że świadectwem tej penetracji jest również domniemany fragment rękojeści miecza typu *akinanes* z Góry Zamkowej w Cieszynie.

Ślady zniszczeń fortyfikacji występują również na grodzisku w Chotěbuzu – Podoborze. Badania wału na tzw. akropolu wskazują, że został on zniszczony w okresie halsztackim. W obrębie akropolu wystąpiła również warstwa pożarowa ze szczątkami ludzkimi (fragment zuchwy). Nie odkryto tu jednak żadnych militariów scytyjskich, które świadczyłyby o zdobyciu grodu przez grupy koczownicze.

Radykalny spadek intensyfikacji osadnictwa obserwujemy w fazie późnej okresu halsztackiego (HD2-3)¹²². Podobne zjawisko odnotowujemy na nieodległej od Cieszyna Opawszczyźnie¹²³. Niewątpliwie w tym czasie dochodzi do wyraźnego kryzysu osadniczego. Osadnictwo przybiera ponownie charakter wybitnie enklawowy. Przetwanie jego śladów rejestrujemy na stanowiskach Štramperk – Kotouč, Chotěbuz – Podobora oraz – być może – na terenie osiedla w Hukvaldach. Nowe punkty osadnicze pojawiają się w obrębie wcześniej zasiedlonej strefy, w okolicach Frýdko-Místka (Sviadnov – Štandl i Staříč – Okrouhlice). Są one usytuowane na eksponowanych formach, o ekspozycji okrzęnej i wybitnych walorach obronnych.

Na obecnym etapie badań trudno wyznaczyć moment ostatecznego zaniku osadnictwa późnohalsztackiego na terenie Podbeskidzia. Brak tu bardziej precyzyjnych datowników w postaci przedmiotów metalowych, a ceramika nie ma waloru czułego wyznacznika chronologicznego. Są to prawie wyłącznie proste typy garnków i mis, które w niezmięnionej formie mogły przetrwać w głąb okresu lateńskiego¹²⁴. Kwestią otwartą pozostaje udział społeczności późnohalsztackich w formowaniu się na tym terenie kultury puchowskiej. Najwcześniejsze zespoły tej kultury na terenie północnych Moraw są datowane na LTC2¹²⁵.

Kultura puchowska

Z prac wykopaliskowych prowadzonych w rejonie rotundy św. Mikołaja pochodzi bardzo liczna seria materiałów zabytkowych kultury puchowskiej (2374 zabytków).

Jest to jednostka kulturowa stosunkowo rzadko spotykana na obszarze ziem polskich, w literaturze dość powszechnie wiązana z osadnictwem celtyckich Kotynów oraz ludności dawnej kultury łużyckiej, przetrwałej w okresie lateńskim na terenie Karpat Zachodnich¹²⁶. Jej główny obszar występowania obejmuje górzystą, północną część Słowacji, stanowiska tej kultury znajdują się również na przyległym obszarze północnych Moraw i południowej Polski. Społeczności kultury puchowskiej osiągnęły, zwłaszcza w okresie późnolateńskim, wysoki poziom rozwoju wzorowany na wiodących w ówczesnej Europie Środkowej ośrodkach cywilizacyjnych – oppidach celtyckich.

Pozyskanie dużej serii materiału zabytkowego odkrytego *in situ* w kontekście stratygraficznym ma istotne znaczenie dla dalszego postępu badań nad tym ugrupowaniem kulturowym w regionie cieszyńskim. Dotychczasowy materiał zabytkowy tej kultury z Góry Zamkowej nie miał pełnej wartości źródła archeologicznego, był on bowiem w przeważającej mierze pozyskany na tzw. wtórnym złożu, w warstwach średniowiecznych¹²⁷.

Materiał zabytkowy kultury puchowskiej odkryty w rejonie rotundy przede wszystkim zbiór ceramiki naczyńowej. Liczy on 2366 fragmentów i stanowi najliczniejszą grupę zabytków prehistorycznych pozyskanych w tym rejonie badań. Największa jej część pochodzi z badań realizowanych w latach 2013–2017, mniejszą stanowią fragmenty naczyń pozyskanych w trakcie badań G. Raschkego (1941–1942)¹²⁸, zaś najmniejsza partia zbioru pochodzi z prac Anny Kietlińskiej z wnętrza rotundy (1954)¹²⁹. Materiały zaklasyfikowane do puchowskiej fazy osadniczej stanowią około 30,6% wszystkich materiałów ceramicznych odkrytych w badanej partii stanowiska.

Jedynie część materiału ceramicznego (46%) pochodzi z warstw kulturowych zalegających bezpośrednio nad warstwieniami zawierającymi łużycki materiał zabytkowy, zarejestrowanych w wykopach zlokalizowanych na zewnątrz (wykopie 1, 5, 6, 7) oraz wewnątrz rotundy (wykop 9).

¹²² B. Chorąży, B. Chorąży 2012, ryc. 11.

¹²³ J. Juchelka 2014, s. 200–201.

¹²⁴ Wydaje się, że mogło tak być na stanowisku Chotěbuz – Podobora, gdzie mamy do czynienia z materiałami zdradzającymi późną pozycję chronologiczną – naczyniami w typie slatenickim (B. Chorąży, B. Chorąży 2012, ryc. 6:9) oraz zapinką żelazną datowaną na LTC (V. Janák, P. Kouřil 2001, ryc. 3).

¹²⁵ M. Čížmář 1993, s. 422–423.

¹²⁶ Z. Woźniak 1966, s. 75–76; K. Pieta 1996, s. 32–33.

¹²⁷ A. Kietlińska 1958, s. 109.

¹²⁸ G. Raschke (1941) zaliczał materiały kultury puchowskiej do kultury celtyckiej i germańskiej.

¹²⁹ A. Kietlińska (1958) stwierdziła, że materiały pochodzące z tzw. drugiej fazy osadniczej związanej z kulturą puchowską wystąpiły wyłącznie na wtórnym złożu, w warstwach średniowiecznych. Z uważnej treści jej artykułu wynika jednak, że niewielką serię materiału (m. in. zawierającą łyżkę odlewniczą i fragment kubka) pozyskano bezpośrednio z warstwy osadniczej wewnątrz kaplicy. Z podobną sytuacją miał do czynienia G. Raschke, realizujący badania zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz rotundy.

Pozostała część ceramiki kultury puchowskiej (54%) odkryto na złożu wtórnym, w warstwach średniowiecznych.

Pozyskany materiał jest na ogół silnie rozdrobniony, choć nie w takim stopniu, jak w przypadku ceramiki kultury łużyckiej. Fragmenty naczyń są w dużej mierze zniszczone procesami erozyjnymi. Charakterystyczną cechą dużej części zespołu jest wtórne przepalenie¹³⁰. Dotyczy to przede wszystkim form grubościennych – garnków i zasobnic. Fragmenty tych naczyń są gruzełkowate i chropawe w dotyku, spękane, a w wielu przypadkach przebarwione, spieczone i zdeformowane (il. 4.2.7. ryc. 1, 4). Dotyczy to około 10–20% analizowanego zespołu. Przy tak złym stanie zachowania i rozdrobnieniu analiza ceramiki jest niezwykle ograniczona. Sprowadza się ona jedynie do identyfikacji form na podstawie zachowanych fragmentów.

Zasadniczy podział ceramiki kultury puchowskiej ma charakter technologiczny i dotyczy sposobu wyrobu naczyń. Pierwszą, najliczniejszą grupę stanowią naczynia wykonane ręcznie; drugą, zdecydowanie mniej liczną – ceramika toczona na kole. Grupy te zostaną omówione osobno.

Ceramika lepiona ręcznie

Analizę technologii wykonania naczyń oparto głównie na obserwacjach makroskopowych. Jest ona jednak w tym przypadku znacznie ograniczona ze względu na wspomniane już wtórne przepalenie znacznej części materiału ceramicznego.

Uwagi technologiczne

Do wyrobu ceramiki wykorzystywano, podobnie jak w przypadku kultury łużyckiej, glinę pyłowato-ilestą złożoną z ilitu i kwarcu. Do jej schudzenia w zdecydowanie przeważającej mierze stosowano domieszkę mineralną. W niewielkim zakresie do gliny dodawano szamot ceramiczny. W analizowanym materiale nie zaobserwowano szczątków organicznych celowo dodawanych do masy ceramicznej.

Domieszkę mineralną stanowiły, podobnie jak w przypadku kultury łużyckiej, kryształki cieszynitu – czarnej, zasadowej skały magmowej, jednak nie dominującej już tak silnie. Bardzo często występują tu okruchy wapieni cieszynskich oraz ziarna kwarcu. W przypadku zastosowania domieszki wapiennej powierzchnie ceramiki są pokryte charakterystycznymi otworami powstałymi po jej wymyciu (il. 4.2.7. ryc. 2).

Wielkość zastosowanej domieszki jest uzależniona od kategorii ceramiki. Warto jednak zwrócić uwagę, że w porównaniu z ceramiką kultury łużyckiej jej rozmiar jest zdecydowanie większy. Fragmenty ceramiki grubo- (> 1 cm) i średniościennej (0,5–1 cm) zawierają okruchy mineralne o wielkości 1–10 mm. Ich rozmieszczenie w masie ceramicznej jest nieregularne, o różnym stopniu zagęszczenia (il. 4.2.7. ryc. 3).

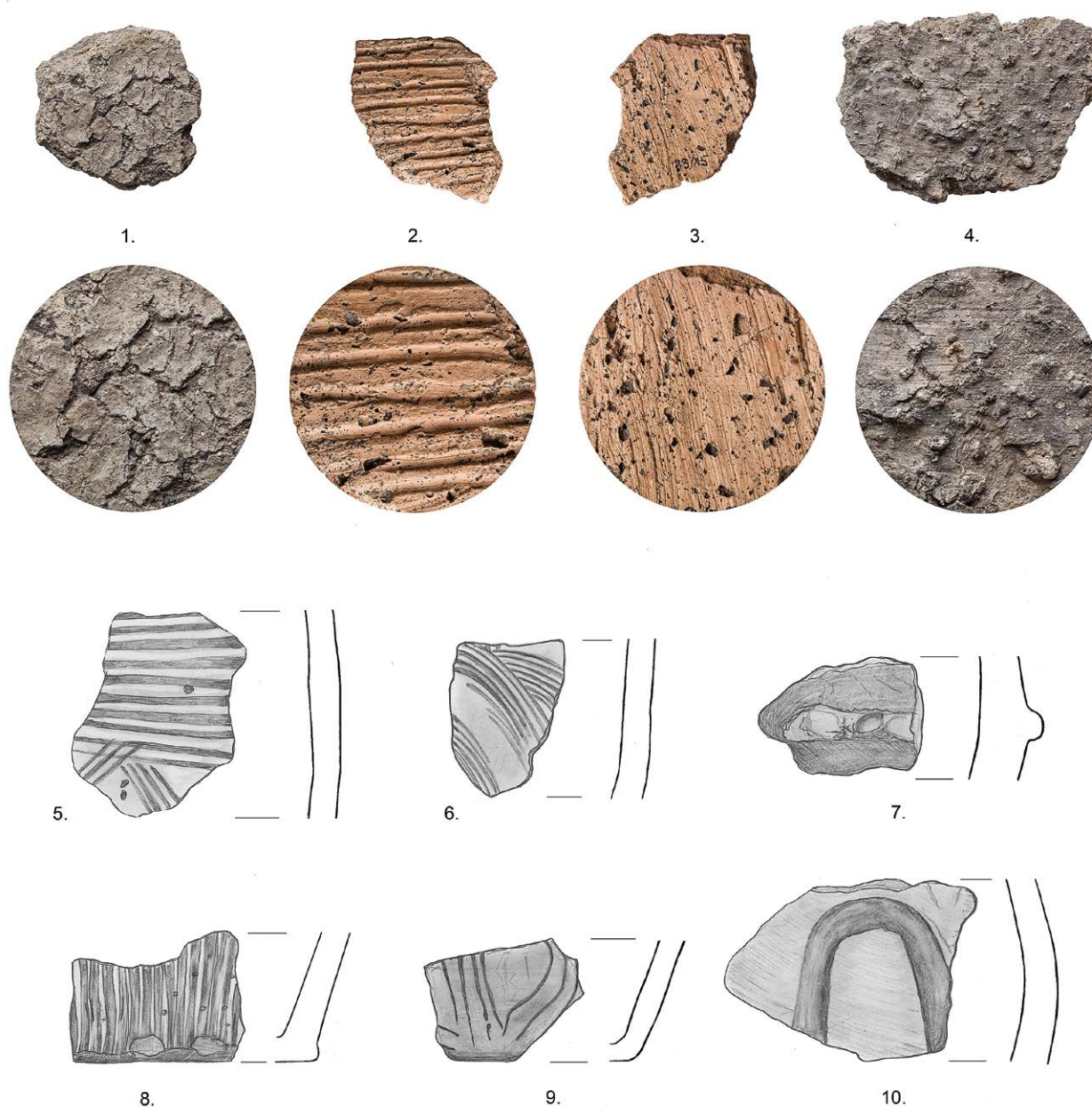
W kategorii ceramiki cienkościennych (< 0,5 cm), podobnie jak w przypadku kultury łużyckiej, domieszka mineralna jest na ogół drobno zmielona (wielkość 0,1–1 mm) i rozmieszczona równomiernie. Zwykle jednak nie wykazuje ona dużego nasycenia w masie ceramicznej. W zdecydowanej większości przypadków domieszkę stanowi cieszynit, w nielicznych – mika lub kwarc. Wśród fragmentów ceramiki cienkościennych spotyka się również „miękką” masę ceramiczną z szamotem lub makroskopowo niewidoczną domieszką mineralną.

Pod względem wykonania naczynia ceramiczne kultury puchowskiej można zaliczyć do trzech grup technologicznych. Pierwszą z nich tworzą naczynia grubościenne (1–2,5 cm). To na ogół fragmenty dużych zasobnic, wykonanych najmniej starannie. Ich powierzchnie wewnętrzne i zewnętrzne są wygładzane niedokładnie, prawdopodobnie za pomocą tkaniny, tworząc charakterystyczne smugi przebiegające w różnych, nie zawsze równoległych do siebie kierunkach. Domieszka zastosowana do produkcji masy ceramicznej jest bardzo gruba i w niektórych przypadkach jej średnica dochodzi do 1 cm. Ziarna domieszki mineralnej zazwyczaj lekko wystają z masy ceramicznej, tworząc nierówną powierzchnię wewnętrzną, niekiedy również zewnętrzną¹³¹ (il. 4.2.7. ryc. 4). Powierzchnie naczyń zaliczonych do tej kategorii są szorstkie i gruzełkowate. Ścianki tych naczyń są niejednorodnie przepalone, z dwubarwnymi lub trójbarwnymi przełamami.

Drugą grupę technologiczną tworzą naczynia średniościenne (0,5–1 cm). Zaliczyć tu można garnki, dzbanki, kubki i niektóre typy waz. Są one z reguły wykonane mniej starannie, z masy ceramicznej schudzonej grubszą domieszką, choć jej parametry nigdy nie osiągają rozmiarów znanych z pierwszej kategorii. Występują tu często naczynia o nierównej powierzchni, przy czym partie zewnętrzne na ogół są wygładzane staranniej niż wewnętrzne. Ceramika tej grupy była najczęściej słabiej wypalona – dominują przełamki dwubarwne, choć zdarzają się też jednobarwne, zwłaszcza w przypadku kubków i dzbanków.

¹³⁰ Tę samą cechę można zaobserwować w przypadku materiałów ceramicznych pochodzących z prac archeologicznych poza rejonem rotundy.

¹³¹ Niewykluczone, że ta ostatnia cecha jest spowodowana wtórnym przepaleniem tej kategorii naczyń.

Il. 4.2.7 Ceramika naczyniowa kultury puchowskiej: 1–4 powierzchnie naczyń; 5–10 zdobnictwo naczyń (oprac. Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla) ¶ Vessel pottery of the Púchov culture: 1–4 pottery surfaces; 5–10 pottery ornamentation (by Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla)

Trzecią grupę technologiczną stanowi ceramika cienkościenna (< 0,5 cm), reprezentowana przez misy oraz niektóre typy naczyń wazowatych. Wykonana są one ze starannie przygotowanej masy ceramicznej z zawartością drobno zmielonej domieszki schudzającej. Naczynia te prawdopodobnie wypalano w piecach garncarskich. Ich powierzchnie niekiedy wypalono w atmosferze redukcyjnej, a następnie silnie wygładzono i – w odróżnieniu od ceramiki kultury łużyckiej – bardzo rzadko pokrywano warstwą grafitu.

Wypał ceramiki na ogół jest dość słaby i nierównomierny. Przełamy są zazwyczaj dwubarwne, a nawet trójbarwne. Świadczy to o tym, że warunki wypalania ceramiki były zbyt mało utleniające. Ścianki zewnętrzne są na ogół wypalone na kolor jasnobrunatny, jasnoceglasty lub beżowy. Jedynie w przypadku naczyń średnio- lub cienkościennych przełamy są jednobarwne, a powierzchnie naczyń wykazują jednorodność wypału. Były one wypalane w piecach garncarskich. By uzyskać czarne powierzchnie stosowano wypał redukcyjny z ograniczonym dostępem tlenu.

Zdobnictwo

Asortyment motywów ornamentacyjnych i technik ich wykonywania na naczyniach z omawianego zbioru wykazuje zdecydowanie mniejsze zróżnicowanie niż w przypadku ceramiki kultury łużyckiej.

Dominują motywy ryte, są one jednak wykonane niezbyt staranie i zazwyczaj głębsze niż w przypadku ceramiki kultury łużyckiej. Bardzo rzadko spotyka się strefowe rozmieszczenie ornamentu. Pojawiają się pojedyncze przypadki dookólnych pasm poziomych linii rytých z towarzyszącymi im (lub wpisanymi w nie) grupami ukośnych linii (il. 4.2.7. ryc. 5). Motywy takie spotyka się najczęściej w fazie przedpuchowskiej (LTB-C) na Słowacji¹³².

Dość często, zwłaszcza w formach jajowatych garnków, występuje pojedyncza, na ogół głęboko ryta linia horyzontalna, sprawiająca wrażenie optycznego oddzielenia partii wylewowej od pozostałej części naczynia. Spotyka się również dookólne pasma zwielokrotnionych linii rytých. Najczęstszym motywem zdobniczym są charakterystyczne dla kultury puchowskiej pasma pionowych, zwielokrotnionych lub pojedynczych linii rytých, pokrywających większą część brzuśców naczynia (tzw. ornament grzebykowaty) (il. 4.2.7. ryc. 6, 8–9). Zdobnictwo tego typu powszechnie spotyka się na naczyniach kultury puchowskiej w okresie późnolateńskim (LTD) w południowej¹³³ i północnej części pasma karpacciego (Kotlinie Sądeckiej)¹³⁴.

Nieliczne dekoracje wykonane techniką żłobkowania występują najczęściej na naczyniach wazowatych i mają formę pojedynczego horyzontalnego żłobka oddzielającego partię brzuścową od szyi. Na naczyniach średniościennych wyjątkowo spotyka się niestarannie poprowadzone, płytkie żłobki przybierające w górnej partii naczynia kształt odwróconej litery „U” (il. 4.2.7. ryc. 10).

Rzadko spotykany jest ornament plastyczny, reprezentowany przede wszystkim przez dookólne listwy. Występują one głównie na formach garnkowatych oraz, mniej licznie, na naczyniach wazowatych. Są one na ogół zdobione dołkami palcowymi lub karbowaniem (il. 4.2.7. ryc. 7); rzadziej spotyka się listwy gładkie.

Formy naczyń

Mimo dużej liczby pozyskanych fragmentów naczyń glinianych jedynie niewielką ich część można zaklasyfikować do

odpowiednich form naczyniowych. Jest to możliwe w przypadku wystąpienia charakterystycznych partii naczyń, gdyż żadnej formy (poza pojedynczym przypadkiem kubka) nie udało się całościowo, a nawet częściowo zrekonstruować.

W uzyskanym materiale ceramicznym zdecydowaną przewagę stanowią fragmenty naczyń grubo- i średniościennych, zaliczanych powszechnie do kategorii naczyń kuchennych. Znacznie mniej jest fragmentów naczyń cienkościennych. Przyjmując jako kryterium morfologię, wyodrębniono pięć zasadniczych grup naczyń: garnki, naczynia zasobowe, naczynia wazowate, misy i kubki.

Garnki

Fragmenty garnków wydają się stanowić najliczniejszą część analizowanego zespołu ceramiki kultury puchowskiej. Garnki mają kształt beczułkowaty lub jajowaty z brzegiem lekko nachylonym w kierunku wnętrza naczynia. Średnica brzegów tych naczyń zwykle wynosi około 17–18 cm. Pod względem technologicznym fragmenty garnków należą do kategorii naczyń średnio- i grubościennych. Domieszka schudzająca jest gruboziarnista, a powierzchnie naczyń słabo wygładzone, szorstkie i gruzełkowate. Ścianki zewnętrzne mają barwę beżową, jasnobrunatną lub jasnoceglastą, zabarwienie powierzchni wewnętrznych często nie odbiega od zewnętrznych. Brzegi garnków są najczęściej lekko pogrubiałe od strony zewnętrznej i oddzielone pojedynczym lub podwójnym żłobkiem od pozostałej części brzuśca (il. 4.2.8. ryc. 1). Brzuśce dość często pokryte są pasmami pionowych linii rytých (il. 4.2.7. ryc. 8–9).

Tak zdobione beczułkowate i jajowate naczynia garnkowate są typową formą kultury puchowskiej w fazie późnolateńsko-wczesnorzymskiej (okres późnolateński LTD – początek okresu wpływów rzymskich B1a)¹³⁵. Są one najprawdopodobniej naśladownictwem celtyckiej ceramiki toczonej na kole. Występują powszechnie na Słowacji¹³⁶, w Kotlinie Sądeckiej¹³⁷ oraz na północno-wschodnich Morawach (osiedle obronne Kojetin – Požaha)¹³⁸.

Inną odmianę garnków beczułkowatych stanowią formy pozbawione wyodrębnienia brzegu za pomocą dookólnego żłobka (il. 4.2.8. ryc. 2–3). Mają one z reguły mniejsze rozmiary, średnice brzegu nie przekraczają 10–14 cm. Brzegi najczęściej nie są pogrubione. Pod względem technologicznym naczynia te przypominają garnki z wyodrębnionym

¹³² K. Pieta 1982, ryc. 10, s. 47–48, 56, 64–67.

¹³³ Ibidem.

¹³⁴ R. Madyda-Legutko 1996, tab. 11:1–2.

¹³⁵ K. Pieta 1982, s. 36–37, 115, ryc. 10:9, 10, 13, il. XLIV:1, 8.

¹³⁶ K. Pieta 1982.

¹³⁷ R. Madyda-Legutko 1996, s. 29, il. III:1, 2.

¹³⁸ L. Jiřl 1968, il. VII:16, VIII:2, 4; M. Čiřmář 1996, ryc. 5:1–5.

brzegiem. W tej grupie spotyka się niekiedy naczynia starannej wykonane z masy ceramicznej pozbawionej grubej domieszki mineralnej. Często nie są one zdobione, rzadko pojawiają się na nich pasma ukośnych kresek. Garnki tego typu występują w całej kulturze puchowskiej, głównie w późnym okresie lateńskim (LTD), a niekiedy we wczesnym okresie rzymskim¹³⁹. W rejonie Bramy Morawskiej garnki bez wyodrębnionego brzegu wystąpiły na terenie osiedla obronnego Kojetín – Požaha¹⁴⁰.

Naczynia zasobowe

Kolejną grupę form, charakterystyczną dla kultury puchowskiej, stanowią naczynia zasobowe wzorowane na celtyckich *doliach*. Są to ręcznie wykonane, duże (przeciętna średnica brzegów wynosi 40–45 cm) formy beczułkowate z silnie pogrubionym i wysuniętym na zewnątrz brzegiem o szerokości 3–5 cm (il. 4.2.8. ryc. 4–8). Na podstawie materiałów z Góry Zamkowej nie udało się niestety zrekonstruować żadnej z tego typu form, stąd nieznaną jest ich wysokość. Na innych stanowiskach kultury puchowskiej osiągają one wysokość 65–85 cm.

Pod względem technologicznym formy te należą wyłącznie do kategorii naczyń grubościennych. Masa ceramiczna jest schudzona gruboziarnistą domieszką o średnicy dochodzącej do 1 cm. Ich powierzchnie są szorstkie i gruzelkowate. Przełamy są z reguły trójbarwne – w środku szare, na zewnątrz jasne. Ścianki są wypalone na kolor beżowy, jasnobrunatny lub jasnoceglasty. Pochodzące z Góry Zamkowej fragmenty tych naczyń noszą bardzo często ślady wtórnego przepalenia (il. 4.2.7. ryc. 1).

Ręcznie lepione naczynia zasobowe występują głównie w okresie późnolateńskim na całym obszarze kultury puchowskiej (LTD1–LTD2)¹⁴¹. W rejonie Bramy Morawskiej spotyka się je na osiedlu obronnym Kojetín – Požaha¹⁴². Formy te są nadal używane w okresie wczesnorzymskim, stają się jednak bardziej cylindryczne, a ich brzegi – węższe¹⁴³.

Naczynia wazowate

W kulturze puchowskiej we wszystkich fazach rozwojowych spotyka się naczynia wazowate. Mają one baniasty

brzusiec oraz w różny sposób ukształtowaną szyję. Niestety w przypadku znalezisk z Góry Zamkowej nie da się określić ich formy. Naczynia te są zachowane w tak małych fragmentach, że można się tylko domyślać ich przynależności do tej kategorii. Są to na ogół naczynia średniościenne, o jednorodnym przełame, najczęściej szarym lub czarnym. Domieszka mineralna jest drobno zmielona, jej ilość w masie ceramicznej jest niewielka. Powierzchnie wewnętrzne są wyrównane, niekiedy za pomocą gładzika. Ścianki zewnętrzne są starannie wygładzone, czasem – w przypadku naczyń o czarnych powierzchniach – polerowane. Wypał był zwykle redukcyjny, z ograniczonym dostępem tlenu, zdarzają się jednak również ścianki wypalone w atmosferze utleniającej – o barwie kremowej lub jasnobrunatnej. Zdobienie tych naczyń na ogół ogranicza się do poziomego, dookolnego żłobka oddzielającego szyję od brzuśca. W dwóch przypadkach na jasnych ściankach szyi wystąpił ornament w postaci pasma ukośnych linii rytych, ograniczonego od góry i dołu liniami horyzontalnie obiegającymi naczynie (il. 4.2.7. ryc. 5). Wazy lub dzbany z takim ornamentem spotyka się przede wszystkim w fazie przedpuchowskiej (LTB-C)¹⁴⁴.

Misy

Dość liczną grupę ceramiki kultury puchowskiej z Góry Zamkowej stanowią misy. Pod względem technologicznym należą one do grupy ceramiki cienko- lub średniościennej. Są to, oprócz waz, najstarszannie wykonane naczynia w grupie ceramiki ręcznie lepionej. Gлина do wyrobu mis jest na ogół słabo schudzona drobno zmieloną domieszką mineralną, spotyka się również szamot. Powoduje to, że ta kategoria naczyń jest stosunkowo „miękką” w dotyku. Powierzchnie zewnętrzne i wewnętrzne są starannie wygładzone, często za pomocą gładzika. Ścianki zewnętrzne są często polerowane. Pod tym względem ceramika ta zbliża się do naczyń kultury łużyckiej. Jest to również kategoria najlepiej wypalona. Przełamy są jednobarwne. Bardzo często stosowano wypał redukcyjny i technikę czernienia.

Misy z Góry Zamkowej reprezentują przede wszystkim formy z brzegiem zagiętym do środka (il. 4.2.9. ryc. 4–6), o różnym stopniu zagięcia. W odróżnieniu od ceramiki kultury łużyckiej dominują tu misy o silnym wygięciu, z załomem wyraźnie widocznym od strony zewnętrznej. Zachowane fragmenty w wielu przypadkach wskazują na znaczną wysokość naczyń. Zdecydowanie mniej licznie reprezentowane są formy o łagodnym wygięciu i niższej

¹³⁹ K. Pieta 1982, il. XLIV:3, LII:2; R. Novotny, R.M. Kovalčík 1977, il. XVII, s. 3521, 3509; M. Čižmář 1990, ryc. 7:4.

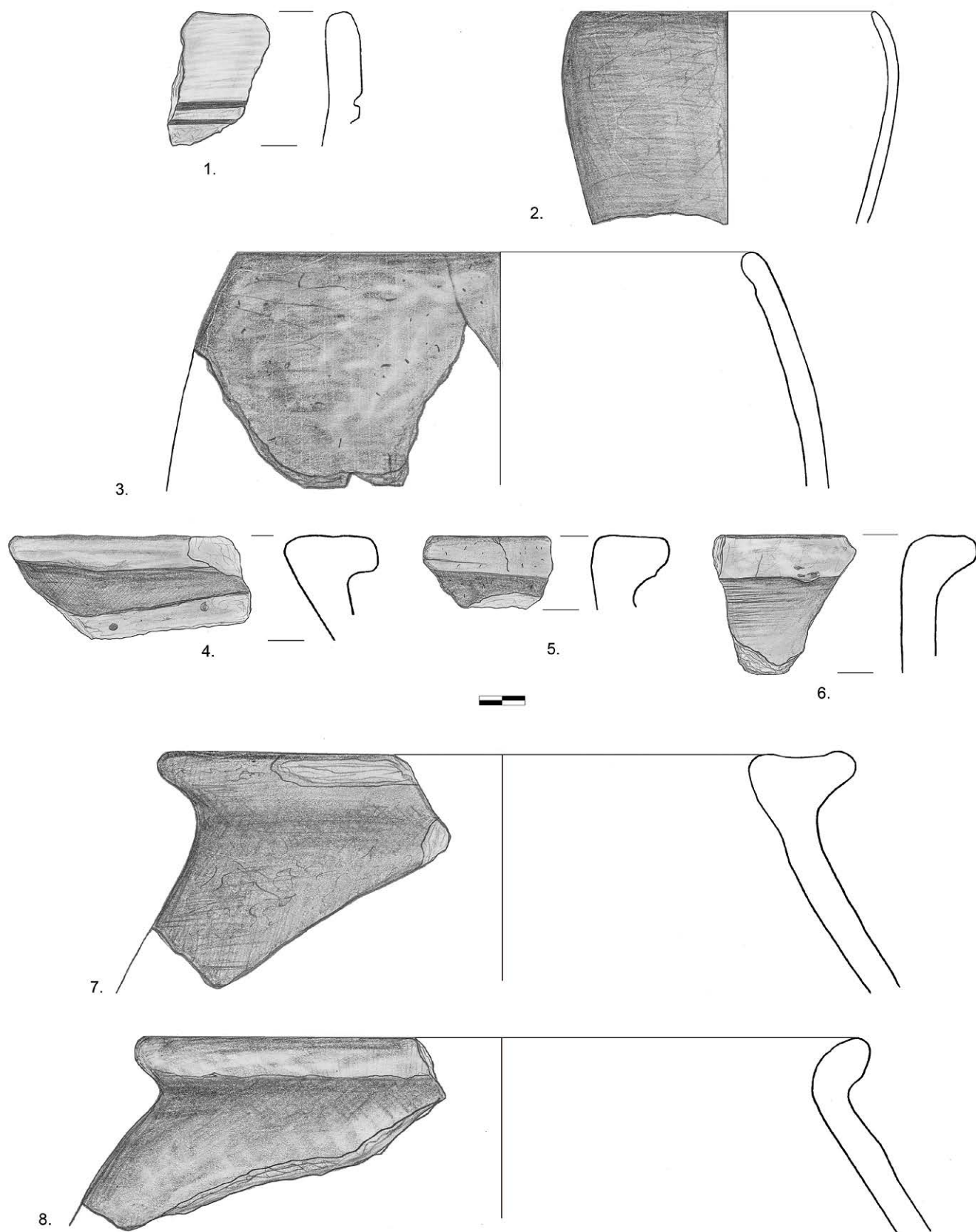
¹⁴⁰ L. Jiřl 1968, il. VIII:1, 6; M. Čižmář 1996, ryc. 1–3.

¹⁴¹ K. Pieta 1982, ryc. 10:6, 13; R. Madyda-Legutko 1996, il. v.

¹⁴² L. Jiřl 1968, il. IV:19, ryc. 6:2, 5, 7.

¹⁴³ K. Pieta 1982, ryc. 10:15, 17, s. 100.

¹⁴⁴ Ibidem, ryc. 10:47–48, 56, 64–67.

II. 4.2.8 Formy naczyń kultury puchowskiej: 1–3 garnki; 4–8 naczynia zasobowe (oprac. Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla) ¶ Shapes of Púchov culture vessels: 1–3 pots; 4–8 storage vessels (by Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla)

wysokości. Misy z Góry Zamkowej nie są zdobione, podobnie jak większość tej kategorii naczyń w kulturze puchowskiej. Takie misy występują od fazy późnolateńskiej¹⁴⁵ do fazy rzymskiej¹⁴⁶. Formy z okresu wpływów rzymskich mają zwykle bardziej wyodrębnione dno lub tendencje do silnego profilowania¹⁴⁷. Misy z Góry Zamkowej wydają się nawiązywać do form z okresu późnolateńskiego, choć przy braku rekonstrukcji całych form naczyniowych nie można wykluczyć ich późniejszego datowania. Identyczne misy spotyka się m.in. na osiedlu obronnym Kojetín – Požaha w Bramie Morawskiej, datowanym na okres LTC2–LTD2¹⁴⁸.

Kilka fragmentów reprezentuje odmienną formę mis. Charakteryzuje się ona lekko pogrubionym brzegiem oraz wyraźnie zaokrąglonym brzuścem (il. 4.2.9. ryc. 1, 2). Powierzchnie tych naczyń są starannie wygładzone, wypalone na kolor kremowy lub siwy. Podobne formy Karol Pieta zalicza do fazy przepuchowskiej (LTB-C)¹⁴⁹.

Kubki

Ostatnią kategorię naczyń ręcznie lepionych stanowią kubki. W kulturze puchowskiej mają one zwykle formę beczułkowatą z różnorodnie uformowanym uchem, zarówno taśmowatym, jak i wałeczkowatym. Pod względem technologicznym są to naczynia średniościenne, wykonane z gliny schudzonej średnioziarnistą domieszką mineralną lub szamotem. Ich powierzchnie są obustronnie wygładzone, przełam jest zwykle jednobarwny, wypał utleniający ze ściankami w kolorze kremowym lub jasnobrunatnym.

Ze względu na duże rozdrobnienie materiału ceramicznego z Góry Zamkowej trudno jest zidentyfikować te formy. O ich wykorzystywaniu w inwentarzu naczyniowym świadczą fragmenty wałeczkowatego ucha (il. 4.2.9. ryc. 7–8) oraz pojedynczy, niepublikowany dotąd fragment kubka pochodzący z badań A. Kietlińskiej (z wykopu zlokalizowanego we wnętrzu rotundy) (il. 4.2.9. ryc. 9). Ma on formę beczułkowatą z wałeczkowatym uchem umieszczonym w górnej partii naczynia. Podobne formy K. Pieta datuje na okres późnolateński¹⁵⁰. Kubki z okresu wpływów rzymskich wykazują tendencję do wyodrębnienia dna¹⁵¹ lub mają kształt stożkowaty z uchem sięgającym partii przydennej naczynia¹⁵².

¹⁴⁵ Ibidem, ryc. 10:89–93.

¹⁴⁶ Ibidem; ryc. 10:95–96.

¹⁴⁷ Ibidem, ryc. 10:97.

¹⁴⁸ L. Jisl 1968, il. IV:18; M. Čižmář 1993, ryc. 283:12, 15.

¹⁴⁹ K. Pieta 1996, s. 54, il. VII:4.

¹⁵⁰ K. Pieta 1982, ryc. 10:30.

¹⁵¹ Ibidem, ryc. 10:37, 38.

¹⁵² Ibidem, ryc. 10: 39–41.

Kółko ceramiczne

W zespole ceramiki pochodzącej z warstwy kulturowej zawierającej materiał ceramiczny kultury puchowskiej, wystąpiła skorupa w kształcie zbliżonym do koła, z wyraźnymi śladami intencjonalnego obtłuczenia (il. 4.2.10. ryc. 11). Krążki tego typu, wykonane z fragmentów ścianek naczyń niewyróżniających się pod względem technologicznym, zarejestrowano już wcześniej w trakcie badań przeprowadzonych na Górze Zamkowej przez A. Kietlińską¹⁵³.

Fragment ceramiki kultury przeworskiej

W inwentarzu ceramicznym kultury puchowskiej w wykopie wewnątrz rotundy (wykop 9 – poszerzenie) odkryto również pojedynczy fragment naczynia, prawdopodobnie związany z kulturą przeworską (il. 4.2.9. ryc. 3). Świadczy o tym charakterystyczny profilowany brzeg, uformowany przez zabieg tzw. facetowania. Jest to charakterystyczna cecha ceramiki kultury przeworskiej w fazie A1 i A2 młodszego okresu przedrzymskiego. Powierzchnie zewnętrzna i wewnętrzna są starannie wygładzone, wypalone na kolor szarobrunatny.

Obecność na Górze Zamkowej ceramiki przeworskiej z tego okresu była już sygnalizowana¹⁵⁴. Nie jest to sytuacja wyjątkowa na obszarze szeroko pojętej Bramy Morawskiej i jej północno-wschodniego przedpola. Fragmenty ceramiki kultury przeworskiej spotyka się również w LTD1 na osiedlu uważanym za oppidum w Štramберку – Kotouču¹⁵⁵ oraz na osiedlu obronnym Kojetín – Požaha¹⁵⁶.

Naczynia toczone na kole

Ceramika toczona na kole stanowi niewielki komponent inwentarza ceramicznego kultury puchowskiej z rejonu rotundy św. Mikołaja. Jej udział to około 1% całości materiału ceramicznego zaliczonego do tej fazy osadniczej. Naczynia wykonane techniką toczenia stanowią najprawdopodobniej import z celtyckiej strefy kulturowej. W niektórych przypadkach mogą być to również wyroby puchowskich warsztatów garncarskich, działających w okresie lateńskim na terenie Liptowa¹⁵⁷.

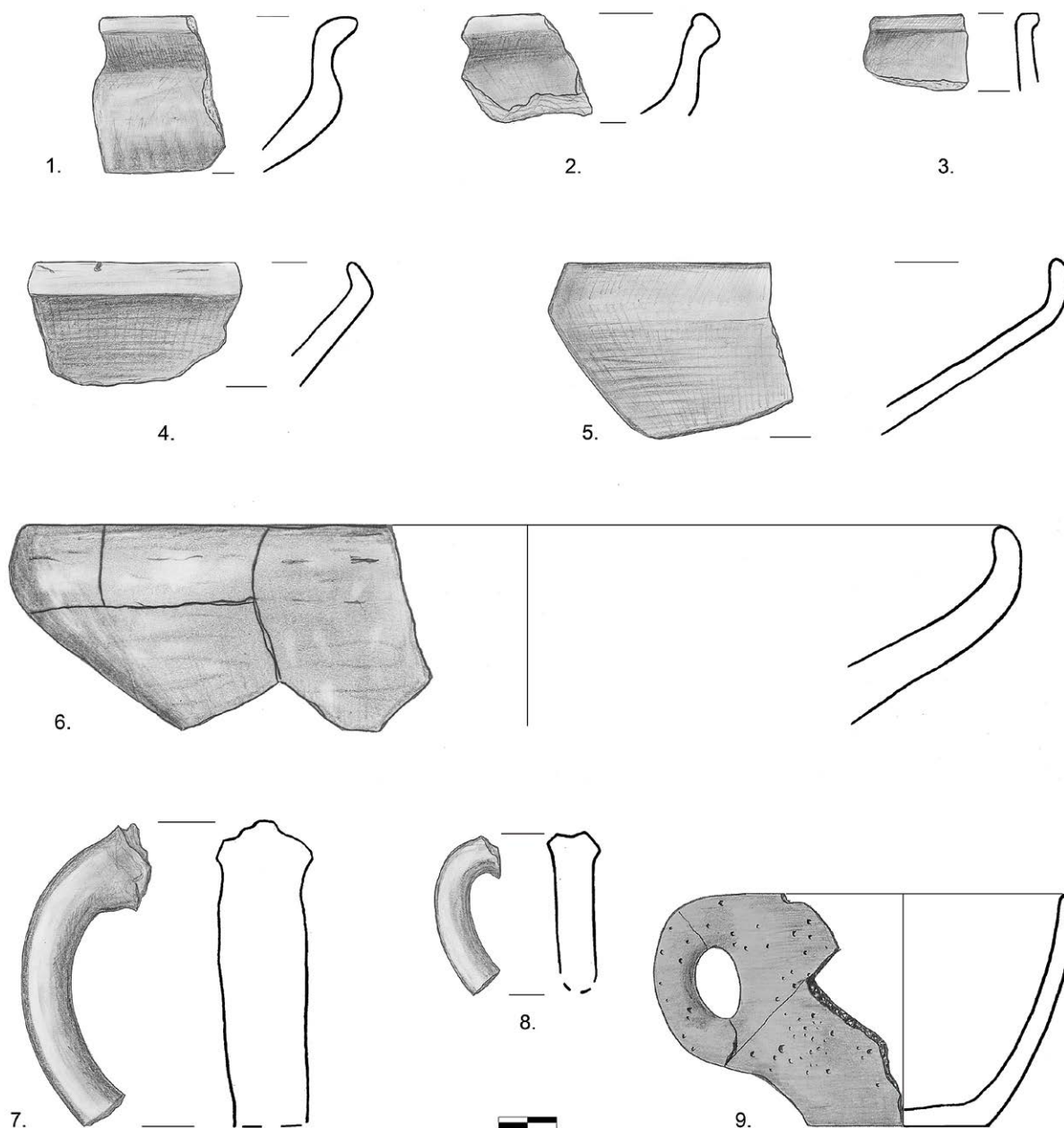
¹⁵³ A. Kietlińska 1968, il. LII:12, s. 116.

¹⁵⁴ Z. Jagosz-Zarzycka 2010, ryc. 9.

¹⁵⁵ M. Čižmář 1990, ryc. 7:1–3.

¹⁵⁶ M. Čižmář 1996, ryc. 6:4.

¹⁵⁷ K. Pieta 1982, s. 106–114; K. Pieta 1996, s. 55–57.

Il. 4.2.9 Formy naczyń kultury puchowskiej: 1-2, 4-6 misy; 7-9 kubki; 3 fragment ceramiki kultury przeworskiej (oprac. Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla)
 ¶ Shapes of Púchov culture vessels: 1-2, 4-6 bowls; 7-9 cups; 3 fragment of Przeworsk culture pottery (by Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla)

Ceramika z zawartością grafitu

Fragmenty naczyń z domieszką grafitową w masie ceramicznej stanowią stosunkowo niewielką grupę (17 fragmentów). Zachowane partie nie pozwalają na rekonstrukcję pełnych form naczyniowych. Najczęściej należą one do garnków wiaderkowatych o różnie ukształtowanym, zawsze pogrubionym brzegu. Występują w dwóch wariantach.

Pierwszy reprezentuje formy z zaokrąglonym, pogrubiałym brzegiem, silnie oddzielnym od brzuśca (il. 4.2.10. ryc. 1-3), niekiedy zaopatrzonym we wgłębienie od strony wewnętrznej (il. 4.2.10. ryc. 4). Brzuśce tych naczyń są zazwyczaj pokryte gęstymi, pionowymi żłobkami (tzw. ornamentem grzebykowym) (il. 4.2.10. ryc. 5). Naczynia te uważa się za charakterystyczny komponent w inwentarzu ceramicznym kultury puchowskiej w okresie późnolateńskim. Odmianę z wgłębieniem od strony wewnętrznej uznaje się za

typologicznie najpóźniejszą¹⁵⁸. Najbliższe Górze Zamkowej stanowiska, w których odnaleziono takie naczynia, to leżące w rejonie Bramy Morawskiej osiedle wyżynne Sviadnov – Štandl¹⁵⁹, gród puchowski Kojetín – Požaha¹⁶⁰ oraz uważane za oppidum celtyckie stanowisko Štramberk –Kotouč¹⁶¹.

Drugi typ naczyń ma silnie profilowane brzegi. Co prawda nie wystąpiły one w rejonie rotundy, ale znane są z innego miejsca na Górze Zamkowej, leżącego w jej bliskim sąsiedztwie¹⁶². Są charakterystyczne przede wszystkim dla północnomorawskiego skupienia kultury puchowskiej w okresie późnolateńskiego¹⁶³, gdzie formy z tak uformowanymi brzegami miały być przejęte z morawskiego kręgu osadnictwa celtyckiego¹⁶⁴.

Fragmenty ceramiki toczonej bez domieszki grafitowej

W zespole analizowanych materiałów występują również pojedyncze fragmenty ceramiki toczonej bez domieszki grafitu (siedem sztuk). Są to ułamki brzuśców lub partii przydennych. Ze względu na małe wymiary niemożliwa jest identyfikacja form, z których pochodzą.

Są to fragmenty cienkościennie z mniej lub bardziej wyraźnymi smugami powstałymi w wyniku toczenia na kole. Stanowią one importy z celtyckiej strefy kulturowej lub wyroby miejscowych warsztatów garncarskich rozwiniętych na terenie Liptowa¹⁶⁵. Wykonane są z gliny z niewidoczną makroskopową domieszką schudzającą. Są dobrze wypalone, przełamane i powierzchnie ścianek mają jednorodną barwę – szarą lub kremową (il. 4.2.10. ryc. 6). Fragment barwy kremowej na powierzchni zewnętrznej nosi ślady malowania czerwoną farbą (il. 4.2.10. ryc. 12).

Ceramika nienaczyniowa

Prześliki

Z badań prowadzonych w rejonie rotundy pochodzą trzy egzemplarze prześlików. Jeden z nich (zachowany w połowie) odkryto w latach 2013–2017, a dwa inne w 1941 roku¹⁶⁶ (il. 4.2.10. ryc. 7–9).

Wszystkie znaleziska reprezentują jeden typ – płaskich tarczki wykonanych z gliny z domieszką grafitu. Mają średnicę 4,2–4,6 cm i otwór o średnicy 1,1–1,2 cm, tylko jeden

z nich ma mniejsze wymiary – odpowiednio 3,1 cm i 1 cm. Prześliki tego typu zostały odkryte na Górze Zamkowej również poza terenem rotundy¹⁶⁷. Sądzi się, że wykonywano je ze skorup naczyń z domieszką grafitową.

Prześliki tego typu są powszechnie spotykane na stanowiskach kultury puchowskiej w okresie lateńskim i uznawane za charakterystyczny wyznacznik wpływów celtyckich.

Łyżka odlewnicza

Zabytek został odkryty w wykopie zrealizowanym przez A. Kietlińską wewnątrz rotundy, w spągu warstwy zawierającej puchowski materiał ceramiczny (il. 4.2.10. ryc. 10). Łyżka jest wykonana z gliny barwy jasnopopielatej, z drobnoziarnistą domieszką. Jej powierzchnia jest gładka, od zewnątrz pokryta przepaloną i przeszkloną powłoką. Ma kształt lekko zaokrąglonej niecki z nieco wydłużoną częścią dziobkowatego wylewu. Nie ma uchwyty. Jej długość wynosi 8,7 cm, największa szerokość 4,3 cm, a wysokość 3 cm. Analiza spektralna nalotu znajdującego się na łyżce wykazała obecność srebra. Jej maksymalna pojemność wynosi 199 g tego kruszcu¹⁶⁸.

Łyżki odlewnicze i tygielki są spotykane na stanowiskach związanych z osadnictwem celtyckim. Kształt zbliżony do egzemplarza z Góry Zamkowej ma łyżka ze śladami wytopu złota z Mistrynia (Mistřín)¹⁶⁹, różni się jednak formą wylewu (niewielki otwór zamiast wydłużonego „dzióbka”).

Wyroby metalowe

Z wyrobów metalowych związanych z kulturą puchowską należy wymienić przede wszystkim uszkodzoną zawieszkę koszykowatą wykonaną z brązu (il. 4.2.10. ryc. 13). Odkryto ją w warstwie kulturowej zawierającej materiał zabytkowy kultury puchowskiej (w wykopie 7). Została odlana w całości. Zachowana część ma kształt stożkowaty o średnicy 2,1 cm i wysokości 2,2 cm. Zawieszka ma konstrukcję ażurową zbudowaną z łukowatych żeber tworzących zapewne dwustożkowaty kształt zawieszki. Na żeberkach znajdują się kuliste zgrubienia. Motyw ten nawiązuje do techniki filigranu, choć – jak wspomniano – został odlany w całości z pozostałymi elementami zawieszki. Podobne przedmioty o kształcie owalnym lub dwustożkowatym są znane z kilku stanowisk kultury puchowskiej na Słowacji – m.in. z Folkušovej i Blatnicy w dolinie Turca¹⁷⁰ oraz z Liptovskiej Mary¹⁷¹ na Liptowie. K. Pieta uważa je za ozdoby, a jednocześnie rodzaj talizmanów ochronnych. Podkreślając brak

¹⁵⁸ K. Pieta 1982, s. 115. ¹⁵⁹ V. Janák 1995b, ryc. 2:1.

¹⁶⁰ L. Jisl 1968, ryc. 4; M. Čižmář 1996, ryc. 5:7–9.

¹⁶¹ M. Čižmář 1990, ryc. 4–5.

¹⁶² Z. Jagosz-Zarzycka 2010, ryc. 7:g; A. Kietlińska 1958, il. 1:11.

¹⁶³ M. Čižmář 1990, s. 154–155, ryc. 5.

¹⁶⁴ J. Meduna 1980, s. 69.

¹⁶⁵ K. Pieta 1982, s. 106–107.

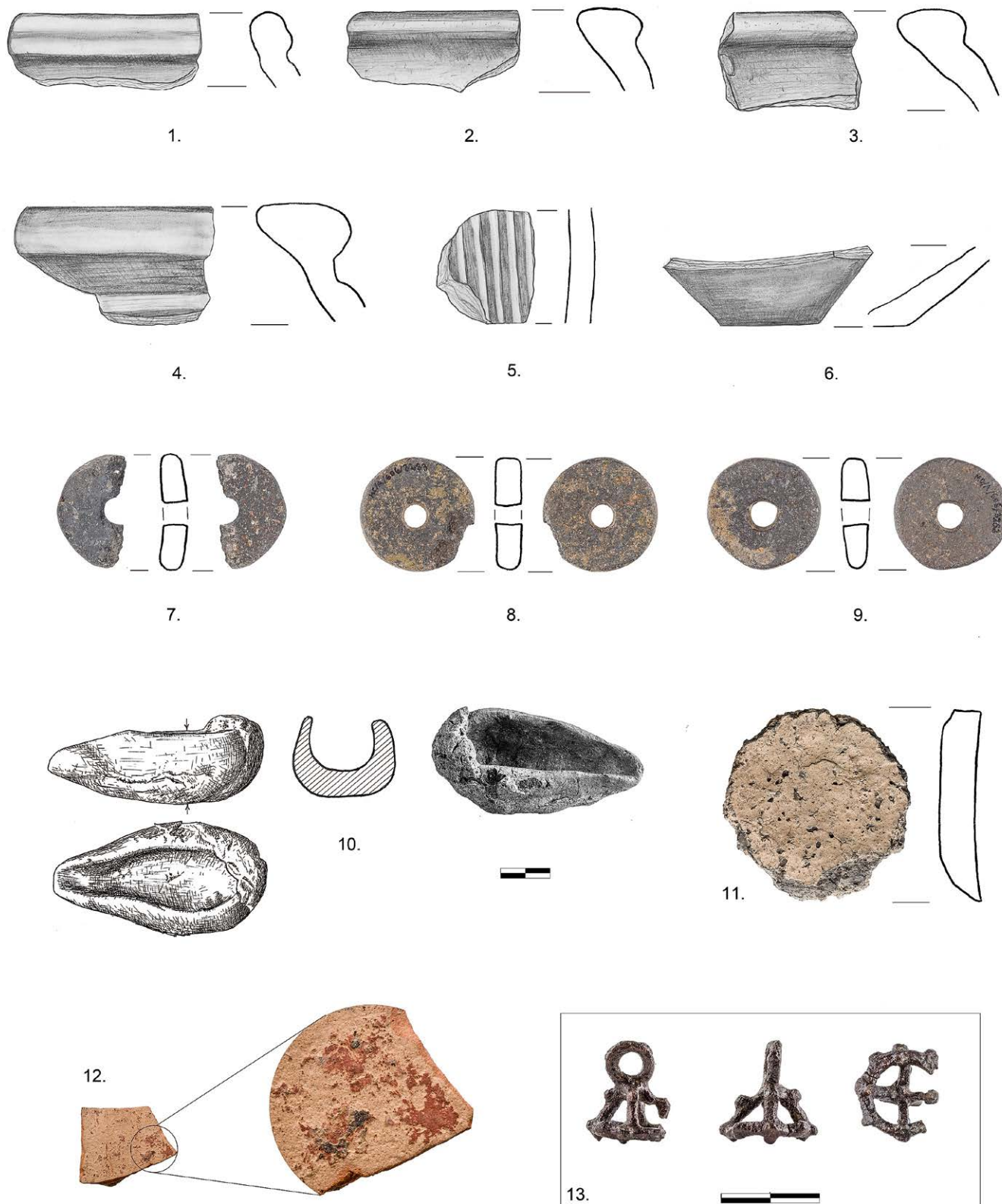
¹⁶⁶ G. Raschke 1941, ryc. 7:6, 7.

¹⁶⁷ A. Kietlińska 1958, il. 111:9, 10. ¹⁶⁸ A. Kietlińska 1955, s. 216–217.

¹⁶⁹ M. Čižmář 1993, s. 414, ryc. 276:1.

¹⁷⁰ K. Pieta 2014, ryc. 7:11.

¹⁷¹ K. Pieta 1996, il. x1:3.

Il. 4.2.10 Zabytki kultury puchowskiej: 1–6 ceramika naczyniowa toczona na kole; 7–9 przęśliki; 10 łyżka odlewnicza; 11 kółko ceramiczne; 12 ceramika malowana; 13 fragment zawieszki koszyckowatej z brązu (oprac. Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla) ¶ Artifacts of the Púchov culture: 1–6 wheel-thrown vessels; 7–9 spindle whorls; 10 shank ladle; 11 clay circle; 12 painted pottery; 13 fragment of a bronze pendant (by Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla)

precyzyjnych wyznaczników ich chronologii, skłania się do ich datowania na okres późnolateński¹⁷². Kuliste zgrubienia umieszczone na zawieszce wydają się nawiązywać do stylu brodawkowego, znanego głównie ze zdobnictwa bransolet i zawieszek w fazie LTD1¹⁷³.

Pozycja chronologiczno-kulturowa materiałów z Góry Zamkowej

Materiał zabytkowy pozyskany w trakcie prac badawczych w rejonie rotundy na Górze Zamkowej ma istotne znaczenie nie tylko dla postępu badań nad osadnictwem kultury puchowskiej na tym stanowisku, ale także dla szerszej interpretacji zjawisk i procesów osadniczych w regionie cieszyńskim oraz na obszarze szeroko pojętej Bramy Morawskiej.

Składa się na to kilka okoliczności. Przede wszystkim należy podkreślić fakt pozyskania (zwłaszcza w trakcie ostatniej akcji wykopaliskowej w latach 2013–2017) licznego zespołu zabytków zarejestrowanych *in situ*, bezpośrednio zalegających w warstwie kulturowej. Jest to o tyle istotne, że większość wcześniej odkrytego materiału zabytkowego związanego z fazą osadnictwa kultury puchowskiej na Górze Zamkowej wystąpiła na złożu wtórnym, w warstwach średniowiecznych. Sytuacja ta uniemożliwiała ocenę stopnia intensywności oraz charakteru zasiedlenia Góry Zamkowej przez społeczność reprezentującą kulturę puchowską. Biorąc pod uwagę obserwacje stratygraficzne w wykopach 5/2014, 7/2016 i 9/2017, duża skala zasiedlenia Góry Zamkowej nie pozostawia żadnych wątpliwości. Warstwa kulturowa o miąższości 50–60 cm, zawierająca kilka tysięcy zabytków na stosunkowo niewielkim areale badań, ma tu wymowę jednoznaczną. Co ciekawe, tę sytuację zarejestrowano jedynie w tym rejonie badań, a prace wykopaliskowe prowadzone w innych rejonach stanowiska (np. na odcinkach tzw. mieszkalnym i wałowym, wydzielonych przez A. Kietlińską¹⁷⁴) nie doprowadziły do odkrycia podobnych nawarstwień kulturowych. Przyczyną takiego stanu rzeczy wydaje się deniwelacja znacznej części stanowiska, związana najpewniej z budową wałów średniowiecznego grodu.

Jeżeli więc sytuacja zarejestrowana w rejonie rotundy jest reprezentatywna dla całości osiedla kultury puchowskiej na Górze Zamkowej, należy postawić pytanie o to, skąd wynika tak duża intensyfikacja osadnicza na tym stanowisku. Nie chodzi tu nawet o miąższość samej warstwy kulturowej, ta może bowiem wynikać ze szczególnych

właściwości geomorfologicznych panujących w tym rejonie¹⁷⁵, ale przede wszystkim o jej duże nasycenie materiałami zabytkowymi. Jest ona nieporównywalna z łuzyczką fazą zasiedlenia tego stanowiska.

Wydaje się, że tę sytuację można wytłumaczyć przynajmniej dwiema okolicznościami – ograniczoną powierzchnią użytkową osiedla kultury puchowskiej na Górze Zamkowej oraz gwałtownym przebiegiem jego upadku, prawdopodobnie spowodowanym zniszczeniem w wyniku najazdu.

Dotychczasowe badania wskazują, że w czasie puchowskiej fazy osadniczej główny obszar zasiedlenia koncentrował się na obszarze plateau szczytowego, a od strony wschodniej, za linią wyznaczoną przez późniejsze obwałowania średniowiecznego grodu, nie był już tak intensywny¹⁷⁶.

Ograniczenie od strony wschodniej obszaru intensywnego zasiedlenia osiedla puchowskiego na Górze Zamkowej wydaje się pośrednio rzucić światło na jego funkcję. Zbieżność głównej strefy zasiedlenia z przebiegiem linii fortyfikacji wczesnośredniowiecznego grodu wydaje się tu nieprzypadkowa. Sugeruje ona istnienie jakiejś bariery ograniczającej tę strefę od wschodu. Nie wynikała ona z uwarunkowań geomorfologicznych. Załom stoku przebiegający w tym miejscu nie stanowił skutecznej przeszkody w poprzedniej, łuzyczej fazie zasiedlenia. W tej sytuacji słuszną wydaje się hipoteza o istnieniu w tym miejscu linii fortyfikacyjnej już w puchowskiej fazie osadniczej, a w konsekwencji zasadne jest przyjęcie tezy o funkcjonowaniu grodu. Jako pierwsza tezę tę postawiła A. Kietlińska¹⁷⁷, wskazując na rozsypisko muru kamiennego, odkrytego na pograniczu ara 2 i 3, jako pozostałości po konstrukcji obronnej¹⁷⁸, zapewne ślad kamiennego muru licującego wał ziemny. Teza ta została podważona przez Zenona Woźniaka¹⁷⁹ jako niewystarczająco udokumentowana, jednak w świetle powyższych faktów powrót do koncepcji istnienia założenia grodowego wydaje się uzasadniony. Ostateczne wyjaśnienie tej kwestii wymaga podjęcia badań w obrębie średniowiecznej linii fortyfikacji¹⁸⁰.

¹⁷⁵ Por. A. Tyc, rozdz. 1 w tym tomie.

¹⁷⁶ Z badań prowadzonych na terenie tzw. dolnego zamku pochodzą pojedyncze fragmenty ceramiki datowane na okres wpływów rzymskich, w tym fragment ceramiki toczzonej zaliczonej przez T. Dębowskiego (1972) do późnej fazy tego okresu.

¹⁷⁷ A. Kietlińska 1958, s. 120.

¹⁷⁸ A. Kietlińska 1958, s. 95, ryc. z planem rumowiska kamieni.

¹⁷⁹ Z. Woźniak 1959.

¹⁸⁰ Badania prowadzone w obrębie fortyfikacji grodu średniowiecznego zakończono na głębokości 2,3 m (M. Dryja, S. Dryja, Z. Jagosz-Zarzycka 2008).

¹⁷² K. Pieta 2014, s. 137.

¹⁷³ M. Čižmář 1996, ryc. 3:5, 9–10.

¹⁷⁴ A. Kietlińska 1958.

Funkcjonowanie takich niewielkich osiedli obronnych jest znane z terenów opanowanych przez kulturę puchowską. Zbliżone rozmiary miał gród Kojetin – Požaha w Bramie Morawskiej, położony w niewielkiej odległości od Góry Zamkowej. Mimo niewielkich rozmiarów osiedla tego typu były rozmieszczone w strategicznych punktach szlaków komunikacyjnych, w tym przypadku wiodących przez Bramę Morawską i Przełęcz Jabłonkowską.

Pozyskanie dużej serii materiału zabytkowego z nowych badań podjętych w rejonie rotundy ma duże znaczenie dla postępu badań nad zagadnieniem chronologii puchowskiego zasiedlenia Góry Zamkowej. Mimo powiększenia w istotny sposób bazy źródłowej nie udało się jak dotąd uzyskać czułych wyznaczników chronologicznych – zarówno z rejonu rotundy, jak z i całości przebadanego obszaru tego stanowiska – którymi są zazwyczaj przedmioty metalowe (części stroju i ozdoby). Jedynym datującym zabytkiem, choć niezbyt precyzyjnie, jest ażurowa zawieszka koszyczkowata. Można ją ogólnie datować na okres późnolateński. Nie ma ona waloru tak precyzyjnego wyznacznika chronologicznego jak zapinki, których na Górze Zamkowej do tej pory nie odkryto. Ta sytuacja powoduje, że jedynym elementem brany pod uwagę w rozważaniach nad chronologią osadnictwa puchowskiego na Górze Zamkowej jest ceramika, rozwinięta głównie w oparciu o celtyckie wzorce kulturowe, w słabszym stopniu reagująca na wzorce innych ugrupowań kulturowych.

Przesłanki wynikające z przedstawionej analizy materiału ceramicznego wydają się wskazywać, że główny czas funkcjonowania osiedla puchowskiego na Górze Zamkowej przypada na szczytowy okres rozwoju tej kultury¹⁸¹, czyli fazy późnolateńską (LTD1 i LTD2) i późnolateńsko-wczesnorzymską (schyłek okresu lateńskiego i początek okresu wpływów rzymskich, B1a). Niektóre formy zdobnicze, zwłaszcza pasma rytych układów złożonych z ukośnych linii wpisanych w dookolne linie ryte, mogłyby sugerować wcześniejsze rozpoczęcie osadnictwa na tym stanowisku, przypadające na fazę przedpuchowską (LTC?). Niewątpliwie najbardziej intensywny okres zasiedlenia osiedla na Górze Zamkowej przez ludność kultury puchowskiej przypada na czasy ostatniego stulecia p.n.e. i początku pierwszego stulecia n.e. (LTD1–B1a). Na taki zakres czasowy wskazuje przede wszystkim chronologia form naczyń lepionych ręcznie, wzorowanych na ceramice celtyckiej. W tej fazie najprawdopodobniej dochodzi do kontaktów z kulturą przeworską, o czym świadczy fragment ceramiki tej kultury.

¹⁸¹ K. Pieta 1982.

Istotną przesłanką chronologiczną pomocną w ustaleniu kresu głównej fazy osadnictwa puchowskiego na Górze Zamkowej wydaje się wtórne przepalenie znacznej części materiału ceramicznego. W niektórych przypadkach odsetek przepalonych fragmentów dochodzi do 10–20%. Towarzyszą im niekiedy zeszkłone w wysokiej temperaturze grudki polepy konstrukcyjnej. Wydaje się, że tak znaczny odsetek ceramiki wykazującej ślady wtórnego przepalenia nie mógł być rezultatem niewielkiego, lokalnego pożaru. Poświadczają to obserwacje materiału ceramicznego pozyskanego z innych partii Góry Zamkowej, wykazującego tę sama cechę¹⁸². Można zatem wysunąć dość uzasadnioną tezę o zniszczeniu osiedla kultury puchowskiej na Górze Zamkowej w wyniku pożaru, który mógł być następstwem najazdu i zdobycia grodu.

W nawarstwieniach zawierających materiały ceramiczne ze śladami przepalenia występowały pojedyncze fragmenty toczonej ceramiki grafitowej. Wydaje się to potwierdzać, że czas katastrofy osiedla należy wiązać z okresem późnolateńskim lub wczesnorzymskim. W świetle badań K. Piety horyzont tego typu można zaobserwować na większości osiedli obronnych na terenie Słowacji. Widoczny jest on również na osiedlach kultury puchowskiej po południowej stronie Przełęczy Jabłonkowskiej, w dolinie Kysucy i w Kotlinie Žyľińskiej¹⁸³. Horyzont katastrofy K. Pieta datuje na początki okresu wpływów rzymskich B1a (lata 30. i w. n.e.) i wiąże go z ekspansją plemion germańskich, przede wszystkim Kwadów¹⁸⁴. Z katastrofy tej podźwignęła się tylko część grodów, które – jak sądzi ów badacz – znalazły się najprawdopodobniej pod obcą, przypuszczalnie germańską okupacją¹⁸⁵.

Czy tak było również na Górze Zamkowej? Wydaje się, że tej możliwości nie możemy całkowicie wykluczyć. Ocena materiału ceramicznego w warunkach silnego rozdrobnienia i braku rekonstrukcji form naczyńowych może być zawodna.

Niejasna jest również kwestia zasiedlenia Góry Zamkowej w okresie wpływów rzymskich przez inne społeczności, niezwiązane już z kulturą puchowską. Taką sytuację mogłyby sugerować sygnalizowane przez G. Raschkego materiały ceramiczne, związane według niego z osadnictwem germańskim¹⁸⁶, oraz fragmenty naczyń z okresu

¹⁸² Ta kwestia, zauważona przez A. Kietlińską w analizie form ceramicznych (1958, s. 104), została całkowicie pominięta w podsumowaniu wyników badań.

¹⁸³ J. Moravčík 2002; J. Moravčík 2006, s. 6–8.

¹⁸⁴ K. Pieta 1996, s. 29–30.

¹⁸⁵ Ibidem, s. 31–33.

¹⁸⁶ Przegląd materiału zabytkowego pozyskanego przez G. Raschkego w 1941 i 1942 r. w rejonie rotundy nie ujawnił obecności ceramiki kultury kwadzińskiej lub przeworskiej datowanej na okres wpływów

późnorzymskiego¹⁸⁷. Warto zwrócić uwagę, że osadnictwo kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich zostało niedawno potwierdzone na Śląsku Cieszyńskim. W niewielkiej odległości, około 20 km na wschód od Góry Zamkowej odkryto osiedle w Kowalach (pow. Skoczów; 2. poł. II–III w. n.e.)¹⁸⁸. Nie jest to jedyne stanowisko z tego okresu. Badania powierzchniowe prowadzone przez Dział Archeologii Muzeum Historycznego w Bielsku-Białej wskazują na istnienie na Śląsku Cieszyńskim innych punktów zasiedlonych w okresie wpływów rzymskich¹⁸⁹. O szczególnej roli komunikacyjno-handlowej tego obszaru w owym czasie świadczą liczne znaleziska monet rzymskich¹⁹⁰.

Ostatnią kwestią dotyczącą materiałów puchowskiej fazy osadniczej jest kontekst kulturowy, w który wpisuje się osiedle obronne na Górze Zamkowej. Jest on niezwykle interesujący ze względu na istotne znaczenie komunikacyjne ziemi cieszyńskiej.

Na tym terenie pojedyncze fragmenty ceramiki z okresu lateńskiego znane są jedynie z dwóch stanowisk równinnych w Goleszowie (st. I i II)¹⁹¹. Ślady osadnictwa z tego okresu notujemy również na stanowisku w Kocobędzu (Chotěbuz – Podobora), gdzie wystąpiła pojedyncza zapinka żelazna¹⁹².

Inne stanowiska z okresu lateńskiego leżą już poza obszarem historycznego Śląska Cieszyńskiego. Tuż przy jego zachodniej granicy, na lewym brzegu Ostrawicy są usytuowane dwa osiedla wyżynne z tego okresu – Sviadnov – Štandl¹⁹³ i Štaříč – Okrouhlice¹⁹⁴. Jeszcze bardziej

na zachód znajduje się osiedle w Hukvaldach¹⁹⁵ oraz całe skupisko osadnicze kultury puchowskiej w rejonie Bramy Morawskiej, rozmieszczone w okolicach Kopřivnice, Štramberka i Příbora¹⁹⁶ i Nowego Jiczyna¹⁹⁷. W sąsiedztwie tej ostatniej miejscowości zlokalizowany jest gród Kojetín – Požaha – najlepiej rozpoznane stanowisko kultury puchowskiej w jej północnomorawskim ugrupowaniu¹⁹⁸.

W rejonie Bramy Morawskiej sytuacja kulturowa jest bardziej złożona. Jak wykazują badania Miloša Čižmářa¹⁹⁹, w okresie LTD1 w otoczeniu puchowskiego osadnictwa funkcjonowała najdalej wysunięta w głąb Bramy Morawskiej enklawa osadnictwa celtyckiego – gród na górze Kotouč w Štramberku²⁰⁰ oraz towarzyszące mu osiedle typu równinnego (Kopřivnice – Šutyrova studánka)²⁰¹. Enklawa ta zakończyła swoje istnienie pod koniec LTD1, z chwilą opuszczenia przez Celtów terenu Moraw. Porzucone zostają w tym okresie m.in. osiedla obronne w Bramie Morawskiej (Štramberk, Chvalčov – Hostýn), a także największe oppidum celtyckie na Morawach (Staré Hradisko, o pow. 37 ha)²⁰².

Nie przerwało to jednak funkcjonowania osadnictwa kultury puchowskiej (najpóźniejszego na Morawach horyzontu osadnictwa związanego z tradycją celtycką) w przyległej do pasma beskidzkiego części Bramy Morawskiej²⁰³. Z badań grodziska Kojetín – Požaha wynika, że jego rozwój, zapoczątkowany już okresie LTC2–LTD1, był kontynuowany w LTD2.

Wydaje się, że osiedla w Cieszynie i Kojetinie, odległe od siebie o 50 km, wykazują wiele cech wspólnych – zbliżony okres funkcjonowania, identyczne formy ceramiczne z udziałem naczyń celtyckich²⁰⁴, a także strategiczne położenie w rejonie ważnych przejść komunikacyjnych: Bramy Morawskiej i Przełęcz Jablonkowskiej. Prawdopodobnie obydwie grody odgrywały podobną rolę, sprawując kontrolę nad funkcjonowaniem dalekosiężnej wymiany

rymskich. Wydaje się, że identyfikacja przez Raschkego niektórych form ceramicznych jako germańskich, zwłaszcza zasobowych, tzw. *krausengefäße*, była błędna. Wynikała ona prawdopodobnie z nieznamoścności materiałów kultury puchowskiej, zdefiniowanej jako jednostka kulturowa niedługo przed podjęciem badań w rejonie rotundy (E. Benninger 1937). Na taką sytuację wskazuje publikacja wyników badań z Góry Zamkowej, w której G. Raschke (1941) w ogóle nie wymienia materiałów kultury puchowskiej, omawiając jedynie zabytki celtyckie i germańskie. W podobny sposób należy interpretować wyniki klasyfikacji kulturowo-chronologicznej, którą badacz ten przeprowadził dla materiałów pozyskanych na powierzchni Góry Zamkowej przez Wiktora Kargerę. W archiwum Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu zachowana jest korespondencja dotycząca tej sprawy, w której G. Raschke uznaje wiele fragmentów ceramiki za germańskie.

187 M. Fajer, E. Foltyn 2004, s. 405–407; T. Dębowski 1972, il. 11:2.

188 B. Chorąży, B. Chorąży 2016.

189 B. Chorąży, B. Chorąży 2017, s. 654–658.

190 W. Bender 1953.

191 Stanowiska odkryte w latach 90. XX w. przez pracowników Działu Archeologii Muzeum w Bielsku-Białej (B. Chorąży, W. Kuś 2000).

192 V. Janák, P. Kouřil 2001, ryc. 3.

193 V. Janák 1995a.

194 P. Kouřil 1990a, P. Stabrava 2005.

195 V. Janák 1995b; M. Boris, M. Juroš, I. Michálek 2000.

196 Kolejne stanowisko kultury puchowskiej zostało odkryte w okolicach Příbora w 2003 r., w trakcie realizacji polsko-czeskiego projektu „Badania pradziejowych osiedli wyżynnych na terenie Podbeskidzia między Beczwą a Białą”.

197 J. Diviš 2004, s. 47–48.

198 L. Jisl 1968; M. Čižmář 1996.

199 M. Čižmář 1996.

200 M. Čižmář 1990.

201 J. Pavelčík 1971.

202 M. Čižmář 1993.

203 Ibidem, s. 423.

204 Na osiedlach w Cieszynie i Kojetinie występują te same formy ceramiki grafitowej. Stanowiska te różni jednak procentowy udział naczyń w inwentarzu ceramicznym. W przypadku Kojetína – Požaha dochodzi on do 10% (Čižmář 1993, s. 422), w Cieszynie zaś nie przekracza 1%. Różnica ta prawdopodobnie wynika z bezpośredniego sąsiedztwa osiedla Kojetín – Požaha z obszarami środkowomorawskimi objętymi zwartym osadnictwem celtyckim do końca LTD1 (Čižmář 1993, s. 423).

handlowej. Świadczą o tym odkrywane przedmioty – paciorki szklane i bursztynowe z osiedla Kojetín – Požaha²⁰⁵ czy złota moneta celtycka ($\frac{1}{8}$ statera z I. poł. I w. p.n.e.) i paciorek szklany²⁰⁶ z Cieszyna²⁰⁷. Osiedla te łączy również wspólny horyzont ich upadku. O zaniku grodu na Górze Zamkowej na początku okresu wczesnorzymskiego była już mowa. Identycznie przedstawiają się okoliczności upadku grodu Kojetín – Požaha. Doszło do niego pod koniec okresu lateńskiego lub na początku okresu wpływów rzymskich w wyniku gwałtownego pożaru spowodowanego najprawdopodobniej najazdem. M. Čižmář wiąże go z ekspansją plemion germańskich²⁰⁸.

Kres osadnictwa puchowskiego w północnej strefie beskidzkiej na początku okresu wpływów rzymskich potwierdza zanik osiedla usytuowanego na górze Grojec w Żywcu²⁰⁹. Funkcjonowało one przez okres późnolateński (LTD), a jego początki być może sięgają okresu LTC. Podobnie jak osiedla na Górze Zamkowej i w Kojetinie, odgrywało ono strategiczną rolę w kontroli szlaku komunikacyjnego wiodącego przez Kotlinę Żywiecką z Kotliny Żylińskiej i Orawy w kierunku dorzecza Wisły. O jego szczególnej pozycji świadczy znalezisko grudki bursztynu²¹⁰ oraz

funkcjonowanie w jego obrębie warsztatu produkcji szklanych paciorków²¹¹. Kres jego zasiedlenia wyznaczają znaleziska zapinek (A67 lub 68) datowanych na początek naszej ery. Odpowiada to horyzontowi katastrofy osiedli w Cieszynie i Kojetinie oraz większości stanowisk obronnych kultury puchowskiej na Słowacji.

Nieco wcześniej (LTD1) zanikają inne wysoko położone beskidzkie osiedla kultury puchowskiej w Kotlinie Sądeckiej (Maszkowice st. 1, Podegrodzie – Grobla st. 1, Podegrodzie – Zamczysko st. 6, Marcinkowice st. 1, Zabrzeż st. 1)²¹². Niektórzy badacze nie wykluczają możliwości dokonania w tej strefie podboju przez ludność kultury przeworskiej²¹³. W okresie wpływów rzymskich (do fazy C1a) użytkowane są jedynie osiedla niżej położone (Podegrodzie st. 9, Brzezna st. 1, 2, 3)²¹⁴.

We wczesnym okresie wpływów rzymskich (B) rozwija się enklawa osadnictwa puchowskiego na obszarze podkrakowskim, na prawobrzeżu Wisły²¹⁵. Niewykluczone, że proces ten ma związek z przesunięciem na te tereny społeczności ze strefy beskidzkiej²¹⁶. Osadnictwo puchowskie przetrwało tutaj do fazy C1a (2. poł. II w. n.e.)²¹⁷.

²⁰⁵ M. Čižmář 1996, ryc. 3:2, 4–5.

²⁰⁶ Z. Jagosz-Zarzycka 2010, ryc. 12.

²⁰⁷ A. Kietlińska, T. Hildt 1952, s. 121–123; J. Rosen-Przeworska 1987, s. 141, 156–157.

²⁰⁸ M. Čižmář 1993, s. 423.

²⁰⁹ B. Gołąb 1985; B. Gołąb, R. Madyda-Legutko 2004.

²¹⁰ B. Gołąb, R. Madyda-Legutko 2004, s. 314.

²¹¹ T. Gralak 2019.

²¹² Na osiedlach tych nie zarejestrowano dotąd zabytków datowanych na LTD2 (R. Madyda-Legutko 1996, s. 35).

²¹³ R. Madyda-Legutko, K. Tunia 2015, s. 372–373.

²¹⁴ R. Madyda-Legutko 1996, s. 47.

²¹⁵ K. Godłowski 1995.

²¹⁶ R. Madyda-Legutko 1996, s. 50–51.

²¹⁷ Ibidem, s. 51.

4.3. Analiza wczesnośredniowiecznych i średniowiecznych zabytków ruchomych

W rezultacie badań archeologicznych prowadzonych w latach 1941–1942, 1947–1954 oraz 2013–2017 pozyskano wyjątkowo różnorodny zespół zabytków, których wartość poznawcza jest jednak bardzo różna. Za najbardziej sporne należy uznać zabytki pochodzące z badań Georga Raschkego i Aliny Kietlińskiej. Luki w dokumentacji, zastrzeżenia co do kompletności zespołów ceramicznych, a nierzadko również brak możliwości powiązania konkretnych materiałów ze znanymi jednostkami stratygraficznymi wpływają w istotny sposób na walory poznawcze. Bardzo bogaty zbiór zabytków, pochodzących głównie z badań A. Kietlińskiej z lat 1947, 1948–1954, nigdy nie został poddany kompleksowej analizie, a w obiegu naukowym znalazły się jedynie najbardziej charakterystyczne fragmenty ceramiki oraz zabytki wydzielone publikowane w ramach wstępnych komunikatów¹. Najnowsze badania weryfikacyjne, przeprowadzone w latach 2013–2017, także przyniosły problemy typowe dla takich działań. Sondaże zakładane były przede wszystkim w celu sprawdzenia starszych ustaleń, co siłą rzeczy oznaczało, że prowadzono je w miejscach już wcześniej eksplorowanych, z dużymi zaburzeniami w pierwotnym układzie nawarstwień. Dysponując tak różnorodnym zespołem zabytków i mając na względzie jego liczne ograniczenia, należało w pierwszej kolejności zastanowić się nad sposobem potraktowania tego zbioru. Zakres niniejszej pracy determinował podejście do materiału zabytkowego – głównie masowego – w sposób wybiórczy, biorąc pod uwagę przede wszystkim jego przydatność przy datowaniu budowy rotundy oraz charakterystyce materiałów występujących w nienaruszonych nawarstwieniach w bezpośrednim jej otoczeniu.

Pierwotne nawarstwienia przylegające do murów zostały prawie całkowicie zniszczone podczas badań G. Raschkego i A. Kietlińskiej oraz w wyniku prac rekonstrukcyjnych prowadzonych w latach 40. i 50. XX wieku. W odległości do 2 m od murów kaplicy zarejestrowano *in situ* jedynie warstwy prehistoryczne i tylko w wykopie 1/2013 uchwycono spąg warstwy wczesnośredniowiecznej z relikami grobu i warstwy cmentarnej. Podczas badań weryfikacyjnych prowadzonych na zewnątrz rotundy jedynie w wypadku wykopu 7/2016 objęły one także teren znajdujący się w większej odległości od murów kaplicy. Wykop doprowadzono do poziomu calca, uzyskując w północnej części pełną sekwencję nawarstwień aż do czasów współczesnych. Również w sondażu 5/2015 wykopy sięgnęły poza teren eksplorowany w latach 40. i 50., jednak sekwencja warstw była tutaj niepełna, zarejestrowana tylko na niewielkim odcinku w jego południowej części. W obu wykopach udało się uchwycić warstwę kulturową poprzedzającą wzniesienie kaplicy. W 2017 roku wykop sondażowy poprowadzono także wewnątrz rotundy. Udokumentowano tam pierwotną sekwencję nawarstwień poprzedzających jej budowę, choć wątpliwości mogą dotyczyć warstewki zalegającej bezpośrednio pod obecną posadzką, która mogła zawierać nieliczne intruzje współczesne. Materiał z badań G. Raschkego mógł być wykorzystany w tej fazie opracowania tylko w niewielkim zakresie. Wybrano z niego zabytki wydzielone pochodzące z grobów lub warstw o większej wartości poznawczej. Analizie poddano więc przede wszystkim materiał masowy pozyskany z wykopu 7/2016 oraz materiał z warstw *in situ* w sondażach 5/2015 oraz 9/2017. Wszędzie miał on charakter zhomogenizowany, nie wydzielono tutaj żadnych obiektów (oprócz grobu i nawierzchni drogi), a granice były często niewyraźne do tego stopnia, że należy liczyć się z intruzjami z warstw okolicznych. Na potrzeby opracowania zdecydowano się opisać i scharakteryzować etapy rozwoju garncarstwa w ramach czterech faz osadniczych, z czego trzy pierwsze mieszczą się w obrębie wczesnego średniowiecza. Faza ostatnia – przypadająca na późne średniowiecze i okres funkcjonowania kamiennego zamku – ze

¹ Większość materiałów pochodzących z badań Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie znajduje się w Muzeum Śląska Cieszyńskiego, w którym ten problematyczny zbiór jest od lat sukcesywnie opracowywany. Niemniej pełne jego ujęcie będzie możliwe dopiero po gruntownym przeanalizowaniu dokumentacji przechowywanej w Dziale Dokumentacji Naukowej PMA, a także pozostałych zabytków ze zbiorów tego muzeum.

względem na nieliczny materiał archeologiczny i ograniczony zakres opracowania została jedynie krótko podsumowana, głównie pod kątem samej kaplicy oraz jej przemian.

Ozdoby

Do ozdób głowy można zaliczyć dwa rodzaje kabłączków skroniowych, które wchodziły w skład wyposażenia grobowego i zostały odnalezione w trakcie badań G. Raschkego. Podczas eksploracji grobu 3/1942 przed wejściem do kaplicy od strony zachodniej znaleziono dwa egzemplarze: jeden „w okolicach kości żebrowych”, drugi – przy „zakłóceniach w kącie”². Wykonano je z drutu srebrnego o średnicy 3,5 mm, przy czym jeden koniec jest prosty, drugi zaś lekko rozklepany i wygięty w małe uszko (il. 4.3.1 ryc. 1). Średnica wewnętrzna wynosi 47 i 48 mm. Według powszechnie stosowanej klasyfikacji Krystyny Musianowicz kabłączki te można zaliczyć do kategorii III³. Z kolei według klasyfikacji Hanny Kóćki-Krenz, która dokonała podziału grupy takich ozdób pod względem ich wielkości, zabytki cieszyńskie mieściłyby się w ramach odmiany III B⁴. Nieco inny podział zaproponował Michał Dzik na podstawie kabłączków z cmentarzysk zlokalizowanych w międzyrzeczu Bugu i Narwi. Według jego klasyfikacji para kabłączków skroniowych z grobu 3/1941 należały do odmiany III.4⁵. Kabłączki z esowato zwiniętym uszkiem należą do najpopularniejszych ozdób na terenie zachodniej Słowiańszczyzny, a ich występowanie na cmentarzyskach datowanych na młodszy odcinek wczesnego średniowiecza jest wręcz obligatoryjne. Za najstarsze kabłączki uznawane są odmiany małe, których pojawienie się jest najczęściej łączone z drugą połową X wieku lub ostatnimi dekadami tego stulecia⁶. Choć tendencja do zwiększania ich rozmiarów jest ewidentna, to ustalenie dokładniejszej chronologii obserwowanych zmian uniemożliwia brak wystarczającej liczby pewnych datowników. Jednym z podstawowych wskaźników datowania jest współwystępowanie kabłączków oraz monet w grobach, a w wypadku młodszych odcinków wczesnego średniowiecza – w skarbach. Pewną cezurę w analizie korelacji występowania kabłączków i monet stanowi przełom XI i XII wieku, kiedy na większości terenów Słowiańszczyzny stopniowo zanikają cmentarzyska nieprzykościelne

oraz zwyczaj wyposażania zmarłych w monety. Wydaje się jednak, że do końca XI wieku na cmentarzyskach rzędowych wielkość kabłączków typu III nie przekracza 30 mm⁷. Dokładniejsze wskazanie, w którym momencie XII wieku pojawiły się kabłączki o większej średnicy, jest problematyczne. Pewną wskazówką, że mogło to nastąpić jeszcze przed połową tego stulecia, może być skarb zdeponowany po 1140 roku na stanowisku Praha 2 – Štěpánská ulice, gdzie znaleziono kabłączki o średnicy od 31 do 41 mm⁸. Istotnym argumentem za wczesnym pojawieniem się kabłączków o dużej średnicy są niektóre znaleziska sepulkralne pochodzące z cmentarzyska Ciepłe na Pomorzu Wschodnim. Występowanie kabłączków skroniowych typu III potwierdzono tam w ośmiu grobach, przy czym jedynie w dwu z nich średnica kabłączków nie przekraczała 20 mm, zaś w wypadku wszystkich pozostałych egzemplarzy była ona większa niż 40 mm. W grobie 32/2008 kabłączki o średnicy wewnętrznej 50–60 mm znaleziono razem z bliżej nieokreśloną monetą srebrną, datowaną na koniec XI – pierwszą tercję XII wieku⁹. Na podstawie analizy wyposażenia grobowego, znalezionych w grobach monet i dostępnych dat radiowęglowych autor opracowania datował całe cmentarzysko na drugą połowę X – pierwszą połowę XII stulecia¹⁰.

Ustalenie górnej granicy występowania kabłączków o dużej średnicy jest również problematyczne. We wczesnośredniowiecznych nawarstwieniach opolskich kabłączki odmiany B pojawiają się w warstwach datowanych na trzecią ćwierć XI wieku, a obecne są jeszcze w połowie XIII stulecia¹¹. Kabłączki o średnicy przekraczającej 40 mm występują powszechnie na cmentarzyskach ze wschodniego i północnego Mazowsza, datowanych na XII wieku i pierwszą połowę XIII stulecia. Ich średnica sięga tam nawet 130 mm¹². Są one licznie reprezentowane również na cmentarzysku przykościelnym w Radomyślu, datowanym na schyłkową fazę wczesnego średniowiecza¹³. W starszym okresie do ich wyrobu wybierano czyste srebro, w mniejszym zakresie stosowano zaś brąz czy brąz platerowany srebrem. Z biegiem czasu tendencja ta się odwróciła. Jeśli w skład kompletu wchodziła większa liczba kabłączków, nierzadko były one wykonane z różnych metali. Egzemplarze cieszyńskie – o dużej średnicy, zrobione ze stosunkowo masywnego srebrnego drutu – należy zaliczyć raczej do rzadkich.

2 MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 81.

3 K. Musianowicz 1949, s. 121–127, 132–145.

4 Odmiana A obejmuje kabłączki o średnicy do 20 mm, odmiana B – od 20 do 50 mm, odmiana C – powyżej 50 mm (H. Kóćka-Krenz 1993, s. 48–49).

5 M. Dzik 2014, s. 166.

6 H. Kóćka-Krenz 1993, s. 48; I. Štefan 2010.

7 I. Štefan 2010, s. 182.

8 Ibidem, s. 181–185.

9 S. Wadył 2019, s. 590–591.

10 Ibidem, s. 361–375.

11 H. Kóćka-Krenz 1993, s. 50–51.

12 J. Bronicka-Rauhut 1998, s. 21–25; D. Jaskanis 2008, s. 190–196.

13 B. Nechvátal 1999; B. Nechvátal 2010.

Il. 4.3.1 Kabłączki skroniowe:
1 o esowatym zakończeniu;
2 półtorazwojowe (fot. K. Firla)
☞ Temporal-rings:
1 s-shaped type;
2 coiled type
(photo: K. Firla)

Drugą odmianę kabłączków reprezentują trzy zabytki związane z grobem 1/1941. Zostały one odnalezione „tuż nad pochówkiem, prawdopodobnie w okolicy klatki piersowej”¹⁴. Wszystkie są zrobione z gładkiego srebrnego drutu o średnicy 2 mm, z prostymi końcami zachodzącymi na siebie (il. 4.3.1 ryc. 2). Pierwszy, największy, ma średnicę wewnętrzną 26–27 mm, jego końce zachodzą na siebie na 1/2 długości; drugi ma średnicę wewnętrzną 24 mm, jego końce zachodzą na siebie na 1/2 długości; trzeci, najmniejszy, ma średnicę wewnętrzną 22 mm, jego końce zachodzą na siebie na około 1/3 długości. W chwili znalezienia wszystkie były z sobą połączone. Takie kabłączki, określane najczęściej jako półtorazwojowe, są tradycyjnie zaliczane do typu IV według typologii K. Musianowicz¹⁵, ewentualnie typu Ib według podziału M. Dzika¹⁶. Były one bardzo popularne przede wszystkim na obszarach wschodniej Słowiańszczyzny¹⁷. Na terenie Polski ich występowanie ogranicza się głównie do rubieży polsko-ruskiej, gdzie pojawiają się często wraz z zachodniosłowiańską odmianą kabłączków typu III z esowatym zakończeniem¹⁸. W innych częściach Polski znaleziska kabłączków półtorazwojowych należą do rzadkości¹⁹, najczęściej występują one pojedynczo lub

w zestawie z kabłączkami typu III²⁰. Podobnie jak w wypadku kabłączków esowatych, ich wielkość zmieniała się z biegiem czasu, a pojawienie się okazów o większej średnicy trudno dokładnie datować, ponieważ zarówno większe, jak i mniejsze egzemplarze współwystępowały przez niemal cały młodszy odcinek wczesnego średniowiecza. Ich datowanie na obszarach wschodniej Słowiańszczyzny jest mocno zróżnicowane regionalnie i związane z chronologią poszczególnych cmentarzysk. Na terenie południowej Białorusi okres użytkowania tego rodzaju kabłączków sięga od drugiej połowy X do początków XII wieku; na podstawie analizy materiałów z cmentarzysk suzdalskich ich używanie przypadałoby na początek XI i pierwszą połowę XII wieku, a na terenie północnej Rosji datowane są szeroko od X do XII stulecia²¹. Mniejsze i średnie okazy najczęściej datowane są ogólnie na wiek X–XIII²², przy czym ich największa popularność przypadła na stulecia XI i XII. Na wzmiankowanym już cmentarzysku w Ciepłym, w grobie 34 odnotowano dwa kabłączki tego typu (o średnicy wewnętrznej 25 i 19 mm) wraz z czterema kabłączkami typu III (o średnicy 52–64 mm)²³. Półtorazwojowe kabłączki skroniowe wykonane z posrebrzanego drutu brązowego lub miedzianego o rozmiarach ponad 20 mm znaleziono również w kurhanie C-7 na cmentarzysku kurhanowym w Sermen (północno-zachodnia Ukraina). Znajdowały się one w jednym zespole z posrebrzonym kabłączkiem typu IIIA (o średnicy wewnętrznej około 100 mm) oraz kolia z paciorków szklanych z jednym paciorkiem malinowatym. Według autorki

14 Grób 1/1941 odkryto podczas nieobecności osoby prowadzącej badania i dane o okolicznościach pozyskania zabytków są niepewne (MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 37). Ponieważ kabłączki zostały znalezione „tuż nad pochówkiem”, uznaliśmy, że ich związek z nim jest bardzo prawdopodobny i traktujemy je jako część wyposażenia grobowego.

15 K. Musianowicz 1949, s. 154. 16 M. Dzik 2014, s. 162–163.

17 K. Musianowicz 1949, s. 154; H. Kóčka-Krenz 1993, s. 59, mapa 12; B. B. Седов 1963, s. 114–115.

18 M. Dzik 2014, s. 168.

19 Na niektórych cmentarzyskach znajdowane są brązowe kółka z końcówkami zachodzącymi na siebie na 1/2 długości, które były użyte w charakterze pierścionka. Nie jest wykluczone, że także

w tym wypadku pierwotnie była to ozdoba głowy wykorzystana jako pierścionek.

20 S. Wadył 2019, s. 590–591

21 B. Гу́пало 2006, s. 67, fot. 21, fig. 51; W. Hupalo 2011.

22 B. П. Левашева 1967, s. 15–18, tab. 3.

23 S. Wadył 2019, s. 590–591.

Il. 4.3.2 Ozdoby:

1 ażurowy paciorek ołowiany;
2 paciorek z chalcedonu;
3 paciorek szklany
(fot. K. Firla)

Ornaments:

1 openwork lead bead;
2 chalcedony bead;
3 glass bead
(photo: K. Firla)

opracowania datowanie tego zespołu nie wykracza poza stulecie XII²⁴.

Być może do ozdób głowy można także zaliczyć pochodzący z warstw wczesnośredniowiecznych paciorek ołowiany (?), który znaleziono na złożu wtórnym w trakcie badań prowadzonych w wykopie 7/2016²⁵. Ozdoba ta ma kształt mniej więcej okrągły, o średnicy zewnętrznej 12 mm, z otworem do przewlekania o średnicy około 1 mm, a także charakterystyczne cztery żeberka: dwa ażurowe z poprzeczką w kształcie krzyża i kabłąkiem imitującym tordowany drucik oraz dwa pełne z „tordowaną” obwódka (il. 4.3.2 ryc. 1). Siedem podobnych, wrzecionowatych paciorków odnaleziono w datowanym na XI wiek grobie 64/94 na cmentarzysku w Dziekanowicach. Razem z dziewięcioma kabłączkami esowatymi (wykonanymi z różnych stopów metali) oraz czterema szklanymi paciorkami były one przymocowane do wełnianej opaski zdobiącej skronie²⁶.

W niewielkiej odległości od grobu 1/1941 przy murze rotundy znaleziono fragment kamiennego paciorka o barwie

białej. Choć znajdował się on na podobnej głębokości jak grób, to jego przynależność do wyposażenia grobowego należałoby wykluczyć, głównie ze względu na stan zachowania²⁷. Paciorek o przekroju regularnie ośmiobocznym, o wymiarach 12 mm i zachowanej długości 10 mm, jest złamany prawdopodobnie w wyniku działania silnego żaru (il. 4.3.2 ryc. 2). Efektem przepalenia są także jego biały kolor i liczne pęknięcia widoczne na powierzchni. Analiza spektroskopowa wykazała, że wykonany został z chalcedonu, jednak z powodu przepalenia²⁸ trudno określić, czy mamy do czynienia z jego odmianą bezbarwną czy kolorową, czyli karneolem²⁹. Paciorki z kamieni półszlachetnych, najczęściej z bursztynu lub kryształu górskiego, przed

²⁴ B. Гупало 2006, s. 76.

²⁵ Znaleziony na hałdzie 19 sierpnia 2016 r., pochodzi więc prawdopodobnie z poziomu 16–17.

²⁶ J. Wrzesiński 2019, s. 101–102.

²⁷ Został znaleziony tuż przy murze, na głębokości mniej więcej równej głębokości grobu 1/1941, pochodził więc prawdopodobnie z warstwy poprzedzającej budowę rotundy. Jest mocno przepalony i złamany, co dodatkowo wyklucza możliwość, że znajdował się pierwotnie w zniszczonym grobie.

²⁸ Pod wpływem wysokiej temperatury następuje powiększenie objętości i powstawanie spękań, a w wypadku karneolu nawet zmiana koloru na biały. Przykładem takiego stanu zachowania są znaleziska paciorków karneolowych z Kaupang (R.H. Gjøstein 2011, s. 147, fig. 8.3c).

²⁹ Analizę przeprowadził prof. Antonín Přichystal (A. Přichystal 2019).

x wiekiem pojawiają się raczej sporadycznie na cmentarzyskach wielkomorawskich³⁰ i dopiero w młodszym okresie wczesnego średniowiecza występują częściej, przy czym są wykonane z różnych surowców. Na ziemiach polskich paciorki z karneolu występują od końca IX przynajmniej do końca XII wieku³¹. Wydaje się, że okres, kiedy były one przedmiotem intensywnego handlu, mieści się w dość wąskich granicach między latami 30. a 90. XI stulecia³². Najczęściej występujące paciorki karneolowe mają formę równoległościenną oktagonalną, tak jak egzemplarz znaleziony w Cieszynie. Jako podstawowe centrum importu surowca do ich produkcji wymieniany jest w literaturze rejon środkowoazjatycki lub północnoindyjski³³, a główne ośrodki obróbki lokalizuje się na terenie Rusi Kijowskiej, w tym w okolicach Kijowa. Choć na terenie Polski chalcedon występuje dość powszechnie (głównie na Dolnym Śląsku, np. w rejonie Złotoryi, Szklar, Lwówka Śląskiego, Kłodzka i Kamiennej Góry³⁴), to analiza dróg dystrybucji wykonanych z niego przedmiotów świadczy raczej o imporcie surowca³⁵. Słabo poświadczane są także miejscowe pracownie wykonujące ozdoby z karneolu. Duże wątpliwości budzi istnienie warsztatu zajmującego się produkcją paciorków z agatu, karneolu i fluorytu, lokalizowanego do niedawna na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu³⁶. Odkrycie na podgrodziu w Ołomuńcu surowca karneolowego pochodzącego z okolic Bombaju również wskazuje raczej na pobyt tutaj rzemieślników zajmujących się jego obróbką oraz na dalekosiężny handel bryłkami tego surowca niż na funkcjonowanie w tym miejscu regularnego warsztatu wytwarzającego ozdoby³⁷. Biorąc pod uwagę kontekst znaleziska, cieszyński paciorek należy wiązać z warstwą poprzedzającą budowę rotundy i datować jedynie w szerokich ramach X–XI wieku, ale nie wykluczać przy tym możliwości datowania go na stulecie XII³⁸.

W wykopie 5C/2015, w obrębie warstwy intensywnie przemieszanej z fragmentami polepy (j.s. 32) – związanej

zapewne z obiektem mieszkalnym poprzedzającym budowę świątyni – znaleziono szklany paciorek dwusegmentowy (il. 4.3.2 ryc. 3), wykonany techniką wyciągania i dzielenia na segmenty za pomocą specjalnych szczypców. Oba korpusy są prawie identycznej wielkości, oddzielone prostą, cylindryczną szyjką³⁹. Zabytek cieszyński ma na tyle regularny kształt, że można rozważać możliwość, iż przy jego wykonaniu użyta była także forma⁴⁰. Paciorek ten ma kolor niebieski, na powierzchni zaś widoczna jest mlecznobiała patyna, która nie pozwala określić stopnia transparentności masy szklanej. Wykonano go z wysokomagnezowego szkła sodowo-wapniowo-potasowego. Zarówno skład chemiczny, jak i wykonanie świadczą o tym, że prawdopodobnie został wyprodukowany w profesjonalnym warsztacie na terenie Bliskiego Wschodu lub w którejś prowincji bizantyjskiej, ewentualnie w pracowniach skandynawskich. Warto przypomnieć, że tego typu paciorki produkowane były także w Starej Ładodze w okresie od VIII do XI wieku⁴¹. Należą one do szeroko rozpowszechnionych form, występujących w różnych częściach Europy od VIII do XI stulecia⁴². Różne ich warianty pojawiają się często na stanowiskach wielkomorawskich, a w wypadku typów wykonanych techniką nawijania nie można wykluczyć ich produkcji w niektórych ośrodkach centralnych⁴³. Początki użytkowania paciorków dwusegmentowych w tej części Europy sięgają drugiej połowy IX wieku⁴⁴, a apogeum przypada na przełom okresu plemiennego i wczesnopaństwowego. Licznie występują one na cmentarzyskach z X wieku na terenie Czech i Moraw, często w bogato wyposażonych grobach, przy czym towarzyszą im ozdoby związane z tradycjami wielkomorawskimi lub/i kabłączki skroniowe o małych rozmiarach⁴⁵. Większa kolekcja paciorków poprzecznie dzielonych, zwykle dwusegmentowych, pochodzi z cmentarzysk praskich, gdzie występują one na ogół z prostymi odmianami zausznicy z jednym końcem zwiniętym w oczko⁴⁶ oraz kabłączkami esowatymi o małej średnicy⁴⁷. Schyłek ich użytkowania

30 Do znalezisk wyjątkowych w południowej części Górnego Śląska należy zaliczyć paciorek wykonany z ametystu, pochodzący z grobu podkurhanowego M18 na cmentarzysku w Stěbořicach (P. Kouřil, M. Tymonová 2013, s. 57–58, 137, obr. 41:3).

31 E. Lisowska 2013, s. 147 (tam starsza literatura).

32 Z. Měřínský 2013, s. 62.

33 E. Lisowska 2013, s. 224 i nn.

34 M. Sachanbiński 1979.

35 E. Lisowska 2013, s. 226.

36 Ibidem, s. 148–149

37 J. Bláha 1998, s. 145 i nn.; J. Bláha 2001a, s. 344–345; P. Šlěžar 2018, s. 127–128.

38 Ponieważ na innych grodach nie ma znalezisk paciorków tego typu datowanych bezsprzecznie na XII w., taka możliwość wydaje się mało prawdopodobna.

39 M. Siegmann 2006, s. 926–955.

40 M. Dekówna 2007, s. 79–80; D. Staššiková-Štukovská, Š. Ungermann 2009, s. 144.

41 Z.A. L'vova 1968, s. 84.

42 M. Dekówna, T. Purowski 2012, s. 212 (tam starsza literatura).

43 J. Macháček, P. Dresler, R. Přichystalová, V. Sládek 2016, s. 97–99.

44 Z. Krumphanzlová 1965, s. 172–175.

45 Na przykład na cmentarzyskach łączonych z grodziskiem Budeč (I. Štefan, I. Krutina 2009, s. 176).

46 Na obecnym etapie badań uważa się, że zausznice z jednym końcem zwiniętym w oczko są nieco starsze niż kabłączki esowate. Ich początki mają sięgać przełomu IX i X w. (N. Profantová 2013, s. 34).

47 Podobną tendencję zauważono także na cmentarzyskach łączonych z grodziskiem w Libicach nad Cidlinou (J. Mařík 2009, s. 128–130).

przypada na początki XI wieku⁴⁸, choć mogą się pojawiać przez cały ten wiek. Na terenie Polski paciorki wielosegmentowe należą do znalezisk raczej rzadkich. Znajdowane są zarówno w grobach, jak i w nawarstwieniach grodów, a wyjątkowo także w skarbach⁴⁹. Na dwa paciorki segmentowe natrafiono na grodzisku w Lubomi, przy czym jeden z nich jest dziś znany jedynie z dokumentacji rysunkowej i opisowej. Składał się on z sześciu ciasno do siebie przylegających zwojów różnej wielkości (2–3 mm) i był „wypełniony srebrem”⁵⁰. Drugi paciorek, koloru szarzielonego, składał się z trzech segmentów o zachowanej długości 16 mm i średnicy 6,5–7 mm. Był złożony z trzech płaskokulistych segmentów (4–5 mm) oddzielonych od siebie krótkimi, cylindrycznymi szybkami. Wykonano go w technice wyciągania i dzielenia na segmenty⁵¹. Oba paciorki datowano na IX wiek lub na sam początek następnego stulecia. Na pojedynczy paciorek segmentowy natrafiono w jednym z kurhanów (M43) na cmentarzysku w Stěbořicach koło Opawy. Oprócz paciorka – składającego się z pięciu ciasno do siebie przylegających zwojów nawiniętych (?) na brązową rurkę – w grobie dziecka znaleziono także dwa kabłączki z brązu, w tym jeden z końcem uformowanym w oczko, a ponadto dwa inne paciorki oraz dwa naczynia ceramiczne. Grób ten zaliczany jest do najmłodszych pochówków na tym typowo wielkomorawskim cmentarzysku podkurhanowym⁵². Zabytek cieszyński datować można na X lub XI wiek; prawdopodobnie trafił on tutaj właśnie w wyniku kontaktów z terenami Czech lub Moraw.

Odważniki ołowiane

Jedną z ciekawszych kategorii zabytków – ostatnio licznie odkrywanych na stanowiskach wczesnośredniowiecznych – są odważniki ołowiane. Krążki z otworem lub bez niego, stożki z otworem w środku, regularne dwustożkowate albo kuliste paciorki były jeszcze do niedawna interpretowane

najczęściej jako grzędzidła do wędek i sieci lub przęśliki⁵³. Obecnie, głównie dzięki wykorzystywaniu wykrywaczy metali, liczba takich zabytków wzrasta lawinowo, a na niektórych stanowiskach kolekcje tego typu ołowianych przedmiotów obejmują dziesiątki egzemplarzy, jednak ich interpretacja nadal jest niejednoznaczna.

Z badań archeologicznych prowadzonych na wzgórzu zamkowym w Cieszynie w latach 2013–2017 pochodzi pięć ołowianych ciężarków, przy czym wszystkie zostały znalezione w wykopie 7/2016⁵⁴. Reprezentują one prawie wszystkie podstawowe typy znane z innych stanowisk wczesnośredniowiecznych. W warstwie związanej z okresem funkcjonowania murowanego zamku (j.s. 58) znaleziono stożkowaty odważnik z szerokim otworem umieszczonym centralnie (waga 9,68 g) (il. 4.3.3 ryc. 1)⁵⁵. Kilka poziomów niżej, w nawarstwieniach łączonych z obiektem mieszkalnym (datowanych ramowo na XII–I. poł. XIII w.) natrafiono na dwa odważniki o podobnej, stożkowatej formie. Jeden z nich był bardziej regularny i zaokrąglony w części górnej (j.s. 61, waga 12,775 g), drugi – staranniej wykonany i nieco mniejszy, z szerokim otworem umieszczonym centralnie (j.s. 64, waga 9,09 g) (il. 4.3.3 ryc. 2, 3). Z tego samego kontekstu archeologicznego (j.s. 64) pochodzi płaski krążek z niewielkim otworem umieszczonym centralnie (waga 9,4 g) (il. 4.3.3 ryc. 4). Wszystkie trzy zabytki znaleziono w ramach obiektu, który wzniesiono już po wybudowaniu kaplicy, a jego funkcjonowanie zamyka budowa drewnianej drogi (najpóźniej w 2. poł. XIII w.). Ostatni odważnik pochodzi z okresu sprzed budowy kaplicy, ze stropu warstwy kulturowej (j.s. 69a), i ma formę mniej więcej regularnego dwustożkowatego przęślika z szerokim otworem centralnym (waga 12,635 g) (il. 4.3.3 ryc. 5). Jego

48 Ciekawe spostrzeżenie na temat występowania paciorków segmentowych dotyczy ich absencji na innym praskim cmentarzysku, Praha – Loretánské náměstí, którego początki sięgają XI w. (K. Tomková, E. Černá 2009, s. 197). Wykorzystywanie tej nekropolii przypada bowiem na okres, kiedy cmentarzyska z grobami zawierającymi paciorki segmentowe (np. Praha – Lumbeho zahrada) przestają funkcjonować.

49 Najliczniejszy ich zbiór pochodzi ze skarbu z Zawady Lanckorońskiej (M. Dekówna 1999).

50 Został wykonany prawdopodobnie w technice nawijania. Opis i dane pochodzą z karty inwentarzowej zabytku przechowywanej w Muzeum w Wodzisławiu Śląskim.

51 E. M. Foltyn 1998, s. 113–114.

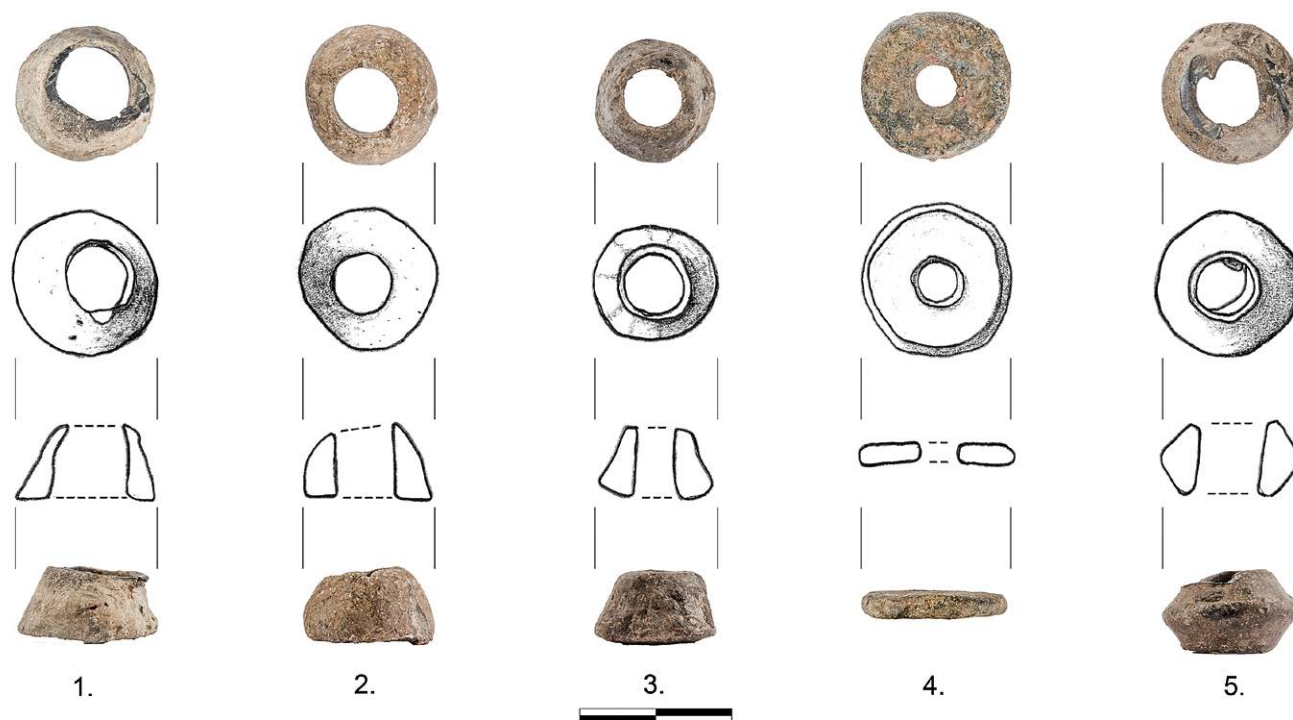
52 P. Kouřil, M. Tymonová 2013, s. 105–107.

53 Wykorzystanie ich w charakterze przęślików wydaje się mało prawdopodobne ze względu na ciężar oraz szerokość otworu. W wypadku grzędzideł takie wykluczenie nie jest jednoznaczne. Niemniej zarówno miejsce znalezienia (zazwyczaj w ośrodkach centralnych lub handlowych), jak i forma niektórych z nich (nie mają żadnego otworu) nie przekonują do tego. Należy pogodzić się z faktem, że forma ołowianych ciężarków jest na tyle uniwersalna, że użycie niektórych ich typów (regularnych krążków czy form pierścieniowatych) jako przęślików lub obciążników nie może być definitywnie wykluczone.

54 Jeden odważnik ołowiany pochodzący z badań A. Kietlińskiej (ar1-m-vi) znajduje się w zbiorach Muzeum Śląska Cieszyńskiego – ma kształt stożka z centralnie umieszczonym otworem (waga 6,94 g). Drugi, bardzo podobny odważnik znany jest jedynie z rysunku i brak informacji o miejscu jego znalezienia.

55 Został znaleziony na granicy warstwy kulturowej (j.s. 58) i pokładów żwiru związanych z budową drewnianego rurociągu. Należy przypuszczać, że znajdował się na złożu wtórnym.

Il. 4.3.3 Odważniki ołowiane (oprac. J. Gryc, K. Firla) Lead weights (by J. Gryc, K. Firla)

datowanie przypadłoby na XI wiek lub na sam początek następnego stulecia.

Zabytki określane jako odważniki ołowiane znajdowane są w nawarstwieniach wczesnośredniowiecznych głównych ośrodków wczesnopiastowskich, w tym także tzw. *civitates principales*. Znane są z Gniezna, Ostrowa Lednickiego, Płocka, Bytomia, Kalisza, Łęczycy, Wrocławia, Bytomia Odrzańskiego i Krakowa⁵⁶. Licznie występują też na terenie Czech i Moraw, zarówno blisko głównych ośrodków wczesnopaństwowych, takich jak Olomuniec, Hradec Králové czy Libice nad Cidlinou⁵⁷, jak i na stanowiskach otwartych, odkrywanych w kluczowych miejscach szlaków dalekobieżnych⁵⁸. Znaleźnikom tym towarzyszą nierzadko inne akcesoria kupieckie, takie jak bimetaliczne odważniki i monety, a nawet fragmenty wag szalkowych⁵⁹. W ośrodkach centralnych często występują w miejscach, które były wyznaczone do handlu⁶⁰. Choć ich związek z wymianą handlową wydaje się bezsporny, to sposób, w jaki mogły być wykorzystywane,

budzi różne wątpliwości. Duża rozpiętość wagowa, niejednorodny rozkład wagowy i brak jakichkolwiek oznaczeń to podstawowe przesłanki do stwierdzenia, że nie używano ich jako tradycyjnych wzorców miary. Datowanie tej kategorii zabytków mieści się w szerokich ramach młodszej fazy wczesnego średniowiecza, czyli od końca X wieku do schyłku wczesnego średniowiecza, choć najliczniej występują one w stuleciach XI i XII. Na znajdującym się niedaleko Cieszyna grodzisku w Chotěbuzu – Podoborze, w warstwach datowanych na drugą połowę X i XI wiek natrafiono na przynajmniej pięć odważników ołowianych różnego typu. Duży – na razie niepublikowany – zbiór przeszło trzydziestu egzemplarzy pochodzi z grodziska w Opawie – Kylešovicach na Śląsku Opawskim, przy czym na stanowisku tym zarejestrowano także żelazny odważnik w brązowej koszulce oraz fragmenty srebrnych monet i kruszcu srebrnego, które pochodzą zapewne ze zniszczonego skarbu siekańcowego. Wydaje się, że w wypadku ośrodka w Kylešovicach można mówić o swoistym emporium handlowym, które funkcjonowało od drugiej połowy X po schyłek XI wieku⁶¹.

Przedmioty z surowców skalnych

Wśród wykonanych z różnych surowców skalnych zabytków (pozyskanych w trakcie badań prowadzonych w latach

⁵⁶ Ostatnio D. Rozmus 2014, s. 218–219 (tam starsza literatura).

⁵⁷ Z grodziska pochodzi około pięćdziesięciu, głównie płaskich, ołowianych krążków z otworem, które znaleziono w trakcie planowych badań detektorowych. Zespół ten nie był jeszcze publikowany (M. Pták, J. John, J. Beneš 2018, s. 250).

⁵⁸ J. Macháček, R. Měchura 2013; R. Bláha, P. Hejhal, J. Skala 2013.

⁵⁹ K. Wachowski 1974.

⁶⁰ Na przykład Olomouc – Pekařská ulice (Z. Měřínský 2013, s. 55, tam starsza literatura) czy Ostrów Lednicki (A. Tabaka 2005).

⁶¹ P. Kouřil, J. Gryc 2018.

1941–1942 i 2013–2017) przeważają proste osełki kamienne wytworzone z kamienia miejscowego, niemniej na stanowiskach wielokulturowych występują duże trudności z określeniem ich przynależności kulturowej i chronologicznej. Do wyjątkowych znalezisk należą przede wszystkim przęśliki wykonane z łupku owruckiego oraz opisany wyżej paciorek z chalcedonu.

Przęślik kamienny znaleziono w wykopie 7/2016, w pobliżu grobu 1/2016⁶². Spoczywał on między dwoma kłodami znajdującymi się w gliniastej, brązowej ziemi z licznymi jasnymi przeplamieniami, przemieszanej z drobnymi okrzeskami wapiennymi (j.s. 63b). Kłody leżały na warstwie okrzesków wapiennych związanych z okresem wzniesienia kaplicy, a ziemia między nimi wyraźnie się różniła od nawarstwień zarejestrowanych na północ, łączonych z funkcjonowaniem obiektu mieszkalnego. Ze względu na dobry stan zachowania drewnianej obudowy pobliskiego grobu należy także wykluczyć, że paciorek mógł być pierwotnie częścią wyposażenia grobowego. Prawdopodobnie zalegał on na złożu wtórnym i trafił tutaj w wyniku częściowego zniesienia starszych warstw kulturowych poprzedzających pojawienie się kamiennej budowli. Przęślik ma średnicę 2,7 cm, wysokość 1,5–1,6 cm, kształt dwustożkowaty z ostrym załomem, płaską podstawę i otwór wewnętrzny o średnicy 1 cm, waży 16 g (il. 4.3.4 ryc. 1). Drugi przęślik, prawdopodobnie również wykonany z łupku owruckiego, został znaleziony przed wejściem do rotundy w trakcie badań G. Raschkego w 1942 roku. Znajdował się na głębokości 2,75 m, niedaleko grobu 8/1942, bezsprzecznie w warstwie poprzedzającej budowę świątyni. Znany jest jedynie ze szkicu w dzienniku badań – miał dwustożkowaty kształt i prostą podstawę. Przęśliki z łupku wołyńskiego charakteryzują się dużą standaryzacją – najczęściej mają płaską podstawę i dwustożkowaty lub elipsoidalny kształt⁶³. Pod względem wagi zabytek cieszyński można zaliczyć do przęślików lekkich (do 30 g). Przęśliki z łupku wołyńskiego występują też na pobliskim grodzisku w Chotěbuzu – Podoborze⁶⁴, a także na grodzisku w Opawie – Kylešovicach⁶⁵. Na terenie Rusi zabytki z tego surowca miały charakter masowy, wykonywano z niego wiele różnych przedmiotów, w tym krzyżyki, osełki, przęśliki tkackie. Produkcja przęślików rozpoczęła się około połowy X wieku i trwała

62 Analizę wykonał prof. Antonín Přichystal (A. Přichystal 2019).

63 Zabytek cieszyński zaliczamy do typu III według Andrzeja Żakiego (A. Żaki 1974, 237), ewentualnie IIIA11 lub IIIB11 według Isabelli Żołędziowskiej (I. Żołędziowska 2013, s. 153).

64 P. Kouřil, J. Gryc 2014, s. 142; P. Kouřil, R. Procházka 2018, s. 68–69.

65 Zabytki pochodzące z badań grodziska w latach 2015–2016 są obecnie opracowywane.

Il. 4.3.4 Wyroby kamienne: 1 przęślik z łupku owruckiego; 2 żeton do gry (fot. K. Firla) ¶ Stone objects: 1 Ovruch slate spindle-whorl; 2 game token (photo: K. Firla)

zasadniczo do połowy XIII stulecia. Poza Rusią są one znajdowane w warstwach kulturowych nie tylko na terenie ośrodków o charakterze centralnym, często znacznie oddalonych od pogranicza polsko-ruskiego, ale także w grobach (jako wyposażenie przede wszystkim pochówków kobiet i dzieci). Liczba znalezisk z terenu Polski szacowana jest na mniej więcej osiemset egzemplarzy, a analiza ich rozprzestrzenienia dowodzi, że były jednym z najbardziej rozpowszechnionych wyrobów pochodzenia ruskiego⁶⁶. Koncentracje znalezisk przęślików wykonanych z łupku występują głównie w dużych ośrodkach centralnych i wzdłuż szlaków dalekobieżnych. Nasylenie wyrobami z różowego łupku widoczne jest na terenie krajów nadbałtyckich, przy czym wskazywana jest możliwość, że obróbka surowca tego typu mogła się odbywać także poza miejscami jego pozyskiwania, w ośrodkach handlowych i wczesnomiejskich⁶⁷. W wyniku kontaktów z Rusią przęśliki te docierały – choć w zdecydowanie mniejszej liczbie – także na tereny Czech i Moraw⁶⁸, zapewne w związku z ożywieniem handlu na

66 M. Wołoszyn 2007, s. 186. 67 I. Gabriel 1988, s. 209–216.

68 Znaleziska przęślików wykonanych z łupku znane są przede wszystkim z grodów centralnych, takich jak Praga (J. Sláma 1990, s. 393), Ołomuniec (V. Dohnal 1985, s. 104), Przerów (R. Procházka

wielkim szlaku łączącym Kijów, Kraków, Pragę i Ratyzbone. Masowe występowanie tego typu zabytków na stanowiskach polskich świadczy o tym, że kontakty polsko-ruskie były częste i intensywne. Zastanawiające jest jednak to, że w gruncie rzeczy zwykły przedmiot codziennego użytku stał się tak poszukiwanym artykułem eksportowym. Mimo ewidentnych walorów estetycznych, którymi się charakteryzował, należy wziąć pod uwagę, że najważniejsze były jego cechy funkcjonalne. Kształt oraz surowiec, z jakiego go wykonano, miały zasadniczy wpływ na wagę wrzeczona z przęślikiem, co – upraszczając – wpływało na stopień skręcenia przędzy. Przęśliki z łupku, lżejsze od ceramicznych, służyły prawdopodobnie do obróbki krótkich, jednorodnych, cienkich włókien i wyrobu przędzy lekko skręconej⁶⁹. Duży stopień standaryzacji i charakterystyczny wygląd sprawiały, że były łatwo rozpoznawalne, a ich cechy funkcjonalne z góry wiadome. Z przekazów pisanych wynika, że tkactwo było domeną kobiet, a narzędzia tkackie stanowiły ich osobisty majątek. Niewykluczone więc, że przynajmniej część pozyskanych przęślików mogła trafić na odległe tereny Słowiańszczyzny razem z ich właścicielkami⁷⁰.

Z warstwą kulturową poprzedzającą budowę kaplicy związane jest także znalezisko niewielkiego kamiennego krążka, wykonanego prawdopodobnie z szarego łupku (il. 4.3.4 ryc. 2). Jego średnica wynosi $2 \times 2,1$ cm, wysokość – 0,5 cm, waga – 2 g. Przedmiot jest starannie wygładzony ze wszystkich stron. Jego funkcja pozostaje niejasna, choć najbardziej prawdopodobne wydaje się wyjaśnienie, że służył jako żeton do gry⁷¹. Podobny krążek kamienny, choć trochę mniejszy, pochodzi z wczesnośredniowiecznych warstw grodu w Przerowie⁷², a prawie identyczny odnaleziono podczas badań weryfikacyjnych prowadzonych przy kościele Najświętszej Marii Panny w Pradze, jednak kontekst tego znaleziska nie wyklucza jego przynależności do okresów młodszych⁷³.

2018, s. 166) czy Znojmo (Marešová 1977, 29). Wyjątkowe pod tym względem jest znalezisko sepulkralne – przęślik z łupku znaleziony przy prawej ręce kobiety pochowanej na cmentarzystku w Dětkovicach koło Prostějova (J. Sláma 1990, s. 394).

69 I. Żółdziowska 2013.

70 M. Wołoszyn 2004, s. 250–252.

71 Jako żetony do gry klasyfikowane są także niezdobione krążki kościane, które mają identyczne rozmiary (np. J. Kuśnierz 2018, s. 587, 646, fig. 30).

72 Autor opracowania dopuszcza (jako jedną z możliwości interpretacyjnych), że mogło chodzić o półprodukt kamiennego przęślika (R. Procházka 2017, s. 248–249). Ze względu na bardzo mały ciężar cieszyńskiego zabytku taka interpretacja jest w tym wypadku wykluczona.

73 J. Frolík 2017, s. 85.

Przedmioty metalowe

Niezwykle skromnie prezentuje się zestaw przedmiotów wykonanych z żelaza, a przede wszystkim zbiór militariów. Do tej ostatniej kategorii należą jedynie dwa niezbyt charakterystyczne groty z liściem nierozdzielonym, o przekroju romboidalnym (il. 4.3.5 ryc. 1, 2). W obu wypadkach stan ich zachowania nie pozwala stwierdzić, czy były zakończone tulejką, czy też trzpieniem, choć ta druga możliwość wydaje się bardziej prawdopodobna. Mniejszy z grotów waży 7 g (zachowana długość 5,2 cm), większy – 14 g (długość 4,9 cm). Jeśli się przyjmie, że miały one trzpień, można by je włączyć do dość uniwersalnej kategorii B II według Alexandra Ruttkaya⁷⁴ lub – z dużą ostrożnością – do kategorii A-IIIa (mniejszy z grotów) i A-IIIa (?) i A-IIIa (?) i A-IIIa (?) i A-IIIa (?) według Rudolfa Krajčica⁷⁵. Groty należą do typów znanych w Europie Zachodniej już od X do XII wieku, chociaż ich masowa produkcja i użytkowanie w Europie Środkowej przypada na stulecia XIII i XIV, co potwierdzają między innymi znaleziska z wielu stanowisk obronnych, także z terenu południowego Śląska⁷⁶. Część autorów uważa – głównie ze względu na wagę grotów – że mogły być one używane wyłącznie w strzałach do łuku, aczkolwiek możliwości wykorzystania ich także w strzałach do kuszy nie należy definitywnie wykluczać⁷⁷.

Do oporządzenia jeździeckiego zaliczyć można część wędzidła, a także dwie podkowy, w tym jedną pozyskaną w całości. Wędzidło znaleziono w warstwie, która poprzedzała budowę świątyni. Zachowało się całe kółko o średnicy wewnętrznej około 5 cm i przekroju owalnym lub lekko facetowanym (średnica 0,5–0,7 cm). Część międzyzębia, o przekroju prostokątnym, jest zakończona haczykowatym zagięciem w kształcie kółka o średnicy wewnętrznej około 1,2 cm (il. 4.3.5 ryc. 4). Ta prosta forma, najpewniej dwuczłonowa, zaliczana do typu I według klasyfikacji Andrzeja Nadolskiego⁷⁸, była szeroko rozpowszechniona i zarazem długo użytkowana we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej⁷⁹.

Wśród zabytków pozyskanych podczas badań w 1941 roku znajdowała się podkova zachowana w całości. Odnaleziona została w rotundzie, na głębokości 1,4 m, w „średkowym wykopie sondażowym”⁸⁰. Warstwa, z której ją wydobyto (j.s. R 5a, R 5b), była związana z przebudową

74 A. Ruttkay 1976, s. 327, obr. 54.

75 R. Krajčic 2003, s. 186, obr. 150.

76 P. Kouřil, M. Wihoda, D. Prix 2000; D. Vích, P. Žákovský 2016, s. 293–294.

77 D. Vích, P. Žákovský 2016, s. 293–294.

78 A. Nadolski 1954, s. 87.

79 A. Ruttkay 1975, s. 24, 30; A. Ruttkay 1976, s. 357–358.

80 MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 51.

Il. 4.3.5 Uzbrojenie i oporządzenie jeździeckie:

1, 2 grotty broni strzelczej;

3, 5 podkowy;

4 część wędzidła (oprac.

J. Gryc, K. Firla)

☞ Weaponry

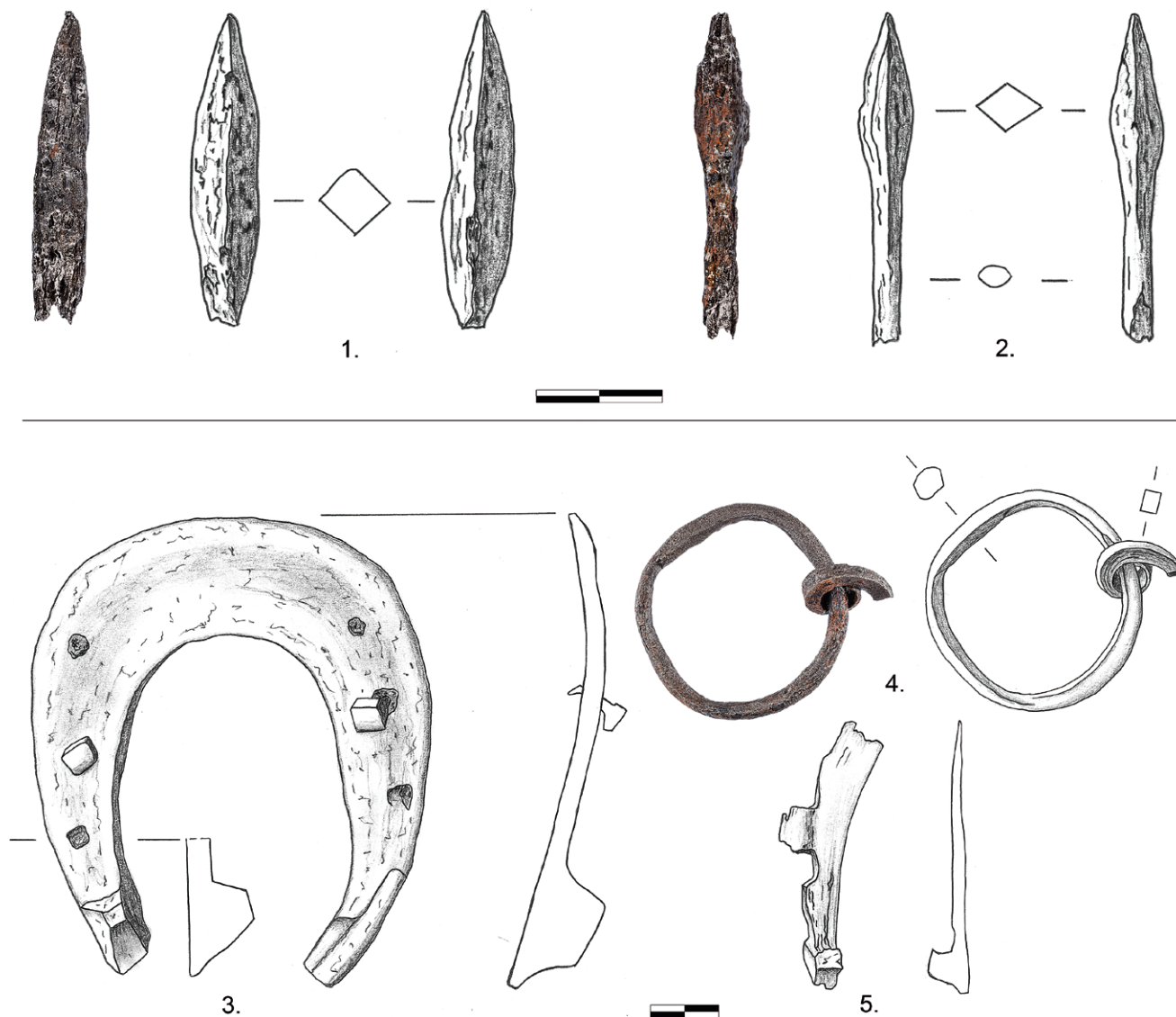
and equestrian equipment:

1, 2 arrowheads;

3, 5 spurs;

4 fragment of a bit (by

J. Gryc, K. Firla)

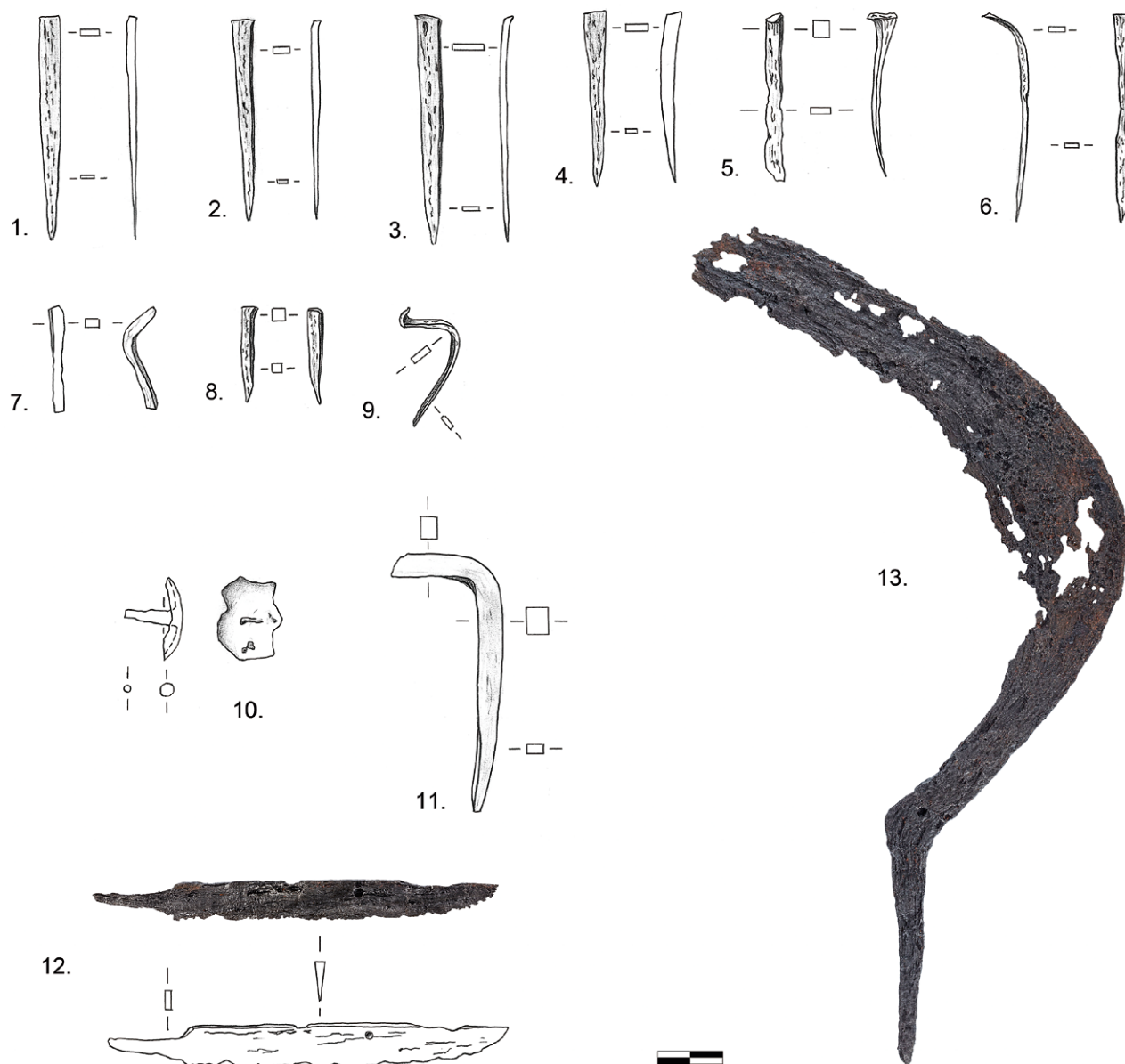
kaplicy, w wyniku której podniesiono poziom posadzki, zrównując go z poziomem posadzki w apsydzie i wejściem na emporę. Nawarstwienia o charakterze raczej gliniastym i bez gruzu kamiennego zawierały nieliczny materiał ceramiczny, głównie prehistoryczny i wczesnośredniowieczny. Znalezione podkowiek cechuje wymodelowana rama i opływowy kształt ramion, prześwit w kształcie miękkiego owalu, brak bruzdy oraz sześć rozmieszczonych po bokach otworów bez wykształconych gniazd, przy czym odległość pierwszego otworu od zaczepu wynosi zaledwie 2 cm (il. 4.3.5 ryc. 3). W środkowych otworach zachowały się dwa podkowiaki z czworokątną główką. Oba zaczepy mają wykształconą piętę, jednak ich forma jest różna: jeden ma czworokątną podstawę i skośnie ścięty stożek (odmiana E/1),

drugi – kształt masywnego klina (odmiana E/3)⁸¹. Początki zaczepów typu E przypadają na drugą połowę XIII wieku, ale już w następnym stuleciu są stopniowo wypierane przez odmiany typu F⁸². Wyodrębniona piętka nie pojawia się na ziemiach polskich przed połową XIII wieku. Ogólnie podkowiek tę można więc zaliczyć do typu v1/2 według typologii Józefa Kaźmierczyka⁸³. Ten typ podków, uważanych za

⁸¹ Zaczepy odmiany E/3 często pojawiają się razem z zaczepami E/1 i E/2. Józef Kaźmierczyk uważa, że były one stosowane w szczególnych sytuacjach, np. wobec konieczności przejazdu oblodzoną drogą (J. Kaźmierczyk 1978, s. 96).

⁸² J. Kaźmierczyk 1978, s. 141–144.

⁸³ Ibidem, s. 95.

Il. 4.3.6 Przedmioty metalowe: 13 sierp; 12 nóż; 1-6, 8, 9 gwoździe; 7, 11 skobele; 10 nit brązowy (oprac. J. Gryc, K. Firla)
 Metal objects: 13 sickle; 12 knife; 1-6, 8, 9 nails; 7, 11 staples; 10 bronze rivet (by J. Gryc, K. Firla)

jeździeckie, spotyka się często na stanowiskach o charakterze obronnym⁸⁴ lub na terenie formujących się wówczas miast, gdzie występują one w warstwach datowanych na drugą połowę XIII wieku oraz na stulecie XIV.

Fragment drugiej podkowy zaleziono w trakcie badań prowadzonych w 2016 roku. Natrafiono na nią w pobliżu muru przypory, w niezbyt czytelnym kontekście stratygraficznym, w tym miejscu bowiem nawarstwienia były w znacznym stopniu zniszczone podczas budowy przypór i przynależność zabytku do konkretnej warstwy jest

wątpliwa. Zachowała się tylko część ramienia podkowy, do wysokości trzeciego otworu (il. 4.3.5 ryc. 5). Stan ten nie pozwala wprawdzie na dokładną klasyfikację, można jednak odnotować pewne cechy specyficzne. Podkowa charakteryzuje się występowaniem zaczepu, prawdopodobnie typu F, z wykształconą piętą, a w ramie znajduje się bruzda. Tylko ogólnie można stwierdzić, że jej datowanie przypada najwcześniej na drugą połowę XIII wieku lub na stulecie XIV.

Wśród odkrytych na grodzisku narzędzi wyróżnia się zachowany prawie w całości sierp (il. 4.3.6 ryc. 13). Został znaleziony blisko przypory w południowej części wykopu 7/2016, w warstwie poprzedzającej budowę rotundy (j.s. 69a). Ma on wyraźnie wyodrębnioną rękojeść i zaliczany jest do

⁸⁴ Bardzo podobna podkowa typu VI/2 z zaczepami E1+E3 znana jest z zamku w Přerovcu (P. Kouřil, M. Wihoda, D. Prix 2000, s. 301, il. 203).

Il. 4.3.7 Okucie skrzynki (fot. K. Firla) ☞ Chest fitting (photo: K. Firla)

typu B1 według klasyfikacji Magdaleny Beranovej⁸⁵. Trzpień do osadzenia rękojeści ma przekrój prostokątny i długość 7,9 cm. Część tnąca jest odchylona o 130°. Rozstaw wynosi 13,6 cm, a maksymalna szerokość ostrza – 3,9 cm (4,5 cm przed konserwacją). Na odcinku około 5 cm od trzpienia w kierunku wygięcia ostrze jest tępe i ma regularny przekrój prostokątny (1,5×0,5 cm). Nie udało się stwierdzić charakterystycznego dla tego typu sierpów ząbkowania⁸⁶, nie zachowała się również końcówka ostrza. Sierpy typu B1 były szeroko rozpowszechnione na obszarach wykorzystywanych przez Słowian przez niemal cały okres wczesnego średniowiecza. Zmiany w kształcie sierpów pojawiły się dopiero w późnym średniowieczu – ostrze zwęża się i wydłuża, a rękojeść ustawiana jest prostopadłe do części tnącej⁸⁷. Choć sierpy są bezspornie uważane za narzędzia rolnicze, to wielokrotnie dyskutowano nad kwestią ich występowania na grodziskach czy w ramach ośrodków centralnych o wysokiej randze. Wychodząc z założenia, że ośrodki władzy były zaopatrywane głównie przez rozbudowane zaplecze wiejskie, uważano, że narzędzia rolnicze były w nich jedynie produkowane albo naprawiane przez wyspecjalizowanych rzemieślników, stanowiły przedmiot handlu lub – w wypadku sierpów – służyły tylko do pozyskiwania paszy dla zwierząt czy dokonywania drobnych napraw (np. podcinania słomy przy reperowaniu dachów)⁸⁸. Ostatnie badania nad planografią tej kategorii zabytków w połączeniu z analizami metaloznawczymi potwierdzają, że większość

odnajdywanych narzędzi rolniczych była używana regularnie, stosownie do potrzeb reperowana, a różnice w jakości tych wyrobów były duże⁸⁹. Udział mieszkańców grodu w pracach rolnych i produkcji żywności mógł być zatem znacznie większy, niż zakładają niektóre modele osadnicze.

Do przedmiotów codziennego użytku zaliczyć należy zachowany w całości nóż (il. 4.3.6 ryc. 12), a także dwa fragmenty ostrzy. Nóż ma obustronnie wyodrębniony trzonek i ostrze o regularnym przekroju trójkątnym. Został znaleziony w północnej części wykopu 7/2016 w ramach nawarstwień zalegających tuż pod najstarszym poziomem drogi (j.s. 61).

Wspomnieć też trzeba o drobnych przedmiotach metalowych, takich jak gwoździe czy skoble. Najliczniejszą grupę reprezentują płaskie gwoździe w kształcie klina o przekroju prostokątnym, bez główki (il. 4.3.6 ryc. 1–4, 6, 9)⁹⁰. Prawie wszystkie zostały znalezione w warstwach związanych z funkcjonowaniem drewnianej drogi, tylko na jeden z nich natrafiono w okolicach grobu, prawdopodobnie w warstwie kulturowej powstałej już po zaniku cmentarza, zatem i ten okaz należałoby łączyć z drewnianą drogą. We wszystkich gwoździach zachowanych w całości (cztery egzemplarze) ich górna krawędź ma charakterystyczne ślady po odcięciu od pręta (il. 4.3.6 ryc. 1–4), co mogłoby wskazywać, że nie były używane. Są różnej długości (od 5,3 do 7 cm), przy czym szerokość „główki” ma bardziej zestandaryzowany wymiar (ok. 6–8 mm). Dwa egzemplarze są zgięte, wskutek raczej ich użytkowania niż uszkodzenia w trakcie procesów depozycyjnych. Do tej grupy można zaliczyć także mniejszy gwóźdź o przekroju kwadratowym (il. 4.3.6 ryc. 8). Jeden gwóźdź ma główkę w kształcie litery T (il. 4.3.6 ryc. 9). Zespół zabytków żelaznych uzupełniają dwa skoble odnalezione w stropie warstwy poprzedzającej budowę rotundy (il. 4.3.6 ryc. 7, 11).

Za okazy ozdobne należy uznać wykonane z brązu gwoździe/nity z wypukłą, półokrągłą główką i tęnym kolcem. Jeden z nich znaleziono pod drewnianą drogą, w stropie warstw związanych ze zmianą w organizacji przestrzennej przed jej budową, drugi zaś zalegał w warstwach łączonych z obiektem mieszkalnym powstałym już po wzniesieniu kaplicy (il. 4.3.6 ryc. 10). Z badań G. Raschkego pochodzi zespół przedmiotów wykonanych z brązu, w którego skład wchodzi dwa gwoździe/nity z wypukłą, półokrągłą główką, jeden płaski, zdobiony nit, fragment półokrągłego, ornamentowanego okucia, a także zlepek tak samo ornamentowanej

85 M. Beranová 1957; K. Godłowski 1960, s. 68–72, 89–97.

86 Stan zachowania zabytku nie wyklucza jego obecności.

87 Z. Borzová 2016, s. 59 (tam starsza literatura).

88 B. Klíma, K. Stránský, L. Ptáček 2008, s. 257.

89 P. Dresler, V. Beran 2019.

90 W typologii Bogusława Gierlacha określane są jako A1 lub A2 (B. Gierlach 1972, s. 54, 127). W literaturze czeskiej określane są jako *klínce*, czyli gwoździe klinowe (V. Nekuda 1985, s. 149).

blachy i gwoźdźcia z półokrągłą główką (il. 4.3.7). To ostatnie znalezisko wyraźnie poświadcza, że wszystkie gwoździe/nity tworzyły ozdobne okucie prawdopodobnie skrzynki lub innego pojemnika wykonanego zapewne z drewna. Brak informacji o kontekście tego znaleziska nie pozwala na dokładniejsze datowanie, choć wydaje się, że jego metryka sięga okresu wczesnego średniowiecza.

Na uwagę zasługuje także znalezisko zachowanej prawie w całości żelaznej obejmy drewnianej rury. Średnica wewnątrz obejmy wynosi 8,5×8,7 cm, szerokość około 10 cm, powierzchnia zewnętrzna jest gładka, bez śladów zgrubienia (il. 4.3.8 ryc. 1). Wewnątrz zachowały się fragmenty drewna. Rura została zarejestrowana pod grubym pokładem żwirów rzecznych i była osadzona w przegłębieniu wypełnionym żółtą, ilastą podsypką. Rowek wkopano w brązowoszarą glinę zawierającą znikomy materiał ceramiczny (głównie późnośredniowieczny), pojedyncze kamienie i nieliczne, drobne fragmenty cegieł. Obejma (a więc i rura) ma stosunkowo niewielką średnicę, jednak z punktu widzenia chronologii ani jej kształt, ani wymiary nie mają większego znaczenia. Inna metalowa obejma pochodzi z prowadzonych w otoczeniu rotundy badań G. Raschkego, ale brak bliższych danych o miejscu jej znalezienia uniemożliwia dokładniejszą lokalizację. Żelazna obejma ze śladami drewna w środku ma średnicę wewnętrzną 8,7 cm, a zachowana szerokość wynosi około 6,5 cm (il. 4.3.8 ryc. 2). W części środkowej od strony wewnętrznej widoczne jest wyraźne zgrubienie w kształcie żeberka, znajdujące się w miejscu łączenia dwu rur. Nie ulega wątpliwości, że oba zabytki należy wiązać z tą samą przebudową i rurociągiem doprowadzającym wodę do zamku lub rozprowadzającym ją w jego obrębie. W źródłach pisanych nie pojawiają się żadne wskazówki, które pozwoliłyby na umiejscowienie w czasie tej dość zaawansowanej innowacji i towarzyszących jej rozległych prac ziemnych. Brak ewidentnych materiałów nowożytnych w warstwach, w których osadzono rury, skłania do wniosku, że przebudowa ta mogła się odbyć u schyłku średniowiecza lub w początkach epoki nowożytnej – najwcześniej w drugiej połowie xv albo w pierwszej połowie xvi wieku.

Ceramika

W analizowanym zbiorze naczyń wyróżniono pięć zasadniczych grup gatunkowych. Podstawowymi kryteriami były surowiec oraz sposób wypalenia naczyń. Ten bardzo uproszczony podział umożliwił skrótową formę prezentacji głównych cech diagnostycznych i stylistycznych w ramach wydzielonych faz osadniczych.

Il. 4.3.8 Metalowe obejmy rur drewnianych: 1 z wykopu 7/2016; 2 z badań Georga Raschkego (fot. K. Firla) ¶ Metal clamping rings of wooden pipes: 1 from trench 7/2016; 2 from Georg Raschke's research (photo: K. Firla)

Grupa 1 (naczynia „brunatne”)

Do pierwszej grupy zaliczono naczynia brunatne, które dla okresu wczesnego średniowiecza są najbardziej charakterystyczne (choć przedstawiają one stałą grupę technologiczną w ramach zespołów ceramicznych również w późnym średniowieczu – określane są wówczas jako tzw. ceramika tradycyjna). Wyroby brunatne produkowano z glin żelazistych, a schudzano je w różnych proporcjach przy użyciu domieszki tłuczni i piasku. Barwa wypału miała ścisły związek z warunkami, w jakich wypalano naczynia. Kolor ciemnobrunatny, czarny czy szary uzyskiwano w efekcie wypału redukcyjnego, a kolor kremowy, ceglasty czy jasnobrązowy – w atmosferze utleniającej. Charakteryzując masę garncarską, wyodrębniono jedynie podstawowe domieszki, które pomagają w określeniu głównych tendencji rozwojowych w produkcji garncarskiej.

Odmiana 1a – niejednorodna, zazwyczaj gruboziarnista domieszka tłuczni, tłuczni i piasku z przewagą tłuczni (do 4 mm) lub niesortowanego piasku, która jest nierównomiernie rozmieszczona w masie ceramicznej, powierzchnia jest zagładzana, z często wyczuwalnymi większymi ziarnami, ścianki bywają nierówne, a od środka występują pionowe ślady po zagładzaniu powierzchni.

Odmiana 1b – duża ilość domieszki, głównie tłucznia lub tłucznia i piasku (do 1,5 mm), przy czym wśród domieszki pojawia się także miejscowy cieszynit, powierzchnia jest zazwyczaj gładka lub lekko chropowata, od wewnątrz często występują ślady pionowego lub poziomego zagładzania, barwa wypału waha się od odcieni jasnobezowych lub jasnobrązowych aż po ciemnobrązowe i prawie czarne o lekko połyskliwej powierzchni, do wyjątków należą naczynia mające kolor czerwony.

Odmiana 1c – podstawę ciasta garncarskiego stanowiła domieszka drobna lub prawie pylista z niewielkim dodatkiem najczęściej tłucznia, charakterystyczny jest udział drobno zmielonej miki, która nadaje powierzchni naczyń lekki połysk, a w niektórych wypadkach także domieszki organicznej, wypał jest bardzo twardy, powierzchnia naczyń najczęściej gładka, z dobrze widocznymi śladami produkcyjnymi od strony wewnętrznej. Ogólnie skład masy ceramicznej jest prawie identyczny jak w wypadku odmiany 1a, czyli ceramiki „białej”. Wypalane naczynia mają najczęściej odcień ciemnobrązowy lub ciemnoszary. Niekiedy pojawia się szaro-biały przełom, który wskazuje na to, że w wypadku naczyń szarych lub prawie czarnych o kolorze decydował głównie sposób wypału, a być może również procesy podepozycyjne. Trudne do zakwalifikowania są zabytki mające na powierzchni zewnętrznej cienką, beżową lub prawie białą, łatwo ścieralną warstewkę, która sprawia wrażenie angoby. Niemniej bez analiz fizyko-chemicznych nie można stwierdzić, czy jest to rzeczywiście wynik nakładania angoby, czy może efekt krótkiej oksydacji pod koniec procesu wypalania.

Odmiana 1d – zawiera domieszkę sortowanego piasku i tłucznia (do 1 mm), w niektórych wypadkach zarejestrowano niewielki udział drobno mielonej miki, wypał jest twardy, powierzchnia szorstka, ścianki zazwyczaj regularne ze słabo widocznymi śladami produkcyjnymi.

Odmiana 1e – zawiera dużą ilość sortowanej, drobnej domieszki głównie piasku, powierzchnia jest szorstka, bez widocznych śladów produkcyjnych, grubość ścianek jednorodna, barwa wypału ciemnoszara lub prawie czarna.

Odmiana 1f – masa ceramiczna zawiera tylko nieznaczny udział piasku, przeważa dodatek trudnej do zidentyfikowania domieszki tłucznia, powierzchnia jest chropowata, a receptura i technika wykonania nawiązują do okresu pełnego średniowiecza.

Grupa II (ceramika „biała”)

Do drugiej grupy włączono wyroby określone umownie jako ceramika „biała”. W literaturze przedmiotu mianem

ceramiki białej nazywane są zwykle naczynia charakterystyczne dla schyłku późnego średniowiecza i okresu nowożytnego. We wczesnym średniowieczu naczynia wypalane na kolor biały występują przede wszystkim na terenie Małopolski, przy czym pożądaną barwę uzyskiwano różnymi metodami. Jedną z nich było wykorzystanie gliny wypalanej na biały kolor – zawierającej jedynie niewielką ilość tlenków żelaza przy niskiej zawartości węglanu wapnia – lub tzw. gliny kaolinowej⁹¹. Tego typu ceramika jest charakterystyczna dla wschodniej Małopolski oraz obszarów dawnej ziemi lubelskiej i sandomierskiej. Białą barwą wyróżnia się także tzw. biała ceramika podkrakowska, jednak w tym wypadku jej kolor jest głównie wynikiem stosowania domieszki zawierającej węglan wapnia⁹². Ze względu na duże podobieństwo tzw. białej ceramiki podkrakowskiej oraz naczyń wykonanych z gliny wypalanej na kolor biały określenie zasięgu terytorialnego obu typów sprawia trudności, zwłaszcza że oba mogą występować na tym samym stanowisku⁹³. Na obecność ceramiki „białej” na terenie Górnego Śląska zwracano uwagę wielokrotnie⁹⁴, choć jak dotąd nie została ona poddana głębszej analizie opartej na badaniach fizyko-chemicznych⁹⁵. Z braku odpowiednich analiz do grupy II zaliczono fragmenty naczyń wypalanych na kolor prawie całkowicie biały, jasnokremowy, jasnoszary lub lekko różowawy. Podobnie jak w grupie 1c, duże wątpliwości wzbudzają fragmenty dwubarwne (środek czerepu jest śnieżnobiały, a na powierzchni widoczna jest cienka warstewka koloru ciemnoszarego) lub takie, które wykonano z gliny o wyższej zawartości tlenków żelaza, mające barwę jasnobrązową lub beżową. Z braku dostępnego surowca mieszano zapewne różne gatunki gliny (w tym zawierające większy procent tlenków żelaza) w celu uzyskania koloru zbliżonego do białego⁹⁶. Wydzielenie ceramiki „białej” ma charakter roboczy, przy czym głównym powodem jest zwrócenie uwagi na tę specyficzną grupę, która w południowej części Górnego Śląska, a zwłaszcza na terenie Śląska Opawskiego, pojawia się bardzo często. Dopiero opracowanie całości materiałów z cieszyńskiej Góry Zamkowej

⁹¹ M. Auch 2017, s. 167–181; M. Auch 2018, s. 197–201, 203.

⁹² K. Radwański 1968, s. 14–16; E. Kubica-Kabacińska 2000, s. 411–413.

⁹³ Por. N. Glińska, H. Młodecka 2015.

⁹⁴ M. Parczewski 1977.

⁹⁵ Jasny kolor wypału dominuje także w naczyniach z Ołomuńca. Tamtejsza masa ceramiczna zawierała jednak charakterystyczną dla terenów Moraw domieszkę piasku, przez co – w odróżnieniu od ceramiki cieszyńskiej – naczynia te mają odrobinę szorstką powierzchnię (J. Bláha 2001b, s. 51).

⁹⁶ Por. uwagi Andrzeja Buki na temat grup surowcowych typów II i III wydzielonych dla ceramiki sandomierskiej (A. Buko 1981, s. 76–79).

może przynieść odpowiedź na niektóre pytania o genezę i charakter górnośląskiej ceramiki „białej”.

Odmiana 11a – domieszka prawie pylista z niewielkim dodatkiem najczęściej tłuczni niejednorodnej wielkości (do 2 mm), charakterystyczny jest udział drobno zmielonej miki, który nadaje powierzchni naczyń lekki połysk, często pojawia się domieszka organiczna, wyjątkowo zaś szamot, naczynia są w większości bardzo dobrze wypalone, ich powierzchnia jest zwykle gładka z dobrze widocznymi śladami produkcyjnymi, zwłaszcza od strony wewnętrznej.

Odmiana 11b – domieszka tłuczni i piasku o wyselekcjonowanej wielkości, często liczna, w niektórych wypadkach niewielki udział drobno zmielonej miki, brak domieszki organicznej, powierzchnia jest lekko szorstka, ścianki o regularnej grubości.

Odmiana 11c – ceramika z niewielkim dodatkiem tłuczonej skały wapiennej, przeważa domieszka tłuczni lub piasku i tłuczni, powierzchnia jest gładka lub chropowata z wyczuwalnymi fragmentami tłuczni, barwa wypału w odcieniach brązu z widocznymi białymi ziarnami tłuczonego kamienia wapiennego⁹⁷.

Grupa 111 (ceramika grafitowa)

Do grupy trzeciej zaliczono fragmenty naczyń wykonanych z masy ceramicznej zawierającej domieszkę mniej lub bardziej rozdrobnionego grafitu (il. 4.3.20). Stosowanie tego rodzaju domieszki jest charakterystyczne głównie dla terenów Moraw. Oprócz południowej części Górnego Śląska naczynia grafitowe występują rzadko i zazwyczaj są traktowane jako importy oraz dowód na kontakty właśnie z Morawami. Wbrew oczekiwaniom w trakcie badań prowadzonych w latach 2013–2017 pozyskano niewiele fragmentów należących do tej grupy gatunkowej, a w nawarstwieniach młodszych pojawiały się one sporadycznie.

Odmiana 111a – domieszka tłuczni lub tłuczni i piasku, grafit drobno mielony, wyjątkowo widoczne pojedyncze większe ziarna, powierzchnia jest gładka, w niektórych wypadkach stwierdzić można obecność angoby.

Odmiana 111b – domieszka gruboziarnista tłuczni i piasku (do 4 mm), w masie ceramicznej oprócz drobno zmielonego grafitu występują także ziarna grafitu o różnej frakcji, ceramika grubościenna, w niektórych wypadkach obecność angoby.

Grupa 114 (ceramika angobowana)

Do grupy czwartej zaliczono tylko kilka fragmentów ceramiki, przy czym wszystkie należy traktować z dużą ostrożnością. Jak już sygnalizowano, wśród omawianych zabytków pojawiają się nieliczne fragmenty mające na powierzchni wyraźną białą warstewkę, zachowaną w różnym stopniu. W wypadku naczyń zdobionych pojawia się efekt „sgraf-fito”, charakterystyczny dla ceramiki angobowanej, choć nie można wykluczyć, że jest to jedynie skutek procesów podepozycyjnych i częściowego starcia cienkiej, białej warstewki. Zazwyczaj są to naczynia cienkościenna, o barwie ciemnoszarej lub prawie czarnej, a biała lub kremowa warstewka występuje wyłącznie na powierzchni zewnętrznej. Tylko w jednym wypadku można mówić o klasycznej ceramice angobowanej, jaka pojawia się na terenach wschodniej Polski. Fragment brzegu o ceglastej barwie (który można datować na XII–XIII w.) pokrywała na zewnątrz cienka, biała warstewka pobiałki.

Grupa 115 (ceramika glazurowana)

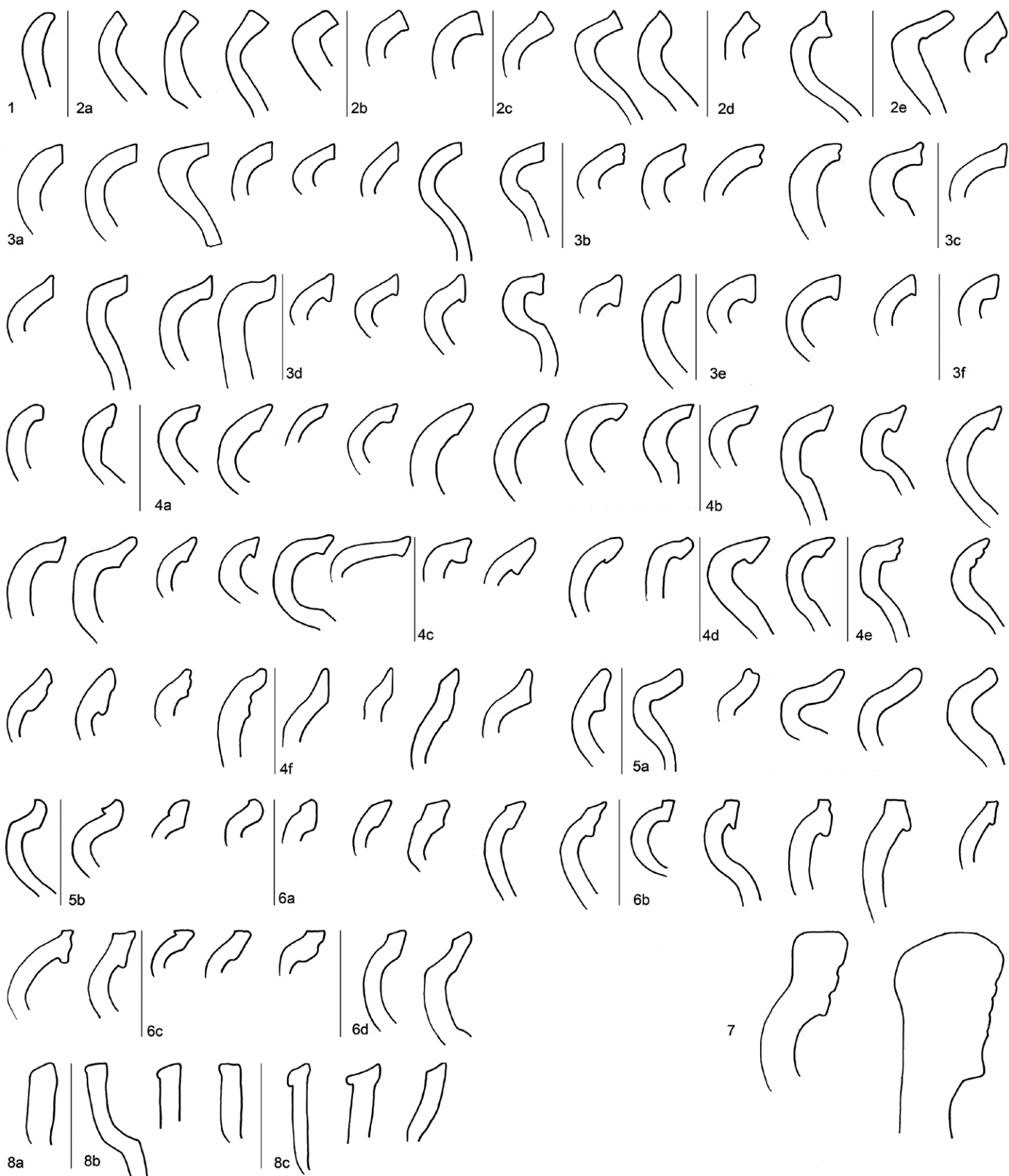
Do grupy piątej zaliczono fragmenty naczyń pokrytych w różnym stopniu szkliwem. Do ich produkcji używano gliny żelazistej, a skład masy ceramicznej zasadniczo nie odbiega od tej użytej do wyrobu naczyń z grup 1b lub 1d. W większości wypadków szkliwo pokrywa jedynie powierzchnię zewnętrzną, w sposób bardzo nierównomierny lub fragmentarycznie. Dodatkowo na stan zachowania szkliwa miały wpływ warunki podepozycyjne, a na niektórych fragmentach glazura zachowała się tylko we wgłębieniach ornamentu.

W obrębie analizowanego zbioru ceramiki wyróżniono osiem podstawowych grup wylewów (il. 4.3.9). Przy ich podziale kierowano się głównie kątem nachylenia zewnętrznej powierzchni brzegu oraz stopniem uformowania jego wewnętrznej i zewnętrznej krawędzi.

W trakcie badań nie udało się zarejestrować ani jednej pełnej formy naczynia, ponadto większość fragmentów nawet nie obejmowała maksymalnej wydętości brzuśca. Uwagę zwrócono głównie na wydętość barków, a także na kształt i wysokość szyjki, która w wypadku ceramiki górnośląskiej jest często wyraźnie wyodrębniona i przybiera charakterystyczną formę cylindryczną. Mamy bardzo mało danych o dnach naczyń, stąd też w ogólnej charakterystyce informacje na temat stosowanej podsypki czy ukształtowania den pojawiają się sporadycznie.

Jak już wspomniano, wykorzystana do analizy ceramika pochodzi z mocno zhomogenizowanych warstw

⁹⁷ W tym wypadku prosty test przy użyciu octu, który pienił się na powierzchni naczynia, okazał się wyjątkowo pomocny w określeniu rodzaju domieszki.

Il. 4.3.9 Typologia wylewów garnków (oprac. J. Gryc, K. Firla) ¶ Typology of pot rims (by J. Gryc, K. Firla)

kulturowych, które nie dają możliwości wydzielenia zespołów bardziej zwartych. Rozwój produkcji garncarskiej naszkicowano więc w ramach czterech okresów, których granice wyznaczają zasadnicze zmiany w charakterze zabudowy uchwytne w stratygrafii.

Pierwsza faza osadnicza (2. poł. IX–XI/XII lub 1. poł. XII w.)

Okres od początku osadnictwa słowiańskiego do wzniesienia najstarszej kamiennej budowli charakteryzuje w wykopie 7/2016 jednolita warstwa kulturowa, spoczywająca pod zalegającą nieregularnie na całej powierzchni wykopu warstwą wapiennych okrzesków, która jest interpretowana jako warstwa budowlana. Bezpośrednio pod nią można było zarejestrować dwie – wyróżniające się jedynie w profilu – jednostki stratygraficzne zawierające materiał przemieszany. Wyraźny udział ceramiki prehistorycznej i niewielka ilość ceramiki wczesnośredniowiecznej może poświadczать prace ziemne związane z budową, kiedy naruszono warstwy zalegające głęboko pod pokładami wczesnośredniowiecznymi. Poniżej znajdowała się jednolita warstwa gliniasta, która zwłaszcza w części południowej zawierała większą liczbę dużych fragmentów ceramiki oraz prawie całe naczynia. Dla chronologii początków osadnictwa słowiańskiego warstwy położone najgłębiej mogły mieć większe znaczenie, jednak także w nich występował zarówno materiał o cechach archaicznych, jak i fragmenty wyróżniające się bardziej zaawansowaną technologią. W wykopie 5/2015 pod warstwą okrzesków udokumentowano niewielkiej miąższości warstwę zawierającą sporadyczny materiał ceramiczny, pod nią zaś na małym odcinku odsłonięto warstwę polepy *in situ*, związaną prawdopodobnie z obiektem mieszkalnym (j.s. 32), która oprócz nielicznych fragmentów ceramiki zawierała także dwusegmentowy paciorek z niebieskiego szkła, będący jedynym bardziej precyzyjnym wyznacznikiem chronologicznym w ramach najstarszego horyzontu osadniczego⁹⁸. Również w wykopie 9/2017 najstarszy horyzont reprezentowała jednolita, gliniasta warstwa, przy czym jej górne pokłady zostały prawdopodobnie częściowo zniesione podczas budowy świątyni⁹⁹.

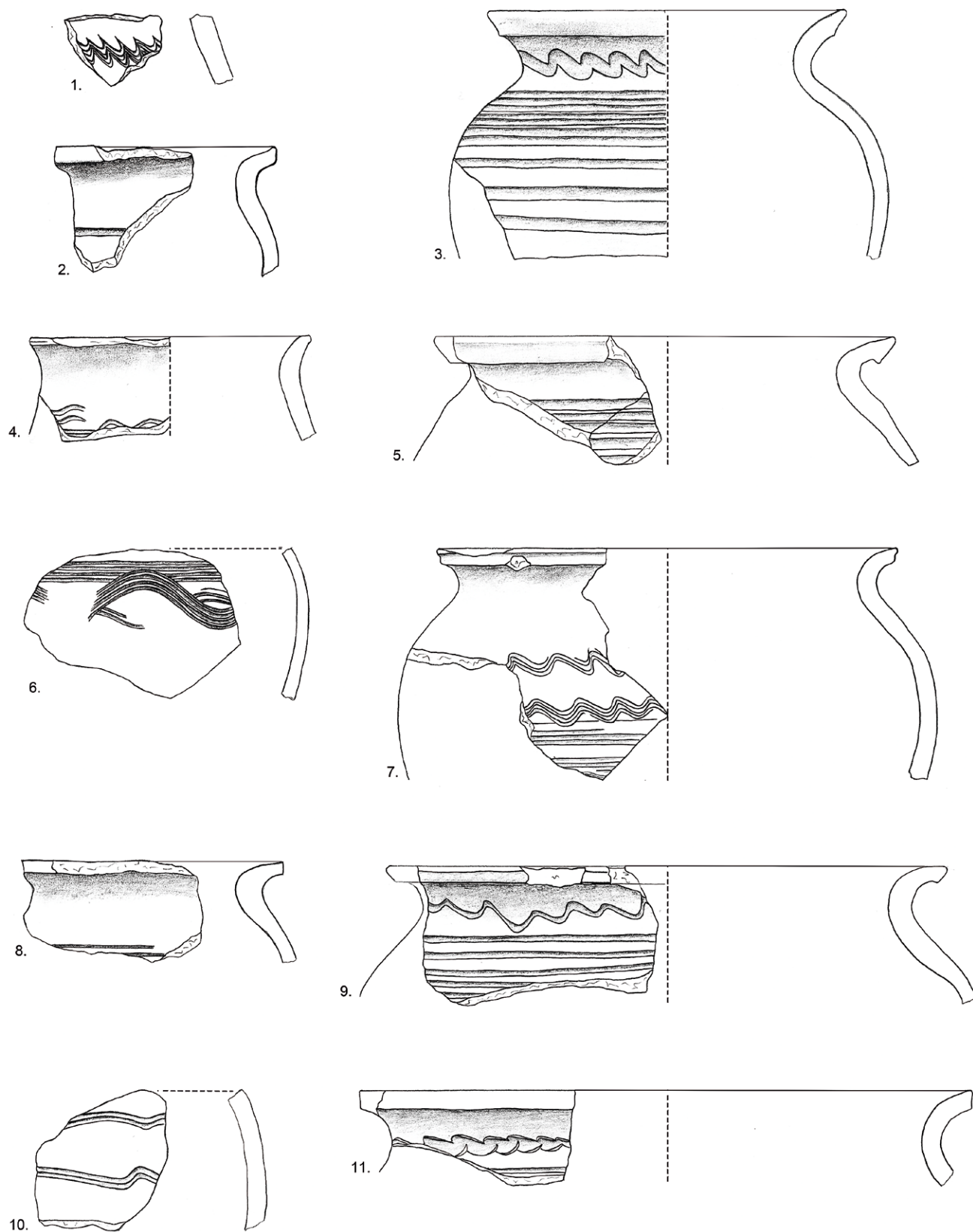
⁹⁸ Zob. B. Chorąży, podrozdz. 4.2.2 w tym tomie.

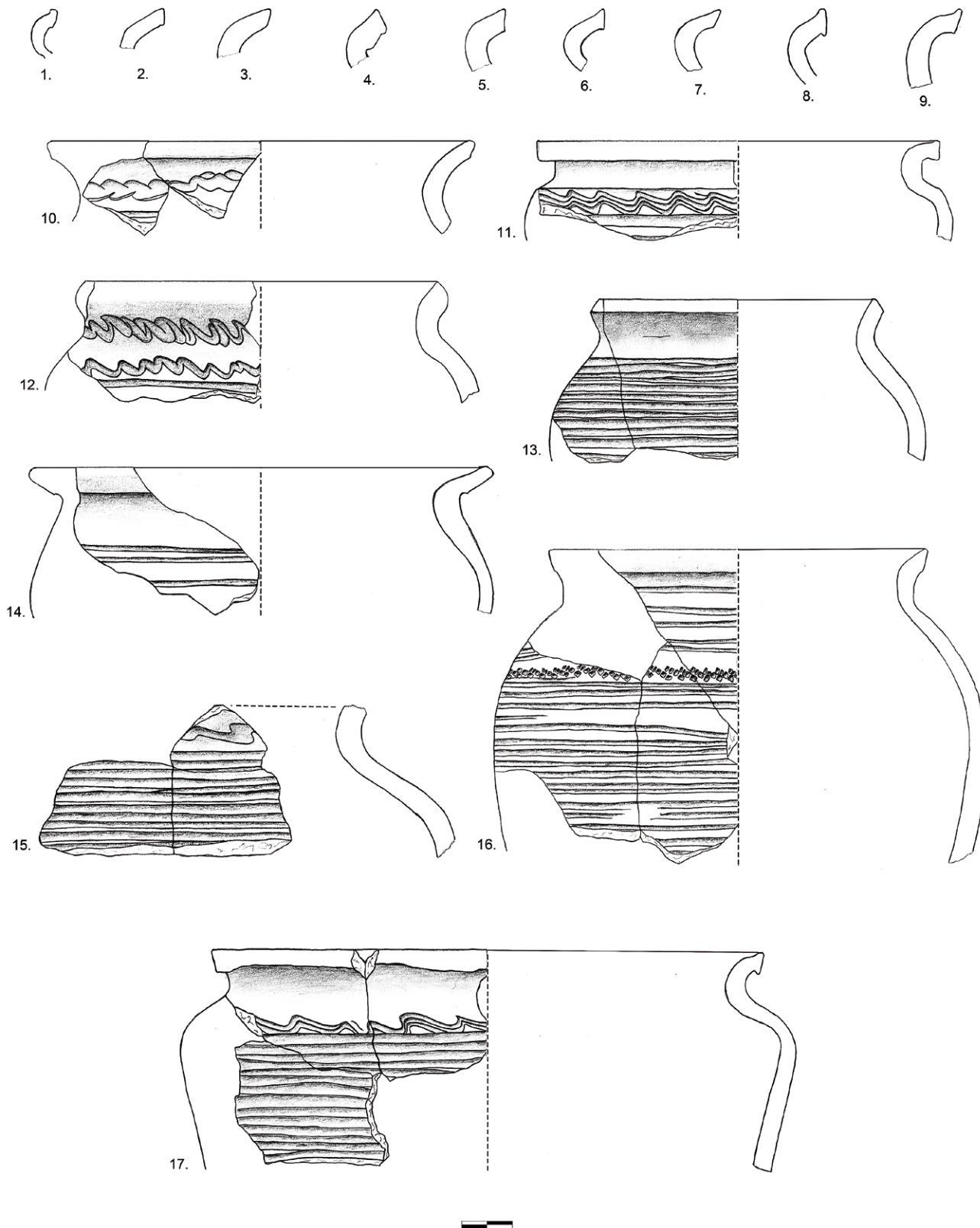
⁹⁹ Warstwy poprzedzające budowę świątyni były eksplorowane także w trakcie badań G. Raschkego, jednak wątpliwości wynikające z połączenia konkretnych materiałów z metryczkami nie pozwalają na wyszczególnienie zespołów o większej wartości poznawczej. Jedynie z sondażu prowadzonego wewnątrz kaplicy pochodzi nieliczny zespół zabytków – wydobyty „pod stopniami ołtarza” – który włączono do analizowanego zbioru.

Ceramika „brunatna”

Z wymienionych kontekstów pochodzi łącznie około 850 fragmentów ceramiki o różnym stopniu fragmentacji, z czego prawie 2/3 można zaliczyć do grupy 1 (il. 4.3.10–4.3.12). Dominują masy ceramiczne wykorzystujące domieszkę tłucznią, w mniejszym stopniu zaś tłucznią i piasku, przy czym największą grupę tworzą naczynia wykonane z masy ceramicznej typu 1c, w której stosowano domieszkę drobną z niewielkim dodatkiem tłucznią. Wśród brzegów przeważają formy prosto ścięte lub z górną krawędzią wyciągniętą ku górze (typy 3a, 3c, 4a, 4b, 4f), mniej licznie występują brzegi typu 1a i 2a, 2b i 2e, które zalicza się do form starszych. Bardzo mało informacji dotyczy den naczyń. Występują zarówno dna proste ze śladami podsypki lub odciskami drewnianej podkładki, jak i formy niezbyt wysoko sklepione. Choć sytuacja stratygraficzna nie pozwala na wyszczególnienie warstw czy obiektów związanych z najstarszym osadnictwem słowiańskim, to wśród zabytków wyróżnia się wyraźnie grupa ceramiki o cechach archaicznych. Prawie wszystkie związane są z grupą surowcową 1a lub 1b, wyjątkowo tylko z 1d, przy czym dominuje domieszka tłucznią, w tym charakterystycznego miejscowego cieszyńca (il. 4.3.12, 4.3.13). Barwa wypału waha się od jasnobrazowej po prawie czarną. Powierzchnia jest zazwyczaj gładka lub lekko szorstka. Ścianki naczyń są często nierówne, a od strony wewnętrznej mają pionowe ślady po zagładaniu powierzchni. Charakterystyczna jest duża rozpiętość w ich grubości, przy czym niektóre fragmenty mają dość archaiczne zgrubienie w partii szyjki. Brzegi są najczęściej mocno wychylone, przeważnie słabo profilowane, zaliczane do grup 1a, 2a, 2e, 3a–d i 4a, a w niektórych formach wylewów widoczna jest tendencja do wyciągania górnej krawędzi ku górze. Wśród wątków ornamentacyjnych pojawia się umieszczona wysoko na szyjce prosta linia falista w kombinacji z dookólnymi żłobkami (il. 4.3.10 ryc. 3, 7, 9, 11; 4.3.11 ryc. 10, 15). W ten sposób zdobione są zazwyczaj naczynia o mocno wydętym brzuścu, często z wysoko posadowioną maksymalną wydętością. Tego rodzaju zdobienie, pojawiające się na naczyniach już w IX wieku, w pierwszej połowie następnego stulecia – głównie w formie tzw. wilczych zębów – należy do form przewodnich. Do form archaicznych zaliczyć można zarówno pewne fragmenty zdobione wątkami grzebykowymi (pasma, linie faliste), jak i niektóre naczynia zdobione wyłącznie żłobkami dookólnymi za pomocą rylca lub dwuzębego grzebienia. Choć pokrywanie całej powierzchni naczynia żłobkami dookólnymi oraz większy zasięg obtaczania uważane są za cechy progresywne, to w południowej części Górnego Śląska – zapewne

Il. 4.3.10 Frag-
menty naczyń
„brunatnych”
z grupy Ia i Ib
(pierwsza faza
osadnicza)
(oprac. J. Gryc,
K. Firla) ¶ Frag-
ments of “brown”
vessels from
group Ia and Ib
(first settle-
ment phase)
(by J. Gryc,
K. Firla)

Il. 4.3.11 Fragmenty naczyń „brunatnych” z grupy 1a i 1b (pierwsza faza osadnicza) (oprac. J. Gryc, K. Firla) ¶ Fragments of “brown” vessels from group 1a and 1b (first settlement phase) (by J. Gryc, K. Firla)

w wyniku intensywnych kontaktów z terenami południowymi – spotyka się je już w IX stuleciu¹⁰⁰. Zdecydowanie więcej cech „archaicznych” wykazują naczynia z grup 1a i 1b, chociaż większość wątków, typów wylewów czy form pozostaje w użyciu jeszcze w XI wieku. Jedyne motywy zdobnicze niepojawiający się na naczyniach z wymienionych grup to ornament w postaci ukośnych nacięć w kształcie łzy, który w pierwszej fazie osadniczej wiązany jest wyłącznie z naczyniami z grup 1c, 11a i 11b.

Bardziej progresywne cechy mają naczynia wykonane z masy ceramicznej bazującej na domieszce drobnej z niewielkim dodatkiem tłuczni (grupa 1c) oraz z masy z większym udziałem domieszki piaszczystej i o powierzchni lekko szorstkiej (grupa 1d) (il. 4.3.12). Pierwszą grupę reprezentują słabo profilowane garnki z wyraźnie wyodrębnioną szyjką oraz mniej lub bardziej wyraźnym uskokiem w miejscu przejścia szyjki w brzusec. Często uskok jest dodatkowo podkreślony przez umieszczenie ornamentu zwieńczającego dookolne żłobki – zwykle w formie ukośnej linii falistej, ukośnie wykonanych nakłuc grzebykowych lub ukośnych nacięć. Spotykane są także bardziej rozbudowane wązki, składające się z rzędu grzebykowych nakłuc, linii falistej prostej lub wielokrotnej oraz dookolnych żłobków. Wyjątkowo pojawia się plastyczna listwa zdobiona ukośnymi nacięciami. Druga grupa form to naczynia o mocno wysklepionym barku i zazwyczaj krótszej, łukowatej szyjce. Zdobione są prawie wyłącznie dookolnymi żłobkami, które z rzadka mogą być zwieńczone pasmem ukośnych nacięć. Bardzo mały jest udział naczyń ostroprofilowanych, choć niewielka liczba pełniejszych form nie wyklucza ich większej frekwencji. W trakcie badań G. Raschkego wewnątrz rotundy znaleziono także niewielki fragment przydenny, który mógł pochodzić z naczynia o formie wiaderkowej. Jest on jednak tak mały, że trudno tu o pewniejsze wnioski.

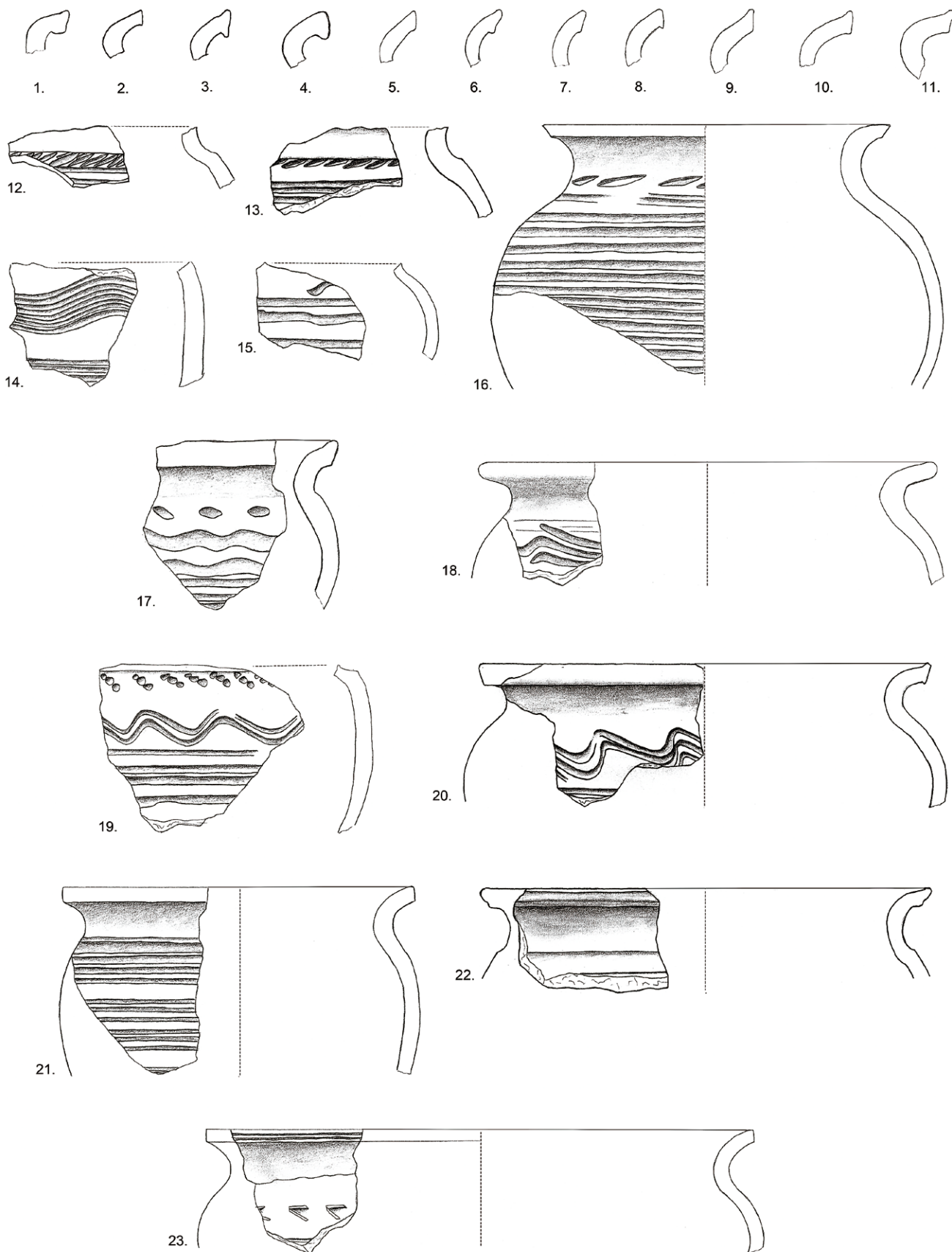
Ceramika „biała” (grupy 11a i 11b)

Pomijając niewielki zespół ceramiki grafitowej, pozostała część zbioru, czyli prawie 1/3, należy do grupy ceramiki „białej” (il. 4.3.13). Stosunkowo wysoki odsetek takich naczyń może być jednak mylący, ich większość bowiem stanowią fragmenty zdobione dookolnymi żłobkami lub całkowicie

niezdobione, które mogą pochodzić z jednego naczynia, a przy tym niewiele jest wylewów i den. Część fragmentów pochodzi z naczyń cienkościennych, które zapewne dość łatwo ulegały zniszczeniu i dużej fragmentaryzacji. Jak wspomniano, brak analiz fizyko-chemicznych nie pozwala na dokładniejsze rozpoznanie tego dość różnorodnego zespołu zabytków¹⁰¹. Wydzielenie ceramiki „białej” odzwierciedla więc raczej pewne preferencje estetyczne i wyraźne dążenie do uzyskania wyrobów o bardzo jasnym kolorze. Tylko niewielką liczbę znalezisk charakteryzuje kolor prawie śnieżnobiały. W tym wypadku glina, z której wykonano ceramikę, jest bardzo tłusta, z domieszką o frakcji prawie pylistej, z pojedynczymi, większymi fragmentami tłuczni, często z widocznymi czarnymi smużkami stanowiącymi pozostałość po domieszce organicznej. Ze względu na dodatek zmielonej miki (?) naczynia charakteryzują się lekko połykliwością powierzchni. Najczęściej są to niewielkie, cienkościenne fragmenty zdobione szerokimi żłobkami, przy czym od strony wewnętrznej nierzadko są widoczne pionowe ciągi po zagładzaniu ścianek. W kilku wypadkach pojawia się wążek wielokrotnych linii falistych lub ukośnych nacięć w kształcie kropli. Pozostałe fragmenty naczyń zaliczanych do grupy ceramiki „białej” mają bardzo jasny kolor w odcieniach szarości lub beżu, czasami o dwubarwnym przełomie. Skład masy ceramicznej zawiera zazwyczaj domieszkę drobną z niewielkim dodatkiem tłuczni, z widoczną domieszką organiczną i dodatkiem zmielonej miki. Grupa 11b ma większy udział domieszki tłuczni lub tłuczni i piasku. Powierzchnie naczyń „białych” są zwykle gładkie, jedynie w wypadku naczyń z grupy 11b są lekko szorstkie. Na niektórych z nich, głównie z grupy 11a, można dostrzec wyraźne pionowe ciągi pozostałe po zagładzaniu powierzchni wewnętrznej. Oprócz prostych form wylewów typu 3a–d występują na ogół brzegi grupy 4a–c, w tym formy z wyraźnie wyciągniętą ku górze górną krawędzią i niekiedy kielichowato uformowaną wewnętrzną płaszczyzną wylewu. Ze względu na dużą fragmentację stosunkowo niewiele można powiedzieć o formach i zdobieniu. Przeważają naczynia słabo profilowane, z wyraźnym zaznaczonym uskokiem między szyjką a brzusem, często z wyodrębnioną wyższą szyjką. Odnotowano także duże naczynia zasobowe o średnicy wylewu wynoszącej prawie 30 cm. Ornament stanowią głównie dookolne żłobki, zarówno cienkie i rzadko rozmieszczone, jak i głębokie, umieszczane tuż obok siebie

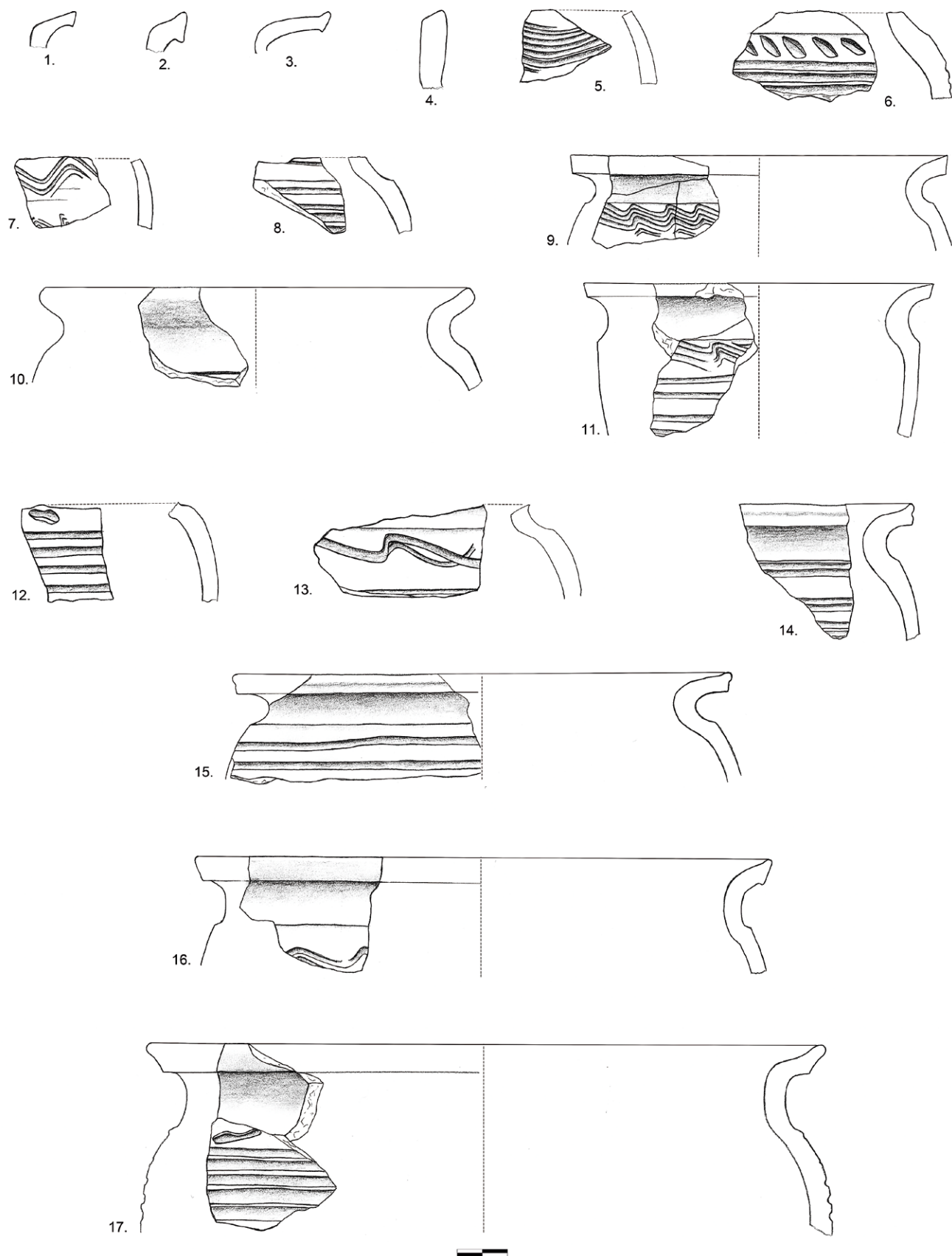
¹⁰⁰ W całości obtaczana i ozdobiona dookolnymi żłobkami na prawie całej powierzchni jest ceramika z grodziska w Chotěbuzu – Podborze, zaliczana do IV grupy ceramicznej. Występowała ona m.in. pod warstwami destrukcji fortyfikacji pierwszego przedgrodzia i datowana jest najpóźniej na schyłek IX lub sam początek X w. (P. Kouřil, J. Gryc 2018, s. 108, fig. 14).

¹⁰¹ Zastosowanie prostej metody „kapnięcia” octem lub kwasem mrówkowym wyeliminowałyby domieszkę wapienną, ale jedynie dokładniejsze analizy mogą rozstrzygnąć o rodzaju wykorzystanej gliny lub domieszki.

Il. 4.3.12 Fragmenty naczyń „brunatnych” z grupy 1c i 1d (pierwsza faza osadnicza) (oprac. J. Gryc, K. Firla) ¶ Fragments of “brown” vessels from group 1c and 1d (first settlement phase) (by J. Gryc, K. Firla)

Il. 4.3.13 Frag-
menty naczyń
„białych” (pierw-
sza faza osad-
nicza) (oprac.
J. Gryc, K. Firla)
☞ Fragments of
“white” vessels
(first settle-
ment phase) (by
J. Gryc, K. Firla)

i tworzące niemalże ornament plastyczny. Niekiedy żłobki pod uskokiem były zwieńczone linią falistą lub ukośnymi nacięciami. W całym zbiorze związanym z pierwszą fazą osadniczą odnotowano tylko jeden fragment wylewu naczynia z tzw. cylindryczną szyjką typu 8a, wykonanego z gliny z domieszką drobną i wypalonego na kolor jasnoszary. Dna są zarówno proste, jak i sklepione, przy tym często zgrubiałe soczewkowato w części środkowej.

Ceramika grafitowa (grupa IIIa)

Do ceramiki wykonanej z gliny schudzonej domieszką grafitu zaliczono zaledwie piętnaście fragmentów (il. 4.3.20 ryc. 1–3, 6, 8). Grafit występuje w nich w formie zmielonej, z pojedynczymi większymi ziarenkami, glina jest dodatkowo schudzona domieszką tłuczni i piasku. Odnotowane formy wylewów, zaliczane do typów 3a, 3c i 4a, należą do prostszych i powszechnie stosowanych, a zdobienie ogranicza się do wątku pojedynczej lub wielokrotnej linii falistej oraz dookólnych żłobków. W wykopie sondażowym wewnątrz rotundy natrafiono na niewielki fragment z wyraźnymi, plastycznymi wałkami na barku, jednak o formie tego naczynia trudno coś powiedzieć (il. 4.3.20 ryc. 6). Jedyny większy fragment naczynia ma charakterystyczny uskok w górnej części barku i zdobienie w postaci prostej, nieregularnej linii falistej (il. 4.3.20 ryc. 8). Niewielki udział ceramiki grafitowej jest bardzo zastanawiający, przede wszystkim na tle znalezisk z młodszej fazy osadnictwa wczesnośredniowiecznego z pobliskiego grodziska w Chotěbuzu – Podoborze. W warstwach datowanych na drugą połowę x i pierwszą połowę xi wieku ceramika grafitowa stanowi ponad 30% całej produkcji, a w ramach niektórych obiektów dochodzi nawet do 50%¹⁰². Występowanie ceramiki grafitowej w młodszej fazie wczesnego średniowiecza jest charakterystyczne przede wszystkim dla terenów Moraw, a zwłaszcza ich północnej części. Choć udział tej ceramiki w nawarstwieniach z wieków od x do xiii waha się od kilku do kilkudziesięciu procent, to pozostaje ona stałym elementem tamtejszych zespołów ceramicznych¹⁰³.

Ceramika glazurowana (grupa IV)

Wśród naczyń wykonanych z gliny o podobnym składzie jak w wypadku naczyń z grupy 1d, z domieszką tłuczni i piasku, na jednym fragmencie odnotowano występowanie polewy. Górna część naczynia z wylewem o wyraźnie

Il. 4.3.14 Wybór naczyń: 1, 2 ceramika „brunatna” z grupy 1c; 3 fragment naczynia z angobą; 4, 5 ceramika „biała” (fot. K. Firla) ¶ Selection of vessels: 1, 2 “brown” pottery from group 1c; 3 fragment of a vessel with slip; 4, 5 “white” pottery (photo: K. Firla)

wyciągniętej ku górze górnej krawędzi i kielichowato uformowanej wewnętrznej płaszczyźnie była zdobiona nieregularnymi liniami falistymi. Fragmentarycznie zachowane szkliwo mogło prawdopodobnie pokrywać większą część naczynia, o czym świadczy zachowana w kilku miejscach zielonkawa, metaliczna warstewka. Naczynie wykonano raczej niestarannie, ścianki są nierówne, z wyraźnymi pionowymi śladami po zagładzaniu od strony wewnętrznej.

Datowanie całości zespołu pochodzącego z warstw zalegających pod poziomem budowlanym jest niezwykle trudne głównie ze względu na małą zmienność czasową form zabytków, a także dużą rozpiętość chronologiczną warstwy kulturowej. Z omawianym horyzontem wiązać można tylko nieliczne zabytki wydzielone o dość szerokiej rozpiętości datowania od x do xiii wieku (sierp, wędzidło, przęślik owrucki) i jedynie w wypadku dwusegmentowego koralka szklanego datowanie można zawęzić do x i xi stulecia, a paciorek kamienny datować od wieku x do przełomu xi i xii, ewentualnie na xii wiek. Wśród fragmentów ceramiki o cechach archaicznych znajdują się niewątpliwie takie, które można datować przynajmniej na drugą połowę ix i początek x stulecia¹⁰⁴, czyli na okres poprzedzający najstarszą fazę umocnień, która według badań wykopaliskowych przypada na schyłek lat 30. x wieku¹⁰⁵. Większość form i zdobień

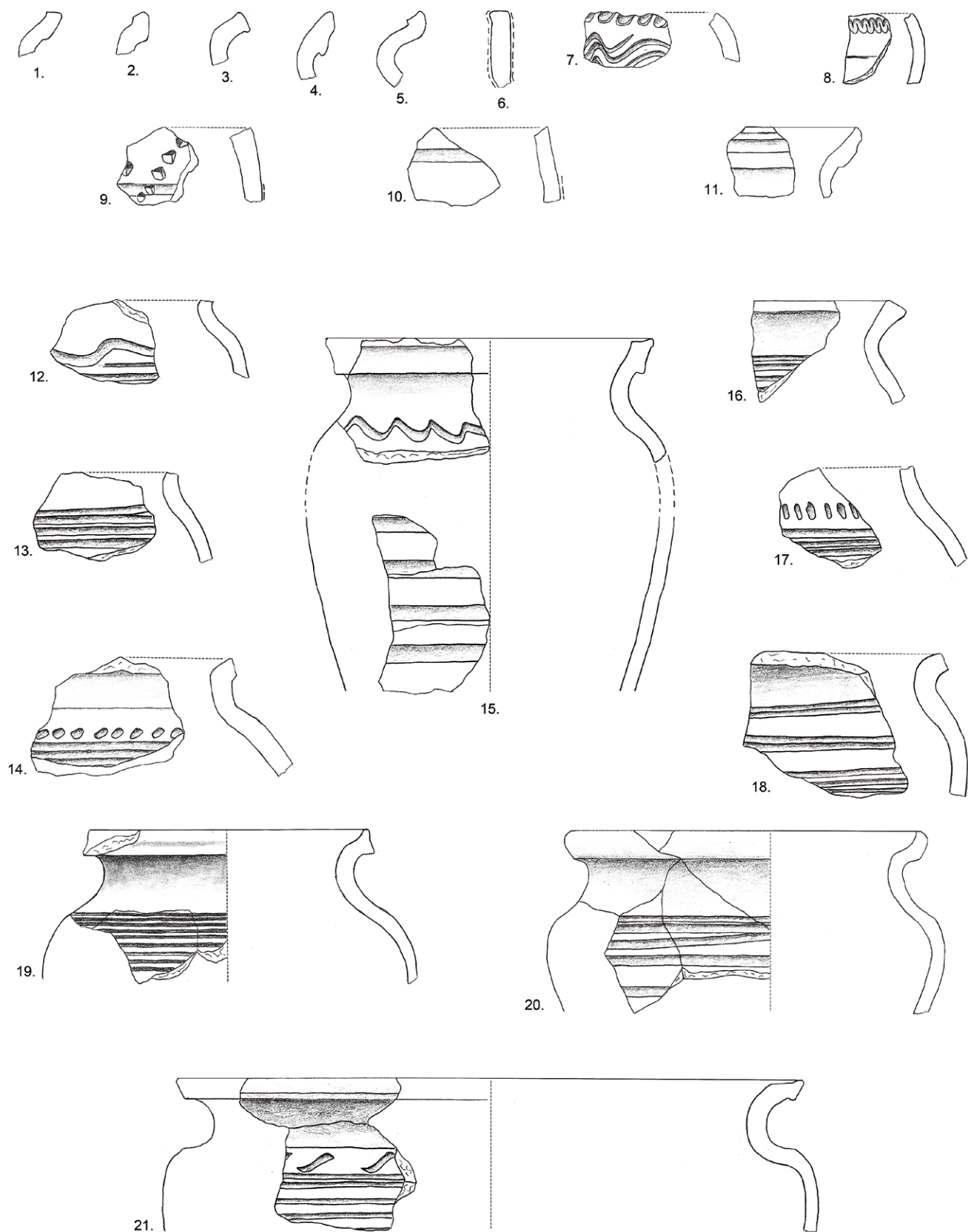
¹⁰² P. Kouřil, J. Gryc 2014, s. 135–140.

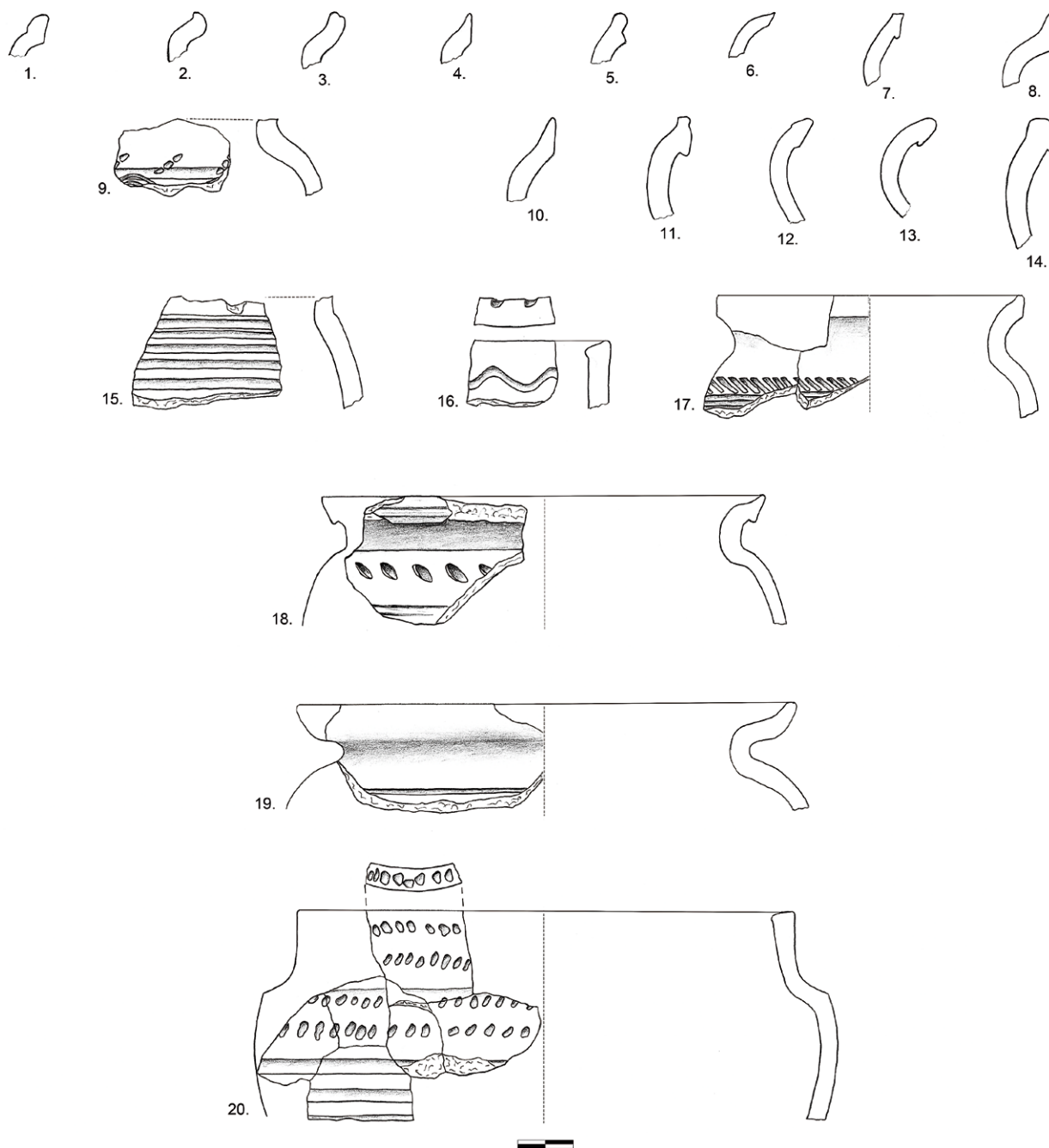
¹⁰³ Ostatnie podsumowanie zob. R. Procházka 2017, s. 181–202.

¹⁰⁴ W wypadku niektórych fragmentów wylewów z grupy 1a i 3a oraz brzuśców zdobionych grzebykiem, dla których są liczne analogie na niedalekim grodzisku w Chotěbuzu – Podoborze, nie jest wykluczona starsza metryka, jednak ich występowanie na złożu wtórnym oraz fragmentaryczne zachowanie powstrzymują przed zbyt jednoznacznymi wnioskami.

¹⁰⁵ P. Kouřil, J. Gryc 2014, s. 120–129.

Il. 4.3.15 Wybór fragmentów naczyń z drugiej fazy osadniczej (starszy odcinek) (oprac. J. Gryc, K. Firla) ¶ Selection of vessels' fragments from the second settlement phase (older section) (by J. Gryc, K. Firla)

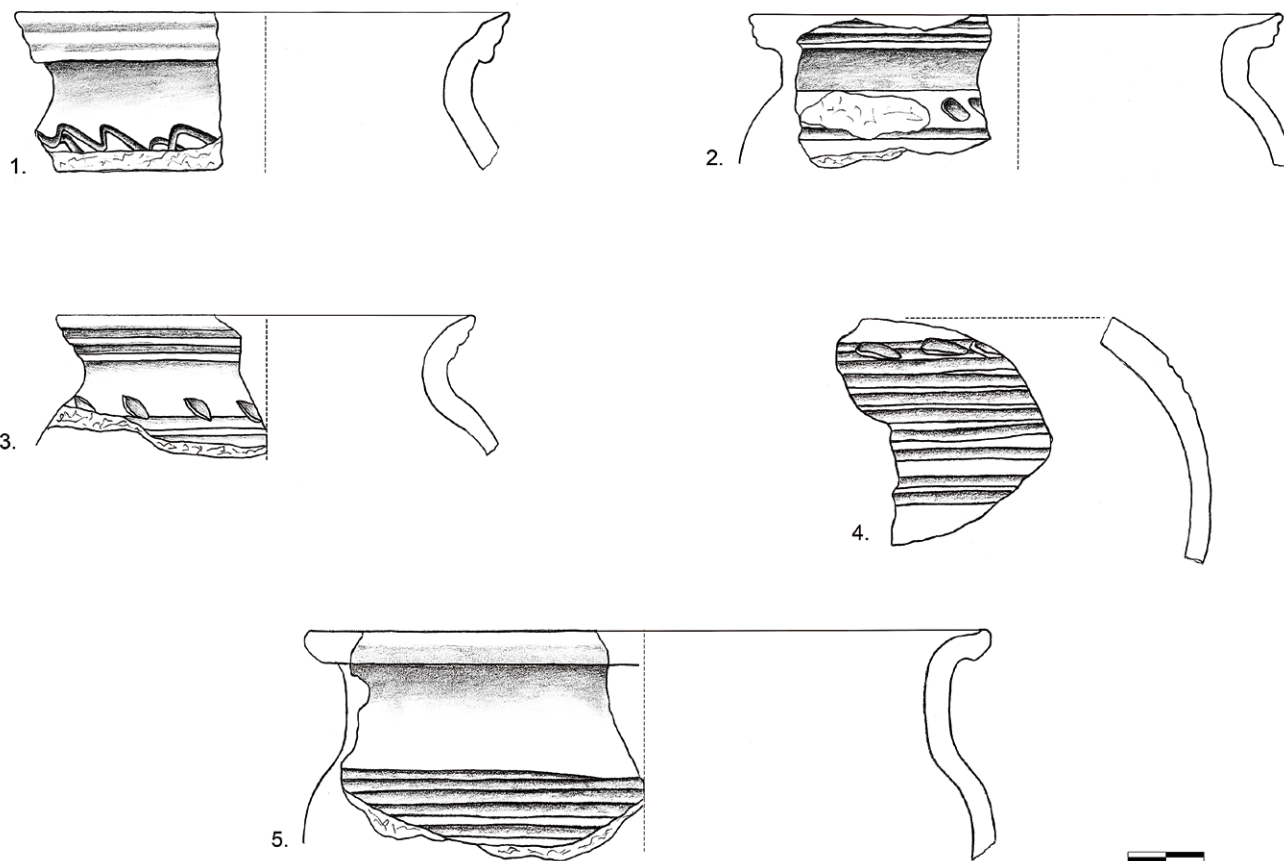

Il. 4.3.16 Wybór fragmentów naczyń z drugiej fazy osadniczej (starszy odcinek) (oprac. J. Gryc, K. Firla) ¶ Selection of vessels' fragments from the second settlement phase (older section) (by J. Gryc, K. Firla)

pojawiających się w produkcji garncarskiej w pierwszej połowie x wieku (zdobienie szyjki ornamentem linii falistej, zdobienie dookołnymi żłobkami, mocno sklepiony bark) rozwijała się płynnie także w jego drugiej połowie oraz na początku następnego stulecia. W tym czasie stosowano głównie domieszkę mniej lub bardziej sortowanego tłucznia, nawet w wypadku grup 1c i 11a, 11b. Wydaje się, że punktem zwrotnym w rozwoju produkcji garncarskiej było pojawienie ceramiki „białej” oraz tej wykorzystującej domieszkę drobnoziarnistą z niewielkim udziałem tłucznia. Ceramika

„biała” jest wielokrotnie wzmiankowana na stanowiskach górnośląskich, zwłaszcza na Śląsku Opawskim, jednak jej obecność jest zazwyczaj odnotowywana w ramach szeroko datowanych warstw kulturowych. Pewną wskazówką, pomocną w dokładniejszym określaniu czasu pojawienia się ceramiki „białej”, może być – paradoksalnie – całkowity jej brak w warstwie odkrytej pod umocnieniami grodziska w Kylešovicach. Na podstawie serii dat dendrochronologicznych ich budowa datowana jest na lata 60. x wieku, a więc niewielkiej miąższości warstewka oraz obiekt związany

Il. 4.3.17 Wybór fragmentów naczyń z drugiej fazy osadniczej: 1–3 wykop 5/2015; 4–5 warstwa cmentarna (oprac. J. Gryc, K. Firla)
 Selection of vessels' fragments from the second settlement phase: 1–3 trench 5/2015; 4–5 cemetery layer (by J. Gryc, K. Firla)

z okresem budowy przypadają na czas około połowy x stulecia¹⁰⁶. Choć znajdujący pod nasypem materiał charakteryzuje się pewnymi cechami progresywnymi (np. wyraźnie wklęsłe dna), to brakuje tu ceramiki „białej”. Natomiast w warstwach związanych z okresem funkcjonowania grodu (2. poł. x–x1/x11 w.) ceramika „biała” stanowi liczny i niezwykle charakterystyczny składnik miejscowej produkcji garncarskiej¹⁰⁷. Można przypuszczać, że również w Cieszynie ceramika „biała” nie pojawiała się przed połową x wieku. Dodatkową przesłanką może być także jej brak w warstwie destrukcji wału o konstrukcji skrzyniowej z licem kamiennym. Został on wzniesiony w latach 40. x wieku, a zniszczony prawdopodobnie pod koniec x lub na początku x1 stulecia¹⁰⁸. Wydaje się, że produkcja dużej części naczyń „brunatnych” (związanych głównie z grupą 1c, wykorzystującą domieszkę drobnoziarnistą) pojawia się w podobnym czasie, na co wskazują liczne podobieństwa obu typów w zakresie technologii produkcji, ornamentyki oraz stosowanych rodzajów wylewów. Można by więc przyjąć, że

większość naczyń typu 1c – podobnie jak naczyń „białych” – datowana jest na przełom x i x1 wieku oraz x1 stulecie.

Brak precyzyjnych datowników znacznie utrudnia określenie górnej granicy chronologicznej omawianego zbioru. Większość opisanych cech ceramiki pojawia się już w x1 wieku, ale niewielka zmienność form i długotrwałość tradycji garncarskich nie wyklucza ich użytkowania w stuleciu x11, a przynajmniej w jego pierwszej połowie. Niemniej zadaniem niezwykle trudnym byłoby wskazanie w obrębie omawianego zespołu zabytków cech progresywnych charakterystycznych dla x11 wieku, takich jak np. bogato profilowane wylewy z grupy 6 czy typowe dla terenów Moraw brzegi wyciągnięte pionowo ku górze i wyraźnie zgrubiałe. Pomocne byłoby dokładniejsze datowanie najstarszych grobów, ponieważ początek chowania tutaj zmarłych związany jest dopiero z powstaniem murowanej kaplicy. Prawdopodobnie jeden z najstarszych pochówków, grób 3/1942, wyposażony był w parę srebrnych kabłączków skroniowych o dużej średnicy. Choć rozpiętość ich datowania mieści się w ramach x11 i pierwszej połowy x1111 wieku, to pojawienie się tego typu ozdoby w pierwszej ćwierci x11 stulecia nie jest wykluczone. Należałoby więc przyjąć, że koniec pierwszej

¹⁰⁶ P. Kouřil, J. Gryc 2018.

¹⁰⁷ P. Kouřil, J. Gryc 2014, s. 120–129.

¹⁰⁸ Ibidem, s. 149–151.

fazy osadniczej przypada ogólnie najwcześniej na przełom XI i XII wieku lub na pierwszą połowę stulecia XII.

Druga faza osadnicza (poł. XII–I. poł. XIII w.)

Dolną granicę omawianej fazy osadniczej wyznacza budowa kaplicy, a zatem łączona z nią warstwa okrzesków wapiennych i gruzu kamiennego, górną zaś – drewniana droga okalająca rotundę, która powstała już po zaniku obiektów związanych z istniejącą w tym miejscu zabudową drewnianą. Poziom budowlany w postaci regularnej warstwy okrzesków widoczny jest głównie w południowej części wykopu 7/2016 oraz na niewielkim odcinku przy murze przypory 5 w wykopie 5C/2015.

W północnej części wykopu 7/2016 rozgraniczenie warstw przed budową i po niej jest mniej jednoznaczne, ponieważ – w odróżnieniu od części „cmentarnej” – po zakończeniu prac budowlanych pojawiła się w tym miejscu regularna zabudowa, co wymagało zapewne uprzątnięcia terenu i usunięcia zbędnego gruzu. W materiałach ceramicznych poziom pod najstarszym obiektem drugiej fazy osadniczej reprezentuje zbiór kilkudziesięciu fragmentów ceramiki, głównie prehistorycznej oraz wczesnośredniowiecznej o cechach archaicznych. Najstarszym obiektem powstałym po wzniesieniu kaplicy jest budynek o bliżej nieokreślonej konstrukcji, z którym łączone są dwa legary zlokalizowane w pobliżu grobu 1/2016. Odnotowano przy najmniej dwie fazy jego użytkowania (il. 4.3.15; 4.3.16; 4.3.20 ryc. 4, 10). Po zaniku budynku doszło zapewne do przesunięcia zabudowy w kierunku północnym. Odkryte nawarstwienia były intensywnie przemieszane z drobnymi węgielkami oraz materiałem organicznym i są interpretowane jako poziomy użytkowe (il. 4.3.18). Na drugą fazę przypada także funkcjonowanie cmentarzyska. Zmarłych chowano od pojawienia się kaplicy, a kres pochówkom przyniosło wybudowanie drewnianej drogi okalającej rotundę¹⁰⁹. Ze względu na duże zaburzenia w stratygrafii oraz brak możliwości uchwycenia górnej granicy tej warstwy niewielki zbiór ceramiki pochodzącej z tzw. warstwy cmentarnej potraktowano jako odrębną całość o obniżonej wartości poznawczej (il. 4.3.17 ryc. 4, 5).

W ramach wykopu 5/2015 z drugą fazą użytkowania terenu wiązać można jedynie nieliczny materiał ceramiczny

zarejestrowany między warstwą okrzesków wapiennych a najstarszym poziomem drogi. Wątpliwości dotyczą pochodzenia tej warstwy oraz momentu jej zdeponowania. Choć w warstwach destruktu kamiennego w okolicach przypory zarejestrowano kilka luźnych kości ludzkich, to nie ma pewnych dowodów na to, czy i w jakim zakresie teren ten był wykorzystywany jako cmentarz. Można założyć, że tak blisko murów nie było regularnej zabudowy, a wzmiankowana warstwa powstała w ramach prac porządkowych tuż po wzniesieniu kaplicy lub niewiele później, w czasie użytkowania cmentarza (il. 4.3.17 ryc. 1–3).

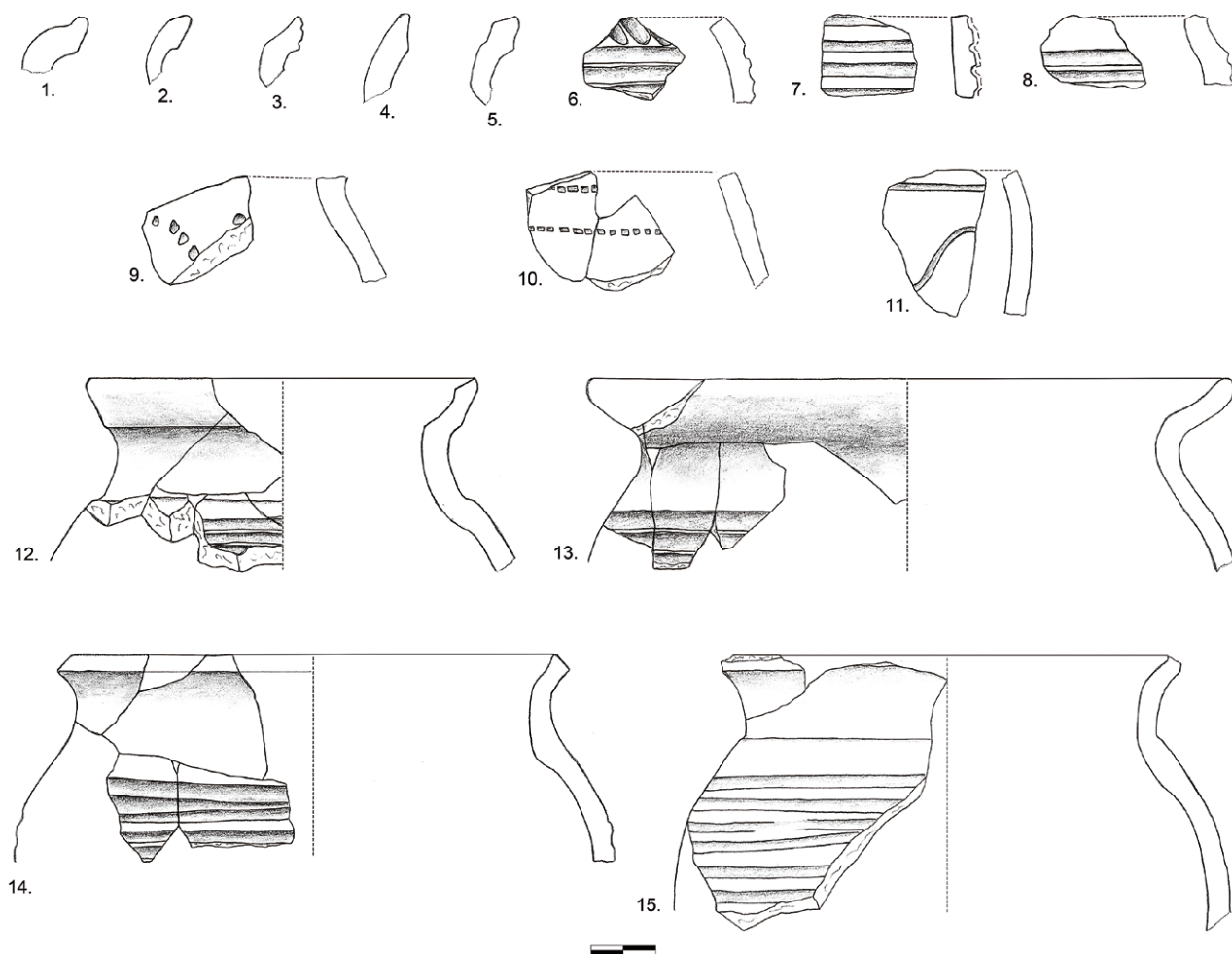
Ceramika „brunatna”

We wszystkich wykopach przeważała ceramika z grup 1d i 1e, w większym stopniu schudzona domieszką tłucznia oraz piasku i o powierzchni lekko szorstkiej lub szorstkiej. Także naczynia z grupy 1c ulegają pewnej zmianie i w ramach tej grupy ich powierzchnie stają się bardziej szorstkie. Wśród fragmentów łączonych z grupą 1b występują – podobnie jak w fazie poprzedniej – naczynia o cechach archaicznych, które należy datować na drugą połowę IX i XI wiek. Wśród nich wyróżnia się kilka fragmentów z wyraźną domieszkę grubo tłuczonej miki, która nadaje powierzchni charakterystyczny połysk. Ta dość typowa i wyróżniająca się ceramika występuje głównie na terenie Czech i należałoby ją traktować jako import z obszaru Kotliny Czeskiej (il. 4.3.18 ryc.8).

Większość materiałów jest mocno rozdrobniona, co pozwala wyróżnić jedynie nieliczne pełniejsze formy o cechach przewodnich. Wśród wylewów przeważają typy bogato profilowane zaliczane do grupy 6, wylewy z kielichowato uformowaną wewnętrzną powierzchnią oraz wylewy z grupy 4e o zewnętrznej powierzchni zdobionej żłobkami. Zestaw ornamentów uległ redukcji. Dominuje zdobienie w postaci dookólnych żłobków, wyjątkowo tylko zwieńczonych linią falistą lub ukośnymi nacięciami w kształcie łezki (głównie w starszej fazie). Bogato zdobione bywają naczynia z cylindryczną szyjką – ornament w postaci pojedynczych nakłuc czy falistej linii pojawia się w nich na barkach, na samej szyjce, a nawet na jej zewnętrznej płaszczyźnie. Zbiór fragmentów takich naczyń jest jednak bardzo mały. Zmiany są widoczne także w formie naczyń. Uskok, często stosowany w miejscu przejścia szyjki w brzusiec, występuje sporadycznie, głównie w naczyniach z wyraźnie zaznaczoną i wydłużoną szyjką. Pojawiają się naczynia z wewnętrzną powierzchnią wylewu wygiętą kielichowato w różnym stopniu, z szyjką płynnie przechodzącą w niezbyt sklepiony bark lub ukośnie nachyloną i z uskokiem w miejscu przejścia szyjki w brzusiec. Najczęściej występują formy

¹⁰⁹ Taki wniosek sformułowano na podstawie ustaleń stratygraficznych w ramach wykopu 7/2016 oraz analizy dokumentacji z badań A. Kietlińskiej, dotyczącej terenu przylegającego do kaplicy od strony wschodniej. Nie jest wykluczone, że w innych miejscach zmarłych grzebano też w okresie późniejszym.

Il. 4.3.18 Wybór fragmentów naczyń z drugiej fazy osadniczej (młodszy odcinek) (oprac. J. Gryc, K. Firla)
 Selection of vessels' fragments from the second settlement phase (younger section) (by J. Gryc, K. Firla)

słabo profilowane, z wyraźnie zaznaczoną szyjką i maksymalną wydętością, mniej więcej równą średnicy wylewu.

Ceramika „biała”

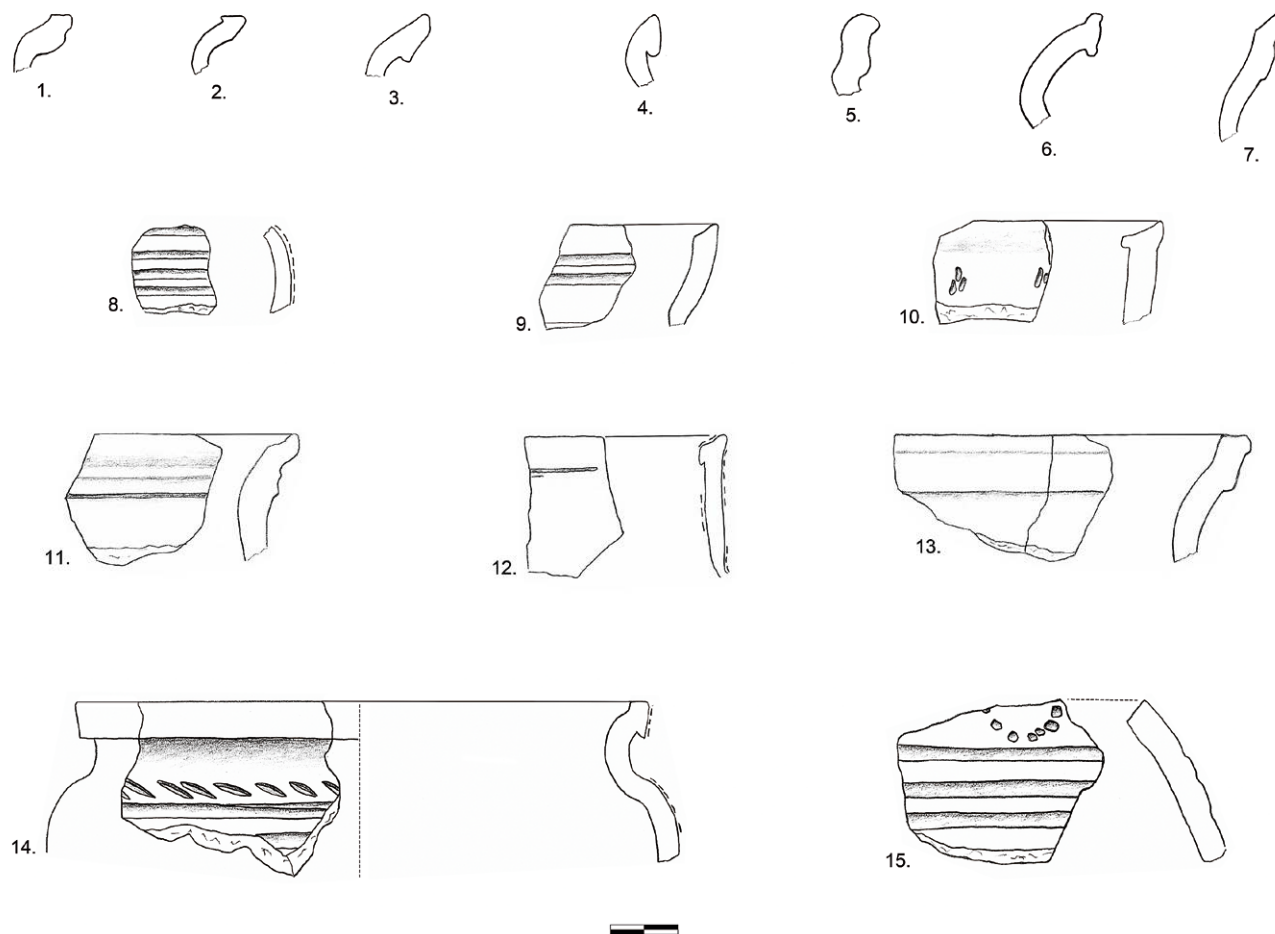
Można przyjąć, że w drugiej fazie osadniczej ceramika „biała” stopniowo zanika i nie jest wykluczone, że znajdowane fragmenty naczyń zalegały wyłącznie na złożu wtórnym (il. 4.3.15 ryc. 6, 8, 21; 4.3.16 ryc. 9, 20; 4.3.17 ryc. 4). W większości są to fragmenty zdobione dookólnymi żłobkami zwieńczonymi ukośnymi nacięciami w kształcie łezki lub wielokrotną linią falistą. Zarówno formy, jak i typy wylewów w pełni odpowiadają fazie starszej. Tylko w kilku wypadkach pojawiają się niespotykane dotąd formy brzegów (typy 6c, 5b), przy czym w obu typach mamy do czynienia z niezbyt klasyczną masą ceramiczną, która zawiera więcej domieszki, a kolor wypału ma odcienie beżowe.

Ceramika glazurowana

Prawie we wszystkich warstwach zarejestrowano pojedyncze fragmenty ceramiki pokrytej szkliwem (il. 4.3.15 ryc. 6, 9, 10; 4.3.18 ryc. 7). Szkliwo barwy zielonkawej występowało zwykle tylko na niewielkim fragmencie naczynia. Jedynie wewnątrz rotundy w trakcie badań G. Raschkego natrafiono na dwa fragmenty naczyń starannie pokrytych szkliwem na prawie całej powierzchni, zdobionych wielokrotnymi liniami falistymi i pasmami grzebykowymi oraz odciskiem rurki.

Dla omawianego zbioru nie ma prawie żadnych zaobserwowanych, które ułatwiłyby określenie pewnych ram chronologicznych. Najczęściej rejestrowane w tej fazie brzegi typu 6b – zbliżone do wydzielonego przez Kazimierza Radwańskiego wylewu typu 30 – występują powszechnie w zespołach krakowskich w XII i pierwszej połowie XIII wieku¹¹⁰. Trudno się odnieść do zaokrąglonych

¹¹⁰ K. Radwański 1968, s. 62–64.

Il. 4.3.19 Wybór fragmentów naczyń z trzeciej fazy osadniczej (oprac. J. Gryc, K. Firla) ¶ Selection of vessels' fragments from the third settlement phase (by J. Gryc, K. Firla)

i kielichowato uformowanych brzegów typu 5, które nawiązują do podobnych wylewów spotykanych w ceramice „białej” w okresie wcześniejszym. Do tej samej grupy zaliczono także nietypowy okaz o krawędzi wyraźnie zwiniętej do środka z dodatkowo przeżłobioną krawędzią zewnętrzną (il. 4.3.15 ryc. 5), która jest włączana z pewnymi zastrzeżeniami do grupy gatunkowej 11b. Ukształtowane w ten sposób krawędzie, zaliczane przez M. Aucha do grupy IX, pojawiają się licznie od połowy XII stulecia w ośrodkach wschodnich, takich jak Czermno czy Stołpie¹¹¹. Występowanie bogato zdobionych naczyń z cylindryczną szyjką oraz ceramiki glazurowanej również wpisuje się w charakterystyczny zestaw cech zespołów datowanych na XII i pierwszą połowę XIII wieku. Brak zabytków typowych dla przełomu wczesnego i późnego średniowiecza sugeruje, że koniec funkcjonowania obiektów mieszkalnych oraz wybudowanie

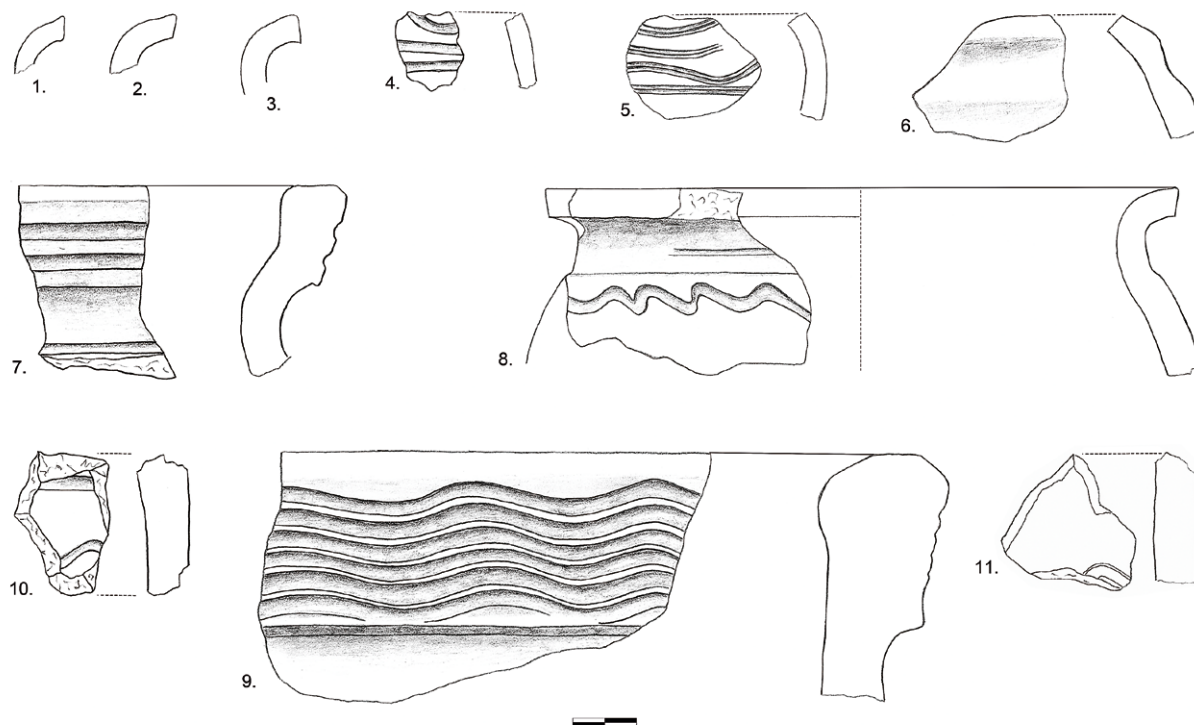
drewnianej drogi mogło nastąpić jeszcze w pierwszej połowie XIII wieku.

Trzecia faza osadnicza (I. poł. XIII–XIII/XIV w.)

Trzecią fazę osadniczą reprezentują jedynie dwa niewielkie zbiory ceramiki (il. 4.3.19; 4.3.20 ryc. 4, 7, 9, 11). W ramach wykopu 7/2016 jest to przede wszystkim materiał pochodzący z eksploracji kilku poziomów drewnianej drogi. Bezpośrednio na ostatniej uchwyconej nawierzchni odnotowano warstwę destruktu kamiennego, który należy wiązać prawdopodobnie z budową kamiennego zamku. Całkowita przebudowa dotychczasowej siedziby wymusiła zapewne likwidację starszych nawierzchni lub spowodowała całkowitą zmianę przebiegu głównych ciągów komunikacyjnych na nowo powstałym dziedzińcu. W wykopie 5c/2015 eksplorację drewnianej drogi zakończono na poziomie 5 i jedynie na niewielkim odcinku odsłonięto nawarstwienia dochodzące aż do muru rotundy. Zbiór ceramiki reprezentuje

¹¹¹ M. Auch 2018, s. 203–204.

Il. 4.3.20 Fragmety naczyń grafitowych: 1–3, 5, 6, 8 pierwsza faza osadnicza; 4, 10 druga faza osadnicza; 7, 9, 11 trzecia faza osadnicza (oprac. J. Gryc, K. Firla)
 ¶ Fragments of graphite vessels: 1–3, 5, 6, 8 the first settlement phase; 4, 10 the second settlement phase; 7, 9, 11 the third settlement phase (by J. Gryc, K. Firla)

więc raczej warstwę między drewnianą drogą a murem rotundy w trakcie trzeciej fazy¹¹².

Materiał ceramiczny odpowiadający tej fazie użytkowej był bardzo rozdrobniony i mało charakterystyczny. Przeważają drobne, niezdobione fragmenty, które można zaliczyć do grup 1d, 1e i 1f. Wśród wylewów dominują typy 6b, wylewy naczyń z cylindryczną szyjką pokryte glazurą oraz formy wylewów z zaczątkowym okapem (il. 4.3.19 ryc. 6).

Do zabytków bardziej charakterystycznych i diagnostycznych można zaliczyć dwa fragmenty wylewów dużych naczyń zasobowych wykonanych z gliny schudzonej domieszką grafitu (il. 4.3.20 ryc. 7, 9). Mniejszy wylew jest najbardziej zbliżony do grupy 11B w typologii Vladimíra Goša, a masywniejszy – z dwuspadowo uformowaną górną płaszczyzną, zdobiony linią falistą – do typu 1VB¹¹³. Duże naczynia zasobowe (o pojemności kilkudziesięciu litrów) wykonane z gliny schudzonej domieszką grafitu występują licznie głównie na terenie Moraw. Pojawiają się w XI wieku, a użytkowane były jeszcze w stuleciu XV¹¹⁴. Na obszarze Górnego Śląska znane są z Raciborza – Ostroga (koniec

XII–I. poł. XIII w.)¹¹⁵, Raciborza (XIII–XIII/XIV w.)¹¹⁶, a także z grodziska opolskiego, gdzie znajdowane są najliczniej w warstwach datowanych na drugą połowę XII i pierwszą połowę XIII wieku¹¹⁷. Napływ dużych naczyń zasobowych wykonanych z ceramiki grafitowej odnotowuje się pod koniec wczesnego średniowiecza na terenie prawie całej Polski, przy czym w południowych rejonach jest on intensywniejszy¹¹⁸. Do podobnego horyzontu importów wpisywałby się mniejszy fragment wylewu z Cieszyna, z kolei masywny wylew zasobnicy przypadałby najwcześniej na drugą połowę XIII wieku i stulecie XIV.

Ze względu na brak wyraźnych przykładów ceramiki późnośredniowiecznej czy ceramiki siwej można ostrożnie przyjąć, że zespoły te nie wykraczają poza połowę XIV wieku.

Czwarta faza osadnicza (poł. XIV–XV/XVI w.)

Okres funkcjonowania kamiennego zamku reprezentowany jest przez warstwę kulturową zalegającą nad destruktem kamiennym, jaki odnotowano bezpośrednio nad drewnianą drogą w wykopach 7/2016 i 5C/2015. Górną

¹¹² Ze względu na niejasną sytuację stratygraficzną nie można wykluczyć, że obejmuje ona częściowo także materiały z fazy wcześniejszej.

¹¹³ V. Goš, J. Karel 1979.

¹¹⁴ V. Goš 1980, s. 161.

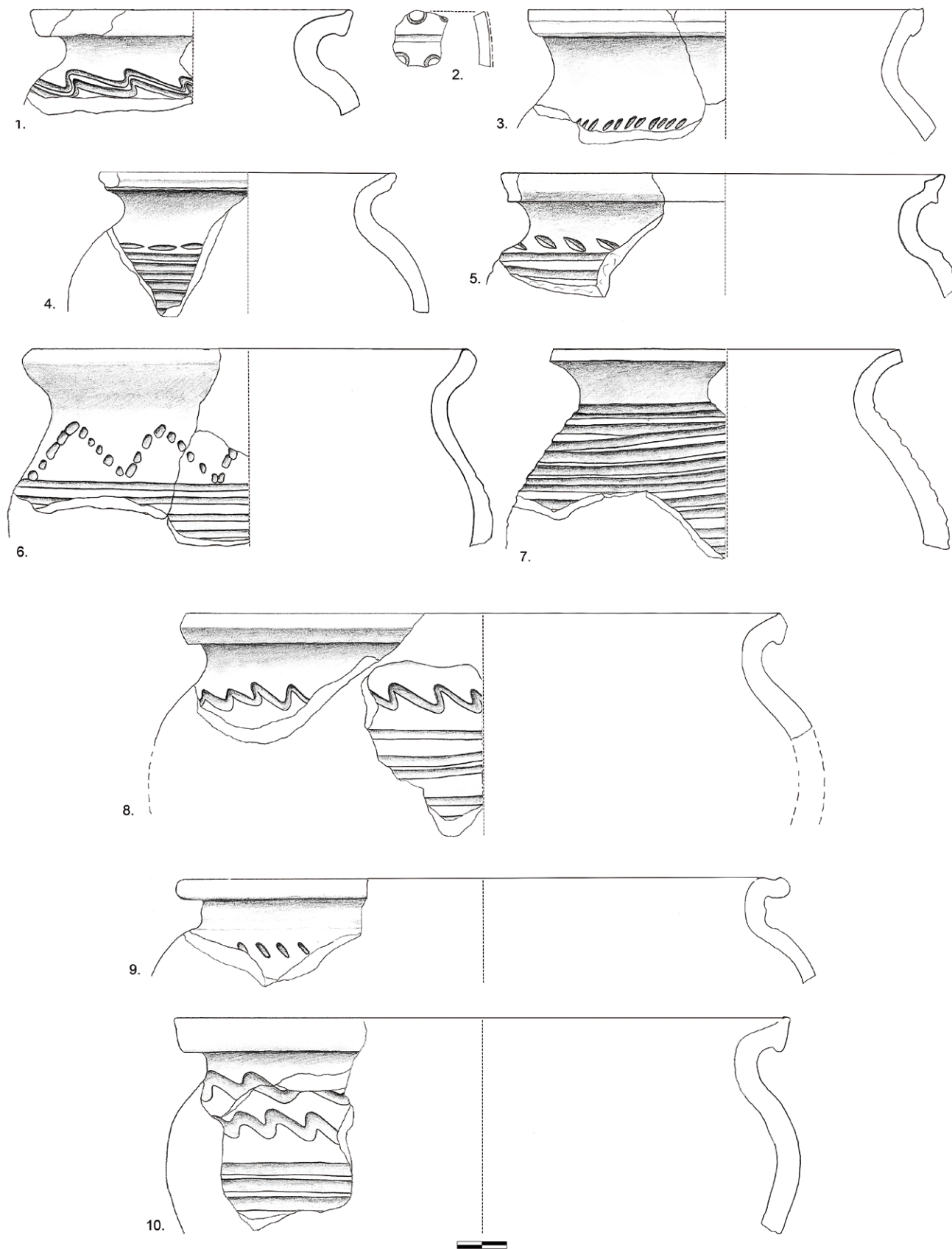
¹¹⁵ P. Rzeźnik, H. Stoksik 2004, s. 172.

¹¹⁶ J. Kolenda 1998.

¹¹⁷ J. Lodowski 1966, s. 112.

¹¹⁸ P. Rzeźnik, H. Stoksik 2004; J. Wenzel 2008, s. 151.

Il. 4.3.21 Wybór fragmen-
tów naczyń
z badań Georga
Raschkego
(oprac. J. Gryc,
K. Firla) ¶ Selec-
tion of vessels'
fragments from
Georg Raschke's
research (by
J. Gryc, K. Firla)

Il. 4.3.22 Wybór fragmentów naczyń z wnętrza rotundy: 1 część pucharu wbudowanego w mureń ołtarzową; 2 nóżka pucharu z wyrwy w murze (oprac. J. Gryc, K. Firla) ¶ Selection of vessels' fragments from the interior of the rotunda: 1 part of a goblet embedded in the altar; 2 foot of the goblet from a breach in a wall (by J. Gryc, K. Firla)

granicę w wykopie 7/2016 stanowią pokłady żwirów rzecznych i gruzu, które łączone są z budową rurociągu najpóźniej w początkach ery nowożytniej. Ze względu na niewielką wartość poznawczą oraz ograniczony zakres opracowania można jedynie ogólnie podsumować, że czas depozycji tych nawarstwień przypada na późne średniowiecze i wczesną fazę okresu nowożytnego. Wśród ceramiki pojawiają się rozwinięte formy okapów zarówno naczyń siwych, jak i tych wypalanych w atmosferze utleniającej, ponadto fragmenty den ze śladami odcinania struną, a także sporadyczne fragmenty późnośredniowiecznej ceramiki glazurowanej. Liczny materiał prehistoryczny i wczesnośredniowieczny potwierdza prowadzenie rozległych prac ziemnych i naruszenie starszych nawarstwień w trakcie budowy zamku.

Prawie we wszystkich wykopach prowadzonych wokół rotundy zarejestrowano charakterystyczną, białą warstwę gruzu. Również podczas badań G. Raschkego zwrócono uwagę na to, że warstwa ta zalega nad gliniastą, ciemną

ziemią zawierającą pochówki i że jest ona związana zapewne z okresem budowy kamiennego zamku. Odkrycie sześciu przypór wzmocniających mury kaplicy zrodziło jednak pewną wątpliwość. Pojawiło się pytanie o to, czy warstwy kamiennego gruzu nie należałoby łączyć raczej z gruntowną przebudową kaplicy, a co za tym idzie – kiedy taka przebudowa mogła być przeprowadzona. Badania G. Raschkego oraz renowacja rotundy po wojnie prawie całkowicie zniszczyły nawarstwienia przylegające do murów, tak więc sondże weryfikacyjne prowadzone w latach 2013–2017 nie dostarczyły – oprócz odkrycia samych przypór – żadnych rozstrzygających ustaleń. Pewną wskazówkę wnosi analiza sytuacji stratygraficznej zarejestrowanej w trakcie badań A. Kietlińskiej na wschód od rotundy. Również w tym miejscu bezpośrednio nad drewnianą drogą znajdowała się biała warstewka gruzu, a nieco wyżej – oddzielone niewielką warstwą gliniastą – późniejsze zwały destruktu kamiennego zdeponowanego już po zburzeniu zamku. Zważywszy na to, że od strony wschodniej nie odkryto ani jednej przypory, warstwę budowlaną leżącą bezpośrednio na nawierzchni drogi należy łączyć raczej z budową kamiennego zamku albo przebudową rotundy niezwiązaną z przyporami. Reasumując, z zachowaniem pewnej ostrożności można stwierdzić, że budowa kamiennego zamku mogła nastąpić w XIV wieku, najpewniej około połowy tego stulecia.

Il. 4.3.23 Płytką posadzkową z wizerunkiem herbu Piastów cieszyńskich (2. poł. xv wieku) (fot. K. Firla) ¶ Floor tile bearing the image of the Piast coat of arms (2nd half of the 15th century) (photo: K. Firla)

Materiał zabytkowy dostarczył niewiele przesłanek chronologicznych dotyczących późniejszych przemian samej rotundy. Jedyne zabytki, które można łączyć z przebudową kaplicy – co najmniej drugą, związaną z wyraźnym podniesieniem poziomu podłogi – to nieliczny materiał ceramiczny, podkowa oraz fragment wtórnie przepalanej cegły palcówki. Z opisów w dziennikach badań oraz dokumentacji fotograficznej wynika, że wykorzystana ziemia nie zawierała większej ilości gruzu, częściej występowały za to kości zwierzęce, grudki polepy i węgle drzewne. Także fragmenty ceramiki – wyłącznie prehistorycznej i wczesnośredniowiecznej – potwierdzają, że do zasypania użyto ziemi ze starszych warstw kulturowych. Jedyne żelazna podkowa (il. 4.3.5 ryc. 3) oraz fragment palcówki świadczą o tym, że przebudowa mogła się odbyć najwcześniej pod koniec XIII lub w XIV wieku. Nie jest wykluczone, że prace prowadzono równocześnie z budową kamiennego zamku.

Datowanie późniejszych renowacji i przekształceń pozostaje w sferze mniej lub bardziej prawdopodobnych hipotez. Niewielki zbiór ceramiki z badań prowadzonych

przez G. Raschkego we wnętrzu rotundy pochodzi „z wyrwy w murze” południowym. Na zewnątrz kaplicy w tym miejscu została dobudowana przypora 6, przy której w trakcie badań weryfikacyjnych zauważono przewiązanie z murem rotundy. Wśród mało charakterystycznych fragmentów znalazła się nóżka późnośredniowiecznego pucharka o stalowszarej, błyszczącej powierzchni (il. 4.3.22 ryc. 2), którego powstanie przypadałoby przypuszczalnie na wiek XV lub początek XVI. Do zasypania wyrwy w murze doszło więc najwcześniej pod koniec późnego średniowiecza. Ustalenie, czy akcja ta miała związek z budową przypór, jest trudne.

Z zaprawy murarskiej użytej do wzniesienia ceglanej nadbudowy kamiennej mensy ołtarzowej pochodzi fragment luksusowego, szklionego pucharu (il. 4.3.22 ryc. 1). Zapewne nieprzypadkowo został tam wmurowany cały pucharek.

Niewiele można powiedzieć o pierwotnym wystroju wnętrza kaplicy. W zalegającej do głębokości 0,6 m warstwie gruzu odnaleziono między innymi całą płytkę posadzkową (il. 4.3.23) oraz kilka fragmentów podobnych płytek z wizerunkiem herbu Piastów cieszyńskich. Motywem centralnym było godło herbowe księcia cieszyńskiego – ukoronowany Orzeł bez przepaski, wokół zaś biegł napis *Przemislaus dei gratia dux tesinensis*. Płytki te są łączone z okresem panowania Przemka II (ok. 1420–1477), przy czym zostały wykonane najwcześniej w latach 60. XV wieku¹¹⁹. Kolekcja tego typu ornamentowanej terakoty znajdowała się w zbiorach Muzeum Śląska Cieszyńskiego jeszcze przed rozpoczęciem badań przez G. Raschkego i już wtedy uważano, że płytki mogły zdobić posadzkę rotundy. W krótkim raporcie sporządzonym przez Wiktora Kargera odnaleźć można jednak informację, że cały zbiór pozyskano w trakcie prac budowlanych prowadzonych w północnej części wzgórza zamkowego¹²⁰. Pierwotnie więc płytki te zdobiły raczej jedno z reprezentacyjnych pomieszczeń zamkowych lub – czego nie można wykluczyć – prywatną kaplicę książęcą w innej części rezydencji, a do wnętrza kaplicy trafiły wraz z gruzem pochodzącym z rozbiórki gotyckiego zamku. Podobne wątpliwości dotyczą pochodzących z pierwszych dni badań G. Raschkego fragmentów szklanych gomółek czy kolorowych szkieł witrażowych, które niekoniecznie musiały być związane z pierwotnym wystrojem rotundy.

¹¹⁹ J. Gryc 2008.

¹²⁰ MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 6.

4.4. Cmentarzysko

Cmentarz był integralną częścią prawie każdej wczesnośredniowiecznej przestrzeni sakralnej, a relacja cmentarz–kościół była jednym z najważniejszych elementów, który ją kształtował. Badania archeologiczne prowadzone przy kaplicy na Górze Zamkowej w Cieszynie pozwoliły odkryć mniej więcej 23 pewne groby¹, a w wielu miejscach natrafiano na pojedyncze kości, co świadczy o tym, że liczba pochówków była większa. Od strony wschodniej i północno-wschodniej w trakcie badań Georga Raschkego odsłonięto dziesięć grobów (1/1941, a/1941–e/1941, g/1941–i/1941)², przynajmniej trzy odkryto od strony południowo-wschodniej podczas prac archeologicznych Aliny Kietlińskiej (K1, K2, K3)³, a jeden kompletny pochówek znajdujący się po stronie północnej przebadano w 2016 roku (1/2016). Przed wejściem do rotundy odkryto w 1942 roku co najmniej osiem grobów (1/1942–8/1942), a być może fragmenty kolejnego zarejestrowała także A. Kietlińska. Od strony północno-zachodniej na ślady po zniszczonym grobie *in situ* – w postaci reliktyw trumny i kości – natrafiono w wykopie 1/2013. Nie mamy pewnych znalezisk grobowych w wykopie 5C/2015 po północnej stronie kaplicy, gdzie odkryto jedynie luźne kości ludzkie, występujące głównie przy samych murach przypory oraz w warstwie destruktu kamiennego⁴. Na takie kości natrafiono również w wykopach

po stronie południowej (2/2013 i 6/2015), gdzie zalegały one w warstwie gruzu kamiennego związanego zapewne z budową lub przebudową kamiennego zamku (il. 4.4.1; 4.4.2).

Bardzo trudno określić obszar cmentarzyska. Od strony północnej, północno-wschodniej i wschodniej granice nekropoli mogła wyznaczać drewniana droga okalająca rotundę. W wykopie 5C/2015 przebiegała ona w odległości 3,5 m od murów kaplicy, w wykopie 7/2016 – około 4,5 m, a na wschód od apsydy – ponad 4 m. Funkcjonowanie drogi przypada dopiero na schyłek okresu wczesnego średniowiecza, a ostatecznie zaprzestano jej użytkowania prawdopodobnie wraz z budową kamiennego zamku, kiedy radykalnie zmieniono organizację przestrzenną dziedzina zamkowego. Choć istnienie drogi nie musiało być równoczesne z okresem użytkowania cmentarza – wręcz przeciwnie, wiele wskazuje na to, że powstała ona już po zaprzestaniu chowania tutaj zmarłych – to ewidentnie droga ta uwzględniała istniejącą wcześniej granicę wykorzystywanej nekropoli. Powstanie drogi poprzedzała zabudowa mieszkalna, której relikty odkryto w wykopie 7/2016, zaledwie kilkadziesiąt centymetrów od grobu 1/2016. Także z badań A. Kietlińskiej wynika, że drogę poprzedzała zabudowa mieszkalna, która prawie przylegała do cmentarza. Również od strony zachodniej (w trakcie badań prowadzonych w latach 50.) odsłonięto w odległości najwyższej 4 m warstwy intensywnie przemieszane ze szczątkami organicznymi, interpretowane jako osadnicze, które limitowały przestrzeń grzebalną. Jedynie od strony południowej, gdzie w odległości około 3–4 m znajdowały się mury kamiennego zamku, nie ma bliższych informacji na ten temat.

Dane dotyczące poszczególnych pochówków są bardzo niejednorodne – informacje są często przypadkowe, o różnym stopniu szczegółowości. Wielokrotnie są one na tyle niejednoznaczne i fragmentaryczne, że wręcz zaciera się granica między etapem ich pozyskiwania a interpretacją⁵. Są też w dużym stopniu nieprecyzyjne, a ich zbiór niewielki, co wyklucza wykorzystanie jakichkolwiek metod statystycznych.

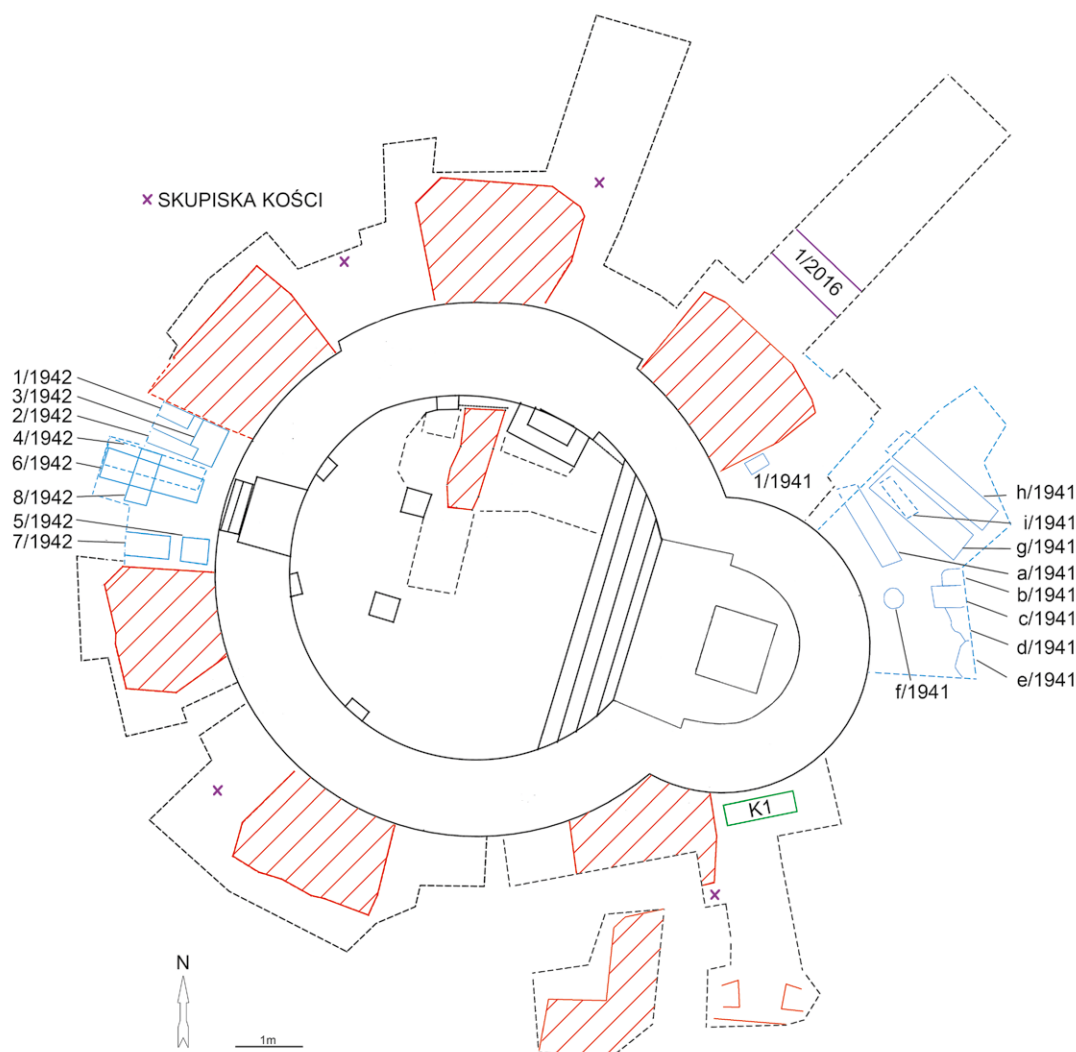
1 Nie obejmuje to pochówków wątpliwych czy domniemanych, które będą brane pod uwagę w poniższych rozważaniach o liczbie osób pochowanych w grobach.

2 Poniżej grobu 1/1941 natrafiono na przynajmniej dwa kolejne pochówki, których jednak nie można bliżej scharakteryzować, dlatego potraktowano je łącznie jako „co najmniej” jeden.

3 Dwa pochówki znane z dokumentacji fotograficznej i rysunkowej oznaczono umownie jako K1 i K2. W wypadku tego pierwszego można określić bliżej jego położenie – przy południowym murze apsydy, natomiast grób K2 można tylko ogólnie zlokalizować w południowo-wschodniej części cmentarzyska. Kolejny grób – umownie określony jako K3 i zawierający przynajmniej dwa pochówki – znany jest jedynie z opisu zamieszczonego w dzienniku badań i podobnie jak grób K2 zlokalizowany w południowo-wschodniej części cmentarzyska.

4 Teren przylegający bezpośrednio do murów był badany do poziomu odsadzki fundamentowej rotundy prawdopodobnie w latach 50. XX w., jednak nie wiadomo, czy natrafiono tam na ślady pochówków.

5 Wszelkie dostępne informacje zebrano w tabeli na s. 192–193.

Il. 4.4.1 Plan pochówków i skupisk kości zlokalizowanych w otoczeniu rotundy. Kolor niebieski – groby odsłonięte w latach 1941–1942, kolor zielony – groby odkryte w trakcie badań PMA Warszawa, kolor fioletowy – groby odsłonięte w trakcie wykopalsk w 2013 i 2016 roku

(oprac. K. Firla) ¶ Location plan of burials and concentrations of bones in the area around the rotunda. In blue – the graves uncovered in 1941 and 1942; green – the graves excavated by the State Archaeological Museum in Warsaw; purple – the graves excavated in 2013 and 2016 (by K. Firla)

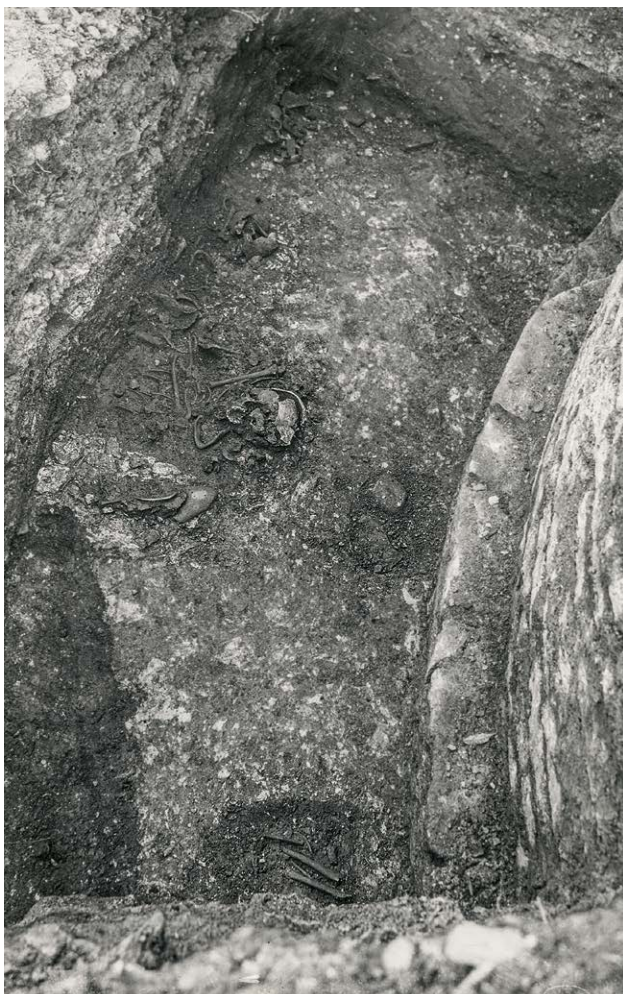
Budowa grobów, konstrukcje drewniane/trumny, wykorzystanie kamieni

Informacje o grobach odnotowywano najczęściej dopiero z chwilą natrafienia na pozostałości drewnianej obudowy lub na same kości. Jedyną wzmianką o zarysach jam grobowych była uwaga o „ich braku” na poziomie młodszej warstwy budowlanej (j.s. R11b), co miało świadczyć o tym, że kres funkcjonowania cmentarza przy kaplicy przyniosła budowa lub przebudowa kamiennego zamku⁶. Metodami w pełni nowoczesnymi przebadano pochówek odkryty w 2016 roku (grób 1/2016), przy czym również w tym wy-

padku został on uchwycony dopiero na poziomie pojawienia się nikłych śladów obudowy drewnianej/trumny, tuż nad samym szkieletem. Szerokość jamy wynosiła około 0,5 m, długość przekraczała 2,35 m. Można jedynie przypuszczać, że również podczas starszych badań brak wzmianek o zarysach jam grobowych nie był li tylko wynikiem nieuwagi badaczy, ale oddawał stan faktyczny. Niewiele można powiedzieć o kształcie czy wielkości jam grobowych na podstawie wyłącznie zdjęć, wykonywanych najczęściej na poziomie dokumentacji szkieletów. Jedynie w wypadku grobu oznaczonego umownie jako K3 mamy informację, że miał 0,55 m szerokości i 2,15 m długości⁷. Odnośnie do

⁶ MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 32.

⁷ „Dziennik K. Dąbrowskiego”, zapis z dnia 8 września 1950 r.

Il. 4.4.2 Groby a/1941–e/1941 oraz zarys jamy grobowej g/1941 po wschodniej stronie kaplicy, wykop 3+4, badania G. Raschkego, 1941 (fot. A. Müller) ¶ Graves a/1941–e/1941 and the outline of the burial pit g/1941 located to the east of the chapel, trench 3+4, G. Raschke's research, 1941 (photo: A. Müller)

grobów g/1941 i h/1941 dysponujemy zdjęciami, na których widoczne są zarys jamy grobowej oraz ślady po pionowych elementach drewnianych, co świadczy o tym, że jama była nieco większa niż drewniana konstrukcja, w której umieszczono pochówek.

Podobnie nierozstrzygnięta musi pozostać kwestia głębokości zalegania pochówków, zwłaszcza od strony zachodniej, przed wejściem do rotundy, gdzie występują one warstwowo. Dane dotyczące głębokości zalegania poszczególnych grobów pojawiają się w dziennikach badań w kilku miejscach, nie zawsze są jednak spójne. Najczęściej podawany jest pomiar od powierzchni współczesnego terenu, co znacznie utrudnia określenie głębokości od poziomu odsadzki fundamentowej czy dolnej granicy młodszej

warstwy budowlanej, która mogła odpowiadać poziomowi gruntu w okresie funkcjonowania cmentarza. Zakładając, że odsadzka fundamentowa znajdowała się od strony zachodniej na głębokości 2,1 m, groby występowały poniżej cokołu od około 0,13 m (b/1941) do 0,28 m (a/1941, c/1941, d/1941, e/1941, g/1941)⁸. Dolna granica warstwy budowlanej (j.s. R11b) miała od strony wschodniej bardzo nieregularny przebieg, głębokość grobów mogła się zatem wahać od 0,4 do 0,75 m (il. 4.4.3). Grób 1/1941, odkryty w wykopie 2/1941, znajdował się prawdopodobnie około 0,2 m poniżej cokołu⁹. W odróżnieniu od pochówków przy apsydzie, które w zasa-

Il. 4.4.3 Sekwencja nawarstwień nad grobami g/1941 i h/1941 z dobrze widoczną młodszą warstwą budowlaną, wykop 3+4, profil południowy (fot. A. Müller) ¶ Sequence of the layers above graves g/1941 and h/1941 with the well-visible younger building layer, trench 3+4, southern profile (photo: A. Müller)

dzie były układane obok siebie, od strony zachodniej mamy do czynienia z klasycznym układem warstwowym, co znacznie utrudnia określenie głębokości poszczególnych grobów. Najpłycej zagłębione były groby 4/1942 i 5/1942, zareje-

⁸ MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 42–44.

⁹ Dane te mogą być nieprecyzyjne. W dzienniku badań zanotowano, że pochówek miał zalegać na głębokości 2,2 m od powierzchni terenu i około 0,2 m poniżej poziomu odsadzki (MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 27–29). Poniżej odnaleziono następane kości, chodziło więc prawdopodobnie o przynajmniej dwa pochówki. Nie jest też wykluczone, że do starszego grobu włożono jeszcze jedno ciało lub przy wkopywaniu kolejnego pochówku natknięto się na wieko trumny istniejącego grobu, dno pierwotnej jamy grobowej mogło się więc znajdować co najmniej 0,2–0,3 m niżej.

Il. 4.4.4 Groby g/1941 i h/1941 z zachowanymi relikami trumny, widok od strony wschodniej (fot. A. Müller) ¶ Graves g/1941 and h/1941 with preserved relics of the coffin, view from the E (photo: A. Müller)

Il. 4.4.6 Układ szkieletu w grobie h/1941 oraz wyeksplorowany grób i/1941, widok od strony południowej (fot. A. Müller) ¶ Position of the skeleton in grave h/1941 and explored grave i/1941, view from the S (photo: A. Müller)

Il. 4.4.5 Wieko trumny grobu h/1941 z dużym kamieniem otoczakowym i układ szkieletu w grobie g/1941, widok od strony kaplicy (fot. A. Müller) ¶ Lid of the coffin from grave h/1941 with a large pebble and the position of the skeleton in grave g/1941, view from the chapel (photo: A. Müller)

strowane na głębokości 2,35 m od poziomu pierwotnego; najgłębiej zalegał grób 8/1942, odsłonięty 2,8 m poniżej pierwotnego poziomu. Jeśli założymy, że poziom odsadzki był na podobnej głębokości jak po wschodniej stronie kaplicy, groby znajdowałyby się wówczas na głębokości od 0,18 do 0,7 m poniżej cokołu. W wypadku zniszczonego grobu

in situ, odkrytego w wykopie 1/2013, dno trumny spoczywało około 0,65–0,70 m poniżej cokołu. Jedyny przebadany współcześnie grób 1/2016 – oddalony jednak 4 m od murów rotundy – znajdował się na głębokości około 0,4 m poniżej poziomu odsadzki. Spąg warstwy budowlanej, która wyznacza kres drewnianej fazy zabudowy grodu i domniemany poziom gruntu w okresie funkcjonowania cmentarza, znajdował się jedynie około 0,3–0,4 m powyżej. Taka niewielka miąższość jamy grobowej skłania do zastanowienia, na ile w trakcie prac budowlanych zagłębiono się w warstwy wierzchnie, wydaje się jednak mało prawdopodobne, aby usunięto więcej niż 0,2 m starszych nawarstwień.

Odrębnym zagadnieniem jest wykorzystanie trumien lub użycie drewna do obudowy jam grobowych. Pod względem zachowania elementów drewnianych sytuacja cmentarzyska przy rotundzie jest wyjątkowo dobra. Prawie w każdym grobie wzmiankowane są elementy drewniane w postaci lepiej lub gorzej zachowanych pozostałości¹⁰. Najczęściej nie mamy możliwości określenia, czy były to konstrukcje przenośne (trumny, mary), czy stacjonarne (obudowa jamy grobowej). Choć nigdzie nie stwierdzono występowania gwoździ czy fragmentów żelaznych okuć, to uważamy, że w większości grobów cieszyńskich

¹⁰ Jedynie w grobie 1/1941, na który natrafiono podczas nieobecności osoby prowadzącej badania, ślady po trumnie nie zostały odnotowane.

Il. 4.4.7 Groby 1/1942–3/1942 po zachodniej stronie rotundy, z widocznymi relikwiami pionowych elementów drewnianej obudowy (fot. A. Müller)
 ¶ Graves 1/1942–3/1942 located to the west of the rotunda with visible remains of the vertical elements of the wooden lining (photo: A. Müller)

wykorzystano konstrukcje przenośne, czyli różnego rodzaju drewniane skrzynie. Prawdopodobnie do najlepiej zachowanych należała trumna z grobu h/1941, zlokalizowanego blisko muru apsydy od strony północno-wschodniej. Jej wieko o grubości 2–3 cm wykonane było „z drewna sosnowego”, zaś wzdłuż krawędzi miało być ozdobione „profilowaną listwą z drewna bukowego” (il. 4.4.4; 4.4.5). Dobrze zachowane było również dno trumny (widoczne na zdjęciach z badań). Po jego usunięciu na całym obwodzie był wyraźnie czytelny ślad po pionowych ściankach konstrukcji¹¹. Także odnośnie do grobu g/1941, przylegającego do poprzedniego pochówku od zachodu, wzmiankowano o zachowanym wieku trumny, które miało być dużo cieńsze niż dno. Po usunięciu szkieletu oraz dna trumny ślady po pionowych ściankach miały być widoczne jeszcze 10 cm poniżej dna. W „drewnie” odnaleziono jeden gwóźdź i jeden przedmiot żelazny podobny do haka¹² (il. 4.4.6). Przy innych grobach wspomniane są najczęściej pozostałości po pionowych ściankach, w postaci prostokątnej ramy z ostrymi narożnikami ograniczającej syplikę wypełnisko, ściśle przylegających do szkieletu (co poświadcza zachowana dokumentacja fotograficzna) (il. 4.4.7). Brak informacji o fragmentach dna konstrukcji nie rozstrzyga definitywnie, że go nie było¹³.

¹¹ MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 49.

¹² Ibidem, sygn. 47.

¹³ Szerzej zob. M. Mazuch, M. Hładik, R. Skopal 2017, s. 59–61, 291.

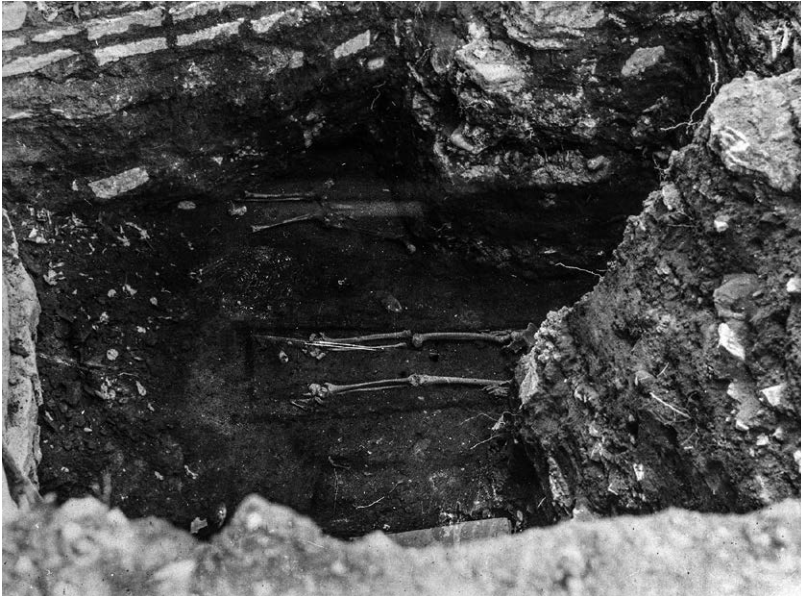
Il. 4.4.8 Grób 6/1942 ze śladami wydłużonych ścianek bocznych trumny lub mar tworzących uchwyty (fot. A. Müller) ¶ Grave 6/1942 with traces of the elongated side parts of the wooden coffin or bier with handles (photo: A. Müller)

Podobnie jest z nakryciem. Brak jego pozostałości wobec odnalezienia śladów pionowych ścianek ze wszystkich czterech stron skłania raczej do przypuszczenia, że drewniane wieko było użyte¹⁴. Pod tym względem wyróżnia się grób 6/1942 usytuowany na wprost głównego wejścia do kaplicy (il. 4.4.8; 4.4.9). Tutaj także natrafiono na prostokątny ślad po pionowych ściankach, przy czym dłuższe boki były wyraźnie wydłużone i wystawały o mniej więcej 10 cm, tworząc swoiste uchwyty. Podobnie jak przy grobie g/1941, po usunięciu szkieletu ślady po dłuższych bokach konstrukcji można było zarejestrować jeszcze 10 cm niżej¹⁵. W tym wypadku konstrukcja do przenoszenia trumny miała zapewne postać dwóch desek umieszczonych wzdłuż dłuższych ścian trumny. Także w tym grobie podczas wydobywania szkieletu znaleziono żelazny gwóźdź.

Bezpośrednio nad grobem 6/1942 znajdował się w identycznej pozycji grób 4/1942. Tutaj również wzmiankowane są pozostałości po trumnie, jednak układ ciała i zarys grobu jest inny. Przy nogach i głowie zmarłego obserwujemy ewidentne zwężenie, a w okolicach barku – lekkie rozszerzenie. Wąski zarys jamy oraz wyraźnie ściśnięte barki zmarłego wskazują na to, że przed złożeniem do grobu ciało mogło zostać ciasno owinięte tkaniną. Zwyczaj owijania zmarłego tkaniną lub skórą, znany zarówno z analogii

¹⁴ Ibidem, s. 61–64.

¹⁵ MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 82.

Il. 4.4.9 Grób 6/1942, na drugim planie przy murze 2 grób 7/1942, widok od strony północnej (fot. A. Müller) ¶ Grave 6/1942, in the background grave 7/1942 located at the wall no. 2, view from the N (photo: A. Müller)

Il. 4.4.10 Grób 4/1942 (w środku) oraz słabo widoczny grób 5/1942 (przy murze 2), zdjęcie zrobiono z wejścia głównego do kaplicy (fot. A. Müller) ¶ Grave 4/1942 (in the middle) and barely visible grave 5/1942 near the wall no. 2, photograph taken from the main entrance to the chapel (photo: A. Müller)

etnograficznych, jak i źródeł ikonograficznych oraz historycznych¹⁶, w materiale archeologicznym jest niezwykle trudno uchwytne. Pośrednio mogą na niego wskazywać wąskie wymiary jamy oraz ściągnięte barki zmarłego, przy czym części stawowe mogą być wzniesione ku górze, aż do wysokości dolnej szczęki¹⁷. Chociaż nie można wykluczyć wąskich rozmiarów samej konstrukcji drewnianej, to w tym wypadku dodatkowym argumentem za owinięciem ciała tkaniną może być położenie dolnych kończyn oraz wyraźne zwężenie przy stopach i głowie (il. 4.4.10; 4.4.11).

Jedyny grób przebadany współcześnie, czyli 1/2016, nie dostarczył pod tym względem rozstrzygających danych. Zarys drewnianej obwódki wzdłuż jego boków odnotowano maksymalnie 0,2 m nad dnem grobu (il. 4.4.12). Drewniana deska na dnie zachowana była jedynie fragmentarycznie (przede wszystkim we wschodniej części jamy) i leżała bezpośrednio na zbitej warstwie intensywnie przemieszanej z okrzeskami wapiennymi¹⁸ (il. 4.4.13; 4.4.14). Krótsze boki grobu znalazły się już poza granicami wykopu. Dodatkowym argumentem za tym, że były to konstrukcje drewniane zamknięte ze wszystkich stron, może być stan zachowania poszczególnych szkieletów. Na kartach dziennika badań pojawiają się liczne uwagi, że kości w trumnie są mocno przemieszane i sprawiają wrażenie, „jakby trumna została przyniesiona z innego miejsca”, kości bowiem są zsypane w jedno miejsce. Stan ten potwierdza dokumentacja fotograficzna – na zdjęciach widać wyraźnie zaburzenia w układzie szkieletów. Również w grobie 1/2016 układ kości był zaburzony, choć znajdowały się one w pozycji zbliżonej do porządku anatomicznego. Na kwestię przesunięcia szczątków kostnych w pustej przestrzeni obudowy drewnianej wielokrotnie zwracano uwagę w literaturze¹⁹. Wobec długo zachowujących się elementów drewnianych, tak jak w wypadku pochówków cieszyńskich, puste przestrzenie we wnętrzu mogły istnieć przez bardzo długi czas, umożliwiając ingerencję różnym małym zwierzętom.

Reasumując, prawie we wszystkich 23 grobach potwierdzono wykorzystanie konstrukcji drewnianych. Wiele przemawia za tym, że mogły to być konstrukcje niestacjonarne,

16 Bandażowanie oraz zawijanie w całun zwłok biskupów i kapłanów zostało opisane w *Liber ordinum* z VI–VII w., a owinięte w płótno i „zabandażowane” ciało zmarłego przedstawiają też miniatury z trzynastowiecznego *Pontyfikału gnieźnieńskiego* (E. Dąbrowska, 1997 s. 13).

17 M. Morawski, E. Zaitz 1977, s. 144; M. Hanuliak 2004, s. 96–98.

18 Jeśli wziąć pod uwagę użycie obstawy drewnianej/szalunku jamy grobowej, to wykorzystanie poziomej deski na jego dnie w celu wzmocnienia lub utwardzenia wydaje się całkowicie zbędne.

19 A. Kufel-Dzierżowska 1975, s. 375–376; ostatnio M. Mazuch, M. Hładik, R. Skopal 2017, s. 104–111.

w formie bliżej nieokreślonych skrzyń drewnianych czy stricte trumien zbudowanych bez użycia gwoździ. Aczkolwiek w dwóch wypadkach odnaleziono w grobie pojedyncze żelazne gwoździe²⁰, miały one jednak prawdopodobnie znaczenie symboliczne²¹.

W grobach lub w bezpośrednim ich otoczeniu znaleziono różnego rodzaju kamienie, najczęściej jednak trudno stwierdzić, czy zostały one umieszczone celowo. Bezspornie intencjonalne wykorzystanie kamienia dotyczy grobu 8/1942, zorientowanego nietypowo w kierunku SW-NE, z głową zmarłego skierowaną na południe. Grób ten należy zapewne do najstarszych pochówków na cmentarzystku, a bezpośrednio nad nim znajdowały się dwa kolejne pochówki o odmiennej orientacji (4/1942 i 6/1942). Wzdłuż jego boków odnotowano ślady po drewnianej konstrukcji, a przykrycie drewnianą pokrywą wydaje się również bardzo prawdopodobne²². Wyeksplorowano jedynie górną połowę szkieletu. Według dziennika badań w usta zmarłego („między górną a dolną szczęką”) włożono fragment ceramiki. Pod głową, jako wezgłowie czy „poduszkę”, umieszczono duży kamień otoczakowy (il. 4.4.15; 4.4.16). Użycie kamienia pozwalało zapewne utrzymać głowę w pozycji lekko uniesionej i wyprostowanej, z twarzą skierowaną ku górze. Zwyczaj wkładania pod głowę zmarłego kamieni (zwykle płaskich) pojawił się w Europie Środkowej pod koniec IX wieku, przede wszystkim na cmentarzyskach związanych z centralnymi ośrodkami władzy i funkcjonującymi w nich elitami, które jako pierwsze przyjmowały nową wiarę. Na wielkomorawskim grodzisku Břeclav – Pohansko, na cmentarzystku przy kościele numer 1, groby, w których zmarłym podłożono kamień pod głowę, stanowią około 7% całkowitej liczby pochówków, a na nieco młodszym cmentarzystku przy kościele numer 11 – około 9%, przy czym przyjmuje się, że jako podkładki pod głowę używano

²⁰ Wzmiankowanych w grobie g/1941 znalezisk, czyli gwoździ i przedmiotu przypominającego hak, nie udało się zidentyfikować w zachowanym materiale archeologicznym. Trudno zatem zweryfikować, czy były to elementy mechanizmu zabezpieczającego otwarcie trumny. Nie wiadomo także, jakich rozmiarów były wspomniane przedmioty. Taka informacja mogłaby definitywnie wykluczyć ich praktyczne zastosowanie w konstrukcji ramy drewnianej.

²¹ Pojedyncze znaleziska gwoździ w grobach znane są także z innych cmentarzystk, przy czym ich występowanie jest często tłumaczone względami symbolicznymi lub magicznymi. Nie wykluczano także możliwości przybijania odzieży zmarłego do ziemi, co miało „zatrzymać” go w grobie (P. Pawlak 1999, s. 121; A. Szyber 2015, s. 314).

²² Przy eksploracji grobu 6/1942 tuż pod jego dnem odnotowano „wypustki”. Sygnalizowały one istnienie pierwotnie pustej przestrzeni, powstałej po zbutwiałym drewnie pokryw (MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 83).

Il. 4.4.11 Grób 4/1942, na drugim planie groby 1/1942 i 3/1942, widok od strony południowej (fot. A. Müller) ¶ Grave 4/1942, in the background graves 1/1942 and 3/1942, view from the s (photo: A. Müller)

Il. 4.4.12 Strop grobu 1/2016, zarys drewnianej obudowy (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Ceiling of grave 1/2016, outline of the wooden lining (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.4.13 Grób 1/2016, widok od strony rotundy (fot. Z. Jagosz-Zarzycka)
 Grave 1/2016, view from the rotunda (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 4.4.14 Grób 1/2016, widok w kierunku krawędzi muru 3 i rotundy (fot. Z. Jagosz-Zarzycka)
 Grave 1/2016, view towards the edge of the wall no. 3 and the rotunda (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

również materiałów organicznych w postaci wiązki siana czy słomy²³. Występowanie wezłowania w formie „poduszki” czy wiązki siana umieszczonej pod górną częścią ciała zmarłego brane jest pod uwagę również w wypadku większości grobów na starszym cmentarzu w Bodzi, gdzie grzebano przedstawicieli elit (choć tutaj analogie i zbieżności w ułożeniu włók poszukiwane są raczej na obszarach kaganatu chazarskiego, Rusi i Skandynawii w x w.)²⁴. Zapewne z podobną intencją utrzymania głowy zmarłego z twarzą skierowaną ku górze mamy do czynienia w wypadku sarkofagów kamiennych z wyodrębnioną wnęką na głowę, które spotykane są często w x i xi stuleciu w grobach dostojników kościelnych i świeckich, szczególnie na terenie środkowych Niemiec²⁵. Umieszczony pod głową kamień występuje także w pochówkach osób o wysokim statusie społecznym na grodzie praskim (Hradczany), na przykład w grobie książęcym w kościele Najświętszej Marii Panny²⁶.

Podczas eksploracji w grobie 6/1942 odnotowano, że pod prawą ręką zmarłego znajdował się „kamień wielkości dłoni z błyszczącymi wyrostkami”²⁷. Na zdjęciach kamień ten nie jest widoczny, ale należałoby wziąć pod uwagę jego celowe włożenie go grobu. Wszystkie inne wypadki występowania kamieni w grobach znamy jedynie ze zdjęć i należy je traktować z dużą ostrożnością. Po stronie wschodniej zwraca uwagę średniej wielkości kamień otoczakowy na wieku trumny grobu h/1941, a po stronie zachodniej – dwa mniejsze kamienie, które mogły mieć związek z grobem 4/1942.

²³ J. Macháček, P. Dresler, R. Přichystalová, V. Sládek 2016, s. 50–52.

²⁴ M. Kara 2017, s. 354.

²⁵ W Polsce do tego typu sarkofagów zalicza się grobowce biskupa Maura na Wawelu czy opata z grobu 15 z Tyńca (H. Zoll-Adami-kowa 1971, s. 37–38).

²⁶ Dwa kamienie umieszczone pod głową odnaleziono w grobie książęcym (I11062) w kościele NMP na praskim grodzie; jest on uznawany za pochówek zmarłego w 915 r. Spitygniewa I (J. Frolík 2017, s. 182). Kamień pod głową wymieniono w opisie pochówku K1 w praskiej rotundzie św. Wita, który uznawany jest za grób Bolesława I (zm. 972) lub Bolesława II (zm. 999), aczkolwiek dokumentacja rysunkowa tego nie potwierdza (M. Bravermanová, M. Dobisíková, J. Frolík, S. Kaupová, P. Stránská, I. Světlík, D. Vaněk, P. Velemínský, J. Votrubová 2018, s. 265). Taki kamień odnotowano także na cmentarzysku przy kościele św. Piotra w Žatcu (Žatec – Náměstí Jana Žižky, grób 33/06/01; B. Marethová 2009, s. 49).

²⁷ O rodzaju tego kamienia można jedynie spekulować. „Stein mit glitzerndem Einschlüssen” mógł być dowolną skałą z wyraźnie widocznymi ziarnami (MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 8).

Orientacja pochówków, układ ciała, liczba pochówków w grobie, analiza antropologiczna

Informacje o orientacji pochówków mają charakter dość ogólny, ponieważ w większości wypadków ich położenie określamy głównie na podstawie zdjęć, a orientację – za pomocą osi budowli, która zorientowana została z drobnym odchyleniem w kierunku E–W. Jedyny przebadany współcześnie grób (1/2016) zorientowany był w kierunku WNW–EES, z głową zmarłego skierowaną na zachód. Zbliżoną orientację miały od strony wschodniej i południowo-wschodniej pochówki b/1941, c/1941, d/1941, e/1941 oraz prawdopodobnie k2 i k3, zarejestrowane w trakcie badań A. Kietlińskiej (il. 4.4.17). Od strony zachodniej orientację mniej więcej zgodną z osią kaplicy miały pochówki 1/1942, 2/1942 (il. 4.4.18) oraz 4/1942–7/1942, przy czym wszyscy zmarli skierowani byli głowami ku zachodowi. W wypadku grobów 1/1941, a/1941 oraz g/1941–i/1941 (il. 4.4.19) ich orientacja była wymuszona krzywizną muru apsydy i nawy głównej, a głowy zmarłych skierowano na północny zachód. Podobne położenie grobu odnotowano przy pochówku k1 (il. 4.4.20), który przylegał do południowego muru apsydy, przy czym głowa osoby pogrzebanej skierowana była na południowy zachód. Od strony zachodniej podobną tendencję ma orientacja pochówku zarejestrowanego w profilu południowo-zachodnim wykopu 1/2013, usytuowanego równoległe do muru kaplicy. Zapewne inaczej należałoby interpretować dwa pochówki znajdujące się od strony zachodniej, bezpośrednio przed wejściem głównym, czyli groby 3/1942 oraz 8/1942. Także w tym wypadku zostały one umieszczone równoległe do muru wzdłuż osi N–S, z głowami zmarłych skierowanymi na południe. Wydaje się, że głównym zamiarem było zlokalizowanie tych pochówków przed wejściem do kaplicy, aby każdy, kto do niej wchodził, musiał stąpać po grobie pokutnika. Wyjątkowy przywilej pogrzebania przed wejściem głównym do rotundy potwierdzają dwa kolejne groby, czyli 4/1942 i 6/1942, umieszczone na osi E–W bezpośrednio jeden nad drugim²⁸.

W niewielu sytuacjach możemy powiedzieć coś więcej o układzie ciała, ponieważ w większości wypadków został on w dużym stopniu zaburzony w wyniku bioturbacji. We wszystkich pochówkach zmarły znajdował się w pozycji wyprostowanej na plecach, prawdopodobnie z rękami ułożonymi wzdłuż ciała. W grobie 4/1942 zwraca uwagę lekko

Il. 4.4.15 Grób 8/1942 z kamieniem otoczakowym pod głową, zdjęcie od strony kaplicy (fot. A. Müller) ¶ Grave 8/1942 with a pebble under the head, view from the chapel (photo: A. Müller)

Il. 4.4.16 Grób 8/1942, zdjęcie od strony zachodniej (fot. A. Müller) ¶ Grave 8/1942, view from the w (photo: A. Müller)

zgięta prawa ręka, jednak mogło to być spowodowane owinięciem ciała w płótno.

Pełnej analizie antropologicznej poddano jedynie pochówek 1/2016 (wykonała ją dr hab. Anita Szczepanek²⁹). W związku z burzliwymi losami materiałów pochodzących z badań G. Raschkego i A. Kietlińskiej przeprowa-

²⁸ To, że niżej umieszczone groby (8/1942 i 6/1942) nie zostały zniszczone przez wkopanie kolejnego pochówku, może dodatkowo poświadczać, że w obu wypadkach użyto drewnianej pokrywy zabezpieczającej pochówek od góry.

²⁹ A. Szczepanek 2020.

Il. 4.4.17 Grób k2, badania A. Kietlińskiej ☞ Grave k2, A. Kietlińska's research work.

Il. 4.4.18 Grób 8/1942 o osi N-S, na drugim planie pochówki 1/1942 i 2/1942 o orientacji zgodnej z osią kaplicy (fot. A. Müller) ☞ Grave 8/1942 along the N-S axis; in the background, graves 1/1942 and 2/1942 along the W-E axis (photo: A. Müller)

dzenie analizy antropologicznej pozostałych pochówków było możliwe jedynie przez potraktowanie całego materiału kostnego zbiorczo, co oczywiście znacznie ograniczyło wartość poznawczą³⁰. Jak wynika z przeprowadzonej ana-

³⁰ Analizę antropologiczną wykonała Joanna Żaba w ramach pracy magisterskiej przygotowanej pod kierunkiem dr hab. Anity

lizy, w grobie 1/2016 zidentyfikowano pozostałości dwóch szkieletów. Prawie kompletny szkielet należał prawdopodobnie do kobiety w wieku *Adultus* (20–30 lat, wysokość przeżyciowa ok. 156 cm); pozostałe kości³¹ należały do osoby dorosłej, której płci nie udało się określić (wysokość przeżyciowa ok. 150 cm). W grobie znajdowały się także kości zwierzęce. To, że pochówek umieszczono zapewne w zamkniętej trumnie, brak śladów po innym zniszczonym grobie w najbliższej okolicy oraz nieodnotowanie w warstwie powyżej grobu luźnych kości ludzkich wskazuje, iż stosunkowo liczne kości innej osoby nie znalazły się tutaj przypadkowo³². Z grobem podwójnym należy się liczyć przy pochówku k3. Dziennik badań podaje, że znajdowały się tutaj „dwie czaszki i mnóstwo piszczeli”³³. Niestety w tym wypadku nie jesteśmy w stanie określić, czy osoby te pochowano razem, czy kolejny pochówek został włożony do grobu po pewnym czasie. Biorąc pod uwagę, że grób miał jedynie 0,55 m szerokości, bardziej prawdopodobna wydaje się ta druga możliwość³⁴. W wypadku grobów, do których dokładano później kolejne ciało, pozostałości wcześniejszego pochówku bywają przesunięte w jedną stronę, przy czym starszy szkielet może być niekompletny. W związku z tym, że pochówki po wschodniej stronie kaplicy nie zostały wyeksplorowane w całości, nie można wykluczyć, że kumulacja kości – według dziennika dziecięcych – w przebadanej części trumny nie była wynikiem bioturbacji, lecz mamy tu do czynienia z pochówkiem podwójnym,

Szczepanek na Wydziale Biologii i Nauk o Ziemi Uniwersytetu Jagiellońskiego. Autorce dziękujemy za udostępnienie tej pracy. Wyniki analizy zostały opublikowane na łamach „Cieszyńskich Studiów Muzealnych” (J. Żaba 2009; J. Żaba 2010).

- ³¹ Fragmenty kończyn górnych i dolnych oraz kręgi lędźwiowe (A. Szczepanek 2020).
- ³² Kwestii występowania w grobach pojedynczych kości innych osób warto przyjrzeć się bliżej. Pod tym względem ciekawy jest przykład grobów z cmentarzyska w Pruśńankach, gdzie kości innych osób odnaleziono w grobach, przy których nie zarejestrowano żadnych innych zniszczonych pochówków (M. Mazuch, M. Hładik, R. Skopal 2017, s. 111–112).
- ³³ „Dziennik K. Dąbrowskiego”, zapis z dnia 8 września 1950 r.
- ³⁴ Występowanie grobów podwójnych było szeroko omawiane w literaturze przedmiotu (np. A. Wrześcińska, J. Wrześciński 2001; M. Hanuliak 2004, s. 115–118; A. Drozd, A. Janowski, D. Poliński 2010; L. Gardeła, K. Kajkowski 2014; M. Mazuch, M. Hładik, R. Skopal 2017, s. 120–130). Często zwraca się również uwagę, że w wypadku osób chowanych równocześnie jama grobowa była kopana „na miarę”, a więc odpowiednio szersza, co nie wyklucza oczywiście pochówków równoczesnych w wąskich trumnach, dokonywanych w sytuacjach wyjątkowych, wymagających szybkiego pogrzebania zmarłych (np. śmierci w wyniku choroby czy nagłych zdarzeń).

Il. 4.4.19 Groby g/1941 i h/1941 o osi NW-SE, zgodnie z przebiegiem muru apsydy ¶ Graves g/1941 and h/1941 along the NW-SE axis in accordance with the course of the wall of the apse

a pozostałości jednego ze szkieletów zostały przesunięte³⁵. W wypadku grobów podwójnych uważa się najczęściej, że chodzi o osoby spokrewnione lub skoliigacone (rodzice i dzieci, mąż i żona)³⁶, przy czym ciekawe wydaje się spostrzeżenie, że we wspólnych pochówkach kobiet i mężczyzn częściej do starszego grobu mężczyzny dołączano zmarłą kobietę³⁷. Zważywszy, że groby były otwierane ponownie, nasuwa się pytanie o to, w jaki sposób oznaczono je na powierzchni. Lakoniczna wzmianka w dziennikach A. Kietlińskiej o „płytcie z piaskowca” podsuwa atrakcyjną interpretację, że mogło chodzić o płytę kamienną, którą przykryto grób³⁸ (choć w tym wypadku mogła też ona po-

35 Taką hipotezę mógłby potwierdzać szkic z badań A. Kietlińskiej, na którym widnieje szkielet bez głowy, będący być może jednym z owych niewyeksplorowanych pochówków.

36 A. Wrzesińska, J. Wrzesiński 2001.

37 J. Wrzesiński 2009.

38 Nakrywanie grobów kamiennymi płytami znane jest ze stanowiska Pustiměř, z cmentarzyska odkrytego przy tamtejszej rotundzie (Č. Staňa 1980).

Il. 4.4.20 Grób k1 po południowej stronie apsydy, badania A. Kietlińskiej ¶ Grave k1 to the south of the apse, A. Kietlińska's research

chodzić z destrukcji dekoracji kamiennej zamku). Wobec większej liczby osób pochowanych w grobach k3 i 1/2016 zastanawiające są wyniki analizy całości materiału kostnego z badań G. Raschkego i A. Kietlińskiej. Wykazała ona, że seria szkieletowa z Góry Zamkowej w Cieszynie reprezentowana jest co najmniej przez 35 osób, wśród których osiem to pochówki dzieci w kategorii wiekowej *Infans I*³⁹ i *Infans II*⁴⁰. Biorąc pod uwagę nawet to, że pojedyncze kości ludzkie odnajdywano też w warstwie budowlanej zamku, liczba osób zidentyfikowanych antropologicznie znacznie przekracza liczbę grobów.

Podsumowując krótko wyniki analiz anatomiczno-morfologicznych wczesnośredniowiecznych pochówków szkieletowych na Górze Zamkowej w Cieszynie, należy stwierdzić, że seria szkieletowa z badań G. Raschkego i A. Kietlińskiej reprezentowana jest przez co najmniej 35 osób, przy czym dzieci stanowią 22,85%, a dorośli – 77,15%.

39 W tym trzy zgony okołoporodowe.

40 J. Žaba 2009; J. Žaba 2010.

Numer grobu	Lokalizacja	Głębokość	Orientacja / z głową na	Grób zniszczony przez grób / pod grobem	Grób zniszczony przez / pod grobem	Zniszczony przez mur przypory nr	Jama grobowa przecina warstwę okrzesków – j.s. R13a, R13b
1/1941	W 2 /1941	2,06–2,26 m	NNW–SSE / ?	2/1941	x	przypory 2	x
2/1941	W 2 /1941	poniżej 2,26 m	?	x	1/1941	?	?
a/1942	W 3 + 4 /1942	2,38 m	NNW–SSE / ?	?	?	x	przecina R13b
b/1942	W 3 + 4 /1942	2,23 m	E–W / W (?)	x	h/1942; c/1942	x	dno powyżej R13b
c/1942	W 3 + 4 /1942	2,28–2,38	E–W / W	b/1942	x	x	przecina R13b
d/1942	W 3 + 4 /1942	2,38 m	E–W / W (?)	?	c/1941	x	nad R13b
e/1942	W 3 + 4 /1942	2,38 m	E–W / W (?)	?	c/1941	x	nad R13b
g/1942	W 3 + 4 /1942	2,38 m	NW–SE / SW	x	i/1941	x	przecina R13b
h/1942	W 3 + 4 /1942	2,38 m	NW–SE / SW	x	x	x	przecina R13b
i/1942	W 3 + 4 /1942		NW–SE / ?	x	g/1942	x	przecina R13b
1/1942	W 5 /1942	2,65 m	NWW–SEE / NWW	x	x	przypory 1	nad warstwą budowlaną
2/1942	W 5 lewy /1942	2,65 m	NWW–SEE / NWW	x	x	x	nad warstwą budowlaną
3/1942	W 5 lewy /1942	2,65 m	NNE–SSW / NNE (?)	x	1/1942; 2/1942	przypory 1	przecina R13b
4/1942	W 5 /1942	2,35 m	E–W / W	6/1942	x	jama grobowa przecięta przez wkop muru zachodniego (R22)	?
5/1942	W 5 prawy /1942	2,35 m (?)	E–W / W (?)	7/1942	x	negatyw drewna trumny w zaprawie przypory 2	?
6/1942	W 5 /1942	2,65 m	E–W / W	8/1942	4/1942	zachodnia część przecięta wkopem muru zachodniego (R22)	?
7/1942	W 5 prawy /1942	2,65 m	E–W / W	x	5/1942	przy przyporze 2	?
8/1942	W 5 /1942	2,8 m	NNW–SSE / SSW	x	6/1942	x	?
K1	badania PMA	?	SWW–NEE / SWW	x	x	x	nad warstwą budowlaną
K2	badania PMA	?	?	x	x	x	?
K3	badania PMA	?	?	x	x	x	?
1/2016	W 7 /2016	0,65–0,70 m od cokołu	SW–NW / SW	x	x	x	nad warstwą budowlaną
? /2013	W 1 /2013	ok. 0,4 m od cokołu	SWW–NEE / ?	x	x	x	nad warstwą budowlaną

Stan zachowania	Użycie drewna	Inne przedmioty w grobie	Wyposażenie	Uwagi
w porządku zbliżonym do anatomicznego, w nieładzie	brak danych	?	trzy kabłączki skroniowe	orientacja zgodna z przebiegiem muru
zniszczone	ślady po trumnie	?	?	co najmniej dwa pochówki
układ kości zaburzony, w części południowej widoczne kości długie i żebra	brązowe przebarwienia po bokach	na bliżej nieokreślonym miejscu 2 fragmenty ceramiki i przedmiot żelazny	brak	orientacja zgodna z przebiegiem muru
nagromadzenie kości w zachodniej części, włącznie z czaszką	?	kamień otoczkowy w zachodniej części trumny, mógł być pod głową	brak	szkielet dziecka (?)
w porządku zbliżonym do anatomicznego, układ kości zaburzony	?	x	brak	grób dziecka (12–14 lat) (?)
w porządku zbliżonym do anatomicznego, bardzo zaburzony	?	x	brak	grób dziecka (?)
bardzo zaburzony	?	x	brak	grób dziecka (?)
w porządku zbliżonym do anatomicznego, w nieładzie	dobrze zachowane wieko i dno trumny, pionowe ścianki sięgały 10 cm głębiej niż dno	gwóźdź i przedmiot podobny do haka	brak	orientacja zgodna z przebiegiem muru
w porządku anatomicznym	wieko 2–3 mm wykonane z „drewna sosnowego, a wzdłuż krawędzi występowała profilowana listwa z drewna bukowego”, dno widoczne na zdjęciach	x	brak	orientacja zgodna z przebiegiem muru
układ kości bardzo zaburzony	resztki trumny	x	brak	grób dziecka (?); orientacja zgodna z przebiegiem muru
w porządku anatomicznym	prostokątny zarys po pionowych ściankach	x	brak	x
w porządku anatomicznym	prostokątny zarys po pionowych ściankach	x	brak	x
układ całkowicie zaburzony	ślady wzdłuż dłuższych boków	x	dwa srebrne kabłączki skroniowe	orientacja zgodna z przebiegiem muru
w pozycji wyprostowanej, ręce wzdłuż ciała (?), czaszka zgniecioną i przewróconą do tyłu, układ kości zaburzony	resztki trumny	x	brak	dokładnie przed wejściem głównym
?	ślady trumny	x	brak	x
w porządku anatomicznym	ślady po pionowych elementach drewnianych, dłuższa krawędź wystaje 10 cm za krawędź krótszą („uchwyty”), pionowe ścianki sięgały 10 cm niżej niż dno	pod prawą ręką kamień „z błyszczącymi wyrostkami”; żelazny gwóźdź	brak	dokładnie przed wejściem głównym
w porządku anatomicznym	ślady prostokątnej obwódki	x	brak	x
w porządku anatomicznym	pozostałości wieka, resztki trumny po obwodzie	kamień otoczkowy pod głową, fragment ceramiki między górną a dolną szczęką	brak	dokładnie przed wejściem głównym w poprzek
w porządku anatomicznym	?	x	brak	orientacja zgodna z przebiegiem muru
w porządku anatomicznym	pozostałości po trumnie	x	brak	x
w porządku anatomicznym	?	x	brak	co najmniej 2 pochówki
w porządku anatomicznym z zaburzeniami	dno i pionowe ścianki	x	brak	co najmniej 2 pochówki
?	dno trumny w profilu	x	brak	orientacja zgodna z przebiegiem muru

Do tego należy dodać pochówki dwóch osób z grobu 1/2016 oraz co najmniej dwie kolejne osoby, na które wskazała analiza kości luźnych. Wśród osób pochowanych przy rotundzie w Cieszynie było znacznie więcej mężczyzn. Ogólnie można było zaobserwować, że średni wzrost osób grzebanych w tym miejscu był nieco większy niż współczesnych im mieszkańców z innych terenów Śląska, a w jednym wypadku wyraźnie przekraczał średnią (181 cm)⁴¹.

Wyposażenie i datowanie pochówków

Jedynie w dwóch pochówkach można mówić o wyposażeniu grobowym, aczkolwiek w obu wypadkach dane na ten temat są niepewne. W zlokalizowanym przy północnym murze apsydy pochówku 1/1941 odnaleziono „tuż nad grobem, w okolicach klatki piersiowej”⁴², trzy splecione z sobą srebrne kabłączki skroniowe. Kabłączki o prostych końcach wyraźnie zachodzących na siebie stanowiły bardzo popularną ozdobę głowy przede wszystkim we wschodniej części Słowiańszczyzny, zaś na jej zachodnich terenach należą one raczej do rzadkości. Znalezione kabłączki zaliczyć można do okazów o dużej średnicy, a ich datowanie mieści się w granicach od XII do XIII wieku⁴³. Kolejnym pochówkiem wyposażonym w ozdoby był grób 3/1942 zlokalizowany przed wejściem do rotundy. W okolicy „kości żebrowych i mostka” natrafiono na pierwszy esowaty kabłączek skroniowy, a „w kącie przy zakłóceniu” – na drugi⁴⁴. Także w tym wypadku kabłączki z esowatymi zakończeniami – o średnicy około 4 cm, wykonane z prostego, cienkiego, srebrnego drutu – zaliczymy do okazów dużych. Dolną granicę występowania ozdób o takich rozmiarach wyznacza się w szerokich ramach XII wieku, zaś górna granica może jedynie nieznacznie przekraczać XIII stulecie⁴⁵. W obu wypadkach mamy więc do czynienia z ozdobami żeńskimi o dużych rozmiarach, wykonanych ze szlachetnego kruszcu. Grób 3/1942 z pewnością należy zaliczyć do najstarszych pochówków zlokalizowanych po stronie zachodniej, czyli w tej części, gdzie występują one warstwowo. Grób 1/1941 znajdował się przynajmniej nad dwoma innymi pochówkami, co wskazuje na jego młodszą metrykę wśród grobów w tej części cmentarzyska⁴⁶. Niestety nie

mamy żadnych wskazówek, które pomogłyby ustalić, czy od samego początku funkcjonowania cmentarza zmarłych chowano zarówno po stronie wschodniej, jak i zachodniej, choć układ warstwowy w części zachodniej sugerowałby, że to właśnie ona użytkowana była najdłużej. Można by też ostrożnie założyć, że do najstarszych grobów należą pochówki usytuowane wzdłuż krzywizny muru, co poświadczałyby groby 3/1942 oraz 8/1942, a więc również pochówek wyposażony w duże, srebrne kabłączki skroniowe, datowany najwcześniej na XII wiek.

Trudny do określenia jest także kres funkcjonowania cmentarza przy kaplicy. Z całą pewnością w trakcie budowy murowanego zamku nie chowano już tutaj zmarłych, co poświadcza nienaruszona warstwa budowlana udokumentowana we wszystkich wykopach. Jedną z przesłanek może być sytuacja stratygraficzna w wykopie 7/2016. Grób 1/2016 został zauważony w zasadzie dopiero około 0,2 m powyżej jego dna. Zalegał on w warstwie przemieszanej z drobnymi warstwami okrzesków wapiennych z widocznymi jasnymi przeplamieniami. Między spągami warstw łączonych z budową zamku a warstwą cmentarną zalegała niewielkiej miąższości jednolita, ciemna warstwa gliniasta, równoczesowa z drewnianą drogą odkrytą w części północnej. Wydaje się bardzo prawdopodobne, że właśnie budowa drogi była jednym z czynników reorganizacji przestrzeni wokół kaplicy i wpłynęła na kres funkcjonowania cmentarza. Dokonało się to najpewniej w trakcie XIII wieku, być może nawet w jego pierwszej połowie.

Cmentarz przy cieszyńskiej rotundzie ma wiele cech charakterystycznych dla nekropoli powstających w centralnych ośrodkach władzy, które zamieszkiwane były przez elity związane z początkami rozprzestrzeniania się chrześcijaństwa. Brak dowodów na chowanie tutaj zmarłych jeszcze przed powstaniem kamiennej budowli, założenie cmentarza jest więc ściśle związane z budową świątyni. Stosunkowo niewielka liczba pochówków wskazuje na to, że był on przeznaczony dla ograniczonej grupy osób, zapewne blisko związanych z możnowładcą oraz wybranymi mieszkańcami grodu. Uwagę zwraca też różnica między antropologicznie określoną liczbą pogrzebanych osób a liczbą grobów oraz, jak się wydaje, liczniejsze pochówki podwójne, które pośrednio mogą wskazywać na bliższe związki rodzinne zmarłych chowanych na cmentarzu. Choć na zachowanie elementów drewnianych wpłynęły

⁴¹ Ibidem.

⁴² MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 29.

⁴³ Zob. rozdz. 4.3.5 w tym tomie.

⁴⁴ MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 81.

⁴⁵ Zob. rozdz. 4.3.5 w tym tomie.

⁴⁶ Grób 1/1941 był wkopany stosunkowo płytko, a tuż pod nim odkryto dwa kolejne pochówki. W związku z tym, że w tej części cmentarza pozostałe pochówki występowały obok siebie i nie

odnotowano tu układu warstwowego, jest bardzo prawdopodobne, iż trumna została włożona do istniejącej już jamy grobowej, nie niszcząc wcześniejszego grobu, lub też grób poniżej został ponownie otwarty, a ciało umieszczone w starszej trumnie.

sprzyjające warunki glebowe, to wydaje się, że liczba pochówków w trumnach jest zaskakująco duża, a rzadko spotykane świadectwa zdobienia wieka trumiennego dodatkowo utwierdzają przypuszczenie o wysokiej pozycji społecznej zmarłych. Do wyjątkowych można zaliczyć pochówki zlokalizowane bezpośrednio przed wejściem do rotundy, zwłaszcza grób 8/1942, który należy łączyć z osobą wyróżniającą się zapewne wysokim statusem społecznym. Pewniejszych wyznaczników chronologicznych dostarczają jedynie srebrne ozdoby z grobów 1/1941 i 3/1942, choć

wskazują one tylko ramowo na XII i XIII stulecie. Chronologię cmentarzyska z jednej strony określa więc data wzniesienia kamiennej świątyni, z drugiej zaś – prawdopodobnie budowa drewnianej drogi i reorganizacja przestrzeni wokół cmentarza, a z całą pewnością budowa kamiennego zamku, co nastąpiło najpóźniej w połowie XIV wieku. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można też stwierdzić, że pochówków pierwszych Piastów cieszyńskich należy szukać już poza granicami średniowiecznej rezydencji.

Część 5

Gród w Cieszynie w świetle źródeł archeologicznych

5. Gród w Cieszynie w świetle źródeł archeologicznych

W źródłach pisanych Cieszyn pojawia się po raz pierwszy w bulli papieskiej z 1155 roku i jest wzmiankowany jako jeden z grodów kasztelańskich przynależnych do diecezji wrocławskiej. Wielu historyków uważa, że dokument ten odzwierciedla sytuację znacznie starszą, co nie zmienia jednak faktu, że aż do połowy XII wieku podstawowych informacji dotyczących początków grodu cieszyńskiego dostarczają wyłącznie źródła „nieme”, czyli archeologiczne.

Wzgórze zamkowe, miejsce z natury obronne, już od czasów prehistorycznych stanowiło atrakcyjny obszar dla osadnictwa. Strategiczne położenie u północnego wylotu Bramy Morawskiej i Przełęczy Jabłonkowskiej, nad rzeką Olzą będącą dopływem Odry, sprawiało, że gród cieszyński odgrywał ważną rolę komunikacyjną. Pierwsze pewne ślady osadnictwa można łączyć z okresem neolitu, a do bardziej intensywnego zasiedlenia doszło najpóźniej pod koniec epoki brązu i w okresie halsztackim¹. W zasadzie od początku formowania się struktur osadniczych w rejonie Cieszyna pojawiły się w tym miejscu dwa ważne ośrodki grodowe, zlokalizowane po obu stronach Olzy. Drugi z grodów, w Chotěbuzu – Podoborze, usytuowany był na wysokim cyplu nadzalewowym w odległości około 6 km od Cieszyna. W tym wypadku początki zasiedlenia przypadają na schyłek epoki brązu, a w okresie halsztackim nastąpił jego największy rozkwit. Aż do załamania się osadnictwa u schyłku wczesnej epoki żelaza gród w Chotěbuzu – Podoborze był ośrodkiem wiodącym, przy czym równolegle rozwijało się osadnictwo na Górze Zamkowej w Cieszynie. W późnym okresie lateńskim gród cieszyński, chroniony potężnymi umocnieniami, przejął funkcję ośrodka centralnego o randze ponadlokalnej. Podobnie jak na innych terenach Górnego Śląska, okres wędrówek ludów stanowi wyraźną cezurę w rozwoju dotychczasowych struktur osadniczych.

Początki osadnictwa słowiańskiego w południowej części Górnego Śląska nadal pozostają zagadnieniem słabo rozpoznanym, głównie ze względu na niewielką liczbę

stanowisk, które można łączyć z pojawieniem się Słowian na tym terenie. Do najstarszych zalicza się rzadko odkrywane stanowiska datowane na VII i VIII wiek²; dopiero w trakcie IX stulecia tereny Płaskowyżu Głubczycy, Kotliny Opawskiej oraz dorzecza górnej Odry zostały zasiedlone w większym stopniu. Można też odnotować formujące się skupiska osadnicze oraz powstające u schyłku VIII i w IX wieku pierwsze osady obronne, czyli grody. Większe skupisko osadnicze zajmuje obszar położony głównie w Kotlinie Raciborskiej, przy czym jego osią jest dolina rzeki Odry, na odcinku mniej więcej od ujścia do niej Olzy po ujście Osobłogi. W dolinie Odry większość stanowisk znajduje się na lewym brzegu rzeki oraz wzdłuż jej lewobrzeżnych dopływów. Stosunkowo zwarty i odizolowany jest kompleks stanowisk w Kotlinie Opawskiej, leżący u podnóża Sudetów Wschodnich, a także tereny znajdujące się na południe od Raciborza, na prawym brzegu Odry. Trudno wyznaczyć południową granicę zasięgu osadnictwa słowiańskiego w rejonie Bramy Morawskiej. Najdalej na południe i południowy wschód wysunięte są grodziska w Skoczowie – Międzyświeciu, Chotěbuzu – Podoborze i Cieszynie. Zlokalizowane są jednak na terenach pozbawionych śladów osadnictwa otwartego. Niezasiedlone pozostają też obszary na południe od nich, w głębi Bramy Morawskiej, a najbliższe skupisko osadnicze znajduje się w odległości około 60 km w dorzeczu Morawy.

Źródła do badań nad najstarszą fazą zasiedlenia cieszyńskiej Góry Zamkowej są bardzo trudne w interpretacji. Fragmenty ceramiki, które można datować na tę fazę, pochodzą wyłącznie ze złóż wtórnych i są rejestrowane – niezbyt licznie – wśród zabytków pozyskanych podczas badań Georga Raschkego i Aliny Kietlińskiej, a także w materiałach z badań najnowszych. Ich metryka sięgałaby najpóźniej drugiej połowy IX wieku, choć w wypadku niektórych słabo obtoczonych fragmentów można by rozważać nawet wcześniejsze datowanie. Niewiele można też powiedzieć

¹ B. Chorąży, podrozdz. 4.2 w tym tomie.

² Uwagi o datowaniu stanowisk na VII w. zob. A. Pankiewicz 2012, s. 125–127.

o charakterze ówczesnego osadnictwa, a także o tym, czy w najstarszej fazie gród był ufortyfikowany. To, że w okresie późnolatańskim istniały w tym miejscu potężne fortyfikacje kamienne, pozwala domniemywać, że ich relikty były jeszcze w VIII i IX wieku doskonale widoczne w terenie i mogły być wykorzystane nawet bez konieczności ich odnawiania. Podobnie jak w okresie prehistorycznym, równolegle rozwijało się osadnictwo na pobliskim grodzie w Chotěbuzu – Podoborze. Najstarsze ślady tamtejszego osadnictwa mogą pochodzić z drugiej połowy VIII wieku, jednak i w tym wypadku brakuje dowodów, że wraz z początkiem zasiedlenia pojawiły się także fortyfikacje (potężne wały – relikty starszych umocnień – mogły w pierwszej fazie osadnictwa z powodzeniem pełnić funkcję obronną). Najpóźniej w IX wieku obiekt ten przekształcił się w bardzo dobrze ufortyfikowany trójdzielny gród o powierzchni prawie 2 ha. Poza wzmiankowaną swoistą parą grodzisk w promieniu 20 km brak jakichkolwiek śladów osadnictwa otwartego. Najbliżej położone są grodzisko w Skoczowie – Międzywiciu³ oraz słabo rozpoznana (domniemana) osada obronna w Gołkowicach⁴. Również tam nie natrafiono na pewne dowody istnienia osad otwartych w bezpośrednim sąsiedztwie.

Obszerna literatura dotycząca geografii plemiennej Górnego Śląska wyrosła na bardzo skromnych źródłach pisanych⁵. W rezultacie toczonych dyskusji wykreślono na Górnym Śląsku trzy obszary plemienne: Opolan („Opolini”), Głupczyców („Lupiglaa”) oraz Gołszyców („Golensizi”)⁶, przy czym stosunkowo najwięcej danych dotyczy tych ostatnich. Nazwa „Golensizi” pojawia się przede wszystkim w tzw. *Geografie Bawarskim*, jednak przy identyfikacji opierano się głównie na znacznie późniejszych źródłach

pisanych, pochodzących z okresu między 1155 a 1240 rokiem⁷. Ponieważ wszystkie te dokumenty odnoszą się do regionu opawskiego, większość badaczy zgodnie lokalizowała plemię Gołszyców raczej w południowej części Płaskowyżu Głubczyckiego⁸. Grody w Chotěbuzu – Podoborze, Cieszynie czy Skoczowie – Międzywiciu, położone na południowo-wschodnich peryferiach, już poza zasięgiem zwartego osadnictwa, najczęściej przypisywane są właśnie Gołszycom. W drugiej połowie IX wieku ziemie te znalazły się pod silnym oddziaływaniem kręgu kultury wielkomorawskiej, a w stosunku do części z nich można nawet mówić o przynależności do Państwa Wielkomorawskiego. Nie wnikając w spór dotyczący stopnia zależności ziem południowogórnośląskich od południowego sąsiada⁹, ograniczymy się do analizy dostępnych źródeł jedynie w skali mikroregionalnej. Nie ulega raczej wątpliwości, że pobliski gród w Chotěbuzu – Podoborze w drugiej połowie IX wieku pozostawał pod kontrolą Państwa Wielkomorawskiego. Dowodem na intensywne kontakty czy wręcz obecność obcych elit na tym grodzisku są znaleziska zarówno przedmiotów o charakterze ekskluzywnym (biżuteria, broń), jak i tych codziennego użytku (np. żarna). W okresie prosperity gród składał się z trzech części (członu głównego i dwóch podgrodzi), zajęte były dogodnie dla uprawy obszary na zachód od niego, a także teren położony bezpośrednio nad brzegiem rzeki, u jego wschodnich podnóży. Kres funkcjonowania nastąpił prawdopodobnie na samym początku X wieku, kiedy gród został doszczętnie spalony, co potwierdzają bardzo wyraźne warstwy destrukcji umocnień członu głównego i pierwszego podgrodzia¹⁰. Dodatkowo w tym samym okresie doszło prawdopodobnie do zmiany lokalnych warunków hydrologicznych, co mogło wpłynąć na całkowite

3 J. Szydłowski 1964.

4 Grodzisko było badane w niewielkim zakresie przez Wenera Pierzynę w 1974 r. Obiekt obronny został datowany głównie na okres halsztacki, ale nieliczne fragmenty ceramiki datowanej na VIII–X w. poświadczają obecność Słowian na tym stanowisku. Za możliwość zapoznania się z materiałami z tych badań dziękuję Adrianowi Podgórnemu z Muzeum w Wodzisławiu Śląskim.

5 L. Jisl 1952; J. Szydłowski 1974.

6 W badaniach nad rozmieszczeniem plemion górnośląskich przełomowa była praca Jana Tyszkiewicza (1963), który opierając się głównie na ustaleniach filologicznych, wprowadził do istniejącego podziału Górnego Śląska na dwa terytoria osadnicze trzecie plemię – „Lupiglaa”. Już dawniej zwracano uwagę na możliwość istnienia na Śląsku trzeciej jednostki osadniczej, położonej między Opolanami a Gołszycami, i mimo wielu zastrzeżeń (H. Łowmiański 1967, s. 105 i nn.) wprowadzenie plemienia Głupczyców zostało warunkowo (lub częściowo) zaakceptowane w literaturze (np. J. Szydłowski 1974; M. Parczewski 1982; L.A. Tyszkiewicz 1991).

7 Podstawowym źródłem była bulla Hadriana IV z 1155 r., w której wymieniono „Gradice Golensicezke” jako przynależne do biskupstwa wrocławskiego (K. Maleczyński 1951, s. 84, nr 36). W późniejszych dokumentach pojawiają się wzmianki o „circuitu Golasiz” – 1198 r. (CDM, t. I, nr CCCLXXIII), „provincia Golassizch” – 1207 r. (K. Maleczyński 1951, s. 199, nr 84), „Golessicensi provinciae” – 1213 r. (CDB, t. II, nr 110), „de Golesisco” – 1229 r. (CDB, t. II, nr 327), „in Holachiz” – 1234 r. (CDM, t. II, nr 92), „in districtu Holascenci” – 1240 r.

8 J. Szydłowski 1974 (tam starsza literatura).

9 Żywa dyskusja na temat przynależności południowej części Górnego Śląska w IX i X w. należy niemalże do kanonu badań mediewistów i archeologów zajmujących się okresem wczesnego średniowiecza. Ostatnio problem wpływów wielkomorawskich – głównie na podstawie źródeł ceramicznych – podsumowała Aleksandra Pankiewicz (A. Pankiewicz 2020).

10 P. Kouřil, J. Gryc 2011; P. Kouřil, J. Gryc 2019.

załamanie się osadnictwa na tym stanowisku¹¹. Na podstawie dotychczasowych badań nie sposób dokładniej określić, w jakim stopniu zasiedlony był w tym czasie gród w Cieszynie. Uchwytne ślady osadnictwa wskazywałyby na to, że raczej w niewielkim; mógł on być wykorzystywany głównie do kontroli obu brzegów rzeki.

W pierwszych dekadach X stulecia doszło na Górze Zamkowej do zasadniczych zmian, które skutkowały pojawieniem się potężnych umocnień o konstrukcji rusztowej lub przekładkowej, datowanych serią dat dendrochronologicznych na schyłek lat 30. tego wieku¹². Zmiany te były zapewne ściśle związane ze zniszczeniem pobliskiego ośrodka w Chotěbuzu – Podoborze, choć trudno jednoznacznie stwierdzić, czy umocnienia te wzniesli obcy najeźdźcy, czy raczej pokonani obrońcy sąsiedniego grodu. Zaledwie dziesięć lat później fortyfikacje te zostały zniszczone, a gród cieszyński opasany nowymi umocnieniami. Wzniesiony na zgłiszczach starych fortyfikacji wał o konstrukcji skrzyniowej wzmocniono od strony zewnętrznej kamienną oblicówką wykonaną bez użycia zaprawy. Drewniane elementy konstrukcyjne datowane są dendrochronologicznie na sam początek lat 40. X wieku¹³. Wspomniana konstrukcja nie jest powszechnie stosowana na ziemiach polskich i uważa się ją za rozwiązanie obce, w X wieku łączone przede wszystkim z formującym się państwem Przemysławów. Z tym okresem jest prawdopodobnie związana warstwa polepy *in situ*, odnotowana w wykopie 5/2015. Oprócz nielicznych pozostałości ceramiki odnaleziono też fragment szklanego paciorka segmentowego, który znalazł się tutaj prawdopodobnie w wyniku kontaktów z południowym sąsiadem. Z tą fazą umocnień można zapewne łączyć relikty dużego budynku zrębowego (długość jednej z belek wynosiła 8,5 m), zarejestrowanego w warstwie XI¹⁴ podczas badań A. Kietlińskiej¹⁵, i pozostałości chaty, której zrąb odsłonięto w północnej części wykopu 7/2016.

W związku z upadkiem Państwa Wielkomorawskiego i hegemonią Madziarów w Kotlinie Karpackiej w pierwszej

połowie X wieku doszło do radykalnych zmian w przebiegu głównych szlaków handlowych. Na północnych Morawach, gdzie struktury osadnicze nie zostały tak dotkliwie doświadczone najazdem madziarskim, można odnotować wyraźny rozkwit głównych ośrodków środkowomorawskich. W tym czasie wzrosła też ranga grodu w Cieszynie – położonego u wylotu Bramy Morawskiej, na skrzyżowaniu szlaków prowadzących na wschód do Krakowa i Kijowa, a na północ w kierunku gęsto zasiedlonego dorzecza Odry. Choć sama konstrukcja wału nie może być rozstrzygającym dowodem na tak wczesną ekspansję Bolesława I Srogiego w kierunku wschodnim, to możliwość, że gród w Cieszynie na krótki zapewne okres znalazł się pod władaniem czeskim, może być brana pod uwagę¹⁶.

Umocnienia z kamienną oblicówką nie przetrwały prawdopodobnie długo. Do ich zniszczenia mogło dojść już pod koniec X lub na przełomie X i XI wieku. Nowe umocnienia o konstrukcji przekładkowej lub rusztowej z wykorzystaniem haków¹⁷ powstały na ich pozostałościach, przy czym podstawa wału znacznie się poszerzyła w kierunku środka grodu. Spalony został duży budynek zrębowy, zmianie ulega też zabudowa wewnętrzna. Z tym poziomem A. Kietlińska łączy niezbyt czytelne ślady zapewne naziemnych budynków, które zostały całkowicie zniszczone przez pożar¹⁸. Wydaje się, że w tym czasie doszło także do zmian w kulturze materialnej, gdyż w materiałach archeologicznych pojawiają się ceramika „biała” i naczynia „brunatne” z grupy Ic, ponadto z okresem tym należy wiązać znaleziska przęślików z łupku owruckiego oraz paciorka z karneolu.

Po krótkim hiatusie osadniczym także w Chotěbuzu – Podoborze doszło do odbudowy grodu (w 2. poł. X w. lub pod koniec tego stulecia). Zagospodarowano wówczas przede wszystkim człon główny oraz drugie podgrodzie. W XI wieku grody w Cieszynie i Chotěbuzu – Podoborze funkcjonowały równocześnie, ale obraz kultury materialnej, jaki dostarczają źródła archeologiczne, jest diametralnie

11 Zmiany te dokumentuje warstwa popowodziowa przykrywająca relikty osadnictwa u wschodniego podnóża zbocza.

12 P. Kouřil, J. Gryc 2014, s. 147.

13 Ibidem, s. 147–148.

14 A. Kietlińska 1960, s. 77–78.

15 Korelacja nawarstwień na odcinku wałowym i mieszkalnym była niezwykle utrudniona ze względu na dzielący je mur kamienny. Opierając się na wynikach badań ratowniczych prowadzonych w 2008 r., przypuszczamy, że autorka źle zinterpretowała sytuację na odcinku wałowym, a odsłonięte przez nią relikty wału skrzyniowego to w rzeczywistości podstawa wału o konstrukcji rusztowej, wzniesionego w latach 30. X w.

16 Część autorów przypuszcza, że ekspansja Bolesława I Srogiego (935–972) na wschód, głównie w celu opanowania szlaku prowadzącego z Pragi przez Ołomuniec i Kraków do Kijowa, mogła nastąpić już w latach 30. i 40. X w. (M. Matla-Kozłowska 2008, s. 238), jednak większość historyków skłania się ku opinii, że miała ona miejsce dopiero po klęsce Madziarów w 955 r. (G. Labuda 1994, s. 76–77; R. Procházka, M. Wihoda 2006, s. 627).

17 Relikty konstrukcji rusztowej widoczne są na wielu zdjęciach z dokumentacji pochodzącej z badań A. Kietlińskiej i konstrukcja ta raczej nie wzbudza wątpliwości. Hak, który miał być częścią konstrukcji wałów, badaczka opublikowała także w swoim sprawozdaniu, choć w tym wypadku trudno rozstrzygnąć, czy chodzi o konstrukcję hakową (A. Kietlińska 1960, s. 77).

18 Ibidem, s. 76.

Il. 5.1 Eksploracja odcinka mieszkalnego w trakcie badań A. Kietlińskiej. Na pierwszym planie pozostałości fortyfikacji z okresu późnolateńskiego, z tyłu widoczna część muru kamiennego odkrytego pod murem gotyckim ¶ View of the excavations conducted in the dwelling area during the research by A. Kietlińska. In the foreground – the remains of the late La Tène fortifications, in the background – fragment of a stone wall discovered under the Gothic wall

różny. Na obu grodziskach ewidentna jest obecność przedmiotów obcej proveniencji, co poświadcza, że oba znalazły się na trasie ważnego szlaku dalekosiężnego. Materiał masowy (ceramika) wskazuje na powiązania grodu w Cieszynie z formującym się państwem Piastów, natomiast gród w Chotěbuzu – Podoborze pozostawał w ścisłych kontaktach z obszarami położonymi na południe od Bramy Morawskiej.

W południowej części Górnego Śląska stulecie XI to przede wszystkim czas sporów i walk o wpływy między wkraczającym na arenę dziejową państwem piastowskim a ekspandującym państwem przemysłidzkim. Dobrze ilustruje to zmieniająca się przynależność państwowa grodu golęszyckiego w Hradcu (Hradec nad Moravicí) na przełomie X i XI wieku oraz bezskuteczne próby odzyskania go przez Bolesława Śmiałego w 1060 roku. Granica ustaliła się dopiero po zdobyciu Raciborza i ugodzie zawartej w 1137 roku, przy czym Przemysłidzi utrzymali kontrolę nad południową i południowo-wschodnią częścią tych ziem¹⁹.

¹⁹ M. Parczewski 1981, s. 129.

Burzliwe dzieje polityczne odcisnęły swoje piętno także na strukturach osadniczych. Od drugiej połowy X aż po początki XII wieku wyraźny regres w ich rozwoju, związany zapewne z dużym wyludnieniem, widoczny jest zwłaszcza w południowej części Płaskowyżu Głubczyckiego²⁰.

Brak przekazów źródłowych nie pozwala określić, na ile wspomniane wydarzenia dotknęły położone na południowo-wschodnich rubieżach grody w Chotěbuzu – Podoborze i Cieszynie. W drugiej połowie XI wieku zniszczony został ten pierwszy (co stanowi definitywny kres użytkowania tego stanowiska). Także w Cieszynie, jeśli przyjąć interpretację A. Kietlińskiej, gród mógł zostać spalony, a później odnowiony, o czym mają świadczyć podobieństwa w układzie niektórych elementów konstrukcji drewnianych²¹. Odbudowa grodu nastąpiła w pierwszej połowie XII wieku. Z fazą tą jest łączony nie tylko domniemany obiekt mieszkalny uchwycony w wykopie 7/2016, ale również pozostałości zabudowy drewnianej odkrytej w trakcie badań A. Kietlińskiej (przypuszczalnie od warstwy X). Przy domostwach pojawiły się drewniane drogi kładzione na legarach. Od poziomu X układ wewnętrzny jest stały i powtarzający się na kolejnych odkrywanych poziomach. Nowa zabudowa w pełni respektowała także kamienną budowlę (rotundę) i przestrzeń cmentarną, które powstały zapewne w tym samym czasie. Niewiele można powiedzieć o ówczesnych umocnieniach. W jakimś stopniu zostały one prawdopodobnie odbudowane w konstrukcji rusztowej z wykorzystaniem relikwów oblicówki kamiennej wzmacniającej zewnętrzne lico obwałowań, jednak nie ma dokładniejszych danych, czy w XII wieku fortyfikacje te były używane. Niewykluczone, że stosunkowo wcześniej nastąpiła budowa kamiennego muru, który A. Kietlińska odkryła pod murem gotyckim (il. 5.1). Mogło to nastąpić już w pierwszej połowie XIII wieku. W ślad za budową kamiennych obwałowań przemianie uległa także zabudowa wewnętrzna, włącznie z reorganizacją przestrzeni wokół rotundy. Wraz z końcem funkcjonowania cmentarzyska wybudowano drewnianą drogę obiegającą kaplicę od północy i wschodu. Czas ten przyniósł także kres większości drewnianych zabudowań, a w ich miejsce powstały drewniane nawierzchnie dróg.

Kiedy w 1155 roku Cieszyn pojawił się po raz pierwszy w źródłach pisanych jako gród kasztelański, forma organizacji grodowej, stanowiąca dotąd jeden z filarów władztwa piastowskiego, zaczynała się już powoli przeżywać. Ten długi proces przebiegał stopniowo i w różnych okolicznościach, wynikających z aktualnej sytuacji politycznej,

²⁰ J. Gryc 2004.

²¹ A. Kietlińska 1960, s. 76.

gospodarczej i społecznej. Do połowy XIII wieku z regionu cieszyńskiego znane są tylko pojedyncze osady lub ślady osadnictwa otwartego i jedynie wzmianki w źródłach pisanych świadczą o tym, że obszar ten musiał być gęściej zasiedlony²². Wydaje się, że od X do XII wieku Cieszyn – w porównaniu z innymi grodami istniejącymi w gęsto zasiedlonym dorzeczu Odry – miał wyjątkowo skromne zaplecze osadnicze i dopiero u schyłku wczesnego średniowiecza tereny te zostały zasiedlone w większym stopniu. Abstrahując od złożonych kwestii dotyczących funkcji i roli poszczególnych ośrodków grodowych, warto zwrócić uwagę, że Cieszyn mógł mieć raczej strategiczne znaczenie przy ważnym szlaku komunikacyjnym. Od XII wieku jego ranga bezdyskusyjnie wzrasta, o czym świadczy m.in. budowa kamiennej kaplicy, a pośrednio także status pochowanych w tym miejscu osób. Szczególną pozycję dwunastowiecznego Cieszyna poświadcza również znaleziona na złożu wtórnym ołowiana pieczęć²³. Jest to pieczęć Monachusa, w latach 1187–1194 patriarchy Cezarei Palestyńskiej, a w okresie 1194–1203 patriarchy Jerozolimy (il. 5.2). Do Cieszyna trafiła zapewne z jednym z dokumentów, które do Polski wysyłał patriarcha Aymar²⁴. Jak zauważył Borys Paszkiewicz, patriarcha ten nie miał w tym wypadku prawa do nadawania dóbr świeckich, a jedynie duchowe. Dokument cieszyński mógł być więc związany z nadaniem przywilejów osobistych o charakterze duchowym, a tego typu dokumentów zazwyczaj nie przechowywano w celach dowodowych po

Il. 5.2 Bulla ołowiana patriarchy Jerozolimy Aymara (za A. Kietlińska 1955)
 ¶ Lead bulla of the Patriarch of Jerusalem, Aymar (after A. Kietlińska 1955)

śmierci pierwszego beneficjenta²⁵. Nie wiadomo, jaki był los cieszyńskiego dokumentu, ale z całą pewnością ołowiana bulla została zgubiona lub wyrzucona najpóźniej w trakcie budowy kamiennego zamku.

Budowa tego zamku otwierała nowy rozdział w dziejach grodu – już jako rezydencji Piastów sprawujących władzę nad księstwem cieszyńskim. Od tej chwili dominująca dotychczas wśród drewnianej zabudowy kamienna rotunda znalazła się w cieniu potężnych murów zamkowych, pełniąc funkcję zamkowej kaplicy.

²² W 1223 r. klasztor w Rybniku otrzymał nadanie dziesięcin z trzydziestu wsi położonych na terenie kasztelanii cieszyńskiej (S. Możdziej 1990, s. 40).

²³ A. Kietlińska 1955, s. 102.

²⁴ Ibidem, s. 103; M. Wołoszyn 2004, s. 246–248.

²⁵ B. Paszkiewicz 2018, s. 718.

Część 6

Stan badań historyczno-artystycznych

6. Stan badań historyczno-artystycznych

Rotunda jako budowla średniowieczna została „zauważona” w pierwszej połowie XIX wieku. W 1810 roku w opisie okolic i ogrodów Cieszyna Leopold Jan Szersznik pierwszy raz użył określenia „heidnischen Rotonda”¹.

W 1863 roku Gottlieb Biermann stwierdził, że była to kaplica wzniesiona po 1280 roku, gdy Cieszyn był już siedzibą samodzielnego księstwa, a w kolejnym wydaniu swojej pracy skorygował poprzednie wnioski i uznał, że powstała ona w XI wieku i nosiła wezwanie św. Mikołaja². Philipp Gabriel pisał o niej jako o kolistej budowli wzniesionej z kamienia łamanego, sklepionej kopułą bez żeber, wewnątrz otynkowanej, ze śladami elementów ostrołukowych i maswerków w oknach. Datował ją na XII wiek, wysuwając przypuszczenie o jej funkcjach baptyzmalnych, i uznał, że była przebudowana w XIV wieku³. Opis i podane przez niego wymiary można według Witolda Iwanka uznać za najstarszą inwentaryzację rotundy⁴. W przeciwieństwie do Gabriela Marian Sokołowski uznał, że omawiany zabytek jest budowlą neorenesansową, wzniesioną w XIX wieku, zapewne w miejscu wcześniejszego romańskiego kościółka, a apsyda przylegająca do nawy od wschodu jest reminiscencją starszej formy. Stwierdził także, że rotunda jest nakryta kopułą z latarnią, chociaż w XIX wieku takiej latarni z pewnością nie było. Potwierdzają to dawne widoki, opisy i archiwalne fotografie⁵.

Wydaje się, że następne informacje na temat rotundy pochodzą z przełomu stuleci. Według relacji Iwanka architekt i radca budowlany Komory Cieszyńskiej Albin Teodor Prokop oprócz krótkich publikacji pozostawił także rękopis

z opisem rotundy (1913)⁶. Datując ją na czasy Bolesława Krzywoustego i dokonując porównania z rotundą w morawskim Znojmie, badacz ten określił przebudowę kościoła z 1839 roku jako „nieszczęsną”. Sformułował również przypuszczenie, że rotunda musiała być połączona pomostem z sąsiadującym budynkiem⁷. Należy podkreślić, że autorzy dziewiętnastowieczni czas wzniesienia rotundy zgodnie umieszczali w XII lub na początku XIII wieku.

W publikacjach sprzed i z czasów II wojny światowej rotunda jest omawiana w kontekście formy centralnych kościołów Europy Środkowej lub ich datowania. W 1936 roku Mieczysław Gębarowicz zadawał pytanie, czy jest ona budowlą romańską wymienioną w 1223 roku, czy też powstała w całości w czasach księcia Przemysława Noszaka, czyli w drugiej połowie XIV wieku. Zastanawiały go gruby mur i gotyckie „nyże” we wnętrzu, postulował więc systematyczne badania w celu ustalenia datowania⁸. Dwa lata później Hermann Weidhaas umieszczał romańską kaplicę w grupie polskich rotund, których formę i genezę widział – odmiennie niż większość badaczy niemieckich – jako połączenie własnych tradycji budowlanych z silnym oddziaływaniem architektury Przemysławidów⁹. W tym czasie powstał również tekst Oskara Sosnowskiego, opracowany i opublikowany dopiero w 1964 roku, w którym przypuszcza on, że rotunda pochodzi z pierwszej połowy XI wieku, a jej powstanie wiąże z przynależnością Małopolski do Czech w X wieku¹⁰. Należy także zwrócić uwagę na publikację Günthera Grundmanna poświęconą zabytkom Śląska. Obok krótkiej notki, sugerującej związek rotundy cieszyńskiej z tą w morawskim Znojmie (co jest powtórzeniem poglądu

1 Malo individiam, J. Spyra, G. Chromik (wyd.) 2014, s. 494, dok. nr v.3.

2 G. Biermann 1863, s. 118; G. Biermann 1894, s. 10–25.

3 Ph. Gabriel 1869, s. xciii.

4 W. Iwanek 1974, s. 3, przyp. 56.

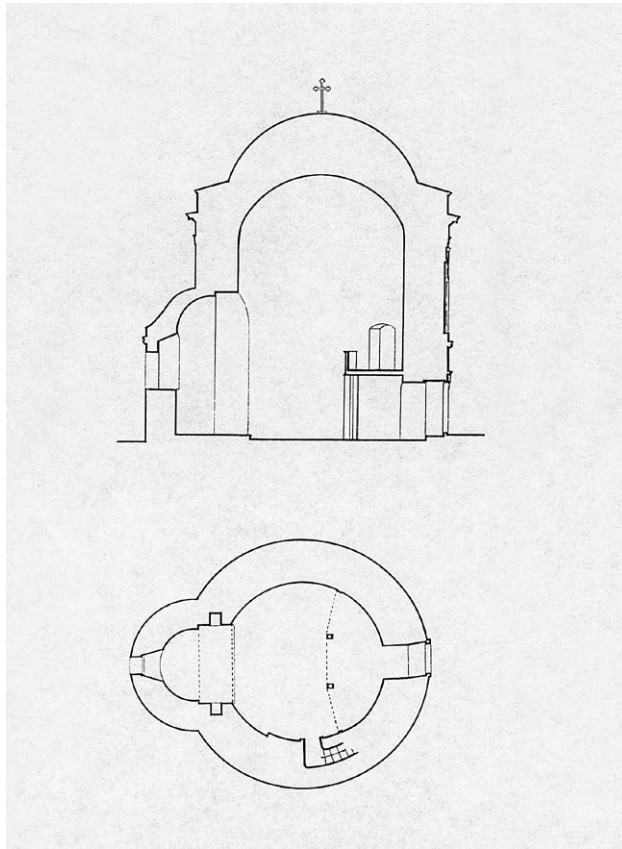
5 M. Sokołowski 1887, nr 197, 198. Zapewne swoje stwierdzenie o latarni Sokołowski sformułował przyglądając się kluczowi sklepienia od wewnątrz. W kluczu tym podłużne kamienie tworzące czaszę formują kwadrat, a sam środek został wypełniony drobnymi kamieniami i zalany zaprawą, co opisuje Günther Grundmann [G. Grundmann 1944 mps, s. 7 (23)]. Być może ten układ i przykłady czeskie nasunęły Sokołowskiemu taki wniosek.

6 A.T. Prokop 1913. Informację o tym rękopisie zamieszcza W. Iwanek, podając, że znajduje się on w posiadaniu rodziny inż. Riessa w Cieszynie (jest on jednak zdeponowany w AP w Cieszynie, w spuściznie W. Kargera, sygn. 90). Można również sądzić, że opublikowany pośmiertnie artykuł Prokopa był oficjalną wersją tego rękopisu, por. A.T. Prokop 1926, nr 18, s. 3.

7 W. Iwanek 1974, s. 4–5, przyp. 12.

8 M. Gębarowicz 1936, s. 44. 9 H. Weidhaas 1938, s. 136–152.

10 Z. Świechowski, J. Zachwatowicz 1964, s. 38.

Il. 6.1 Cieszyn. Rzut poziomy i przekrój E–W rotundy sprzed badań w 1941 r. (wg G. Grundmann 1941) ¶ Cieszyn. Ground plan and E–W cross-section of the rotunda before the research in 1941 (after G. Grundmann 1941)

Prokopa), widnieje rycina przedstawiająca rzut poziomy i przekrój kaplicy zamkowej sprzed badań rozpoczętych w 1941 roku (il. 6.1). Można ją uznać za najstarszy opublikowany „dokumentacyjny” rysunek rotundy w proporcjach, jakie miała ona po przebudowie w XIX wieku¹¹. Na rysunkach tych widzimy też jedyny ślad po drewnianej emporze, rozebranej w 1941 roku.

Po pracach archeologiczno-architektonicznych prowadzonych w latach 1941–1943 i 1947–1954 stan badań historyczno-artystycznych koncentrował się na kilku najważniejszych problemach. Pierwszym z nich był oczywiście czas powstania rotundy. Zdecydowana większość badaczy uznała, że pochodzi ona z pierwszej połowy XI wieku. Takie datowanie przyjęli G. Grundmann¹² i Georg Raschke¹³, wskazując jako fundatora księcia czeskiego Brzetysława I, co zawężyło czas jej powstania do drugiej ćwierci tego

stulecia. Jednym z argumentów przemawiających za takim datowaniem było podobieństwo wątku kamiennego cieszyńskiej kaplicy do murów rotund św. Wita w Pradze oraz św. św. Feliksa i Adaukta na Wawelu¹⁴. Wzniesienie kaplicy w pierwszej połowie XI wieku podtrzymywali – łącząc jednak jej budowę z Piastami – Józef Kostrzewski¹⁵, Alina Kietlińska¹⁶, za nią Zygmunt Gawlik¹⁷, Jerzy Hawrot¹⁸, Adam Miłobędzki¹⁹, Stanisław Kramarczyk²⁰, Klementyna Żurowska²¹, początkowo Witold Iwanek²², a ostatnio Idzi Panic²³. Warto w tym miejscu podkreślić, że większość autorów (oprócz badaczy niemieckich oraz A. Kietlińskiej i Z. Gawlika) bazowała wyłącznie na poglądach poprzedników, nie prowadząc żadnych własnych badań ani nie mając dostępu do większości materiałów dokumentacyjnych (być może z wyjątkiem Jana Zachwatowicza). Co więcej, widzieli oni zapewne jedynie rekonstruowaną wersję rotundy, a więc właściwie jej interpretację dokonaną przez Gawlika. Takie „gabinetowe” poglądy rzadko przynosiły oryginalne uwagi. Wydaje się, że we wczesne datowanie wątpił J. Zachwatowicz, ponieważ w artykule prezentującym nowe odkrycia architektury romańskiej w Polsce (1948) nie wypowiedział się jednoznacznie na temat jej datowania. Co więcej, zauważył, że forma baz empory wskazuje na schyłek XII wieku²⁴. Później zmodyfikował on nieco swój pogląd i uznał, że datowanie rotundy należy umieścić w drugiej połowie XI stulecia, co – jak się wydaje – było kompromisem między własnym doświadczeniem a opinią większości²⁵.

Na podstawie licznych publikacji możemy prześledzić poglądy Zygmunta Świechowskiego. We wszystkich datował on rotundę na pierwszą połowę lub połowę XI wieku, uznając ją za najwcześniejszy w Polsce przykład tzw. rotundy prostej, a podstawą tej opinii – jak podkreślał – są stratygrafia i analogie w architekturze czeskiej²⁶. Jedynie w publikacji z 2004 roku można dostrzec brak zdecydowania, ponieważ autor, aczkolwiek podtrzymuje starszy pogląd, dodał, że kamieniarka i profile detalu

¹⁴ G. Grundmann 1944 mps, s. 16a(34).

¹⁵ J. Kostrzewski 1946, s. 97.

¹⁶ A. Kietlińska 1950, s. 146–150; A. Kietlińska 1951a, s. 59–69; A. Kietlińska 1952, s. 20–38; A. Kietlińska 1960, s. 63–97.

¹⁷ Z. Gawlik 1954 mps, s. 1–4. ¹⁸ J. Hawrot 1962, s. 278.

¹⁹ A. Miłobędzki 1963, s. 23. ²⁰ S. Kramarczyk 1964, s. 124–128.

²¹ K. Żurowska 1968, s. 43; K. Żurowska 1983a, s. 71–73.

²² W. Iwanek 1969, s. 81–99. ²³ I. Panic 2010, s. 137–164.

²⁴ J. Zachwatowicz 1948, s. 21–23.

²⁵ J. Zachwatowicz 1971, s. 134–135.

²⁶ Z. Świechowski 1955, s. 38–39; Z. Świechowski 1962, s. 249; Z. Świechowski 1963, s. 21–23; Z. Świechowski 1982, s. 14–15; Z. Świechowski 1990, s. 20; Z. Świechowski 2000, s. 17, 47–48; Z. Świechowski 2010, s. 47–48.

¹¹ G. Grundmann 1941, 86.

¹² G. Grundmann 1944, s. 110–114; G. Grundmann 1944 mps, s. 21 (40).

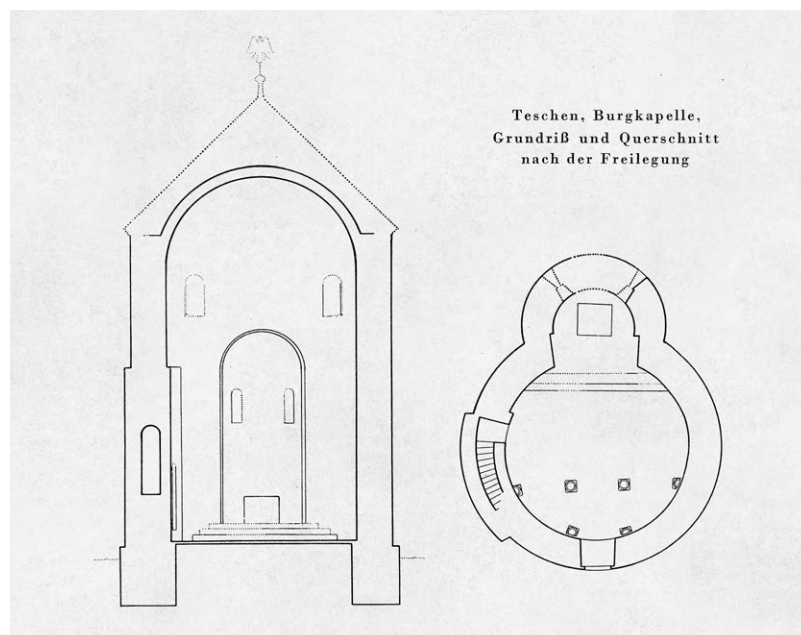
¹³ G. Raschke 1941, s. 146–161.

architektonicznego sugerują, iż „datowanie późniejsze jest bardziej uzasadnione”²⁷.

Szczególnie godna podkreślenia jest uwaga Marii Pietrusińskiej, która ostrożnie wskazywała na możliwy, szeroki przedział datowania w okresie od drugiej połowy XI wieku do pierwszej trzecji XII stulecia. Podkreśliła również, że proponowane w literaturze datowanie rotundy pozbawione jest istotnych argumentów²⁸. Podobnym tropem szedł Andrzej Tomaszewski, który jako kolejny zgłosił zastrzeżenia do jedenastowiecznej metryki kaplicy, wskazując na większe prawdopodobieństwo jej wzniesienia w okresie od schyłku XI do połowy XII wieku²⁹. Argumentował przy tym, że wyniki badań archeologicznych prowadzonych przez Kietlińską nie przyniosły wyraźnego rozstrzygnięcia tej kwestii, a forma baz świadczy raczej o wykonaniu ich w XII wieku³⁰. Częściowo zgadzając się z jego argumentami, W. Iwanek przesunął datowanie kaplicy na czasy Władysława Hermana, z przemianami w okresie panowania Bolesława Krzywoustego³¹, co sugerowało dwufazowość rotundy. Na połowę lub drugą połowę XII wieku datowały tę budowlę Teresa Rodzińska-Chorąży³² oraz Zofia Jagosz-Zarzycka³³. W ostatnim okresie wzniesienie rotundy w pierwszej połowie XII wieku umieszczają również historycy Dariusz A. Sikorski³⁴ oraz Bogdan Kloch³⁵.

Drugim ważnym problemem podnoszonym przez badaczy był kontekst architektoniczny rotundy. Już A. T. Prokop wskazywał na prawdopodobieństwo połączenia jej z innym budynkiem poprzez przejście na poziomie empory. Stąd wniosek, że w jego czasach niewidoczny z zewnątrz portal w południowo-zachodnim odcinku muru nawy mógł być czytelny od środka³⁶. G. Grundmann w szczegółowym opisie empory podkreślał, że portal ten był od zewnątrz ujęty drewnianą ramą, a ponad łukiem znajdowała się modrzewiowa belka nadproża. Po obserwacji węgarów od wewnątrz stwierdził on, że portal ów, należący do pierwotnej struktury rotundy, prowadził na drewniany pomost łączący ją z pobliskim budynkiem rezydencjonalnym, również

Il. 6.2 Cieszyn. Przekrój N-s i rzut poziomy rotundy po badaniach niemieckich (wg G. Grundmann 1944) ¶ Cieszyn. N-s cross-section and ground plan after the German research on the rotunda (by G. Grundmann 1944)

drewnianym³⁷. Z. Gawlik uznał, że omawiany portal pochodzi z XVI wieku³⁸. Powracające w literaturze sugestie o pierwotnym powiązaniu rotundy z budynkiem palatium opierały się przede wszystkim na wczesnym datowaniu zabytku oraz zestawianiu go z odkrywanymi w latach 60. XX wieku zespołami rezydencjonalnymi pierwszych Piastów, takimi jak np. palatium w Przemyślu, gdzie kaplica ma formę rotundy jednoapsydowej³⁹. Obszerniej na temat portalu umieszczanego na poziomie empory w średniowiecznych kościołach (głównie Czech) pisał A. Tomaszewski. Badacz ten doszedł do wniosku, że funkcja tych przejść wiązała się przede wszystkim z obronnością, a od zewnątrz dostawiane były do nich mobilne drewniane schody⁴⁰. Tym samym problem bezpośredniego połączenia kaplicy z innym średniowiecznym budynkiem nie był więcej podnoszony. Wszyscy badacze zgadzali się co do tego, że rotunda była kościołem grodowym, najstarszym murem w Cieszynie, niewątpliwie związanym z kasztelanią (odkąd ją tu utworzono).

Zrekonstruowanie przez Z. Gawlika kamiennej empory pozwoliło na łatwiejszą wizualizację odkrycia dokonanego przez G. Raschkego (il. 6.2) i projektów rekonstrukcji

27 Z. Świechowski 2004, s. 58–59; Z. Świechowski 2010, s. 47–48.

28 M. Pietrusińska 1971, s. 680–681.

29 A. Tomaszewski 1974, s. 86–87.

30 Ibidem, s. 83–86.

31 W. Iwanek 1974, s. 133–136, 160 i n.; W. Iwanek 2000, s. 339–351.

32 T. Rodzińska-Chorąży 1995, s. 146–147, 154–156; T. Rodzińska-Chorąży 2009, s. 81, 137; T. Rodzińska-Chorąży 2013, s. 295–318.

33 T. Rodzińska-Chorąży, Z. Jagosz-Zarzycka 2014, s. 17–34; T. Rodzińska-Chorąży, Z. Jagosz-Zarzycka 2016, s. 60–67.

34 D.A. Sikorski 2012, s. 185–186.

35 B. Kloch 2015, s. 36–59.

36 W. Iwanek 1974, s. 26–27, przyp. 11.

37 G. Grundmann 1944 mps, s. 13a(30), 20(38).

38 Z. Gawlik 1954 mps, s. 4.

39 W. Iwanek 1969, s. 91; I. Panic 2010, s. 139.

40 A. Tomaszewski 1974, s. 182–235.

rysowanych przez urzędnika budowlanego Herberta Kienzlera (tabl. 1.b). Odkąd w rotundzie pojawił się ten element, rozpoczęła się też dyskusja nad tym, czy był on pierwotny, czy raczej wbudowany w drugiej fazie. Większość badaczy uznała emporę za strukturę pierwotną, wzniesioną wraz z resztą budowli. Takie stanowisko zajął już Grundmann, dostrzegając jednak sprzeczność między istnieniem klatki schodowej umieszczonej w grubości muru a bazami półkolumn i trzonem, które nie były przewiązane z murem magistralnym⁴¹. W jego tekście pojawia się nawet sugestia, że pierwotnie planowano wzniesienie empory drewnianej, a następnie zmieniono koncepcję, wznosząc ją w formie murowanej⁴².

Z. Gawlik, choć uważał, że rotunda powstała w pierwszej połowie XI wieku, sugerował, iż empora może być elementem późniejszym⁴³. Podobny pogląd wyrażał początkowo J. Zachwatowicz⁴⁴. Iwanek, pisząc o zmianach wprowadzonych w rotundzie za panowania Bolesława Krzywoustego, nie precyzował, jakie to były zmiany⁴⁵. Osią dyskusji o emporze były także szersze rozważania nad jej genezą i funkcją. To zagadnienie (w kontekście architektury europejskiej) jako pierwszy poruszył M. Gębarowicz (1936). Porównując cieszyńską kaplicę z rotundą w Stroni, stwierdził, że była ona budowlą z piętrowym wnętrzem i śladami empory książęcej, do której prowadziły schody w grubości muru⁴⁶. Po II wojnie światowej problem ten szerzej omawiali K. Żurowska i A. Tomaszewski. Ich uwaga koncentrowała się na aspektach nie tylko formalnych, ale przede wszystkim funkcjonalnych i ideowych. Tomaszewski pisał:

Spoglądając uważniej na omawiany obiekt, trzeba zauważyć, że przedstawia on układ przestrzenny wysoce oryginalny i niespotykany dotąd poza Polską, układ będący koniunkcją potocznej, zwłaszcza w Czechach i na Morawach, formy rotundy bezemporowej, z równie potoczną w Europie Środkowo-Wschodniej formą empory zachodniej, występującej w kościołach o nawie prostokątnej. Jest nieledwie symboliczne, że koniunkcja ta powstała na obszarze polskiego grodu na pograniczu czeskim. Można przypuścić, że złożyły się na nią doświadczenia budowlane obu krajów, przynosząc tak interesujący efekt przestrzenny. Z powyższego wynikałby wniosek co do datowania rotundy, która nie może być wcześniejsza od najstarszych takich samych

empor w kościołach jednonawowych. Czas powstania rotundy cieszyńskiej kładę więc w okresie od schyłku XI do około połowy XII wieku⁴⁷.

Widzimy więc, że empora (tak jak formy baz) stała się dla tego badacza elementem wręcz datującym (il. 6.3).

Odmienne sprawę empor zachodnich widziała K. Żurowska. Jej pogląd, sformułowany na podstawie wielu nieaktualnych już dziś przesłanek, wiązał ten element głównie z wpływem kościołów ottońskich, a w szczególności kaplic pałacowych⁴⁸. Autorka zdecydowanie silniej niż Tomaszewski łączyła funkcje empor z użytkowaniem jej przez władcę i bliskim sąsiedztwem jego siedziby. Swoją wywód rozpoczęła od opisu rotundy w Cieszynie i jej empor, przyjmując datowanie zaproponowane niegdyś przez G. Raschkego i podtrzymane przez wielu polskich badaczy. Uważając, że empora pojawiła się w centralnych kaplicach wczesnopiastowskich już około 1000 roku, postrzegała tę formę jako autonomiczną i nieprzeniesioną do kościołów centralnych z założeń salowych. Szczególną rolę przypisywała tu jednak emporze w masywie zachodnim katedry w Poznaniu. Równocześnie zgadzała się z Tomaszewskim w kwestii wyjątkowości centralnych kościołów piastowskich na tle architektury Europy Środkowej⁴⁹. Formułując tezę o istnieniu „programu emporowego rotund wczesnopiastowskich”, mniejszy nacisk kładła na czysto liturgiczną funkcję empor i rozpatrywała je głównie w kontekście manifestacji władzy osadzonej w tradycjach bizantyńskich⁵⁰.

Ów „emporowy program rotund wczesnopiastowskich” starałam się skonfrontować z wynikami badań archeologicznych weryfikujących starsze ustalenia⁵¹. W wyniku tej konfrontacji, jak również biorąc pod uwagę konkluzje Beata Brenka⁵², podkreślałam konieczność indywidualnego rozpatrywania formy i funkcji każdej empor, która jest przede wszystkim przestrzenią o przeznaczeniu liturgicznym. Tym samym empora w kaplicy cieszyńskiej, datowana przeze mnie na połowę XII wieku, nie mogła mieć związku z rozważaniami podjętymi niegdyś przez K. Żurowską⁵³.

Szczególną wagę mają dywagacje nad ogólną genezą typu rotundy jednoapsydowej, a co za tym idzie – genezą formalno-stylową rotundy św. Mikołaja. W literaturze podkreślano przede wszystkim polityczne związki

41 G. Grundmann 1944 mps, s. 13(29).

42 Ibidem, s. 12(28)–13(29). 43 Z. Gawlik 1954 mps, s. 2.

44 J. Zachwatowicz 1948, s. 23. 45 W. Iwanek 2000, s. 340.

46 M. Gębarowicz 1936, s. 44.

47 A. Tomaszewski 1974, s. 86.

48 K. Żurowska 1983a, s. 71–106. 49 Ibidem, s. 100–102.

50 Ibidem, s. 99–100.

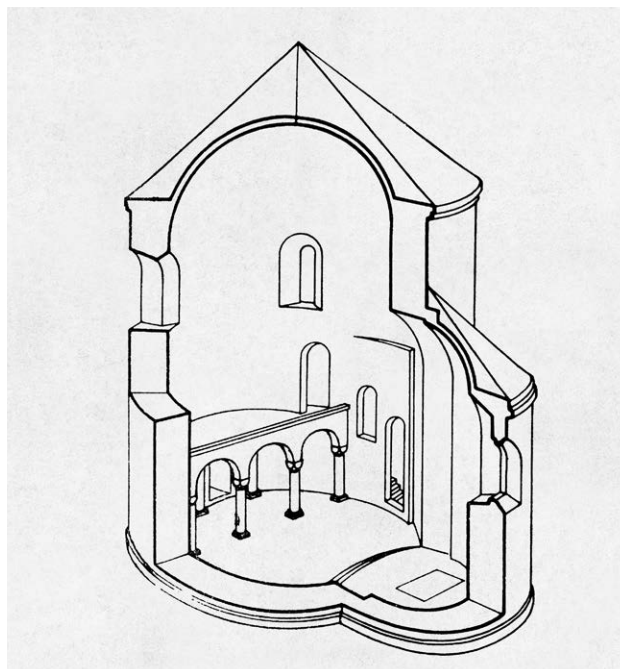
51 T. Rodzińska-Choraży 2009, s. 134–135.

52 B. Brenk 2002, s. 101–115.

53 T. Rodzińska-Choraży 2009, s. 134–135.

między państwami Piastów i Przemysłidów. Kaplicę zamkową uznawano za formalno-ideowy import z Czech, gdzie typ rotundy jednoapsydowej był w oczach wielu badaczy niemal formą narodową. Już A. T. Prokop porównywał kaplicę cieszyńską do rotundy w Znojmie⁵⁴, później zarówno G. Grundmann, jak i G. Raschke przywoływali ten morawski przykład jako analogię, a genezę rotund jednoapsydowych tłumaczono na różne sposoby.

Od czasów Josefa Cibulki powszechny był pogląd, że forma rotundy św. Wita w Pradze pochodzi od kaplicy w Akwizgranie. W literaturze w mocny sposób wybrzmiewał ów „nurt redukcyjny”, który zakładał, że forma praskiego tetrakonchosu miała być następnie sprowadzona do postaci rotundy jednoapsydowej, rozprzestrzeniając się na terenach Czech i Moraw⁵⁵. Także G. Grundmann, który w erudycyjny sposób rysował szeroką panoramę średnio-wiecznych budowli centralnych, twierdził (powołując się zresztą na poglądy Dagoberta Freya), że empora cieszyńskiej kaplicy jest zredukowaną formą empory w rotundzie św. Wita, czyli pośrednio tej w kaplicy akwizgrańskiej⁵⁶. Teorię tę podtrzymał Z. Gawlik⁵⁷. Można przypuszczać, że wywodzenie formy rotund jednoapsydowych od tetrakonchosu św. Wita w Pradze, a poprzez to z kaplicy Karola Wielkiego było swoistą nobilitacją dla cieszyńskiej rotundy i mocno wiązało ją z najbardziej znaczącymi kościołami centralnymi Zachodu. Zbliżone stanowisko długo zajmował także Z. Świechowski, który najpierw postrzegał formę rotundy jednoapsydowej z emporą jako redukcję budowli centralnych z obejściem, za punkt wyjścia uznawał jednak nie tetrakonchos św. Wita w Pradze, ale rotundę św. Donata w Zadarze. W jego opinii rotunda w Cieszynie jest pośrednim stadium tej redukcji, gdyż bazy podpór empory są ustawione nieco ukośnie⁵⁸. Przeciwnikiem teorii redukcji był H. Weidhaas, który zaprzeczał pogładowi, iż rotundy jednoapsydowe powstały jako uproszczenie wielkich założeń emporowych, gdyż uważał je za formę autonomiczną⁵⁹.

Il. 6.3 Cieszyn. Rekonstrukcja rotundy, przekrój perspektywiczny (wg A. Tomaszewski 1974) ¶ Cieszyn. Reconstruction of the rotunda, perspective cross-section (by A. Tomaszewski 1974)

Podobnego zdania byli Tadeusz Dobrowolski⁶⁰, A. Tomaszewski⁶¹, K. Żurowska⁶² i T. Rodzińska-Choraży⁶³.

G. Raschke, a przede wszystkim G. Grundmann byli zwolennikami zachodniej genezy rotund jednoapsydowych. Ten ostatni wyraził pogląd, że wszystkie rotundy czeskie i morawskie powstały pod wpływem architektury sasko-frankońskiej. wskazywał też na długą drogę adaptacji i przekształceń budowli centralnych na północ od Alp, którą przebyły one od pierwowzorów rzymskich⁶⁴. Vojslav Molé podkreślał natomiast, że cytowane w literaturze centralne budowle kręgu dalmatyńskiego mają korzenie sięgające zarówno wzorów karolińskich, jak i bizantyńskich⁶⁵.

Odrębny nurt w rozważaniach nad genezą rotundy tworzyli badacze uznający przeważający wpływ architektury bałkańskiej inspirowanej przez Bizancjum. Do tej grupy należy zaliczyć przede wszystkim Jerzego Hawrota i Adama Miłobędzkiego. Pierwszy z nich skonstruował nawet typologię budowli centralnych opartą na liczbie osi w rzucie poziomym, co oczywiście stanowiło ślepą uliczkę, ponieważ

54 A. T. Prokop 1913; A. T. Prokop 1926, s. 3.

55 J. Cibulka 1933, s. 1–478; K. Guth 1925, s. 113–188; por. T. Rodzińska-Choraży 1995, s. 137–142.

56 G. Grundmann 1944 mps, s. 26 (45)–2 (46); G. Raschke 1943, s. 146–161.

57 Z. Gawlik 1954 mps, s. 1–7.

58 Z. Świechowski 1962, s. 249. Na rotundę w Zadarze zwracał też uwagę J. Hawrot 1962, s. 255–259. Według A. Tomaszewskiego (1974, s. 86, przyp. 133) twierdzenie to było oparte na błędnym odczytaniu planu. Źródłem opinii Z. Świechowskiego mógł być jednak plan G. Grundmanna, na którym drewniany chór ma linię nieznacznie, ale dwukrotnie przełamana.

59 H. Weidhaas 1937, h. 4, s. 279–312.

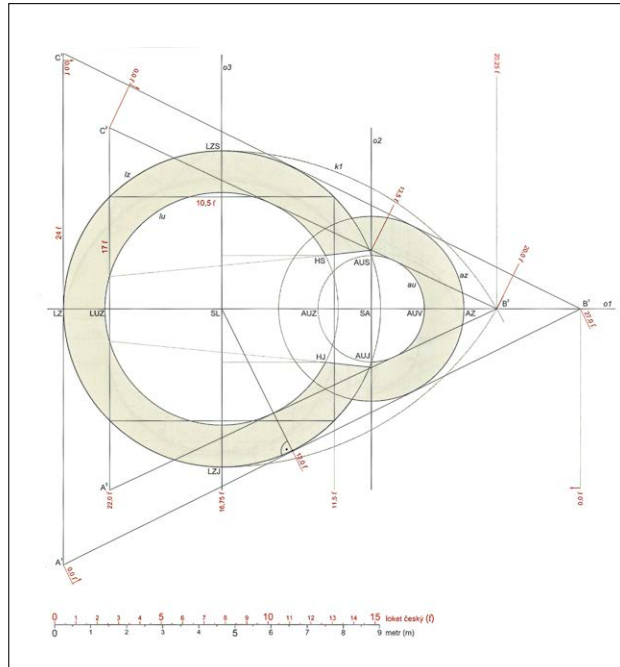
60 T. Dobrowolski 1948, s. 29. 61 A. Tomaszewski 1974, passim.

62 K. Żurowska 1983a, passim.

63 T. Rodzińska-Choraży 2009, s. 134–135.

64 G. Grundmann 1944 mps, s. 22 (31)–43 (64).

65 V. Molé 1958, s. 132 i n.

Il. 6.4 Schemat kompozycyjny rotundy w Cieszynie (wg Jarmila Čihákova, Martin Müller 2015) ¶ Compositional scheme of the rotunda in Cieszyn (by Jarmila Čihákova, Martin Müller 2015)

stwierdzenie, że rotunda w Cieszynie należy do założeń jednoosiowych i wieloelementowych, niczego nie wyjaśnia i nie rozwiązuje żadnego problemu⁶⁶. A. Miłobędzki oprócz wskazania kręgu rotund bałkańskich podzielił się uwagą, że ich forma jest jakby rzeźbiona w murze⁶⁷. J. Zachwatowicz⁶⁸ i K. Żurowska⁶⁹ rozważali możliwość oddziaływania wzorców bizantyńskich na architekturę doby pierwszych Piastów, ale poprzez architekturę ottońską. W. Iwanek starał się pogodzić te różnorodne poglądy, artykułując dość karkołomny wniosek, że rotunda cieszyńska wyrosła na gruncie rotund czesko-morawskich, które przystosowały wzorce karolińskie do kształtującego się ustroju feudalnego i zaadaptowały emporę księżęcą. Równocześnie dostrzegali on genezę tych budowli w kręgu architektury nadadriatyckiej, łączącej formy zachodniorzymskich mauzoleów i bazylik z rozwiązaniami bizantyńskimi. Pod

⁶⁶ J. Hawrot 1962, s. 278.

⁶⁷ A. Miłobędzki 1952, s. 17, 23.

⁶⁸ J. Zachwatowicz 1971, s. 135.

⁶⁹ K. Żurowska 1983b, s. 109–164. Badaczka uważała cieszyńską rotundę za książęcą kaplicę grodową, której empora świadczyła o silnym związku z władzą. Dostrzegając możliwość wpływów czeskich na rotundy piastowskie, podkreślała, że mieszczą się one w szerokim horyzoncie budowli kształtowanych w nurcie ottońskim, z ideowymi i formalnymi korzeniami sięgającymi późnego antyku i architektury bizantyńskiej.

wplywem liturgii słowiańskiej głoszonej przez Braci Sołuńskich wzorce te zostały dostosowane do potrzeb środkowoeuropejskich i w ten sposób wypracowano model kościoła grodowego⁷⁰. W swojej ostatniej publikacji badacz ten stwierdził krótko, że właściwie wszystkie średniowieczne kościoły centralne wywodzą się od rotundy Anastasis w Jerozolimie⁷¹.

H. Weidhaas podkreślał jednak fundamentalne znaczenie architektury nadadriatyckiej dla kształtowania się małych kościołów centralnych, zwracając szczególną uwagę na wpływ Braci Sołuńskich na architekturę Wielkich Moraw i Czech. Taki pogląd był rozwijany przez kolejne pokolenia badaczy, szczególnie po odkryciach dokonanych w morawskich Mikulczycach. Od lat 60. XX wieku opcją dominującą stało się eksponowanie „rotundotwórczej” roli szlaku Konstantyna i Metodego, przebiegającego od Konstantynopola, przez Saloniki, dalej nad Adriatykiem, aż na Morawy. To im właśnie przypisano transfer idei i formy budowli centralnej z Bizancjum i Bałkanów do Europy Środkowej⁷².

Badacze polscy w dalszym ciągu podkreślali silne związki małopolskich i śląskich rotund z kręgiem morawsko-czeskim. Po odkryciach architektury wielkomorawskiej Z. Świechowski zmodyfikował swoje starsze poglądy, uznając, że decydujący impuls do ukształtowania się rotund prostych, a zatem cieszyńskiej, wyszedł z Wielkich Moraw, a Małopolska i Śląsk „przejęły wielkomorawskie i czeskie aktywa kulturalne” wraz z przybyciem Dąbrówki na dwór Piastów i zdobyciem przez Mieszka I ziem południowych⁷³. W 2004 roku wypowiedział się już nieco odmiennie, uznając za badaczami czeskimi (Anežka Merhautová-Livorová⁷⁴), że centralne budowle wielkomorawskie powstały pod wpływem wzorów adriatyckich i północnoitalskich, taka była zatem ostatecznie odległa geneza typu rotundy prostej⁷⁵.

Paradoksalnie zbieżne były opinie H. Weidhaasa (1938) i A. Tomaszewskiego (1974), obaj bowiem uważali, że w rotundzie cieszyńskiej doszło do połączenia elementów

⁷⁰ W. Iwanek 1974, s. 251–252. ⁷¹ W. Iwanek 2000, s. 340.

⁷² A. Merhautová-Livorová 1970, s. 3–76.

⁷³ Z. Świechowski 1982, s. 15.

⁷⁴ A. Merhautová-Livorová 1970, *passim*.

⁷⁵ Z. Świechowski 2004, s. 58. Warto wspomnieć, że w katalogu z 2000r. autor ten podał błędne informacje, pisał bowiem, iż klatkę schodową w rotundzie św. Mikołaja doświetlają otwory szczelinowe (których tam nie było i nie ma), a tympanon w portyku na poziomie empory i domniemane ślady parapetu empory uznał za oryginalne, por. Z. Świechowski 2000, s. 47–48. Informacja o oknach szczelinowych była być może skutkiem błędnego odczytania sprawozdania Z. Gawlika (1954, s. 4), który pisał, że schody na emporę doświetlały trzy otwory, mając jednak na myśli wewnątrz rotundy, a nie zewnętrzne lico muru.

formy pochodzących z Czech oraz koncepcji rodzimej, piastowskiej⁷⁶.

Odmiennie od cytowanych autorów widziała genezę rotund jednoapsydowych pisząca te słowa. Prezentowałam zawsze zbieżny z A. Tomaszewskim pogląd w kwestii datowania rotundy w Cieszynie na połowę XII wieku. Pochodzenie samej formy rotundy jednoapsydowej odczytywałam jednak inaczej. Jej korzenie tkwią moim zdaniem w odległych pierwowzorach antycznych, niekoniecznie bizantyńskich, a ogniwem pośrednim były centralne budowle na obszarze północnej Italii. Rozprzestrzenienie się tej prostej formy w Europie Środkowej jest związane z postępującą akcją chrystianizacyjną. Pojawienie się tych budowli na ziemiach Piastów w XI wieku nie musiało być związane wyłącznie z transferem czeskim, z uwagi na obecność rotund jednoapsydowych w IX i X stuleciu nie tylko w Państwie Wielkomorawskim i w Czechach, ale także w innych częściach Europy. Należy jednak wyraźnie oddzielić rotundy o wczesnej metryce (IX, X i pocz. XI w.) od rotund rozpowszechnionych po połowie XI wieku, głównie w stuleciach XII i XIII. Różne były bowiem ich funkcje i kontekst ideowy. Nie budziło jednak moich zastrzeżeń postrzeganie rotundy cieszyńskiej (datowanej na XII w.) jako znajdującej się w kręgu oddziaływań czeskich, chociaż i tu zgadzałam się z poglądami Tomaszewskiego, dostrzegającego w emporze wyraźny element wiążący kaplicę z kościołami na terenie Małopolski⁷⁷.

⁷⁶ H. Weidhaas 1938, s. 136–152; A. Tomaszewski 1974, s. 86.

⁷⁷ T. Rodzińska-Choraży 2018, s. 223–238.

W tym miejscu należy wyodrębnić problem profili baz kolumn i półkolumn odkrytych przez ekipę niemieckich badaczy. Bazy te są bowiem pozbawione narożnych szponów lub żabek. Ten fakt oraz sposób opracowania kamiennego skłoniły G. Grundmanna do datowania ich na okres przed połową XI wieku⁷⁸. Podobną opinię wyraził Z. Świechowski⁷⁹. Z tezą tą nie zgadzali się J. Zachwatowicz⁸⁰ i A. Tomaszewski⁸¹, którzy podkreślali, że bazy bez szponów obecne są również w architekturze XII wieku.

Jak dotąd ostatnią publikacją, w której cieszyńskiej rotundzie poświęcono więcej uwagi, jest praca czeskich autorów Jarmili Čihákovéj i Martina Müllera⁸². Dokonują oni analizy rzutów poziomych 28 rotund, głównie z obszaru Czech (ale też Moraw, Saksonii i Polski – z Cieszyna i Przemysła), stosując metodę tzw. odwróconego projektu. Niestety – poza stwierdzeniem, że każda budowla ma swoją indywidualną koncepcję, świadczącą o umiejętnościach warsztatowych architekta – niewiele z tych analiz wynika, ponieważ uzyskane rezultaty nie prowadzą do jakichkolwiek szerszych wniosków dotyczących ich wzajemnych relacji. W przypadku kaplicy cieszyńskiej autorzy podkreślają, że kompozycja planu została wpisana w dwa nałożone na siebie trójkąty równoramienne, ale przy realizacji części naziemnej doszło do kilku zmian, zwłaszcza w obszarze apsydy, polegających na odstępstwie od idealnych, pełnych miar pierwotnej koncepcji (il. 6.4).

⁷⁸ G. Grundmann 1944 mps, s. 20(39)–21(40).

⁷⁹ Z. Świechowski 1955, s. 38.   ⁸⁰ J. Zachwatowicz, 1948, s. 23.

⁸¹ A. Tomaszewski 1974, s. 84.

⁸² J. Čiháková, M. Müller 2015, s. 2–109.

Część 7

*Rotunda św. Mikołaja w Cieszynie
jako dzieło architektury*

7.1 Przemiany rotundy w świetle źródeł ikonograficznych i przekazów pisanych do 1941 roku

Z uwagi na daleko idące przekształcenie rotundy w XIX wieku bardzo ważne jest prześledzenie dostępnych źródeł ikonograficznych, które mogłyby poświadczać jej formę zarówno w średniowieczu, jak i w czasach nowożytnych. Najwcześniejsze przedstawienia, na których z dużym prawdopodobieństwem możemy zidentyfikować tę budowlę, pochodzą z XVI stulecia. Wyraźną cezurę wyznacza przebudowa dokonana przez Josefa Kornhäusla (1839) – po tej dacie grafiki i obrazy ukazują kościół, jaki znamy z fotografii z drugiej połowy XIX wieku i sprzed II wojny światowej¹. Istotny wkład w prześledzenie zmian wniosła praca Radima Jeża, w której zostały omówione starsze przedstawienia rotundy, chociaż głównym jej tematem są widoki miasta i zamku². Wyjątkowo cenny jest katalog przedstawień Cieszyna zamieszczony w drugiej części tego opracowania, na który będę się często powoływać, zawierający niezbędne dane dotyczące prezentowanych rycin – atrybucję, datowanie, źródło pochodzenia i bibliografię³. Mniejszą rolę dla naszych ustaleń ma niewielka publikacja Mariusza Makowskiego i Janusza Spyry, mająca charakter folderu, z ilustracjami niepozwalającymi na ich głębszą analizę⁴. Z dotychczasowych ustaleń tych autorów wynika, że za najstarsze przedstawienie, na którym zobrazowano rotundę, można uznać rycinę pochodzącą z dzieła Sebastiana Münstera *Cosmographia Universa*, wydanego w Bazylei w 1541 roku⁵. Cieszyn jest tu „zaprezentowany” w symboliczny sposób, a autor ilustracji uznał zapewne, że wystarczy zestawienie dwóch najbardziej charakterystycznych dla widoku miasta budowli, jakimi są ułożone w grodzie Wieża Piastowska i rotunda. Na rycinie widzimy ujętą w graficzny sposób charakterystyczną bryłę wieży zwieńczonej machikułem z wydatnym krenelażem i ostrym zakończeniem dachu. Obok niej została narysowana znacznie niższa sylweta budowli z zaznaczonymi

Il. 7.1.1 Sebastian Münster, *Cosmographia Universa*, drzeworyt, Bazylea 1541 ¶ Sebastian Münster, *Cosmographia Universa*, woodcut, Basel, 1541

kreską dwoma okienkami i wysokim, stożkowym dachem. Nie mamy oczywiście całkowitej pewności, że jest to rotunda, jednak wydaje się, że prawdopodobieństwo takiej interpretacji jest bardzo wysokie. Obie budowle przylegają tu do siebie, stapiając się w całość (il. 7.1.1).

Dopiero z drugiej połowy XVIII wieku (1750–1789?) pochodzi perspektywiczny widok Cieszyna (rysunek piórkiem), znajdujący się w zbiorach Muzeum Śląska Cieszyńskiego, ukazujący już nie tylko Górę Zamkową, ale i całe miasto⁶. W części przedstawiającej zamek, przy południowej krawędzi murów na pierwszym planie ukazano budynek z czterema oknami i dwiema przyporami, zza którego wylania się charakterystyczna forma stożkowatego dachu, należącego zapewne do niewidocznej z tej perspektywy rotundy (il. 7.1.2).

Sylwetę kościoła rozpoznajemy na olejnym obrazie, którego autorem jest Ignacy Chambrez de Ryvos, znajdującym się w zbiorach Muzeum Śląska Cieszyńskiego⁷. Malarz ten pozostawił dwa widoki Cieszyna. Pierwszy z nich, znany z kopii, ukazywał pożar z 1789 roku, na drugim zaś widzimy panoramę miasta podnoszącą się ze zgliszczy

1 W. Iwanek 1970, s. 32–36. 2 R. Jeż 2011, s. 249–300.

3 Ibidem, s. 284–300.

4 M. Makowski, J. Spyra 1998, passim.

5 R. Jeż 2010a, poz. I, s. 284; poz. VIII, s. 288.

6 M. Makowski, J. Spyra 1998, s. 6; J. Spyra 2005, s. 205–207; R. Jeż 2011, s. 271–273, poz. XVIII, s. 292.

7 W. Iwanek 1970, s. 15–26; W. Iwanek 1993, s. 61–76; M. Makowski, J. Spyra 1998, s. 10; R. Jeż 2010a, s. 273–275, poz. XXIII, s. 294.

Il. 7.1.2 Perspektywiczny plan Cieszyna (fragment), rysunek piórkiem, 2. poł. XVIII w.
 ¶ Perspective view of Cieszyn (fragment), pen-and-ink drawing, 2nd half of the 18th century

Il. 7.1.3 Widok Cieszyna, Ignacy Chambrez de Ryvos, 1801
 ¶ View of Cieszyn, Ignatz Chambrez de Ryvos, 1801

po kataklizmie (1801). Na tej wedyce czytelna jest bryła rotundy ze stożkowym dachem odcinającym się na tle nieba (il. 7.1.3).

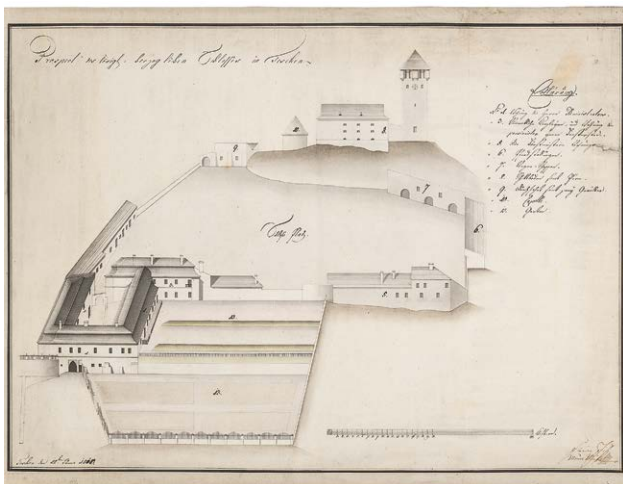
Z 1810 roku pochodzi perspektywiczny, monochromatyczny rysunek zamku w Cieszynie, ukazujący ówczesne zabudowania w ujęciu od wschodu, znajdujący się w Österreichische Nationalbibliothek w Wiedniu. Sumaryczność tego widoku pokazuje sylwetę rotundy, której brak apsydy (niewątpliwie wówczas istniejącej). Bryła kaplicy, bez zaznaczonych otworów, ale ze stożkowym dachem, oznaczona numerem 10, w legendzie jest opisana jako „capelle” i odcina się wyraźnie od tła zamku górnego (il. 7.1.4).

Mikroskopijne przedstawienie rotundy umieszczono także na planie Cieszyna z 1810 roku (il. 7.1.5); a nieco

wyraźniejsze znajduje się na kolejnym planie datowanym na ten sam rok (il. 7.1.6).

Ten drugi plan to – jak słusznie zauważył Waclaw Gojniczek – projekt niezrealizowanej zabudowy zamku dolnego. Przedstawione w jego centralnej części budynki przeznaczone dla zarządcy domeny książęcej i emerytowanego głównego leśniczego nie powstały, ale w obrębie zamku górnego widzimy rzut rotundy, do której od strony południowej przylega mur (w inwentarzu z 1822 roku opisany jako wałący się)⁸. Należy się domyślać, że za nim rozciągał się ogród. Intrygujący jest fakt, że na żadnym ze znanych planów Góry Zamkowej, ukazujących rzut lub sylwetę

⁸ W. Gojniczek, podrozdz. 2.1 i 2.4 w tym tomie.

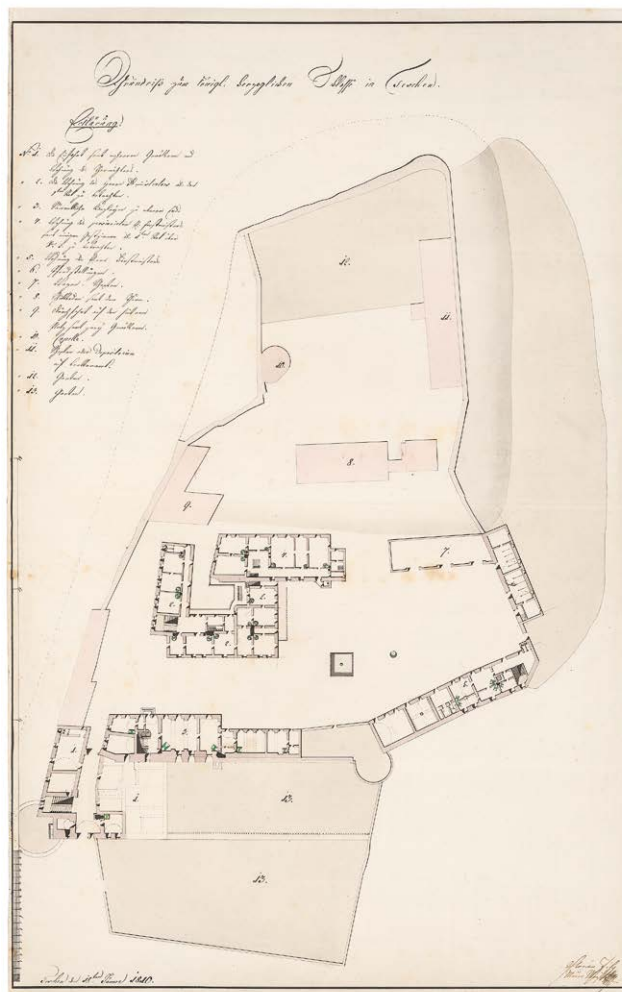
Il. 7.1.4 Zamek w Cieszynie, Florian Jilg, 1810 ¶ Castle in Cieszyn, Florian Jilg, 1810

Il. 7.1.5 Plan Cieszyna, fragment, Franz Xaver Kuffai, 1810 ¶ Plan of Cieszyn, fragment, Franz Xaver Kuffai, 1810

rotundy, nie przedstawiono wymienionej w urbarzu z 1722 roku komórki (dwóch?), w którą – zgodnie z tym dokumentem – kaplica była wówczas wyposażona. Być może była to niska drewniana dobudówka, która szybko uległa zniszczeniu. Inwentarz z 1822 roku jest szczególnie cennym źródłem, ponieważ jest to ostatni zachowany zapis przekazujący informacje o wyglądzie i wyposażeniu kaplicy sprzed przebudowy Kornhäusla. Według tego zapisu mury rotundy były w dobrym stanie, lecz pokryty gontem dach wymagał remontu⁹. Odnajdujemy tu uwagę, że „kaplica z zakrystią” była mała, należy zatem zapytać, czy wymieniona po raz pierwszy zakrystia jest tożsama z komórką odnotowaną przez urbarz sto lat wcześniej, a także dlaczego nie widzimy jej na żadnym z planów. Intrygująca jest również informacja o czterech dwuskrzydłowych oknach, gdyż nie wiemy, czy były to jeszcze okna gotyckie, czy już nowożytnie. Proste drzwi pozostają w sprzeczności z informacjami z 1869 roku i planem z 1884 roku, w których pojawia się informacja o pozostałościach maswerków, niebędących chyba kreacją Kornhäusla.

Nieco wyraźniejsze niż poprzednie widoki przedstawienie rotundy stanowi litografia Jana Józefa Schindlera, wykonana w 1819 roku według obrazu Ludwika Kmetty, zachowana w zbiorach Muzeum Śląska Cieszyńskiego¹⁰. Góra Zamkowa jest tu ukazana ze znacznie bliższej perspektywy. Nawa rotundy, nakryta stożkowym dachem, modelowana jest światłocieniem tak, że jej kolistą formą nie pozostawia wątpliwości co do identyfikacji. Możemy również odczytać

Il. 7.1.6 Niezrealizowany plan przebudowy zamku, Florian Jilg, 1810 ¶ Unrealised plan for rebuilding the castle, Florian Jilg, 1810

⁹ W. Gojniczek, podrozdz. 2.4 w tym tomie; Aneks źródłowy w tym tomie.
¹⁰ M. Makowski, J. Spyra 1998, s. 10; R. Jeż 2010a, s. 275–277, poz. xxv, s. 295.

Il. 7.1.7 Widok Góry Zamkowej, Jan Józef Schindler, chromolitografia wg obrazu Ludwika Kmetty, 1819 ¶ View of the Castle Hill, chromolithograph by Jan Józef Schindler after the painting by Ludwik Kmetty, 1819

Il. 7.1.8 Widok Góry Zamkowej, Adolf Kunike, litografia, 1833 ¶ View of the Castle Hill, lithograph by Adolf Kunike, 1833

Il. 7.1.9 Widok rotundy od strony wschodniej, z tablicą upamiętniającą przebudowę, fotografia, 1926 ¶ Rotunda with the memorial plaque commemorating the rebuilding, view from the E, photograph from 1926

Il. 7.1.10 Widok elewacji wschodniej, bez tablicy, fotografia, 1926–1940? ¶ View of the eastern elevation without the plaque, photograph, 1926–1940?

zarys apsydy na tle elewacji budynku nakrytego mansardowym dachem. Jednak i tu nie widzimy żadnych okien i otworów wejściowych, chociaż dziś wiemy, że w południowym odcinku muru nawy istniało okno, brak też wymienionej w inwentarzu zakrystii (il. 7.1.7). Należy zwrócić uwagę na proporcje rotundy, które mogą wskazywać, że teren wokół niej został podwyższony jeszcze przed przebudową.

Ostatnim datowanym dziełem przedstawiającym rotundę sprzed przebudowy jest litografia, którą w 1833 roku wykonał Adolf Kunike¹¹. Na tle zamku z łamanym dachem widzimy jej niewielką sylwetkę nakrytą stożkiem, tym razem bez apsydy, ale za to z południowym oknem nawy (il. 7.1.8).

Na wielu innych widokach miasta i zamku rotunda jest niewidoczna, gdyż w zmieniającej się dynamicznie zabudowie wzgórze była często przesłonięta budynkami powstającymi przy południowej i południowo-zachodniej krawędzi murów obronnych. Nie wszyscy artyści zachowywali ich właściwe proporcje czy perspektywę. Cechą wspólną wymienionych przedstawień rotundy jest jednak jej charakterystyczny dach. Nie wiemy, czy w tej formie powstał on w trakcie gotyckiej przebudowy lub odbudowy po którymś z licznych pożarów (nawiedzających zamek w średniowieczu), czy też wzniesiono go w czasach nowożytnych.

¹¹ M. Makowski, J. Spyra 1998, s. 8; R. Jež 2011, s. 277, poz. xxvi, s. 295.

Sześć lat po powstaniu litografii Kunikego rotunda wyglądała już zupełnie inaczej. Wiedeński architekt Josef Kornhäusel dokonał radykalnej przemiany, wpisując formę kościoła w neoklasycystyczną przebudowę zamku¹². Akt ten poświadczała upamiętniająca jego dzieło tablica z napisem „Renoviert MDCCCXXXIX”, umieszczona w strefie muru ponad apsydą (il. 7.1.9)¹³. Tablicę tę ukazują zachowane fotografie z 1915 i 1926 roku; musiała zniknąć z elewacji po 1926 roku, ale przed rozpoczęciem działań Geорга Raschkego i Günthera Grundmanna (1941), ponieważ na kolejnych ujęciach widzimy ponad apsydą regularne boniowanie (il. 7.1.10).

Przebudowa z 1839 roku objęła przede wszystkim zewnętrzny część kościoła¹⁴. Chyba najwcześniejszym widokiem rotundy po tej dacie jest przedstawiający panoramę Cieszyna staloryt Thomasa Philibrowna według rysunku Eduarda Gurka z około 1840 roku, (il. 7.1.11). Został on zamieszczony w dziele Franza Carla Weidemanna *Panorama der Oesterreichischen Monarchie*, wydanym w Peszcie w 1840 roku. Zdaniem R. Ježa rycina ta ukazuje dwie wieże i powstała przed rokiem 1838¹⁵. Wydaje się jednak,

¹² W. Iwanek 1970, s. 32–35.

¹³ W. Iwanek 1974, s. 75.

¹⁴ W. Iwanek 1970, s. 32–35.

¹⁵ R. Jež 2010a, s. 277, poz. xxix, s. 296–297.

Il. 7.1.11 Panorama Cieszyna, T. Philibrown wg E. Gurka, 1840 ¶ Panorama of Cieszyn, T. Philibrown after E. Gurk, 1840

że w kontekście zachowanych fotografii możemy postawić tezę, iż przedstawia ona Wieżę Piastowską, budynek mieszkalny oraz rotundę w nowej szacie architektonicznej. Zarówno kształt kopulastego dachu, jak i uwidocznione poniżej gzymsy oraz partia attyki pozwalają uznać w tym widoku właśnie przekształcony średniowieczny kościół. Tym samym rycina ta musiała powstać nie przed rokiem 1838, a po 1839. Rotunda jest również widoczna na olejnym obrazie Henryka Jastrzebskiego z 1846 roku, jednak odległa perspektywa nie pozwala na ocenę jakichkolwiek szczegółów¹⁶.

Dziewiętnastowieczne wedyty i obrazy, na których przedstawiono przekształconą już rotundę, zostały zebrane przede wszystkim w cytowanej wyżej publikacji R. Jeża¹⁷. O zmianach dokonanych w 1839 roku informują nas jednak przede wszystkim liczne fotografie z okresu od schyłku XIX wieku do końca lat 30. XX stulecia. Ich uzupełnieniem są dane, jakie możemy odczytać z rysunku, który zachował się w Muzeum Śląska Cieszyńskiego (il. 7.1.12), a także

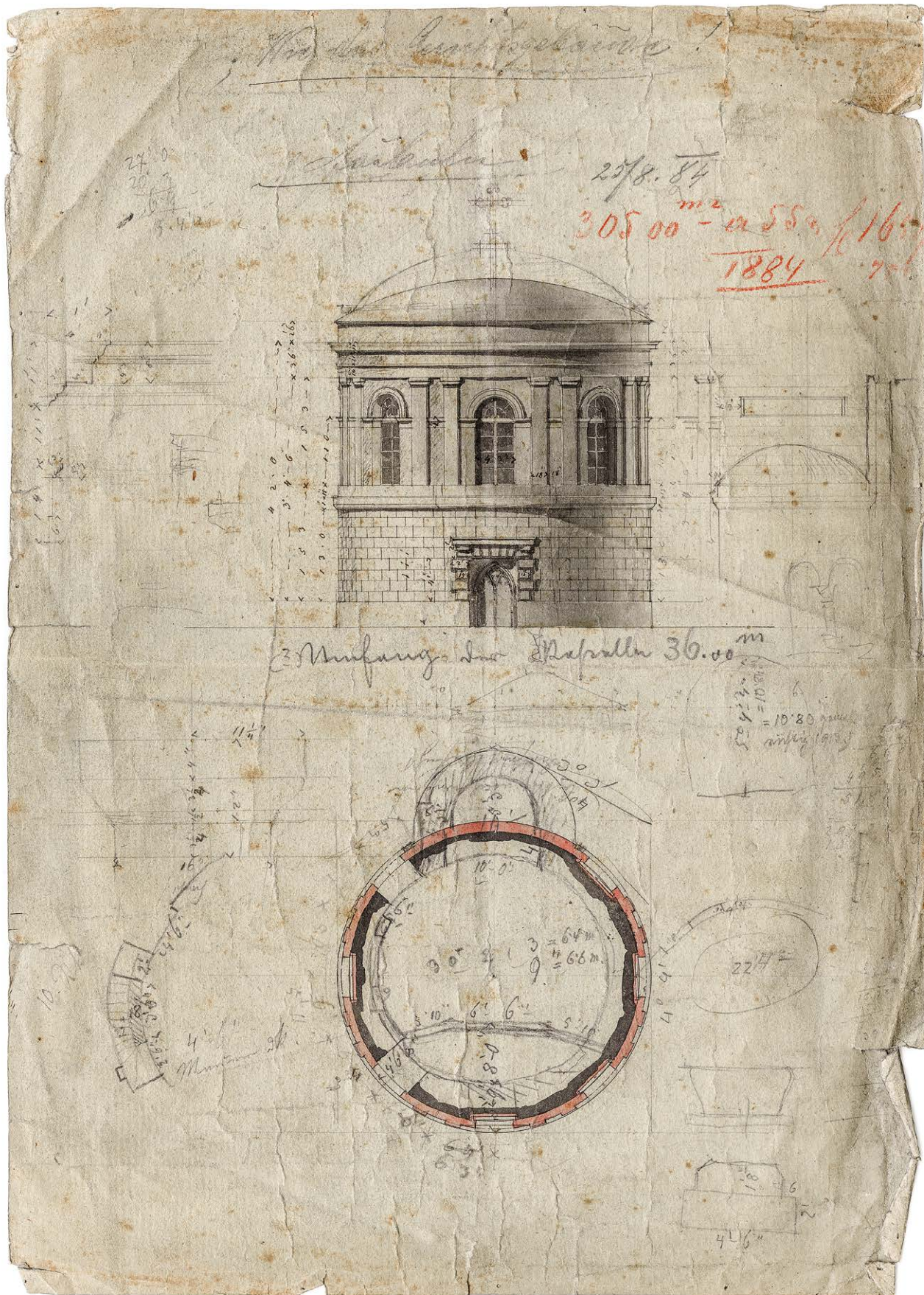
wzmianki zamieszczone w sprawozdaniach z badań G. Raschkego i G. Grundmanna.

Wspomniany rysunek przedstawia widok elewacji rotundy od strony zachodniej, a poniżej rzut poziomy. Wykonany został piórką przy użyciu czarnego i czerwonego tuszu lub atramentu. Grafikę uzupełniono liczbami odnoszącymi się do poszczególnych odcinków muru. Na rysunek naniesiono korekty i detale (za pomocą szarego ołówka) oraz cyfry i datę 1884 (wpisane ołówkiem czerwonym), aczkolwiek nie wiadomo, czy oznacza ona jego wykonanie, naniesienie korekt czy jedynie zarchiwizowanie. Intrygująca jest niezgodność rysunku ze stanem zarejestrowanym na zdjęciach, nasuwa się więc pytanie, czy mamy tu do czynienia z projektem z 1839 roku i korektami nanoszonymi w trakcie przebudowy, czy też jest to projekt zmian z 1884 roku, z których nie wszystkie zostały wprowadzone. Porównajmy zatem ów rysunek z fotografiami.

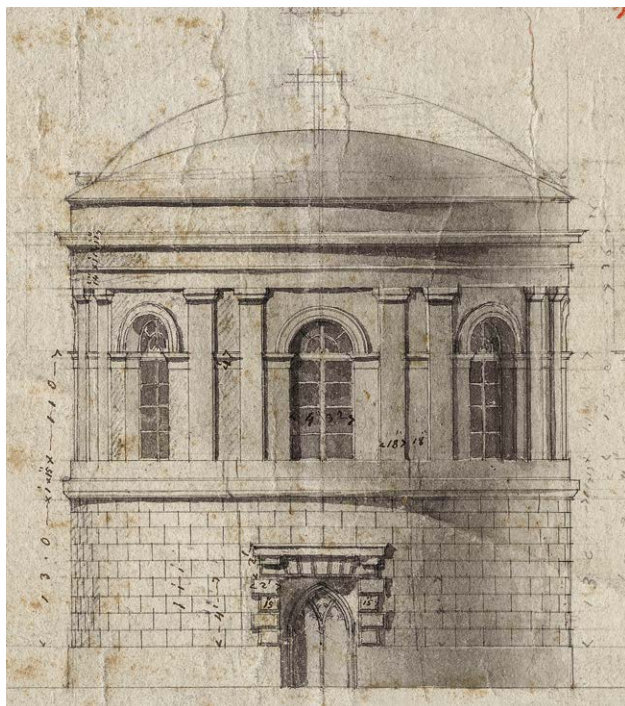
Na rysunku nakreślono stosunkowo płaską czaszę kopulastego dachu, a następnie ołówkiem naniesiono linię znacznie podwyższającą tę czaszę oraz dodano wieńczącą ją krzyż. Wydaje się, że blaszany dach, który widzimy na fotografiach, jest wariantem podwyższonym, z krzyżem

¹⁶ Ibidem, s. 280, poz. xxxiii, s. 298 (MŚC Cieszyn, sygn. MC/S/1275).

¹⁷ R. Jeż 2010a; M. Makowski, J. Spyra 1998.

Il. 7.1.12 Elewacja zachodnia i rzut rotundy, rysunek piórkim i ołówkiem, 1884(?) ¶ Western elevation and ground plan of the rotunda, pen and pencil drawing, 1884(?)

Il. 7.1.13 a Rotunda: widok od zachodu, rysunek, 1884(?), fragment
 ¶ Rotunda: view from the w, drawing, 1884(?), fragment

Il. 7.1.13 b Rotunda: widok od północnego zachodu, fotografia, po 1900
 ¶ Rotunda: view from the N-w, photograph, after 1900

widocznym zwłaszcza na tych ujęciach, w których nie przysłaniają go korony drzew, a formę tę zyskał zapewne po 1884 roku. Z relacji G. Grundmanna wiemy, że ostatni przed II wojną światową remont dachu wykonano w 1928 roku¹⁸ i być może zachowano wtedy podwyższony kształt kopuły w formie z drugiej połowy XIX wieku (il. 7.1.13 a–b).

Szczególnie wyraźna różnica między rysunkiem a fotografiami dotyczy formy wejścia do kaplicy. Na rysunku przedstawiono portal składający się z gotyckiej, profilowanej części wewnętrznej, gdzie osiowo usytuowana laska dzieli wejście na dwie ostrołukowe arkady z maswerkami wypełniającymi podłucza. Portal umieszczono we wnęce ujętej prostokątnym obramowaniem, którego oba węgry w górnej części podkreślono rustyką wykonaną z prostokątnych ciosów, na przemian dłuższych i krótszych. Na tak uwydatnionych węgach wspiera się rustykowane nadproże zwieńczone poziomym gzymsem koronującym. Warto podkreślić, że rustykowane węgry „wyrastały” z wysokiego, gładkiego cokołu opasującego elewację, sięgającego 1/3 wysokości portalu. Na wszystkich fotografiach widzimy natomiast prostokątny otwór drzwiowy z prostymi węgarami wtopionymi w boniowanie elewacji,

zwieńczony prostym gzymsem koronującym wspartym na dwóch krokwach. Na zdjęciach nie ma ani mocno zarysowanego neorenesansowego portalu, ani elementów gotyckich, a cokół – na rysunku dość wysoki – jest niski, ma wysokość jednej warstwy boniowania. Zauważamy także różnicę w podziałach okiennych: na rysunku duże, zamknięte półkolistości okna i ślepe wnęki podzielone są poniżej głównego śłemia na osiem poziomych, prostokątnych części, natomiast na wszystkich fotografiach okna i wnęki okienne składają się z 28 małych, kwadratowych kwater (por. il. 7.1.13).

Warto zwrócić uwagę na rzut poziomy rotundy przedstawiony na archiwalnym rysunku. Piórkem narysowano plan kolistej nawy, a wewnątrz muru jest częściowo lawowane czarnym tuszem. Zewnętrzna okładzina została podkreślona tuszem czerwonym, zaś lico wewnętrzne oraz apsydę wrysowano ołówkiem, którego linie nakładają się na partie lawowane. Jest to wyraźnie widoczne na linii styku apsydy z nawą. Powyższe uwagi pozwalają wysunąć przypuszczenie, że zapewne w 1884 roku lub tuż po tej dacie przeprowadzono kolejny remont kaplicy, dokonując zmian w stosunku do pierwotnego projektu, zwłaszcza w kształcie dachu, podziału okien czy formy portalu wejściowego.

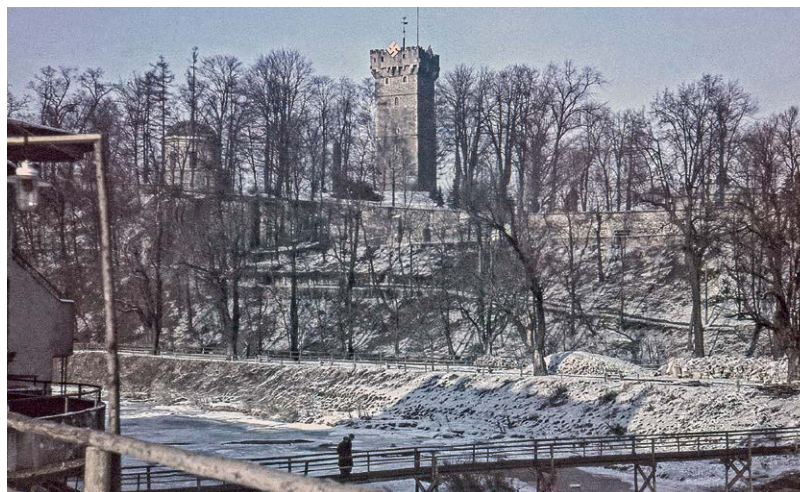
¹⁸ G. Grundmann 1944 mps, s. 7(23).

Zapewne jednym z ostatnich zdjęć przedstawiających rotundę w formie, jaką uzyskała po dziewiętnastowiecznych przebudowach i remontach, jest fotografia wykonana z czeskiego brzegu Olzy najprawdopodobniej w roku 1940. Widzimy na niej drewnianą kładkę nad skutą lodem rzeką, a na Górze Zamkowej Wieżę Piastowską¹⁹ oraz kaplicę – jeszcze z boniowaniem na elewacji (il. 7.1.14).

Co zatem wiemy o wyglądzie i formach rotundy w XIX wieku oraz w okresie międzywojennym na podstawie źródeł ikonograficznych? Na pierwotne lico kaplicy nałożono opłaszczowanie. Elewacja zewnętrzna została podzielona na dwie strefy, dolną z boniowanym licem i górną, gładko tynkowaną, artykułowaną otworami okiennymi i ślepyimi wnękami. Zostały one oddzielone profilowanym gzymsem obiegającym całą nawę i przechodzącym w gzyms koronujący apsydy. W górnej strefie nawy umieszczono promieniście siedem dużych, półkoliście zamkniętych wnęk. Dwie z nich – od północy – przepruto dużymi oknami doświetlającymi wnętrze. Między wnękami mur opinały pary gładkich pilastrów z tokańskimi kapitelami. Nasady łuków owych wnęk połączono dodatkowym gzymsem biegnącym „w tle” pilastrów. Ponad kapitelami nawę obiegał dwustrefowy gładki architrav, a ponad nim gładki fryz zwieńczony wydatnym profilowanym gzymsem koronującym. Archiwalne fotografie ukazują nad tym gzymsem niezbyt wysoki pas gładko tynkowanego muru, który możemy określić mianem niskiej attyki. Na tę attykę opadała krawędź kopułowego dachu. Po 1884 roku dach został przeprofilowany i składał się ze zwieńczonej krzyżem półkolistej czaszy, przechodzącej w połąć brzegową o nachyleniu 45%. Jak wspomniano, zarówno dwa okna, jak i ślepe wnęki podzielono wówczas na 28 kwater, a promienisty układ szczeblin w półkolistym zwieńczeniu zapewniał ujednoczenie elewacji. Do wnętrza prowadził umieszczony od zachodu, na osi, opisany już skromny portal. Przebudowa elewacji dotyczyła również apsydy, której lico pokryto identycznym jak w nawie boniowaniem. Pokrywało ono także pas muru ponad dachem apsydy, w górnej strefie nawy, gdzie umieszczono tablicę z napisem upamiętniającym „renowację”.

Według relacji G. Grundmanna przebudowa J. Kornhäusla nie objęła wnętrza, które zostało wówczas jedynie otynkowane i pokryte malowidłami. Nadto Grundmann odnotował, że w chwili rozpoczęcia prac badawczych w 1941 roku wnętrze było „niedawno” pomalowane białoniebiską wapienną farbą, spod której widoczna była

Il. 7.1.14 Góra Zamkowa w 1940 r. (fot. A. Gabrisch) ¶ Castle Hill in 1940 (photo: A. Gabrisch)

dziewiętnastowieczna malatura²⁰. Na zachowanym planie z 1884(?) roku nie widać śladów kamiennego balkonu empory (por. il.7.1.12). W zachodniej części nawy wrysowano jednak ołówkiem dwukrotnie przełamaną linię drewnianego chóru (wymienionego w inwentarzu z 1822 r.²¹), o którym wiemy, że został rozebrany przez ekipę G. Raschkego, zapewne za zgodą G. Grundmanna²². Źródła pisane wymieniają zarówno organistę, jak i organy związane z rotundą, można zatem przypuszczać, że ów drewniany chór wzniesiono w XVIII wieku lub nawet wcześniej, a jego funkcja była ściśle związana z liturgią sprawowaną w kaplicy²³. Niezwykle ważnym elementem rysunku z 1884(?) roku jest jednak fragment umieszczony po lewej stronie rzutu poziomego. Ołówkiem narysowano klatkę schodową prowadzącą na emporę, z zaznaczonym wejściem, stopniami, zabiegowym podestem przy wejściu na emporę, a nawet wnęką w murze, którą zachował Zygmunt Gawlik. Co więcej, stopni jest dziewięć (czyli o pięć mniej niż odsłonił G. Raschke w 1942 roku), są też cztery stopnie zabiegowe. Na podstawie fragmentu rysunku przedstawiającego północny odcinek muru nawy możemy przypuszczać, że zabiegowe stopnie wyprowadzały na poziom drewnianego chóru, co stwarza przesłankę do przypuszczeń, że po przebudowie Kornhäusla klatka schodowa w grubości muru

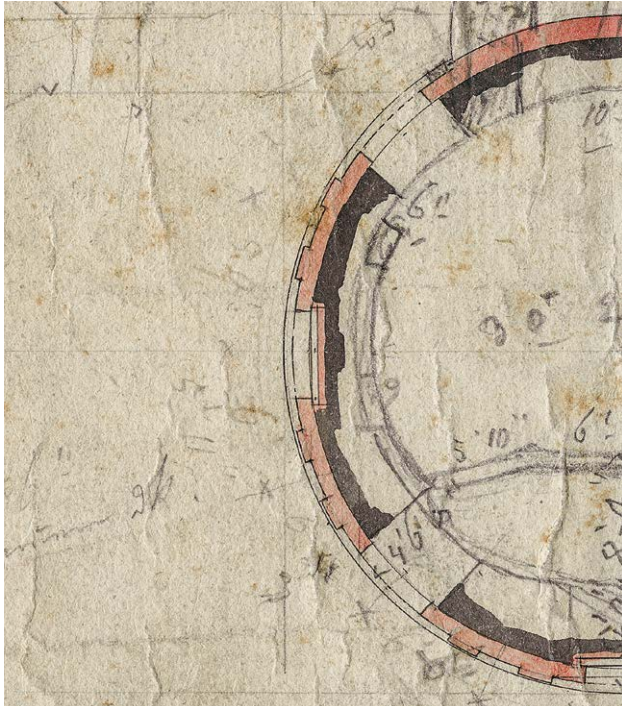
¹⁹ Inne fotografie nie potwierdzają zawieszenia na wieży swastyki widocznej na tym zdjęciu. Wydaje się, że jest to efekt retuszu.

²⁰ G. Grundmann 1944 mps, s. 3(19).

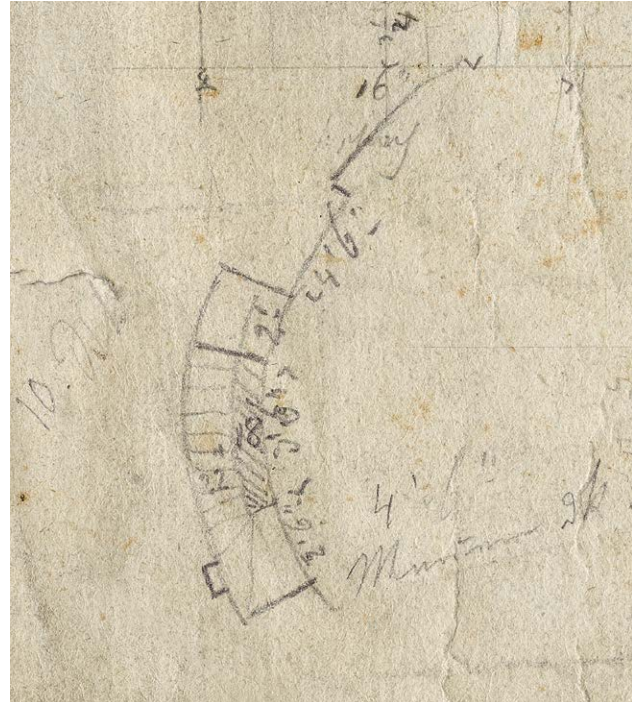
²¹ Aneks źródłowy w tym tomie.

²² MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 19–22.

²³ W. Gojniczek, podrozd. 2.5 w tym tomie; Aneks źródłowy w tym tomie.

Il. 7.1.15a Rysunek 1884(?) fragment: północny odcinek muru nawy
 Drawing 1884(?) fragment: northern section of the wall of the nave

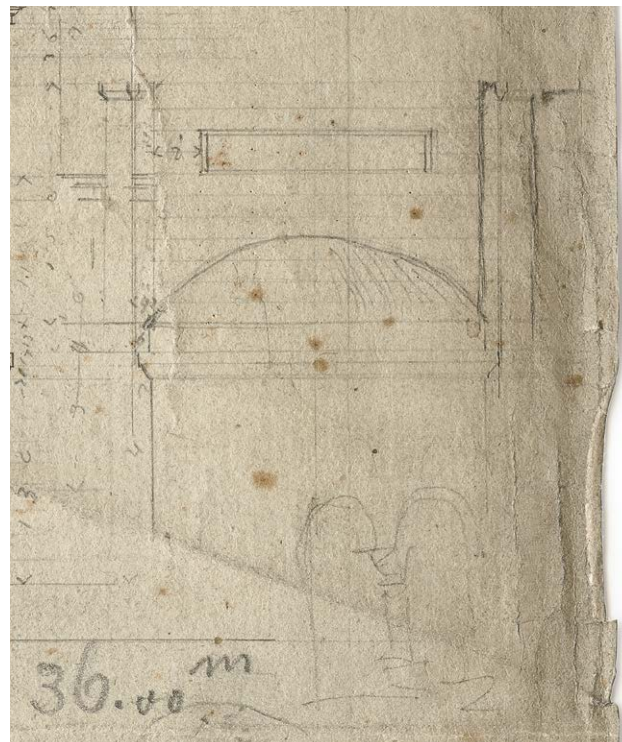

Il. 7.1.15b Rysunek 1884(?) fragment: rysunek schodów na emporę
 Drawing 1884(?) fragment: drawing of the stairs leading onto the gallery

funkcjonowała, zapewniając (w części swojej długości) komunikację pomiędzy poziomem użytkowym a drewnianym chórem (il. 7.1.15a-b).

Osobną kwestią jest to, czy przedstawione na rysunku wejście do klatki schodowej jest wejściem pierwotnym. W tym miejscu trzeba przypomnieć rozważania Mieczysława Gębarowicza, który w 1936 roku pisał o schodach w grubości muru, co potwierdza, że funkcjonowały one nieprzerwanie aż do badań w 1941 roku. Powrócimy do tego zagadnienia w toku analizy materiałów archiwalnych G. Raschkego i G. Grundmanna. Wydaje się, że osoba niosząca ołówkiem zmiany na rysunku chciała uzupełnić starszy szkic projektowy o detale znajdujące się w rzeczywistej bryle rotundy.

Autor rysunku przedstawił ryzalit pogrubiający mur klatki schodowej od środka rotundy. Precyzyjnie ukazał widok elewacji wschodniej z widoczną tablicą pamiątkową, o której już była mowa. Obok tego szkicu można dostrzec przedstawienie romańskiego biforium z kolumnką zwieńczoną kapitelem kostkowym(?). Nie wiadomo, czy szczegół ten dokumentuje jakieś pierwotne okno, które zniknęło wraz z nałożeniem ceglanego oplaszczowania, czy jest to tylko domysł osoby rysującej (il. 7.1.16). Późniejsze odkrycie romańskich pojedynczych, rozglifionych okien zdaje się przeczyć istnieniu okna biforialnego. Można się również

Il. 7.1.16 Rysunek 1884(?) fragment. Szkic elewacji wschodniej i romańskiego biforium
 Drawing 1884(?) fragment, sketch of the eastern elevation and the Romanesque bifora

zastanawiać, czy wymieniane przez Philipa Gabriela²⁴ ślady maswerków w oknach nie były widoczne jedynie we wnętrzu, w zachowanej grubości muru (lub w postaci zachowanych fragmentów lasek). Od zewnątrz mogły zostać zniszczone lub przysłonięte oknami z 1839 roku.

Wydawać by się mogło, że przebudowa z 1839 roku powinna być dobrze udokumentowana zarówno poprzez opis, jak i rysunki projektowe, ale niestety tak nie jest. Jak wykazano, wiele jej elementów pozostaje niejasnych. niewiele wiemy o działaniach podejmowanych we wnętrzu kaplicy w drugiej połowie XIX wieku i do wybuchu II wojny światowej, chociaż klasycystyczna forma rotundy została uwieczniona na licznych fotografiach. Inwentarz z 1883

roku nie informuje o żadnych przedsięwzięciach budowlanych, wymieniono w nim tylko skromne wyposażenie w postaci drewnianej ławki, metalowego dzwonka, tkaniny ołtarzowej, świec, obrusa i lichtarza²⁵. Akta finansowe Komory Cieszyńskiej z 1905 roku informują, że blacharz naprawił pojemnik na wodę, trudno się jednak domyślić, czy chodziło o kropielnicę, czy może o zbiornik na deszczówkę. Nieco więcej zapisano w aktach finansowych z 1908 roku, gdzie jest mowa o naprawie blaszanego dachu, a także tynku i gzymsu (do czego wykorzystano 50 kg cementu oraz wapno). W miejsce szyb rozbitych przez uliczników wstawiono nowe, zamocowano także „fenster tafel” (okiennicę lub drewniane zabezpieczenie okna w innej postaci)²⁶.

---

²⁴ Ph. Gabriel 1869, s. XCIII.

---

²⁵ ZA Opava, TK, inv. č. 686.

²⁶ ZA Opava, TK, inv. č. 735, bp.

7.2 Działalność Georga Raschkego i Günthera Grundmanna 1941–1943

Badania, które odbyły się w rotundzie i wokół niej w latach 1941–1942, przeprowadzono nie tyle pomimo trwającej wojny, ile niejako właśnie z jej powodu. Bezpośrednim impulsem stała się idea umieszczenia we wnętrzu kaplicy grobowca księcia Przemysława Noszaka. Przeniesienie pochówku oraz gotyckiej płyty nagrobnej z kościoła parafialnego św. Marii Magdaleny do rotundy było pomysłem kontrowersyjnym, a z konserwatorskiego punktu widzenia – niedopuszczalnym (choć promowanym przez konserwatora prowincji Günthera Grundmanna). Translokacja miała być działaniem czysto propagandowym, mającym podkreślić nie tylko znaczenie postaci księcia, ale też jej silnych związków z cesarstwem. Mieściła się ona w szerokim spektrum działań władz okupacyjnych ukierunkowanych na wykazanie odwiecznej przynależności Śląska do niemieckiego kręgu kulturowego. Księciu, który był znaczącą postacią na dworze cesarskim i przez wiele lat pozostawał w służbie dyplomatycznej Karola IV i Wacława IV, hitlerowska propaganda wyznaczyła więc ostatnie zadanie – legitymowanie niemieckich rządów w ziemi cieszyńskiej¹, o czym niezwykle interesująco pisze Grzegorz Grajewski². O badania archeologiczno-architektoniczne zabiegał przy tej okazji przede wszystkim Wiktor Karger.

Osoby odpowiadające za merytoryczną stronę ówczesnych prac były zdeklarowanymi faszystami, ale i doświadczonymi badaczami. Poświęćmy im zatem kilka zdań. Georg Raschke, urodzony w Kluczborku w 1903 roku, ukończył studia z archeologii na uniwersytecie we Wrocławiu, uzyskując w 1928 roku tytuł doktora. Od tego czasu był zaangażowany w badania licznych grodzisk na terenie Śląska, które dzięki jego staraniom nie uległy zniszczeniu i zostały uznane za stanowiska archeologiczne. W okresie międzywojennym zapisał się jako sprawny organizator, badacz i popularyzator nauki, budujący w mniejszych miejscowościach sieć osób – rekrutowanych spośród miejscowych nauczycieli – informowanych na bieżąco o rezultatach

Il. 7.2.1 Georg Raschke przed II wojną światową ¶ Georg Raschke before the Second World War

Il. 7.2.2 Günther Grundmann, 1942 ¶ Günther Grundmann, 1942

¹ J. Sperka 1995a, s. 102–105; I. Panic 1996; J. Rajman 1999, s. 788–792.

² G. Grajewski 2014, s. 300–303.

prowadzonych badań i przekazujących tę wiedzę uczniom. W latach 1928–1943 był dyrektorem muzeum w Raciborzu, z którego uczynił znaczącą placówkę gromadzącą liczne zbiory archeologiczne. Stał też na czele Krajowego Urzędu do spraw Prehistorii Górnego Śląska w Raciborzu (Landesamt für Vorgeschichte der Oberschlesien in Ratibor), a w latach 1941–1943 był administratorem działu prehistorycznego muzeum w Opawie. Był współtwórcą i członkiem zespołu redakcyjnego czasopisma „Altschlesien”, a także autorem zamieszczanych na jego łamach publikacji naukowych. W 1943 roku został powołany do armii i skierowany na front, skąd trafił jako jeńiec do niewoli francusko-amerykańskiej. Po zakończeniu II wojny światowej nie wrócił już na Śląsk i osiadł w Norymberdze, gdzie od 1947 roku aż do śmierci w roku 1973 pracował w Germanisches Nationalmuseum³. W okresie badań na Górze Zamkowej w Cieszynie Raschke był zatem czterdziestolatkiem u szczytu swoich możliwości naukowych i organizacyjnych, a jego ówczesny dorobek naukowy i kompetencje dawały rekomendację sprawnego i merytorycznego przeprowadzenia eksploracji (il. 7.2.1).

Jeszcze bardziej interesującą postacią był Günther Grundmann. To na nim spoczęło opracowanie części badań dotyczącej historii architektury. Urodzony w 1892 roku w Jeleniej Górze, pochodził z bogatej rodziny przemysłowców, posiadającej na Śląsku liczne majątki. Studiował na uniwersytetach w Monachium i we Wrocławiu, uzyskując w 1916 roku tytuł doktora nauk filozoficznych w zakresie historii sztuki. Jego błyskotliwa kariera jako historyka sztuki, konserwatora zabytków i nauczyciela rozwijała się dynamicznie, gdyż już w 1932 roku objął on urząd konserwatora na Śląsku (Provinzialkonservator der Kunstdenkmäler Niederschlesiens), na który został powołany przez Sejm Prowinccji (Provinziallandtag). Po 1918 roku mieszkał i przez kilka lat uczył w czeskich Cieplicach (Teplice nad Metují), mając związki z tamtejszym muzeum (pracująca tam panna Hossner została przysłana do Cieszyna w celu wykonania profesjonalnej dokumentacji fotograficznej rotundy). W 1937 i 1938 roku G. Grundmann rozpoczął wykłady na uniwersytecie im. Fryderyka Wilhelma we Wrocławiu oraz na tamtejszej politechnice, gdzie objął katedrę po przyznaniu mu honorowego tytułu profesora. Interesując się sztuką na terenie Polski, należał do grona niemieckich badaczy starających się wykazywać „niemieckość” dziedzictwa kulturowego w Polsce, chociaż z uznaniem oceniał polski system ochrony zabytków⁴. Zasłynął jednak nie tylko licznymi

publikacjami naukowymi i pracami konserwatorskimi, ale przede wszystkim sporządzeniem słynnej „listy Grundmanna” i udziałem w szeroko zakrojonej akcji ukrywania dóbr kultury z terenu Śląska i Rzeszy w prowincjonalnych skrytkach (w zamkowych piwnicach, prywatnych majątkach, leśniczówkach) oddalonych od miejsc narażonych na alianckie bombardowania. Pod koniec wojny ukrywał także polskie dobra kultury i dzieła sztuki pochodzące z grabieży – na przykład z Wawelu czy Zamku Królewskiego w Warszawie⁵. G. Grundman wziął więc na siebie obowiązek architektonicznego opracowania rotundy w Cieszynie w trakcie nasilonej działalności związanej z powyższą akcją. Jego niepublikowany maszynopis, powstał w niezwykle intensywnym dla niego okresie i – pomijając okoliczności historyczne – należy wyrazić uznanie, że znalazł czas na konsultacje w Cieszynie i zainteresowanie prowadzonymi tam pracami badawczymi. Po wojnie osiadł w Hamburgu, gdzie był czynnym konserwatorem miejskim i gdzie zmarł trzy lata po G. Raschkem, w 1976 roku⁶ (il. 7.2.2).

O odkryciach i zakresie przemian, jakie przeszła rotunda w toku badań archeologicznych podczas okupacji, dowiadujemy się z kilku źródeł. Pierwszym z nich jest publikacja G. Raschkego w „Altschlesien”, będąca podsumowaniem uzyskanej wiedzy i zawierająca jego ogólne wnioski⁷, przedstawione głównie na podstawie materiału ceramicznego i antropologicznego. Drugim źródłem są wymieniane już sprawozdania z badań terenowych oraz korespondencja Raschkego, mające cechy roboczego opisu, zawierającego wiele cennych szczegółów⁸. Niestety nie zachowała się większość dokumentacji rysunkowej i fotograficznej, o której mowa w tych sprawozdaniach. Wiemy, że wykonywano wówczas liczne cięcia profilowe, dokumentowane na kilku etapach, a precyzyjne pomiary towarzyszyły nie tylko niwelacjom warstw, ale też odkrywaniem elementom architektury (il. 7.2.3, 7.2.4, 7.2.5). Każdy list sygnowany nazwiskiem Raschkego kończył się dopiskiem „Heil Hitler” i jest jasne, że oprócz dotarcia do średniowiecznej substancji kaplicy jednym z głównych celów badań było wykazanie germańskiego pochodzenia osadnictwa na Górze Zamkowej. Wydobyty materiał zabytkowy analizowano więc zgodnie z tym założeniem, co sprawiło, że publikacja w „Altschlesien” stanowi mieszankę prezentacji faktów i ideologicznej interpretacji.

³ M. Przystańska-Pizarska 2014, s. 71–85.

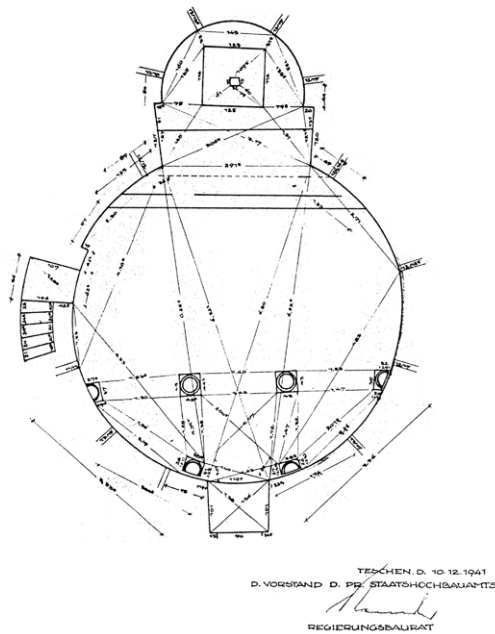
⁴ G. Grajewski 2014, s. 281–298.

⁵ K.A. Kuczyński 2013, s. 823–832; J.M. Kowalski, R.J. Kudelski, R. Sulik 2015, s. 47–54.

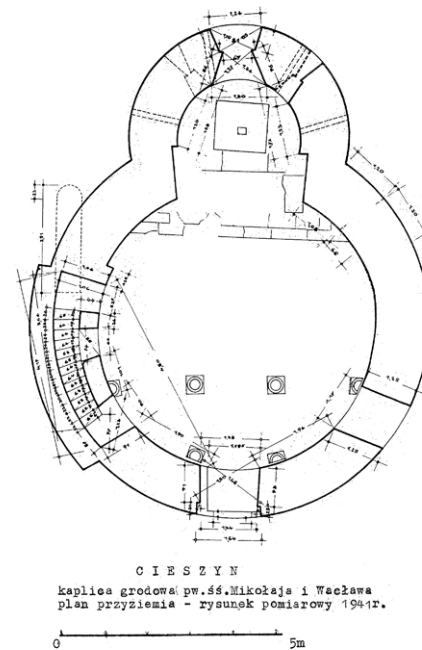
⁶ G. Grajewski 2014, s. 281–298.

⁷ G. Raschke 1943, s. 146–161.

⁸ MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto; por. też W. Gojniczek, rozdz. 2.1 w tym tomie.

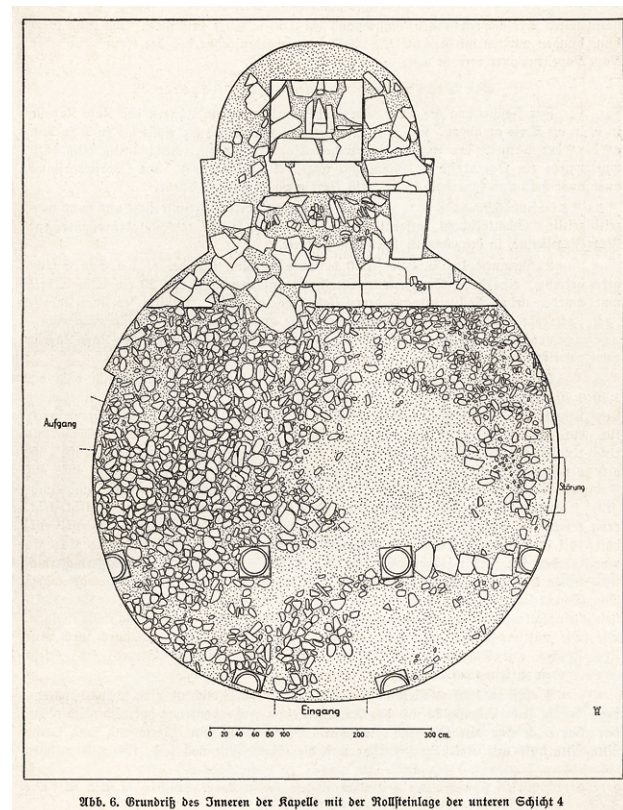
Il. 7.2.3 Rysunek pomiarowy rotundy na poziomie przyziemia – wnętrze, z dokumentacji badań Raschkego 1941 ¶ Measurement drawing of the rotunda at the ground floor level, Raschke's research 1941

Il. 7.2.4 Rysunek pomiarowy rotundy na poziomie przyziemia, z dokumentacji badań Raschkego 1941 ¶ Measurement drawing of the ground floor level, Raschke's research 1941

Trzecim źródłem, również wspomnianym w poprzednich rozdziałach, jest obszerny maszynopis G. Grundmanna zachowany w Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde⁹, zawierający szczegółowy opis odsłoniętych średniowiecznych części rotundy i analizę zebranych danych w szerokim kontekście architektury europejskiej. Są to precyzyjne informacje, które należy uznać za w pełni wiarygodne, cenne źródło współczesnych analiz. Warto również podkreślić, że opracowanie Grundmanna właściwie wolne jest od nachalnej retoryki, a wiedza i erudycja autora pozwalają korzystać z tego tekstu z pominięciem owej szczególnej warstwy interpretacyjnej, związanej z okolicznościami historycznymi, w jakich badania były prowadzone.

Warto w tym miejscu wspomnieć, że przed II wojną światową, w dniach 7–11 czerwca 1934 roku dokonano w rotundzie wstępnych sondaży¹⁰, nie znamy jednak żadnych szczegółów na ten temat. Zapewne były to nieprofesjonalne działania poprzedzające badania zaplanowane i rozpoczęte przez Śląski Urząd Konserwatorski w sezonach 1937–1938¹¹. Podczas okupacji G. Grundmann wydał zgodę na badania i nakazał rozpoczęcie prac (5 września 1941 r.) od wykonania odkrywek tynku, biegnących pionowymi pasami

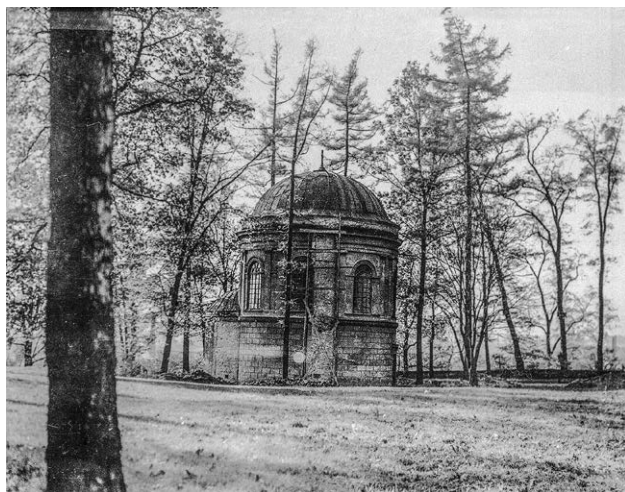

Il. 7.2.5 Rzut poziomy warstwy otoczków spoczywających na pierwotnej posadzce z badań Raschkego 1941 ¶ Ground plan of the layer of pebbles resting on the original floor (by G. Raschke 1941)

⁹ G. Grundmann 1944 mps, s. 1–53.

¹⁰ Zob. J. Gryc, Z. Jagosz-Zarzycka, rozdz. 3 w tym tomie.

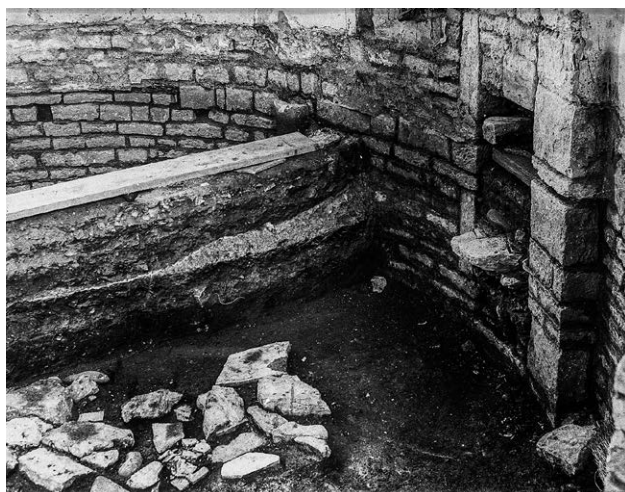
¹¹ W. Iwanek 1974, s. 6, przyp. 21–22; por. też J. Gryc, Z. Jagosz-Zarzycka, rozdz. 3 w tym tomie.

Il. 7.2.6 Początek badań 1941 r. Pierwsza odkrywka muru nawy (fot. A. Müller) ¶ Early stages of the research in 1941 – first exposure of the wall of the nave (photo: A. Müller)

Il. 7.2.7 Lico północnej części nawy w toku likwidowania okładziny, 1941 (fot. R. Hesse) ¶ Northern face of the nave during the removal of the cladding, 1941 (photo: R. Hesse)

Il. 7.2.8 Wnętrze kaplicy z widokiem na profil N–s oraz „stare” wejście do klatki schodowej (fot. A. Müller) ¶ Interior, view on the N–s profile and the “old” entrance to the staircase (photo: A. Müller)

Il. 7.2.9 Dolna część zasypiska „starego” wejścia na empore (fot. A. Müller) ¶ Lower part of the fill of the “old” entrance onto the gallery (photo: A. Müller)

od ówczesnego poziomego terenu aż po gzymsy koronujący (il. 7.2.6, 7.2.7; por. il. 3.4)¹². Odkrywki te założono na zewnętrznym licu nawy od strony północnej, a we wnętrzu zdemontowano drewniany chór¹³. Niestety nie zachowało się żadne poprzedzające badania zdjęcie z wnętrza rotundy.

Już 6 września 1941 roku dotarto do fundamentu opłaszczowania, co potwierdzą także późniejsze wykopy¹⁴. Stwierdzono, że aby założyć ceglana okładzinę, w 1839 roku

wzdłuż pierwotnych fundamentów wykonano z kamieni łamanych i otoczków opaskę o głębokości 0,9 m i szerokości 0,7–0,8 m (sprawozdania nie zawierają informacji, czy były one związane zaprawą). Ze sprawozdań i planów wynika, że opłaszczowanie to było nierównomierne, zdecydowanie grubsze w południowej części nawy i cienkie od strony północnej¹⁵. Być może przyczyną tej nieregularności (zarejestrowanej później na inwentaryzacji Leszka Dąbrowskiego i Jerzego Gawlika oraz na fotografiach) było

¹² MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 17–22.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem, sygn. 64–76 (9.10.1942).

Il. 7.2.10 Próg i pierwszy, dolny stopień klatki schodowej (fot. R. Hesse)
 ¶ Threshold and the first lower step of the staircase (photo: R. Hesse)

Il. 7.2.11 Fragmenty płyty z rowkiem zdeponowane w MŚC, stan obecny (fot. K. Firla) ¶ Fragments of the slab with a groove deposited at the MŚC, present state (photo: K. Firla)

Il. 7.2.12 Parapet gotyckiego okna z pozostałościami wielobocznych baz kolumniek oraz nasadą środkowej laski (fot. A. Müller) ¶ Gothic window sill with remains of the architectural details (photo: A. Müller)

Il. 7.2.13 Zachowany fragment trzonu kolumniki, stan obecny (fot. K. Firla) ¶ Preserved fragment of the column shaft, present state (photo: K. Firla)

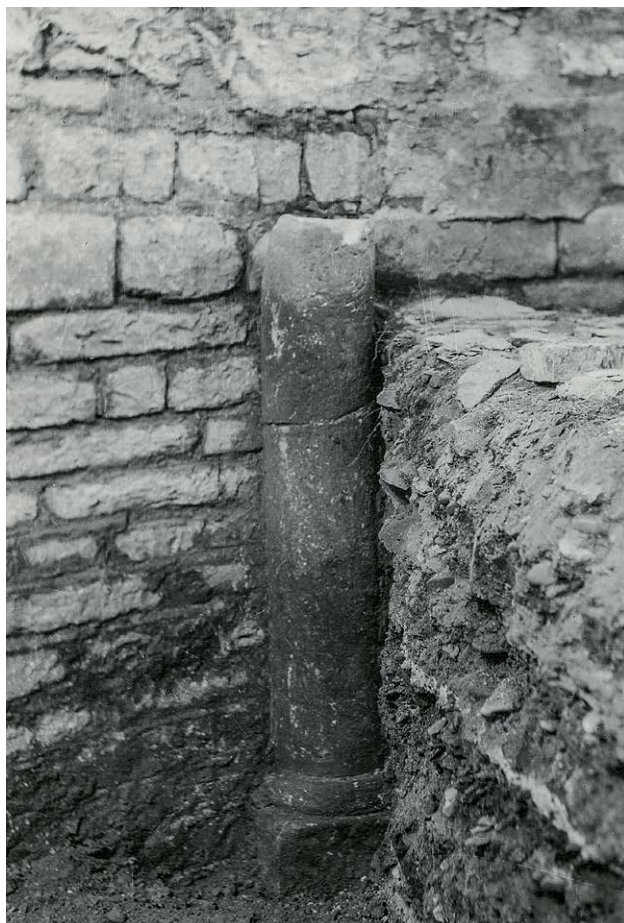
wychylenie muru rotundy w stronę południową o 0,35 m. G. Grundmann odnotował, że po skuciu tynków ukazała się nad oknami żelazna obręcz, którą – jak przypuszczał – założono w XIX wieku, by ustabilizować mur¹⁶.

Krótko po rozpoczęciu prac natrafiono na otwór wejściowy prowadzący do klatki schodowej, który – jak się okazało – w górnej części był zamurowany cegłą, poniżej kamieniem wapiennym (wtórnie użytym), a w części dolnej

ziemią z gruzem kamiennym¹⁷ (il. 7.2.8, 7.2.9). W sprawozdaniach jest on określany jako „stare” wejście, w przeciwieństwie do znajdującego się obok (nieco dalej w stronę zachodnią) wejścia „nowego” (il. 7.2.10). Z zachowanej fotografii i rysunków pomiarowych wykonanych przez J. Gawlika przed przystąpieniem do reromanizacji rotundy wynika, że po odbiciu tynku we wnętrzu kaplicy górna krawędź tego wejścia na emporę musiała być widoczna na wysokości około 1 m powyżej dziewiętnastowiecznego poziomu

¹⁶ G. Grundmann 1944 mps, s. 6(22).

¹⁷ MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 17–22.

Il. 7.2.14 Trzon półkolumny północno-zachodniej (fot. R. Hesse)
 ¶ Shaft of the N–W engaged column (photo: R. Hesse)

użytkowego. Charakterystycznym elementem w zasypaniu „starego” wejścia były fragmenty piaskowcowych płyt o grubości 0,08 m, z bocznymi krawędziami ozdobionymi rowkiem o głębokości 0,01 m¹⁸. Zachowały się one w Muzeum Śląska Cieszyńskiego i można dziś stwierdzić, że przekrój rowka jest trójkątny (il. 7.2.11).

Należy również odnotować, że w sprawozdaniach i tekście G. Raschkego (z wyjątkiem podpisu pod zdjęciem w artykule w „Altschlesien”) zasadniczo pominięto milczeniem istnienie otworu umieszczonego na zachód od odsłoniętego wejścia do klatki schodowej. W kilku akapitach pojawia się jednak określenie „stare wejście na emporę”, sugerujące, że „nowe” wejście wówczas funkcjonowało, ale nie było warte podkreślenia z uwagi na nowożytną metrykę¹⁹. Otwór ten widzimy też na opomiarowanym rzucie rotundy (por. il. 7.2.4), a następnie na powojennych rysunkach

¹⁸ Ibidem, sygn. 17–22, 37–58.

¹⁹ G. Raschke 1943, tabl. 23.

Il. 7.2.15 Baza półkolumny zachodniej (fot. R. Hesse) ¶ Base of the western engaged column (photo: R. Hesse)

inwentaryzacyjnych (tabl. v i tabl. x111). Interesującym epizodem związanym z odkryciem „starego” wejścia jest uwaga dyrektora muzeum w Bytomiu Franza Pfitzenreitera, zawarta w liście do Raschkego z 2 października 1941 roku. Sugerował on, by pogłębić wykop w odsłoniętym otworze, a wówczas odnajdzie się dalszy ciąg schodów²⁰.

10 października 1941 roku odkryto fragment trzonu kolumny o średnicy 0,1 m, wykonany z piaskowca, który – podobnie jak fragmenty płyt z rowkiem – zachował się do dziś i którego średnica odpowiada średnicy baz kolumniek stanowiących obramowanie gotyckiego okna²¹. Dolną jego część wraz z parapetem odsłonięto na osi apsydy poniżej dużego okna z XIX wieku (il. 7.2.12, 7.2.13). W sprawozdaniach nie podano dokładnej lokalizacji tego znaleziska.

W okresie od 20 października do 20 listopada dokonano dalszych istotnych odkryć. Na zewnątrz, przy

²⁰ MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 23.

²¹ Ibidem, sygn. 25 (10.10.1941)

Il. 7.2.16a Bazy kolumn podemporowych (fot. A. Müller) ¶ Bases of the support columns of the gallery (photo: A. Müller)

Il. 7.2.16b Bazy kolumn podemporowych (fot. A. Müller) ¶ Bases of the support columns of the gallery (photo: A. Müller)

północno-wschodnim styku muru nawy i apsydy odsłonięto mur – według opisów – biegnący w stronę wieży, którego identyfikacji nie podano²² (por. il. 3,5). Dziś, po ostatnich badaniach można przypuszczać, że był to zweryfikowany w roku 2014 mur 3. 31 października przy licu wewnętrznym rotundy, na odcinku północno-zachodnim, odkryto część trzonu półkolumny przyściennej, pękniętego w górnej partii²³ (il. 7.2.14). Z zasypiska pozyskano kolejne fragmenty płyty z rowkiem, kawałki tynku z widocznymi śladami malatury oraz potłuczone gomółki okienne²⁴. Podczas prac prowadzonych 1 listopada przez pracowników (Wiktor Kostka) odsłonięto dwie bazy kolumn przyściennych po obu stronach wejścia, mamy więc pewność, że w tym okresie

w wykopie po zachodniej stronie wnętrza osiągnięto głębokość poziomu użytkowego romańskiej budowli (il. 7.2.15). Odkrycie baz przyściennych spowodowało szybki przyjazd G. Raschkego, który osobiście odnalazł jeszcze trzy bazy (4 listopada 1941 r.). Tym samym już po dwóch miesiącach eksploracji odsłonięto sześć baz – cztery przyścienne i dwie wolnostojące²⁵ (il. 7.2.16a–b). W sprawozdaniach odnotowano, że stoją one na twardym poziomie glinianym (!) i podobnie jak odnalezione wcześniej trzon półkolumny nie są związane zaprawą z murem obwodowym²⁶. Brak przewiązania baz i trzonu z murem magistralnym podkreśla też G. Grundmann i fakt ten – jak możemy się domyślać – budził jego niepokój²⁷.

Ważne dane przekazuje również sprawozdanie z 12 listopada, kiedy to z ołtarza w apsydzie zdjęto ceglaną

²² Ibidem, sygn. 17–22, 37–58 (chodzi tu o przyporę 3).

²³ Ibidem, sygn. 32–36.

²⁴ Ibidem, sygn. 37–58. W lipcu 1942 r. o odsłonięciu spod tynku śladów starych malowideł informował G. Raschkego dyrektor zamku W. Karger (ibidem, sygn. 63).

²⁵ Ibidem, sygn. 37–58 (4.11.1941).

²⁶ Ibidem (1.11.1941).

²⁷ G. Grundmann 1944 mps, s. 13a(30).

Il. 7.2.17 Apsyda z ołtarzem, widok z góry (fot. A. Müller) ¶ Apse with the altar, view from above (photo: A. Müller)

Il. 7.2.18 Widok od zachodu na mensę i trzy stopnie wiodące do apsydy w toku odsłaniania (fot. A. Müller) ¶ View from the w on the altar and three steps leading to the apse during the process of uncovering (photo: A. Müller)

nadbudowę nowożytną mensy, w pełni odsłaniając dobrze zachowaną mensę oryginalną (il. 7.2.17, 7.2.18, 7.2.19), wymurowaną z dziewięciu regularnych warstw płaskich kamieni²⁸. Co więcej, w jej górnej powierzchni odnaleziono czworoboczny, zagłębiony otwór (zamurowany cegłą i jednym kamieniem wapiennym)²⁹. Jest on wrysowany na zbiorczym rzucie z pomiarami całości (por. il. 7.2.3, 7.2.4, 7.2.5). Otwór ten zachował się do dziś pod współczesnym drewnianym blatem ołtarza (il. 7.2.20). Wtedy też rozpoczęto rozbieranie materiału zalegającego w wejściu do klatki schodowej (najpierw od góry aż po płytę z rowkiem, następnie do progu).

14 listopada 1941 roku, zgodnie z postulatem F. Pfitzenreitera, odsłonięto sześć niewidocznych dotąd stopni w klatce schodowej. Z notatki z tego dnia dowiadujemy się także, że urzędnik budowlany Herbert Kienzler zgłosił zastrzeżenia wobec szczelin, które powstały w sklepieniu zapewne na skutek pęknięcia żelaznej obręczy³⁰. Możemy zatem domyślać się na tej podstawie, że po zdjęciu ceglanego opłaszczowania obręcz pękła, a mur obwodowy w części południowej ponownie wychylił się na zewnątrz. Ostatnim akcentem sezonu 1941 była destrukcja i odpadnięcie ceglanego muru attyki ponad gzymsem koronującym na długości połowy obwodu nawy. Nastąpiło to w nocy z 17 na 18 listopada i zapewne było konsekwencją zdjęcia dziewiętnastowiecznej okładziny jednocześnie na całym obwodzie murów rotundy³¹. Należy przypuszczać, że podparcie muru rotundy drewnianymi stemplami było doraźnym działaniem „konserwatorskim” mającym przeciwdziałać naciskowi sklepienia na mur obwodowy (il. 7.2.21, 7.2.22). Sezon wykopaliskowy zakończył się 20 listopada 1941 roku, co poświadczył Alois Müller, bezpośrednio prowadzący wykopy autor większości zachowanych sprawozdań³².

Sezon wykopaliskowy w 1942 roku rozpoczął się późno, gdyż dopiero 8 października, chociaż decyzja o wznowieniu badań zapadła 6 lipca. W sprawozdaniach przewija się wątek niekorzystnych okoliczności (zapewne nasilenie działań wojennych) i trudności w pozyskaniu personelu technicznego oraz pracowników fizycznych³³. Mimo to prace były kontynuowane aż do 5 grudnia, a ostatnia krótka notatka, datowana 28 marca 1943 roku i podpisana przez Gertrudę Raschke, żonę Georga, traktuje o przekazaniu odkrytych zabytków ruchomych do muzeum w Cieszynie³⁴. Ziemia

²⁸ Ibidem, s. 9(25).

²⁹ MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 37–58.

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibidem.

³² Ibidem.

³³ Ibidem, sygn. 64–76

³⁴ Ibidem.

Il. 7.2.19 Mensa i stopnie wiodące do apsydy po usunięciu nowożytnego nadkładu (fot. A. Müller) ¶ Altar and steps leading onto the apse after the complete removal of the sediments from the modern times (photo: A. Müller)

Il. 7.2.20 Czworoboczne zagłębienie pośrodku mensy ołtarza (schowek na relikwie lub olej), stan po konserwacji w latach 50. (fot. T. Rodzińska-Chorąży) ¶ Rectangular cavity (for relics or oil?) in the middle of the top of the altar after 1950 (photo: T. Rodzińska-Chorąży)

Il. 7.2.21 Rotunda podparta stemplami, widok od wschodu, 1942 (fot. A. Müller) ¶ Rotunda shored up with props, view from the E, 1942 (photo: A. Müller)

Il. 7.2.22 Lico zewnętrzne z widocznym fragmentem odkutego glifu okna południowo-wschodniego (fot. A. Müller) ¶ External face of the wall with a fragment of the splay of the s-e window (photo: A. Müller)

z wykopalisk miała być przebadana na wiosnę, a specjalne miejsce na jej przechowanie wyznaczył dozorca zamku Emil Kasperek. Podczas tych ośmiu tygodni pracowano nad wykonaniem i dokumentowaniem profili we wnętrzu rotundy, ale także na zewnątrz budowli. Rozpoczęto jednak od odsłaniania stopni prowadzących do apsydy i odczyszczono – jak podaje Grundmann – trzy z nich³⁵, chociaż na

³⁵ G. Grundmann 1944 mps s. 8(24).

podstawie zdjęć można sądzić, że było ich raczej cztery (por. il. 7.2.17–19). Tę część opisu zamyka on stwierdzeniem, że istnienie wnęki pod ołtarzem nie zostało jeszcze zbadane – należy wnosić, iż do takiego wniosku skłoniły go uszkodzenia stopni w północnej ich części oraz ukazanie się w tym miejscu wątku z ukośnie kładzionych kamieni³⁶. Nigdy nie powrócono do sondażu w tym miejscu. Na zewnątrz

³⁶ Ibidem.

Il. 7.2.23 Pierwotny poziom użytkowy. Posadzka z płaskich płyt, w partii przy murze widoczne ich znaczące ugięcie (fot. A. Müller) ¶ Original floor paved with flat slabs bending by the wall (photo: A. Müller)

Il. 7.2.24 Zamurowane wejście do rotundy, widok od wnętrza (fot. A. Müller) ¶ Walled up entrance to the rotunda, inside view (photo: A. Müller)

Il. 7.2.25 Zamurowane wejście do rotundy, widok od zewnątrz, w licu gotyckie detale użyte jako gruz (fot. A. Müller) ¶ Walled up entrance to the rotunda with Gothic details used as rubble, outside view (photo: A. Müller)

Il. 7.2.26 Korona fundamentu pod wolnostojące bazy kolumn (fot. A. Müller) ¶ Foundation for the free-standing column bases (photo: A. Müller)

rotundy uzyskano pełne parametry fundamentu obudowy J. Kornhäusla³⁷.

Po pogłębieniu wykopów we wnętrzu rotundy odsłonięto w całości poziom pierwotny, którym była posadzka z nieregularnych wapiennych płyt. Przy murze zaobserwowano jej znaczne ugięcie spowodowane naciskiem zalegających ponad nią warstw, mających w sumie miąższość około 2 m (il. 7.2.23). Na osi od zachodu odkryto i udrożniono zamurowane pierwotne wejście do kaplicy, z dobrze

zachowanymi węgarami partii dolnej oraz progiem. Jak podaje G. Grundmann, w obu węgarach były zachowane opory ościeżnicy, a płaski próg swoim wygięciem dostosowywał się do łuku nawy i leżał na głębokości 2 m poniżej ówczesnego poziomu. Po zachodniej i wschodniej stronie wejścia stało się widoczne, że w zasypisku otworu znajdują się elementy detalu architektonicznego – fragmenty profilowanych gotyckich ościeży i żeber³⁸ (il. 7.2.24, 7.2.25).

³⁷ MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 64–76.

³⁸ Ibidem.

Il. 7.2.27 Widok korony muru fundamentowego empory i muru równoległego MR (fot. A. Müller) ¶ Foundation wall of the gallery and the parallel wall marked as MR (photo: A. Müller)

Il. 7.2.28 Pozostałości południowego okna w apsydzie, widok od wnętrza (fot. A. Müller) ¶ Remains of the southern window in the apse, inside view (photo: A. Müller)

W największym miejscu wejście osiągało szerokość 0,9 m³⁹. W wewnętrznym licu fotografie dokumentują dobrze zachowane otwory maczulcowe, rozłożone równomiernie na tym samym poziomie muru w nawie i apsydzie.

Systematyczne eksploracje wewnątrz pozwoliły na dokonanie kolejnych odkryć. 9 października w odległości 2,1 m od najniższego stopnia prowadzącego do apsydy odsłonięto koronę muru wykonanego z płyt wapiennych łączonych zaprawą, na którym stały odkryte wcześniej bazy kolumn wolnostojących⁴⁰. Mur ten słusznie zinterpretowano jako ciągły fundament podpór kamiennej empory⁴¹. Niestety ani w sprawozdaniach, ani w publikacji w „Altschlesien” nie odnotowano jego parametrów (il. 7.2.26). Jest to o tyle zrozumiałe, że wykopy zatrzymano na głębokości posadzki z płyt wapiennych, nie schodząc głębiej. Bieg tego muru był niezakłócony na długości 4 m, a na pozostałych 2 m zaobserwowano zakłócenie jego korony i warstw przy murze południowym. G. Raschke przypuszczał, że owo zakłócenie mogło być związane z próbą wykonania w latach 30. wstępnych sondaży⁴². Raschke i Grundmann podkreślali, że w przeciwieństwie do baz kolumn przyściennych bazy wolnostojące były osadzone na zaprawie.

Rezultatem wykopów z 1942 roku było również potwierdzenie istnienia cokołu o szerokości 0,1 m w dolnej partii muru, obiegającego rotundę na tym samym poziomie, zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz. 12 i 13 października w wykopach założonych na zewnątrz budowli ujawniono dwa mury po obu stronach wejścia, niszczące m.in. pochówek w trumnie. Ze sprawozdania z 5 grudnia dowiadujemy się ponadto o odsłonięciu kolejnego muru biegnącego tuż przy fundamencie empory w północnej części nawy, niemającego kontynuacji po stronie południowej (il.7.2.27). Uznano go za dodatkowe wzmocnienie fundamentu empory⁴³. Co ciekawe, opisując emporę, G. Grundmann nie wspomina o fundamencie pod kolumnami ani o widocznym na zdjęciach murze równoległym⁴⁴.

W kilku częściach sprawozdania odnotowano zalewanie wykopów wodą „tryskającą z murów rotundy”⁴⁵. Pod koniec badań utrudniało to obserwację dolnej części fundamentów. Wynoszenie wody wiadrami przynosiło mierne rezultaty, dlatego część wykopów pozostała niedokończona.

³⁹ G. Grundmann 1944 mps, s. 9(25).

⁴⁰ MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 64-76 (9.10.1942).

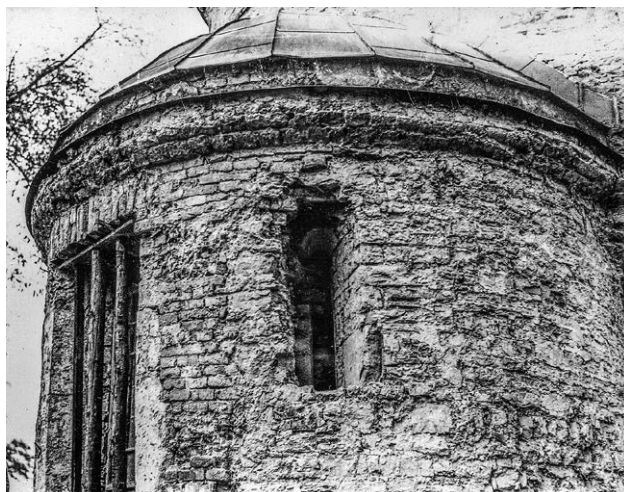
⁴¹ Ibidem, sygn. 64-76.

⁴² G. Raschke 1941, s. 146-161. Dziś domyślamy się, że przeprucie to powstało wcześniej niż w latach 30.

⁴³ MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 64-76.

⁴⁴ G. Grundmann 1944 mps, s. 12(28)-13a(30).

⁴⁵ MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 64-76.

Il. 7.2.29 Pozostałości północnego okna apsydy, widok od zewnątrz (fot. A. Müller) ¶ Remains of the northern window of the apse, view from outside (photo: A. Müller)

Il. 7.2.30 Zaginiona arkada portalowa (fot. A. Müller) ¶ Missing portal's arch (photo: A. Müller)

Fotografie wykonywane przez Renate Lux-Hesse i Aloisa Müllera dają jednak dobry pogląd na użytkowy poziom rotundy z okresu jej powstania. Na zakończenie eksploracji we wnętrzu serię zdjęć wykonała panna Hossner z Cieplic (5.12.1942)⁴⁶ – niestety nie udało się ustalić, co się z nimi stało.

Dokumentacja z badań prowadzonych w latach 1941–1942 pozwala także na zaobserwowanie elementów, które nie były w niej opisywane, być może uznano je za oczywiste. W opisie i publikacji nie znajdziemy wzmianek na temat ryzalitu pogrubiającego północną część muru rotundy i stopnia jego destrukcji. Jedynie w notatce z 2 września 1941 roku czytamy, że wizytujący wykopaliska F. Pfützereiter zwrócił uwagę, iż należy „zejść niżej” schodami na emporę aż do osiągnięcia krawędzi pogrubienia muru. Dwa zachowane przekroje z dokumentacji H. Kienzlera ukazują ciągłą linię lica od górnej krawędzi aż po fundament, bez nadwieszenia (por. il. 7.3.26 oraz tabl. 1 a–c), przy czym powojenna fotografia i dokumentacja ukazują ryzalit w stanie daleko zaawansowanego zniszczenia (por. il. 7.3.4; tabl. VIII–X i XVIII–XIX).

Po odbiciu dziewiętnastowiecznej okładziny odsłonięto pozostałości pierwotnych, romańskich otworów okiennych po obu stronach prostokątnego okna na osi apsydy, a także w południowej części nawy. Są one widoczne na zdjęciach wykonanych od wschodu z widokiem na apsydę od zewnątrz oraz tych ukazujących jej wnętrze ze sklepieniem⁴⁷ (por. il. 7.2.21, 7.2.22, 7.2.28, 7.2.29).

Stosunkowo dobrze zachowały się niektóre glify, lecz dokumentacja fotograficzna nie pozwala na zaobserwowanie zbyt wielu szczegółów. Ich dokładny opis zamieścił G. Grundmann⁴⁸.

Oprócz przebadanego i dobrze udokumentowanego wejścia głównego oraz odsłoniętego „starego” wejścia do klatki schodowej po odbiciu ceglanego opłaszczowania zaobserwowano dwa inne otwory. Jeden z nich, zlokalizowany w południowo-wschodnim odcinku muru nawy, pochodził z pewnością z okresu nowożytnego, gdyż poziom jego progu leżał znacznie wyżej od pierwotnej posadzki i odpowiadał poziomowi zewnętrznemu z XIX wieku. Jego obecność ignorują G. Raschke i G. Grundmann, ale potwierdzają go fotografia z lat 1941–1942 (por. il. 7.2.21) oraz inwentaryzacyjne rysunki L. Dąbrowskiego i Z. Gawlika z końca lat 40. (tabl. VII, XVI).

Na rysunkach tych można także wyróżnić drugi, prostokątny otwór wejściowy w południowo-zachodniej części nawy, o którym sprawozdania mówią jedynie pośrednio. Korpus rotundy w tej części jest bardzo zniszczony, wyraźne są głębokie, pionowe pęknięcia i poszarpane lico zewnętrzne. Zarówno w maszynopisie G. Grundmann, jak i w sprawozdaniu Z. Gawlika znajdujemy informację, że od zewnątrz zamurowany cegłą otwór zamykała pozioma modrzewiowa belka nadproża; podobną belką było obramowane jego zachodnie ościeże⁴⁹. Ponad tym wejściem archiwalna fotografia ukazuje dwa mniejsze odkucia, które

⁴⁶ Ibidem, sygn. 90–92.

⁴⁷ Ibidem, sygn. 64–76.

⁴⁸ G. Grundmann 1944 mps, s. 10(26)–11(27).

⁴⁹ Z. Gawlik 1954 mps, s. 1–7.

zapewne są pozostałością glifu kolejnego okna (por. il. 7.3.2, 7.3.3 i tabl. VII, X, XVI, XIX).

W zaginionej części ilustracyjnej doktoratu W. Iwanka prezentowany był rysunek, datowany przez niego na 1947 r., ukazujący wewnętrzne zachodnie lico rotundy na poziomie empory. Widzimy na nim wrysowane dwa otwory – wejściowy do klatki schodowej w grubości muru (po stronie prawej) oraz tenże właśnie otwór w południowo-zachodnim odcinku muru, o średnicy w podstawie łuku wynoszącej 1,2 m (po stronie lewej). W przeciwieństwie do widoku tego portalu na elewacji zewnętrznej tu jest on zamknięty regularnym łukiem, chociaż bez wrysowania szczegółów⁵⁰ (tabl. XX).

Sprawozdania i publikacja G. Raschkego nie opisują także dwóch łuków widocznych w licu wewnętrznym rotundy, w części zachodniej, na poziomie sklepienia empory. Ich dosyć szczegółowy opis podaje jednak G. Grundmann (wraz interpretacją i rekonstrukcją empory). Jeden z nich widzimy na przekroju L. Dąbrowskiego z 1947 roku (tabl. V), oba natomiast na rysunku J. Gawlika (tabl. XV); dziś są one niestety widoczne w „spreparowanej” wersji z lat 50. XX wieku (por. il. 7.3.17a–b).

Rysunki J. Gawlika ukazują również poszarpaną krawędź owego oberwanego fragmentu attyki i gzymsu koronującego (tu już na całym obwodzie) oraz dwie nowe obręcze spinające mur, założone na początku 1947 roku (tabl. XVI–XIX), od czego rozpoczęły się polskie badania i reromanizacja rotundy (1947–1955).

Zdjęcia z dokumentacji G. Raschkego zawierają (oprócz ujęć odsłoniętych baz kolumn) fotografię detalu architektonicznego w postaci trzech fragmentów łuku (il. 7.2.30), najprawdopodobniej pochodzących z obramienia któregoś z portali (bez podania jego wymiarów i szczegółowego opisu), oraz ujęcia prezentujące odnalezione pochówki, a przy okazji zewnętrzny cokół obiegający rotundę (il. 7.2.31).

Ostatnim elementem, na który warto zwrócić uwagę, jest wzmiankowane w sprawozdaniu G. Raschkego i wrysowane przez J. Gawlika ceglane oblicowanie apsydy, co świadczy o daleko posuniętym zniszczeniu tego lica.

Podsumujmy zatem działania niemieckich badaczy rotundy. Prace terenowe trwały w dwóch sezonach (1941–1942), łącznie przez pięć miesięcy. W aspekcie metodyki badań nad architekturą średniowieczną można przyjąć, że prace prowadzono prawidłowo, chociaż tempo tych działań

⁵⁰ Można przypuszczać, że W. Iwanek popełnił błąd w podpisie tego rysunku. W 1947 r. nie mógł go wykonać Zygmunt Gawlik, a jeśli przygotował go Jerzy Gawlik, stało się to zapewne dwa lub trzy lata później, por. T. Rodzińska-Chorąży, podrozdz. 7.3 w tym tomie.

Il. 7.2.31 Wykop zewnętrzny z dobrze widocznym cokołem w dolnej części muru rotundy ¶ External trench with the plinth in the lower part of the wall of the rotunda

Il. 7.2.32 Wnętrze rotundy po odblokowaniu wejścia głównego i osiągnięciu poziomu pierwotnej posadzki (fot. A. Müller) ¶ Unblocked main entrance and the original level of the floor (photo: A. Müller)

było zdecydowanie za szybkie, a dokumentacja opisowa zbyt pobieżnie traktowała architekturę. Wytworzono w ich toku obfitą – jak wynika ze sprawozdań – dokumentację pomiarową, rysunkową i fotograficzną, dziś w większości zaginioną. Poczynione obserwacje są trafne, chociaż w zachowanych sprawozdaniach nie znajdujemy opisu wielu elementów czytelnych na fotografiach czy późniejszych rysunkach (il. 7.2.32). Przywoływane sprawozdania

Il. 7.2.33 Gipsowy model rotundy. Widok elewacji wschodniej (fot. K. Firla) ¶ Plaster model of the rotunda, view from the E (photo: K. Firla)

Il. 7.2.34 Gipsowy model rotundy. Widok elewacji zachodniej (fot. K. Firla) ¶ Plaster model of the rotunda, view from the W (photo: K. Firla)

Il. 7.2.35 Gipsowy model rotundy. Przekrój, widok na zachód (fot. K. Firla) ¶ Plaster model of the rotunda, cross-section and view on the W (photo: K. Firla)

Il. 7.2.36 Gipsowy model rotundy. Przekrój, widok na wschód (fot. K. Firla) ¶ Plaster model of the rotunda, cross-section and view on the E (photo: K. Firla)

były pisane nie tylko przez G. Raschkego, najobszerniejsze z nich sygnowane są bowiem przez techników prowadzących i nadzorujących badania – Waltera Himmela i Aloisa Müllera. Sam Raschke bywał na wykopaliskach rzadziej, pełniąc równocześnie obowiązki dyrektora muzeum w Raciborzu. Ton sprawozdań oraz zawarte w nich dane wskazują jednak wyraźnie, że badaczy interesował głównie materiał archeologiczny. Fragmenty naczyń, szkielety czy tzw. zażytki wydzielone były dość szczegółowo badane, a ich opisy zajmują znacznie więcej miejsca niż analiza odkrytych murów. Można wręcz pokusić się o stwierdzenie, że jeśli chodzi o architekturę, celem było szybkie dotarcie do budowli średniowiecznej, co uczyniono w pierwszym sezonie, błyskawicznie odbijając obudowę Kornhäusla. Co najmniej sześciokrotnie jako wizytujący wymieniany jest G. Grundmann, dwukrotnie zaś Dagobert Frey. Z niezwykle lakonicznej wzmianki dowiadujemy się także, że pod koniec prac spełniono cel podstawowy, czyli założono fundament pod tumbę księcia Przemysława Noszaka. Sprawozdania są więc świadectwem pisanim przede wszystkim z punktu widzenia archeologa, architekturze jest natomiast poświęcone osobne opracowanie G. Grundmanna⁵¹, będące wynikiem dokonanych odkryć. Znajdziemy w nim systematyczny i szczegółowy opis wielu elementów wraz z precyzyjnymi pomiarami. Dziwić może, że do swojej pracy Grundmann włączył zaledwie czternaście fotografii o charakterze ogólnym. Pełniejszy obraz badań w rotundzie można zatem

uzyskać jedynie wówczas, gdy analizie podda się oba te niepublikowane teksty.

Na podstawie rezultatów prac w 1943 roku wykonano gipsowy model rotundy w skali 1 : 250. W tym samym roku został wpisany do księgi depozytów muzeum pod numerem 225; dziś jest eksponowany w części zbiorów poświęconych dziejom rotundy. Przy wpisie figuruje nazwisko Krzemien, odnoszące się być może do osoby figurującej wśród cieszyńskich inżynierów i biur technicznych jako Gg. (Georg?) Krzemien, mieszkającej przy ul. Sachsenberg 5⁵². Dzięki modelowi możemy ocenić, w jaki sposób badacze niemieccy finalnie rekonstruowali pierwotną formę rotundy w wersji trójwymiarowej. Widzimy więc, że do apsydy prowadzą z nawy trzy stopnie, nie uwzględniono wejścia na poziomie empory od południowego zachodu, podobnie jak tzw. nowego wejścia na emporę w murze północnym, a w elewacji zewnętrznej ryzalit klatki schodowej ma formę ciągłą, bez nadwieszzonego poszerzenia (il. 7.3.33–36).

Jak wynika z przekazów, w żadnym miejscu we wnętrzu kaplicy nie założono wykopu, który osiągnąłby poziom stopy muru, brakuje więc istotnego składnika naukowej obserwacji. W sprawozdaniach pojawia się natomiast ważna wzmianka o wodzie zalewającej wykopy, co powtórzy się w późniejszym w sprawozdaniu Z. Gawlika i w latach 70. XX wieku w tekście W. Iwanek⁵³. Niestety działania niemieckich badaczy miały też negatywną stronę. Mimo

⁵¹ G. Grundmann 1944 mps.

⁵² *Deutsches Reichs-Adressenbuch* 1942, s. 642 (dane dzięki uprzejmości prof. Waława Gójniczka).

⁵³ W. Iwanek 1974, s. 110–115.

niekłamane sukcesy, jakim były odkrycia wewnątrz rotundy, zbyt gwałtowne i równoczesne na całej elewacji zdjęcie ceglanego opłaszczowania oraz likwidacja jego fundamentu spowodowały przyspieszoną destrukcję murów. Już w 1941 roku inż. H. Kienzler zwracał uwagę na pojawiające się na czaszy kopuły pęknięcia, a obryw ceglanej attyki dowodzi, że pozbawiona podparcia partia muru groziła dalszym odpadaniem. Nie możemy też wykluczyć, że zewnętrzne wychylenie południowej części rotundy – odnotowane i przez Grundmanna, i przez Gawlika – mogło

się pogłębić na skutek pękającego muru. Usiłowano zapobiec temu procesowi, wspierając zewnętrzne lico wieńcem stempli. Bez wątplenia było to jednak działanie tymczasowe i dalece niewystarczające. Rozwój wypadków wojennych, wcielenie do armii i wyjazd na front G. Raschkego (1943) oraz zaangażowanie G. Grundmanna w ukrywanie dóbr kultury spowodowały, że pozbawiona osłony i ochrony rotunda niszczała aż do przełomu lat 40. i 50. XX wieku. Wypada jednak stwierdzić, że okoliczności wojenne z pewnością nie ułatwiały systematycznych prac badawczych.

7.3 Prace zabezpieczające po 1945 roku oraz działalność Zygmunta Gawlika (1951–1955) w świetle zachowanej dokumentacji i źródeł materialnych

Materiał dostarczający nam informacji o stanie rotundy tuż po II wojnie światowej oraz o projektach jej odnowienia¹ nie jest obfity. Składa się na niego zaledwie kilka fotografii z okresu po 1945 roku, plany i przekroje z dwóch inwentaryzacji pomiarowych, nadzwyczaj krótkie sprawozdanie z „konserwacji” rotundy złożone przez Zygmunta Gawlika w 1954 roku² oraz dwustronicowy artykuł Jerzego Riessa³. Cennych danych i uwag dostarcza także praca Witolda Iwanka. Analiza tych materiałów zostanie poniżej uzupełniona obserwacjami dokonanymi w toku współczesnych badań.

Jak wykazują fotografie, stan rotundy w 1947 roku był zły. Odarte z ceglanej otuliny mury miały głębokie pęknięcia, o gwiaździstych szczelinach zagrażających spoiści sklepienia donosił J. Riess⁴, co potwierdzało wzmianki zawarte w sprawozdaniach z badań Georga Raschkego. Pierwotne, zewnętrzne lico, zniszczone już podczas nakładania opłaszczowania, a następnie podczas jego skuwania w 1941 roku, przez kilka lat było narażone na oddziaływanie czynników atmosferycznych, co zapewne spowodowało, że w tekście sprawozdania, ale także na rysunkach inwentaryzacyjnych Jerzego Gawlika pojawia się słowo „zmur-szały”, opisujące wygląd muru i zaprawy. Dowiadujemy się też, że w 1945 roku prace zabezpieczające rozpoczęto od wymiany drewnianych stempli pozostawionych przez Niemców i założenia w górnej partii nawy drugiej żelaznej obręczy⁵. Po 1947 roku, a przed rekonstrukcją lica fotografie dokumentują już cztery obręcze spinające cylindryczny korpus (il.7.3.1–7.3.4).

W 1947 roku inż. arch. Leszek Dąbrowski z Przedsiębiorstwa Państwowego Pracownie Konserwacji Zabytków dokonał wstępnej, ale bardzo dokładnej inwentaryzacji pomiarowo-rysunkowej, zdeponowanej w Instytucie Sztuki

Polskiej Akademii Nauk w Warszawie⁶. Nie można przecenić wagi tej dokumentacji, ponieważ oddaje ona stan rotundy w zaledwie pięć lat po badaniach niemieckich, a przed znaczącymi zmianami wprowadzonymi na początku lat 50. XX wieku (tabl. 11–x1).

Prace związane z zabezpieczeniem zabytku ruszyły w pełni po zakończeniu badań archeologicznych prowadzonych przez Alinę Kietlińską. Były finansowane przez Ministerstwo Kultury i Sztuki na wniosek Wojewódzkiego Urzędu Konserwatorskiego w Katowicach⁷. Wykonawcą było Państwowe Przedsiębiorstwo Budowlane z Cieszyna, kierował nimi inż. Jerzy Riess, a nadzór techniczny prowadził inż. Jerzy Branny⁸. Prawdopodobnie nadzór prowadził również inż. arch. Jerzy Gawlik.

W tym miejscu należy poświęcić uwagę postaci, która w istotny sposób zaważyła na dzisiejszej formie rotundy cieszyńskiej. Prace projektowe powierzono krakowskiemu architektowi Zygmuntowi Gawlikowi (il. 7.3.5). Dokonując jej rero-manizacji w latach 1950–1955, miał on niemal 60 lat, urodził się bowiem w 1895 roku w Krakowie. Służył w 1 Brygadzie Legionów Polskich i w armii polskiej podczas wojny przeciw bolszewikom w 1920 roku. Po powrocie z frontu ukończył studia z architektury na krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych (1924)⁹. Zintegrowane kształcenie w zakresie architektury na ówczesnej ASP polegało na rozszerzeniu programu „politechnicznego” o elementy malarstwa i rzeźby jako ściśle związane z projektowaniem. Architektura była traktowana jako sztuka, a nie jedynie umiejętność projektowania i konstrukcji budynków. Kurs konserwacji zabytków prowadził wówczas Adolf Szyszko-Bohusz i – sądząc po późniejszych pracach Gawlika – wywarł znaczący

1 Świadomie używam tu określenia „odnowienie”, chcąc uniknąć stosowania w tym miejscu terminów mających swoje definicje oparte na międzynarodowych ustaleniach.

2 Z. Gawlik 1954 mps, s. 1–7.

3 J. Riess 1957, s. 186–187.

4 Ibidem, s. 187.

5 W. Iwanek 1974, s. 37.

6 Ibidem, s. 44, przyp. 57. Dokumentacja ta, w formie rysunków na kalce, jest zdeponowana w Instytucie Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, zaś ozalidowe kopie znajdują się w archiwum Muzeum Śląska Cieszyńskiego.

7 Ibidem, s. 208.

8 J. Riess wymienia również technika Mikołaja Łybkę i brygadzystę Antoniego Golika; por. J. Riess 1957, s. 186.

9 F. Bruno 2003, s. 11–25.

Il. 7.3.1 Rotunda przed podjęciem remontu, 1947 (fot. T. Kaźmierski)
 ¶ Rotunda before the restoration, 1947 (photo: T. Kaźmierski)

Il. 7.3.2 Otwór wejściowy od południowego zachodu na poziomie empory bez zamurowania, 1942 (fot. A. Müller) ¶ Unblocked doorway at the level of the gallery from s-w, 1942 (photo: A. Müller)

Il. 7.3.3 Rotunda po zamurowaniu otworu wejściowego na poziomie empory, 1947 (fot. T. Kaźmierski) ¶ Walled up s-w doorway onto the gallery, 1947 (photo: T. Kaźmierski)

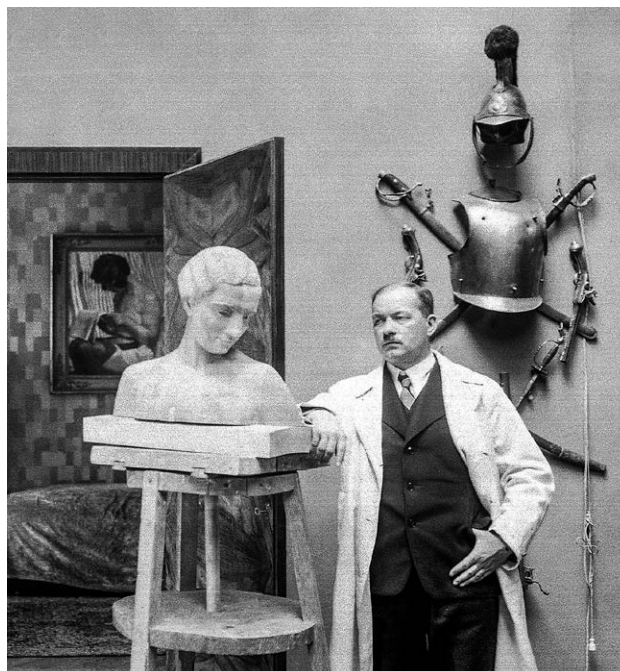

Il. 7.3.4 Rotunda z czterema obręczami podczas badań A. Kietlińskiej i remontu (fot. T. Kubisz) ¶ Rotunda with four clamping rings during the research by A. Kietlińska and the restoration (photo: T. Kubisz)

wpływ na jego praktykę „konserwatorską”. Przed II wojną światową Z. Gawlik był znaczącą postacią krakowskiego środowiska architektów, wykonywał dziesiątki projektów, przede wszystkim budowli sakralnych¹⁰. Nie była mu obca twórczość malarska i rzeźbiarska, co niewątpliwie wynikało z odebranego wszechstronnego wykształcenia. Po wojnie – z racji swego udziału w legionach, ścisłego związku z Kościołem katolickim i nurtu, w jakim tworzył – nie znajdował się już w czołówce projektantów, ale nadal pracował nad projektami sakralnymi. Z jego realizacji restauratorskich należy wymienić – oprócz rotundy w Cieszynie – kościoły Najświętszego Salwatora w Krakowie oraz św. Jana Chrzciciela w Siewierzu. Jego syn Jerzy również był architektem i – jak wynika z podpisów na dokumentacji dotyczącej rotundy – pracowali przy niej obaj: syn wykonał inwentaryzację kościoła, ojciec zaś opracował program działań i projekty. Jak wykażemy niżej, zakres tzw. konserwacji podjętej przez Zygmunta Gawlika jest bardzo kontrowersyjny.

Wykopy we wnętrzu i osiągnięcie przez ekipę G. Raschkego pierwotnego poziomu użytkowego kaplicy spowodowały, że różnica poziomów między posadzką a terenem zewnętrznym wynosiła średnio około 2 m. Szerokopłaszczyznowe wykopy wykonywane podczas badań A. Kietlińskiej po wschodniej stronie kaplicy również doprowadziły do obniżenia terenu. Podczas prac budowlanych postanowiono utrzymać taki właśnie poziom wokół rotundy, co sprawiło, że od południa, zachodu i północy znalazła się ona w głębokiej niecce. Z estetycznego punktu widzenia decyzja ta była właściwa, ponieważ wtórne nawarstwienia sprawiły, że oryginalne proporcje zabytku zostały znacząco zaburzone. Ukształtowane na nowo otoczenie pozwalało na prawidłowe odczytanie bryły oraz relacji między wysokością a średnicą w nawie i apsydzie. Niewątpliwie jednak zabieg ten wymagał zabezpieczeń, ponieważ mógł niekorzystnie wpłynąć na statykę muru. Mimo obserwowanych wówczas problemów z nawodnieniem rejonu rotundy nie założono niestety odpowiedniego drenażu.

Ilustracyjna część doktoratu W. Iwanka zawierała kopie dokumentacji pomiarowej, sygnowane przez J. Gawlika (tabl. XII–XX). Interesujące wnioski możemy wyciągnąć z porównania obu przeprowadzonych inwentaryzacji. Na wykonanych przez L. Dąbrowskiego rysunkach widzimy pośrodku nawy skonstruowany przez Niemców fundament oraz tumbę księcia Przemysława Noszaka z ujętą z profilu postacią (tabl. II, v, vi)¹¹. Nagrobka ani jego fundamentu nie ma już na późniejszym planie J. Gawlika (tabl. XIII, XIV),

Il. 7.3.5 Zygmunta Gawlika w swojej pracowni w Krakowie ◀ Zygmunta Gawlika in his workshop in Kraków

stąd należy wnosić, że jego rysunki powstały w czasie, kiedy zdemontowano niemiecką konstrukcję. Potwierdzają to słowa W. Iwanka, który napisał, że prace rekonstrukcyjne rozpoczęto właśnie od usunięcia postumentu. Najprawdopodobniej jego fundament nie był zbyt głęboko poniżej poziomu pierwotnej posadzki, ponieważ w 2017 roku w rozszerzeniu wykopu nr 9 do osi kaplicy nie uchwycono nawet śladów wkopu pod ten mur. Być może był on konstrukcją wyłącznie naziemną.

Prawdopodobnie jeszcze podczas trwania lub końcowej fazy badań A. Kietlińskiej rozpoczęto wymianę lica zewnętrznego na odcinkach muru odkrytych w wykopach (il. 7.3.6)¹².

Sprawozdanie Z. Gawlika, datowane 15 sierpnia 1954 roku, liczy jedynie siedem stron, dlatego trudno na jego podstawie odtworzyć tok prac, a o ich zakresie bardziej można wnioskować, niż powoływać się na szczegółową relację. Tekst jest niezwykle chaotyczny i pozbawiony aparatu naukowego, w dosyć dowolnej kolejności mieszają się w nim dane technologiczne, wymiary, interpretacja historyczna i odwołania do materiału porównawczego. Mało w nim konkretnych informacji, a wiele ważnych danych

¹⁰ Ibidem, s. 105–203.

¹¹ Posąg nagrobny księcia Przemysława odczyścił rzeźbiarz Henneck

z Ziębic, a tumbę wykonała firma Zeidler-Wimmel z Bolesławca (W. Iwanek 1974, s. 226, za: G. Grundmann 1942, s. 52–55).

¹² O badaniach A. Kietlińskiej zob. J. Gryc i Z. Jagosz-Zarzycka, rozdz. 3 w tym tomie.

Il. 7.3.6 Fragmenty nowego zewnętrznego lica rotundy widoczne w wykopach A. Kietlińskiej ¶ Fragments of the new external face of the rotunda seen in the trenches of A. Kietlińska

zostało pominiętych. Zawarte w nim tezy dotyczące datowania czy genezy typologicznej rotund nie są argumentowane konkretnymi badaniami i powtarzają opinie od dawna znane w ówczesnej literaturze, aczkolwiek bez powoływania się na nią. Znamienną cechą jest to, że Z. Gawlik opisał elementy rotundy odsłonięte przez badaczy niemieckich nie powołując się na nich, niewprawy czytelnik może więc odnieść wrażenie, że odkryć tych dokonano już po wojnie. Można to wytłumaczyć rozumiając w tym okresie niechęć do wszelkich poczynań okupanta oraz skomplikowaną rzeczywistością, w której badania obiektów sakralnych były wpisane w program badań nad początkami państwa polskiego, mający udowodnić, że wszystko, co się odkrywa, jest wczesnopiastowskie, najlepiej z czasów Mieszka I lub Bolesława Chrobrego. Trudniej zrozumieć to, że wybudowaną przez siebie emporę Z. Gawlik opisuje ze szczegółami, tak jakby była oryginalną częścią rotundy. Jeśli ktoś nie wie, że jest to dzieło krakowskiego architekta, nie dowie się tego z tekstu sprawozdania. Podobnie jest z innymi elementami, gdyż nie ma pewności, czy podane wymiary okien lub otworów wejściowych odnoszą się do stanu sprzed czy po „restauracji”. Wszystko to sprawia, że sprawozdanie – czytane bez szczegółowej analizy materiałów niemieckich i inwentaryzacji sprzed 1954 roku – może być mylące i prowadzić do błędnych wniosków.

W pierwszym okresie (1950–1951) podjęto przede wszystkim zabiegi scalające mury. Dowiadujemy się, że okładzina zewnętrzna kaplicy tylko w dolnej części była

Il. 7.3.7 Czasza sklepienia nawy rotundy (fot. T. Rodzińska-Choraży) ¶ Vaulting of the nave (photo: T. Rodzińska-Choraży)

dobrze zachowana (nie podano jednak do jakiej wysokości)¹³. W XIX wieku została ona, zwłaszcza w partii wschodniej, uzupełniona cegłą, a w wielu innych miejscach była „zlasowana”¹⁴ i tam przede wszystkim wymieniono ją na nową. Ze zdjęć wynika, że pracę rozpoczęto właśnie od części dolnych. W. Iwanek ocenił, że wymieniono wówczas 80% lica muru, zdecydowanie więcej w elewacji zewnętrznej, a mniej w środku, co potwierdzają współczesne obserwacje¹⁵. Pęknięcia w murach oraz sklepieniu przemurowano i spojono cementem wstrzykiwanym pod ciśnieniem 6 atmosfer w wiercone w zaprawie otwory o średnicy 1,5 cm (il. 7.3.7). W celu wzmocnienia i ustabilizowania wychylnych murów założono „wewnętrzny, niewidoczny pierścień żelazobetonowy”, całkowicie ukryty pod warstwą nowego kamiennego lica¹⁶. Dzięki rozmowom Iwanka z uczestnikami tych prac oraz krótkiemu tekstowi J. Riessa wiemy, że użyto wówczas ponad 40 ton cementu, a odpowiedniego materiału kamiennego poszukiwano w ponad dwudziestu kamieniołomach i wyrobiskach w rejonie Cieszyna. Ostatecznie za najbliższą strukturalnie skałę uznano wapień z Dziegielowa i Lesznej Górnej, z którego wykonano nowe lica. Piaskowce do rekonstrukcji empory oraz detali (gzyms koronujący, wspornik ryzalitu) odkuwano i opracowywano w kamieniołomie w Brennej, a gotowe do użycia elementy

¹³ Z. Gawlik 1954 mps, s. 3.

¹⁴ Ibidem, s. 4.

¹⁵ W. Iwanek 1974, s. 299.

¹⁶ Z. Gawlik 1954 mps, s. 5; J. Riess 1957, s. 186–187.

transportowano do Cieszyna¹⁷. Wszystkie fugi obficie przepoinowano zaprawą cementową. Zewnętrzne lica fundamentu, widoczne w miejscach odsłoniętych w wykopach z lat 2013–2017, również pokryto taką zaprawą.

Jak wspomniano, sprawozdanie pomija wiele faktów. Wiemy, że oprócz wzmocnienia murów rotundy Z. Gawlik dokonał „restauracji” jej pierwotnej formy, co w tym przypadku oznaczało wprowadzenie w życie kreacji architektonicznej i dosyć swobodnego traktowania materii historycznej. Taką kreacją było przede wszystkim wstawienie do wnętrza rotundy empory, którą zaprojektował on w oparciu o odkrycia dokonane przez ekipę G. Raschkego i G. Grundmanna (tabl. XXI; il. 7.3.8). Niestety trudno dziś stwierdzić, czy wiedział on o rysunku inż. Herberta Kienzlera przedstawiającym jej rekonstrukcję (por. tabl. Ib). Warto przy tym zauważyć, że oba „projekty” są do siebie podobne, różnica polega na formie balustrady (w rysunku niemieckim znacznie lżejszej) oraz proporcjach. Kolumny Kienzlera wydają się niższe, a łuki arkad niżej osadzone.

Ponadto zrekonstruowano górną część wejścia głównego, okna w nawie i apsydzie (il. 7.3.9–7.3.11) oraz górne części otworów w północnym i południowo-zachodnim odcinku muru nawy (il. 7.3.12, 7.3.13). W elewacji zewnętrznej niemal na nowo zaprojektowano ryzalit mieszczący klatkę schodową wraz z jego dolnym, nadwieszonym profilowaniem (il. 7.3.14–7.3.15). Nową, prostą formę nadał Z. Gawlik także gzymsom koronującym w nawie i apsydzie¹⁸ (il. 7.3.16). Kopulasty blaszany dach zastąpiono dachem stożkowym pokrytym gontem.

Obraz powojennych prac uzupełnił W. Iwanek. Z jego tekstu dowiadujemy się, że i wówczas (podobnie jak podczas badań Raschkego i Grundmanna) zabezpieczanie murów utrudniała woda zalewająca wykopy, a barwnym wtrętem jest przekaz o wypełzających z muru salamandrach o długości 25 cm. Bez wątplenia woda penetrująca fundamenty i intensywnie przesiąkająca do wykopów była istotnym czynnikiem hamującym postęp robót¹⁹. J. Riess opisuje problem zawodnienia szczególnie południowo-zachodniej części fundamentu i jego „zlasowanie” powodujące wychylenie muru w stronę południową. Za przyczynę zawodnienia uznano wówczas przebiegającą w pobliżu żyłę wodną lub pozostałości starego wodociągu, co powtórzył

¹⁷ W. Iwanek 1974, s. 37, 209.

¹⁸ Z. Gawlik przekazał w swoim sprawozdaniu informację znaną już z raportów G. Raschkego, że bazy półkolumny przyściennych i zachowany trzon półkolumny były jedynie „przyklepione do muru”, a mur rotundy skonstruowano z dwóch warstw licowych i wypełnienia (Z. Gawlik 1954 mps, s. 3).

¹⁹ W. Iwanek 1974, s. 110–115.

Il. 7.3.8 Empora zachodnia w nawie rotundy, rekonstrukcja (fot. T. Rodzińska-Chorąży) ¶ Reconstruction of the western gallery in the nave of the rotunda (photo: T. Rodzińska-Chorąży)

Il. 7.3.9 Portal główny na osi rotundy, rekonstrukcja, widok od zewnątrz (fot. T. Rodzińska-Chorąży) ¶ Reconstruction of the main portal, outside view (photo: T. Rodzińska-Chorąży)

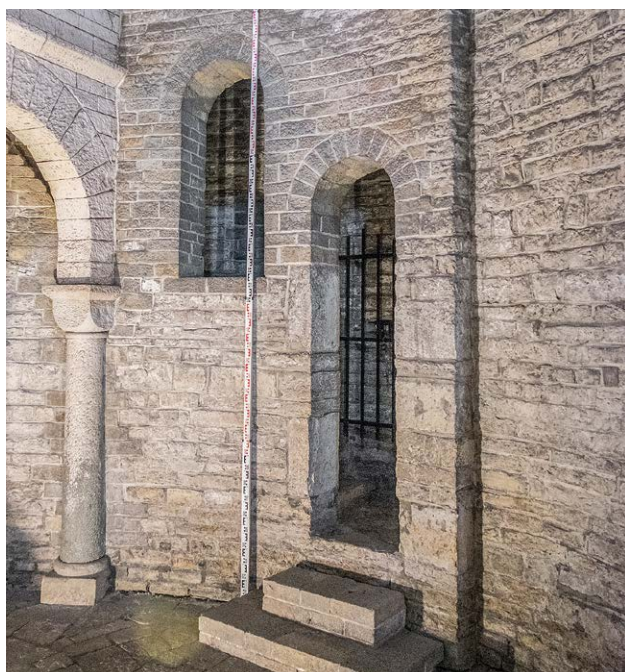
Il. 7.3.10 Portal główny na osi rotundy, rekonstrukcja, widok od wnętrza (fot. T. Rodzińska-Chorąży) ¶ Reconstruction of the main portal, inside view (photo: T. Rodzińska-Chorąży)

Il. 7.3.11 Północne okno w apsydzie, rekonstrukcja (fot. T. Rodzińska-Choraży) ¶ Reconstruction of the northern window in the apse (photo: T. Rodzińska-Choraży)

Il. 7.3.13 Portal w południowo-zachodniej części nawy na poziomie empory, rekonstrukcja łuku od strony wnętrza (fot. T. Rodzińska-Choraży) ¶ Portal on the gallery, reconstruction of the arch from the inside (photo: T. Rodzińska-Choraży)

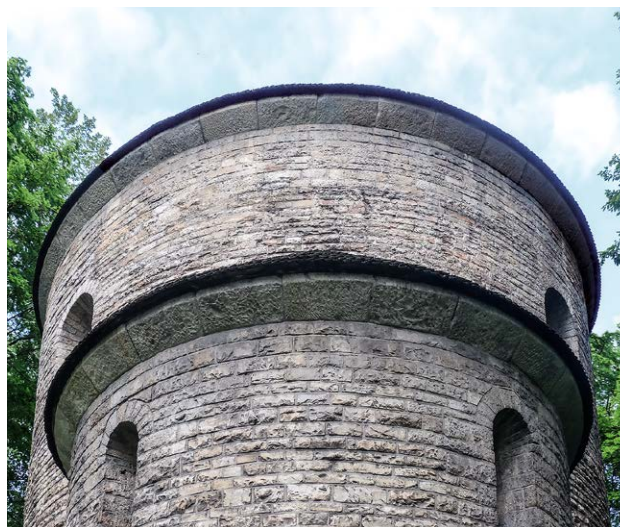
Il. 7.3.12 Pierwotne wejście do klatki schodowej i wejście wtórne, przekształcone przez Z. Gawlika w okno (fot. T. Rodzińska-Choraży) ¶ Original entrance to the staircase and the secondary entrance converted by Z. Gawlik into a window (photo: T. Rodzińska-Choraży)

Il. 7.3.14 Bryła rotundy z ryzalitem zewnętrznym, rekonstrukcja, widok od północnego zachodu (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Rotunda with the reconstruction of the outer projection, view from the N-W (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 7.3.15 Nadwieszona część ryzalitu zewnętrznego, wspornik, rekonstrukcja (fot. T. Rodzińska-Chorąży) ¶ Reconstruction of the overhanging part of the outer projection, corbel (photo: T. Rodzińska-Chorąży)

Il. 7.3.16 Gzyms koronujący nawy i apsydy, rekonstrukcja (fot. T. Rodzińska-Chorąży) ¶ Reconstruction of the cornice crowning the nave and the apse (photo: T. Rodzińska-Chorąży)

W. Iwanek²⁰. Szczególne znaczenie ma jednak przekazana przez niego informacja o komisji, która zebrała się w 1955 roku, aby ocenić i zatwierdzić prace wykonane w rotundzie. Przewodniczył jej ówczesny główny konserwator zabytków Jan Zachwatowicz. To, co zobaczył, wywołało jego głęboki sprzeciw, a działalność Z. Gawlika, zwłaszcza zaś wybudowanie empory, określił jako fałszerstwo. Stwierdził także, że wszystko należało pozostawić w stanie, w jakim było odnalezione. Z powodu braku porozumienia między komisją a Gawlikiem i wykonawcami oraz na skutek opinii Zachwatowicza wstrzymano założenie sklepień empory²¹. Rozpoczęto nawet bliżej nieokreślone prace rozbiórkowe. Stąd też – jak stwierdza W. Iwanek – jej rekonstrukcja pozostała niedokończona²². Śladem po zamiarze założenia sklepienia są łuki na wewnętrznym licu zachodniego odcinka muru nawy. Z. Gawlik wymurował je w miejscu pierwotnych łuków, widocznych na niewyraźnej fotografii zamieszczonej w publikacji Grundmanna (il. 7.3.17a–b).

²⁰ J. Riess 1957, s. 187.

²¹ Zaistniała wówczas sytuacja skłania do przypuszczenia, że działalność Z. Gawlika była pozbawiona kontroli. Być może J. Zachwatowicz, zajęty pracą w Warszawie, nie dość dokładnie przyglądał się temu, co działo się w Cieszynie. Będąc autorem koncepcji odbudowy jądra stolicy, opartej w dużej mierze na materiałach źródłowych i archiwalnych, mógł być wzburzony „samowolą” Gawlika – tym bardziej że o ile warszawska Starówkę Niemcy zrównali z ziemią, o tyle położyli zasługi w odkryciu niezłe zachowanej, romańskiej tkanki rotundy cieszyńskiej.

²² W. Iwanek 1974, s. 37, 227, przyp. 39.

W rezultacie położono drewnianą podłogę wspartą na legarach. O rzeczywistym zakresie działań podjętych przez Z. Gawlika będzie jeszcze mowa, ponieważ jest on w pełni czytelny dopiero po badaniach w 2017 roku. Powtórne wykopy we wnętrzu rotundy pozwoliły ocenić skalę ówczesnej ingerencji w zabytkową strukturę budowli.

Nie można dziś jednoznacznie stwierdzić, czy Z. Gawlik, a następnie J. Zachwatowicz mieli dostęp do materiałów niemieckich. Niepublikowany maszynopis G. Grundmanna był wówczas przechowywany w archiwum w Poczdamie. Nie wiemy, czy materiały fotograficzne wykonane przez Aloisa Müllera i znajdujące się dziś w archiwum Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie trafiły tam dopiero po pracach rekonstrukcyjnych i czy Gawlik miał do nich dostęp. Zastanawiający jest również fakt wykonania – po zaledwie kilku latach – drugiej inwentaryzacji pomiarowej (tak jakby Z. Gawlik nie dysponował rysunkami L. Dąbrowskiego).

Oprócz wzniesienia empory „restauracja” polegała na nadaniu nowej formy łukom wszystkich otworów wejściowych. Z uwagi na obniżenie poziomu zrekonstruowano w formie półkolistej (z małych kłińców) łuk głównego wejścia na osi rotundy oraz górną część jego węgarów (por. il. 7.3.9, 7.3.10). Wysokość wejścia była determinowana hipotetycznym poziomem sklepienia empory. W licu wewnętrznym od zachodu, na osi kaplicy pozostawiono widoczny z poziomu empory łuk odcinkowy z cegieł o wymiarach 30 × 7,5–8 × 16, który najpewniej jest pozostałością po głównym wejściu funkcjonującym w XIX wieku (pozostaje zagadką,

Il. 7.3.17a Łuk w licu zachodniego odcinka nawy (fot. A. Müller) ¶ Arch in the western face of the nave (photo: A. Müller)

Il. 7.3.17b Pozostałość po zamiarze rekonstrukcji sklepienia empory (fot. T. Rodzińska-Choraży) ¶ Remains of the intended reconstruction of the vaulting of the gallery (photo: T. Rodzińska-Choraży)

Il. 7.3.18 Ceglany łuk na poziomie empory (fot. T. Rodzińska-Choraży) ¶ Brick arch at the level of the gallery (photo: T. Rodzińska-Choraży)

dłaczego Z. Gawlik zdecydował się zachować ten element) (il. 7.3.18). Całkowicie niewidoczny stał się natomiast otwór wejściowy w południowo-wschodnim odcinku muru nawy, który zamurowano i pokryto nową okładziną kamienną wewnątrz i na zewnątrz. Wejście na poziomie empory, od strony południowo-zachodniej, opisywane przez G. Grundmanna jako zaopatrzone w proste węgary, piaskowcowe, półkoliste sklepienie oraz zewnętrzne nadproże i framugę z modrzewiowych belek, zostało zamurowane. Uwypatniono je w licu wewnętrznym jedynie płytką wnęką zamkniętą łukiem półkolistym złożonym z nowych kłińców (por. il. 7.3.13). Wejście, które według Grundmanna „sprawia wrażenie pierwotne”²³, pozostaje niewidoczne w elewacji zewnętrznej. Niełatwo znaleźć uzasadnienie dla całkowitego zamurowania tego portalu, trudno również ocenić, za jaki element budowli (pierwotny czy wtórny) uważał go Z. Gawlik. Możemy jedynie przypuszczać, że skoro nie dokonał jego „rekonstrukcji”, miał wątpliwości co do okresu jego powstania.

Warto zauważyć, że na rysunkach L. Dąbrowskiego oba wejścia prowadzące na emporę po stronie północnej są przesklepione płaskimi łukami odcinkowymi; z jego komentarza dowiadujemy się, że łuki te były wykonane z cegieł (tabl. v), brak jednak pomiarów i innych danych, by określić ich datowanie. Zabiegiem równie kontrowersyjnym jak zamurowanie wejścia południowo-zachodniego było nadanie półkolistej formy zamknięciu „nowego” wejścia na emporę, które dzięki tej rekonstrukcji sprawia dziś wrażenie okna i elementu romańskiego²⁴ (por. il. 7.3.12). Najwyraźniej Z. Gawlik albo nie zdawał sobie sprawy z wtórnego charakteru tego otworu, albo świadomie nadał mu nowy wyraz. Odślonięty w pełni pierwotny otwór wejściowy na emporę również został pozbawiony ceglano-łuku odcinkowego i zamknięty łukiem półkolistym z kamiennych kłińców. W żadnym z rekonstruowanych otworów nie użyto wtórnie kamiennego łuku portalowego, który znamy z fotografii niemieckiej (por. il. 7.2.30). Był on wykonany z trzech części, a więc z kamienia obrobionego inaczej niż nowe łuki. Można się zatem domyślać, że arkada ta zaginęła po wojnie i Gawlik nie mógł jej ponownie wykorzystać. Detal ten nie zachował się w zbiorach Muzeum Śląska Cieszyńskiego.

Na nowo wykonano okna w nawie i w apsydzie, przy czym wykorzystano pozostałości oryginalnych węgarów.

²³ G. Grundmann 1944b, s. 13a(30).

²⁴ W. Iwanek uważał, że tzw. nowe wejście na emporę było w rzeczywistości oknem doświetlającym korytarz ze schodami: „okno to do 1941 r. służyło jako wejście na emporę”; por. W. Iwanek 1974, s. 274.

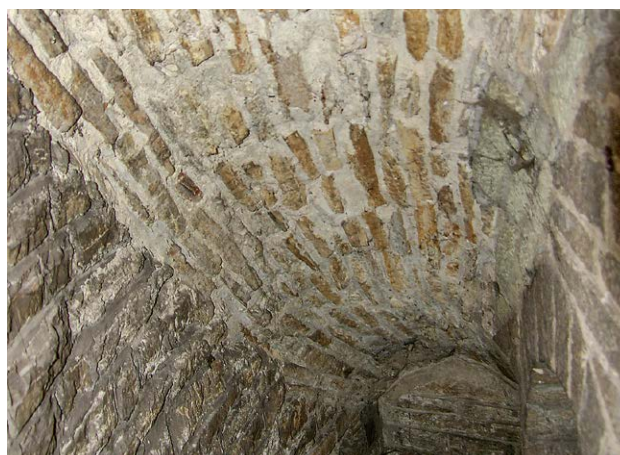
Il. 7.3.19 Wnęka po nowożytnym oknie na osi apsydy, rekonstrukcja (fot. T. Rodzińska-Chorąży) ¶ Traces of the 17th-century window in the apse, reconstruction (photo: T. Rodzińska-Chorąży)

We wnętrzu, na osi apsydy, w miejscu dużego, prostokątnego, dziewiętnastowiecznego okna pozostawiono ślepą wnękę, w której zachowano dolne partie okna gotyckiego. W elewacji zewnętrznej nie ma dziś śladu po tym otworze (il. 7.3.19).

Trzeba też wspomnieć o tym, że podczas „restauracji” zlikwidowana została dolna nisza w korytarzu klatki schodowej. Nie sposób dziś dokładnie wskazać miejsca, w którym się znajdowała, z tekstu G. Grundmanna wiemy jedynie, że była ulokowana w wewnętrznym murze korytarza na wysokości ósmego stopnia. Nie wiadomo też, dlaczego Z. Gawlik ją usunął. Pozostawiono natomiast ostrołukową wnękę u szczytu schodów (il. 7.3.20). Grundmann opisał też inną, ceglana niszę, według niego „młodszej daty”, umieszczoną w południowym uskoju muru apsydy, którą Gawlik zachował, uznając być może, że jest ona elementem romańskim przemurowanym ceglami w czasach nowożytnych.

Il. 7.3.20 Gotycka wnękę w klatce schodowej na poziomie empory (fot. T. Rodzińska-Chorąży) ¶ Gothic recess in the staircase of the gallery (photo: T. Rodzińska-Chorąży)

Il. 7.3.21 Przemurowane sklepienie korytarza klatki schodowej (fot. T. Rodzińska-Chorąży) ¶ Rebuilt vault of the corridor of the staircase (photo: T. Rodzińska-Chorąży)

Il. 7.3.22 Półkolumna południowa z górnym, oryginalnym fragmentem trzonu (fot. T. Rodzińska-Choraży) ¶ Southern engaged column with an original upper part of the shaft (photo: T. Rodzińska-Choraży)

Il. 7.3.23 Półkolumna północno-zachodnia z górnym, oryginalnym fragmentem trzonu (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ North-western engaged column with an original upper fragment of the shaft (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

W dolnej części korytarza klatki schodowej (prawdopodobnie uszkodzonego w czasie przekształceń i podczas usuwania nawarstwień z wnętrza) po skuciu tynku naprawiono sklepienie (il. 7.3.19). W nawie i apsydzie zlikwidowano widoczne na niemieckich fotografiach otwory maczulcowe, rozmieszczone równomiernie na jednej linii, mniej więcej 1,5 m powyżej pierwotnej posadzki (por. il. 7.2.).

Przełamany trzon półkolumny północnej, najbliższej wejściu na empore, który w czasach G. Raschkego oraz na rysunku L. Dąbrowskiego znajdował się *in situ*, został wykorzystany powtórnie. Jego dwie części wmurowano w rekonstrukcję empory, ale w różnych miejscach, z których żadne nie jest miejscem pierwotnym. Krótszy, górny fragment został wmontowany w trzon półkolumny południowej pod kapitelem (il. 7.3.22), natomiast dłuższy w półkolumnę północno-zachodnią, przy wejściu głównym, również w części

górnej, chociaż w pierwotnym położeniu znajdował się bezpośrednio nad bazą (il. 7.3.23). Taka dyspozycja może sugerować, że Z. Gawlik jednak nie miał w ręku dokumentacji L. Dąbrowskiego oraz dzienników badań G. Raschkego i opracowania G. Grundmanna. Zawarta w sprawozdaniu uwaga, że detal ten nie był przewiązany z murem, stawia przed nami alternatywę: albo fragmenty trzonu odpadły wcześniej i leżały gdzieś luzem, co przy niezajomości starszej inwentaryzacji doprowadziło do wmurowania ich w dowolnie wybrane przez Gawlika miejsca, albo z niewyjaśnionych powodów świadomie zastosował on anastylozę, nie uwzględniając pierwotnego położenia tych elementów.

Najbardziej drastyczną ingerencję ujawnił wykop we wnętrzu kaplicy (9/2017). Założeniem badawczym było sprawdzenie stanu zachowania i parametrów fundamentu pod bazami kolumn wolnostojących oraz muru doń

Il. 7.3.24 Betonowe fundamenty pod rekonstrukcją emporę (fot. T. Rodzińska-Choraży) ¶ Concrete foundations under the reconstructed gallery (photo: T. Rodzińska-Choraży)

równoległego, którego korona zarysowała się na planach i fotografiach z czasów okupacji²⁵. Z uwagi na to, że eksploracje niemieckie zatrzymały się na poziomie posadzki, konieczne było również sprawdzenie, czy fundamenty podpór przyściennych były przewiązane z fundamentem muru magistralnego. Wykop nr 9/2017 miał obejmować przestrzeń w północnej części wnętrza, na wschód od schodów prowadzących do apsydy, aż do fundamentu emporę, a poza nim – do muru magistralnego na zachodzie. Po zdjęciu współczesnej posadzki okazało się, że o ile zachowała się dolna część muru przed fundamentem emporę

²⁵ W. Iwanek sugerował, że empora miała być głębsza, a mur oznaczony w naszych badaniach jako MR był pierwotnym fundamentem pod kolumny. W toku budowy jej koncepcja miała ulec zmianie, fundament przesunięto więc ku zachodowi (W. Iwanek 1974, s. 283).

(oznaczonego jako MR), o tyle fundament pod kolumny został w istocie usunięty²⁶. Nowe podpory posadowiono na masywnych betonowych podstawach, te zaś zostały ustawione na potężnej betonowej ławie wypełniającej całą zachodnią część wnętrza rotundy²⁷ (il. 7.3.24). Aby wykonać tę ławę, zniszczono cały układ nawarstwień pod pierwotną posadzką, fundamenty podpór przyściennych oraz fundament pod emporę. Tym samym uzupełnienie istotnych danych na temat rzymskiej konstrukcji emporowej oraz uzyskanie dostępu do niezaburzonych warstw sprzed budowy kaplicy stało się niemożliwe.

Wznosząc kamienną emporę, Z. Gawlik nie tylko zniszczył zabytkowe artefakty, ale też dokonał „rekonstrukcji” poziomu wnętrza kaplicy niezgodnie ze stanem potwierdzonym przez wykopaliska niemieckie. Konfrontacja fotografii z 1942 roku z ujawnionymi w wykopie nr 9 reliktyami pozwala na stwierdzenie, że położona w 1954 roku posadzka znajduje się o około 0,3–0,4 m poniżej zdjętej przez niego kamiennej posadzki rzymskiej (il. 7.3.25a–b). Tym samym bazy kolumn wolnostojących i przyściennych nie znajdują się na swoich pierwotnych miejscach, a liczba stopni w przejściu z nawy do apsydy wzrosła z trzech do pięciu. Dzisiejsze proporcje we wnętrzu rotundy nie oddają zatem jej właściwej dyspozycji. Tłumaczy to, dlaczego kolumny widoczne na rekonstrukcyjnym rysunku H. Kienzlera wydają się bardziej przysadziste, a łuki arkad niżej zawieszono – niemiecki inżynier rekonstruował bowiem wysokość emporę zgodnie z rzeczywistymi wymiarami wnętrza (por. tabl. 1b). Konsekwencją obniżenia poziomu posadzki było wprowadzenie dodatkowego dolnego stopnia. Ponadto błędnie zrekonstruowano stopień najwyższy (dzieląc go na dwa), co spowodowało, że obecnie między nawą a apsydą widzimy pięć stopni. W pierwotnej rekonstrukcji Kienzlera były jedynie trzy (il. 7.3.26, 7.3.27).

W elewacji zewnętrznej zrekonstruowano przebieg ryzalitu poszerzającego mur na odcinku klatki schodowej. Bez żadnych przesłanek Z. Gawlik nadał mu w dolnej części formę płytszą, w górnej zaś bardziej wystającą przed lico. Obie partie oddzielił profilowanym wspornikiem wykonanym z zielonkawego piaskowca (por. il. 7.3.14, 7.3.15). Gipsowy model rotundy z 1943 roku ukazuje jednak jednolity przebieg lica ryzalitu zewnętrznego, bez różnicowania głębokości i oczywiście bez wspornika. Podobnie ukazano ten

²⁶ W pracy Iwanek znajdujemy informację, że przy rekonstrukcji emporę „usunięto całkowicie obie ławy fundamentowe” (por. W. Iwanek 1974, s. 303), co okazało się prawdą jedynie w odniesieniu do fundamentu pod emporę.

²⁷ Dokładny opis tych elementów znajduje się w podrozdz. 7.4.

Il. 7.3.25a Wejście do klatki schodowej i pierwotny poziom posadzenia półkolumny (fot. R. Hesse) ¶ Entrance to the staircase and the original position of the engaged column (photo: R. Hesse)

Il. 7.3.25b Wejście do klatki schodowej i wtórny poziom wnętrza po rekonstrukcji (fot. T. Rodzińska-Choraży) ¶ Secondary level of the interior after the reconstruction (photo: T. Rodzińska-Choraży)

element na przekroju rotundy opracowanym przez H. Kienzlera (il. 7.3.26). G. Grundmann w swoim opisie również nie wspomina o możliwości zróżnicowania tego fragmentu lica. Uzasadnione staje się zatem przypuszczenie, że i ów przewieszony ryzalit możemy zaliczyć do kreacji architektonicznej. Ponadto poziom zewnętrzny wokół rotundy ustalono na błędnej wysokości, ponieważ ukrywa on niski cokół obiegający nawę i apsydę, do dziś niewidoczny w licu zewnętrznym (por. il. 7.3.14).

Zły stan zachowania kaplicy w latach 40. i na początku lat 50. XX wieku usprawiedliwiał podjęcie działań wzmocniających i konieczność wymiany lica zewnętrznego, jednak dowolną ingerencję w zabytkową materię, a przede wszystkim wybudowanie empory należy uznać – używając eufemizmu – za działania stanowczo zbyt inwazyjne. Miał więc rację J. Zachwatowicz, krytykując dokonania Z. Gawlika w rotundzie.

Podsumowując, należy stwierdzić, że Z. Gawlik posunął się zdecydowanie za daleko, wprowadzając do rotundy elementy całkowicie nowe oraz takie, których forma nie była potwierdzona żadnymi badaniami ani archiwaliami. Z zachowanych dokumentów wynika, że nie współpracował z nim żaden historyk sztuki ani archeolog, który mógłby wskazać na konieczność dodatkowych eksploracji (o czym pisał już G. Grundmann). Nasuwa się również przypuszczenie, że krakowski architekt nie znał dokumentacji z czasów okupacji, a z pewnością nie przeprowadził gruntownej analizy zabytku przed przystąpieniem do pracy. Jego wizja polegała przede wszystkim na purystycznym zabiegu oczyszczenia rotundy z warstw późniejszych niż gotyckie i rekonstruowaniu form według tego, co wydawało mu się szeroko pojętym stylem romańskim, w miejscach, które jego zdaniem musiały być romańskie. Dowolne używanie oryginalnych fragmentów kamieniarki (trzon i bazy

kolumn), nadanie formy „romańskiej” otworowi, który romański nie był i który przy zrekonstruowanym poziomie wnętrza sprawia mylne wrażenie okna, wprowadzenie nadwieszonożnego ryzalitu, zwiększenie liczby stopni w łuku tęczowym, zamurowanie przejścia południowo-zachodniego czy wreszcie rekonstrukcja empory oraz obniżenie posadzki wydają się usprawiedliwiać określenie „fałszerstwo”, jakiego miał użyć J. Zachwatowicz²⁸.

O ile wprowadzenie betonowej ławy fundamentowej pod rekonstruowaną emporą można starać się wyjaśnić zagrożeniem statyki budynku, spowodowanym nie tylko przez zniszczenia, ale i podciekającą pod fundamenty wodę, o tyle niezrozumiałe pozostaje założenie nowej posadzki niżej od pierwotnej. Musimy zatem wyobrazić sobie, że pierwotna empora miała mieć inne proporcje (skrócone w stosunku do obecnych), wewnątrz zaś miała być nieco niższe.

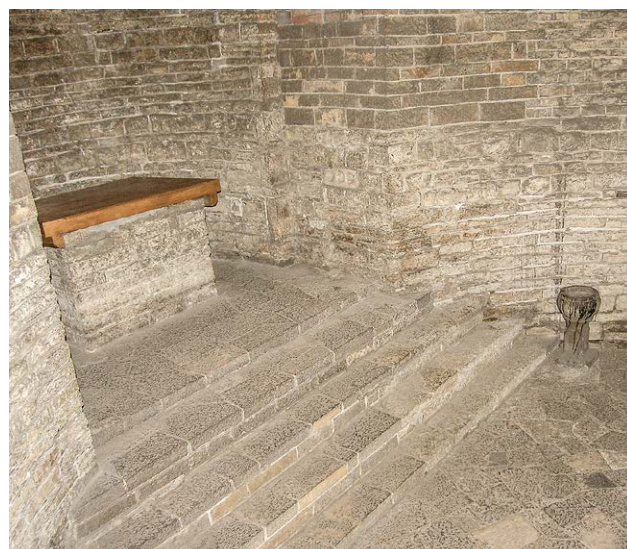
Działania Z. Gawlika w rotundzie były zaprzeczeniem tego, co zalecała przedwojenna doktryna konserwatorska. Wytyczne sformułowane na konferencji konserwatorskiej w Atenach (1931) czy zasady opisane w powstałej zaraz po tym wydarzeniu włoskiej *Carta del Restauro* formułowały warunki rekonstrukcji lub restauracji budowli zabytkowej²⁹. Należało zatem nie tylko unikać tzw. konserwacji purystycznej, przywracającej „idealny” pierwotny wygląd zabytku, ale też nie podejmować rekonstrukcji budowli lub jej części bez przeprowadzenia analitycznych studiów, a przede wszystkim bez archiwalnej dokumentacji, na podstawie której taką rekonstrukcję czy restaurację można opracować. Przedstawione rozważania prowadzą do wniosku, że takie studia nie poprzedziły prac przy rotundzie. Co więcej, już od czasów Camilla Boita było oczywiste, że konieczne jest różnicowanie materiałów używanych do wykonania partii rekonstruowanych, a obowiązkiem konserwatora jest prowadzenie w toku postępowania dokumentacji obrazującej podjęte czynności. Do jego obowiązków należy również informowanie społeczeństwa o przeprowadzonych pracach, np. w formie wystawy. Nie trudno zauważyć, że zdecydowana większość z tych zaleceń nie została przez Gawlika uwzględniona. Nie wiadomo, czy wynikało to z jego „swobodnej” interpretacji międzynarodowych ustaleń, czy też z braku wiedzy o nich.

²⁸ O konserwacji zabytków architektury w skomplikowanej sytuacji społeczno-politycznej i czasach socrealizmu oraz roli J. Zachwatowicza por. A. Tomaszewski 2012, s. 191–201.

²⁹ A. Tomaszewski 2012, s. 116–133; W. Bukowska, J. Krawczyk (red.) 2015, *passim*; A. Gaczoł 2015, s. 85–97; B. Szmygin (red.) 2015, *passim*; B. Szmygin 2018.

Il. 7.3.26 Rotunda, przekrój N–S (rys. H. Kienzler) ¶ Rotunda, N-S cross-section (by H. Kienzler)

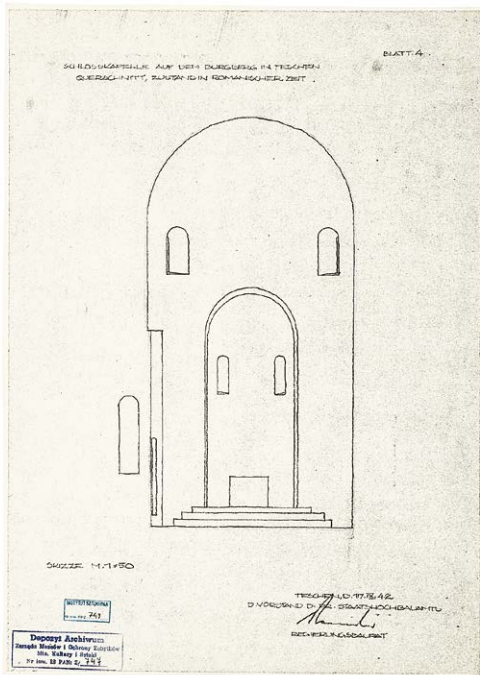
Il. 7.3.27 Schody między nawą a apsydą, rekonstrukcja (fot. T. Rodzińska-Chorąży) ¶ Reconstruction of the steps onto the apse (photo: T. Rodzińska-Chorąży)

Wykonanie betonowej ławy w zachodniej części wnętrza pozbawiło nas możliwości weryfikacji ustaleń badaczy niemieckich i uzyskania istotnych nowych informacji. „Rekonstrukcja” empory w formie balkonu – z podwyższonymi kolumnami oraz optycznie ciężką kamienną balustradą – zaważyła na współczesnej percepcji i wyrazie artystycznym wnętrza. W formie nadanej przez Z. Gawlika kaplica zamkowa w Cieszynie stała się konserwatorsko-architektonicznym „preparatem”, purystyczną pseudorekonstrukcją wykonaną w myśl niepotwierdzonej archiwaliami indywidualnej wizji architekta, która była do tego wizją niespójną i niekonsekwentną. Owa niespójność była wynikiem nie dość gruntownego rozpoznania zabytku. Jedynym usprawiedliwieniem takiego postępowania jest skomplikowana sytuacja gospodarczo-polityczna kraju zrujnowanego wojną

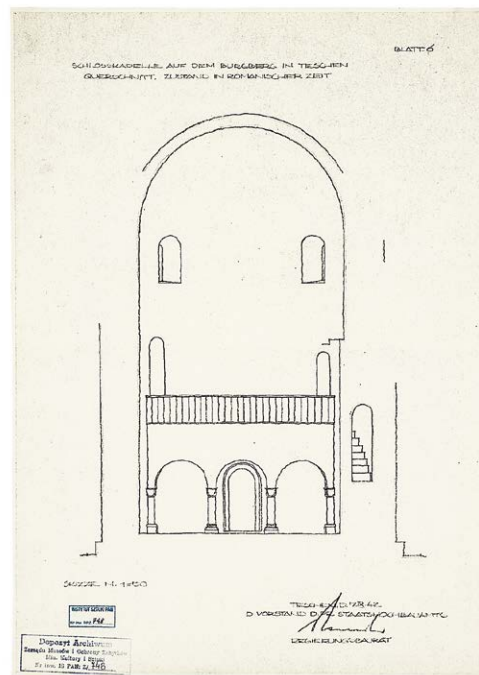
oraz chęć szybkiego zabezpieczenia kościoła przed ostatecznym zniszczeniem. Popołniono tu wszystkie możliwe błędy rekonstrukcji, dlatego dziś tak trudno jest oddzielić materię pierwotną od „konserwatorskiej”³⁰. Wydaje się zatem, że profesjonalne terminy – takie jak „konserwacja”, „restauracja” czy „restytucja” – nie oddają właściwego charakteru zabiegów, jakim poddano tę budowlę na początku lat 50. XX wieku. Najbardziej neutralne wydaje się określenie „reromanizacja”, pozostawiające odbiorcom przestrzeń na dokonywanie własnych ocen.

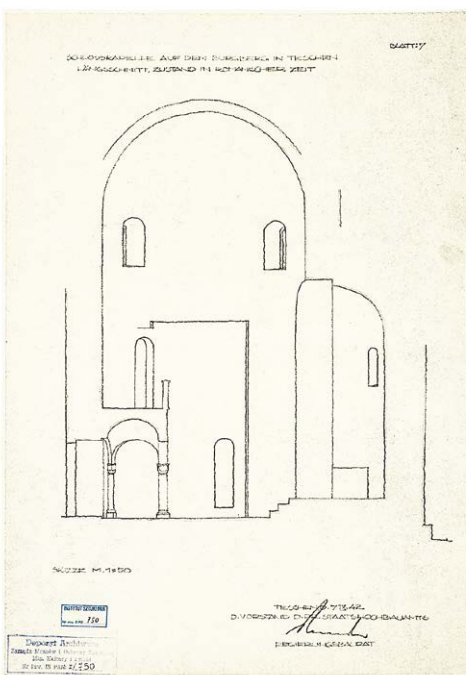
³⁰ Krytycznie wypowiadał się na ten temat także W. Iwanek. Uznał on, że wybrano złą metodę, w której brak spójnej i przemyślanej koncepcji. Działania Z. Gawlika można według niego określić jedynie słowem „restytucja” i to w niepełnym znaczeniu (W. Iwanek 1974, s. 37–38; 271–272, 297, 305).

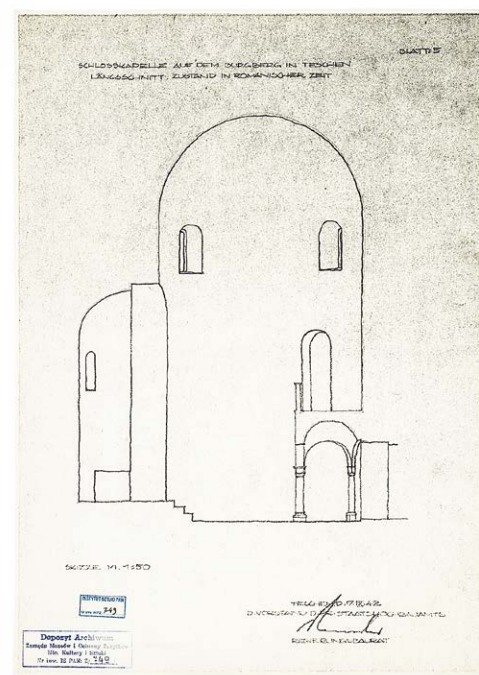
Tabl. 1.a
 Rekonstrukcja pierwotnej formy kaplicy św. Mikołaja, przekrój n-s, widok na apsydę (za H. Kienzler, 1942) ¶ Reconstruction of the original form of St Nicholas Chapel, n-s cross-section, view on the apse (after H. Kienzler, 1942)

Tabl. 1.b
 Rekonstrukcja pierwotnej formy kaplicy św. Mikołaja, przekrój n-s, widok na emporę (za H. Kienzler, 1942) ¶ Reconstruction of the original form of St Nicholas Chapel, n-s cross-section, view on the gallery (after H. Kienzler, 1942)

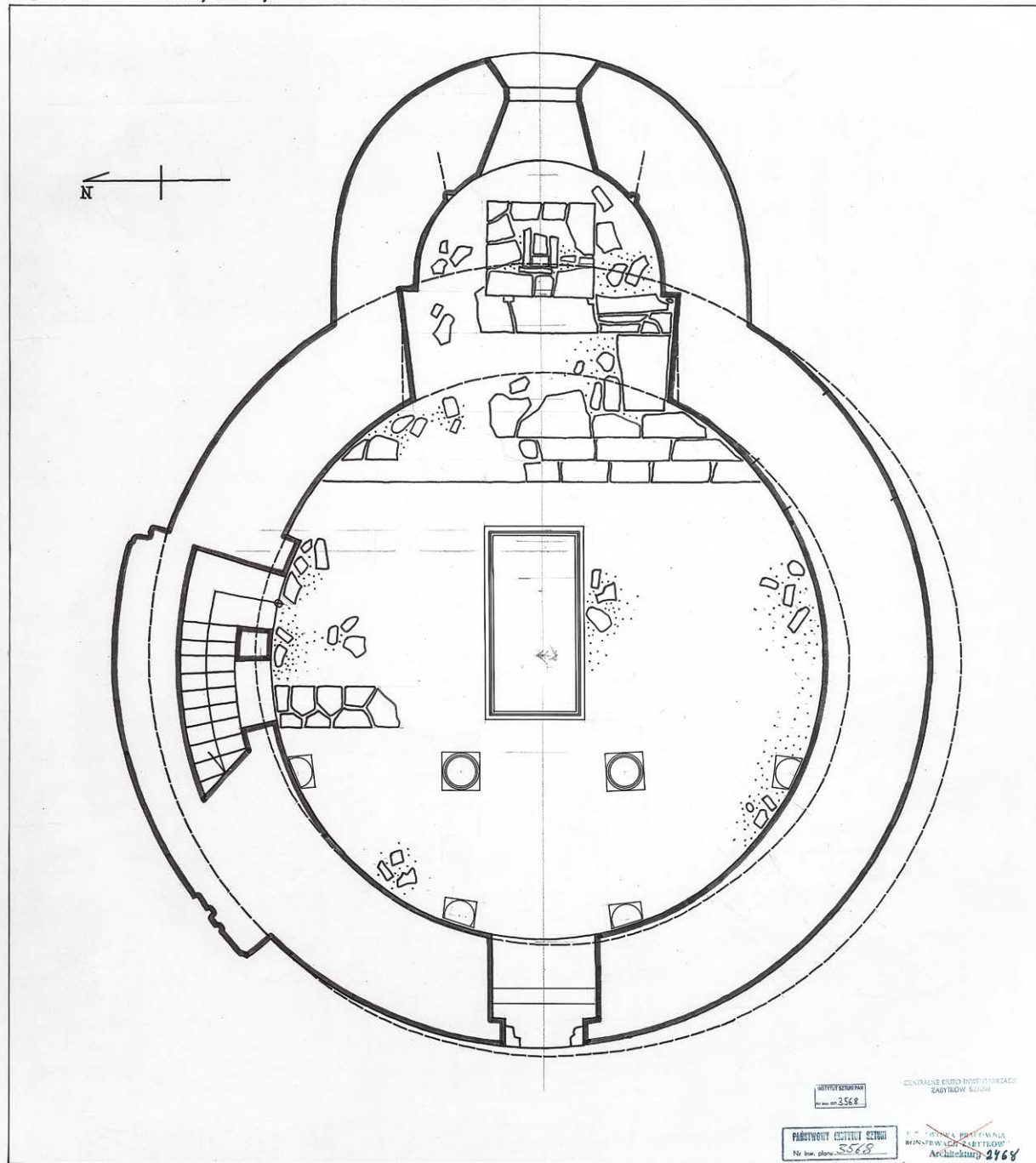

Tabl. 1.c
 Rekonstrukcja pierwotnej formy kaplicy św. Mikołaja, przekrój w-e, widok na północ (za H. Kienzler, 1942) ¶ Reconstruction the original form of St Nicholas Chapel, w-e cross-section, view on the N (after H. Kienzler, 1942)

Tabl. 1.d
 Rekonstrukcja pierwotnej formy kaplicy św. Mikołaja, przekrój w-e, widok na południe (za H. Kienzler, 1942) ¶ Reconstruction of the original form of St Nicholas Chapel, w-e cross-section, view on the S (after H. Kienzler, 1942)

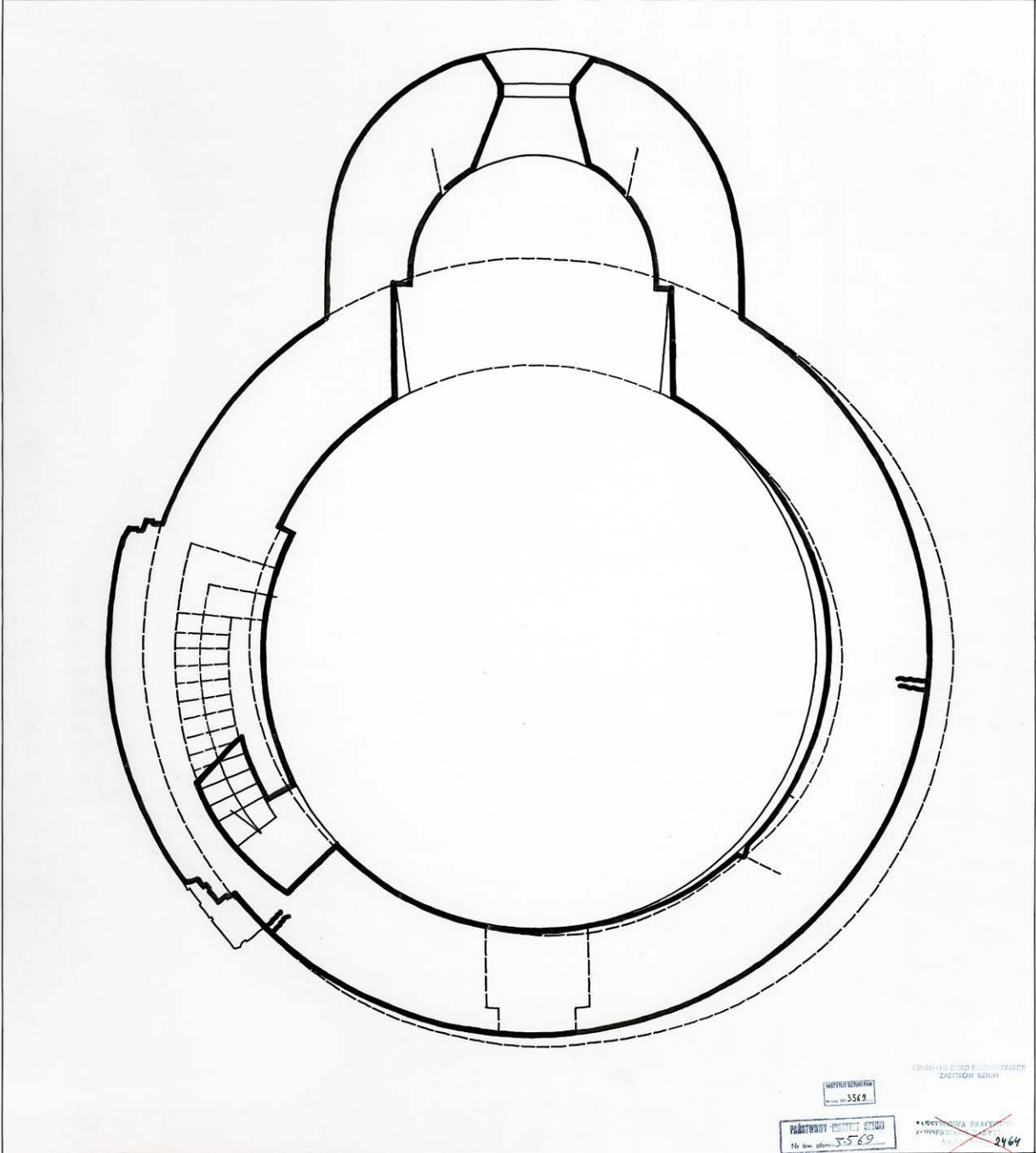
CIESZYN WOJ. ŚLĄSKO-DĄBR. KAPLICA ZAMKOWA RZUT PRZYZIEMIA SK. 1:20

POMIAR W R.1947 *Robrowski Serek*

Tabl. II
Rzut na poziomie przyziemia (za L. Dąbrowski, 1947) ¶ Plan view at the ground level (after L. Dąbrowski, 1947)

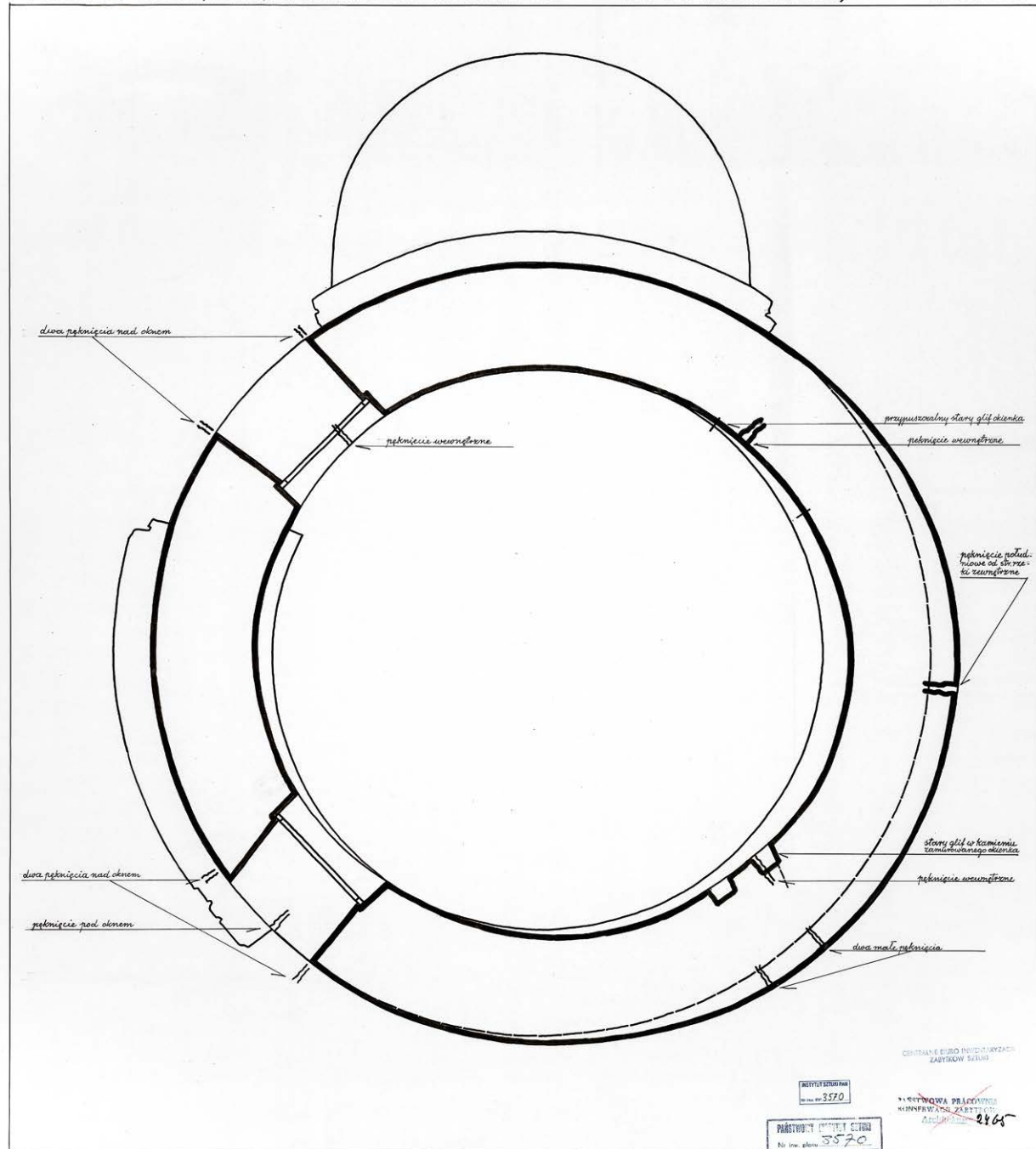
CIESZYN WOJ. ŚLĄSKO-DĄBR. KAPLICA ZAMKOWA RZUT NAD EMPORĄ SK. 1:20

POMIAR W R. 1947 *Łobrowski Leszek*

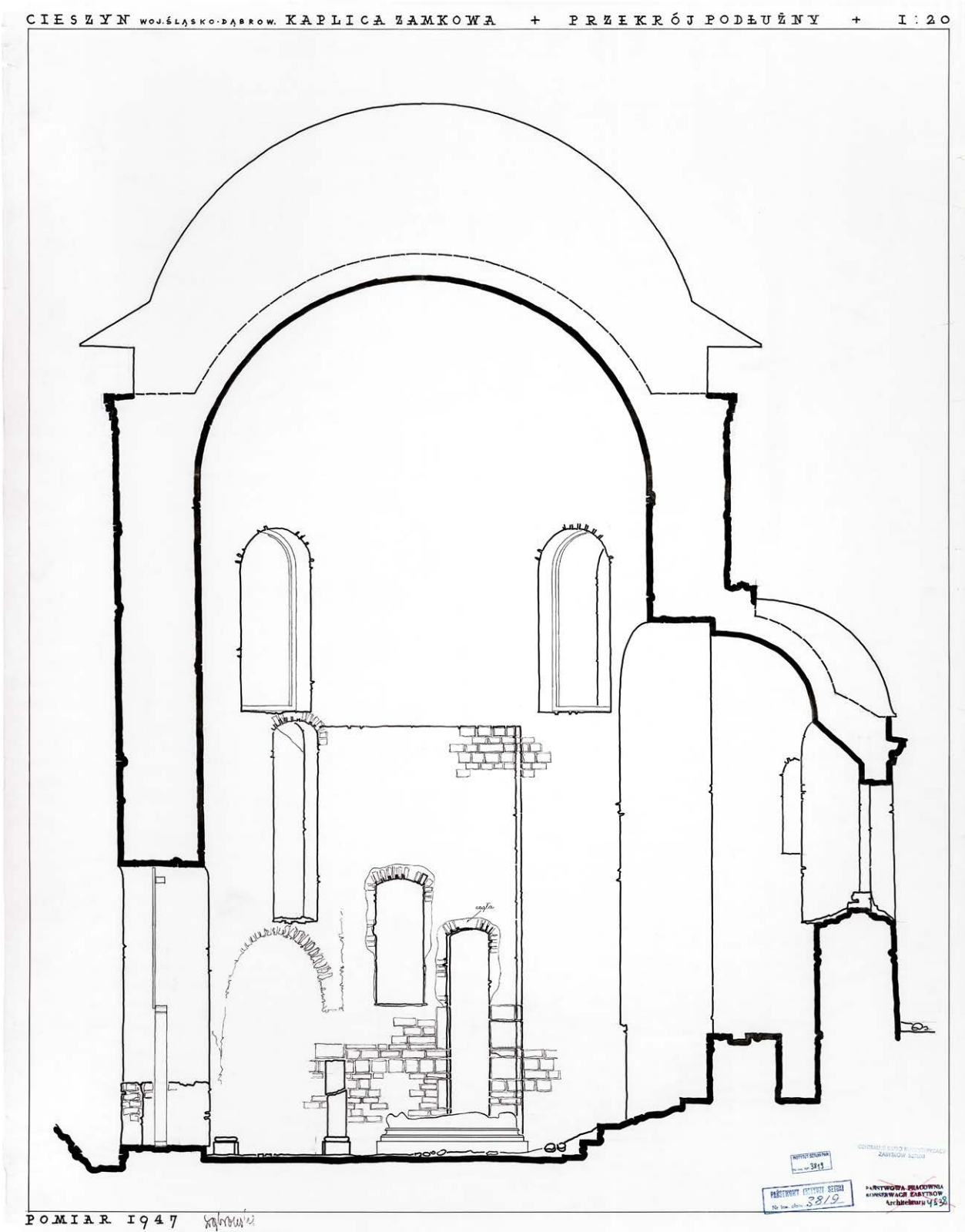
Tabl. III
 Rzut nad emporą (za L. Dąbrowski, 1947) ¶ Plan view above the gallery,
 (after L. Dąbrowski, 1947)

CIESZYN WOJ. ŚLĄSKO-DĄBR. KAPLICA ZAMKOWA RZUT NAD ABSYDĄ SK.1:20

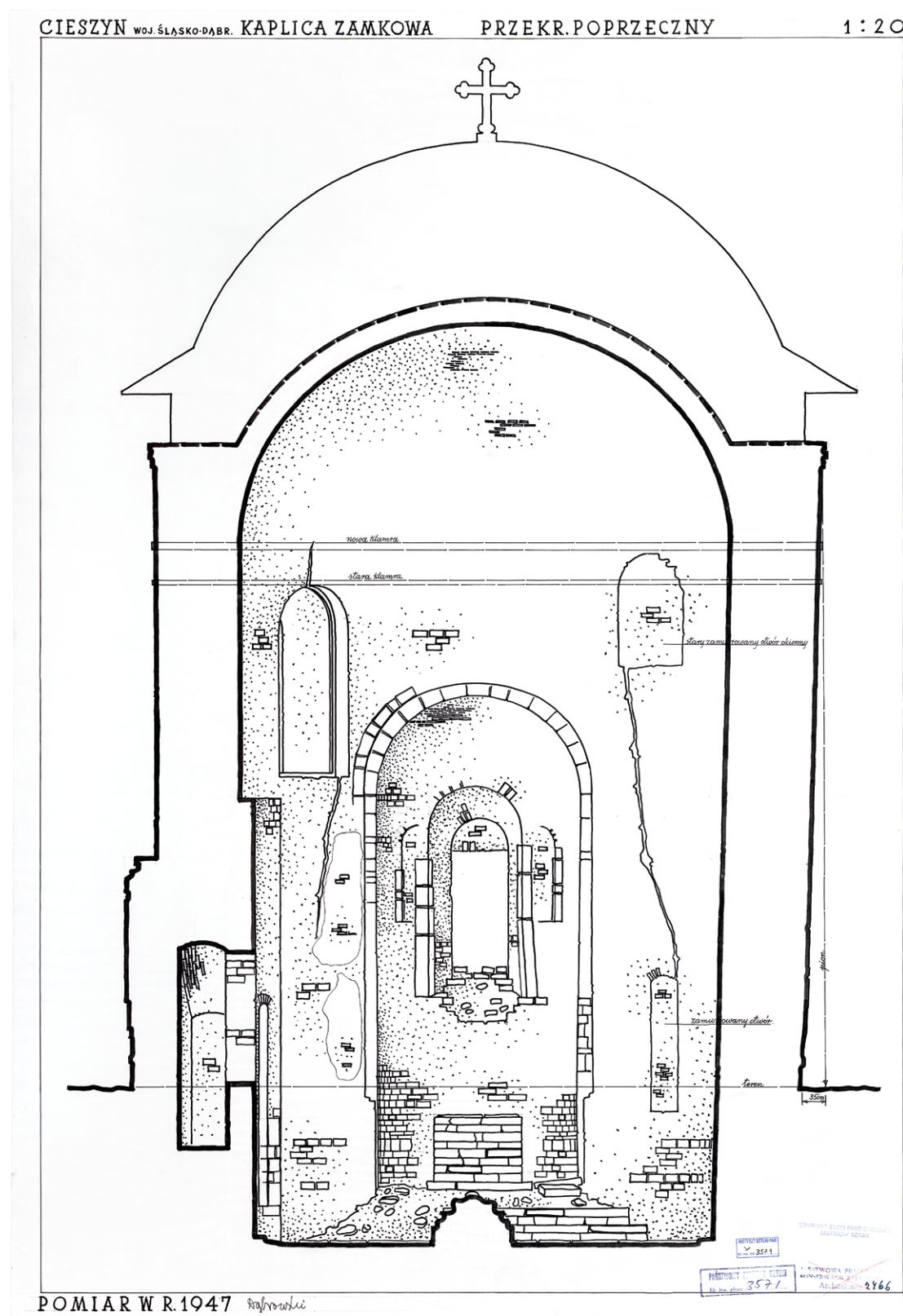

POMIAR W R.1947 P. Dąbrowski

Tabl. IV
Rzut nad apsydą (za L. Dąbrowski, 1947) ¶ Plan view above the apse,
(after L. Dąbrowski, 1947)

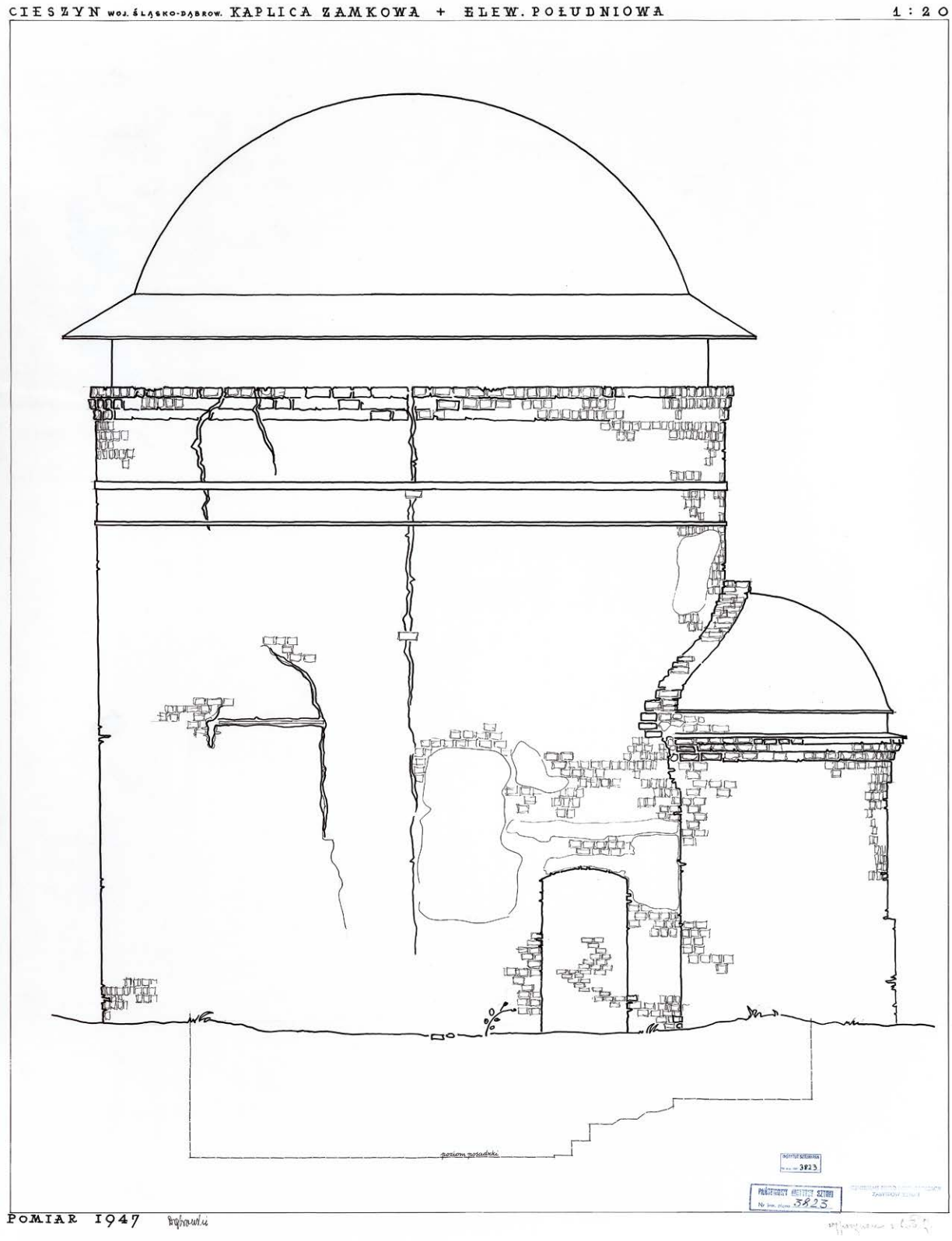

Tabl. v
Przekrój w-e, widok na północ (za L. Dąbrowski, 1947) ¶¶ WE cross-section, view on the N (after L. Dąbrowski, 1947)

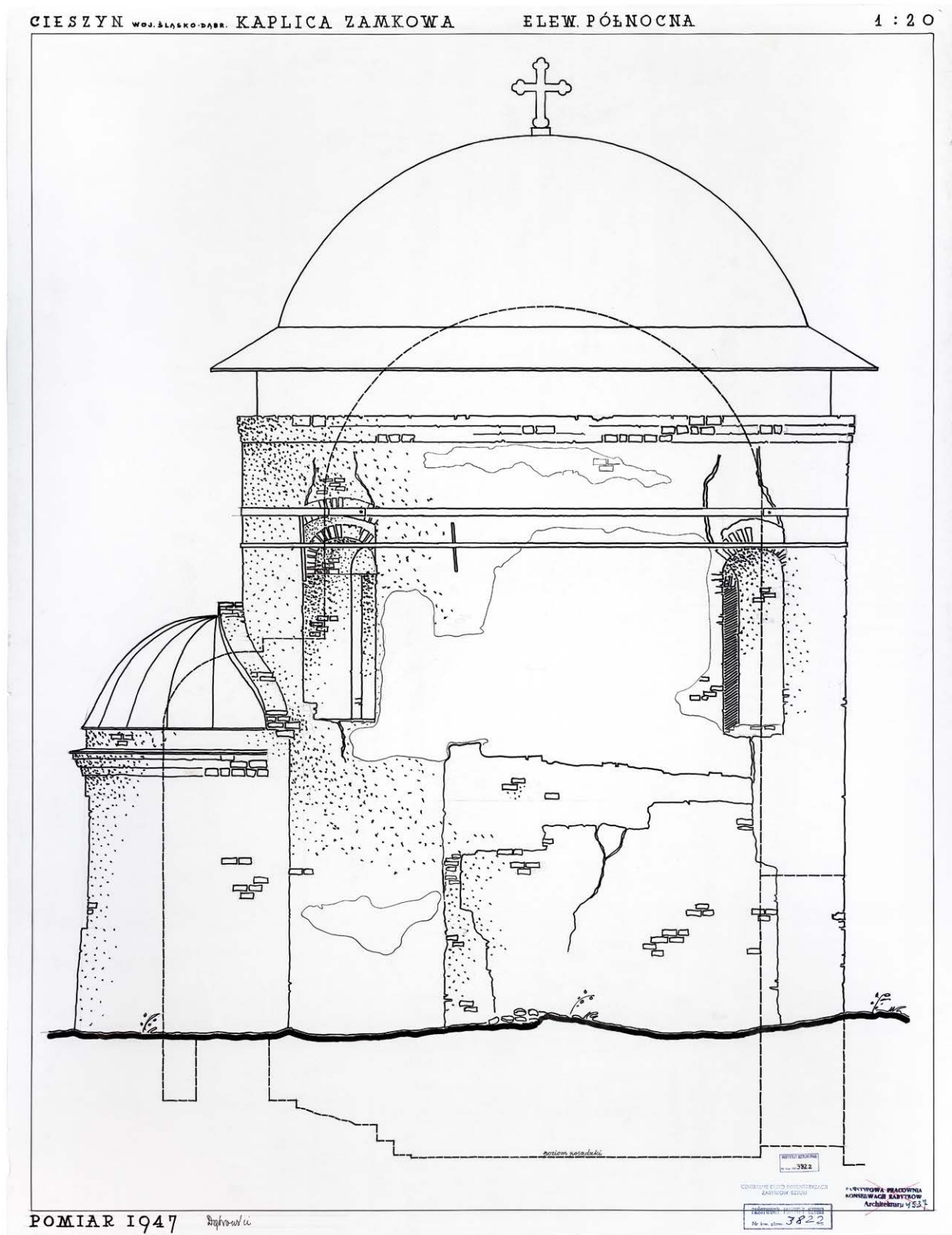

Tabl. vi
Przekrój N-s, widok na wschód (za L. Dąbrowski, 1947) ¶ NS cross-section, view on the E (after L. Dąbrowski, 1947)

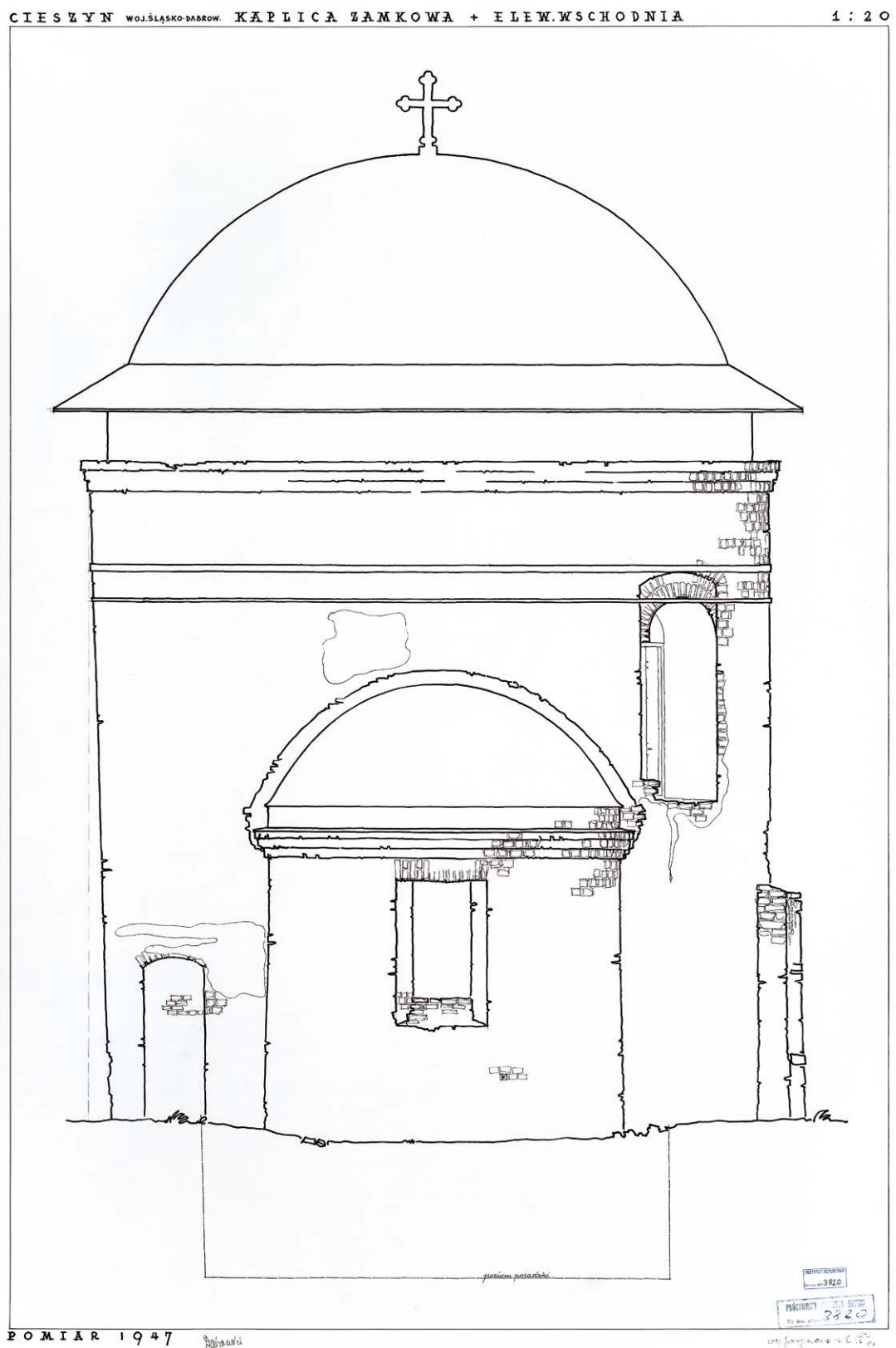

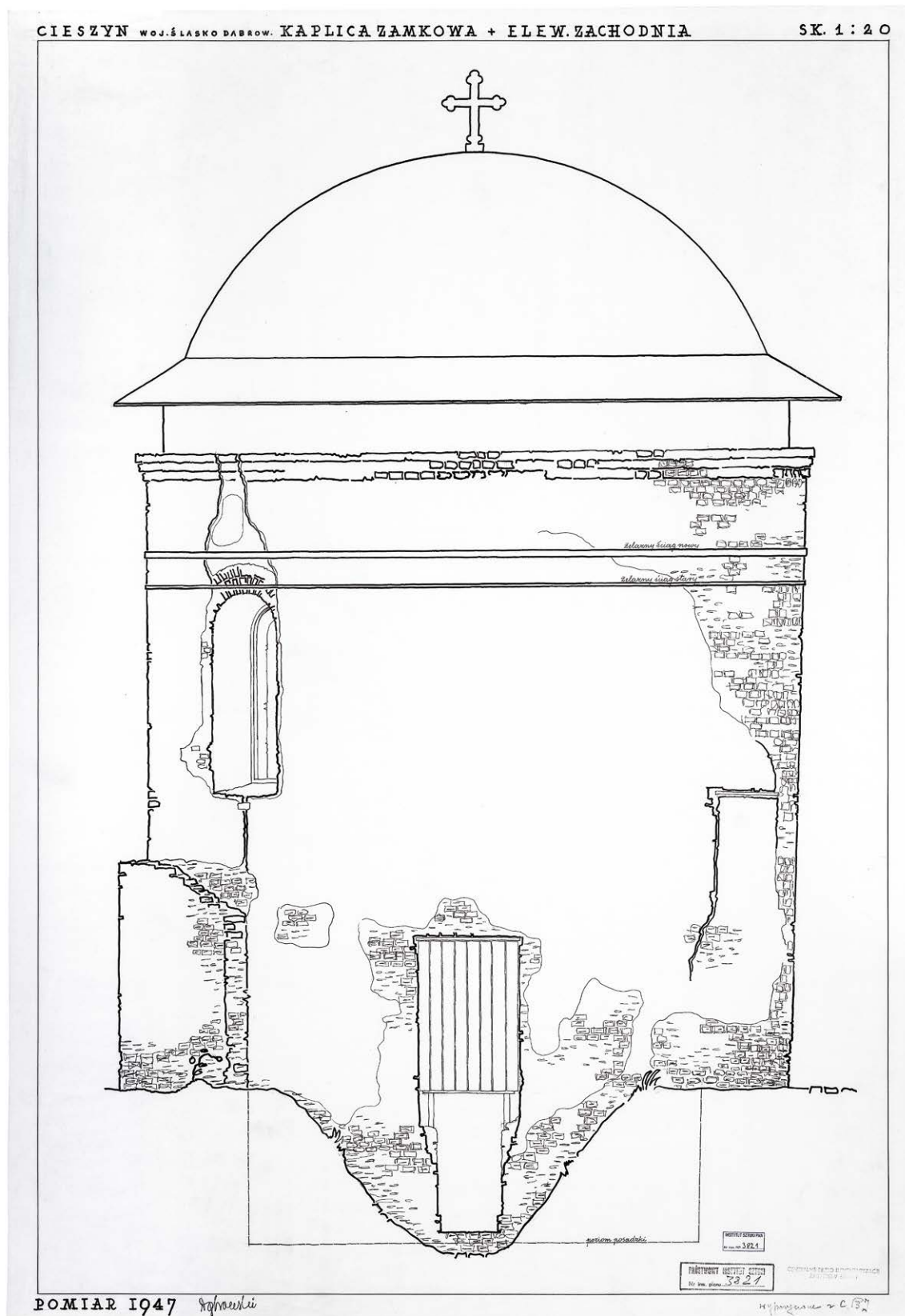
Tabl. VII
Widok zewnętrzny, elewacja s (za L. Dąbrowski, 1947) ¶ Outside view
of the southern elevation (after L. Dąbrowski, 1947)

Tabl. VIII
Widok zewnętrzny, elewacja N (za L. Dąbrowski, 1947) ¶ Outside view of the northern elevation (after L. Dąbrowski, 1947)

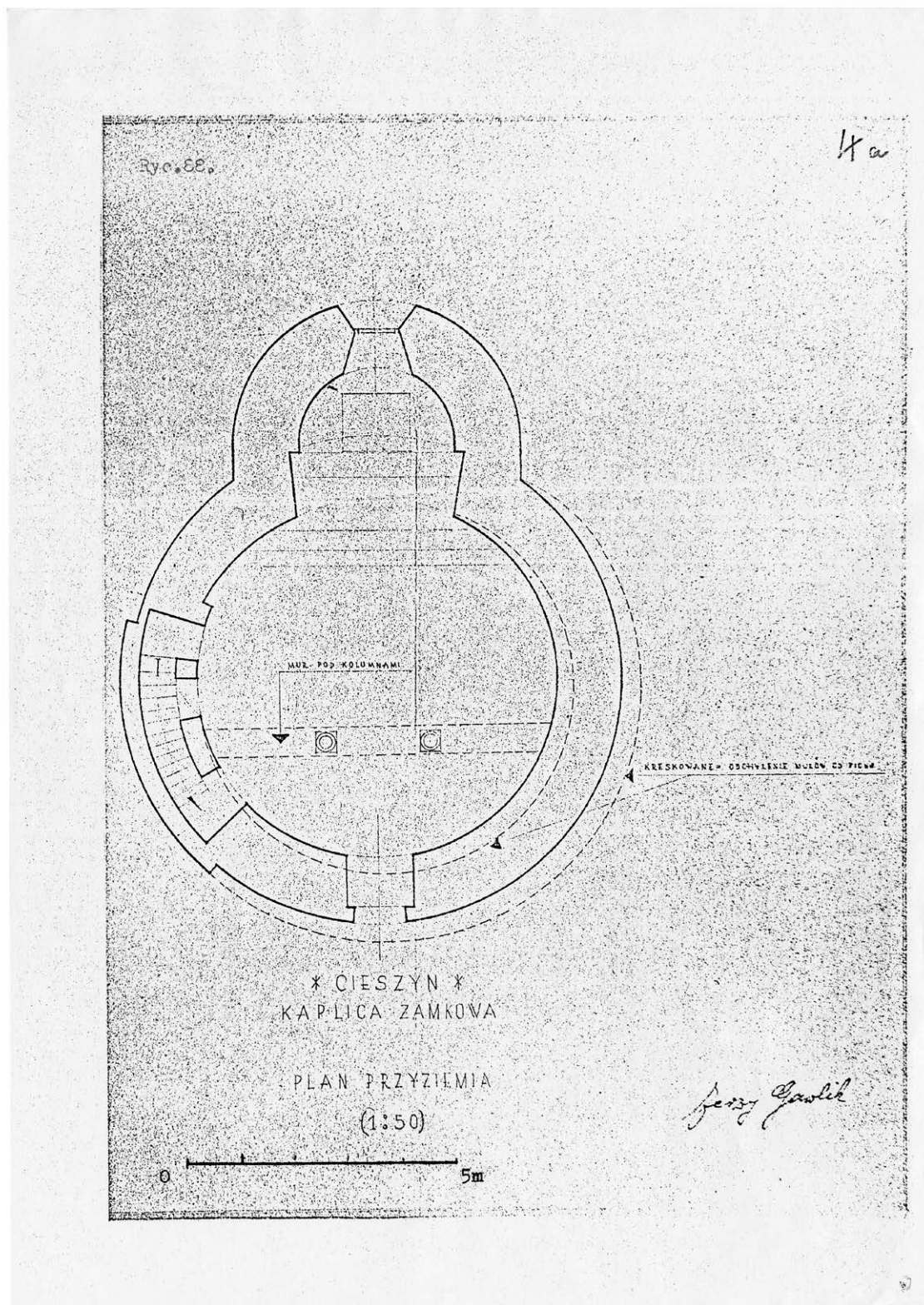
Tabl. IX
 Widok zewnętrzny, elewacja E (za L. Dąbrowski, 1947) ¶ Outside view
 of the eastern elevation (after L. Dąbrowski, 1947)

Tabl. x
 Widok zewnętrzny, elewacja w (za L. Dąbrowski, 1947) ¶ Outside view
 of the western elevation w (after L. Dąbrowski, 1947)

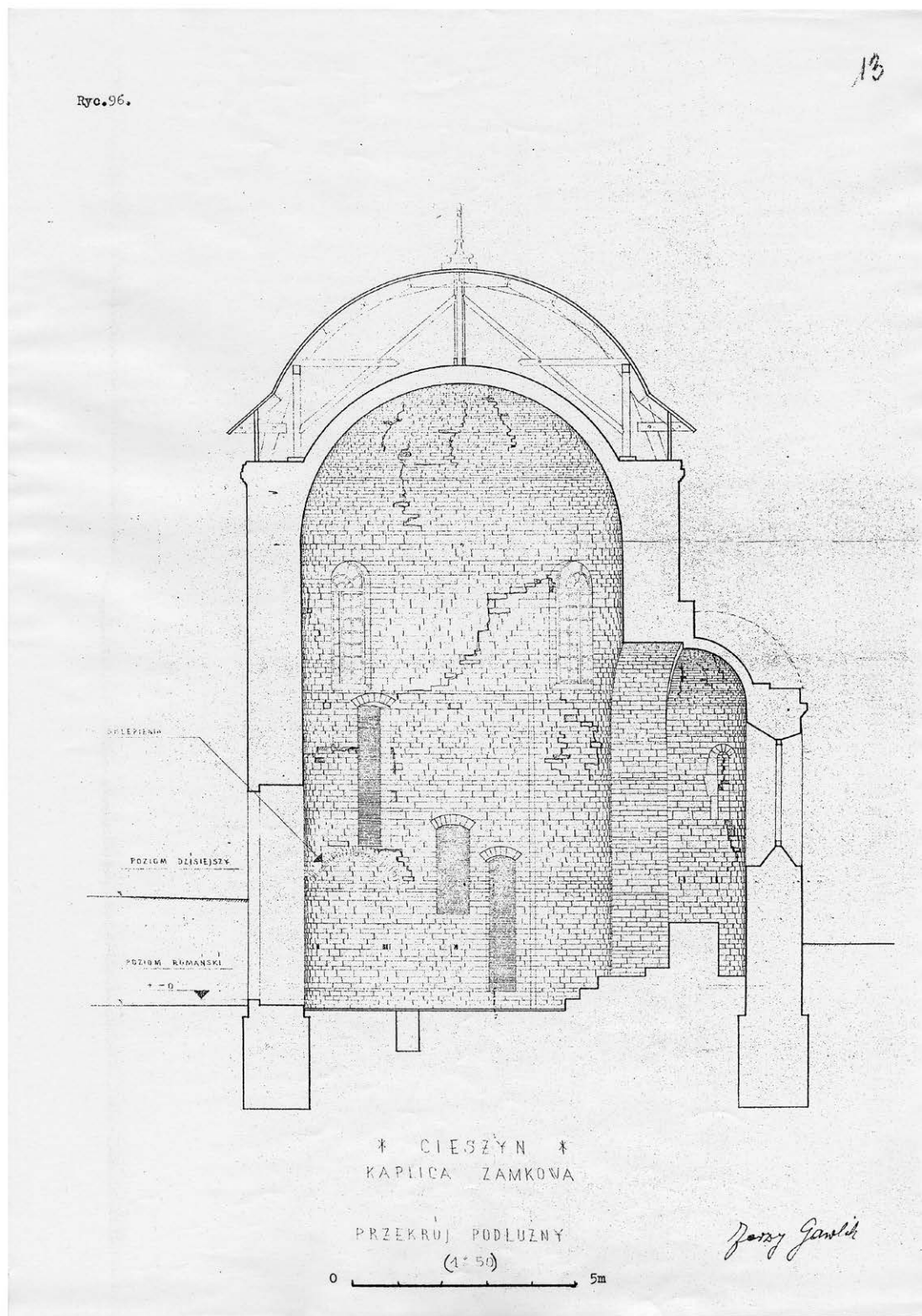

Tabl. xi
 Detal architektoniczny, bazy (za L. Dąbrowski, 1947) ¶ Architectural
 detail, bases (after L. Dąbrowski, 1947)

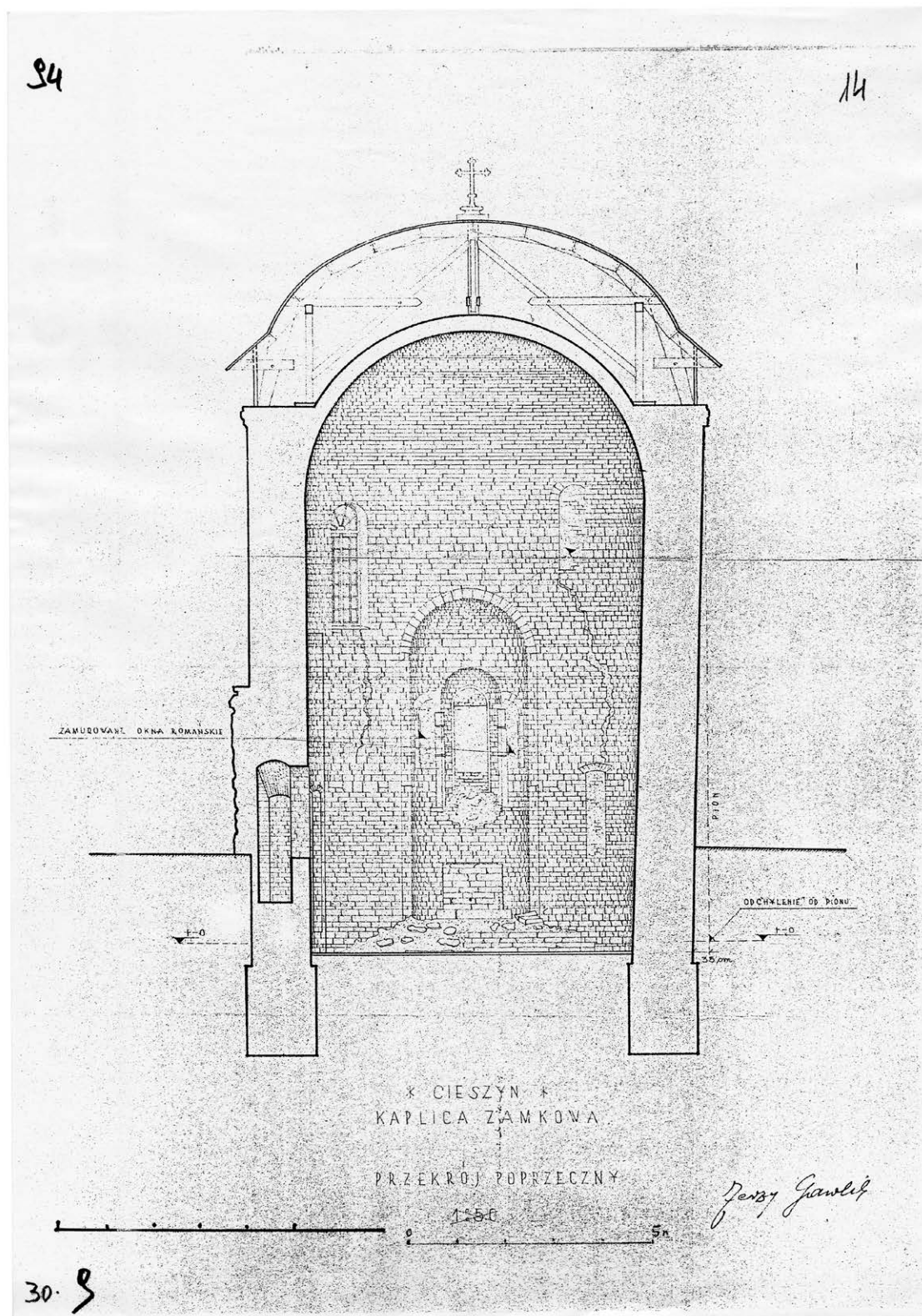

Tabl. XII

Rzut na poziomie przyziemia (za J. Gawlik, 1950?) ¶ Plan view at the ground level (after J. Gawlik, 1950?)

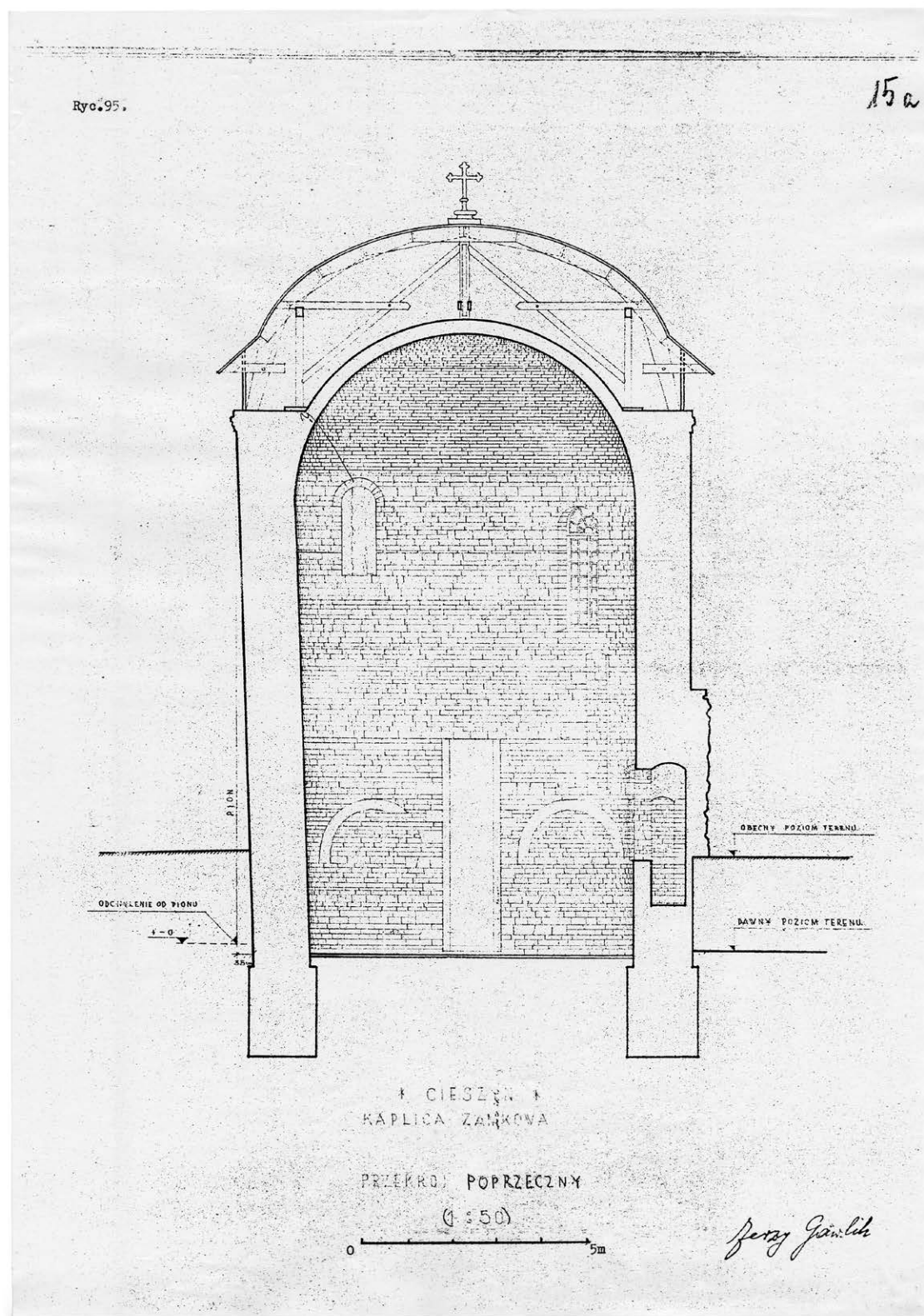

Tabl. XIII
Przekrój w-e, widok na północ (za J. Gawlik, 1950?) ¶ WE cross-section,
view on the N (after J. Gawlik, 1950?)

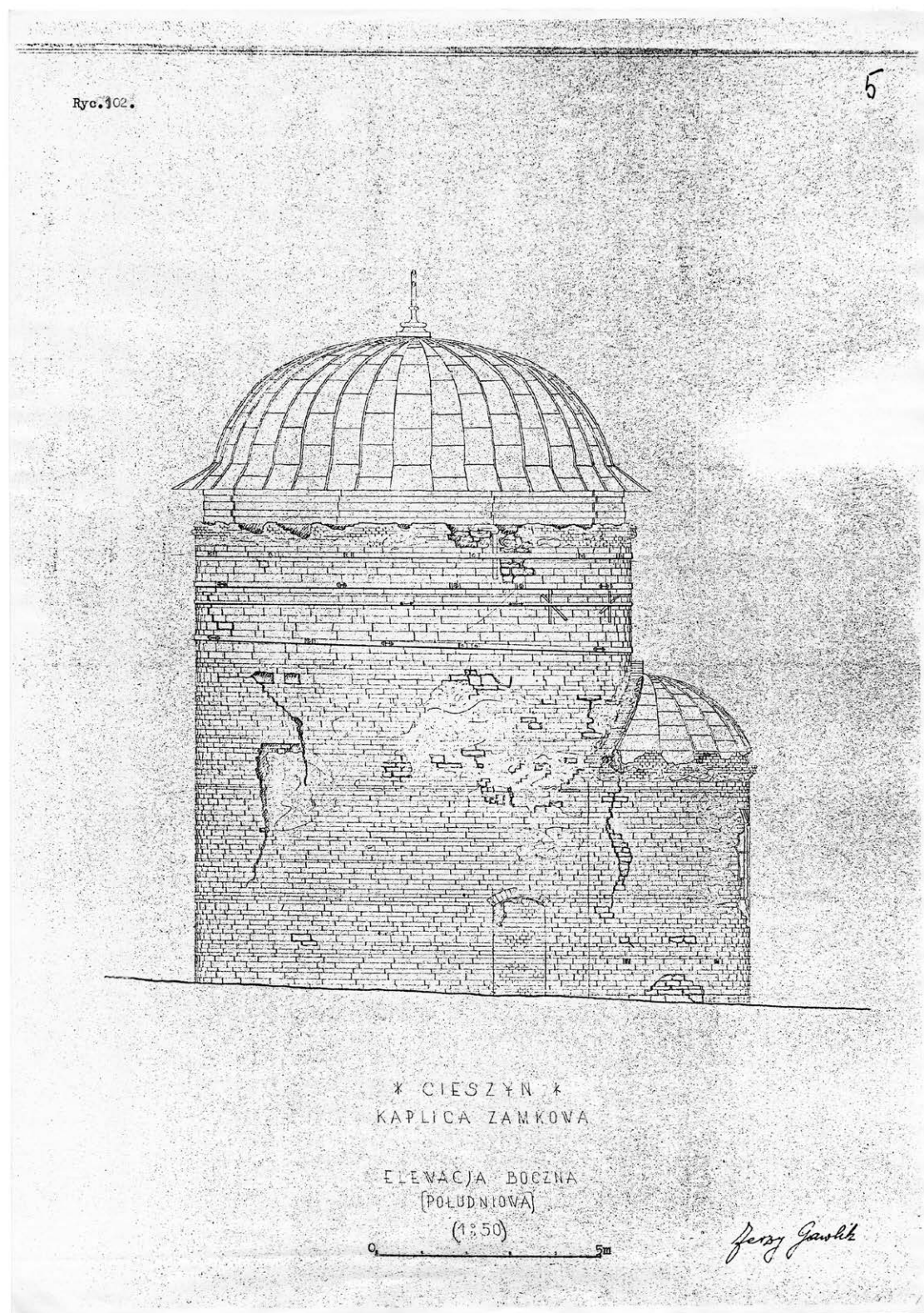

Tabl. xiv
Przekrój N-S, widok na wschód (za J. Gawlik, 1950?) ¶ NS cross-section,
view on the E (after J. Gawlik, 1950?)

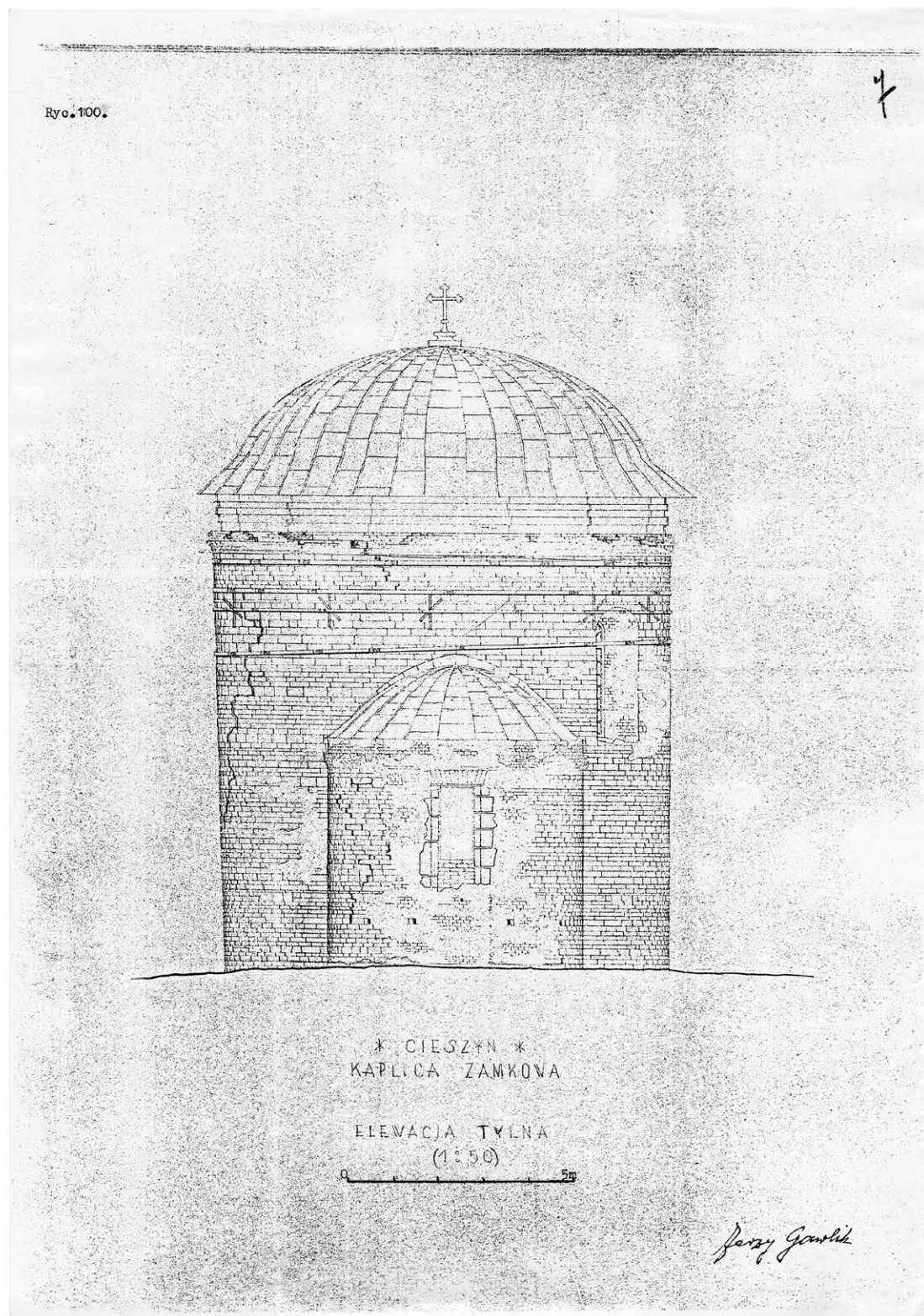

Tabl. xv
Przekrój N-s, widok na zachód (za J. Gawlik, 1950?) ¶ NS cross-section,
view on the w (after J. Gawlik, 1950?)

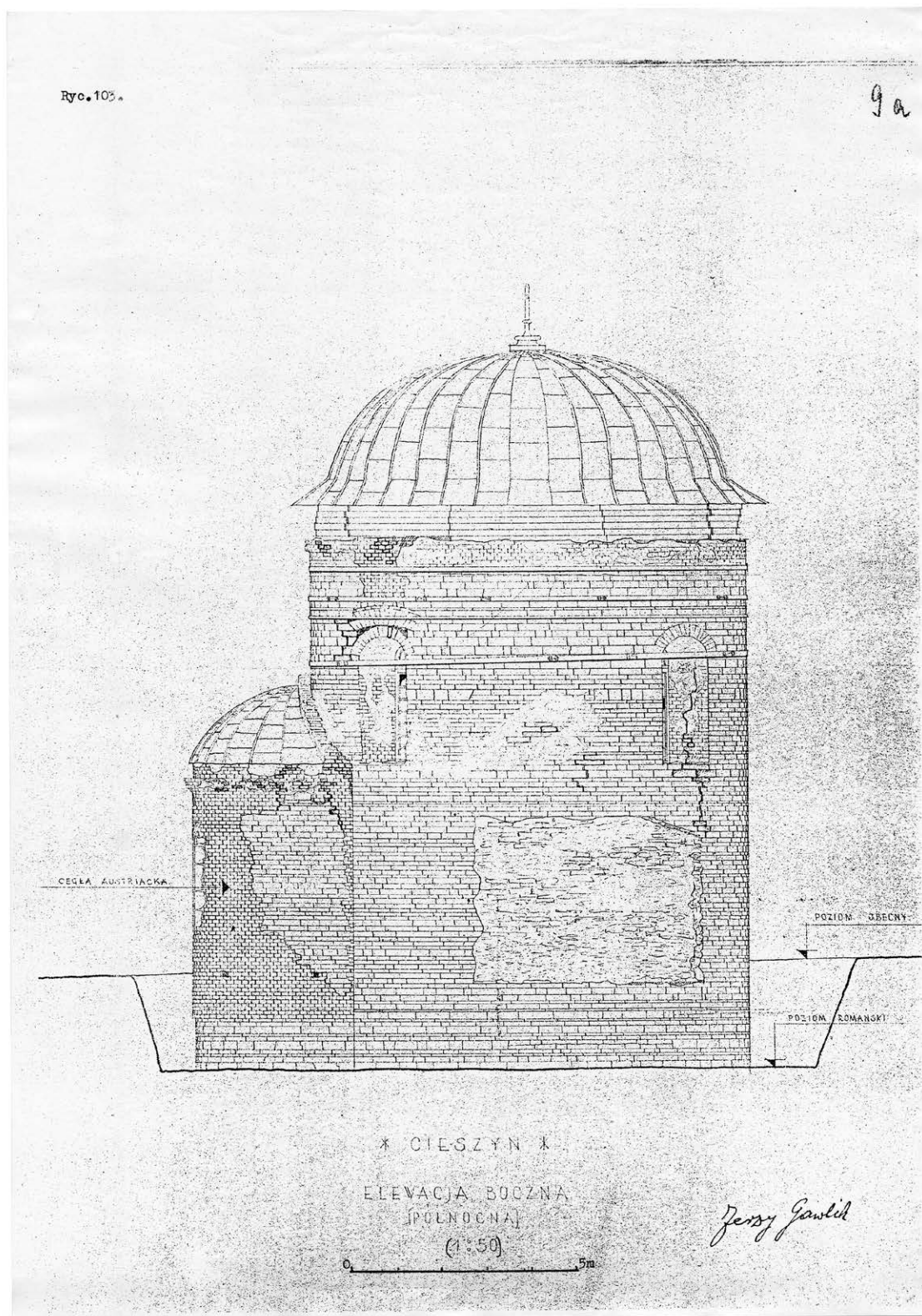

Tabl. xvi

Widok zewnętrzny, elewacja s (za J. Gawlik, 1950?) ¶ Outside view of the southern elevation (after J. Gawlik, 1950?)

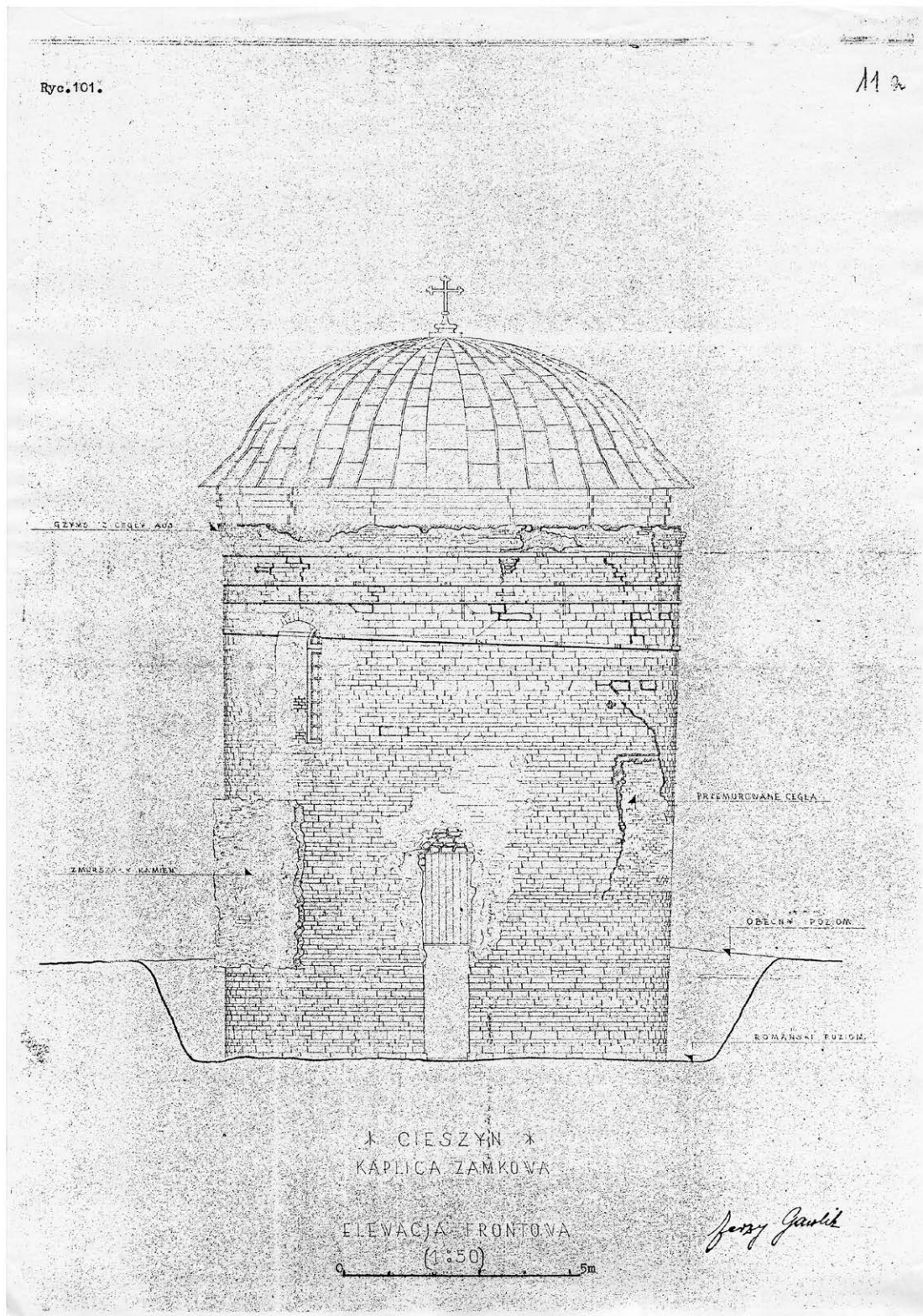

Tabl. xvii
Widok zewnętrzny, elewacja E (za J. Gawlik, 1950?) ¶ Outside view of
the eastern elevation (after J. Gawlik, 1950?)

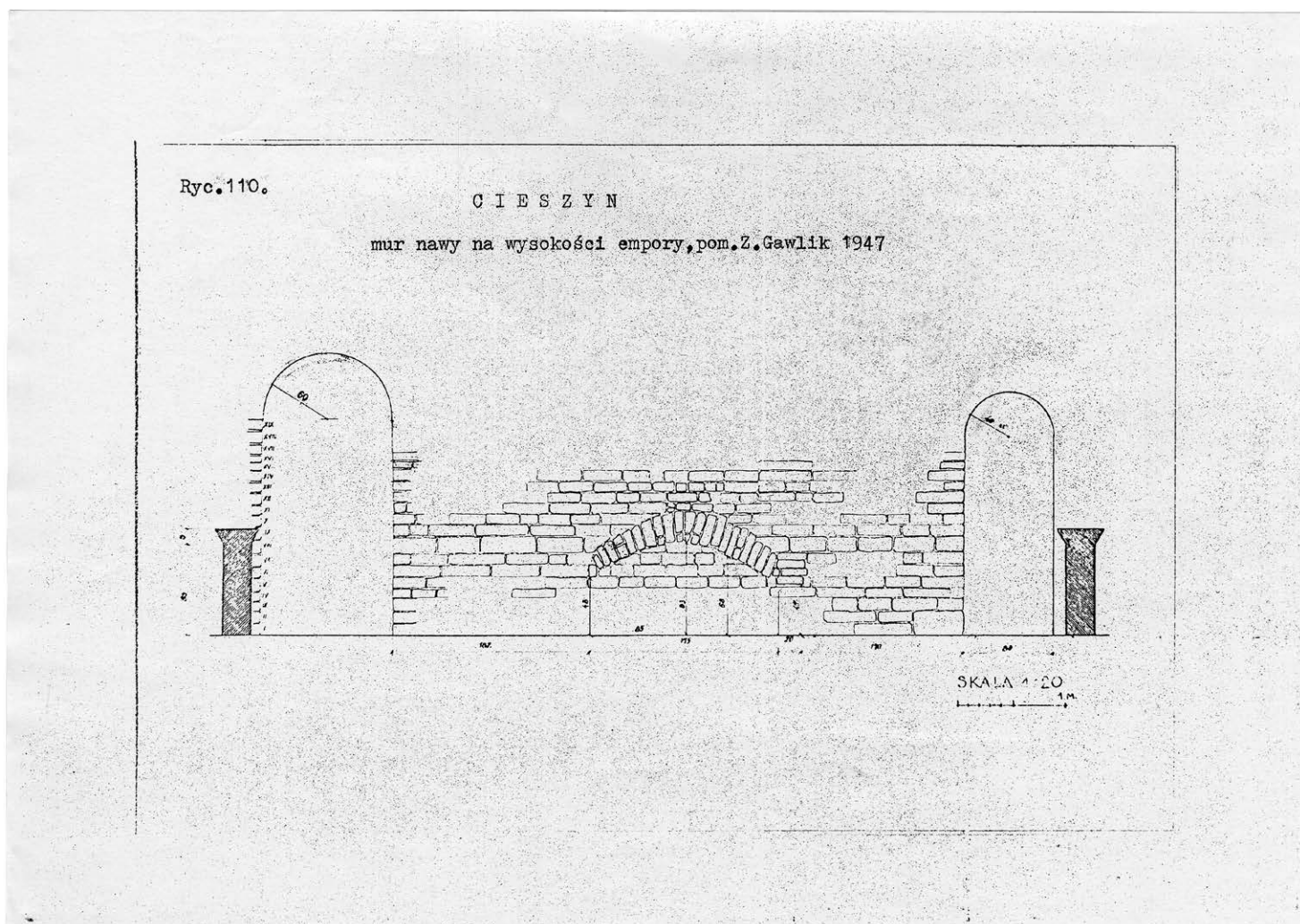

Tabl. xviii

Widok zewnętrzny, elewacja N (za J. Gawlik, 1950?) ¶ Outside view of the northern elevation (after J. Gawlik, 1950?)

Tabl. xix
Widok zewnętrzny, elewacja w (za J. Gawlik, 1950?) ¶ Outside view
of the western elevation (after J. Gawlik, 1950?)

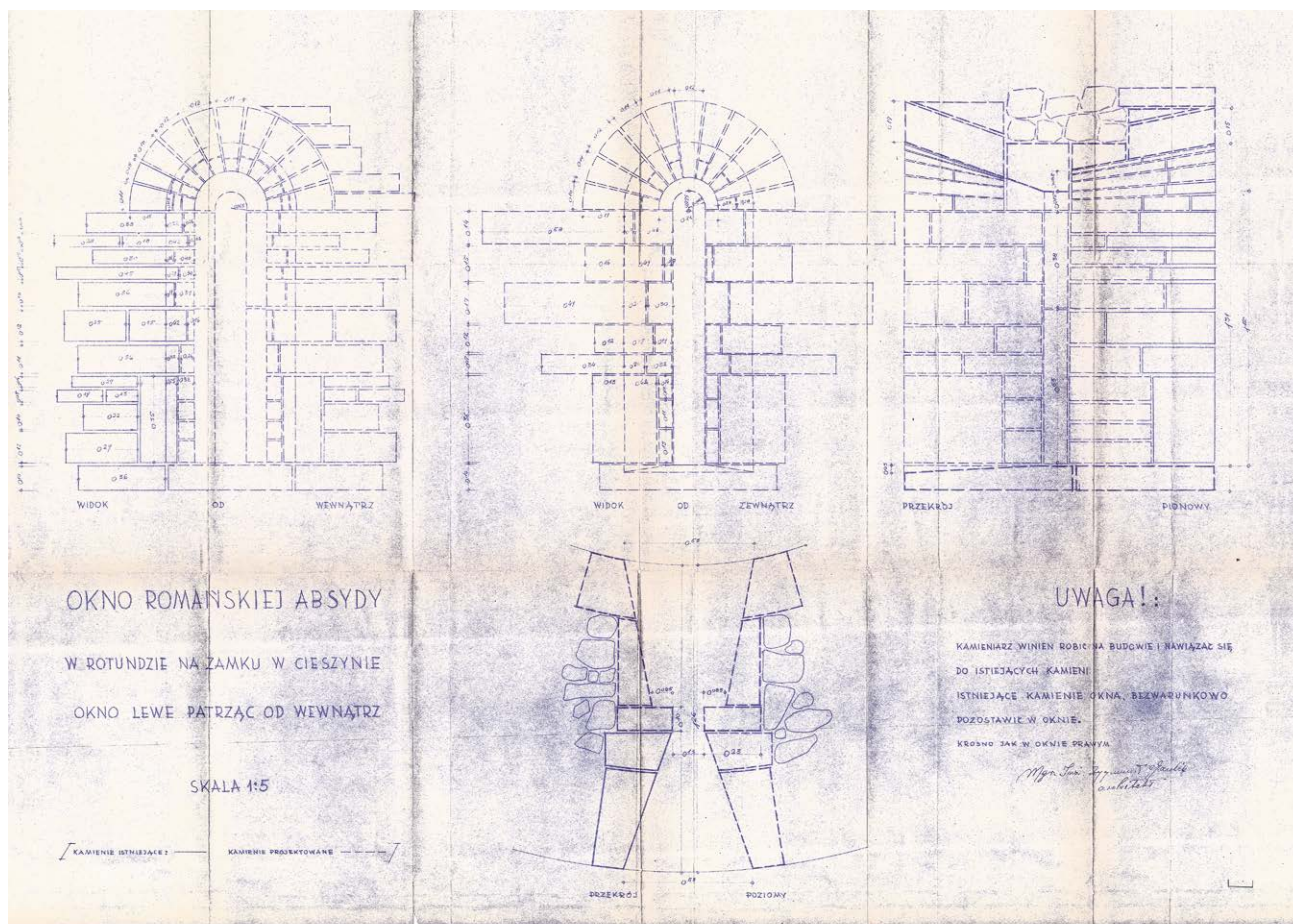
Tabl. xx

Elewacja wewnętrzna w na poziomie empory (za J. Gawlik, 1950?)

¶ Western inner elevation at the level of the gallery (after J. Gawlik, 1950?)

Tabl. XXI
Projekt empory (za Z. Gawlik 1954) ¶ Architectural design of the gallery
(after Z. Gawlik 1954)

Tabl. xxii
Projekty rekonstrukcji okien (za Z. Gawlik 1954) ¶ Reconstruction designs of the windows (after Z. Gawlik 1954)

7.4 Opis reliktyw architektury odsłoniętych w latach 1941–1942 oraz 2013–2017

Nie sposób opisywać rotundy według stanu dzisiejszego. W świetle informacji prezentowanych w poprzednich rozdziałach, szczególnie zaś wobec zmian w pierwotnej strukturze wprowadzonych w latach 50. XX wieku, opis naziemnej części budowli musi być sporządzony zgodnie z dostępnymi archiwaliami. Najwierniej – jak sądzę – opis kaplicy przedstawił Günther Grundmann, opierając się na pomiarach dokonywanych w toku badań z lat 1941–1942¹. Opis ten, późniejsze inwentaryzacje z końca lat 40. oraz obserwacje z badań z lat 2013–2017 mogą stanowić podstawę do opracowania teoretycznej rekonstrukcji formy kościoła w okresie średniowiecza.

Wszystkie podawane niżej wymiary pochodzą z niepublikowanego tekstu G. Grundmanna. Jego opis w wiernym tłumaczeniu powtórzył Witold Iwanek². Według tych pomiarów zewnętrzna średnica nawy mierzyła 9,3 m, a średnica wewnętrzna 6,4 m. Wewnętrzny promień apsydy ma długość 1,4 m. Wysokość nawy mierzona od poziomu posadzki do klucza sklepienia to 12,9 m, natomiast zewnętrzna wysokość muru nawy do podstawy dachu to 11,3 m. Zewnętrzna wysokość apsydy wynosiła około 6,8 m. Zarówno w nawie, jak i w apsydzie mur osiągnął grubość 1,25 m. Mur odcinka północnego nawy był poszerzony od zewnątrz o 0,25 m („względnie o 0,4 m”), a we wnętrzu o 0,19 m. Nawę i apsydę obiegał od zewnątrz cokół o głębokości 0,2 m, głębokość cokołu we wnętrzu mierzyła 0,1 m. Wysokość łuku triumfalnego w świetle apsydy liczyła 6,8 m, zaś w partii uskołu 7 m. Głębokość uskołu tworzącego płytkie przęsło o lekko ukośnych bokach wynosiła 1,2 m, a jego szerokość w świetle – 3,14 m. Arkadę tęczową między apsydą a uskokiem tworzą duże ciosy wapienne o wysokości 0,2 m. Próg przy wejściu na emporę leżał 0,26 m wyżej niż próg wejścia głównego na osi nawy. Wewnętrzna górna krawędź ryzalitu klatki schodowej znajdowała się 0,05 m wyżej niż krawędź zewnętrzna. Nie zachowały się żadne pozostałości gzymsu,

podawane wysokości murów nie odpowiadają zatem ściśle wymiarowi oryginalnemu.

Pierwotne lico, lepiej zachowane we wnętrzu, zostało wykonane z płasko opracowanego wapienia w układzie warstwowym, przy czym wysokość poszczególnych „płyt” waha się między 0,06 a 0,14 m, natomiast ich długość między 0,23 a 0,45 m. Materiał ten opracowany jest starannie, tworząc równe, prostokątne powierzchnie w licu, chociaż bez jednolitego układu spoin. Ten sposób opracowania wapienia jest zdecydowanie bardziej regularny od wątku płytkowego znanego z budowli wczesnopiastowskich, nie można jednak nazwać go wątkiem ciosowym z uwagi na format poszczególnych płyt³. Starannie opracowane krawędzie łuku triumfalnego wykonano również ze skały wapiennej, tu jednak obrobionej w większe ciosy z zastosowaniem dłuższych, poziomych sięgaczy. Dwa z ciosów wykonano z piaskowca, podobnie jak detale architektoniczne (plinty, bazy). W relacji G. Grundmanna lico zewnętrzne nosiło liczne ślady pęknięć i zniszczenia powierzchni, powstałe na skutek pożaru.

Sklepienie w nawie i apsydzie zostało wykonane z płyt o wysokości 0,05 m w układzie koncentrycznym. W kluczu sklepienia płyty te tworzą dziś kwadrat, prawdopodobnie wtórnie zamurowany. Grubość sklepienia w nawie wynosi 0,4 m, a od strony połaci dachowej jest ono zatynkowane. Nie zaobserwowano żadnych śladów zwieńczenia w postaci latarni.

Różnica wysokości między posadzką w nawie i apsydzie wynosi 0,63 m. W relacji G. Grundmanna znajdowały się tu trzy stopnie o wysokości 0,19 m, 0,22 m oraz 0,21 m. Posadzkę w apsydzie tworzyły duże regularne płyty wapienne, a zachodnia jej krawędź sięgała w głąb nawy. W zniszczonej partii schodów od strony północnej widoczny był wątek *opus spicatum*. We wnętrzu apsydy została umieszczona mensa ołtarza o wymiarach 1,25 m długości, 1,14 m szerokości i 0,97 m wysokości. Wymurowano ją z dziewięciu warstw płyt wapiennych, podobnych jak w licach muru

1 G. Grundmann 1944 mps, s. 2(18)–13a(30).

2 W. Iwanek 1974, s. 73–90.

3 T. Rodzińska-Choraży 2013, s. 295–318.

magistralnego. W centrum górnej powierzchni znajduje się czworoboczna wnęka o wymiarach 0,22 × 0,15 × 0,13 m.

Od południa w licu przeszła między nawą a apsydą, na wysokości 2,62 m nad posadzką znajduje się półkoliście zamknięta wnęka o wymiarach 0,7 × 0,42 × 0,53 m, obecnie w obmurowaniu ceglany.

Od zachodu na osi znajduje się główne wejście do rotundy. Pierwotny, kamienny próg był umieszczony na wysokości 0,08 m powyżej poziomu posadzki i 0,29 m powyżej hipotetycznego poziomu zewnętrznego. Po obu stronach portalu były widoczne ślady ościeżnicy o głębokości 0,15 m, a szerokość wejścia w największym miejscu wynosiła 0,9 m. Wtórne poszerzenie otworu wejściowego zaobserwowano na wysokości 0,95 m nad poziomem posadzki. W północnym odcinku muru nawy znajduje się klatka schodowa prowadząca na emporę, ze stopniami biegnącymi w kierunku przeciwnym do ruchu wskazówek zegara. Wejście do klatki schodowej ma szerokość 0,62 m, a proste węgry wymurowano z bloków wapienia o różnych wielkościach. Próg znajdował się na wysokości 0,34 m ponad poziomem pierwotnej posadzki. W jej murze wewnętrznym odsłonięto dwie wnęki – jedną u wylotu schodów, ostrołukową, o wymiarach 0,23 × 0,53 × 0,20 m, drugą (usuniętą przez Z. Gawlika) na wysokości ósmego stopnia, o wymiarach 0,26 × 0,37 × 0,18 m. W klatce schodowej znajduje się dwaście stopni, najwyższy z nich leżał 0,22 m ponad wierzchołkiem łuku sklepienia empory.

Od południowego wschodu i południowego zachodu, na wysokości 7,30 m nad poziomem pierwotnej posadzki odkryto ślady dwóch okien. Okno południowo-wschodnie, obustronnie rozglifione, miało wysokość 1,15 m, głębokość glifu wewnętrznego wynosiła 0,7 m, a glifu zewnętrznego 0,6 m. Na zachowanym zachodnim ościeżu znajdował się płat tynku o wymiarach 0,5 × 0,7 m, ze śladami malatury w odcieniach niebieskim i czerwonym. Pozostałe okna nawy zachowały się w równie nikłych fragmentach, podobnie jak dwa okna w apsydzie. G. Grundmann i W. Iwanek podają szczegółowe wymiary tych elementów⁴.

Detale, na podstawie których rekonstruowano emporę, pozwoliły stwierdzić, że dwie bazy kolumn wolnostojących i cztery bazy kolumn przyściennych dzieliły przestrzeń w zachodniej części empory na trzy przeszły o niemal identycznych szerokościach: 1,53 m, 1,48 m oraz 1,53 m. Dodatkowym elementem były dwa łuki po skutych oporach sklepiennych o średnicach 2,30 m, widoczne w licu wewnętrznym, symetrycznie po obu stronach wejścia głównego. Łuki te były skonstruowane z cienkich (0,03–0,05 m) płyt kamiennych

o wysokości około 0,25 m w układzie promienistym. Zachowane bazy półkolumn przyściennych były umieszczone na kwadratowych plintach o wysokości 0,2 m. Bazy te w przekroju miały obwód przekraczający połowę koła, a ich średnica wynosiła 0,28 m. Ich wałki były nieco spłaszczone i miały wysokość 0,08 m. Nad bazą północną zachował się trzon półkolumny o wysokości 1,17 m i średnicy odpowiadającej bazie – 0,28 m. Attyckie bazy kolumn wolnostojących umieszczono na kwadratowych plintach o boku 0,43 m i wysokości 0,1 m. Ich średnica wynosiła 0,28 m.

Ani G. Grundmann, ani W. Iwanek nie podaje wymiarów wejścia umieszczonego w południowo-zachodnim odcinku nawy, na wysokości empory. Brak dokładniejszego opisu tego elementu u Grundmanna wynikał być może stąd, iż wahał się on w ocenie jego datowania albo nie zdążył zarejestrować tych parametrów. Iwanek zaś nie dysponował innym źródłem danych dotyczących opisu pierwotnej substancji rotundy.

Mury na zewnątrz rotundy

W toku najnowszych badań założono łącznie sześć wykopów przy zewnętrznym licu rotundy (por. il.). Pierwsze dwa (2013) zostały zlokalizowane od strony zachodniej, po obu stronach wejścia. Miały one na celu uzyskanie nowych danych dotyczących murów w tej części otoczenia kaplicy. Konieczne było przede wszystkim odsłonięcie fundamentu rotundy na dłuższym odcinku, aż do poziomu jej posadowienia, i wykonanie dokumentacji, gdyż w zachowanych materiałach archiwalnych z badań Georga Raschkego i Aliny Kietlińskiej brak opisowej i rysunkowej inwentaryzacji murów fundamentowych. Skutkiem takiego stanu rzeczy była niemożność określenia podstawowych parametrów i wątku fundamentu budowli. Ponadto w sprawozdaniach Raschkego zamieszczono szkicowy plan⁵ z nader lakonicznym opisem sugerującym istnienie dwóch murów przylegających do nawy po obu stronach wejścia oraz muru odbiegającego promieniście w kierunku północnym między nawą a apsydą (por. il. 3.6, 3.7). Należało wyjaśnić charakter i relację tych relików wobec muru magistralnego, a także wykonać ich dokumentację.

Kolejnym celem było wyjaśnienie, czy w znacznej części zrekonstruowany, nadwieszony ryzalit poszerzający mur nawy na odcinku kryjącym klatkę schodową prowadzącą na emporę zaznacza się również poszerzeniem fundamentu.

Wykop 1/2013 wytyczono przy północno-zachodnim odcinku muru nawy, od północnej krawędzi obecnego bruku

⁴ G. Grundmann 1944 mps, s. 10(26)–11(27).

⁵ MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 17–22.

Il. 7.4.1 Wykop 1. Korona muru 1 i cokół w elewacji zewnętrznej (fot. T. Rodzińska-Choraży) ¶ Trench 1 – wall no. 1 and the plinth in the outer elevation (photo: T. Rodzińska-Choraży)

Il. 7.4.2 Wykop 1. Północne lico fundamentu rotundy w partii poszerzenia ryzalitu klatki schodowej i mur 1 (fot. T. Rodzińska-Choraży) ¶ Trench 1 – northern face of the foundation in the section of the projection and the wall no. 1 (photo: T. Rodzińska-Choraży)

przed wejściem do rotundy (na odcinku ok. 2 m) aż poza linię krawędzi ryzalitu klatki schodowej (na odcinku 1,5 m). Jego szerokość wynosiła 2 m, a długość 3,5 m. Pozwolił on na odsłonięcie fundamentu rotundy jedynie na długości 1,5 m, pod nadwieszonym ryzalitem, gdyż na pozostałej długości tuż pod poziomem obecnego gruntu ujawniono koronę muru wykonanego z kamienia wapiennego, zidentyfikowanego jako jeden z dwóch murów odsłoniętych wcześniej przez G. Raschkego (il. 7.4.1). Po usunięciu humusu widoczny stał się również cokół muru rotundy (ok. 0,1 m) w dolnej części elewacji zewnętrznej.

Prace kontynuowano poza murem I, przy ryzalicie, w wykopie o wymiarach 1,4 × 2 m. Stopę fundamentu rotundy osiągnięto na głębokości 1,75 m od obecnego poziomu użytkowego na zewnątrz murów. Podobnie jak podczas wykopalisk prowadzonych w latach 40. i 50. ubiegłego wieku, na dnie pojawiła się woda, szybko zalewająca wykop (il. 7.4.2).

Odsłonięte na odcinku o długości 1,4–1,5 m lico fundamentu rotundy pozwoliło na dokonanie kilku obserwacji.

Il. 7.4.3 Wykop 1. Zachodnia krawędź ryzalitu (fot. T. Rodzińska-Choraży) ¶ Trench 1 – western edge of the projection (photo: T. Rodzińska-Choraży)

Il. 7.4.4 Wykop 1. Widok na koronę muru 1 (fot. T. Rodzińska-Choraży)
 ¶ Trench 1 – preserved top of the wall no. 1 (photo: T. Rodzińska-Choraży)

Il. 7.4.5 Wykop 1. Dylatacja między fundamentem rotundy a murem 1 (fot. T. Rodzińska-Choraży)
 ¶ Trench 1 – expansion joint between the foundation of the rotunda and the wall no. 1 (photo: T. Rodzińska-Choraży)

Il. 7.4.6 Wykop 1. Widok na lico wschodnie muru 1 (fot. T. Rodzińska-Choraży)
 ¶ Trench 1 – eastern face of the wall no. 1 (photo: T. Rodzińska-Choraży)

Il. 7.4.7 Wykop 2. Mur 2, Widok od wschodu, na pierwszym planie ubytek fundamentu i zniszczenie korony (fot. Z. Jagosz-Zarzycka)
 ¶ Trench 2 – wall no. 2, view from the E (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Po pierwsze, fundament wkopano w calec na około 0,5 m, bardzo ciasno i bez widocznego zarysu wkopu fundamentowego. W widocznym licu zastosowano zróżnicowany materiał skalny, od średniej wielkości otoczków poprzez nieregularnie łamane bryły wapienia aż po płyty wapienne o długości dochodzącej do 0,53 m i wysokości zaledwie 0,03-0,2 m. Od poziomu stopy do wysokości około 1,5 m przeważają kamienie o mniejszych wymiarach, bez widocznego dążenia do układu warstwowego. Jako spoiwo zastosowano piaszczystą zaprawę wapienną, twardą i spoistą, widoczną w grubych spoinach. Powyżej 1,5 m od stopy wątek muru, bez widocznej odsadzki, zmienia się i do wysokości 1,75 m jest bardziej regularny, z warstwowym układem kamieni, z przewagą niskich i podłużnych bloków. W stropie ostatnia warstwa płaskich, podłużnych płyt tworzy odsadzkę o szerokości około 0,1 m, ponad którą lico muru rotundy się cofa. Owa wyższa część, o bardziej regularnym układzie, tworzyła cokół w dolnej części elewacji, pierwotnie widoczny jako partia naziemna muru. We wschodnim profilu wykopu brak zachowanych śladów warstwy budowlanej, która zapewne została zniszczona w toku starszych badań. W profilu południowo-zachodnim odsłonięto czytelne poszerzenie fundamentu, występujące na linii zachodniej krawędzi ryzalitu,

przy czym poszerzenie to jest integralną częścią muru, a nie wtórnie wykonaną opaską (il. 7.4.3).

Mur i przylega do zewnętrznego lica muru rotundy, wpasowując się w wyraźnie czytelny narożnik utworzony przez poszerzenie fundamentu pod ryzalitem klatki schodowej. W rzucie poziom zachowanej korony muru i zarysowuje formę nieregularnego czworoboku o osi prostopadłej w stosunku do muru nawy (il. 7.4.4).

Zewnętrzna krawędź muru i znajduje się w odległości 1,9-2,1 m od zachodniego lica nawy. Nie udało się uchwycić w pełni jego południowej krawędzi, gdyż koronę muru nakrywa współczesny bruk chodnika prowadzącego do portalu rotundy. Fundament nawy i mur i nie są ze sobą przewiązane, co potwierdza wyraźna dylatacja, której szerokość dochodzi w dolnej partii do około 0,08 m (il. 7.4.5).

Stopa muru i jest posadowiona na tej samej głębokości co stopa fundamentu nawy. Odsłonięte, północno-wschodnie lico muru i tworzyło równocześnie południowo-zachodni profil wykopu. Wątek w licu tworzą nieregularne w układzie, drobne, łamane bryły wapienia oraz niezbyt duże otoczki, obficie zalane twardą, wapienną zaprawą. Obserwacja warstw w profilu zachodnim pozwoliła stwierdzić, że mur ten wykonano w bardzo wąskim wkopie fundamentowym (il. 7.4.6).

Il. 7.4.8 Wykop 2. Mur 2, widok od strony północno-zachodniej (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 2 – wall no. 2, view od from the N–W (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 7.4.9 Wykop 3. Usytuowanie i korona muru 3 (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 3 – position and the top of the wall no. 3 (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 7.4.10 Wykop 3. Wschodnie lico muru 3 (fot. Z. Jagosz-Zarzycka)
 ¶ Trench 3 – eastern face of the wall no. 3 (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 7.4.12 Wykop 7, lico północne muru 3 (fot. Z. Jagosz-Zarzycka)
 ¶ Trench 7 – northern face of the wall no. 3 (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 7.4.11 Wykop 3. Fundament północnego odcinka apsydy i jej styku z nawą, w licu widoczna zaprawa cementowa (fot. Z. Jagosz-Zarzycka)
 ¶ Trench 3 – foundation at the meeting point of the apse and the nave from the N; some cement mortar on the face of the wall (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 7.4.13 Wykop 4. Mur 4 przy południowym styku fundamentu nawy i apsydy (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 4 – wall no. 4 at the southern meeting point of the foundation of the nave and the apse (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 7.4.14 Wykop 5b. Mur fundamentowy rotundy między murami 3 i 5 (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 5b – foundation wall of the rotunda between the walls nos. 3 and 5 (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 7.4.15 Wykop 5. Mur 5, korona i krawędzie (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 5 – top and edges of the wall no. 5 (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Wykop 2/2013 założono po drugiej stronie wejścia do rotundy, czyli po południowej stronie osi budowli, symetrycznie w stosunku do wykopu 1/2013. Analogicznie do muru 1, mur 2 został promiennie dostawiony do muru rotundy, jego zewnętrzną krawędź zarejestrowano w odległości 2,1 m, a jego szerokość wynosi 2,3 m. Stan zachowania muru 2 jest gorszy niż muru 1, został on bowiem w znaczący sposób uszkodzony i wybrany od strony południowo-wschodniej, korona została zaś naruszona przez podłużny kanał wykuty przy prowadzeniu instalacji elektrycznej. Obserwacja tego muru wykazuje, że został on wykonany z nieregularnych łamanych kamieni i otoczków, zalewanych zaprawą wapienną. Powierzchnia zachowanej korony murów 1 i 2 wynosiła około 2×2 m. Były one posadzone na głębokości równej fundamentowi rotundy, z wyraźnie czytelnymi dylatacjami (por. il. 3.10; il. 7.4.7, 7.4.8).

Uzyskane w pierwszym sezonie wyniki badań skłaniały do kontynuacji eksploracji w kolejnych newralgicznych punktach, czyli w miejscach styku nawy i apsydy rotundy, od strony północnej i południowej. W 2014 roku założono zatem wykopy 3 i 4 w miejscach północnego i południowego połączenia nawy i apsydy. Wykop 3 miał na celu weryfikację zawartej w sprawozdaniach G. Raschkego informacji o murze, który promiennie biegnie od strony rotundy ku zamkowi. W wykopie tym potwierdzono istnienie takiego muru, oznaczonego numerem 3, zakończonego jednak, podobnie jak mury 1 i 2, krawędzią zewnętrzną w odległości około 2 m od lica rotundy. Mur 3 usytuowano w taki sposób,

że jego zachodnia krawędź przylega do wschodniego krańca fundamentu ryzalitu klatki schodowej, natomiast krawędź wschodnia znajduje się około 0,3 m od styku murów nawy i apsydy (il. 7.4.9). W wykopie 3 odsłonięto w całości lico wschodnie muru 3 (il. 7.4.10) oraz partię fundamentową nawy i apsydy. Na licach tych fundamentów widoczna jest oblepiająca je warstwa zaprawy cementowej z okresu prac Z. Gawlika (il. 7.4.11). W 2016 roku został wykonany wykop 7, mający na celu zbadanie warstw kulturowych w skarpię na północ od rotundy. W tym celu przedłużono wykop 3 i odsłonięto w całości zewnętrzne, północne lico muru 3. Ma ono odmienny charakter niż lica boczne, ponieważ zostało wykonane bardzo starannie z kamieni obrabianych w mniejsze lub większe prostopadłości, w układzie warstwowym, na całej głębokości aż do stopy muru (il. 7.4.12).

Po przeciwległej stronie, od południa założono wykop 4, symetryczny w stosunku do wykopu 3. W nim również ujawniono mur (oznaczony jako 4), ale jego usytuowanie było nieco odmienne od muru 3, był on bowiem wybudowany w taki sposób, że jego oś znajdowała się dokładnie w miejscu styku fundamentu nawy i apsydy. W wykopie odsłonięto koronę i wschodnią krawędź muru 4, którego szerokość ma około 2,4 m, zaś długość w osi około 2,1 m (il. 7.4.13).

W 2015 roku w kolejnych dwóch wykopach zlokalizowanych na zewnątrz – w wykopie 5 przy północnej elewacji i wykopie 6 przy południowej – odsłonięto kolejne dwa fundamenty (mury 5 i 6) o konstrukcji i wymiarach analogicznych do murów 1-4. Ponadto w wykopie 5, na odcinku

Il. 7.4.16 Wykop 5b. Lico wschodnie muru 5 (fot. Z. Jagosz-Zarzycka)
 ¶ Trench 5b – eastern face of the wall no. 5 (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 7.4.18 Wykop 6. Zachodnie lico muru nr 6 z zaklinowanym kamieniem (fot. Z. Jagosz-Zarzycka)
 ¶ Trench 6 – western face of the wall no. 6 with a wedged stone (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 7.4.17 Wykop 6. Mur 6, korona (fot. Z. Jagosz-Zarzycka)
 ¶ Trench 6 – top of the wall no. 6 (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

między murami 3 i 5 odsłonięto fundament rotundy z widocznymi płacami cementu pokrywającymi lico (il. 7.4.14).

Lico muru 5 w profilu zachodnim ukazuje konstrukcję z drobnych kamieni rzecznych obficie zalanych zaprawą (il. 7.4.15, 7.4.16). Korona została odsłonięta poniżej górnej krawędzi cokołu kaplicy. Lica zewnętrzne zbudowano z bardziej regularnie opracowanych wapieni, piaskowców i otoczków. Korona muru w partii wewnętrznej ukazuje chaotycznie ułożone kamienie, głównie rzeczne, zatopione w dużej ilości zaprawy wapiennej. Forma korony muru 5 jest romboidalna, o wymiarach od 2 (przy ryzalicie) do 2,9 m na 2 m. Zewnętrzne lico północne jest lekko zaokrąglone. Stopa została posadowiona na głębokości 1,9 m poniżej krawędzi cokołu, w calcu. Mur 5 nie jest przewiązany z murem rotundy, a jedynie ciasno dostawiony. Obserwacja poziomów i charakteru korony muru wskazuje, że na poziomie cokołu rotundy mur ten był już partią nadziemną, podobnie jak sam cokół.

W wykopie 5B, usytuowanym między murami 3 i 5, odsłonięto do stopy mur fundamentowy rotundy. Również i tu zaobserwowano intensywne podciekanie wody. Wątek lica fundamentu jest niemal nieczytelny, ponieważ podczas prac konserwatorskich w latach 50. XX wieku wykonano izolację pionową (nałożenie grubej warstwy zaprawy cementowej na lico zewnętrzne). Izolacja ta sięga niemal stopy rotundy, wolne od cementu są jedynie trzy górne warstwy kamieni tworzące cokół. Stopę posadowiono na poziomie 290,78 m n.p.m., górna krawędź cokołu znajduje się na poziomie 292,7 m n.p.m., a zatem głębokość fundamentu osiąga około 1,5–1,6 m. Po odkuciu zaprawy cementowej na styku fundamentu ryzalitu i muru 3 odsłoniła się szczelina, w której zaobserwowano dylatację między murem 5 a fundamentem rotundy.

Po przeciwległej, południowej stronie mur 6 rozszerzał się ku zewnętrznej krawędzi nieco bardziej niż inne, a zaobserwowana korona reliktu była znacząco uszkodzona we wschodniej części powierzchni (il. 7.4.17). Wymiary odsłoniętego muru 6 to 2,2–2,8 × 1,8 m, zaś głębokość wynosi 1,9 m. Podobnie jak w przypadku muru 5, kamienie w licu zewnętrznym znajdujące się na poziomie cokołu są ułożone regularnie. Część fundamentowa jest zbudowana z nieregularnego kamienia różnego pochodzenia, łączonego dużą ilością zaprawy. Mur został dostawiony do rotundy, o czym świadczy dylatacja, a stopa jest posadowiona w calcu. Lico muru rotundy widoczne w ubytku fundamentu przypory wykazuje zaburzenia i nieregularności warstw kamienia. W profilu od strony zachodniej widoczny jest wąski kamień, poziomo zaklinowany między zachodnim licem muru 6 a licem fundamentu rotundy, mimo wyraźnie czytelnej dylatacji między tymi fundamentami (il. 7.4.18). W wykopie 6 nie zaobserwowano wycieku wody.

Wszystkie mury (1–6) zostały osadzone w calcu na poziomie posadowienia stopy fundamentowej rotundy, tj. około 1,9 m poniżej krawędzi cokołu. Korony murów zalegają 0,3–0,5 m poniżej dzisiejszego poziomu gruntu i mają kształt romboidalny o wymiarach około 2–2,8 × 2 m. Dylatacja między fundamentami przypór a fundamentem rotundy jest doskonale czytelna, aczkolwiek jej szerokość w poszczególnych przypadkach jest różna i waha się od 0,02 do 0,08 m. Mimo że na odsłoniętych odcinkach głębokość posadowienia fundamentu kaplicy jest równa, w wykopach zlokalizowanych po stronie północnej spod dolnych kamieni podcieka woda z intensywnością zależną od warunków atmosferycznych. Natomiast w wykopach po stronie południowej spągi pozostawały suche. W latach 50. XX wieku odsłonięte fundamenty kaplicy zostały w przeważającej części „zaizolowane” zaprawą cementową,

co utrudnia odczytanie wątku lica. Fundamenty 1–6 wykonano w wąskich wkopach, z nieregularnie ułożonych kamieni rzecznych, łamanych wapieni i piaskowców zatopionych w dużej ilości zaprawy. Dopiero w ich stropie rysuje się warstwa kamieni przylegająca do krawędzi cokołu, którą ułożono nieco bardziej systematycznie. Fakt ten może wskazywać na to, iż od tego poziomu mury wraz z cokołem były uwidocznione w partii nadziemnej. W żadnym z tych fundamentów nie ujawniono cegieł lub ich fragmentów. Cechy morfologiczne tych murów oraz sposób ich wykonania i promienisty układ wskazują na jednoczasowość tej inwestycji. Mury te w większości tkwiły we wtórnych warstwach, powstałych po zasypaniu wykopów niemieckich oraz podczas prac prowadzonych w latach 50. XX wieku, mających na celu izolację fundamentów rotundy.

Mury we wnętrzu rotundy

W sezonie 2017 założono jeden wykop (nr 9) we wnętrzu rotundy. Wybrano miejsce w północnej części nawy, od krawędzi schodów prowadzących do apsydy po linię muru odsłoniętego przez G. Raschkego przed fundamentem empory. Celem tego wykopu były obserwacja muru fundamentowego nawy, który od wnętrza nie był zasłonięty innymi elementami, odsłonięcie pierwotnego fundamentu stopni przy wejściu do klatki schodowej oraz zbadanie posadowienia i parametrów tzw. muru Raschkego o przebiegu N–S. Wykop miał być w części poprowadzony do osi rotundy, z zamiarem ewentualnego uchwycenia w profilu fundamentu (lub jego negatywu) pod założoną przez Niemców tumbę księcia Przemysława Noszaka, rozebraną przez ekipę Z. Gawlika. W zależności od osiągniętych rezultatów planowano także poszerzenie wykopu w miejscach pozwalających na odsłonięcie fundamentu pod wolnostojące kolumny empory. Powierzchnia wykopu wynosiła około 6 m².

Północno-wschodni odcinek fundamentu nawy (FN) odsłonięto na odcinku o długości 0,7 m i głębokości 1,35 m, a więc nie osiągnięto tu stopy fundamentowej, do której brakowało jeszcze około 0,5 m. Przeszkodą – podobnie jak w badaniach opisywanych w relacjach poprzedników – była woda, która zalewała wykop, powodując tworzenie się gęstego błota powstałego z bardzo zawodnionej warstwy kulturowej. Lico wewnętrzne muru jest skonstruowane analogicznie jak oryginalne fragmenty lica zachowane na zewnątrz – z wydłużonych, spłaszczonych kamieni spojenych obficie zaprawą. Wymiary kamieni w licu to średnio 0,08–0,10 m wysokości oraz 0,30 m długości. Potwierdzono tym samym istnienie we wnętrzu rotundy cokołu z odsadzką o szerokości około 0,14–0,16 m. Poniżej tej odsadzki

Il. 7.4.19 Wykop 9. Wewnętrzne lico fundamentu nawy na odcinku między schodami wiodącymi do ołtarza a schodami przed wejściem do klatki schodowej (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 9 – foundations of the nave, steps and the MR wall (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

zaobserwowano trzy warstwy regularnie obrobionych prostokątnych w licu kamieni, podobnie jak w licu na zewnątrz kaplicy. Do głębokości około 0,40 m w narożniku zachodnim wyraźnie rysuje się fundament ryzalitu klatki schodowej, który poniżej pogrubia się i nieregularnie rozszerza ku stopie. Wątek widoczny w licu dąży do układu warstwowego, spoiny są grube, wykonane z gruboziarnistej zaprawy wapienno-piaskowej w kolorze szarżółtym (il. 7.4.19).

W profilu zachodnim widoczny jest fragment lica fundamentu pierwotnych schodów (mur FS), który został „obudowany” podczas prac w latach 50. Mur ten jest posadowiony znacznie głębiej niż obecne schody. W profilu ma on szerokość 0,46 m i głębokość 0,61 m; w warstwach górnych został wykonany z płaskich kamieni. W profilach południowym i zachodnim nie zarejestrowano pozostałości muru FS, z wyjątkiem dwóch dużych ciosów o układzie

Il. 7.4.20 Wykop 9. Lico wewnętrzne fundamentu nawy FN (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 9 – Internal face of the foundation of the northern section of the nave (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

pionowym pod zachodnim krańcem betonowej wylewki. Należy sądzić, że konstrukcja z lat 50. XX wieku jest posadowiona wprost na stropie pierwotnego fundamentu. Widoczna jest również dylatacja między murem FS a wewnętrznym licem muru FN. Mur FS przylega do pogrubienia muru, czyli fundamentu ryzalitu klatki schodowej. Został on wykonany analogicznie jak od zewnątrz, ale mniej precyzyjnie. W dolnej partii ów występ staje się mniej wyrazisty, a fundament pogrubia się w sposób nieregularny. Dylatacja między występem a fundamentem schodów jest wyraźnie czytelna, chociaż mniej regularna niż dylatacje przypór przy licu zewnętrznym. Strop występu znajduje się na poziomie stropu odsadzki fundamentowej muru obwodowego nawy. Grube spoiny wypełnione są zaprawą wapienną o nieregularnej grubości (il. 7.4.20, 7.4.21).

Il. 7.4.21 Wykop 9. Wschodnie lico muru FS z widoczną dylatacją i poszerzeniem fundamentu FN (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 9 – eastern face of the foundation of the steps (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

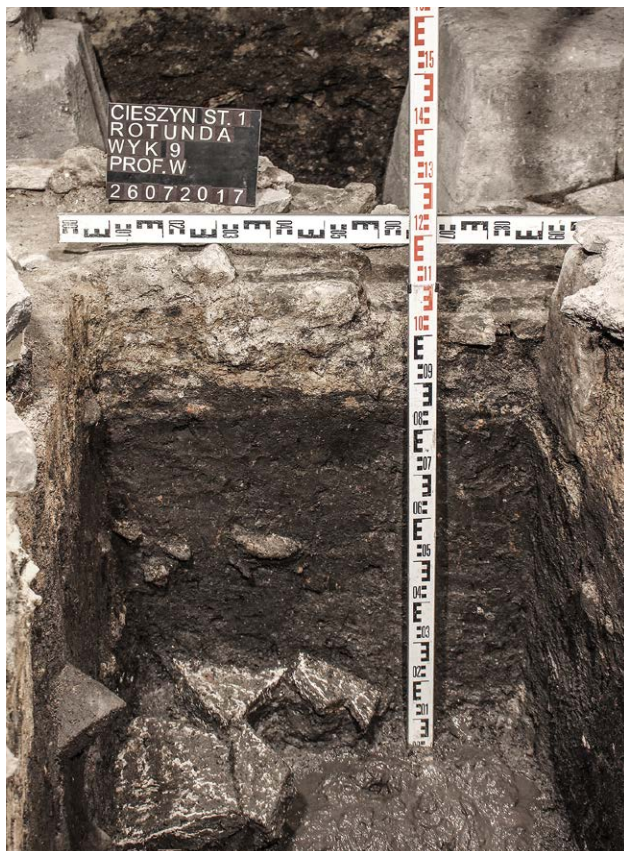

Il. 7.4.22 Wykop 9. Zachowana korona muru MR, widok z góry (fot. Z. Jagosz-Zarzycka) ¶ Trench 9 – preserved top of the MR wall, view from above (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Po odsłonięciu fundamentu schodów stwierdzono, że swoim zachodnim profilem przylega on do muru określonego symbolem MR („mur Raschkego”). Zgodnie z dokumentacją fotograficzną z 1942 roku zaobserwowano najpierw koronę, a następnie pozostałe parametry tego muru. Przebiega on po osi N–S, został wykonany z płaskich, niezbyt dokładnie obrabianych kamieni wapiennych układanych warstwowo na zaprawie wapienno-piaskowej. Mur ten nie zachował się w całej swojej wysokości – jego górne warstwy zostały zniszczone podczas prac w latach 50. XX wieku. Odcinek południowy zachował się do wysokości czwartej warstwy płaskich kamieni spojonych zaprawą wapienno-piaskową, widocznych w profilu południowym. Odcinek północny został bardziej uszkodzony i jego wysokość to jedynie dwie warstwy płaskich kamieni. Szerokość muru na całej zachowanej długości wynosi 0,67 m. Obserwacja

krawędzi północnej muru MR pozwala stwierdzić, że została ona dopasowana do przebiegu lica wewnętrznego fundamentu rotundy, a niewielka dylatacja wskazuje, że mur MR nie jest przewiązany z fundamentem nawy, co z kolei oznacza, że wbudowano go do wnętrza, gdy fundament nawy był już założony. Długość muru MR wynosi około 190 cm. Obserwacja wykopu w jego odcinku południowym pozwala stwierdzić, że mur ten nie miał nigdy kontynuacji w tym kierunku. Analiza północnej części wykopu wskazuje, że konstrukcja ta jest zapewne równoczesna z budową rotundy lub nieznacznie późniejsza (il. 7.4.22–7.4.24).

Jednym z głównych celów wykopu 9 było odsłonięcie korony ławy fundamentowej pod kolumny empory zachodniej i ewentualne odkrycie zachodniego lica tego fundamentu, widocznego na dokumentacji G. Raschkego. Eksplorując mur MR, poszerzono zatem wykop 9 w stronę

Il. 7.4.23 Wykop 9. Wschodnie lico muru MR (fot. Z. Jagosz-Zarzycka)
 ¶ Trench 9 – eastern face of the MR wall (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 7.4.25 Wykop 9, widok z góry. Betonowe postumenty pod półkolumną przyścienną i kolumną wolnostojącą. Między nimi strop betonowej płyty (fot. Z. Jagosz-Zarzycka)
 ¶ Trench 9 – concrete pedestals for the columns and the concrete platform, view from above (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 7.4.24 Wykop 9, południowa krawędź muru MR (fot. Z. Jagosz-Zarzycka)
 ¶ Trench 9 – southern edge of the MR wall (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 7.4.26 Przedłużenie wykopu 9 w stronę południową. Pośrodku górna krawędź i lico wschodnie betonowej płyty (fot. Z. Jagosz-Zarzycka)
 ¶ Extension of trench 9 towards the s. In the middle, the upper edge and the eastern face of the concrete platform (photo: Z. Jagosz-Zarzycka)

Il. 7.4.27 Ortofotomapa: przypory 1, 2, 6, 4 (oprac. Ł. Łukaszewski)
 ¶ Buttresses nos. 1, 2, 6, 4 (orthophotomap by Ł. Łukaszewski)

zachodnią. Wyniki tego działania zaskoczyły badaczy. Okazało się, że zrekonstruowane przez Z. Gawlika kolumny empory zostały ustawione na betonowych fundamentach punktowych o kształcie ściętego graniastosłupa i licach nieco nachylonych ku osi, z widocznymi śladami szalunku. Wysokość tych postumentów to 0,68 m, a krawędzie boczne fundamentów kolumn wolnostojących i półkolumny

przyściennej mierzą od 0,57 do 0,62 m. Co więcej, zostały one posadowione na grubej betonowej płycie o głębokości 0,95 m. Przedłużenie wykopu 9 w kierunku południowym potwierdziło dalszy przebieg krawędzi tej płyty, wykazując, że została ona wylana na całej powierzchni podemporowej, zapewne całkowicie niszcząc pierwotny fundament empory, którego zarys widoczny jest między kolumnami na fotografiach archiwalnych z lat 40. XX wieku (il. 7.4.25, 7.4.26). Obecność tej betonowej konstrukcji spowodowała, że po udokumentowaniu znalezisk zaniechano dalszej eksploracji w zachodniej części rotundy.

Il. 7.4.28 Ortofotomapa: przypora 3 (oprac. Ł. Łukaszewski) ¶ Buttress
no. 3 (orthophotomap by Ł. Łukaszewski)

Il. 7.4.29 Ortofotomapa: przypora 4 (oprac. Ł. Łukaszewski) ¶ Buttress
no. 4 (orthophotomap by Ł. Łukaszewski)

Il. 7.4.30 Ortofotomapa: przypory 1, 5 (oprac. Ł. Łukaszewski)

Buttress nos. 1, 5 (orthophotomap by Ł. Łukaszewski)

Il. 7.4.31 Ortofotomapa: wewnętrzne lico fundamentu rotundy oraz fundament współczesnych schodów przed wejściem na empore, widok od południa (oprac. Ł. Łukaszewski)

Internal face of the foundation of the rotunda and the foundation of the present-day stairs in front of the entrance to the gallery, view from the south (orthophotomap by Ł. Łukaszewski)

Il. 7.4.32 Ortofotomapa: korona muru mR, fundament schodów emporowych oraz betonowy fundament pod półkolumnę przyścienną, widok od południa (oprac. Ł. Łukaszewski) ¶ Top of the mR wall, the

foundation of the gallery stairs and the concrete foundation under the engaged column, view from the s (orthophotomap by Ł. Łukaszewski)

Il. 7.4.33 Ortofotomapa: zachodnie lico muru mR widoczne między betonowymi fundamentami pod kolumny empory (oprac. Ł. Łuka-

szewski) ¶ Western face of the mR wall visible between the concrete pedestals of the columns (orthophotomap by Ł. Łukaszewski)

Il. 7.4.34 Ortofotomapa: widok na koronę muru mR i betonowe fundamenty pod kolumny empory, widok od wschodu (oprac. Ł. Łukaszewski)

Top of the mR wall and the concrete pedestals of the columns, view from the E (orthophotomap by Ł. Łukaszewski)

Il. 7.4.35 Ortofotomapa: widok na przedłużenie wykopu 9, od prawej – południowa krawędź muru mR, betonowy fundament pod północną kolumnę wolnostojącą i górna krawędź betonowej płyty pod zachodnią

częścią rotundy, widok od wschodu (oprac. Ł. Łukaszewski) Southern edge of the mR wall, the concrete pedestal and the upper edge of the concrete platform from the E (orthophotomap by Ł. Łukaszewski)

7.5 Analiza i rozwarstwienie chronologiczne murów rotundy

Badania terenowe z lat 2013–2017 oraz analiza zgromadzonych materiałów archiwalnych pozwalają na sformułowanie wniosków dotyczących pierwotnej formy rotundy i jej przekształceń w późniejszych wiekach.

Faza 1A (romańska) [Tabl. xxiii–xxiv]

Obserwacja odsłoniętych odcinków fundamentu rotundy pozwala stwierdzić, że jego średnia głębokość mierzyła około 1,9 m, a stopa fundamentowa została posadowiona na tej samej głębokości na całym obwodzie nawy i apsydy. Nie zaobserwowano żadnych zaburzeń muru i warstw mogących świadczyć o istnieniu w tym miejscu jakiegokolwiek wcześniejszej budowli. Należy ostatecznie potwierdzić, że klatka schodowa w grubości północnego muru nawy jest konstrukcją pierwotną, wznoszoną wraz z murami obwodowymi kaplicy. Na odcinku, w którym mieszczą się schody, mur został pogrubiony zarówno od strony zewnętrznej, jak i wewnętrznej. W pierwotnej postaci pogrubienie to jest widoczne jako zniszczony występ muru na fotografii wykonanej około 1947 roku (por. il. 7.2.24). W wykopach 1 i 3 z lat 2013 i 2014 poszerzenie muru zostało odsłonięte w partii fundamentowej, dzięki czemu uzyskano potwierdzenie, że ryzalit klatki schodowej był jednorodnym poszerzeniem muru obwodowego zarówno w części podziemnej, jak i naziemnej. Kwestią otwartą pozostaje to, czy był on pierwotnie nadwieszony w licu zewnętrznym – w podobny sposób, jak zostało to zrekonstruowane – czy też utworzony przez jednolite pogrubienie przebiegające od fundamentu do swojej górnej krawędzi. Przekrój rotundy w dokumentacji Leszka Dąbrowskiego z 1947 roku ukazuje ów bardzo zniszczony fragment ryzalitu jedynie do poziomu ówczesnego terenu wokół kaplicy, zaś inwentaryzacja Jerzego Gawlika prezentuje go z gładkim licem muru rotundy poniżej jego dolnej krawędzi (por. Tabl. xviii). Możliwe więc, że pierwotnie ryzalit był jednak nadwieszony, chociaż niemiecka rekonstrukcja na to nie wskazuje. Potwierdzenie jednorodności muru obwodowego i konstrukcji klatki schodowej jednoznacznie wyklucza możliwość powstania empory

w domniemanej drugiej fazie budowy, co sugerował Witold Iwanek¹.

Odnalezione przez Georga Raschkego bazy kolumn wolnostojących i półkolumn przyściennych można bez wątpliwości zaliczyć do pierwotnej koncepcji z uwagi na poziom ich posadowienia i związek z najstarszym poziomem posadzki. Ich relacja funkcjonalna również nie budzi wątpliwości. Uwagę zwraca jednak fakt nieprzewiązania baz przyściennych i trzonu półkolumny z murem magistralnym. Wykopy badaczy niemieckich nie posunęły się głębiej niż do poziomu pierwotnej posadzki – nie wiemy zatem, czy fundamenty pod podpory przyścienne były organicznie związane z fundamentem muru obwodowego, czy też były do niego jedynie dostawione. „Rekonstrukcja” empory ostatecznie pozbawiła nas możliwości zweryfikowania tych danych.

Osobnym problemem jest wejście na emporę. Na fotografiach z czasów okupacji jest ono początkowo zamurowane, a następnie dostępne. Jak wynika z badań przeprowadzonych w wykopie 9/2017, przed tym wejściem był umieszczony zapewne tylko jeden stopień. Szczególną uwagę należy zwrócić na warstwy widoczne w świetle otworu wejściowego. Próg znajdował się poniżej widocznej warstwy budowlanej, przylegającej długim klinem do muru obwodowego, następnie w profilu widzimy ziemię przemieszaną z kamieniami, zalegającą do poziomu dachów, spłaszczonych kamieni wystających do wnętrza i zalegających na wysokości grubej warstwy zaprawy. Powyżej tych kamieni znajduje się warstwa gruzu z widoczną płaską płytą z trójkątnym rowkiem i fragmentem profilu (gzymsu?). Od poziomu dolnej krawędzi tynku otwór został zamurowany regularnie ociosanym kamieniem wapiennym, przy zachowaniu oryginalnych węgarów. Opisy i inwentaryzacja z 1947 roku informują, że w górnej części w profilu występowała cegła. Analiza tych danych pozwala stwierdzić, że w okresie funkcjonowania rotundy i podnoszenia poziomu użytkowego wnętrza długość klatki schodowej

¹ W. Iwanek 1974, s. 120–138.

i wysokość wejścia były zredukowane. Zarejestrowany przez G. Raschkego poziom dużych kamieni w wejściu oraz wyraźnej warstwy budowlanej w nawie jest przypuszczalnie związany z przebudową, podczas której podniesiono posadzkę i próg wejścia do klatki schodowej, używając do tego ziemi i luźnych kamieni (por. il. 7.2.8 i 7.2.9).

Przedstawione dane muszą być jednak zestawione z przesłankami dotyczącymi samej empory. Kluczowe dla tego zagadnienia są fotografie pochodzące z dokumentacji G. Raschkego, ukazujące zachodni profil wykopu we wnętrzu kaplicy (por. il. 4.1.1a–b). W profilu tym wyraźnie widać dwie bazy kolumn wolnostojących oraz niezaburzoną niczym sekwencję nakładających się na nie warstw. Bezpośrednio nad bazami spoczywa ciągła, cienka warstwa zaprawy(?), a ponad nią wszystkie pozostałe opisywane przez Raschkego i znajdujące swe odpowiedniki w wykopach zewnętrznych. Gdyby kamienne kolumny empory zostały ustawione na tych bazach i funkcjonowały przez dłuższy czas, sedimentacja warstw między nimi byłaby zaburzona, ponieważ odkładałyby się one wokół trzonów kolumn. Z pewnością mogłoby ją też zaburzyć usunięcie trzonów kolumn podczas akcji likwidowania kamiennej empory. Omawiana fotografia pozwala zatem wysunąć tezę, że kamienna empora albo nigdy nie powstała, albo funkcjonowała na tyle krótko, że pierwsza warstwa zaprawy nakryła pozostawione bazy jeszcze w okresie przedgotyckim.

Z powodu rozległej reromanizacji w latach 50. XX wieku nie można dziś ani opisać, ani choćby w przybliżeniu określić parametrów fundamentu pod kolumny wolnostojące. Korona tego muru wraz z przylegającym do niego od wschodu murem MR (którego relikw zachował się do dziś) zaledwie rysuje się na kolejnej fotografii G. Raschkego (por. il. 7.2.16b; 7.2.27.).

Niewątpliwie częścią projektu empory były widoczne do dziś w zachodniej partii muru dwa półkoliste łuki, symetrycznie rozmieszczone po obu stronach głównego wejścia. Wypowiadający się na ich temat badacze uważali, że są to ślady po skutych sklepieniach. Pomijając w tym miejscu kwestię całkowitego przemurowania tych łuków przez Zygmunta Gawlika, trzeba postawić hipotezę, że były to przygotowane opory sklepień, które nigdy nie spełniały swojej funkcji i zostały skute do łoża zapewne jeszcze w średniowieczu (por. 7.3.17a–b)

W tym kontekście pojawia się kilka pytań. Czy już na wstępnym etapie zaniechano budowy empory, czy też wzniesiono ją, ale w niedługim czasie została zlikwidowana? Dlaczego zrezygnowano z tego zamiaru (lub szybko ją zdemontowano) i jaką funkcję pełnił opisany wyżej mur MR? Odpowiedzi nasuwają się po uwzględnieniu danych na

temat fundamentowania empory. Z zachowanego zdjęcia (por. il.7.2.16b) oraz obserwacji muru MR (wykop 9/2017) wynika, że fundament pod emporę mógł być zbyt wątki, nie był on bowiem posadowiony równie głęboko w calcu, jak mur obwodowy rotundy, ale jego stopa tkwiła płytko w warstwach użytkowych. Złe parametry mogły przyczynić się do powstawania pęknięć w strukturze empory już na wstępnym etapie jej użytkowania. Być może mur MR miał służyć stabilizacji fundamentu empory (jak przypuszczali G. Raschke i G. Grundmann) – jest to jak dotąd jedyne logiczne wytłumaczenie jego powstania. Mur ten był jednak zbyt płytko posadowiony i zbyt wątki, by z powodzeniem pełnił tę funkcję. W tym punkcie rozważań pojawia się pytanie o to, dlaczego mur MR powstał tylko w północnej części nawy.

Być może już podczas budowy rotundy wynikły problemy z sączeniem się wody, odnotowywane przez wszystkich późniejszych badaczy. Możliwe, że to właśnie kłopoty związane z ukształtowaniem terenu, na którym wzniesiono rotundę, przyczyniły się do niezrealizowania pierwotnej koncepcji architektonicznej lub niestabilny, nasiąkający grunt okazał się nieodpowiedni dla niedostatecznie fundamentowanej empory. Badania geomorfologiczne nie wykluczają takiej możliwości, nie dają jednak jednoznacznej odpowiedzi w tej kwestii². Lokalizacja tego muru i fakt, że znajdował się on wyłącznie w północnej części wnętrza, każą również powątpiewać w funkcję fundamentu przegrody chórowej. Rozstrzygnięcie problemu musi pozostać otwarte, ponieważ ewentualne odpowiedzi zostały częściowo pogrzebane pod betonowym fundamentem rekonstruowanego balkonu empory.

Możemy się zatem domyślać, że najpierw wzniesiono solidne i posadowione w calcu mury obwodowe. Następnie przystąpiono do realizacji empory, ale z nieznanych przyczyn jej konstrukcja była niewłaściwa lub zalewająca fundamenty woda została uznana przez budowniczych za poważne zagrożenie. W części północnej wykonano mur MR wspierający fundament empory. Zabieg ten nie przyniósł rezultatów, zdecydowano się więc rozebrać kamienną emporę lub zaniechać dalszego jej wznoszenia.

Do pierwotnej fazy rotundy należy otwór wejściowy, którego węgary odsłonił G. Raschke poniżej ówczesnego poziomu terenu. Dzięki jego badaniom wiadomo, że pierwotne wejście znajdowało się znacznie niżej niż w XIX wieku i że do jego zamurowania użyto gotyckich detali architektonicznych oraz być może elementów przełamane ryzostoku. Likwidacja poziomu pierwotnego

² A. Tyc, rozdz. 1 w tym tomie.

wejścia nastąpiła w okresie przekształceń lub rozbiórki gotyckiego zamku (por. il. 7.2.25).

Romański portal był zapewne pozbawiony elementów dekoracyjnych; niewykluczone, że był zamknięty półkolistym łukiem z gładką płytą tympanonu. Nie wiemy, czy odnaleziony w gruzie w pobliżu rotundy romański łuk portalowy (nie odnotowano jego wymiarów) pochodził z pierwotnego wejścia i został usunięty jeszcze w średniowieczu, czy też trafił do ziemi jako odrzut z rozbiórki dopiero podczas prac w okresie nowożytnym lub w związku z przebudową Josefa Kornhäusla (por. il. 7.2.30). Wydaje się, że ta pierwsza propozycja jest bardziej prawdopodobna, ponieważ gotycka modernizacja zapewne obejmowała zmianę form portalu.

Do pierwotnych elementów możemy też zaliczyć otwór prowadzący z klatki schodowej na poziom empory/chóru, o prostych i pozbawionych dekoracji węgarach („stare” wejście), pozostałości glicyfów dwóch zamkniętych półkoliście okien w apsydzie, a także relikty dwóch romańskich okien w południowym odcinku nawy. Nie wiemy, czy na osi apsydy istniało pierwotnie trzecie okno, ponieważ partia muru w tym miejscu została przepruta najpierw oknem gotyckim, a następnie klasycystycznym. Brak jednak mocniejszych przesłanek dla takiej rekonstrukcji.

Podczas reromanizacji najmniej ucierpiała właśnie apsyda. Otwierała się ona do wnętrza nawy szerokim uskokiem w partii łuku tęczowego, którego ukośnie biegnące boczne lica miały 1,2 m długości. Do apsydy wiodły stopnie, przy czym górny znajdował się na poziomie posadzki, na której ustawiony był ołtarz. Fotografia Aloisa Müllera ukazuje poważne zniszczenie i znaczące ubytki w partii górnego stopnia i posadzki po stronie zachodniej oraz północnej (por. il. 7.2.17–18). Niżej widzimy lepiej zachowane kolejne dwa stopnie (z ubytkami na odcinku północnym), a pod nimi układ płaskich kamieni, który również wydaje się być stopniem, chociaż niższym niż pozostałe. Tekst G. Grundmanna i sprawozdania donoszą o odkryciu trzech stopni, które widzimy także na gipsowym modelu z 1943 roku. Przypuszczalnie jednak stopnie były cztery (możliwe, że pierwszy od strony nawy był najniższy), nie wydaje się bowiem, by posadzka na styku nawy i stopni ugięła się pod ciężarem nasypów w tak regularny sposób, jaki widzimy na zdjęciu (por. il. 7.2.19). Co więcej, na rzucie poziomym opublikowanym przez G. Raschkego w „Altschlesien” oraz na planie przyziemia w inwentaryzacji L. Dąbrowskiego możemy odczytać cztery stopnie.

Najważniejszym pierwotnym elementem jest mensa – choć nie zachowała się jej płyta wierzchnia, to jednak przetrwało czworoboczne zagłębienie na relikwie, ulokowane

mniej więcej pośrodku górnej powierzchni ołtarza. Do elementów średniowiecznych trzeba też zaliczyć osiem kutych gwoździ osadzonych regularnie w czterech narożnikach obu mniejszych boków mensy, które zapewne służyły do mocowania dekoracji ołtarza (dekoracyjnej tkaniny?). Do pierwotnej struktury należały też kwadratowe otwory maczulcowe, widoczne na fotografiach w regularnych odstępach w licu wewnętrznym, nieudokumentowane niestety w żadnej z inwentaryzacji.

Nawę oświetlały cztery okna, dwa od północy i dwa od południa, obustronnie rozglifione i zamknięte półkoliście. Pierwotną posadzkę rotundy tworzyły płaskie płyty wapienia odsłonięte przez G. Raschkego i zlikwidowane przez Z. Gawlika (por. il. 7.2.32). Korpus rotundy obiegał z zewnątrz i od wnętrza niski cokół. W elewacji od północy ryzalit poszerzający mur klatki schodowej zapewne kończył się poniżej parapetów okien. Nieznane pozostają pierwotne formy gzymsu wieńczącego nawę i apsydę oraz nachylenie i wysokość stożkowego zapewne dachu.

Faza 1B (romańska) [Tabl. xxiii; xxv]

Niewykluczone, że równocześnie z zaniechaniem zamiaru wzniesienia kamiennej empory podjęto decyzję o budowie lżejszej konstrukcji drewnianej. Wydaje się, że funkcjonowała ona przez kolejne stulecia, ponieważ wciąż korzystano z modernizowanej klatki schodowej, która musiała przecież dokądś prowadzić. Zapewne z tą zmianą koncepcji wiąże się pierwsze podniesienie poziomu użytkowego we wnętrzu. Dwa zdjęcia ukazują warstwę niedużych otoczków zalegającą na całej powierzchni nawy, opisaną również w niemieckich sprawozdaniach³ (por. il. 7.2.18). Można się domyślać, że powstała ona jako podkład pod wyższy poziom posadzki, służąc równocześnie jako warstwa niwelacyjna, wyrównująca poziom do stropu niewykorzystanych baz kolumn. Pozostanie zagadką, dlaczego podczas tego etapu nie usunięto baz kolumn wolnostojących i przyściennych. Nie jest również jasne, dlaczego aż do 1942 roku zachował się jeden, niepełny i pęknięty trzon półkolumny, tym bardziej że nie był on przewiązany z murem. Nie wiadomo, kiedy zniknęły pozostałe trzony przyścienne i czy w ogóle istniały. Problem ten musi pozostać otwarty, podobnie jak pytanie o to, czy zamiarem budowniczych było otynkowanie kaplicy i czy zamiar ten zrealizowano. Wątpliwe jest też to, by drewniana empora stanęła na kamiennych bazach (brak śladów mocowania i negatywu słupów w niezaburzonych warstwach). Konstrukcja ta mogła być nieco cofnięta w stronę

³ MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, sygn. 32–36.

zachodnią lub wysunięta ku wschodowi, a widoczny na fotografiach profil jej nie zarejestrował. Wydaje się, że pozostałe elementy pierwotnej budowli nie uległy wówczas żadnym zmianom.

Faza II (gotycka) [Tabl. xxvi–xxvii]

Pierwszą znaczącą modernizację rotundy podjęto jeszcze w średniowieczu. Świadczą o tym zarówno analizowane już archiwalne materiały ikonograficzne, jak i nieliczne zachowane detale. Po badaniach z lat 2013–2017 możemy stwierdzić, że modernizacja ta miała szerszy zakres, niż dotychczas przypuszczano. Z tą akcją budowlaną należy wiązać odkryte fundamenty murów 1–6, dostawione od zewnątrz do muru rotundy. Można je uznać za fundamenty przypór, które promieniście opinały nawę. Nie jest możliwe jednoznaczne zrekonstruowanie ich wysokości i formy, ale możemy z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że wzniesienie przypór od strony północnej wiązało się z koniecznością likwidacji okien. Lokalizacja przypór nr 1, 3 i 5 pokrywa się bowiem z hipotetycznym rozmieszczeniem okien (symetrycznych do śladów zachowanych po stronie południowej), a klatka schodowa dodatkowo ograniczała możliwości przebicia większych okien. Powyższe obserwacje tłumaczą dlaczego nawet w XIX wieku nie zdecydowano się na przebicie nowych okien w północnym odcinku nawy.

Nie da się też precyzyjnie wskazać okresu, w którym zlikwidowano przypory. Prezentowana w tym tomie wirtualna rekonstrukcja zakłada ich hipotetyczną wysokość i równie hipotetyczny uskok, należy ją więc traktować jedynie jako uogólnioną propozycję.

Do fazy gotyckiej należy zaliczyć trójdzielną okno na osi apsydy, opięte przy węgarach smukłymi kolumnkami i podzielone profilowanymi laskami, których nasady zachowały się na parapecie. Gotyckie formy miały zapewne obie wnęki w korytarzu klatki schodowej. Relacja W. Iwanka na ich temat jest niejasna, ponieważ raz pisze on o nich jako o okienkach, innym razem jako o wnękach⁴. Należy jednak wątpić w to, że górna, ostrołukowa wnęka była okienkiem⁵

4 W. Iwanek 1974, s. 218, przyp. 15: „Podczas prac odkrywczych w 1942 roku natrafiono na wysokości 8. stopnia na jeszcze jedną wnękę o wymiarze 0,20 × 0,37 × 0,18 m, lecz została ona w czasie wymiany wątku muru zagubiona. Obie te wnęki, w szczególności ostrołukowa świadczą, iż w miejscu tym w okresie gotyku pogrubienie muru musiało ulec deformacji – świadczy o tym głębokość wnęki-okienka wynosząca tylko 18 cm”.

5 Ibidem, s. 203: „Zewnętrzzną ścianę muru nawy przy górnej nasadzie klatki schodowej prowadzącej na emporę przepruto, wstawiając tam ostrołukowe okienko. Świadczą o tym zachowane do dziś

Il. 7.5.1 Gotycka wnęka na górnym podeście schodów (fot. T. Rodzińska-Choraży) ¶ Gothic recess on the upper landing of the stairs (photo: T. Rodzińska-Choraży)

(il. 7.5.1). Obie te nisze służyły zapewne do umieszczenia w nich kaganka oświetlającego korytarz. Ostrołukowe obramowanie zachowanej wnęki świadczy dobitnie, że w okresie gotyku klatka schodowa funkcjonowała i podlegała modernizacji, musiał zatem wówczas istnieć drewniany balkon empory. Opis rotundy z 1869 roku, wymieniający gotyckie elementy w oknach i wejściu, pozwala uzupełnić obraz tej modernizacji o zmiany wprowadzone w obramieniu otworu wejściowego na osi nawy i być może o maswerki w oknach⁶ (por. il. 7.1.12; 7.1.13a).

początki ościeża na zewnątrz. Możliwe, że zamurowano wtedy otwór w wewnętrznym murze nawy, doprowadzający do klatki schodowej światło z wewnątrz kaplicy”. Na fotografiach niemieckich i na widoku elewacji północnej w inwentaryzacji L. Dąbrowskiego nie ma śladu po takim ościeżu.

6 Por. rozdział 7.1.

Zapewne podczas tej przebudowy wnętrze kaplicy otynkowano i pokryto malowidłami, których pozostałości są do dziś widoczne na arkadzie tęczowej apsydy. W. Iwanek pisał, że ornament był w odcieniu czerwonym i został wykonany „bezpośrednio na kamieniu”⁷. Na przedstawiającej wnętrze apsydy fotografii z 1942 roku można dostrzec fryz skomponowany z malowanych, zaostzonych łuków wypełnionych kolistym maswerkiem (il. 7.5.2, 7.5.3). Warto zauważyć, że uznając widoczny na zdjęciach G. Raschkego pokład zaprawy za warstwę budowlaną pozostałą po tejże akcji, trzeba skonstatować, iż ówczesny poziom użytkowy wnętrza podniósł się o około 0,4 m, co nie tylko wpłynęło na skrócenie proporcji całej budowli, ale także na redukcję dwóch stopni pomiędzy nawą i apsydą.

Trzeba w tym miejscu powrócić do problemu tajemniczego ubytku w murze południowym, opisanego lakonicznie w sprawozdaniach i na niemieckim rzucie poziomym jako „störung” oraz uwiecznionego na niezbyt wyraźnej fotografii. Jeżeli skonfrontujemy ten obiekt z podanymi przez Jerzego Riessa informacjami o tym, że w części południowej mur i fundament były „zlasowane”, możemy przypuszczać, że nastąpiło w tym miejscu podmycie fundamentu i obsunięcie się fragmentu muru. Materiał wydobyty z zasypana tej wyrwy świadczy, iż mogło to nastąpić jeszcze przed XV wiekiem⁸. Na przedstawiającym widok elewacji południowej rysunku L. Dąbrowskiego w tym miejscu widoczne jest niemal pionowe pęknięcie, przebiegające mniej więcej od poziomu empory do samego dachu. Równie wyraźne pęknięcie widzimy na przekroju N-S, od poziomu nad łukiem tęczowym do łuku zamykającego wtórne wejście w południowo-wschodnim odcinku nawy. Pęknięcia te mogły powstać już w okresie średniowiecznym – niewykluczone, że właśnie na skutek podmycia fundamentu i ubytku w murze. Warto również zauważyć, że przypora 6 została wzniesiona dokładnie w miejscu tego ubytku. Lico fundamentu rotundy jest tu nieco odmienne od obserwowanego w innych fragmentach, zastanawia też obecność kamienia przewiązanego z fundamentem zarówno nawy, jak i przypory. Być może nie tylko dostawiono tu przyporę, ale także naprawiono podmyty mur. Musi także zastanawiać lokalizacja przypory 4, asymetryczna w stosunku do przeciwległej przypory 3. Tę nieregularność tłumaczy chęć wzmocnienia muru w miejscu drugiego pęknięcia.

Łącząc wszystkie informacje i wnioski, mamy możliwość określenia zakresu podjętych wówczas prac. Niewątpliwie były one rozległe i nie miały charakteru jedynie

Il. 7.5.2 Zachowane fragmenty polichromii łuku tęczowego 1942 (fot. A. Müller) ¶ Relics of the polychrome of the chancel arch 1942 (photo: A. Müller)

zmian kosmetycznych. Gotyckie przeobrażenie rotundy objęło zarówno jej strukturę architektoniczną, jak i warstwę dekoracyjną związaną z wyposażeniem wnętrza. Trudno dziś jednoznacznie i bez wątpliwości stwierdzić, czy opiecie przyporami elewacji zewnętrznej miało przede wszystkim motywy konstrukcyjne. Solidne fundamenty przypór i przedstawione przesłanki wskazują na to, że ówczesni budowniczowie mogli zdawać sobie sprawę z problemów dotyczących stabilności gruntu i lokalnych stosunków wodnych. Oprócz funkcji wzmacniającej mur przypory zapewne odgrywały ważną rolę estetyczną. Wydaje się, że musimy wziąć pod uwagę obie ich funkcje, które zresztą sobie nie przeczą. Zmiana wyglądu elewacji zewnętrznej mogła mieć na celu głównie naprawę i podparcie spękanego muru, ale przy okazji wyposażono kaplicę w modne elementy, nadające jej bryle charakter bardziej wertykalny i monumentalny.

Pomiędzy przyporami od strony południowej przebito zapewne dwa nowe, większe okna, a wstawienie dużego, zapewne ostrołukowego okna w apsydzie świadczy o chęci dostosowania otworów do ówczesnie obowiązujących form; prawdopodobnie dotyczyło to także wejścia do rotundy. O rozmachu modernizacji świadczy dbałość o całościową zmianę wystroju wnętrza, czyli pokrycie murów nowymi tynkami z malowidłami i położenie nowej posadzki z płyt kamiennych. Można przypuszczać, że piaskowcowe fragmenty gładko szlifowanej płyty z trójkątnym żłobkiem obiegającym płaski bok – wydobyte przez ekipę G. Raschkego

⁷ W. Iwanek 1974, s. 218, przyp. 17.

⁸ J. Gryc, w tym tomie, rozdz. 4.1.

Il. 7.5.3 Zachowane fragmenty polichromii łuku tęczowego (fot. T. Rodzińska-Choraży) ¶ Relics of the polychrome of the chancel arch (photo: T. Rodzińska-Choraży)

z zasypiska wejścia do klatki schodowej i z rejonu schodów ołtarzowych – to pozostałość gotyckiej płyty nakrywającej romańską mensę. Ważną częścią tego wnętrza była drewniana empora, z uwagi na podniesienie poziomu posadzki zapewne niższa niż jej poprzedniczka. Wszystkie te elementy składają się na obraz rozległej akcji budowlanej, podjętej najprawdopodobniej z inicjatywy księżęcej. Modernizacja mogła mieć charakter nie tylko czysto renowacyjny, ale także prestiżowy, dotyczyła bowiem najstarszego kościoła w Cieszynie, kaplicy zamkowej o długiej tradycji, wiążącej się z manifestacją władzy. Rotunda w nowej formie stała się istotnym składnikiem gotyckiej rezydencji księcia.

Faza III (nowożytna)

Najmniej danych dotyczy przemian rotundy w okresie nowożytnym. Brak przekazów pisanych wskazujących na to, by od XVI do początku XIX wieku podejmowano prace budowlane porównywalne do tych z okresu modernizacji gotyckiej. Niemniej jednak i to zagadnienie możemy nieco przybliżyć na podstawie istotnych przesłanek. Dolny poziom warstwy regularnych wapiennych ciosów widocznych w zamurowanym wejściu do klatki schodowej odpowiada obecnemu na fotografiach G. Raschkego i inwentaryzacji z 1947 roku dolnemu poziomowi tynku na wewnętrznym licu muru. Był to już zapewne nowożytny poziom użytkowy, utrzymany następnie podczas przebudowy z 1839 roku, funkcjonujący aż do czasu badań niemieckich. Analiza przekroju rotundy

z 1947 roku pozwala dostrzec, że w okresie, kiedy kolejny raz podwyższono poziom posadzki, tak aby odpowiadał on podniesionemu terenowi na zewnątrz budowli⁹, pierwotne wejście do klatki schodowej miało wysokość około 1 m, było zatem niefunkcjonalne. Zapewne z tego powodu zdecydowano o przebicciu nowego przejścia do klatki schodowej w murze wewnętrznym, przesuniętego w stronę zachodnią i z progiem umieszczonym o sześć stopni wyżej. Zmiana ta w oczywisty sposób wskazuje, że klatka schodowa była wciąż użytkowana, a drewniana empora nadal funkcjonowała, możliwe, że w postaci nowego, nowożytnego chóru o linii lekko przełamanej w dwóch miejscach, który przetrwał być może aż do 1941 roku.

Na niemieckiej fotografii w otworze nowego wejścia na emporę widać łuk odcinkowy sklepienia oraz ścianę zamykającą w tym miejscu korytarz od wschodu, która musiała powstać w momencie przebiccia nowego otworu. Być może górna część starego otworu (przesklepiona na nowo łukiem odcinkowym z cegieł) funkcjonowała jako wnęka, dopóki nie została zamurowana podczas przebudowy w 1839 roku. Inwentarz Komory Cieszyńskiej z 1822 roku wymienia wężnianą zasłonę zawieszoną na karniszu w pobliżu wejścia na pawłac¹⁰, która być może zasłaniała właśnie tę wnękę.

Kolejną zmianą, którą można datować na okres nowożytny, jest przebiccie nowego otworu wejściowego w południowo-wschodnim odcinku nawy. Otwór ten dokumentują zarówno przekazy G. Raschkego, jak inwentaryzacje L. Dąbrowskiego i J. Gawlika. Wysokość progu znajdowała się na poziomie, który ustalili się po znaczącym podniesieniu terenu wokół kaplicy. Czy jednak teren ten podniósł się tak znacząco dopiero w XIX wieku? Sądząc po stratygrafii zaobserwowanej na zewnątrz i we wnętrzu rotundy, należy przypuszczać, że nastąpiło to już w okresie nowożytnym, być może w XVII wieku – zapewne na to stulecie możemy datować przebiccie tego otworu. Co niezwykle istotne, wejście to znajduje się w murze ponad fundamentem przypory 4, otwór ten powstał więc w okresie, kiedy przypora już nie istniała. Nie ma pewności, czy zlikwidowano wówczas wszystkie przypory, ale wyburzenie ich tłumaczyłoby brak tych elementów na widokach rotundy z XVIII wieku i początku następnego stulecia. Rodzi się przy tym pytanie o to, dokąd prowadziło omawiane wyjście z rotundy. Czy było to połączenie z budynkami, które powstały w miejscu gotyckiego zamku, czy też z otwartym

⁹ Poziom ten został znacząco podniesiony przez wyburzenie pozostałości gotyckiego zamku i ostatecznie zniwelowany pod klasycystyczne założenie parkowe (por. W. Iwanek 1970, s. 32–36).

¹⁰ Zob. W. Gojniczek, rozdz. 2.4 w tym tomie.

terenem (ogrodem), o którym wzmiankuje opis z 1822 roku? Wiadomo, że w 1722 roku przylegała do rotundy komórka (jedna lub dwie)¹¹, po której nie pozostał żaden ślad, jednak w inwentarzu z 1822 roku zamieszczono informację, którą należy wziąć pod uwagę. Jest tam mowa o zakrystii (nie określono jej wielkości ani lokalizacji) oddzielonej od nawy zieloną zasłoną i o znajdującym się tam drewnianym wieszaku¹². Ponieważ na planach Góry Zamkowej Franza Cerriniego z 1775 roku¹³, na planie z 1810 roku¹⁴ oraz na planie katastralnym z 1836 roku¹⁵ nie są widoczne żadne dobudówki do rotundy, możemy przypuszczać, że funkcję zakrystii pełniła wnęka w grubości muru, w miejscu owego zamurowanego już w 1822 roku przejścia. Tym samym możemy datować przebieg tego otworu na okres przed 1775 rokiem. W połączeniu z przekazem, że w 1722 roku istniały przy rotundzie jakieś dobudówki, nasuwa się wniosek, iż przejście to prowadziło wówczas z rotundy do tychże komórek, w których przechowywano m.in. broń. Jeszcze dziś ze skarpy południowej wystają relikty dwóch murów, które mogą być pozostałościami wschodniej i zachodniej ściany takiej dobudówki (il. 7.5.4). Wynika stąd, że gotyckie przypory musiały zniknąć zanim powstała dobudówka odnotowana przez inwentarz z 1722 roku.

Jak można się domyślać, w tym samym okresie poszerzono węgary głównego wejścia i podniesiono próg, zamurując jego dolną część z użyciem gotyckich detali (widocznych na zdjęciach niemieckich) jako wypełnienia. J. Kornhäusel zamurował wnękę po otworze w południowo-wschodnim odcinku nawy, a następnie nakrył lico zewnętrzne klasycystycznym boniowaniem. Portal wejściowy, z podniesionym wcześniej progiem, zyskał wtedy nowe obramowanie¹⁶.

Łukom otworów wejściowych i okiennych nadano formę odcinkową, co potwierdzają fotografie (okno na osi apsydy, północne okno w nawie, przejście do komórki [zakrystii?] od południowego wschodu, nowe wejście na emporę, wnęka po zlikwidowanym starym wejściu). Wszystkie wykonano z cegieł.

11 AP Cieszyn, kc, sygn. 2722/4 (*Gebäudebeschreibung Beilage Nro 1 zum Teschner Inventarium*), s. 14 (opis rotundy i najbliższej okolicy).

12 Ibidem, sygn. 2722/18 (*Mobilien Verzeichniss Beilage Nro x zum Teschner Inventar*), s. 15–16 (inwentarz ruchomości w rotundzie).

13 R. Jež 2010a, s. 272.

14 ÖNB Wien, Kartensammlung und Globenmuseum, sign. ALB Port 193b, 100.

15 R. Jež 2010a, s. 278.

16 Wiemy, że J. Kornhäusel dokonał znaczącej niwelacji na terenie górnego plateau zamku, jednak w rejonie rotundy niwelacja ta nie była aż tak duża, jak do tej pory sądziliśmy.

Il. 7.5.4 Relikty dwóch murów w południowo-wschodnim rejonie rotundy (fot. T. Rodzińska-Choraży) ¶ Remains of two walls in the s–e area, next to the rotunda (photo: T. Rodzińska-Choraży)

Według informacji zawartych w inwentarzu Góry Zamkowej z 1822 roku mury rotundy były wówczas w dobrym stanie, natomiast dach, posadzka, drzwi i okna – w złym, dlatego też podczas przebudowy J. Kornhäusla elementy te zyskały nowy wygląd.

* * *

Niestety nie jest dziś możliwe rozstrzygnięcie, z jakiego okresu pochodzi oraz jaką pełniło funkcję przejście odkryte w południowo-zachodnim odcinku nawy na poziomie empory. Mogło ono powstać podczas budowy rotundy i – jak sądził Andrzej Tomaszewski – być dodatkowym wejściem z zewnątrz, (podobnie jak w salowych kościołach czeskich, w których do takich otworów dostawiano drewniane schody). Mniejsze prawdopodobieństwo należy przyznać hipotezie Albina Teodora Prokopa, według której przejście to powstało dopiero w XVI wieku i wiodło do pomieszczeń zamkowych. Jego przebudowa w latach 1952–1955 umożliwiła zarówno wnikliwą obserwację, jak i pobranie prób zaprawy czy zachowanego jeszcze wówczas drewna z nadproża, jest to więc kolejny otwarty problem związany z formą kaplicy.

Datowanie faz

Kilka elementów w istotny sposób wpływa na potwierdzenie hipotez o datowaniu fazy Ia i Ib na XI wiek, a dokładniej na połowę lub raczej drugą połowę tego stulecia.

Il. 7.5.5 Przedstawienie księcia Przemysława Nosiaka z tumbry grobowej w kościele św. Marii Magdaleny w Cieszynie ¶ Image of Przemyslaus I Nosiak, Duke of Cieszyn, from his tombstone in the church of St Mary Magdalene in Cieszyn

Głębokość fundamentu, osiagająca na odsłoniętych odcinkach co najmniej 1,5 m, istnienie cokołu obiegającego elewację zewnętrzną i wewnętrzną, wykonanie klatki schodowej w grubości muru obwodowego i w ryzalicie, a także ślady zamiaru podsklepienia empory wskazują na późniejszą metrykę rotundy, niż proponuje się w większości dotychczasowej literatury przedmiotu. Elementy te wykluczają hipotezy o dwufazowości i podejmowane na ich podstawie próby pogodzenia wczesnego datowania kościoła (na I. poł. XI w.) z dojrzałą konstrukcyjnie koncepcją empory. Wszystkie dostępne obecnie dane jako czas fundacji tej budowli wskazują najwcześniej połowę XII wieku. Początki kościoła należy łączyć z okresem istnienia kasztelanii na Górze Zamkowej (ok. poł. XII w.) lub z początkowymi dekadami kształtowania się księstwa opolsko-raciborskiego, np. z fundacją księcia Mieszka Laskonogiego. Prowadzi to do wniosku, że na

Górze Zamkowej należy poszukiwać zabudowy związanej z siedzibą kasztelana lub rezydencją książęcą z końca XII i pierwszej połowy XIII wieku, zapewne w formie wieży mieszkalno-obronnej lub jednotraktowego budynku. Odpowiedź na tak sformułowany problem badawczy mogą przynieść jedynie dalsze systematyczne badania archeologiczno-architektoniczne.

Fazę II funkcjonowania rotundy należy łączyć z okresem, w którym Cieszyn stał się ważną siedzibą książęcą, a inwestor był osobą nie tylko wystarczająco majątną, by przeprowadzić szeroko zakrojoną akcję gotyckiej modernizacji budowli, ale też dbającą o wygląd i formy kaplicy w centrum swojej domeny książęcej. Dane archeologiczne pochodzące z badań G. Raschkego i tych z lat 2013–2017 pozwalają stwierdzić, że przypory opinające korpus rotundy wzniesiono przecinając pochówki znajdujące się na zewnątrz kaplicy, na cmentarzu przykościelnym. Część tych pochówków może być datowana na wiek XIII, przypory musiały zatem powstać później. Łącząc te fakty, możemy wysunąć przypuszczenie, że osobą, która mogła być inicjatorem zmian, był książę cieszyński Przemysław Nosiak (zm. 1410) – zaufany cesarza i króla Czech, dyplomata pełniący ważne misje międzynarodowe, mediator w wielu konfliktach na terenie Europy (il. 7.5.5). Europejski format tego Piasta, jego aktywność na polu powiększania i umacniania własnego księstwa oraz zapewne możliwości finansowe to przesłanki pozwalające akcję odnowy i gotyckiej modernizacji rotundy przypisać właśnie jemu i umieścić ją w drugiej połowie XIV wieku, a raczej w jego ostatniej ćwierci.

Kolejna przebudowa i faza III, określona wyżej jako nowożytna, może być wiązana z powrotem księcia Adama Wacława na łono Kościoła katolickiego lub ze ślubem jego córki, księżnej Anny Sydonii, czyli ze schyłkiem XVI i początkiem XVII wieku. Był to ostatni okres w dziejach księstwa cieszyńskiego, w którym związany ze swoją siedzibą panujący mógł dokonać znaczących zmian w rotundzie. Późniejsze losy Piastów cieszyńskich i ich zamku wskazują na stopniowy upadek, aż do przejścia rezydencji przez zarządcę Habsburgów.

Tabl. xxiiii a
 Model rotundy w fazie 1a-b, widok zewnętrzny od południowego wschodu (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski) ¶ Model of the rotunda in the phase 1a-b, outside view from the s-e (by T. Rodzińska-Chorąży, created by Ł. Łukaszewski)

Tabl. xxiiii b
 Model rotundy w fazie 1a-b, widok zewnętrzny od północnego zachodu (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski) ¶ Model of the rotunda in the phase 1a-b, outside view from the n-w (by T. Rodzińska-Chorąży, created by Ł. Łukaszewski)

Tabl. xxiiii c
 Model rotundy w fazie 1a-b, widok zewnętrzny od południa (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski) ¶ Model of the rotunda in the phase 1a-b, outside view from the s (by T. Rodzińska-Chorąży, created by Ł. Łukaszewski)

Tabl. xxiiii d
 Model rotundy w fazie 1a-b, widok z góry (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski) ¶ Model of the rotunda in the phase 1a-b, view from above (by T. Rodzińska-Chorąży, created by Ł. Łukaszewski)

Tabl. xxiva
Model rotundy w fazie 1a, widok wewnętrzny od południowego zachodu (wg T. Rodzińska-Choraży, oprac. Ł. Łukaszewski) ¶ Model of the rotunda in the phase 1a, inner view from the s-w (by T. Rodzińska-Choraży, created by Ł. Łukaszewski)

Tabl. xxivb
Model rotundy w fazie 1a, widok wewnętrzny od południowego wschodu (wg T. Rodzińska-Choraży, oprac. Ł. Łukaszewski) ¶ Model of the rotunda in the phase 1a, inner view from s-e (by T. Rodzińska-Choraży, created by Ł. Łukaszewski)

Tabl. xxva
Model rotundy w fazie 1b. Przekrój NS, widok w stronę zachodnią (wg T. Rodzińska-Choraży, oprac. Ł. Łukaszewski) ¶ Model of the rotunda in the phase 1b, inner view from the E (by T. Rodzińska-Choraży, created by Ł. Łukaszewski)

Tabl. xxvb
Model rotundy w fazie 1b, widok wnętrza z południowego wschodu (wg T. Rodzińska-Choraży, oprac. Ł. Łukaszewski) ¶ Model of the rotunda in the phase 1b, inner view from the s-e (by T. Rodzińska-Choraży, created by Ł. Łukaszewski)

Tabl.xxv1a
 Model rotundy w fazie II, widok zewnętrzny od południowego wschodu (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski) ¶ Model of the rotunda in the phase II, view from the s-e (by T. Rodzińska-Chorąży, created by Ł. Łukaszewski)

Tabl. xxv1b
 Model rotundy w fazie II, widok zewnętrzny od południowego zachodu (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski) ¶ Model of the rotunda in the phase II, view from the s-w (by T. Rodzińska-Chorąży, created by Ł. Łukaszewski)

Tabl. xxv1c
 Model rotundy w fazie II, widok zewnętrzny od północnego wschodu (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski) ¶ Model of the rotunda in the phase II, view from the n-e (by T. Rodzińska-Chorąży, created by Ł. Łukaszewski)

Tabl. xxv1d
 Model rotundy w fazie II, widok zewnętrzny od zachodu (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski) ¶ Model of the rotunda in the phase II, view from the w (by T. Rodzińska-Chorąży, created by Ł. Łukaszewski)

Tabl. xxvIe
Model rotundy w fazie II, widok z góry (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski) ¶ Model of the rotunda in the phase II, view from above (by T. Rodzińska-Chorąży, created by Ł. Łukaszewski)

Tabl. xxvIIa
Model rotundy w fazie II, widok wnętrza od wschodu (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski) ¶ Model of the rotunda in the phase II, inner view from the ε (by T. Rodzińska-Chorąży, created by Ł. Łukaszewski)

Tabl. xxvIIb
Model rotundy w fazie II, widok od zachodu (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski) ¶ Model of the rotunda in the phase II, inner view from the w (by T. Rodzińska-Chorąży, created by Ł. Łukaszewski)

Tabl. xxvIIc
Model rotundy w fazie II, widok wnętrza od południowego wschodu (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski) ¶ Model of the rotunda in the phase II, inner view from the s-ε (by T. Rodzińska-Chorąży, created by Ł. Łukaszewski)

7.6 Stan zachowania i uwarunkowania konserwatorskie

Każda średniowieczna budowla, która przetrwała do naszych czasów, ma skomplikowaną historię składającą się z przebudów, katastrof, pożarów, adaptacji, remontów czy wreszcie mniej lub bardziej udanych działań konserwatorskich. Po badaniach przeprowadzonych w latach 2013–2017 okazało się, że również rotunda zamkowa w Cieszynie obarczona jest takim dziedzictwem. Pomijając czytelne już dla nas kolejne przekształcenia, wynikające z modernizacji najpierw gotyckiej, potem nowożytniej i dziewiętnastowiecznej, mocne piętno na formie i strukturze kaplicy odcisnęły działania podjęte w latach 1947–1955.

Podstawowym problemem w dziejach rotundy było najprawdopodobniej zawodnienie strefy fundamentów. Jak wykazano w pierwszym rozdziale niniejszego tomu, zawodnienie to było obecne niemal od czasu powstania budowli. Mogło być przyczyną nie tylko niestabilności warstw antropogenicznych, w których zamierzano posadzić emporę, ale zapewne okresowo, w szczególnie wilgotnych latach, mogło zagrażać stabilności fundamentu obwodowego. Obserwacje zaburzeń w rejonie przypory 6 zdają się potwierdzać uszkodzenia muru na tym odcinku powstałe jeszcze w średniowieczu. Kłopoty z nasiąkliwością gruntu były najprawdopodobniej przyczyną rezygnacji z wzniesienia kamiennej empory lub powodem jej szybkiej rozbiórki. Być może opięcie muru przyporami również wynikało po części z powodów konstrukcyjnych. Możemy się domyślać, że obserwowana w wykopach podczas badań archeologicznych i prac remontowych woda wymogła posadowienie zrekonstruowanej empory na potężnej betonowej ławie fundamentowej o niemal metrowej grubości. Starano się również wzmocnić i „izolować” fundament rotundy, nie tylko uzupełniając ubytki zaprawą cementową, ale także pokrywając nią ich lico, co jest szczególnie wyraźnie czytelne w wykopach po południowej stronie kaplicy.

Uwarunkowania wodne muszą i dziś stanowić kontekst działań konserwatorskich. Nawodnienie rejonu rotundy jest wciąż obecne, a właściwości zaprawy cementowej, zastosowanej do scalania murów w latach 50. XX wieku, są dodatkowym czynnikiem negatywnym. Wszelkie działania

muszą być zatem skoncentrowane na zachowaniu równowagi między odwodnieniem a przesuszeniem gruntu wokół rotundy, by nie naruszyć tego kruchego balansu. Konieczny jest tu ciągły monitoring i opracowanie systemu izolacji czy drenażu działającego na właściwej głębokości i w odpowiednim zakresie.

Nie sposób dziś pozbyć się 40 ton cementu z murów rotundy; wydaje się, że na razie w dobry sposób spełnia on funkcję scalającą. Niemniej jednak należy na bieżąco kontrolować wilgotność i wentylację murów, by uniknąć wysoleń i destrukcji lica. Odrębnym zagadnieniem jest ocena estetyki cementowych spoin. Konserwatorzy powinni ponadto ocenić, czy jest zasadna wymiana fug na wapienne przy obecnym zakresie rekonstrukcji.

Rozważenia wymaga kwestia korekty poziomu otoczenia wokół kaplicy, by w ten sposób uwidocznić zewnętrzny cokół obiegający nawę i apsydę oraz uczytelnic korony fundamentów przypór znajdujące się tuż pod poziomem terenu. Bez wątplenia należy opracować nowy system oświetlenia zarówno we wnętrzu, jak i na zewnątrz kaplicy. Koniecznym elementem tej zmiany powinno być usunięcie skrzynek instalacyjnych umieszczonych przy wejściu, w szczególności sposób psujących estetykę budowli.

Zabiegów konserwatorskich, czyszczenia i wyeksponowania wymagają pozostałości dekoracji malarskiej na łuku tęczowym. Wskazane jest również uwidocznienie schowka na relikwie w górnej powierzchni mensy, ponieważ jest to jedyny przykład tak dobrze zachowanego ołtarza romańskiego na ziemiach polskich.

Nie wydaje się możliwe i zasadne usuwanie jakichkolwiek modyfikacji wprowadzonych przez Zygmunta Gawlika. Na szczęście dzisiejsze możliwości technologiczne pozwalają na wykonanie wirtualnych rekonstrukcji poszczególnych faz architektonicznych budowli zgodnie z aktualnym stanem wiedzy. Takie rekonstrukcje (wraz z odpowiednim komentarzem) powinny być udostępniane zainteresowanym za pomocą środków multimedialnych i na specjalnej ekspozycji poświęconej dziejom rotundy – nie tylko w Muzeum Śląska Cieszyńskiego, ale również w jakimś specjalnie

przystosowanym do tego celu pomieszczeniu w obrębie Góry Zamkowej. Konieczne jest również zapewnienie odpowiednich publikacji dostosowanych do potrzeb różnych grup zwiedzających.

Po ostatnich badaniach wiemy już, że kaplica św. Mikołaja wymaga nie tylko stałej troski, ale też opracowania kompleksowego programu konserwatorskiego, który

bazując na stanie badań, umożliwiłby właściwą ekspozycję wszystkich walorów tej budowli. Należy również wykorzystać wszystkie dostępne możliwości, jakie niosą współczesna technika i wiedza o upowszechnianiu dziedzictwa, by ta wyjątkowa rotunda była właściwie prezentowana wszystkim zainteresowanym architekturą romańską na ziemiach polskich.

7.7. Rotunda cieszyńska w kontekście rotund jednoapsydowych w Europie XII i XIII wieku

Zaproponowane w niniejszym tomie datowanie rotundy św. Mikołaja w Cieszynie (poł. XII–2. poł. XII w.) pozwala postrzeżać tę budowlę jako przykład dojrzałej koncepcyjnie formy romańskiej. Budowla ta należy do grupy środkowoeuropejskich rotund jednoapsydowych, które były najliczniej wznoszone w XII i XIII wieku w pasie od Skandynawii po wybrzeże Adriatyku i północną Italię. Niestety z uwagi na brak konkretnych wyznaczników i zniszczenia w układzie warstw wokół budowli nie możemy doprecyzować jej datowania. Możemy jednak przyjrzeć się elementom formy w szerszym kontekście. Jej wyróżnikami są należąca do pierwotnego zamysłu empora zachodnia w formie balkonu wysuniętego do nawy i klatka schodowa umieszczona w grubości muru. Trzeba też zwrócić uwagę na łuk tęczy w formie głębokiego, trapezoidalnego uskoku, cokół obiegający korpus kaplicy zarówno we wnętrzu, jak i na zewnątrz oraz portal umieszczony od południowego zachodu na wysokości empory.

Geneza typu rotundy jednoapsydowej po wielu dekadach badań jest wciąż problemem otwartym, a sprzeczne ze sobą koncepcje prezentowali badacze czescy, słowaccy i polscy. Korzeni tych budowli szukano zarówno na bizantyńskim Wschodzie, jak i w późnoantycznej Italii czy na karolińsko-ottońskim Zachodzie¹. Literatura tego problemu jest obfita i była już wielokrotnie relacjonowana, nie ma więc potrzeby przytaczać tu obszernego stanu badań. W ostatnim czasie temat środkowoeuropejskich rotund podejmowali Martin Vančo², Martin Illáš³, Judyta Nawrot⁴, Pavla Tomanová⁵, Jan Eskildsen⁶ czy Zsolt Németh⁷, sama

również wypowiedziałam się już w tej kwestii kilkakrotnie. Zaliczam się do grupy tych badaczy, którzy odległe archetypy rotund jednoapsydowych widzą w centralnych budowlach późnego antyku i wczesnego średniowiecza, chociaż sądzę, że trudno wskazać jeden konkretny przykład stanowiący inspirację dla twórcy planu i bryły tak szeroko rozpowszechnionego w tej części Europy kościoła. Sprzeciwiam się idei „redukcji” formy, zakładającej, że budowle te są uproszczonym wariantem kaplicy Karola Wielkiego w Akwizgranie, rotundy św. Donata w Zadarze, rotundy św. Wita w Pradze (odczytywanej jako tetrakonchos) czy jakiegokolwiek innej. Uznaję rotundę z jedną apsydą za formę samoistną, lecz zarazem symboliczną, odpowiadającą na potrzebę manifestacji wiary w konkretnych lokalnych warunkach. Istotną rolę w jej szerokim transferze przypisuję duchownym prowadzącym akcję misyjną na terenie nowo schryścianizowanych państw Europy Środkowej, przy czym taką akcję należy traktować jako długotrwały proces, a nie krótkotrwały akt przyjęcia chrześcijaństwa przez władcę. Forma tych niewielkich kościołów utrzymała się i rozpowszechniła w XII wieku, przede wszystkim w związku z powstawaniem sieci parafialnych i konstituowaniem podziałów diecezjalnych, a także zapewne wraz ze wzrostem fundacji możnowładczych. W przeciwieństwie do większości badaczy czeskich uważam, że nawet jeśli kościoły te znajdują się w obrębie siedzib rodowych czy książęcych, ich związek funkcjonalny z budynkiem rezydencjonalnym jest czysto teoretyczny i niepotwierdzony żadnymi dowodami. Jedynym wyjątkiem jest w tym przypadku palatium w Przemyślu. Zapewne jako kościoły fundowane także w możnowładczych siedzibach zapewniały one liturgiczną obsługę dla fundatora i mieszkańców, nie sądzę jednak, by właściwe było przypisywanie im jedynie lub przede wszystkim roli prywatnej kaplicy możnowładcy związanej z rezydencją. Fundację i funkcję każdego z tych kościołów należy rozpatrywać indywidualnie, w kontekście osadnictwa, lokalnej organizacji kościelnej i struktury miejscowej społeczności. Nie można wykluczyć, że kościoły te pełniły jedną funkcję lub różne funkcje równocześnie,

1 Starszy stan badań por. V. Gervers-Molnar 1968, s. 81–100; A. Merhautová-Livorová 1970, *passim*; A. Merhautová 1971; V. Gervers-Molnar 1972b, s. 385–401; K. Kozak 1985, *passim*; T. Rodzińska-Choraży 1995, s. 137–162; L. J. Konečný 2005, s. 47–78; T. Rodzińska-Choraży 2009, s. 165–199.

2 M. Vančo 2000, *passim*; M. Vančo 2001, *passim*.

3 M. Illáš 2011, s. 644–693; M. Illáš 2017, s. 119–178.

4 J. Nawrot 2013, *passim*.

5 P. Tomanová 2018, s. 239–267.

6 J. Eskildsen, *Medieval*; J. Eskildsen, *Slavic*; J. Eskildsen, *Bornholmske*.

7 Z. Németh 2019, s. 77–104.

jednak w każdym przypadku nadrzędną rolę należy przypisać potrzebom liturgicznym. Funkcje związane z manifestacją władzy trzeba traktować jako wtórne⁸.

Rotunda na Górze Zamkowej została wzniesiona jako pierwszy, murowany kościół w obrębie grodu będącego siedzibą kasztelanii i najprawdopodobniej jako pierwsza fara w Cieszynie. Kaplicą zamkową stała się dopiero wówczas, gdy funkcje parafii przejął kościół św. Marii Magdaleny ulokowany na terenie osady u stóp grodu, a sam gród stał się głównym miastem księstwa. Dlatego też formę empory zachodniej, która należała do pierwotnego projektu budowli, należy rozpatrywać przede wszystkim w świetle liturgicznych funkcji kaplicy. Stan badań nad emporami zachodnimi w kościołach Europy Środkowej od czasu publikacji książki Andrzeja Tomaszewskiego i studiów Klementyny Żurowskiej⁹ poszerzył się o dociekania Beli Zsolta Szakácsa, Beata Brenka, Romana Gáji, Petera Tajkova, Ioana C. Ignata czy Angela Pasuella¹⁰, dotyczyły one jednak empor we wszystkich typach kościołów, bez koncentrowania się w szczególności na zagadnieniu empory balkonowej w budowlach centralnych. W kontekście licznych studiów nad emporami w kościołach karolińskich, ottońskich i romańskich empora musi być jednak postrzegana nie jako uprzywilejowane miejsce dla fundatora (co dominowało w starszej literaturze), ale jako element służący przede wszystkim sprawowanemu w kościele *officium*.

Po weryfikacyjnych badaniach ostatnich dekad można dziś wskazać zaledwie kilka empor w centralnych kaplicach, powstałych na ziemiach piastowskich w XI i XII wieku. Ich datowanie i rekonstrukcja są równie hipotetyczne jak pełniona funkcja. Być może najstarszą z nich jest struktura w tzw. Kościele B na Wawelu, wypełniająca zachodnią apsydę i wsparta na dwóch filarach przyściennych oraz kolistej podporze między nimi¹¹. Nie ma jednak pewności, czy tak właśnie można rekonstruować ten element, podpory mogły bowiem jedynie wydzielać przestrzeń apsydy będącą uprzywilejowanym miejscem pochówku kobiety (umieszczonego w kamiennym grobowcu na osi kościoła). Datowanie opiera się na chronologii cmentarza, z której wynika, że ta dwuapsydowa rotunda mogła zostać wzniesiona w pierwszej połowie XI wieku, a pytanie o to, czy mamy tu do czynienia z emporą, pozostaje otwarte¹². Podobne wątpliwości

rodzą się w przypadku rotundy jednoapsydowej związanej z palatium w Przemyślu, datowanej na przełom pierwszej i drugiej ćwierci XI stulecia¹³. Pozostałości kolistych filarów zostały zinterpretowane jako relikty balkonu empory, jednak dyspozycja przestrzenna wnętrza wskazuje na możliwość, że podpory wspierały nie trybunę, a drugą kondygnację kaplicy¹⁴. Wydaje się również, że bardzo mało prawdopodobne jest wyposażenie w konstrukcję emporową tetrakonchosu na Wawelu¹⁵. Nie ma ku temu żadnych materialnych przesłanek, a rekonstrukcja tej rotundy jako kaplicy dwupoziomowej dodatkowo osłabia możliwość ulokowania balkonu na jej drugiej kondygnacji. Z większą dozą pewności można natomiast rekonstruować emporę w rotundzie przy wawelskiej Baszcie Sandomierskiej, datowanej na przełom trzeciej i czwartej ćwierci XI stulecia. W zachodniej części nawy zachowały się bowiem fundamenty wskazujące na obecność takiego elementu (w dwóch fazach?), chociaż nie wiemy, w jaki sposób był on z nią skomunikowany¹⁶. Hipotetyczną emporą, która mogłaby być datowana podobnie jak cieszyńska, jest struktura w zachodniej apsydzie tetrakonchosu w Zawichoście (poł. XII–2 poł. XII w.), ale i w jej przypadku rodzi się pytanie, czy pozostałości dwóch podpór wolnostojących i dwóch przyściennych są relikami balkonu emporowego¹⁷. Tym samym jedynie jednoapsydowa rotunda przy Baszcie Sandomierskiej na Wawelu stanowi stosunkowo pewny punkt odniesienia. Pozostałe trzy przykłady (Kościół B, rotunda „pałacowa” w Przemyślu i tetrakonchos w Zawichoście) muszą pozostać w tle jako hipotetyczny kontekst formalno-funkcjonalny (il. 7.7.1).

Przytoczone przykłady wskazują, że empora w rotundzie cieszyńskiej była projektem dojrzałym. Ewidentny zamiar przesklepienia trzech przęseł balkonu, bardzo starannie opracowane plinty i attyckie bazy kolumn, jak również sposób komunikacji empory z nawą świadczą o rozwiązaniu zaawansowanym technicznie, nawiązującym do osiągnięć architektury romańskiej, operującej jasno zdefiniowanym językiem form. Gdyby przyjąć, że w tetrakonchosie w Zawichoście znajdowała się empora zachodnia, zapewne to właśnie ona stanowiłaby najbliższą analogię chronologiczną i być może konstrukcyjną (biorąc pod uwagę sklepienie zachodniej konchy). Należy również zgodzić się z wyrażoną

8 T. Rodzińska-Choraży 2018, s. 223–238 (por. też pozycje cytowane wyżej).

9 A. Tomaszewski 1974; K. Żurowska 1983a, s. 71–102.

10 B.Z. Szakács 1993, s. 4–13; B. Brenk 2002, s. 71–115; R. Gája 2008, *passim*; P. Tajkov 2012, *passim*; I.C. Ignat 2016; A. Pasuella 2017, s. 409–426.

11 S. Kozieł, M. Fraś 1979; M. Fraś, S. Kozieł 1993, s. 9–10.

12 J. Firlet, Z. Pianowski 2014, s. 96–97.

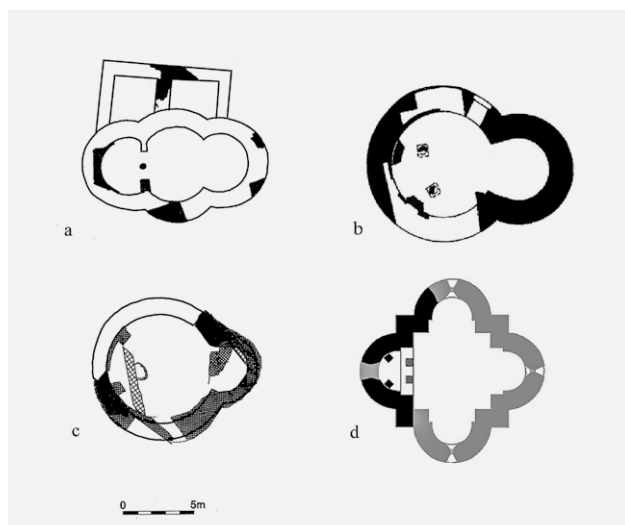
13 Z. Pianowski, M. Proksa 2003, *passim*; E. Kubica-Kabacińska 2010, s. 301–319.

14 T. Rodzińska-Choraży 2009, s. 114–118; T. Rodzińska-Choraży, 2010, s. 321–329.

15 T. Rodzińska-Choraży 2009, s. 118–126.

16 A. Kukliński 1985, s. 81–82; A. Kukliński 1998, s. 75–91; A. Kukliński 2006, s. 59–84.

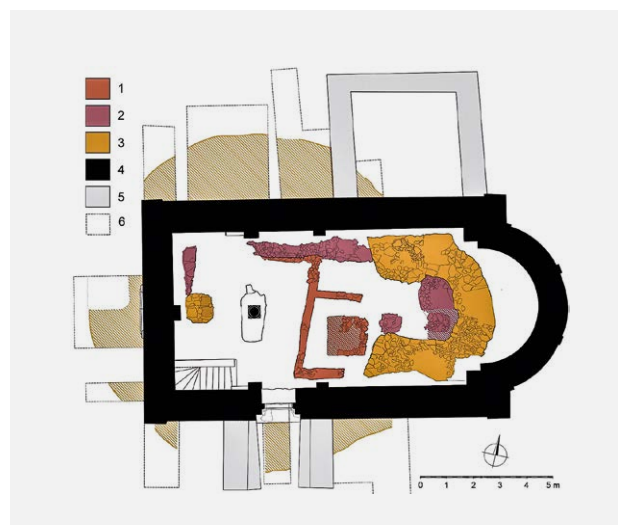
17 T. Rodzińska-Choraży 2018, s. 181–207.

Il. 7.7.1 Centralne kościoły z emporami zachodnimi w Polsce: a) Wawel, kościół b; b) Przemyśl, kaplica palatium; c) Wawel, rotunda przy Baszcie Sandomierskiej; d) tetraconchos w Zawichoście (oprac. T. Rodzińska-Chorąży) ¶ Round churches with western galleries in Poland: a) Wawel, church b; b) Przemyśl, chapel of the palatium; c) Wawel, rotunda at the Sandomierz Tower; d) tetraconch in Zawichost (after T. Rodzińska-Chorąży)

już dawno opinią A. Tomaszewskiego, że emporowe balkony w budowach centralnych pojawiły się na ziemiach Piastów jako nieco późniejsza lub chronologicznie równoległa adaptacja tej formy w kościołach jednonawowych¹⁸.

Początkowe dekady XII wieku to okres, w którym empory balkonowe pojawiły się w niektórych centralnych budowach czeskich. Zapewne jedną z najstarszych mogła być hipotetyczna drewniana empora w nawie rotundy św. Jerzego na górze Říp (1126), dostępna przez klatkę schodową mieszczącą się w kolistej wieży zachodniej¹⁹. W miejscowości Dolní Chabry zachowały się pozostałości rotundy uznanej za trzecią fazę kościoła św. Jana Chrzciciela i datowanej na przełom XI i XII lub pierwszą połowę XII stulecia. W obrębie jej nawy odsłonięto kwadratowy fundament filara na osi, świadczący o tym, że w zachodniej części mogła znajdować się empora (il. 7.7.2). Tym samym budowla ta jest – jak dotąd – jedyną w Czechach i na Morawach jednoapsydową rotundą wyposażoną w ten element²⁰. Drewniana empora znajdowała się też zapewne w saskiej rotundzie w Knautendorf, wzniesionej we włościach Wiprechta z Grojcz (Groitzsch), datowanej na ostatnią ćwierć XI lub początek

Il. 7.7.2 Dolní Chabry, rotunda św. Jana Chrzciciela (wg Z. Dragoun, M. Tryml 2018) ¶ Dolní Chabry, rotunda of St John the Baptist (after Z. Dragoun, M. Tryml 2018)

XII wieku²¹. W licznych węgierskich budowach centralnych nie zaobserwowano obecności empor w interesującym nas okresie²². Widzimy zatem, że balkonowa empora w budowach centralnych to rzadkość; na prezentowanym tle cieszyńska struktura prezentowałaby się niezwykle okazale. Powyższe przykłady pozwalają się również domyślać, że jej projekt nie mógł powstać wcześniej niż w połowie XII wieku.

Integralnym składnikiem omawianej empory jest klatka schodowa ukryta w grubości północnego odcinka muru magistralnego, specjalnie w tym celu poszerzonego o około 0,4 m. Takie klatki schodowe są obecne w zachowanych sakralnych budowach romańskich, datowanych najwcześniej na połowę XII wieku. Umieszczano je albo w murach magistralnych, albo – zdecydowanie częściej – w murach wież zachodnich. Na ten właśnie okres jest datowany (choć niezbyt precyzyjnie) kościół św. Jana Chrzciciela w Skalmierzu, gdzie długą klatkę schodową prowadzącą na emporę zachodnią umieszczono w grubości południowego muru nawy²³ (il. 7.7.3). Dwunastowieczną metrykę mają zapewne schody prowadzące na piętro wieży dobudowanej od

¹⁸ A. Tomaszewski 1974, s.

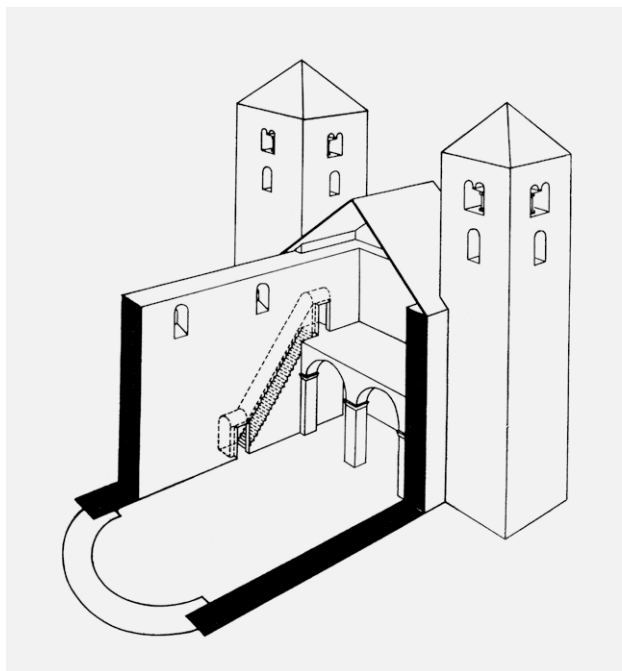
¹⁹ M. Gojda, M. Trefný 2011, passim; J. Čiháková, M. Müller 2015, s. 87–89.

²⁰ Z. Dragoun, M. Tryml 2018, s. 175–197.

²¹ H. Küas, M. Kobuch 1977, s. 92–102.

²² V. Gervers-Molnar 1968, s. 81–100; V. Gervers-Molnar, 1972a, passim; V. Gervers-Molnar, 1972b, s. 385–401; K. Kozák 1985, s. 106–143.

²³ A. Tomaszewski 1974, s. 115–119; Z. Świechowski 2000, s. 221–222.

Il. 7.7.3 Skalbierz, kościół św. Jana Chrzciciela (wg A. Tomaszewski 1974) ¶ Skalbierz, church of St John the Baptist (after A. Tomaszewski 1974)

Il. 7.7.4 Ostrów Lednicki, schody w grubości muru wieży zachodniej przy kaplicy (fot. B. Cynalewski) ¶ Ostrów Lednicki, stairs within the wall of the western tower at the chapel (photo: B. Cynalewski)

zachodu do kaplicy na Ostrowie Lednickim²⁴ (il. 7.7.4). Pozostałe ciągi komunikacyjne tego typu są datowane albo na schyłek XII wieku (Kościelec Kolski – kościół św. Andrzeja²⁵) (il. 7.7.5a,b), albo na XIII stulecie (Wysocice – kościół św. Mikołaja, Wierzbna – kościół NMP, Kościelec Kujawski – kościół św. Małgorzaty²⁶). W architekturze czeskiej podobne klatki schodowe również nie pojawiają się przed drugą połową XII wieku. Najstarsze z nich mieszczą się w dwóch kościołach jednonawowych datowanych na drugą połowę tego stulecia – św. Idziego w miejscowości Milevsko²⁷ i św. Marcina w Murze w Pradze²⁸. Najbardziej interesującym przykładem jest jednak dwupoziomowa kaplica św. Prokopa w Zábři nad Labem (w typie niemieckich *doppelkapellen*), datowana na okres po połowie XII wieku²⁹. W jej północnym murze została umieszczona klatka schodowa łącząca obie kondygnacje, a od zewnątrz ten odcinek muru poszerzono ryzalitem (il. 7.7.6). Pozostałe przykłady pochodzą już z XIII stulecia. Klatki schodowe w grubości muru pojawiają się także w rotundach południowo-zachodnich Moraw (Šebkovice oraz inne kościoły, w tym karnery), ale budowle te są również datowane dopiero na XIII stulecie³⁰. Nieco wcześniejsze, zapewne dwunastowieczne, są dwie rakuskie rotundy – w Petronell oraz w Starhemberg – obie z klatkami schodowymi prowadzącymi na drugą kondygnację³¹. W romańskiej architekturze Węgier można wymienić nieliczne przykłady klatek schodowych w kościołach bazylikowych z końca XII wieku (Árpás, Nagykapornak, Túrje)³², a także dwa trzynastowieczne już tetrakonchosy (Ják i Papóc), w których schody w grubości muru łączą dwie odrębne kondygnacje kaplicy³³. Wydaje się zatem, że na tym tle konstrukcja cieszyńskiej klatki schodowej jest dziełem dość awangardowym, a jej realizacja z pewnością nie może być datowana na czas przed połową XII wieku.

Kaplica zamkowa w Starhemberg jest o tyle interesująca, że wewnętrzny obrys apsydy jest tu podkowiasty, o wydłużonych ścianach bocznych (co nieco przypomina łuk tęczy rotundy cieszyńskiej), a jej wnętrze obiega niski cokół tworzący ławę. Poza tym jednak ta rakuska budowla różni

²⁴ T. Rodzińska-Choraży 1993, s. 73–86.

²⁵ A. Róžański 2009, s. 525–544; A. Róžański 2010, s. 111–160.

²⁶ Z. Świechowski 2000, s. 109–110, 280–281, 309–311.

²⁷ A. Merhautová 1971, s. 169–170.

²⁸ Ibidem, s. 256–257.

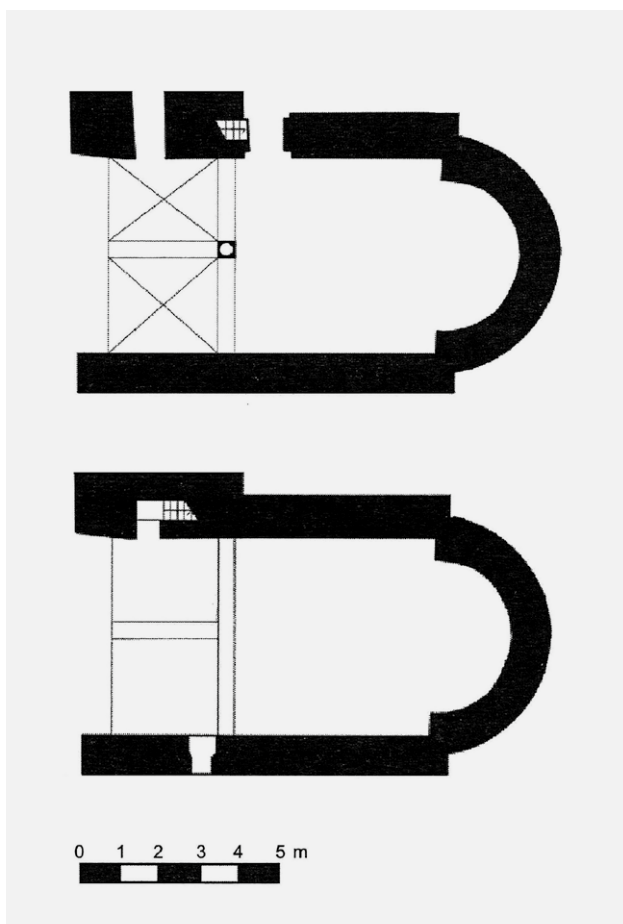
²⁹ Ibidem, s. 360–362.

³⁰ L.J. Konečný 2005, s. 47–75; J. Nawrot, 2013, s. 103–104.

³¹ G. Pichler 1999, s. 123–212; B. Schedl 1990, *passim*; L.J. Konečný 2005, s. 48.

³² B.Z. Szakács 2004, s. 71–98.

³³ V. Gervers-Molnar 1972a, s. 39, 58–59, 89; M. Untermann 1989, s. 238, 268; B.Z. Szakács 2012, s. 7–34.

Il. 7.7.5a Kościelec Kolski, kościół św. Andrzeja (wg A. Róžański 2010)
 ¶ Kościelec Kolski, church of St Andrew (after A. Róžański 2010)

Il. 7.7.5b Kościelec Kolski, Kościół św. Andrzeja, schody na empore (fot. A. Róžański) ¶ Kościelec Kolski, church of St Andrew, stairs leading onto the gallery (photo: A. Róžański)

się od śląskiego zabytku zarówno koncepcją przestrzenną, jak i sposobem murowania.

Łuk tęczy w formie głębokiego na 1,2 m uskoku muru w świetle apsydy, który jest cechą charakterystyczną kaplicy cieszyńskiej, w podobnej formie pojawia się przede wszystkim w węgierskiej rotundzie w Kallósd (podobnie jak klatka schodowa w północnym murze), ale kościół ten powstał dopiero około 1260 roku, nie może być zatem brany pod uwagę jako punkt odniesienia dla śląskiego zabytku. Uskoki w świetle apsydy są widoczne w niewielu rotundach jednoapsydowych, z których trzeba przytoczyć przede wszystkim cztery praskie założenia: św. Wacława na Malej Stranie (koniec XI w.)³⁴, św. Marcina na Wyszehradzie³⁵ (koniec XI lub I. poł. XII w.), a także św. Krzyża (I. tercja

XII w.)³⁶ i św. Wawrzyńca na Starym Mieście (2. poł. XI–XII w.)³⁷. Możemy również wymienić płytki uskok w rotundzie św. Jerzego na górze Říp (ok. 1126)³⁸. Pośród nich wyjątkiem jest rotunda św. Wawrzyńca na Starym Mieście, w której prosty uskok między nawą a apsydą ma głębokość około 1,2 m, a więc podobną jak w Cieszynie (il. 7.7.7). W pozostałych przykładach wynosi ona około 0,5 m, przez co uskok nie może być uznany za mocno zarysowane przesłó między nawą a apsydą, a tak właśnie rysuje się we wnętrzu rotundy cieszyńskiej trapezoidalna w rzucie przestrzeń, w której świetle umieszczono trzy stopnie. Warto również podkreślić, że liczba stopni jest tu wyjątkowa, wiąże się bowiem z unikatową różnicą wysokości między poziomami nawy i apsydy. Wyniesienie apsydy i ołtarza o około

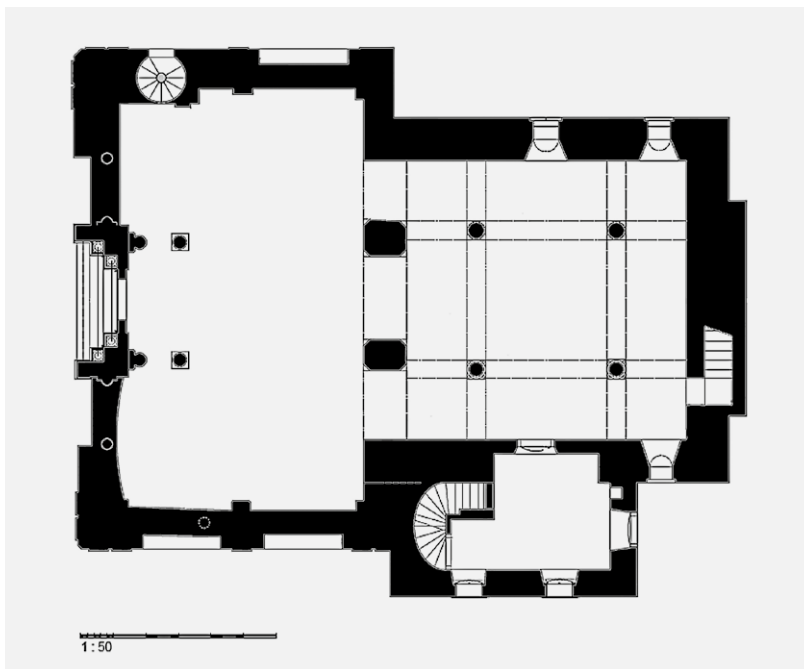
³⁴ J. Čiháková 2009, s. 14–30; J. Čiháková, M. Müller 2006, s. 100–116; J. Čiháková, M. Müller 2015, s. 69–70; J. Čiháková 2018, s. 151–174.

³⁵ A. Merhautová 1971, s. 237; J. Čiháková, M. Müller 2015, s. 79–80.

³⁶ A. Merhautová 1971, s. 252; J. Čiháková, M. Müller 2015, s. 74–76.

³⁷ A. Merhautová 1971, s. 267–269; J. Čiháková, M. Müller 2015, s. 77–78.

³⁸ J. Čiháková, M. Müller 2015, s. 87–89.

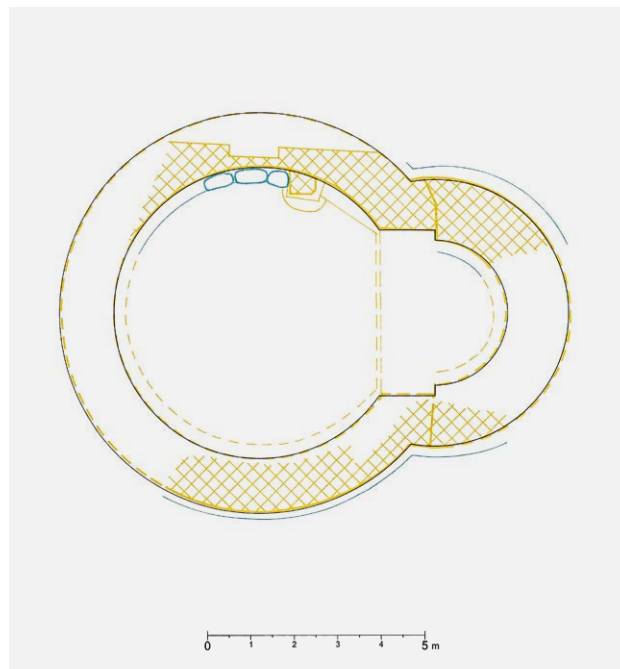

Il. 7.7.6 Zábvoří nad Labem, kościół św. Prokopa (wg A. Merhautová 1971)
 ¶ Zábvoří nad Labem, church of St Procopius (after A. Merhautová 1971)

o,65 m sprawia, że zamkowa kaplica św. Mikołaja nie znajduje odpowiednika na terenie Czech czy Węgier. Należy przypuszczać, że zarówno zamiar wprowadzenia empory, jak i znaczące wyniesienie poziomu ołtarza mogą wskazywać na bogaty program liturgiczny tego wnętrza. Jeśli uwzględnimy jeszcze schówek na relikwie w górnej powierzchni mensy, możemy dostrzec, że kościół ten – mimo niewielkich rozmiarów – miał być dobrze przygotowany do pełnienia funkcji fary, a następnie kaplicy zamkowej.

Osobnym zagadnieniem jest interpretacja wejścia w południowo-zachodnim odcinku muru nawy, na poziomie empory. Niepewność co do oryginalności tego elementu każe się powstrzymać od zbyt daleko idących rozważań. Zaproponowane przez A. Tomaszewskiego wytłumaczenie, że pełnił on funkcję refugialną (z powołaniem się na przykłady portalików w zachodnich częściach jednonawowych kościołów czeskich), nie musi być jedyne³⁹. Trzeba podkreślić, że jeśli empora miała służyć przede wszystkim liturgii, to dostęp ciasną klatką schodową był znaczącym utrudnieniem np. w poruszaniu się procesji. Być może portal ten – jeśli istniał w średniowieczu – umożliwiając wejście na emporę z zewnątrz, mógł odgrywać istotną rolę np. w obrzędach liturgii wielkanocnej. Dalsze dywagacje na ten

39 A. Tomaszewski 1974, s. 205–211.

Il. 7.7.7 Praga, rotunda św. Wawrzyńca na Starym Mieście (wg J. Čiháková, M. Müller 2015) ¶ Prague, Old Town, rotunda of St Lawrence (after J. Čiháková, M. Müller 2015)

temat powstrzymuje jednak brak możliwości zweryfikowania tezy o średniowiecznym pochodzeniu tego otworu⁴⁰.

Warto się też pochylić nad zagadnieniem sposobu obróbki materiału skalnego (wapienia), z którego wybudowano cieszyńską kaplicę⁴¹. Najlepiej zachowane oryginalne partie lica są widoczne we wnętrzu kościoła i to na ich podstawie można ocenić jakość warsztatu budowlanego. Niskie, wydłużone płyty układane w regularnych warstwach zostały opracowane dość starannie. Trudno dziś jednoznacznie stwierdzić, że pierwotnie rotunda była tynkowana. Nie wiemy, czy odkryte podczas niemieckich badań fragmenty tynku z malaturą pochodziły z fazy romańskiej, gotyckiej, czy już nowożytniej. Nie można jednak wykluczyć, że od początku lica rotundy były pokryte tynkiem. Technika obróbki kamienia, wymiary oraz sposób układania warstw przypominają zaledwie dwa przykłady z obszaru Polski, takie jak mury kościoła św. Idziego w Inowłodzu (XI/XII w.)⁴² i rotundy św. Gotarda w Strzelinie (XII–XIII w.)⁴³. Wydaje się,

40 Być może rozebranie obecnej rekonstrukcji węgarów i arkady oraz precyzyjna obserwacja wnętrza muru będą mogły doprowadzić do uzyskania pewniejszych danych.

41 T. Rodzińska-Choraży 2013, s. 301–302 (zaliczyłam wątek muru kaplicy cieszyńskiej do tzw. wątku podłużnego typu c).

42 Z. Świechowski 2000, s. 76–78.

43 T. Rodzińska-Choraży 1995, s. 147; Z. Świechowski 2000, s. 232–233.

że pewne analogie można znaleźć pośród tych czeskich rotund, które nie zostały wzniesione z większych „kwadrików”, jednak wobec skali wymiany lica w kaplicy cieszyńskiej trudno bezwarunkowo orzekać o związkach warsztatowych.

Należy zatem postawić pytanie, jak w świetle przytoczonych uwag można określić cieszyński zabytek. Bez wątplenia jest to najlepiej zachowany na ziemiach polskich przykład romańskiego kościoła centralnego. Jego koncepcja, zakładająca istnienie podsklepionej, trójprzęsłowej empory wspartej na dwóch kolumnach wolnostojących i czterech przyściennych, ze schodami ukrytymi w murze, wyniesioną apsydą i głębokim przęsłem pośrednim wskazuje na rozwinięty język form, jakimi posługiwał się architekt. Omawiana rotunda jest pod tym względem unikatowa wśród centralnych kościołów nie tylko ziem piastowskich, ale także Czech i Węgier. Biorąc pod uwagę możliwe wzniesienie

jej w drugiej połowie XII stulecia, była projektem, który nie znajduje bezpośredniego wzoru w żadnej z dwunastowiecznych rotund na terytoriach graniczących od południa z ziemiami Piastów. Jeśli przyjąć, że empory w kościołach centralnych pojawiają się w Polsce w XI wieku (Kościół B, rotunda przy Baszcie Sandomierskiej na Wawelu), można przypuszczać, że twórca cieszyńskiej budowli inspirował się rozwiązaniami wawelskimi, a książęca fundacja w Zawichoście (2. poł. XII w.) mogła być jej współczesna. Pod względem warsztatowym więcej przykładów podobnego wątku murów znajdziemy w Czechach. Być może zatem rotunda św. Mikołaja znakomicie odzwierciedla ducha ziemi pogranicza, łącząc w jedną spójną całość inspiracje i motywy czerpane zarówno z ziem piastowskich, jak i technologiczne doświadczenia architektury Przemyślidów, na co zwracali już uwagę Hermann Weidhaas i A. Tomaszewski.

Zakończenie

W zaprezentowanych wyżej interdyscyplinarnych studiach dotyczących rotundy św. Mikołaja w Cieszynie ich autorzy starali się ująć dzieje tej szacownej budowli w różnych aspektach. Połączenie wysiłku poznawczego oraz wiedzy z różnych dziedzin przyniosło nowe dane, płynące z badań geomorfologicznych, źródłoznawczych, historycznych, archeologicznych i historyczno-artystycznych.

Analiza materiałów archeologicznych pozwoliła stwierdzić, że osadnictwo na Górze Zamkowej ma długą historię. Oprócz pojedynczych śladów pobytu społeczności neolitycznych można wskazać dwa okresy zasiedlenia tego miejsca – obydwie związane z funkcjonowaniem trwałych, intensywnie zamieszkałych osiedli. Pierwszy z nich przypada na czasy kultury łużyckiej u schyłku epoki brązu i wczesnej epoki żelaza (800–400 p.n.e.), drugi wiąże się z kulturą puchowską z okresu lateńskiego i początków okresu wpływów rzymskich (100 p.n.e.–30 n.e.). W tym ostatnim czasie niewykluczone jest funkcjonowanie na Górze Zamkowej ufortyfikowanego grodu, który uległ zniszczeniu na skutek najazdu.

Istotną kwestią dotyczącą obydwu faz zasiedlenia jest kontekst osadniczy, w który wpisuje się stanowisko na Górze Zamkowej. Wykazuje ono związki z innym punktami, często o charakterze obronnym, rozmieszczonymi w strategicznym rejonie Bramy Morawskiej i jej północno-wschodniego przedpola. Wskazuje to na istotną rolę, jaką odgrywało to osiedle w kontroli szlaków komunikacyjnych łączących obszary znajdujące się na północ i południe od łuku Karpat.

Próba zebrania rozproszonych dotąd w starszej literaturze informacji na temat rotundy oraz ich konfrontacja z analizami prowadzonymi w kontekście współczesnego stanu wiedzy i za pomocą zmodyfikowanego instrumentarium badawczego pozwoliły na sformułowanie wniosków zmieniających dotychczasowy, utrwalony w licznych publikacjach obraz kaplicy.

Analizy archeologiczna i stratygraficzna potwierdziły przypuszczenia, że datowanie tej budowli na XI wiek jest nie do utrzymania. Zarówno historyczne źródła pisane,

materiał wydobyty z warstw kulturowych, jak i analiza struktury architektonicznej pozwalają na wskazanie drugiej połowy XII stulecia jako okresu, w którym najpewniej dokonano fundacji kościoła. Najbardziej prawdopodobny wydaje się okres po śmierci Bolesława Kędzierzawego w 1173 roku i objęciu władzy na Śląsku przez spadkobierców Władysława Wygnańca – Mieszka Płatonogiego i Bolesława Wysokiego. Z tych dwóch pierwszy wydaje się znacznie bardziej prawdopodobnym kandydatem na fundatora. Liczne fundacje kościelne i klasztorne tego księcia na terenie ziem, którymi władał, wskazują na jego znaczące zaangażowanie w zapewnienie Boskiej protekcji dynastii i poddanym. W tym kontekście można wskazać ostatnią ćwierć XII stulecia jako przedział czasu, w którym w obrębie cieszyńskiego grodu, na wzgórzu nad Olzą wzniesiono pierwszy murywany kościół, nadając mu wezwanie św. Mikołaja i zapewne funkcję fary.

Zestawienie informacji płynących z inwentarzy i urbarzy z dokonaną na podstawie badań analizą przekształceń architektonicznych umożliwiło wydzielenie kilku etapów funkcjonowania rotundy i wskazanie czterech znaczących przebudów. Pierwszej dokonano zapewne u schyłku XIV wieku, w okresie rządów księcia Przemysława Noszaka, a na jej szeroki zakres wskazuje odkrycie fundamentów przypór, dobudowanych w układzie promienistym do zewnętrznej elewacji. Gotycka modernizacja wiązała się zapewne z budową zamku, a „starożytna” metryka kaplicy zapewniła jej nadanie nowej szaty stylowej i włączenie w funkcjonowanie nowej rezydencji jako odnowionego symbolu władzy książęcej. Można również przypuszczać, że jednym z powodów modernizacji był pogarszający się stan murów, zapewne na skutek zawodnienia fundamentów. Obraz drugiej przebudowy, nie tak rozległej jak poprzednia, rysuje się na podstawie kilku istotnych przesłanek. Pozwalają one sądzić, że w czasach nowożytnych poziom użytkowy w rotundzie został znacząco podniesiony, co spowodowało przebicie nowego wejścia do klatki schodowej w grubości północnego odcinka muru. Od południowo-wschodu, po zlikwidowaniu przypór, dobudowano

do nawy aneks połączony z nią przejściem, określany w osiemnastowiecznych źródłach jako komórka, niewidoczny już na planach Góry Zamkowej z drugiej połowy XVIII wieku. Hipotetycznie można przyjąć, że nowożytna modernizacja mogła się wiązać z konwersją na katolicyzm księcia Adama Waclawa (1609), gdyż późniejsze zniszczenia i popadanie w ruinę zamku w dobie wojen szwedzkich oraz ubożenie i wymarcie linii Piastów cieszyńskich nie sprzyjały podejmowaniu większych prac renowacyjnych. Trzecia przebudowa to przekształcenie zewnętrznej elewacji w duchu klasycystycznym, dokonane przez Josefa Kornhäusla w 1839 roku. Za czwartą przebudowę można uznać rozległą reroomanizację rotundy według projektu Zygmunta Gawlika (1947–1955). Dopiero wykopaliska z lat 2013–2017 w pełni ukazały skalę dokonanej wówczas ingerencji w zabytkową substancję budowli. Paradoksalnie można skonstatować, że dopiero krakowski architekt założył właściwy fundament pod emporę zachodnią, ale jej rekonstrukcja bez właściwej analizy wcześniejszych badań była działaniem niewłaściwym i sprzecznym z zasadami konserwatorskimi, co podkreślił Jan Zachwatowicz wstrzymując jej dokończenie.

Odrębnym problemem, który udało się ukazać w zupełnie nowym świetle, jest właśnie obecność empory zachodniej we wnętrzu kaplicy. O ile jej koncepcja była bez wątplenia integralną częścią pierwotnego projektu budowli, jej funkcjonowanie jako murowanego balkonu wspartego na kamiennych podporach musi zostać zakwestionowane. Fotografia z 1942 roku w sposób jednoznaczny ukazuje, że kamienna empora nie została wzniesiona albo rozebrano ją już na wstępnym etapie funkcjonowania kaplicy. Przyczyna tego faktu pozostaje dyskusyjna, nie można jednak wykluczyć, że skomplikowane stosunki wodne wokół rotundy już wówczas zdecydowały o zaniechaniu budowy kamiennej empory. Nie ma jednak żadnych wątpliwości, że empora w formie lżejszej, drewnianej konstrukcji musiała istnieć w kaplicy we wszystkich okresach jej użytkowania, ponieważ w każdej z przebudów widoczny jest etap modernizacji wciąż używanej klatki schodowej. Ponadto źródła pisane wymieniają drewniany chór jako element wyposażenia wnętrza w XVIII wieku, a jego ostateczna likwidacja nastąpiła dopiero w 1941 roku.

Analiza geomorfologiczna Góry Zamkowej rzuciła nowe światło na kwestię istnienia (lub nie) kamiennej empory. Zgodnie z tymi obserwacjami rotunda stanęła na kulminacji wzgórza, jednak jego struktura geologiczna, składająca się z łupków oraz żwirów gliniastych, powodowała okresowe kumulowanie wody przemieszczającej się po ich stropie i nasiąkanie nawarstwień antropogenicznych osadzonych

ponad calcem. Otwarte pozostaje pytanie, dlaczego empora nie zyskała równie solidnego fundamentu jak obwodowy mur rotundy.

Niezwykle cenne jest zebranie i połączenie w spójną całość zachowanych przekazów na temat liturgicznego użytkowania rotundy, uposażenia i fundacji ołtarzy, a także wyposażenia wnętrza. Z przekazów tych wyłania się obraz kaplicy, która przeżyła kilka okresów wzlotów przeplatanych długimi okresami stagnacji. Po ostatnim okresie świetności (na początku XVII wieku) użytkowanie budowli sakralnej ograniczyło się do odprawiania mszy tylko dwa razy w roku – w święto pierwszego patrona św. Mikołaja, a od XVII wieku także we wspomnienie św. Waclawa. Źródła odnotowują listę kapelanów sprawujących tu liturgiczną posługę, ale ze skromnym uposażeniem i zapewne niewielkimi możliwościami finansowymi wobec konieczności prowadzenia bieżących napraw i remontów. Źródła osiemnastowieczne i dziewiętnastowieczne opisują rotundę jako starą i wymagającą naprawy, w urbarzach zaś podkreślane jest jej dawne pochodzenie, co wskazuje na przechowanie pamięci pokoleń o „starożytności” i znaczeniu tego kościoła.

W kontekście architektury romańskiej Polski i Czech kaplica św. Mikołaja jawi się jako rezultat ambitnego projektu i starannej obróbki kamieniarskiej. Szczegóły konstrukcyjne empory – takie jak klatka schodowa w grubości muru, podział sklepienia na trzy podsklepienie przęsła oraz hipotetyczne, bezpośrednie wejście z zewnątrz, a także wprowadzenie głębokiego łuku triumfalnego tworzącego wewnętrzne płytkie przęsło prezbiterialne – świadczą o dojrzałej koncepcji romańskiej budowli. Detale architektoniczne w postaci zachowanych baz są skromną pozostałością pierwotnego wyposażenia, możemy się jednak domyślać, że wewnętrzne lica były tynkowane, nie da się również wykluczyć, że były pokryte polichromią. Rotunda w harmonijny sposób łączyła rozwiązania znane i rozwijane w romańskiej architekturze zarówno Piastów, jak i Przemysłidów, stając się przykładem przenikania się różnych wątków na obszarze pogranicza, jakim do dziś jest ziemia cieszyńska.

Należy podkreślić, że wnioski wynikające z ostatnich badań umożliwiają bardziej precyzyjne niż dotąd prześledzenie przemian, jakie zachodziły w samej strukturze budowli oraz w jej otoczeniu. Nie byłoby to możliwe, gdyby nie zgodna współpraca specjalistów różnych dyscyplin. Badania te są dowodem na konieczność powoływania interdyscyplinarnych zespołów badawczych, w których ten sam obiekt jest analizowany pod różnym kątem. Tylko tak można bowiem uzyskać zadowalające rezultaty. Ponadto proces weryfikacji starszych ustaleń nigdy się nie kończy.

Widokówka z atelier Heinricha Jandaureka z Cieszyna, ok. 1880. Jedna z najstarszych fotografii rotundy ❏ Postcard from Heinrich Jandaurek's atelier in Cieszyn, ca. 1880. One of the oldest photographs of rotunda

Rotunda św. Mikołaja w Cieszynie – budowla, wydawało się, przebadana i rozpoznana – dopiero teraz odsłoniła niektóre swoje tajemnice. Wiemy na jej temat znacznie więcej, aczkolwiek wiele pytań pozostaje bez odpowiedzi. Wciąż jest pole do dalszych działań, choćby takich jak poszukiwanie trzynastowiecznej rezydencji książęcej. Niezależnie od tego

cieszyńska rotunda pozostaje najlepiej zachowaną centralną budowlą wczesnośredniowieczną na terenie Śląska i jedną z dwóch (oprócz kościoła św. Prokopa w Strzelnie) zachowanych romańskich rotund na terenie Polski.

Jej obraz utrwalony na fotografiach z XIX i pierwszej połowy XX wieku jest świadectwem trwania w ciągłych przemianach. Uchwyceni w kadrze ludzie, dla których rotunda stanowiła tło i element pejzażu – pozują, nadając zdjęciom niepowtarzalną atmosferę – tak wspaniale przekazaną również w piosence „Těšínská” Jaromíra Nohavicy. Monarchie upadły, ludzie odeszli – rotunda pozostała.

Część 8

Aneks źródłowy

8. Opisy zamku w Cieszynie z XVIII i początku XIX wieku

Niewiele zachowało się źródeł rękopiśmiennych przynoszących opisy zamku w Cieszynie. Z tego względu do niniejszego wydawnictwa dołączono teksty z XVIII i początku XIX wieku, zawierające wiadomości na temat kaplicy zamkowej. Dwa starsze, lakoniczne przekazy pochodzą z urbarzy cieszyńskiego klucza Komory Cieszyńskiej z 1722¹ oraz 1755² roku. W tym miejscu warto dodać, że z 1722 roku pochodzi również inwentarz majątkowy Komory Cieszyńskiej³, w którym znajduje się opis zamku w Cieszynie identyczny z tym w urbarzu. Streszczenia urbarza z 1755 roku dokonał Franciszek Popiołek⁴. O wiele więcej informacji przynoszą dwa źródła z 1822 roku. Wtedy to z powodu zgonu księcia sasko-cieszyńskiego Alberta Kazimierza spisano inwentarz dóbr Komory Cieszyńskiej, składający się z kilkunastu poszytów. W dwóch z nich znalazły się informacje na temat zamku. Pierwszy z nich to inwentarz majątkowy zawierający opis Góry Zamkowej i znajdujących się tam obiektów⁵, drugi zaś zawiera ewidencję ruchomości znajdujących się w tych budynkach⁶.

Edycję przygotowano w oparciu o zasady umieszczone w instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku w opracowaniu Kazimierza Lepszego⁷. Dokumenty spisano w języku niemieckim i w edycji oddano je w transliteracji. Równoległe umieszczono tłumaczenie na język polski. W edycji tekstu niemieckiego przyjęto zasadę

transliteracji z niewielkimi modyfikacjami w stosunku do tekstu oryginału. Odstępstwa te to:

- wprowadzenie w wyliczeniach powtarzających się wartości liczbowych w miejsce zastępujących je przecinków („,”);
- likwidacja kropek po cyfrach (nieoznaczających rzeczowników porządkowych);
- usunięcie ewidentnych przeoczeń pisarskich (np. dodanie brakujących umlautów, jeżeli obok wyraz ten był pisany z kropkami);
- brak rozróżnienia pisma niemieckiego i łacińskiego, którym wyróżniano niektóre wyrazy obce;
- brak rozróżnienia na stosowane w piśmie niemieckim długie „f” i okrągłe „s”;
- brak stosowanego w piśmie niemieckim łuku nad „u”;
- w przypadku wątpliwości, czy litera w oryginale jest mała, czy duża, przyjmowano zasady dzisiejsze;
- nie stosowano pisowni znakami podniesionymi (zwłaszcza w liczebnikach porządkowych – *iten*, czytaj *ersten*).

W tekście ujęto glosy dopisane ołówkiem na marginesie. W odpowiednich miejscach zaznaczono takie dopiski przypisem. Glosy te miały charakter aktualizacji stanu zachowania opisywanych budowli, są więc istotne dla poznania ich historii. W edycji potraktowano je jako nowe zdania, co spowodowało konieczność pisania ich dużą literą, mimo że w oryginale nie zawsze tak było.

1 AP Cieszyn, KC, sygn. 2554, f. 1–2.

2 Ibidem, sygn. 2561, f. 2–4.

3 NA Praha, Desky dvorske, inv. č. 126a, f. 4.

4 F. Popiołek 1947, s. 3. Prawdopodobnie edytor przetłumaczył oba wspomniane urbarze w okrojonej formie na potrzeby ekipy prowadzącej badania archeologiczne w Cieszynie, w ich dokumentacji zachowały się bowiem maszynopisy tłumaczeń (PMA Warszawa, DD, księga wpływów, nr 10849).

5 AP Cieszyn, KC, sygn. 2722/4 (*Gebäudebeischreibung Beilage Nro 1 zum Teschner Inventarium*).

6 Ibidem, sygn. 2722/18 (*Mobilien Verzeichniss Beilage Nro x zum Teschner Inventar*).

7 Instrukcja 1953.

NR 1 BESCHREIBUNG DES TESCHENER SCHLOSSES VON 1722

AP Cieszyn, KC, sygn. 2554, f. I

[f. I] Schloß

Das Schloß Teschen, so umb und umb mit Mauern versehen, bestehet dermahlen in Zwey abgesonderten Theilen, nemblich in einem Unter = und Ober = Schloß, undt zwar bey dem Eingang des Untern Thors rechter Handt des Thor = Wächters Wohnung, mit einem Gewölbe, Cammerl, Keller, undt Gefängnuß, gegen über ein Kuchel = oder Speiß = Gewölb, einem kleinen Boden, undt seitwärts zen untern gewölbern, so dann in Ober = oder andern Stock eine wohlgebaute Stiegen, wogleich daran eine große Ambts Stuben, die mit gutten Fenstern undt Ofen versehen ist, nebst einem Stübel vor die bediente Leüth, dann folget über dem Thor ein Klein = undt zwey etwaß größere Zimmer, Carmmern, undt daran [f. IV] Zwey von Holtz befindt Zimmerl, welche Gelegenheit dermahlen Herr Ober Regenth bewohnt. Unweit gedachter großen Stiegen ist ein Schnecken = Thurm, dann ein á parte gemauerte Kuchel, nebst Kuchel = Baad = undt Holomcken = Stübel, gege über des Weegs zwey Zimmer oder gewölber, wo die Cantzley mit dem Archiv gehalten, undt das RenthAmbt trectirt wirdt, dann oben zwey Zimmer, ferner ein von Holtz gebauter Pferdstall undt Vieh = Stall, ncihtweniger in einem Tractu des Brawers Wohnung, Maltz = undt Brawhaus, dann ein gemauertes Zimmer, so von den Keller = Schreiber gewiedmet gewesen, darunter ein Bier Keller ist. Es befindt sich auch ein Brunn undt Röhr = Kasten, so genügt Waßer zur Schloß = Nothturfft giebet. Unter dem Thor [f. 2] des gantz Ruinirt = undt fast in lauther ledigen Mauern bestehenden Ober Schloß rechter Hand befindt sich ein Zimmer undt Cammerl, mit einem Runden = ohne den großen Thurm, auf welchem ein Viertel = undt StundUhr mit der gewöhn[lichen] weiße Tafel ist, dann drey gewölbel, worauf zwey Schüttboden übereinander, Vor den Braw = undt Brandtwein Urbar gehörig, ferner eine Schindel = Cammer, undt unterhalb zwey Keller, welche das Regenten Ambt, vndt der Bräuer zum gerbauch hat. Lincker hand aber ein alte jedoch brauchbare Capell, so dem H. Wenzeslao dedicirt, jedoch mit keinen requisitis, außer eines Altars, versehen ist, darneben ein Cammerl = undt ein anderes, wo die Munition zur Jablunkauer Schantz aufbehalten wirdt.

NR 1 OPIS ZAMKU W CIESZYNIIE Z 1722 ROKU

AP Cieszyn, KC, sygn. 2554, f. I

[f. I] Zamek

Zamek cieszyński, który jest dookoła otoczony murami, składa się obecnie z dwóch odrębnych części, mianowicie z zamku dolnego i górnego, a mianowicie przy wejściu dolnej bramy na prawo od mieszkania odźwiernego są izba sklepiona, izdebka, piwnica i więzienie, po przeciwnej stronie sklepiona kuchnia lub spiżarnia, mały strych i po bokach dwie dolne izby, stąd schody na piętro, porządnie zbudowane, przy nich wielki lokal urzędowy, zaopatrzony w dobre okna i piec, obok izdebka dla służby, następnie nad bramą jeden mały i dwa nieco większe pokoje, izdebki i przy nich [f. IV] dwa pokoje z drewna, które teraz zamieszkuje pan zarządca, następnie obok murowana kuchnia, obok łaźnia i pokój czeladny, naprzeciw drogi dwie izby sklepione, gdzie znajdują się kancelaria z archiwum i kasa, następnie na górze dwa pokoje, dalej stajnia z drewna dla koni i bydła, dalej w jednym trakcie mieszkanie piwowara, słodownia i browar¹, dalej murowany pokój, który był przeznaczony dla piwnicznego, pod nim piwnica na piwo. Są tu także studnia i zbiornik, który ma dosyć wody dla potrzeb zamkowych. [f. 2] Pod bramą całkiem zrujnowanego i prawie całkiem z gołych murów się składającego górnego zamku znajdują się po prawej stronie pokój i komórka z wieżą okrągłą obok² wielkiej wieży³, na której jest zegar wybijający godziny i kwadransy ze zwyczajną białą tarczą, dalej trzy izby sklepione, nad którymi są dwa strychy na zboże jeden nad drugim, należące do urbarza piwa i wódki, dalej komórka na gonty, a pod nią dwie piwnice, których używają urząd zarządcy i piwowar. Po lewej stronie stara, ale nadająca się do użytku kaplica, poświęcona świętemu Wacławowi, w której nie ma żadnych sprzętów oprócz ołtarza, obok zaś komórka i jeszcze jedna, gdzie się przechowuje amunicję dla Szańców Jabłonkowskich⁴.

1 Browar zamkowy w Cieszynie powstał pod koniec 1653r. z inicjatywy pierwszego Głównego Regenta Komory Cieszyńskiej Kaspra Tluka z Toszonowic (J. Spyra 2012, s. 136) i funkcjonuje do dzisiaj.

2 W oryginale „ohne den großen Thurm”, co we współczesnej niemieczyźnie znaczy „bez wysokiej wieży”, nie daje to jednak żadnego sensownego przekazu. Przyimek „ohne” należy tu raczej zastąpić „an” i wtedy otrzymujemy sformułowanie „przy wysokiej wieży”. Przyczyną tej pomyłki może być śląska lub północnomorawska wymowa „oane”, a także dawna tradycja, gdyż niegdyś zapisywano to słowo jako „ane”.

3 Wieża zegarowa znajdowała się koło bramy zamku górnego. Pozostałością po niej są fundamenty. W niewielkiej odległości od niej zachowała się wieża nazywana Pistowską.

4 Szańce Jabłonkowskie – system fortyfikacji w rejonie Przełęczu Jabłonkowskiej, wybudowany w XVI w. w celu obrony Śląska przed zagrożeniem tureckim.

NR 2 BESCHREIBUNG DES TESCHENER SCHLOSSES VON 1755

AP Cieszyn, KC, sygn. 2561, f. 2-4

Ed. F. Popiołek 1947, s. 3 (edycja w streszczeniu)

[f. 2] Schloß Teschen

Das Schloß Teschen, so um und umb mit Mauern geschlossen, bestehet dermahlen in zwey abgesonderten Theilen, nembllichen in untern und oberen Schloß, undt zwar: Bey dem Eingang des untern Schloßes an dem großen Thor, eine Aufzüh-Brücke, nebeste einen Besonderen Pfortel, mit Benöthigtem Eisenwerk vorsehen; Rechter Hand des Thorwärters- Wohnung, aus einem gewölbten Zimmer mit einem Gewölbel, und einer hölzernen Cammerl. Dann hat der Thorwarter Vermöge Schloß Inventory consigniertes Fuß. Und anderes Eisenwerk in Verwahrung. Gegenüber ein Speiß-Gewölb, so dann die Gemeinschaft Haupt-Stiege hinauff, unterhalb derselben zwey Gewölber, oberhalb aber rechter Hand ein gewölbtes Zimmer, darunter ein so genantes Logay-Zimmer, einer eine große Amts-Stuben, woraus eingang in zwey neben einander befindl. Zimmer.

Welches alles dermahlen dem Ober Wirtschafts Directori zur Bewohnung eingeramet.

[f. 2v] Unterhalb dieden letzteren Zimmern befindet sich in einem wohl verwareten Gewölb Rent-Amt. Darneben ein anderes Gewölb, worinnen das Archiw und Amts-Canzelley.

Gegenüber ist ein rundes Thürmel mit einer Schnecken-stiegen, wobey eine gemauerte Kuchel, und Wasch-Haus, nebst einem Kuchel- und Holomken-Zimmer.

So dann eine Holz-Cammer, und derer Holomken Repositorium zum Holzwerk.

Oberhalb der Einfahrt und Thorwarter, ist des Ober Regenten Wohnung, welche bestehet in zwey alten, und darneben fünf neuen Zimmern, nebest einer Kuchel, Speiß-Cammerl, und einen kleinen Keller, und zweyfachen Schittboden, mit gehörigen Requisitis wohl versehen.

Im Hoff ein größerer und kleiner Vieh und Pferd Stall. Nichtwenig des Bräuers-Wohnung von Holz, von einem Zimmer, einer Cammer, und einem kleinen Stübel, worneben ein kleiner Winkel-Keller.

[f. 3] Ferner das Malz- undt Brauhauß unter einer Decke, nebst einem gemauerten Zimmer, welches dernahmen der Kellerschreiber, und Distilirer bewohnt, worunter zwey Bier-Keller und oben ist ein Schittboden, wie auch über das Malzhouse befindet.

Darneben ein Pfortel auf den Schloß-Wall, und an der Mauer ein alter Vieh-Stall.

Vor dem Malzhaus ist ein neuer Steinerne Röhrkasten, mit Brettern beschloßen, und bedeckt, in ao 1751. Fundiert, wohin das Waßer durch die Röhre von Weingartner Berg geleutet wird;

NR 2 OPIS ZAMKU W CIESZYNIE Z 1755 ROKU

AP Cieszyn, KC, sygn. 2561, f. 2-4.

Ed. F. Popiołek 1947, s. 3 (edycja w streszczeniu)

[f. 2] Zamek Cieszyński

Zamek, otoczony murami, składa się z dwóch części, dolnej i górnej. Przy wejściu do dolnego zamku, przy wielkiej bramie, jest most zwodzony oprócz osobnej bramki z żelaznymi okuciami, z prawej strony mieszkanie odźwiernego złożone z jednej izby sklepionej z piwniczką i jednej drewnianej komory. Odźwierny na mocy inwentarza zamkowego przechowuje buty i przedmioty żelazne.

Naprzeciwko znajduje się spiżarnia, dalej wspólne, główne schody na górę, pod nimi dwie izby sklepione, nad nimi po prawej pokój sklepiony, pod nimi tak zwany pokój dla lokajów, wielki urząd, z którego wchodzi się do dwóch przyległych pokoi.

Te wszystkie pomieszczenia są obecnie przeznaczone na mieszkanie dyrektora gospodarczego.

[f. 2v] Nad tymi ostatnimi pokojami znajduje się dobrze zabezpieczone, sklepione pomieszczenie urzędu dochodowego. Obok jest kolejny sklepiony pokój, gdzie znajduje się archiwum i kancelaria urzędu.

Naprzeciwko jest okrągła wieżyczka z kręconymi schodami, przy niej murowana kuchnia, pralnia, obok izby kuchenna i czeladna.

Następnie komórka na drewno i skład drewna czeladzi.

Nad wjazdem i odźwiernym jest mieszkanie regenta, które składa się z dwóch starych i pięciu nowych pokojów, kuchni, spiżarni i dwupoziomowego spichrza, dobrze wyposażonych w odpowiednie sprzęty.

Na podwórzu wielka i mała stajnia dla koni i bydła, nadto mieszkanie piwowara z drewna, składające się z pokoju, komory i izdebki, obok mała piwniczka.

[f. 3] Dalej słodownia i browar pod jednym dachem i murowana izba służąca za mieszkanie piwnicznego i destylatora, pod nimi dwa składy na piwo, a nad tym spichlerz, jak też nad słodownią.

Obok furtka na wał zamkowy a przy murze stara obora.

Przed słodownią jest nowy, kamienny zbiornik na wodę, otoczony deskami, zbudowany w roku 1751, do którego woda przychodzi rurami z góry Winogradzkiej, obok stara studnia z mocnym łańcuchem i dwoma wiadrkami odpowiednio okutymi.

Ohnweit deßen ist ein alter Qual-Brunn mit einer starken Ketten, und zweyen WasserEimer mit gehörigen Beschlag.

In dem Oberen Schloß

Welches durch Feuer ruiniert: gleich bey dem Thor befindet sich zwey Gewölber, in welchen dermahlen der Herrschafft. Brandwein, und Rosolis⁸ aufgehallen wird; an diesen gewölben ist eine Rundelle aufgeführt, worauf die Glocken-Uhr [f. 3v] nebst denen Vierteln, und über diesen Gewölbe, unterm Dach das Repositorium des brauchbaren Gehölzes.

Hinter diesem seynd widerum drey Gewölber, in dem ersten eine Eis-Gruben, und die anderen zur Bohrung derer Wasserröhren, die requisita asserviret.

Oberhalb dieser Gewölbern ist ein großer toppelter Schittboden zum Herrschafft. Getreyd. Darneben stehet der große Thurm bedeckt, innwendig ganz leer.

In dem anderen Tract ist des ober Regentens abgetheilte Wein-Keller, worüber ein Verschlag unterm dach, zu Beybehaltung deren Herrschafft. Brettern, und Schindeln.

Nebst diesem war ein leerer Platz, wo dermahlen der Ober Regent ein Obst Garthen angelegt.

Linkerhand im Eck der Mauer eine kleine Altane von einem Sommer Zimmerle.

Hinabwärts stehet eine uralte Capelle mit einer Kupel, so dem Heyl. Wenceslao dedicirt, und zweymahl des Jahrs, als am Sti. Wenceslai und Nicolai das Hohe Amt von teschnischen [f. 4] Pfarr-Geistlichen gehalten wird, worinnen ein altes hölzernes Altär, darzu ein von Silber ganz vergoldeter Kelch, samt dergl. Patene gewidmet ist.

Darneben seyend zwey Carmerle, worinnen Vorhero die Schanz-Munition, nun aber die Wirtschafts Holomken Verschiedenes Geräthe für die Herrschfft. Roboter, und Handlanger conserviren.

W zamku górnym,

zniszczonym przez pożar, zaraz obok bramy są dwie izby sklepione, w których teraz jest skład pańskiej wódki i rosolisu; przy tych izbach sklepionych jest okrągła baszta, na niej zegar [f. 3v] wybijający godziny i kwadransy, a nad tą sklepioną izbą skład nadającego się do użytku drewna. Za nią znajdują się znów trzy sklepione pomieszczenia, w pierwszym jest lodownia, a w pozostałych są sprzęty potrzebne do wiercenia rur wodociągowych.

Nad tymi izbami jest wielki dwupoziomowy spichlerz na pańskie zboże. W pobliżu stoi wysoka wieża kryta, wewnątrz całkiem pusta.

W drugim trakcie jest piwnica na wino regenta, powyżej skład na deski i gonty. Obok był mały plac, na którym teraz regent ma sad.

Po lewej stronie w załomie muru mała altana z poikoikiem słonecznym. Niżej stoi prastara kaplica z kopułą, pod wezwaniem św. Wacława, w której dwa razy do roku, w dzień św. Wacława i św. Mikołaja, duchowni z parafii cieszyńskiej [f. 4] odpowiadają mszę, w niej stary drewniany ołtarzyk ze starą pateną srebrną i takimż kielichem. Obok dwie izdebki, w których wcześniej był skład amunicji dla Szańców Jabłonkowskich, a teraz czeladź przechowuje tam różne sprzęty dla robotników i chłopów pańszczyźnianych.

⁸ Rosolisy – likiery aromatyzowane płatkami róży.

NR 3 BESCHREIBUNG DES UNTEREN UND OBEREN SCHLOSSES IN TESCHEN VON 1822

AP Cieszyn, KC, sygn. 2722/4, f. I–16.

[Titelblatt] Gebäudebeschreibung Beylage Nro 1 zum Teschner Inventarium

[s. 1] Beschreibung der zum herzoglichen Lehen Teschen gehörigen Gebäude

Schloss Teschen

Das herzogliche Schloß ist an der Nordseite der Stadt Teschen, auf einem ziemlich hohen an der Süd- und Nordseite felsichten, von allen Seiten freyen Berge gelegen, und mit zum Theil schon demolirten zum Theil aber noch in ziemlich guten Zustande befindlichen Mauern, an welche gegenwärtig einige obrigkeitliche Gebäude angebaut sind, umfassen. Dieses Schloß ist westlich von dem Olsafluße, welcher hart am Fuße des Berges vorbeifließt und nördlich vom flachen Lande, östlich von Wohnhäusern und dem Bober Bache, und endlich südlich von der auf einer Anhöhe liegenden Stadt Teschen umgeben und bestehet aus dem obern und untern Schloß zu welchem jedoch nur ein Eingang führt.

Das untere Schloß enthält die Wohnungen der Beamten, die Kanzeleyen, die RosoglioFabrik, die Stallungen, Schopfen, Areste, Gärten und Hof mit einer Wasserleitung.

Das obere Schloß hingegen schließt die St. Wenzeslai Kapelle, den Schüttboden, den Thurm, Brandweingewölb, Materialdepositorium worunter große Keller sind, dann einige Gärten ein.

1 tens. Das im untern Schloße mit der Fronte nach der Stadt gerichtet stehende gemauerte Wohngebäude von welchen 2. Laternenstühle mit Laternen stehen und zu dem eine Allee von Kastanienbäumen führt, bestehet zur ebenen Erde, aus nachstehenden Ubicationen, als:

Aus einem gewölbten und gepflasterten Haupteingang in welchen [s. 2] sich das zweyflügelichte, verschallte und mit starken Schloß samt Riegeln und Stangen versehen Haupteingangsthor, mit einem eisernen Gitter ober den Thürflügeln, und einem kleinen Pfortchen sich befindet, rechts an dieses Thor schließt sich ein gewölbtes Zimmer mit einer mit Brettern verschlagenen Schlafstelle für den Thorwächter an, welches mit 2. Fenster mit eisernen Gittern, dann einer ordinären Thüre mit Schloßbändern so wie auch mit schadhaften Kachelofen mit eisernen Wasertopf versehen ist, der Fußboden darinn ist noch ziemlich gut.

An dieses Zimmer stößt eine finstere mit einer ordinären Thür versehene gewölbte Kammer in der Art eines Kellers, dann folgt ein kleiner Keller, in welchem 2 Eingänge, der eine aus dem Hause, der andere aus dem Hauptgange führen, deren erstere mit Stufen von Holz, und mit 2 ordinären Thüren mit einfachen Schloß versehen ist. Dann folgt ein kleines Höfel, welches vom Hauptgange mit einer Mauer, sonst von Gebäude eigeschossen ist.

NR 3 OPIS GÓRNEGO I DOLNEGO ZAMKU W CIESZYNIE Z 1822 ROKU

AP Cieszyn, KC, sygn. 2722/4, f. I–16.

[strona tytułowa] Opis budynków. Załącznik numer 1 do inwentarza cieszyńskiego

[s. 1] Opis budynków należących do dóbr książęcych cieszyńskich

Zamek w Cieszynie

Zamek książęcy położony jest po północnej stronie miasta, na dość wysokim i od południa oraz północy skalistym wzgórzu, ze wszystkich stron wolnym. Jest otoczony murami, po części już zburzonymi, po części zaś będącymi jeszcze w dobrym stanie, do których przystawionych jest obecnie kilka budynków zwierzchności. Ten zamek od zachodu otoczony jest przez rzekę Olzę, płynącą tuż u podnóża Góry Zamkowej, od północy przez płaski teren, od wschodu przez domy mieszkalne i Bobrówkę, wreszcie od południa przez miasto Cieszyn położone na wzniesieniu, a składa się on z górnego i dolnego zamku, do którego prowadzi jednakże tylko jedno wejście.

Dolny zamek zawiera mieszkania urzędników, kancelarie, fabrykę rosolisów, stajnie, szopy, areszty, ogrody i podwórze z wodociągiem.

Górny zamek zawiera natomiast kaplicę św. Wacława, spichlerz, wieżę, sklepioną gorzelnię, skład materiałów, pod którymi są wielkie piwnice, jak też kilka ogrodów.

Po pierwsze. Budynek mieszkalny murowany położony w zamku dolnym, zwrócony frontem do miasta, przed którym stoją dwa postumenty latarniowe z latarniami i do którego prowadzi aleja kasztanowa, składa się na parterze z następujących pomieszczeń:

Ze sklepionej i wybrukowanej sieni wejścia głównego, [s. 2] w której znajduje się dwuskrzydłowa deskowana, zaopatrzona w mocny zamek z ryglami i sztangami brama główna, z kratą żelazną nad skrzydłami drzwiowymi i nad małą furtką. Z prawej do tej bramy dochodzi sklepiony pokój z miejscem do spania dla stróża za ścianą z desek, wyposażony w 2 okna z żelaznymi kratami, zwykle drzwi z zawiasami, uszkodzony piec kaflowy i żelazny garnek do wody, podłoga jest jeszcze w niezłym stanie.

Do tego pokoju przylega sklepiona komora wyposażona w zwykłe drzwi, która ma postać piwniczki, następnie jest mała piwnica, do której prowadzą 2 wejścia, jedno z domu, drugie z sieni wejściowej, to pierwsze

Links im Gange am Haupteingangsthor ist eine, mit einer festen Eisenthür und Vorhängschloß versehene gewölbte Speißkammer des Thorwächters mit Fensterrahmen als auch mit eisernen Gittern wohl verwahrt sind, sonach ist an dieser Speißkammer an der Ecke des Gebäudes eine gemauerte Rondell angebaut, die jedoch nur bis zum ersten Stock reicht, und auf welcher ein kleines Gärtchen angebracht ist.

An die früher erwähnte Speißkammer stößt die mit hölzernen Stufen und einem eisernen mit Messing belegte Geländer versehene Stiege welche in den ersten Stock dieses Gebäudes zur Wohnung des Cameral Directors führt und durch einen am [s. 3] Geländer befestigte blecherne Laterne bei Nacht erleuchtet wird.

Beim Anfange der Stiege links ist ein kleines und rechts ein größeres Gewölbe, worin 3 Fenster mit Rahmen und eisernem Gitter und in jeden der Gewölbe 1 gut verschallte Thür mit Anbau und Vorhängschloß angebracht sind. Weiter folgen in diesem Flügel noch 2 Gewölbe mit verschallten Thüren und französischen Schloß, in welchen 4 Fenster mit eisernen Gitter sich befinden, endlich kommen 2 geräumige Abtritte mit einem Vorhaus wo 3 ordinäre Thüren mit nöthigen Schloß und Riegeln angebracht sind.

Unter dem Hauptgange befindet sich ein gemauerter Kanal welcher das Wasser aus dem Anschlusse bis in den Fluß Olsa unterirdisch ableitet.

Im ersten Stocke dieses Gebäudes, und zwar in der vordern Ansicht von der Stadtseite sind 2 große und 3 kleine Zimmer nebst einer Kämmerchen, in welchen 10 Stück zweiflügelige mit meßingenen Bändern und Schlössern beschlagene Thüren von Eschenholz samt 8 innere vierflügelige mit meßingenen Beschlägen versehene und verglaste Fensterrahmen eben von Eschenholz, ein welischer Kamin mit 2 Thürln von harten Holz sammt meßingenen Beschlag, 8 Winterfensterrahmen von weichen Holz angestrichen, und mit verzinnten eisernen Beschlag versehene, 1 Fenstergitter, 7 Stück Jalousfenstern vollkommen beschlagen, und mit Öhlfarb angestrichen und endlich 5 Stück eiserne Oefen mit nöthigen Einheitsthürln von Blech sich befinden. An diese Reihe der Zimmer stoßen rechts noch 3 andere Zimmer nebst einen Gang in den Garten, welcher erstere mit 7 angestrichenen Kreuzthüren mit verzinnten Beschlag und französischen Schloß-. Dann 6 Stück innern und 4 Stück Winterfensterrahmen, 6 eisernen Fenstergittern und 4 hölzernen [s. 4] Fensterläden 1 schwedischer Heizofen und 1 Sparrkochherd versehene sind. In allen diesen Zimmern sind Rohrdecken und 1 gehobelter gefügter Fußboden.

An diese Zimmer stößt eine geräumige gewölbte Speißkammer mit einer eisernen und hölzernen Thür, dann 2 einfache Fenster, 2 Gittern und 2 eiserne Fensterläden, ist

ze stopniami z drewna, z dwoma zwykłymi drzwiami ze zwykłym zamkiem.

Następnie jest małe podwórko otoczone od wejścia murem, z pozostałych stron budynkiem.

Po lewej w przejściu od bramy wejściowej jest sklepiona jadalnia stróża, wyposażona w mocne drzwi żelazne z kłódką, z ramami okiennymi z kratami żelaznymi, następnie przy tej jadalni na rogu budynku przybudowany jest rondel sięgający tylko do pierwszego piętra, na którym urządzono mały ogródek.

Do wyżej wspomnianej jadalni dochodzą schody z drewnianymi stopniami i żelazną barierką wyłożoną mosiądzem, które na pierwszym piętrze budynku prowadzą do mieszkania dyrektora komory, a które [s. 3] oświetla nocą latarnia blaszana zamocowana do barierki.

Na początku schodów po lewej stronie znajduje się małe sklepione pomieszczenie, a po prawej duże, gdzie zamontowane są 3 okna z ramami i żelaznymi kratami, zaś w każdym pomieszczeniu dobrze obite deskami drzwi z kłódką. Następnie w tym skrzydle są jeszcze 2 pomieszczenia sklepione z drzwiami deskowanymi i zamkami francuskimi, w których są 4 okna z kratami żelaznymi, wreszcie następują 2 przestronne ustępy z przedpokojem, gdzie są 3 zwykłe drzwi z potrzebnymi zamkami i kółkami.

Pod wejściem głównym znajduje się murowany kanał, który odprowadza podziemnie wodę od przyłącza do rzeki Olzy.

Na pierwszym piętrze tego budynku, a mianowicie z przodu, patrząc od strony miasta, znajdują się oprócz komórek 2 duże i 3 małe pokoje, w których znajduje się 10 sztuk drzwi dwuskrzydłowych, okutych mosiężnymi zawiasami i zamkami z drewna jesionowego, oraz 8 okien czteroskrzydłowych, oszklonych, również jesionowych, kominiek włoski z 2 drzwiczkami z twardego drewna z okuciem mosiężnym, 8 zimowych ram okiennych z miękkiego drewna, malowanych i zaopatrzonych w cynowane okucia żelazne, 1 krata okienna, 7 sztuk okien z żaluzjami, całkowicie okutymi i pomalowanymi farbą olejną, i wreszcie 5 żelaznych piecyków z potrzebnymi drzwiczkami opałowymi z blachy. Z tym rzędem pokoi sąsiadują od prawej 3 inne pokoje obok korytarza prowadzącego do ogrodu, z których pierwszy jest wyposażony w 7 malowanych drzwi płycinowych z okuciami cynowanymi i zamkami francuskimi, dalej 6 sztuk okien pojedynczych i 4 sztuki okien podwójnych zimowych, 6 żelaznych krat okiennych i 4 drewniane okiennice, [s. 4] 1 szwedzki piec grzejny i kuchenkę. We wszystkich tych pokojach są sufity na trzcinie i podłoga heblowana z klepek.

ausgedielt, und an den Thüren mit französischen Schließern versehen. – Dann geht ein offener Gang aus dieser Speiskammer und aus dem Gesindzimmer bis zur gewölbten Küche, in welcher 1 Fenster mit Gitter und 1 mit französischen Schloß und Bänden versehene Thür, dann ein Herd sich befindet, von da führt ein geschlossener Gang mit Rohrdecke bis zu dem gedielten und mit Rohrdecke versehenen großem Vorhause, welches das Stiegenhaus umschließt und in welchem sich eine zweyflügelige Thür mit französischem Schloß und 4 vierflügeligen Fenster mit Eisenbeschlag, befinden.

Von der Stiege geht links ein Flügel des Gebäudes in welchen ein Gang mit Rohrdecke ist, darinn 4 Stück innere und 4 Stück vierflügelige Winterfensterrahmen ohne Anstrich mit verzinnten Beschlag, 2 Stück eiserne Kaminthüren und die Abtritte samt Vorhaus an welchen 3 Thüren mit ordinären Schloß angebracht sind, befinden. An diesem Gang stoßen 3 Zimmer mit Rohrdecken mit 3 Kreuzthüren welche mit Riegeln und französischen Schloß versehen, dann mit 6 Stück vierflügeligen Fensterrahmen und 6 Winterfensterrahmen, 4 hölzernen Fensterläden und mit 2 schwedischen Heitzöffen. An diesen Gebäude ist links gegen die Brücke ein kleiner Ziergarten mit gemauerten Pfeilern und Stacheten, dann einen zweyflügeligen Thor mit Sperrschloß und Bändern, [s. 5] eingeschlossen ist, rechts ist 1 größerer Obstgarten, welcher mit einer soliden Mauer umgeben ist und sich um die Schloßgebäude in eine ziemliche Länge erstreckt, und welcher eine zweyflügelige Thür zur Hälfte mit Stacheten und ein Sperrschloß hat.

Das Gebäude ist mit einem welischen Dache versehen, welches sich in gutem Zustande befindet und auf welches vollkommen gute Stiege führt. Uibrigens ist dieser Boden ganz offen.

2 tens Neugebaut⁹. An das obbeschriebene Wohngebäude stoßen längst den alten Schloßhofmauern von der Flußseite 2 gewölbte Arrester und 1 Küche an. Jedes Arrest hat 1 Fenster mit eisernen Gittern 1 Kachelofen, 1 Britsche und 2 Thüren mit Schloß und Riegeln, in der Küche ist ein gemauerter Herd, 2 Fenstergitter jedoch ohne Fensterrahmen und 1 verschallte Thür mit Beschlag und französischen Schloß.

Dieser Theil ist ganz gewölbt und in guten Zustande, und in dem einen Arrestzimmer, trennt sich die Hauptmauer von der einen. Uiber diesen Gebäuden ist 1 Pultdach, in mittelmäßigen Zustande.

3 tens Neugebaut¹⁰. Kommt nun die an dieser Schloßmauer, kurzlich neu zugebaute gemauerte und gewölbte Waisenamtskanzley, welche 3 Stück doppelte Fensterrahmen,

Z tymi pokojami sąsiaduje obszerna sklepiona jadalnia z 1 drzwiami drewnianymi i 1 żelaznymi, 2 pojedynczymi oknami, 2 kratami i żelaznymi okiennicami, która jest wyłożona deskami a jej drzwi zaopatrzone są w zamki francuskie. Następnie otwarty korytarz prowadzi z tej jadalni i pokoju służby aż do sklepionej kuchni, w której jest 1 okno z kratą i 1 drzwi z zawiasami i zamkiem francuskim, piec, a stąd prowadzi zamknięty korytarz z trzcinowym sufitem aż do obszernej sieni z trzcinowym sufitem i podłogą z desek, która otacza klatkę schodową i w której znajdują się 1 dwuskrzydłowe drzwi z zamkiem francuskim i 4 czteroskrzydłowe okna z okuciami żelaznymi.

Od schodów w lewą stronę odchodzi skrzydło budynku, w którym znajduje się korytarz z sufitem trzcinowym, w nim 4 drzwi wewnętrzne i 4 podwójne okna zimowe z okuciami cynowanymi, 2 żelazne drzwi kominkowe i ustępy wraz z przedpokojem, w którym zabudowano 3 drzwi ze zwykłymi zamkami. Z tego korytarza wchodzi się do 3 pokoi z sufitami trzcinowymi i z 3 drzwiami płycinowymi, zaopatrzonymi w rygle i zamki francuskie, tam 6 sztuk okien czteroskrzydłowych i 6 okien zimowych podwójnych, 4 drewniane okiennice i 2 szwedzkie piecyki.

Z lewej strony tego budynku znajduje się mały ogród kwiatowy, otoczony płotem z murowanymi słupami i sztachetami, następnie z bramą dwuskrzydłową zamykaną na zamek z żelaznymi zawiasami, po prawej i większy sad otoczony solidnym murem, rozciągający się wokół budynków zamkowych na znacznej długości, który ma dwuskrzydłowe drzwi w połowie ze sztachet z zamkiem.

Budynek kryty jest dachem włoskim, który jest w dobrym stanie, na który prowadzą zupełnie dobre schody. Ponadto ten strych jest całkiem otwarty.

Po drugie. Nowo wybudowane. Do powyżej opisanego budynku wzdłuż starych murów dziedzińca zamkowego od strony rzeki dochodzą 2 sklepione areszty i 1 kuchnia. Każdy areszt ma 1 okno z żelaznymi kratami, 1 piec kaflowy, 1 pryczę i 2 drzwi z zamkiem i ryglami, w kuchni jest murowany piec, 1 krata jednak bez ram okiennych i 1 deskowane drzwi z okuciami i zamkiem francuskim.

Ta część ma sklepienia i jest w dobrym stanie, a w jednym z pokojów aresztowych mur główny odchodzi od wewnętrznego. Na tych budynkach jest dach jednospadowy w stanie średnim.

Po trzecie. Nowo wybudowane. Do tego muru zamkowego dochodzi niedawno nowo wybudowana

⁹ Słowo dodano ówkiem na marginesie.

¹⁰ Słowo dodano ówkiem na marginesie.

sämtlich angestrichen, 3 eiserne Fenstergitter, dann 1 wohlverwahrte Thür mit französischen Schloß, und 1 ordinären Kachelofen hat, das Vorhäusel vor dieser Kanzley hat 1 eiserne Thür, ist gewölbt und ist an dasselbe 1 kleine Küche angebracht, aus welcher die Kanzley und 1 kleines rechts angebrachtes mit 1 Fenster und Gitter dann 1 Thür versehener Zimmer beheizt wird, in welches der Eingang aus der angebauten gemauerten Holzkammer gehet. Dieses Gebäude ist im besten Zustande und das Schindeldach gut.

4 tens Neugebaut¹¹. An das rechts gelegene obgedachte Höfel stoßt ein zweytes gemauertes Gebäude mit einem Stockwerke, vor dessen Eingang 1 steinerner [s. 6] Stiege ist, von welcher in 1 gewölbttes Vorhaus zu ebener Erde eingetretaten wird.

In diesem Vorhause ist 1 zweyflügeliche verschallte Thür mit dreyfachen Bändern und 1 französischen Schloß sammt Riegeln versehen, 1 Fensterrahmen sammt Gitter, 1 zweyte einfache Thür mit Klinke so zum Gange zum vordern Hauptgebäude führt, in welchem sich die Bodenstiege befindet, und wo ebenfals 1 einfache mit Schloß versehene Thür ist.

Aus diesem Vorhause führt 1 einfache Thür rechts in 1 Vorhäusel wo 1 Fenster mit eisernen Gitter, dann eine zweyte ebenfals eiserne Thür in die Rentenamts Cassa, beide mit ordentlichen französischen Schloß und Vorhängeschloßern versehen, und in steinernen Thürfuttern versetzt. Das Cassazimmer ist zwar beschränkt, jedoch gewölbt, enthält 3 Stück Fenster, welche mit doppelten Fensterrahmen, eisernen Gitter und eisernen Fensterläden versehen sind. Ferner befinden sich darinn 1 hölzerne Thür mit starkem französischen Schloss, 1 Kachelofen mit einem eisernen Korb, und eisernen Einheits- und Kaminthürl, sonst Vorhängeschloß. Aus dem erwähnten großen Vorhause führt links 1 zweyflügeliche mit französischen Schloß versehene Thür, in die große Directionskanzley welche gewölbt und mit 5 Doppelfenster mit verzinnten Beschlag und eisernen Gittern, dann 1 eisernen Ofen mit blechernen Einheits- und hölzernen Kaminthürl versehen ist. Aus dieser führt 1 zweyflügeliche mit verzinnten Bändern und Schloß versehene harte Thür in die politische Kanzley, welche gewölbet ist und 3 Doppelfenster mit eisernen Gittern, dann 1 eisernen Ofen mit Einheitsthürl enthält. Aus dieser Kanzley geht eine einfache und sehr schlechte Thür mit ordinären Schloß und Bändern versehen, in einen [s. 7] Gang, welcher auf den Hofraum führt.

In dem Vorhause welches die Eingangsthüren in die Rentenamtskassa und die Cammeral Directions-Kanzley enthält, führt auch noch rechts 1 doppelte mit hölzernen Stufen versehene Stiege in den ersten Stock in einen länglichten mit

kancelaria urzędu sierocego⁵, kryta sklepieniami, która ma 3 sztuki podwójnych ram okiennych, wszystkie pomalowane, 3 żelazne kraty okienne, następnie 1 dobrze zabezpieczone drzwi z zamkiem francuskim i 1 zwykły piec kaflowy, przedpokój tej kancelarii ma 1 drzwi żelazne, jest sklepiony i przybudowany do tej samej małej kuchni, z której ogrzewa się kancelarię i 1 mały pokój po prawej stronie, wyposażony w 1 okno, kratę i 1 drzwi, do którego wejście prowadzi z przybudowanej murowanej komórki na drewno. Ten budynek jest w jak najlepszym stanie, a dach z gontów jest dobry.

Po czwarte. Nowo wybudowane. Do wyżej wspomnianego podwórka dochodzi drugi budynek murowany jednopiętrowy, [s. 6] przed którego wejściem znajdują się schody kamienne, z których wchodzi się do sklepionej sieni na parterze.

W tej sieni są jedne drzwi deskowane, dwuskrzydłowe z potrójnymi zawiasami i 1 zamkiem francuskim wraz z ryglami, 1 rama okienna z kratą, drugie drzwi – jednoskrzydłowe – z klamką, prowadzące do korytarza do przedniego budynku głównego, w którym znajdują się schody na strych i gdzie również znajdują się drzwi pojedyncze zaopatrzone w zamek.

Z tej sieni prowadzą drzwi jednoskrzydłowe w prawo, do przedpokoju, gdzie jest 1 okno z kratą żelazną, a drugie, również żelazne drzwi, do kasy urzędu rentowego, oba zaopatrzone w porządne zamki francuskie i kłódki oraz osadzone w kamiennych futrynach. Pokój kasy jest co prawda nie za duży, ale sklepiony, ma 3 okna zaopatrzone w podwójne ramy, żelazne kraty i żelazne okiennice.

Następnie znajdują się w nim drzwi drewniane z mocnym zamkiem francuskim, piec kaflowy z koszem żelaznym i żelaznymi drzwiczkami do palenia i do komina, poza tym kłódka. Z wymienionego dużego przedpokoju prowadzą w lewo dwuskrzydłowe drzwi z zamkiem francuskim do wielkiej kancelarii dykcji, która jest sklepiona i zaopatrzone w 5 podwójnych okien z okuciami cynowanymi, żelaznymi kratami, następnie w żelazny piec z blaszanymi drzwiczkami do palenia i drewnianymi do komina. Z niej prowadzą twarde drzwi dwuskrzydłowe z zawiasami cynowanymi do kancelarii politycznej, która jest sklepiona i ma 3 okna podwójne z kratami żelaznymi oraz piec żelazny z drzwiczkami do palenia. Z tej kancelarii prowadzą zwykłe drzwi w bardzo złym stanie, [s. 7] ze zwykłym zamkiem i zawiasami, do korytarza wiodącego na podwórze.

⁵ Urząd sierocy (*Waisenamt*) był w dawnej Austrii instytucją prowadzoną przez zwierzchność feudalną, strzegącą praw sierot do dziedziczenia.

¹¹ Słowo dodano ołówkiem na marginesie.

Ziegeln gepflasterten Gang, worinn 3 einfache vierflügelichte Fenster sind.

In diesem Stockwerke befinden sich übrigens noch 3 größere und 3 kleinere Zimmer und 1 gewölbte Küche, in diesen 6 Zimmern sind 11 Fenster, jedes mit vierflügelichten Fensterrahmen, welche sämmtlich mit verzinnnten Beschlag versehen sind, dann 8 zweyflügelichte und 2 Kreuzthüren, sämmtlich von weichen Holz mit eisernen Beschlag und französischen Schlössern versehen, 4 schwedische, 1 eiserne und 1 Kuchelofen, alle mit eisernen Einheitsthürln verwahrt. In der Küche ist 1 Sparrherd, 2 Fenstern und 2 einfache Thürle mit ordinärem Schloß und Bändern., und sowohl im Gange als auch in den Zimmern.

Aus dem Gange führt 1 zweyflügelichte Thür in den Abtritt, welche mit Bänden und Klinke versehen ist. Sebst in den gemauerten Abtritte befindet sich eine einfache Thür mit ordinären Schloss. Uibrigens führt auch den Dachboden eine hölzerne Stiege auf welche eine geleimte Thür angebracht ist.

Der Werksatz auf dem Gebäude sowie auch die Hälfte der Schindeleindeckung ist vollkommen gut, die andere Hälfte jedoch in Reparaturzustande. Auf den Dächern der beiden beschriebenen Gebäude sind 3 Wetterableiter und die Feuerleiter angebracht.

Die beiden Kanzleyen und der erst Stock auf diesen Gebäuden sind von einigen 60 Jahren erbaut worden.

[s. 8] An das letzt beschriebene Gebäude stoßt 1 gemauertes Vorhaus in welcher 1 eiserne Thür und dem dem Hofraum mit 1 französischen Schloß und Arben in Steinfutter versetzt ist, und ober derselben eine Oberlichte mit eisernen Gitter besteht, aus diesem Vorhause führt 1 hölzerne verschallte Thür mit Bändern und französischen Schloß in die Justitzkanzley, welche gewölbt ist und 3 Fenster mit doppelten vierflügelichten Fensterrahmen und eisernen Gittern, dann 1 schwedischen Heitzofen mit eisernen Einheits und hölzerne Kaminthürl enthält.

Dann kommt die zweyte Justitzkanzley mit 1 gewölbten Vorhause in welchen 1 einfache Thür aus dem Hofraum mit 1 Klinke angebracht ist, in der gewölbten Justitzkanzley befinden sich 2 Fenster mit doppelten Fensterrahmen und eisernen Gitter, dann 1 verschallte Thür mit französischen Schloß, und ein eiserner Ofen mit blechenen Einheits, und hölzernen Kaminthürln.

Beide diese Kanzeleyen sind zu ebener Erde an die Schloßumfangsmauer vor etlichen 30 Jahren angebaut worden, und befinden sich mit Ausnahme des Schindeldaches in einen guten Zustande.

Nach diesen Kanzleyen kommt

6 tens Das vor etwa 11 Jahren zum Theil neu erbaute und zum Theil aus dem alten Bräuhaus einggerichtete gemauerte Rosoglofabriksgebäude zu ebener Erde, welches aus einem

W korytarzu, w którym są drzwi wejściowe do kasy urzędu rentowego i kancelarii dyrekcji kameralnej, znajdują się jeszcze po prawej stronie schody ze stopniami drewnianymi, podwójne, prowadzące na pierwsze piętro, do długiego korytarza z posadzką ceglana, w którym są 3 pojedyncze okna czterokrzydłowe.

Na tym piętrze znajdują się ponadto jeszcze 3 większe i 3 małe pokoje i 1 kuchnia ze sklepieniem, w tych 6 pokojach jest 11 okien, każde z ramą czterokrzydłową, wszystkie zaopatrzone w okucia cynowane, 8 drzwi dwuskrzydłowych i 2 drzwi płycinowych, wszystkie z miękkiego drewna z okuciami żelaznymi i zamkami francuskimi, 4 szwedzkie piece, 1 żelazny i 1 kuchenny, wszystkie z żelaznymi drzwiczkami do palenia. W kuchni jest kuchenka oszczędnościowa, 2 okna, 2 jednoskrzydłowych drzwi ze zwykłymi zamkami i zawiasami, zarówno na korytarzu, jak też w pokojach.

Z korytarza prowadzą drzwi jednoskrzydłowe do ustępu, zaopatrzone w zawiasy i klamkę. Nawet w mrowanym ustępie znajdują się 1 jednoskrzydłowe drzwi ze zwykłym zamkiem. Poza tym na strych wiodą schody drewniane, na których zamontowano klejone drzwi.

Więźba dachowa na budynku i połowa pokrycia gontowego jest w całkiem dobrym stanie, druga połowa nadaje się jednak do naprawy. Na dachach obu opisanych budynków są 3 piorunochrony i drabiny przeciwpożarowe. Obie kancelarie i pierwsze piętro tych budynków wybudowano sześćdziesiąt kilka lat temu.

[s. 8] Z ostatnim opisywanym budynkiem styka się sień murowana, w której są zamontowane 1 drzwi żelazne prowadzące z podwórza, z zamkiem francuskim i przybudówką w futrynie kamiennej, a nad nimi jest świetlik z kratą żelazną, z tejże sieni prowadzą drzwi z desek z zawiasami i zamkiem francuskim do kancelarii sądowej, która jest sklepiona i ma 3 okna z podwójnymi ramami czterokrzydłowymi i żelaznymi kratami, szwedzki piec i drewniane drzwiczki kominkowe.

Następnie jest druga kancelaria sądowa ze sklepioną sieni, w której zamontowano 1 pojedyncze drzwi z klamką, prowadzące na podwórze, zaś w sklepionej kancelarii sądowej znajdują się 2 okna z podwójnymi ramami i kratą żelazną, następnie 1 drzwi z desek z zamkiem francuskim, piec żelazny z blaszanymi drzwiczkami do palenia i drewnianymi drzwiczkami do komina.

Obie te kancelarie znajdują się na parterze, a zostały do zewnętrznego muru zamku dobudowane trzydzieści kilka lat temu i znajdują się, z wyjątkiem dachu z gontów, w dobrym stanie.

Po tych kancelaria następuje.

gewölbten ziemlich großen Depositorium, Küche, dann einen Vorhause und 2 Zimmern besteht.

Rotisch-Grundbuch¹². In Depositorio, welches mit Ziegeln gepflastert ist, sind 4 Fenstern mit einfachen vierflügelichen Fensterrahmen und starken Eisengitter versehen. [s. 9] Dann 1 zweiflügeliche verschallte Eingangsthür mit starken Beschlag, französischen Schloß, Riegeln und Sperrbaum versehen. Aus diesen führt eine mit französischen Schloß und Bändern versehene 2 flügeliche Thür in die gewölbte und ausgedielte Schreibstube, welche in der ehemaligen Rondelle eingerichtet wurde, und worin sich 3 Fenster mit doppelten Fensterrahmen und starken Eisengittern, dann 1 schwedischer Heizofen, mit 1 eisernen Einheitsthüre befindet.

Gleich an dieser Schreibstubenthüre links führt 1 aus hölzernen Stufen bestehende Stiege auf den Dachboden, welcher mit einer eisernen Thüre mit französischen Schloße gesperrt ist. Nicht weit von dieser Stiege ist eine Schloß, Bändern und Riegeln versehene, zweiflügeliche verschallte Thür, durch welche man in das Gewölbe und mit Ziegeln gepflasterte Laboratorium kommt. In diesen sind 4 Fenster mit einfachen vierflügelichen Fensterrahmen und starken Eisengittern versehen, 1 mit französischen Schloß, Bändern, Riegeln und Stangen verschallte zweiflügeliche Thür 12 Stück kupferne innwendig verzinnte Distillirkesseln, wovon 6 zwey und 6 ein und halb Eimrig sind und 12 Stück hölzernen Kühltonnen, mit eisernen Reifen.

In der Mitte dieses Laboratoriums geht 1 einfache Thür mit Drücker in die gewölbte Heizküche, worin 3 Fenster mit 2 flügelichen Fensterrahmen und Eisengittern, dann 12 Einheit- und 12 Aschenthürln von Blech sind, und endlich 1 verschallte Thür mit Sperrschloß und Bändern sich befinden, welche in ein Vorhaus führet. In diesem gewölbten Vorhause sind noch 2 andere verschallte Thüren, eine zwey die andre einflügelich mit französischen Schloß [s. 10] versehen, dann 1 Fenster mit vierflügelichen Fensterrahmen und Eisenngitter.

In dem rechts gelegenen und gedielten kleinen Zimmer der Laboranten ist 1 Fenster mit 2 flügelichten Doppelfensterahmen und Eisengitter, dann 1 einflügeliche Thür mit französischen Schloß und Bändern, und endlich Ziegehietzofen mit Eisenplatte und eisernen Einheitsthürl.

Aus eben dem Vorhause führt 1 zweyte mit Öhlfarb angestrichene Kreuzthür in 1 gewölbtes und gedielttes Zimmer des Fabriks-Kontrolleurs worinne 2 Fenster mit zweiflügelichen Doppelfensterahmen und mit Eisengitter, dann 1 eiserner Heizofen, mit Thürl von Blech sich befindet.

Po szóste fabryka rosolisów, wybudowana przed około 11 laty częściowo od nowa, a częściowo z wykorzystaniem dawnego murowanego browaru, na parterze, która składa się z dość dużego murowanego magazynu, kuchni, sieni i 2 pokoiów.

W magazynie wyłożonym cegłą są 4 okna z pojedynczymi oknami czteroskrzydłowymi i silnymi kratami żelaznymi. [s. 9] Następnie 1 dwuskrzydłowe drzwi wejściowe z desek, z mocnymi okuciami, francuskim zamkiem, ryglami i sztabą do zamykania. Stąd prowadzą drzwi dwuskrzydłowe z zamkiem francuskim i zawiasami do sklepionej kancelarii z podłogą z desek, którą urządzono w dawnym barbakanie, gdzie znajdują się 3 okna z podwójnymi ramami i mocnymi kratami żelaznymi, następnie szwedzki piec z żelaznymi drzwiczkami do palenia. Księga gruntowa Rotischa.

Zaraz za tymi drzwiami do kancelarii, po lewej stronie schody składające się z drewnianych stopni prowadzą na strych, który jest zamknięty za pomocą żelaznych drzwi z zamkiem francuskim. Niedaleko od tych schodów są drzwi zaopatrzone w zamek, zawiasy i rygle, dwuskrzydłowe, z desek, przez które wchodzi się do sklepionego laboratorium z ceglana posadzką. W nim są 4 okna z pojedynczymi czteroskrzydłowymi ramami i mocnymi kratami żelaznymi, drzwi dwuskrzydłowe z desek z zamkiem francuskim, zawiasami, ryglami i sztabą, 12 sztuk miedzianych, a od wewnątrz pocynowanych kotłów destylacyjnych, z których 6 ma pojemność 2 wiader a 6 półtora wiadra, i 12 drewnianych beczek-chłodnic z żelaznymi obręczami.

Pośrodku tego laboratorium znajdują się drzwi pojedyncze z klamką, prowadzące do sklepionej kuchni ogrzewającej, w której znajdują się 3 okna z ramami dwuskrzydłowymi i kratami żelaznymi, następnie 12 drzwiczek do palenia i usuwania popiołu z blachy, wreszcie drzwi drewniane z desek z zamkiem i zawiasami, które prowadzą do sieni. W tej sklepionej sieni jest jeszcze 2 innych drzwi, jedne dwuskrzydłowe i jedne jednoskrzydłowe, z zamkiem francuskim, [s. 10] następnie 1 okno czteroskrzydłowe z kratą żelazną.

W położonym po prawej stronie i wyłożonym deskami małym pokoju laborantów jest 1 okno podwójne dwuskrzydłowe i krata żelazna, następnie są drzwi jednoskrzydłowe z zamkiem francuskim i zawiasami, wreszcie ceglany piec z płytą żelazną i żelaznymi drzwiczkami do palenia.

Z tej sieni drugie drzwi płycinowe pomalowane farbą olejną prowadzą do sklepionego i wyłożonego deskami pokoju kontrolera fabryki, w którym są 2 okna

¹² Słowo dodano ołówkiem na marginesie. Chodzi o księgę gruntową, której nie można zidentyfikować.

Der Dachboden auf diesem Gebäude ist durch 2 Feuermauern abgetheilt und mit Brettern ordentlich ausgediehl. Das Dach darauf ist ganz neu, und mit einem Wetterableiter versehen.

Hüttendirektor¹³. 7 tens Gleich nach diesem Fabriksgebäude kommt in der nämlichen Reihe ein gemauertes Wohngebäude mit einem Stockwerke, in welchen zu ebener Erde ein Vorhaus mit 1 zweyflüchtigen verschallten Eingangsthür, mit Schloß und Bändern versehen, 1 gewölbte Küche mit einfachen Thür, und 1 kleinen Fenster, dann 1 gewölbtes Zimmer und 3 mit Sturzdecken, sämtlich gedielt sich befinden. Darinn sind 7 Kreuzthüren mit französischem Schloß und Bändern 6 Fenster mit doppelten zweiflügelichen Fensterrahmen und Eisengittern. – 1 Ziegel- und 1 Kachelheizofen, beide mit eisernen Einheitsthür und Eisenplatte, endlich ist 1 kleines Speißkammerl mit 1 einfachen Thür sammt Schloß und ohne Fenster.

Aus dem Vorhause geht 1 Stiege mit hölzernen Stufen zum Keller, welcher ziemlich groß, gut gewölbt mit 1 einfachen Thür und Schloß, dann 2 kleinen Fenstern versehen ist. Nebstbei sind auch 2 gemauerte Abtritte mit 2 zwey einfachen zum Sperren eingerichteten Thüren.

Hier kommt zu bemerken, daß das Vorhaus zwar gepflastert, jedoch nur mit Sturzdecke versehen seye.

Aus diesem Vorhause führt 1 mit hölzernen Stufen eingerichtete Stiege in den 1ten Stock, welcher aus einem Vorhause, 1 Speißkammer, Küche und 2 Zimmern besteht.

In dem Vorhause sind 2 veirflüchtige Fensterrahmen und ist selber gedielt und mit Rohrdecke versehen. Die Speißkammer ist mit Ziegeln gepflastert und hat 1 Sturzdecke, 1 kleines Fenster und 1 Kreuzthür mit französischen Schloß, die gewölbte Küche hat 1 einfache Thür mit Drucker, und 1 kleines Fenster.

Die 2 gedielten mit Rohrdecken versehene Zimmer, worinn die Steuer und Kelleramtskanzleyen sind, diese haben 4 Fenster mit doppelten vierflügelichten Fensterrahmen, dann 3 zweyflüchtigen Kreuzthüren mit Bändern und französischen Schloß und 1 schlechten Kachelofen.

Auf den Dachboden, welcher ganz mit Ziegeln ausgepflastert ist, führt 1 einfache mit französischen Schloß versehene Thür. – Das Schindeldach ist ganz neu, und mit 1 Wetterableiter versehen.

Nächst dem Wohngebäude ist 1 zweyflüchtiges verschalltes mit Bändern und französischen Schloß versehenes Eingangsthor, in den unter der Mauer des obern Schloßes sich ziehenden Garten welcher von dem Gebäude bis unter die [s. 12] Schloßmauer mit einem Bretterplanken eingeschlossen ist.

z dwuskrzydłowymi podwójnymi ramami i kratami żelaznymi, następnie 1 piec żelazny z drzwiczkami z blachy.

Strych na tym budynku jest oddzielony z fajermurami i porządnie wyłożony deskami. Dach jest całkiem nowy i zaopatrzony w piorunochron.

Po siódme. Dyrektor hut. Zaraz za tym budynkiem jest w tym samym rzędzie murowany dom mieszkalny o 1 piętrze, w którym na parterze jest sień z drzwiami dwuskrzydłowymi z desek, zaopatrzonymi w zamek i zawiasy, kuchnia sklepiona z pojedynczymi drzwiami i 1 małym oknem, następnie sklepiony pokój i 3 z sufitami z desek, a wszystkie wyłożone deskami.

W nich jest 7 drzwi płycinowych z zamkami francuskimi i zawiasami, 6 okien z podwójnymi ramami dwuskrzydłowymi i kratami żelaznymi, 1 piec ceglany i 1 kaflowy, oba z żelaznymi drzwiczkami do palenia i płytą żelazną, wreszcie mała spiżarnia z jednoskrzydłowymi drzwiami, bez okna.

[s. 11] Z sieni schody z drewnianymi stopniami wiodą do piwnicy, która to piwnica jest dość duża, dobrze sklepiona. z drzwiami jednoskrzydłowymi i zamkiem. a także z małymi oknami. Zaraz obok są także 2 murowane ustępy z 2 jednoskrzydłowymi drzwiami do ryglowania.

Tu należy zauważyć, że sień jest co prawda zaopatrzona w posadzkę, ale ma jedynie drewniany sufit.

Z tej sieni schody zrobione z drewnianych stopni prowadzą na pierwsze piętro, które składa się z przedpokoju, spiżarni, kuchni i 2 pokojów. W przedpokoju są 2 czteroskrzydłowe okna, jest on wyłożony deskami, ma sufit tynkowany na trzcinie. Posadzka w spiżarni jest wykonana z cegły, a sufit z desek, jest 1 małe okno i 1 drzwi z płycin z zamkiem francuskim, sklepiona kuchnia ma 1 jednoskrzydłowe drzwi z klamką i 1 małe okno.

2 pokoje, wyłożone deskami, z sufitami trzcinowymi, w których mieści się kancelaria podatkowa i piwniczna, mają 4 okna z podwójnymi ramami czteroskrzydłowymi, następnie 3 drzwi z płycin z zawiasami i zamkami francuskimi, jest tam też piec kaflowy w złym stanie.

Na strych, cały z posadzką ceglana, prowadzą drzwi jednoskrzydłowe z zamkiem francuskim. Dach z gontów jest całkiem nowy i wyposażony w piorunochron.

Obok budynku mieszkalnego znajduje się brama wejściowa, dwuskrzydłowa, z desek, zaopatrzona w zamek francuski, prowadząca do ogrodu ciągnącego się pod murem zamku górnego, który od budynku [s. 12] aż po mur zamkowy otoczony jest parkanem z desek.

Po ósme. Od ostatniego budynku mieszkalnego po lewej stronie są murowane stajnie dla 8 koni i 2 sztuk bydła, wszystkie sklepione, wyłożone deskami i zaopatrzone

¹³ Słowo dodano ołówkiem na marginesie.

8 tens. Von den letzten Wohngebäude sind links die gemauerten Pferd Stallungen für 8 Pferde und 2 Rindekammern, sämtlich gewölbt, gedielt und mit Krippen versehen. – Darinn sind 6 Fenster mit zweyflüglichen Rahmen und eisernen Gittern, dann 2 verschallte zweyflügluche Eingangsthüren mit Bändern und französischen Schloß versehen, 1 einflügeliche Thür mit Bänder und Arben in der Rindekammer und 2 Stachetten Thüren am Eingange in die Stallungen, – Weiter hinaus ist die Brackmauer aufgeführt, von welcher ein Pultdach gegen den Garten angebracht ist, welches sich in mittelmäßigen Zustande befindet. An der rechten Ecke dieser Stallung ist 1 kleiner Keller mit 1 Stiege, in welchen 1 verschallte Thür mit Bändern und Sperrschloß gehet.

An der linken Seite dieses Stalles ist 1 großer abgetheilte ganz gemauerter mit Sturzdecke versehener Wagenschopfen, dann 1 Bretter und Steinkohlen Depositorium zum Rosoglioabrik gehörig. Dieser Schopfen hat 3 zweyflügeliche Eingangsthüre mit eisernen Riegeln und Vorhangschloßern versehen. Das darauf angebrachte Schindelpultdach ist gut. Von den Wagenschopfen erstreckt sich an den obern Schloße bis unweost der Waisenamtskanzley 1 neu aufgerichtetes Gärtchen, zwischen welchen und den Kanzleyen, dann zwischen den Rosoglioabriksgebäude, denn Stallungen und Wagenschopfen, der zum Theil gepflasterte, und sonst begraßte Holzplatz sich befindet, in dessen Mitte 1 Cisterne von Quadersteinen mit Schindeln gedeckt und mit Latten eingefaßt ist. Diese Cisterne erhält ihr Wasser mittelst hölzernen Leitungsrohren vom Berge Winohrad.

[s. 13] Gleich an derselben stehet 1 mit Latten eingefaßter und Schindeln gedeckter hölzerner Schopfen zur Aufbewahrung der Feuerrequisiten.

Endlich ist im gemauerter Brunn mit einem Getriebe, Waßereimer und Ketten eingerichtet und ganz mit Schindeln eingedeckt in gutem Zustande

Ober Schloss

9 tens. Von den Waisenamtskanzley geht ein gepflasterter Weg unter einer links auf der alten abgetragenen Einfaßungsmauer vor etwa 6 Jahren neu erbauter Stacheten-Einfaßung mit. Demolirt]¹⁴. 20 gemauerten Pfeilern bis zur Kapelle in das Oberschloß, unweit der Waisenamtskanzley ist rechts ein gewölbter Keller mit einem Kellerhaus, in welchen 1 zweyflügeliche verschallte Thür führet, dieser kann wegen eindringender Feuchtigkeit nicht gebraucht werden.

10 tens. Weiter hinauf rechter Hand sind 2 gemauerte und gewölbte Brandweingewölbe, worin sich 3 Fenster mit doppelten Rahmen und eisernen Gitter, dann 1 zweyflügeliche

w żłoby. Znajduje się tam 8 okien w ramach dwuskrzydłowych z żelaznymi kratami, dwoje deskowanych drzwi wejściowych dwuskrzydłowych z zawiasami i zamkiem francuskim, 1 drzwi jednoskrzydłowe z zawiasami [...] w pomieszczeniu dla bydła i 2 drzwi z listew przy wejściu do stajni.

Jeszcze dalej zbudowany jest mur przedni, na którym umocowano dach jednospadowy w stronę ogrodu, będący w średnim stanie. Na prawym rogu tej stajni jest mała piwniczka ze schodami, do której prowadzą drzwi z desek z zawiasami i zamkiem.

Po lewej stronie tej stajni jest duża, oddzielona i nakryta sufitem z desek wozownia, następnie skład desek i węgla kamiennego dla fabryki rosolisów. Ta wozownia ma 3 drzwi wejściowych dwuskrzydłowych z żelaznymi ryglami i kłódkami. Dach na niej, jednospadowy kryty gontem, jest w dobrym stanie. Od wozowni wzdłuż górnego zamku aż po kancelarię urzędu sierociego rozpościera się nowo założony ogródek, między którym a kancelariami, następnie między budynkiem fabryki rosolisów, stajniami i wozownią znajduje się częściowo wybrukowany, częściowo porośnięty trawą plac drzewny, w którego środku znajduje się cysterna z bloków kamiennych, kryta dachem z gontów i otoczona deskami. Ta cysterna jest zasilana w wodę poprzez drewniane rury z góry Winohrad.

[s. 13] Tuż przy niej stroi drewniana szopa obudowana deskami i kryta gontem, w której przechowywany jest sprzęt przeciwpożarowy.

Wreszcie jest murowana studnia z kołowrotem, wiadrem na wodę i łańcuchem, cała kryta gontem w dobrym stanie.

Zamek górny

Po dziewiąte. Z kancelarii urzędu sierocego prowadzi brukowana droga pod płotem ze sztachet, zbudowanym od podstaw przed około 6 laty w miejscu zburzonego muru zewnętrznego [wyburzono], liczącym 20 murowanych filarów aż do kaplicy na zamek górny, niedaleko kancelarii urzędu sierocego po prawej stronie jest piwnica sklepiona z domkiem nad nią, do której prowadzą drzwi dwuskrzydłowe z desek, ale z powodu wilgoci nie da się jej używać.

Po dziesiąte. Dalej ku górze, po prawej ręce są 2 murowane i sklepione piwniczki na wódkę, w których znajdują się 3 okna z podwójnymi ramami i żelaznymi kratami, następnie 1 dwuskrzydłowe drzwi z desek z ryglami, kłódką i zamkiem francuskim, wreszcie drzwi jednoskrzydłowe z zawiasami i z zamkiem. Wyburzono.

¹⁴ Słowo dodano ołówkiem na marginesie.

verschallte. Demolirt¹⁵. Thür mit Riegeln, Arben, Vorhäng und französischen Schloß, endlich 1 einflügeliche Thür mit Bändern und Sperrschloß befinden.

Uiber diesen Gewölben sind die Stockmauern ringsum von kurzem aufgebaut, jedoch die innern Mauern noch nicht errichtet worden.

Die Bedachung dieses Gebäudes ist neu.

11 tens. Die kleine Kapelle sammt Sakristey ist gemauert und gewölbt, hat Alter, 4 zweyflügeliche Fensterrahmen, 1 einfache Thür. Besteht renovirt¹⁶. [s. 14] Mit ordinärem Schloß, 4 hölzernen Bänke, hölzernen Chor, und ist auch Quadersteinen ausgepflastert.

Das Gemäuer ist noch gut, die Schindelbedachung jedoch schlecht.

12 tens. Von der Kapelle führt eine alte baufällige Einfaßungsmauer ringsum bis zum gemauerten Holzmaterialschopfen. Zwischen dieser Mauer besteht gegenwärtig ein Garten, in welchen 1 gemauertes und gewölbt mit 1 Fenster und 2 ordinären Thürren versehenes Dörrhaus im verfloßenen Jahr erbaut wurde, deßen Schindelbedachung ganz neu ist. Hinter der Kapelle und der Einfaßungsmauer ist von der Olsaflußseite auf en Ruinen ein schmales Gärtchen errichtet worden. Kassirt¹⁷.

13 tens. Nun folgt ein geräumiger gemauerter Holzmaterialien-Schopfen, welcher an die alte Umfangsmauer angebaut ist, und deßen Mauer eine bedeutender bedeutenden Reparatur bedarf. – Dieses hat 1 ordinäre Bretterthür mit Bändern und Vorhängschloß und enthält bis zur Hälfte 1 Bretterboden, das dach deßelben ist in guten Zustande. Kassirt¹⁸.

Unter diesen Schopfen sind 2 schöne und gewölbt massive Weinkeller mit 2 kleinen Fenstern, in welchen eiserne Gitter sind, beim Eingange in den Kellerhals ist 1 zweyflügeliche verschallte Thür mit Bändern französischen Schloß und Vorhängschloß, dann 3 einfachen starken Kellerthüren mit Bändern und Sperrschloß. Kassirt¹⁹.

14 tens. An diesen Schopfen stößt 1 zweytes Holzmaterialiendepositorium mit gemauerten Wänden in mittelmäßigen Zustand. Demolirt²⁰. [s. 15] dieses hat 1 zweyflügeliche Eingangsthür mit Vorhängschloß, und 1 mit Brettern ausgelegten Dachboden. Das Dach darauf bedarf einer Reparatur.

Von diesem Schopfen zieht nach weiterhin die beschädigte und baufällige Einschließungsmauer bis nahe an den

Nad tymi sklepieniami dookoła są mury piętra, niedawno wybudowane, ale murów wewnętrznych jeszcze nie zbudowano.

Dach tego budynku jest nowy.

Po jedenaste. Mała kaplica z zakrystią jest murowana i sklepiona, ma ołtarz, 4 dwuskrzydłowe ramy okienne, i drzwi jednoskrzydłowe. Istnieje, po remoncie. [s. 14]

Ze zwykłym zamkiem, 4 drewnianymi ławkami, drewnianym chórem, posadzka jest z bloków kamiennych.

Mur jest jeszcze w dobrym stanie, ale dach z gontów w złym.

Po dwunaste. Z kaplicy stary, walący się mur zewnętrzny prowadzi dookoła aż do murowanej szopy na materiały budowlane. Między tym murem znajduje się obecnie ogród, w którym w zeszłym roku wybudowano murowaną suszarnię z 1 oknem i 2 zwykłymi drzwiami, którego dach z gontów jest całkiem nowy. Za kaplicą i murem zewnętrznym od strony rzeki Olzy jest na ruinach założony wąski ogródek. Zniesiono.

Po trzynaste. Następną w kolejności jest obszerna murowana szopa na materiały budowlane, która jest przystawiona do starego muru zewnętrznego, a której mur wymaga znacznej naprawy. Ma ona zwyczajne drzwi z desek z zawiasami i kłódką i w połowie jest wyłożona deskami, jej dach jest w dobrym stanie. Zniesiono.

Pod tą szopą są 2 piękne masywne, sklepione piwnice na wino z dwoma małymi oknami, w których są żelazne kraty, przy wejściu do piwnicy są drzwi dwuskrzydłowe deskowane z zawiasami i zamkiem francuskim i kłódką, następnie 3 mocne pojedyncze drzwi piwniczne z zawiasami i zamkiem. Zniesiono.

Po czternaste. Do tej szopy dostawiony jest drugi magazyn na materiały budowlane z murowanymi ścianami w średnim stanie. Wyburzono.

[s. 15] Tenże ma dwuskrzydłowe drzwi wejściowe z kłódką i strych z podłogą z desek. Dach wymaga naprawy.

Od tej szopy ciągnie się dalej uszkodzony i walący się mur zewnętrzny aż prawie po wieżę, która ma co prawda solidne mury i wysokość prawie 10 sążni, ale wymaga pilnych napraw.

Na niej jest zegar bijący godziny z dzwonem kwadransowym i godzinowym. W tej wieży są 1 jednoskrzydłowe drzwi wejściowe z zawiasami i zamkiem, 9 okien z drewnianymi okiennicami i schody drewniane aż do zegara⁶.

Pokrycie dachu wieży to kopuła z pomalowanymi gontami.

15 Słowo dodano ołówkiem na marginesie.

16 Dwa słowa dodane ołówkiem na marginesie.

17 Słowo dodano ołówkiem na marginesie.

18 Słowo dodano ołówkiem na marginesie.

19 Dodane ołówkiem na marginesie.

20 Dodane ołówkiem na marginesie.

6 Znacząłoby to, że najpierw zburzono mur ciągnący się od szopy po wieżę, a w drugim etapie samą wieżę.

Thurm, welche zwar solide Mauern, und eine Höhe von beinahe 10 Klaftern hat, aber einer Ausbeßerung nothwendig bedarf.

Auf denselben ist ein Schlaguhr mit 1 Viertel und 1 Stunden Glocke angebracht. In diesen Thurm ist 1 einfache Eingangsthür mit Bändern und Sperrschloß, 9 Fenster mit hölzernen Läden und 1 Stiege von Holz bis zur Uhr. Thurm besteht ohne Mauern²¹.

Die Eindeckung des Thurmes ist 1 Kappe mit angestrichenen Dachschindeln.

15 tens. Gleich neben diesen Thurm kommt der aus der alten vormahls gewesenene Wohngebäude mit 3 hölzernen Etagge eingerichtete gemauerte Schuttboden, welcher vor Kurzen renovirt wurde. Kassirt²².

Zu ebener Erde enthält dieses fest Gebäude 3 gewölbte Vorrathskammern, und 1 Eiskeller. Besteht abgetheilt. Worin 5 kleine Fenster ohne Rahmen, mit eisernen Gitter, 3 verschallte Thüren mit Bändern, Arben, Vorhängschlößern, und Sperrschloß befinden. In obern Stockwerke auf welches ein neben den Thurm angebrachte gemauerte und mit Schindeln eingedekte Stiege führt, ist der erwähnte Schittboden, in welchem 10 Fenstern ohne Rahmen jedoch mit Eisengittern, und 14 Jalousfensterrahmen in den Blindfeldern von der Stadtseite angebracht sind.

Beim Aufgang auf die Stiege ist 1 ordinäre Bretterthür mit Sperrschloß und Bändern versehen, und beim Eintritt auf den [s. 16] Schittboden 1 eiserne mit Sperr- und 2 Vorhängschlößern, dann inwendig 2 hölzerne Thüren mit Vorhängschlößern. Das Dach dieses Gebäudes ist neu und gut.

Anmerkung

Nebst den beschriebenen, sich in guten Zustand sich befindlichen Gebäuden, sind noch mehrere Ruinen zu sehen, welche zeigen, daß in ältern Zeiten noch mehrere Gebäude bestanden, von welchen jedoch nichts mehr als die Gründe und Schutterhaufen vorhanden sind, und auf welche keine Baulichkeiten gestellt werden können.

Po piętnaste. Zaraz obok wieży znajduje się w miejscu starego, trzypiętrowego drewnianego domu mieszkalnego wybudowany murowany spichlerz, który niedawno odnowiono. Zniesiono.

Na parterze ten budynek mieści 3 sklepione magazyny, lodownię (istnieje, oddzielono) z 5 małymi oknami bez ram, z żelaznymi kratami, 3 drzwi deskowane z zawiasami, [...], kłódkami i zamkiem. Na górnym piętrze, na które prowadzą schody wymurowane koło wieży i kryte gontem, znajduje się ten wspomniany spichlerz, w którym jest 10 okien bez ram, ale z kratami żelaznymi i 14 żaluzjami w ślepych oknach od strony miasta.

Przy wejściu na schody znajdują się 1 zwyczajne drzwi z desek z zamkiem i zawiasami, a przy wejściu na strych [s. 16] spichlerzowy 1 drzwi żelazne z zamkiem i 2 kłódkami, następnie wewnątrz 2 drzwi drewnianych z kłódkami. Dach tego budynku jest nowy i w dobrym stanie.

Uwaga

Obok opisanych budynków, będących w dobrym stanie, widać jeszcze wiele ruin, które świadczą o tym, że dawniej było więcej budynków, z których jednak nie pozostało nic więcej niż fundamenty i kupy gruzu, na których nie da się nic zbudować.

[...]

²¹ Dodane ołówkiem na marginesie.

²² Dodane ołówkiem na marginesie.

NR 4
MOBILENVERZEICHNIS
DER GEBÄUDE IM SCHLOSS TESCHEN VON 1822

AP Cieszyn, KC, sygn. 1722/12, s. I–17

[Titelblatt] Titelblatt Mobilien Verzeichnis. Beilage Nro x zum Teschner Inventar

[1] Inventarium Uiber sämtliche obrigkeitliche Kanzley- und Wirthschaftsgeräthe bei dem Lehngute Teschen

Benennung des Geräthes	Zahl des-selben:
Im Eingange bei der Thorwächterey Wandalmer ¹ mit französischen Schloß auf eisernen Bändern, 2 Haken, Vorlegketten und 2 Haspen	2
Bei der Thorwächterey Bretternes Alcov mit Bändern, Zapfen, Anlagketten und Haspen	1
Heitzofen mit nöthigen Schienen und kupfernen Ofentopf	1
Tisch	1
Sitzbänke	6
In dem Rondell Lusthaus von hölzernen Bündwerk ² , und Brettern sammt Sitzbänken und einen Tisch	1
Beim 11ten oder Tafelzimmer Speißtafel	3
Im 111 ten oder letzten Zimmer Garderobkasten sammt 4 Bändern und französischen Schloß	1
Ordinäre Bettstätte	2
[2] Bei der Küche gegen die Treppe oben Topfbrett von weichen Holz	1
Kuchelkasten mit 4 Bändern und französischen Schloß	1
Wasserkasten mit 4 eisernen Reifen	1
Feuerböcke	4
Beim Speißgewölbe des H. Administrators oder denen Vorhofstiegen Kuchelkasten oder Almer	2
Eiserne Stangen mit Haken	2

NR 4
EWIDENCJA RUCHOMOŚCI BUDYNKÓW
NA ZAMKU W CIESZYNIE W 1822 ROKU

AP Cieszyn, KC, sygn. 1722/12, s. I–17

[strona tytułowa] Spis ruchomości. Załącznik x do Inwentarza Cieszyńskiego

[1] Inwentarz wszystkich sprzętów kancelaryjnych i gospodarczych w Kluczu Cieszyńskim

Określenie sprzętu	Liczba
Przy wejściu do pomieszczenia strażnika bramy Szafla ścienna z zamkiem francuskim na zawiasach żelaznych, 2 haki, łańcuchy i 2 skoble	2
W pomieszczeniu strażnika bramy Alkowa z desek z zawiasami, czopami, łańcuchami i skoblem	1
Piec do ogrzewania z potrzebnymi szynami i miedzianym garnkiem	1
Stół	1
Ławki	6
W Barbakanie Altana konstrukcji drewnianej kratownicowej i z desek z ławkami do siedzenia i stołem	1
Przy drugim pokoju lub jadalni Stół jadalniany	3
W pokoju trzecim albo ostatnim Szafla garderoba wraz z 4 zawiasami i zamkiem francuskim	1
Łóżko zwykłe	2
[2] W kuchni w stronę schodów u góry Półka na garnki z miękkiego drewna	1
Szafla kuchenna z 4 zawiasami i zamkiem francuskim	1
Beczka na wodę z 4 żelaznymi obręczami	1
Kozy do zawieszania kotła nad paleniskiem	4
W sklepionej spiżarni pana zarządcy nad schodami z dziedzińca przedniego Szafla kuchenna	2
Żelazne pręty z hakami	2

Schreibtische mit schwarzer Leinwand überzogen samt 6 Schubladen mit Schlößern	2	Biurka obciągnięte czarną skórą wraz z 6 szufladami z zamkami	2
Hölzernes Postament zum Amtssiegel-Schraubstock	1	Drewniany postument na pieczęć urzędową	1
Schreibtafeln zwischen denen Fenstern it schwarzer Leinwand überzogen, nebst 5 Schubladen und 4 Schlößer mit Schlüßel	5	Tablice do pisania między oknami, obciągnięte czarną tkaniną lnianą, wraz z 5 szufladami i 4 zamkami z kluczem	5
Hölzerne Lehnschemmel	12	Drewniane krzesło	12
Hölzerne Maaß die Rekruten zu meßen	1	Drewniana miara do mierzenia rekrutów	
Gitter von Brettern	1	Drabina z desek	1
Eiserne Kassatrugel samt 2 Anlagketten 2 Haspen und starken Schloß	1	Żelazna kasa z 2 łańcuchami, 2 zawiasami i mocnym zamkiem	1
Eiserne Petschirstock sammt Presse oder Schraube	1	Żelazny trzonek pieczęci wraz prasą albo śrubą	1
Eisernes kleines Petschirstöckel	1	Mały żelazny trzonek pieczęci	1
Linialien	9	Linijki	9
Zahlbrettel	1	Liczydło	1
Bleyerne Dinntenfäßer sammt Streusandbüchsen	3	Kałamarze ołowiane wraz z puszkami na piasek do posypywania	3
Sparbüchse sammt Vorhängschloß	1	Skarbonka do oszczędzania wraz kłódką	1
Messingene Leuchter dammt 4 Stück Putzscheren	3	Mosiężny lichtarz wraz z 4 sztukami nożyc do czyszczenia	3
Eiserne Wappenschilder	2	Żelazne tarcze herbowe	2
Zirkel	1	Cyrkiel	1
Große schwarze Tafel	1	Duża czarna tablica	1
Schreibtisch mit grüner Leinwand überzogen	1	Biurko obciągnięte zielonym sukniem lnianym	1
Schreibpult	3	Pulpit do pisania	3
[5]		[5]	
Bei der Buchhalterej		W księgowości	
Eiserne Petschirstock sammt Schraube	1	Żelazny trzonek pieczęci wraz ze śrubą	1
Im neuen Justizamte		W nowym urzędzie sądowym	
Archiv sammt 5 Bankeisen 4 Bändern und 2 Schlößern	1	Szafa archiwum wraz z 5 szafkami, 4 zawiasami i 2 zamkami	1
Schriftenkasten mit Fächern	1	Skrzynia na pisma z przegródkami	1
Schriften-Almer mit 2 Thürln mit nöthigen Bändern und französischen Schloß	1	Szafa na pisma z 2 drzwiami z odpowiednimi zawiasami i zamkiem francuskim	1
Schreibtische mit grün gewachster Leinwand über- zogen, nebst 3 Schubladen und einem französischen Schloß	3	Biurka obciągnięte zielonym woskowanym sukniem lnianym wraz z 3 szufladami i zamkiem francuskim	3
Schreibtischgestell	1	Podstawa biurka	1
Schreibpult	1	Pulpit do pisania	1
Ordinärer Schreibtisch mit schwarzer Leinwand überzogen, nebst einer Schublade und einem fran- zösischen Schloß	1	Zwykłe biurko obciągnięte czarnym sukniem lnianym wraz z szufladą i zamkiem francuskim	1
Hölzernes Lehnschemmel von harten Holz	5	Drewniane krzesło z twardego drewna	5
Lehnschemmel mit Leder überzogen und ausgefütert	1	Szkatułka na pieniądze z twardego drewna z zamkiem francuskim	1
Geldkasten von hartem Holz mit französischen Schloß			

Linalien	3	Linijki	3
Gläserne Dintenfässer sammt Streusandbüchsen	3	Kałamarze szklane wraz z puszkami na piasek do posypywania	3
Zahlbrettel	1	Liczydło	1
Archiv oder Almer, sammt Bändern, Riegeln und Schloß	1	Archiwum albo szafa wraz z zawiasami, ryglami i zamkiem	1
[6]		[6]	
Im Eingange in das neue Polizeygerichtsamt		Przy wejściu do nowego policyjnego urzędu sądowego	
Schriften-Almer mit Fächern sammt 2 Thüren und Bändern, Hacken und französischen Schloß	1	Szafa na pisma z przegródkami z 2 drzwiami i zawiasami, hakami i zamkiem francuskim	1
In der Kanzley		W kancelarii	
Kleiderrechen	3	Wieszak na ubrania	3
Sitzbank beim Ofen	1	Ławka przy piecu	1
Großer Schreibtisch mit grün gewichster Leinwand überzohen sammt 2 Schubladen	1	Duże biurko obciążnięte zieloną woskowaną tkaniną lnianą z 2 szufladami	1
Kleine Schreibtische eben mit gewichster Leinwand überzohen sammt Gegattel und Schubladen mit Schließern	2	Małe biurka również obciążnięte zieloną woskowaną tkaniną lnianą, z kratą i szufladami i zamkami	2
Schreibpult	1	Pulpit do pisania	1
Lehnschemmel von harten Holz	5	Drewniane krzesło z twardego drewna	5
Petschirl-Gestell von Brettern sammt eisernen Riegelstock und Schrauben	1	Podstawa do pieczętowania z desek z drągiem żelaznym i śrubą	1
Fenstervorhänge mit grüner Leinwand, sammt eisernen Fühänggestell	3	Zasłony okienne z zielonym płótnem lnianym, wraz z żelaznym karniszem na firanki	3
Geländer von Latten mit 2 Thürln, 4 ganz gebrochene Bändern, 1 Riegel und 2 Spreizstangen	1	Bariarka z listew z dwoma drzwiczkami, 4 parami wytłumionych zawiasów, jednym rygłem i 2 rozpórkami	1
Kleines Archiv eine Abtheilung von dem Archiv aus dem Steuer- und Kelleramte, dabei ein Thürl mit 2 Bändern, Haken und französischen Schloß, auf diesen sind neu gemachte Fächer vom weichen Holze	1	Małe archiwum, oddział archiwum z urzędu podatkowego i piwnicznego, przy tym część z 2 zawiasami, hakami i zamkiem francuskim, na nim znajdują się nowo zrobione półki z miękkiego drewna	1
[7]		[7]	
Im dem neu errichtetetn Steuer- und Kelleramte		W nowo wybudowanym Urzędzie podatkowym i piwnicznym	
Im Eingange		W wejściu	
Allmer sammt 2 Thürl mit 4 Bändern, Haken und Schloß	1	Szafa z 2 drzwiczkami z 4 zawiasami, hakiem i zamkiem	1
In der Kanzley		W kancelarii	
Schreibtisch mit grün gewichster Leinwand überzohen, sammt Schubladen und Schließern	3	Biurka obciążnięte zielonym płótnem lnianym wraz z szufladami i zamkami	3
Langer Tisch von 2 Abtheilungen mit 4 Schubladen sammt Schließern	1	Długi stół z dwoma przegrodami z 4 szufladami oraz z zamkami	1
Lehnschemmel von harten Holz	5	Krzesła z twardego drewna	5
Eiserner Kassatruigel mit 2 Anlagketten, nebst Haspen und starken Schloß	1	Żelazna kasa z dwoma łańcuchami, zawiasami i mocnym zamkiem	1
Geldkasten von harten Holz mit eisen beschlagen sammt französischen Schließern	2	Szkatuła na pieniądze z twardego drewna okuta żelazem z zamkiem francuskim	2

Zahlbrettel	
Archiv von zwey Abtheilungen sammt zwey Thüren mit verzintten Beschlag und französischen Schloße Linialien	1 3
[8]	
Kleine Trugel zum Ausspucken	3
Dientenfaß von Glas sammt Streusandbüchse	1
Hölzernes Dientenfaß sammt Streusandbüchse	1
Bleyernes Dientenfaß sammt Streusandbüchse	1
Leuchter von Messing sammt Putzscheren	2
Steinerne Gewichter von 12 lb.	1
Steinerne Gewichter von 5 lb.	1
Eiserne Gewichter von 5 lb.	1
Eiserne Gewichter von 4 lb.	1
Eiserne Gewichter von 3 lb.	1
Eiserne Gewichter von 2 lb.	1
Eiserne Gewichter von 1 lb.	1
Eiserne Gewichter von 1/2 lb.	1
Eiserne Gewichter von 1/4 lb.	1
Goldwage sammt Gewicht	1
Blecherne Maß von 2 Maßel ⁴	1
Blecherne Maß von 1 Maßel	1
Blecherne Maß von 1/2 Maßel	1
Blecherne Maß von 1/4 Maßel	1
Blecherne Maß von 1/8 Maaß ⁵	1
[9]	
Blecherne Maß von 1/16 Maaß	2
Blecherne Maß von 1/16 Seidel ⁶	1
Blecherne Maß von 1/32 Seidel	1
Blecherne Maß von 1/64 Seidel	1
Messingene Pizzen ⁷	2
Beim Iten Zimmer unter den Boden allwo Hr Administrator das Obst hat	
Rechen mit großen Nägeln und Haken eingeschlagen	1
In der Directions Consess-Kanzley	
Halbrunder Tisch	2
Schreibtisch mit Leinwand überzohen	1
Schreibpult	1
Gestell zum Schreibstock	1
Linial	1

Liczydło	
Archiwum z dwoma przedziałami z dwoma drzwiami z pocynowanymi okuciami i zamkiem francuskim Linijki	1 3
[8]	
Mała spluwaczka	3
Kałamarz ze szkła z puszką na piasek do posypywania	1
Kałamarz z drewna z puszką na piasek do posypywania	1
Kałamarz z ołowiu z puszką na piasek do posypywania	1
Lichtarz z mosiądzu z nożycami do czyszczenia	2
Kamienny odważnik 12-funtowy	1
Kamienny odważnik 5-funtowy	1
Żelazny odważnik 5-funtowy	1
Żelazny odważnik 4-funtowy	1
Żelazny odważnik 3-funtowy	1
Żelazny odważnik 2-funtowy	1
Żelazny odważnik 1-funtowy	1
Żelazny odważnik 1/2-funtowy	1
Żelazny odważnik 1/4-funtowy	1
Waga do złota z odważnikiem	1
Błaszana miara o pojemności 2 garnców	1
Błaszana miara o pojemności 1 garncza	1
Błaszana miara o pojemności 1/2 garncza	1
Błaszana miara o pojemności 1/4 garncza	1
Błaszana miara o pojemności 1/8 miary	1
[9]	
Błaszana miara o pojemności 1/16 miary	2
Błaszana miara o pojemności 1/16 zajdla	1
Błaszana miara o pojemności 1/32 zajdla	1
Błaszana miara o pojemności 1/64 zajdla	1
Mosiężna konew	2
W pierwszym pokoju pod strychem, gdzie pan zarządca ma owoce	
Wieszak z wbitymi wielkimi gwoździami i hakami	1
W kancelarii dyrekcji	
Stół półokrągły	2
Biuorko obciążone płótnem Inianym	1
Pulpit do pisania	1
Podstawa pod imadło	1
Linijka	1

In der untern Küche allwo man in die Arreststuben eingehet Eichener Wassertrog wo das Wasser durch die Röhren geleitet wird, mit 2 eisernen Bändern befestiget	1	W dolnej kuchni, gdzie wchodzi się do pokoi aresztowych Koryto dębowe na wodę, do którego woda płynie rurami, zamocowane na taśmach żelaznych.	1
[10] Beim I ten Arrest Zimmer Hölzerne Pritschen worauf die Arrestanten liegen Nachtstuhl mit einem eisernen Reifen	1 1	[10] W pierwszym pokoju aresztowym Drewniana prycza, na której leżą aresztanci Nocnik z żelazną obręczą	1 1
Beim II ten Arrest Zimmer Hölzerne Pritschen worauf die Arrestanten liegen Nachtstuhl von Binderarbeit Schließeisen auf die Füße Schließeisen auf einen Fuß und auf eine Hand Handeisen ohne Ketten Vorhängeschlösser	1 1 17 7 2 30	W drugim pokoju aresztowym Prycza, na której leżą aresztanci Nocnik roboty bednarskiej Kajdany do stóp Kajdany łączące stopy z ręką Kajdany do rąk bez łańcucha Kłódki	1 1 17 7 2 30
Im Schlosse bei dem Wohnzimmer Tisch sammt Schublade Wand und Ofenbänke	1 2	W zamku w pokoju mieszkalnym Stół z szufladą Ławki przy ścianie i piecu	1 2
Beim I ten Arrest Zimmer Schwarzer Heitzofen Nachtkübel	1 1	W pierwszym pokoju aresztowym Czarny piec Wiadro na odchody	1 1
Beim II ten Arrest Zimmer Schwarzer Heitzofen Nachtkübel	1 1	W drugim pokoju aresztowym Czarny piec Wiadro na odchody	1 1
[11] In der Waisenamts-Kanzley Großes Archiv mit einer Flügelthür und einem eiser Schloße Großer blau angestrichener Tisch mit 2 Schubladen Mit Wachslinwand überzogener Schreibtisch mit Geländer, einer Schublade mit einem eisernen Schloße Einfacher Tisch mit einer Schublade Schreibpult Stühle	1 1 1 1 1 1 2	[11] W kancelarii urzędu sierociego Wielka szafa do archiwizowania z drzwiami i zamkiem żelaznym Duży stół pomalowany na niebiesko z 2 szufladami Biuorko z galeryjką obciążone płótnem woskowanym i szufladą z żelaznym zamkiem Pulpit do pisania Stołki	1 1 1 1 1 2
An verschiedenen eisernen Effecten dann Geräthschaften beim Schlosse Eiserne Erdbohrer von 26 Stück Stangen 17 Ruthen, 5 Ansätze, 2 Zangen und 1 Waage Kette von Eisen ca. 5½ Klafter lang Eiserne Spindel oder Stangen von Tribradel Mörser zum Schießen Große blecherne Klistirspirze fürs Hornvieh Wasserröhrenbohrer Fuder Grabschaufel	1 1 1 1 5 5 2 6	Różne przedmioty żelazne i sprzęty w zamku Żelazne wiertło do ziemi z 26 sztukami prętów, 17 pętami, 5 przystawkami, 2 szczypcami i 1 wagą Łańcuch żelazny długości 5½ sążnia Żelazne wrzeciono lub pręt od koła napędowego Moździerz do strzelania Duża blaszana lewatywa dla bydła rogatego Wiertarka do rur wodociągowych, obsadki Szufla	1 1 1 5 5 2 6

An Feuerlösch-Requisiten	
Messingene Feuerspitzen mit einem Wasserkasten beschlagen, sammt eisernen Waaggestell und allen übrigen Zugehör	2
Lederne Feuerschläuche zum Wasserleiten mit messingenen Schrauben	2
[12] Beschlagene Wägen zum Wasser zuführen	2
Wasserfässer mit 4 eisernen Reifen und 4 Ketten	2
Wasserkannen	20
Lederne Wasserkörbe	14
Wassertzuber	2
Bei den Schwarzviehstallungen	
Thürl mit 12 Stück gebrochenen und 10 Stück ordinären Bändern, und 6 Vorlegketten, 6 St. Haspen und 2 Vorhängeschlossern	11
Bei dem neu errichteten Brandweingewölbe	
Rosoglio-Almer mit 2 Bankeisen befestiget nebst einer Thür mit 2 paar gebrochenen Bändern und französischen Schlößern sammt Bankeisen, und 2 Kettel	1
Eichene Kantner	8
Eiserne Fensterstäbe	2
Im v ten Zimmer gleich neben der Kuchel	
Kleiderrechen mit eisernen Haken	1
In dem untern Gange	
Wandalmer mit 2 klienen Thürln sammt 4 gebrochenen Bändern und französischen Schloss	1
[13]	
Ferner in dem Iten Zimmer oben	
Großer Schreibtisch mit 6 Schubladen sammt 6 Schlößern	1
Reißbrett	2
In dem II ten Keller	
Eichene Kentner	4
Bei dem gemauerten Pferdestall des Herrn Administrators	
Krippe mit 12 eisernen Ringen	1
Heuleiter mit 6 Stück Bankeisen	1
Reche von Brettern zum Geschirr aufhängen	1
Futterkasten mit 4 gebrochenen Bändern und einer Haspe	1
Blecherne Laterne	1

Sprzet przeciwpozarowy	
Mosiężna sikawka z okutym zbiornikiem na wodę z żelaznym podwoziem i wszelkim pozostałym wyposażeniem	2
[12] Skórzane węże strażackie do podawania wody ze śrubami mosiężnymi	2
Okute wozy do dowożenia wody	2
Beczki na wodę z 4 żelaznymi obręczami i łańcuchami	2
Bańki na wodę	20
Skórzane bukłaki na wodę	14
Ceber na wodę	2
W chlewach	
Drzwiczki z 12 połamanymi i 10 zwykłymi zawiasami i 6 łańcuchami, 6 zasuwami i 2 kłódkami	11
W nowo wybudowanej piwnicy na wódkę	
Szafa na rosoliszy wzmocniona dwoma długimi żelazami wraz z drzwiami z 2 parami połamanych zawiasów i zamkami francuskimi wraz z 2 długimi żelazami u 2 łańcuszkami	1
Dębowy stelaż na beczki	8
Żelazne sztaby do okien	2
W piątym pokoju zaraz obok kuchni	
Wieszak na ubrania w żelaznymi hakami	1
W dolnym korytarzu	
Szafka na ścianie z 2 małymi drzwiczkami z 4 wyłamanyymi zawiasami i zamkiem francuskim	1
[13]	
Dalej w pierwszym pokoju na górze	
Duże biurko z 6 szufladami z 6 zamkami	1
Deski do rysowania	2
W drugiej piwnicy	
Dębowy stelaż na beczki	4
W murowanej stajni pana zarządcy	
Żłób z 12 żelaznymi pierścieniami	1
Drabina do siana z 6 długimi żelazami	1
Wieszak z desek do zawieszania uprzęży	1
Skrzynia na obrok z 4 wyłamanymi zawiasami i zasuwą	1
Latarnia blaszana	1

Im gemauerten Pferd stall des Hrn Forstmeisters Krippen mit 9 eisernen Ringen Heuleiter mit 6 Stück Bankeisen	1 1	W murowanej stajni pana nadleśniczego Żłób z 9 żelaznymi pierścieniami Drabina do siana z 6 długimi żelazami	1 1
In der Siedekammer Siedeladen	1	W komorze destylacyjnej Ciąg destylacyjny	1
In den neu erbauten Wagen und [14] Feuerlösch-Requisiten-Schopfen Wirtschaftskoleß mit erforderlichen Beschlag, 2 Sitz- polster und 2 Trügel mit Schließern und Hinterwaage Fuhrwagen samt Dungerbrettern und Wagenleitern mit gehörigen Beschlag	1 1	W nowo wybudowanej szopie na wozy i sprzęt przeciwpożarowy [14] Kolasa gospodarcza z odpowiednim okuciem, 2 poduszki do siedzenia i 2 korytka z zamkami i zatylnikiem Furmanka z burtami gnojnymi i drabinami z od- powiednimi okuciami	1 1
Ferner beim Brunn Brunn Eimer Kette von 313 Glieder Eichener Wassertrog mit 2 Klammern und 2 Bänder beschlagen Kupfernes Rohr, durch welches das Waßer fließt	2 1 1 1	Dalej przy studni Wiadra do studni Łańcuch z 313 ogniwami Drewniane koryto na wodę okute 2 klamrami i dwoma taśmami Rura miedziana, przez którą płynie woda	2 1 1 1
Bei dem Röhrkasten Wohlausgefütterter, steinerner Röhrkasten mit ei- sernen Klammern befestigt und hölzernen Röhren	1	Przy rezerwuarze Dobrze wyłożony kamienny rezerwuar z klam- rami żelaznymi i drewnianymi rurami	1
Auf dem obern Boden unter der Uhr Uhrwerk mit allen Eisenzugehör nebst 3 Schnüren, 2 starken Dräthen zu der Glocke [15] Glocke, welche $\frac{1}{4}$ und ganze Stunden schlägt	1 2	Na górnym strychu przy zegarze Mechanizm zegarowy z całym wyposażeniem żelaznym wraz z 3 sznurami, 2 silnymi drutami do dzwonu [15] Dzwon wybijający kwadransy i całe godziny	1 2
Auf dem Thürmel bei der Uhr Bretterne weiße Tafel mit gemahlten Stunden, Nummern und meßingenen Weisern	1	Na wieżyczce koło zegara Biała tablica z desek z namalowanymi godzi- nami, cyframi i mosiężnymi wskazówkami	1
In der alten Schlosskapelle Glatstafierter Altar von Tischlerarbeit mit einem leinwandenen Tuch mit Spitzen, dann mit einer raschener Decke bedeckt, wobei ein Kruzifix 4 zinnerne Leuchter und 3 Bilder Grün raschene Vorhänge, einer bei denen Pawlatsch- stiegen, der zweyte bei der rechten Krete neben dem Altar, wobey auch eiserne Stangel befindlich	1 2	W starej kaplicy zamkowej Gładko udekorowany ołtarz roboty stolarskiej z tkaniną lnianą z koronkami, następnie nakryty kapą harasową, przy tym krucyfiks, 4 cynowe lichtarze i 3 obrazy Zielone harasowe zasłony, jedna przy schodach na galerię, druga przy prawych schodkach przy ołtarzu, przy tym znajduje się pręt żelazny	1 2

Bänke von weichen Holz	5
Große Bilder worunter 2 Kupferstiche in schwarzen Rahmen eingefaßt	9
Kleines Bild	1
Kleines Glöckel	1
Kupferkandel nebst zinnernen Schüssel	2
Klein zinnerner Keßel zum Weihwasser	1
Lichtputzscheeren	1
Hölzerne Pawlatsch	1
Benennung des Geräthes [16]	Zahl desselben:
Kleine Orgel	1
Silberner Kelch inwendig vergoldet	1
Seidenes Kelchtuch	1
Messbuch oder Missale	1
Neuer Ornat aus Seidenzeug	1
Alter Ornat aus Seidenzeug	1
In der Sakristey	
Gestell mit grünen rachenen Fühhängen	1
Rechen von weichen Holz	1
Im II ten Keller	
Eichene Kantner	3
Im III ten Keller	
Eiserne Kantner	11
In dem I ten Gewölbe neben Eisgrube in alten Schloß	
Alter Tisch	1
In dem II ten Gewölbe neben Eisgrube	
Käß-Stellagen	2
Benennung des Geräthes [17]	Zahl desselben:
Im II ten Schüttboden	
Hasennetzen	70
Beim alten Schlossthurm	
Ganz neue Uhr mit 2 Glocken, mit nöthigen Schnüren und Gewichten	1
Bei der Weissgärber Walke im großen Wohnzimmer	
Ofengabel	1
Perlik oder Schlägel	1

Ławki z miękkiego drewna	5
Duże obrazy, w tym 2 miedzioryty oprawione w czarne ramy	9
Mały obraz	1
Mały dzwonek	1
Ampuła miedziana z cynową miską	2
Mały cynowy kociołek na wodę święconą	1
Nożyce do knotów	1
Drewniana galeria	1
Określenie sprzętu [16]	liczba:
Małe organy	1
Srebrny kielich połączany od wewnątrz	1
Jedwabna ściereczka do wycierania kielicha	1
Mszał	1
Nowy ornat jedwabny	1
Stary ornat jedwabny	1
W zakrystii	
Stojak z zielonymi harasowymi zasłonami	1
Wieszak z miękkiego drewna	1
W drugiej piwnicy	
Dębowy stelaż na beczki	3
W trzeciej piwnicy	
Dębowy stelaż na beczki	11
W pierwszej piwnicy obok lodowni w starym zamku	
Stary stół	1
W drugiej piwnicy obok lodowni	
Półki na ser	2
Określenie sprzętu [17]	liczba:
W drugim spichlerzu	
Sieci na zające	70
W starej wieży	
Całkiem nowy zegar z 2 dzwonami, z potrzebnymi sznurami i ciężarkami	1
W garbarni w dużym pokoju mieszkalnym	
Widły do pieca	1
Pyrlik	1

In der Stampfe	
Hölzerne Stampfen	8
Schnürnissen unter den Stampfen	16
Schrauben	26
Kleine Schrauben die Schirme zu befestigen	24
Schraubschlüssel	1
Große Zapfen	2
Bei den Teschner Fischgehältern im Wohnzimmer	
Wand- und Ofenbanke	4
An verschiedenen Geräthschaften	
Fischzuber	1

- 1 Almer, też zdrobniale Almerl = archaiczny austriacyzm oznaczający (chłopską) szafę, por. olmaryja w gwarze cieszyńskiej.
- 2 W zasadzie poprawnie Bundwerk = sposób budowania kratownic ze skośnych desek, popularny w austriackich i bawarskich stodołach.
- 3 Funt wiedeński (Pfund) = 0,56 kg.

W foluszu	
Drewniane stemple	8
Sznury pod stemplami	16
Śruby	26
Małe śruby do mocowania osłon	24
Klucze do śrub	1
Duże sworznie	2
Przy cieszyńskich zbiornikach na ryby w pokoju mieszkalnym	
Ławy przy ścianach i piecu	4
Sprzęty różne	
Cebry na ryby	1

- 4 Garniec = 3,8438 l.
- 5 Miara = 1,41777 l.
- 6 Zajdel = 354,443 ml.
- 7 Pitsche = austriacki archaizm oznaczający bańkę metalową.

Wykaz skrótów

AA Wrocław	Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu	KC Cieszyn	Książnica Cieszyńska w Cieszynie
ADA	Archiwum Działu Archeologii (zespół w MG Bytom)	MG Bytom	Muzeum Górnośląskie w Bytomiu
AMC	Akta miasta Cieszyna (zespół w AP Cieszyn)	mśc Cieszyn	Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie
AMM	Archiwum Muzeum Miejskiego w Cieszynie (zespół w mśc Cieszyn)	MT Český Těšín	Muzeum Těšínska Český Těšín
AP Cieszyn	Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Cieszynie	NA Praha	Národní archiv Praha
BA Berlin	Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde	ÖNB Wien	Österreichische Nationalbibliothek Wien
CDB	<i>Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae</i> , red. Gustav Friedrich, t. 2 (1198–1230), Pragae 1912	PDN	Pracownia Dokumentacji Naukowej (w PMA Warszawa)
CDM, t. 1	<i>Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae</i> , red. Antonín Boczek, t. 1 (396–1199), Olomouc 1836	PMA Warszawa	Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie
CDM, t. 2	<i>Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae</i> , red. Antonín Boczek, t. 2 (1200–1240), Olomouc 1839	SOA Karviná	Státní okresní archiv Karviná
DD	Dział Dokumentacji (w PMA Warszawa)	SR Cieszyn	Sąd Rejonowy w Cieszynie, Wydział Ksiąg Wieczystych
IS PAN Warszawa	Instytut Sztuki Nauk Polskiej Akademii w Warszawie	Szersznik	Zbiory rękopisów księdza Leopolda Jana Szersznika (zespół w KC Cieszyn)
J.S.	jednostka stratygraficzna	TK	Ústřední správa statků Knížecí komory těšínské (zespół w ZA Opava)
Karger	Spuścizna Wiktora Kargera (zespół w AP Cieszyn)	UKS	Urbariální komise slezská (zespół w ZA Opava)
Kasperlik	Kasperlik Mathias (zespół nieopracowany w ZA Opava)	ZA Opava	Zemský archiv Opava
KC	Komora Cieszyńska (zespół w AP Cieszyn)	ZDPP	Zbiór dokumentów pergaminowych i papierowych (zespół w AP Cieszyn)
		ZVS	Zemská vláda Slezská (zespół w ZA Opava)

Źródła i literatura

Źródła rękopiśmienne

- ARCHIWUM ARCHIDIECEZJALNE WE WROCŁAWIU
— sygn. II b 2
— sygn. II b 109
- ARCHIWUM PAŃSTWOWE W KATOWICACH OD-
DZIAŁ W CIESZYNI
— Akta miasta Cieszyna
— Komora Cieszyńska
— Spuścizna Wiktora Kargera
— Zbiór dokumentów pergaminowych i pa-
pierowych
- ARCHIWUM PAŃSTWOWE WE WROCŁAWIU
— Klasztor Premonstratensek w Czarnową-
sach (Rep 71)
- BUNDESARCHIV BERLIN-LICHTERFELDE
— Osteuropa Institut Breslau
- GERMANISCHES NATIONALMUSEUM NÜRN-
BERG
— Historische Archiv
- INSTYTUT SZTUKI PAN W WARSZAWIE
— Dział Fotografii i Rysunków Pomiarowych
IS PAN
- KSIĄŻNICA CIESZYŃSKA W CIESZYNI
— Archiwum Polskiego Towarzystwa Ludo-
znawczego
— Rękopisy dekanatu i parafii św. Marii Mag-
daleny w Cieszynie
— Zbiory rękopisów księdza Leopolda Jana
Szersznika
— Zespół rękopisów Centrum Wiedzy o Re-
gionie przy Zarządzie Głównym Macierzy
Ziemi Cieszyńskiej
- MUZEUUM GÓRNOŚLĄSKIE W BYTOMIU
— Archiwum Działu Archeologii
- MUZEUUM ŚLĄSKA CIESZYŃSKIEGO W CIESZYNI
— Archiwum Działu Archeologii
— Archiwum Muzeum Miejskiego w Cieszynie
— Dział Historii
- MUZEUUM TĘŚIŃSKA ČESKÝ TĚŠÍN
— Fotografie
- Pohlednice
- NÁRODNÍ ARCHIV PRAHA
— Česká léna
— Desky dvorské
- ÖSTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK WIEN
— Kartensammlung und Globenmuseum
- ÖSTERREICHISCHE STAATSARCHIV, KRIEGS-
ARCHIV WIEN
— Karten- und plansammlung
- PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE
W WARSZAWIE
— Dział Dokumentacji Państwowego Mu-
zeum Archeologicznego w Warszawie
- SĄD REJONOWY W CIESZYNI, WYDZIAŁ KSIĄG
WIECZYSTYCH
— LTK 233
— LVH 267 (Cieszyn Miasto 258–307)
- STÁTNÍ OKRESNÍ ARCHIV KARVINÁ
— Archiv města Český Těšín
- ZEMSKÝ ARCHIV OPAVA
— Kasperlik Mathias (zespół nieopracowany)
— Urbarialní komise slezská
— Ústřední správa statků Knížecí komory tě-
šínské, Těšín
— Zemská vláda slezská Opava
- INFORMACJA: IRENA KWAŚNY (CIESZYN), IDZI
PANIC (CIESZYN).
- Źródła drukowane**
- ARCHIWUM PAŃSTWOWE WE WROCŁAWIU
— 1996, *Archiwum Państwowe we Wrocławiu. Przewodnik po zasobie archiwalnym do 1945 roku*, red. Andrzej Dereń, Rościśław Żerelik, Wrocław
- BARCIAK ANTONI, MÜLLER KAREL (RED.)
— 2017, *Regesty dokumentów przechowywanych na Górnym Śląsku / Regesty listin uložených v Horním Slezsku*, t. 3 (1451–1475), Katowice–Opava–Opole
- CDB
— 1912, *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*, t. I (805–1197), red. Gustav Friedrich, Pragae 1904–1907; red. Gustav Friedrich, t. II (1198–1230), Pragae 1912; t. III. 1–2 (1231–1240), red. Gustav Friedrich, Zdeněk Kristen, Pragae 1942–1962; t. IV, 1–2 (1241–1253), red. Jindřich Šebánek, Sáša Dušková, Pragae 1962–1965
- CDM, T. 1
— *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*, red. Antonín Boczek, t. 1 (396–1199), Olomouc 1836
- CDM, T. 2
— *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*, red. Antonín Boczek, t. 2 (1200–1240), Olomouc 1839
- DŁUGAJCZYK EDWARD, SKRZYPEK MIŁOSZ
— 2016, *Protokoły posiedzeń plenarnych Rady Narodowej Księstwa Cieszyńskiego (1918–1920)*, cz. 1 (Bibliotheca Tessinensis 8, Series Polonica 5), Cieszyn
- IRGANG WINFRIED (RED.)
— 1993, *Schlesisches Urkundenbuch*, t. 5 (1282–1290), Köln–Wien
- JEŽ RADIM
— 2010b, *Listiny těšínských knížat renesančního věku. Rekonstrukce knihy „Matrica privilegiorum ab anno 1558”*, (Studie o Těšínku, 19), Český Těšín
— 2012, *Pergamenové listiny těšínských Piastovců z let 1408–1566 z Rakouské národní knihovny ve Vídni*, Práce a studie Muzea Beskyd – Společenské vědy, 24, s. 123–184
- KARZEL OTHMAR
— 1979, *Die Reformation in Oberschlesien. Ausbreitung und Verlauf* (Quellen und Darstellungen zur Schlesischen Geschichte 20), Würzburg

KAUFMANN ALOYS

— 2007, *Gedenkbuch der Stadt Teschen*, red. Ingeborg Bucholtz-Johanek, Janusz Spyra, t. 1–3 (Bibliotheca Tessinensis 4, Series Polonica 2), Cieszyn

KOLÁČEK JOSEF

— 2006, *Dějiny Těšínské rezidence Tovaryšstva Ježíšova a gymnázia. Annales Teschinenses (Čeští jezuité sv. 22)*, Praha

KREBS JULIUS (RED.)

— 1885, *Acta publica. Verhandlungen und Korrespondenzen der schlesischen Fürsten und Stände*, t. 6 (1626–1627), Breslau

KURAŚ STANISŁAW, SUŁKOWSKA-KURAŚ IRENA (RED.)

— 1969, *Zbiór dokumentów małopolskich*, t. 4 (1211–1400), Wrocław–Warszawa–Kraków

MALO INDIVIDIAM

— 2014, *Malo invidiam quam misericordiam. Wybór pism i dokumentów dotyczących Leopolda Jana Szersznika*, red. Janusz Spyra, Grzegorz Chromik (Bibliotheca Tessinensis 6, Series Polonica 3), Cieszyn

NĚMEC EMERICH (RED.)

— 1955, *Listinář Těšínska. Codex diplomaticus Ducatus Tessinensis. Sbíрка listinného materiálu k dějinám Těšínského Pobeskydí*, t. 1 (1155–1399), Český Těšín

— 1958, *Listinář Těšínska. Codex diplomaticus Ducatus Tessinensis. Sbíрка listinného materiálu k dějinám Těšínského Pobeskydí*, t. 2 (1400–1459), Český Těšín

— 1960, *Listinář Těšínska. Codex diplomaticus Ducatus Tessinensis. Sbíрка listinného materiálu k dějinám knížectví Těšínského*, t. 3 (1460–1495), Český Těšín

— 1986, *Listinář Těšínska. Sbíрка listinného materiálu k dějinám knížectví Těšínského*, t. 10 (1625–1652), Český Těšín

PANIC IDZI (RED.)

— 2012, *Johann Tilgner, Dziennik*, Kraków 2012

RAINER WERNER (RED.)

— 2012, *Marcus Sitticus. Die Regierung des Fürsterzbischofs nach der Chronik von Johannes Stainhauser* (Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 29. Ergänzungsband), Salzburg

ŠEFČÍK ERICH (RED.)

— 1986, *Listinář Těšínska. Sbíрка listinného materiálu k dějinám knížectví Těšínského*, t. 10 (1625–1652), Český Těšín

SPYRA JANUSZ

— 2013, *Dokumenty archiwum parafjalnego w Cieszynie z lat 1412–1649*, Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka, 68, z. 1, s. 95–132

SUŁKOWSKA-KURAŚ IRENA, KURAŚ STANISŁAW, WAJS HUBERT (RED.)

— 1992, *Bullarium Poloniae. Litteras apostolicas aliaque monumenta Poloniae Vaticana continens*, t. 4 (1417–1431), Lublin–Romae

URBAN WINCENTY (RED.)

— 1979, *Wykaz regestów dokumentów Archiwum Archidiecezjalnego we Wrocławiu*, Warszawa

WANTUŁA ANDRZEJ

— 1937, *Porządek kościelny Wacława Adama. Początki organizacji Kościoła Ewangelickiego na Śląsku Cieszyńskim*, Warszawa

WATTENBACH WILHELM (RED.)

— 1859, *Urkunden der Klöster Rauden und Himmelwitz, der Dominicaner und der Dominicanerinnen in der Stadt Ratibor*, [w:] *Codex Diplomaticus Silesiae*, t. 2, Breslau

Stare druki

AGENDORUM

— 1578, *Agendorum Ecclesiasticorum Liber in usum Provinciae Gnesnensis conscriptus*, Coloniae

SCHICKFUS JAKOB

— 1625, *New vermehrete Schlesische Chronica unnd Landes Beschreibung [...] darinnen Weyland H. Joach: Curaeus [...] Einen Grundt geleget. Itzo Bis an das 1619 Jahr da sich dero Oesterreichischen Wienerischen Linien Regierung gantz endet. Mit sehr vielen Nothwendigen Sachen vermehret unnd gebessert. Auch in Vier unterschiedliche Bucher abgetheylet*, t. 4, Jena

SCHMIDL JOHANNES

— 1749, *Historiae Societatis Jusu Provinciae Bohemiae*, t. 2, Pragae

TILISCH ELEASAR

— 1588, *Kurtze Vorzeichnus, Bericht und Auszug von dem Staling und Ankunfft der Hertzoge zu Teschen und Groß-Glogaw; was auch vor alters etwan Denckwürdiges bey solchem fürstlichem Geschlecht und Hause vorgelauffen [...]*, Freybergk

ZEILLER MARTIN

— 1650, *Topographia Bohemia, Moravia et Silesiae, das ist, Beschreibung vnd eigentliche Abbildung der Vornehmsten undbekantisten Statte, vnd Platze, in dem konigreich Boheim vnd einverleibten Landern, Mahren, und Schlesien das ist, Beschreibung und eigentliche Abbildung der Vornehmsten, und bekantisten Statte, und Platze, in dem Konigreich Boheim und einverleibten Landern, Mahren, und Schlesien*, Frankfurt a. M.

Literatura

ADAMCZYK IRENA

— 2005, *Sztuka Baroku. Katalog Zbiorów Muzeum Śląska Cieszyńskiego. Malarstwo, rzeźba*, Cieszyn

— 2011, *Sztuka gotyku i renesansu. Katalog zbiorów Działu Sztuki Muzeum Śląska Cieszyńskiego. Malarstwo, rzeźba, rzemiosło artystyczne*, Cieszyn

— 2016, *Malarstwo i rzeźba okresu gotyku i renesansu ze zbiorów Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie*, [w:] *Památky Těšínského knížectví*, red. Klára Mezihoráková, Praha 2016, s. 49–64

ADAMSKI JAKUB

— 2017, *Gotycka architektura sakralna na Śląsku 1200–1420. Główne kierunki rozwoju*, Kraków

ALLGEMEINES ADRESSEN-BUCH

— 1914 *Allgemeines Adressen-Buch der Stadt Teschen: mit Kalendarium für das Jahr 1914*, Teschen [1913?]

ANTONÍN ROBERT, KOUŘIL PAVEL, PRIX DALIBOR

— 2012, *Slezsko v časech raného středověku*, [w:] *Slezsko v dějinách českého státu. Od pravěku do roku 1490*, t. 1, red. Zdeněk Jirásek, Praha, s. 95–163

AUCH MICHAŁ

— 2017, *The early medieval settlement complex at Czermno in the light of results from past research (up to 2010). Pottery finds – Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czermnie w świetle wyników badań dawnych (do 2010). Ceramika naczyńniowa*, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa

— 2018, *Przemiany w produkcji garncarskiej na terenie kompleksu osadniczego w Czermnie we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Animos labor nutrit. Studia ofiarowane Andrzejowi Buko w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red.

- Tomasz Nowakiewicz, Maciej Trzeciecki, Dariusz Błaszczak, Warszawa, s. 191–216
- BAKALA JAROSLAV**
 — 1976, *Ke vzniku města Těšína*, Časopis Slezského musea v Opavě, B, 25, s. 102–114
 — 2002a, *Holasické pomezí v 11. a 12. století*, [w:] Jaroslav Bakala, *Moravsko-slezské pomezí v proměnách 13. století. Výbor z článků a studií*, red. Martin Wihoda, Petr Elbl, Brno, s. 53–69
 — 2002b, *Ke vzniku města Těšína*, [w:] Jaroslav Bakala, *Moravsko-slezské pomezí v proměnách 13. století. Výbor z článků a studií*, red. Martin Wihoda, Petr Elbl, Brno, s. 450–465
 — 2005, *První těšínský vévoda Měško*, Historie – Historica 12. Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity 219, s. 197–204
- BARCIAK ANTONI**
 — 2000, *Początki sieci parafialnej w księstwie cieszyńskim*, [w:] *Die konfessionellen Verhältnisse im Teschener Schlesien vom Mittelalter bis zur Gegenwart / Stosunki wyznaniowe na Śląsku Cieszyńskim od średniowiecza do współczesności*, red. Peter Chmiel, Jan Drabina (Tagungsreihe der Stiftung Haus Oberschlesien 9), Ratingen, s. 11–21
- BENATZKY JINDŘICH**
 — 1996, *Nejstarší dějepis Těšínska*, Těšínsko 39, 2, s. 5–23
- BENATZKY JINDŘICH, HAVLÍČEK BEDŘICH**
 — 1970, *Knížecí zámek v Těšíně (Cieszyn, Polsko)*, Těšínsko 13, 4, s. 47–49
- BENDER WITOLD**
 — 1953, *Znaleziska monet rzymskich z terenu Śląska Cieszyńskiego*, Sprawozdania P.M.A 5, s. 11–20
- BENNINGER EDUARD**
 — 1937, *Der germanischen Bodenfunde in der Slowakei*, Reichenberg–Leipzig
- BERANOVÁ MAGDALENA**
 — 1957, *Slovanské žňové nástroje v 6.–12. století*, Památky archeologické 48, s. 99–117
- BIENIAK JANUSZ**
 — 2003, *Powstanie księstwa opolsko-raciborskiego jako wyraz przekształcania się Polski w dzielnicową poliarchię*, [w:] *Sacra Silentii provincia. 800 lat dziedzictwa księstwa opolskiego (1202–2002)*, red. Anna Pobóg-Lenartowicz (Z Dziejów Kultury Chrześcijańskiej na Śląsku 27), Opole, s. 37–81
- BIERMANN GOTTLIEB**
 — 1863, *Geschichte des Herzogthums Teschen*, wyd. 1, Teschen
 — 1894, *Geschichte des Herzogthums Teschen*, wyd. 2, Teschen
- BLÁHA JOSEF**
 — 1998, *Komunikace, topografie a impoty ve středověku a raném novověku (7.–17. století) na území města Olomouce / Die Kommunikationen, Topographie und Importe im Mittelalter und in der Frühneuzeit (7.–17. Jh.) auf dem Gebiet der Stadt Olmütz*, Archaeologica Historica 23, s. 133–159
 — 2001a, *Olomouc im 10.–11. Jahrhundert. Topographie und die Frage der Kontinuität eines frühmittelalterlichen Zentrums*, [w:] *Boleslaw II. Der tschechische Staat um das Jahr 1000. Internationales Symposium Praha 9.–10. Februar 1999*, red. Petr Sommer (Colloquia mediaevalia Pragensia 2), Praha, s. 326–361
 — 2001b, *Archeologické poznatky k vývoji a významu Olomouce v období Velkomoravské říše*, [w:] *Velká Morava mezi Východem a Západem*, red. Luděk Galuška, Pavel Kouřil, Zdeněk Měřínský (Spisy Archeologického ústavu AVČR 17), Brno, s. 41–68
- BLÁHA RADEK, HEJHAL PETR, SKALA JAN**
 — 2013, *Raně středověké artefakty z katastru Roudnice (11. století, východní Čechy)*, [w:] *Argenti fossore et alii. Znaczenie gospodarcze wschodnich części Górnego Śląska i zachodnich krańców Małopolski w późnej fazie wczesnego średniowiecza (X–XI)*, red. Piotr Boroń, Wrocław, s. 289–305
- BLAJER WOJCIECH, MICYK PAWEŁ, BIBORSKI MARCIN, KRASZEWSKA ANNA, VALDE-NOWAK PAWEŁ**
 — 2017, *The hoard of bronze objects from site 8 at Zagórze, Wadowice District*, Researches Archeologiques NS 9, Kraków
- BORIS MILAN, JUROŠ LADISLAV, MICHÁLEK LADISLAV**
 — 2000, *Pravěké Hukvaldy*, Informační zpravodaj ČAS – pobočka pro Moravu a Slezsko 16, s. 11–19
- BORZOVÁ ZUZANA**
 — 2016, *Polnohospodárske náradie včasného stredoveku na Slovensku*, Nitra
- BRAUNFELS WOLFGANG (RED.)**
 — 1994a, *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, t. 6, Rom–Freiburg–Basel–Wien 1968–1976 (Sonderausgabe 1994)
 — 1994b, *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, t. 7, Rom–Freiburg–Basel–Wien 1968–1976 (Sonderausgabe 1994)
 — 1994c, *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, t. 8, Rom–Freiburg–Basel–Wien 1968–1976 (Sonderausgabe 1994)
- BRAVERMANOVÁ MILENA, DOBISÍKOVÁ MILUŠE, FROLÍK JAN, KAUPOVÁ SYLVA, STRÁNSKÁ PETRA, SVĚTLÍK IVO, VANĚK DANIEL, VELEMÍNSKÝ PETR, VOTRUBOVÁ JITKA**
 — 2018, *Nové poznatky o ostatcích z hrobů k1 a k2 z rotundy sv. Víta na Pražském hradě / New findings on the remain from graves k1 and k2 from the St. Vitus Rotunda at Prague Castle*, Archeologické rozhledy 70, s. 260–293
- BRENK BEAT**
 — 2002, *War sitz auf der Empore?*, [w:] *Sinopien und Stuck im Westwerk der karolingische Klosterkirche von Corvey*, red. Joachim Poeschke, Münster, s. 101–115
- BŘÍZOVÁ ZUZANA, CHORAŽY BOGDAN, GREPL EMANUEL, JANÁK VRATISLAV**
 — 2002, *Zpráva o povrchovém průzkumu české části Pobeskydí*, Badania Archeologiczne na Górnym Śląsku i Ziemiach Pogranicznych w latach 1999–2000, s. 483–486
 — 2004, *Výsledky projektu: Průzkum pravěkých výšinných sídlišť v Pobeskydí mezi Bečvou (Česká republika) a Białou (Polská republika) v letech 2001–2002*, Badania Archeologiczne na Górnym Śląsku i Ziemiach Pogranicznych w latach 2001–2002, s. 297–308
 — 2011, *Archeologia nie zna granic – wyniki polsko-czeskiego projektu badawczego „Badania pradziejowych osiedli wyżynnych na Podbeskidziu między Białą a Becczwą”*, Bielskie Studia Muzealne 5, s. 59–68
- BRONICKA-RAUHUT JADWIGA**
 — 1998, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Czersku*, Warszawa
- BROŹEK LUDWIK**
 — 1969, *Dawne widoki Cieszyna*, Cieszyński Rocznik Muzealny 1, s. 101–105
 — 1976, *Wiktor Karger, nekrolog*, Rocznik Cieszyński 3, s. 269–271
- BRUNO FILIP**
 — 2003, *Zygmunt Gawlik (1895–1961). Architekt katedry katowickiej*, Katowice
- BUKO ANDRZEJ**
 — 1981, *Wczesnośredniowieczna ceramika*

- sandomierska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź
- 1990, *Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź
- BUKOWSKA WERONIKA, KRAWCZYK JANUSZ (RED.)
— 2015, *Karta Wenecka 1964–2014*, Toruń
- BURTANÓWNA JADWIGA, KONIOR KONRAD, KSIĄŻKIEWICZ MARIAN
— 1937, *Mapa Geologiczna Karpat Śląskich. Wyniki badań i objaśnienie do mapy*, Kraków, s. 1–104
- BUZEK KAROL
— 1914, *Mapka geologiczna Księstwa Cieszyńskiego 1 : 200 000*, Cieszyn–Wiedeń, s. 1–57
- ČAPLOVIČ PAVOL
— 1977, *Dolný Kubín II. Halštatské popelnicové pohrebisko*, Martin
— 1987, *Orava v praveku, vo včasnej dobe dejinnej a na začiatku stredoveku*, Martin
- CHMIELEWSKA MIECZYŚLAWA
— 2020, *Treści piętnastowiecznych instrumentów i znaków notarialnych notariuszy z Cieszyna w dokumentach z archiwów wrocławskich*, Cieszyńskie Studia Muzealne/Těšínský muzejní sborník 7, s. 229–238
- CHOJECKA EWA
— 2004, *Architektura i kunszt kształtowania przestrzennego*, [w:] Ewa Chojecka, Jerzy Gorzelik, Irma Kozina, Barbara Szczypka-Gwiazda, *Sztuka Górnego Śląska od średniowiecza do końca XX wieku*, Katowice, s. 28–58
- CHOJECKI DARIUSZ
— 2006, *Zarys dziejów archeologii w Raciborzu do roku 1946*, Silesia Antiqua 43, s. 237–245
- CHORAŻY BOGUSŁAW, CHORAŻY BOŻENA
— 2001, *Nowe odkrycia osiedli neolitycznych na Śląsku Cieszyńskim*, [w:] *Neolit i wczesna epoka brązu w Karpatach polskich*, red. Jan Garncarski, Krosno 2002, s. 343–356
— 2002, *Sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku 14 w Cieszynie-Krasnej*, Badania Archeologiczne na Górnym Śląsku i Ziemiach Pogranicznych w latach 1999–2000, s. 95–106
— 2010, *Rola Beskidu Zachodniego w kontaktach Północy z Południem w młodszej epoce brązu i wczesnej epoce żelaza*, [w:] *Transkarpackie kontakty kulturowe w epoce kamienia, brązu i wczesnej epoce żelaza*, red. Jan Garncarski, Krosno, s. 443–492
— 2012, *Uwagi o osadnictwie zachodniego Beskidu między Beczwą a Solą w młodszej epoce brązu i wczesnej epoce żelaza*, [w:] *Peregrinationes Archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski Dedicatae*, red. Wojciech Blajer, Kraków, s. 169–182
— 2015, *Struktury osadnictwa wyżynnego na przedpolu Beskidu Śląskiego u schyłku epoki brązu i we wczesnej epoce żelaza*, [w:] *Pradziejowe osady obronne w Karpatach*, red. Jan Garncarski, Krosno, s. 323–345
— 2016, *Badania wykopaliskowe na stanowisku nr 2 w Kowalach, woj. śląskie*, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i Ziemiach Pogranicznych latach 2013–2015, s. 35–43
— 2017, *Stan i perspektywy badań archeologicznych na obszarze Beskidu Śląskiego i przyległej części Pogórza Cieszyńskiego*, [w:] *Stan i potrzeby badań archeologicznych w Karpatach*, red. Jan Garncarski, Krosno, s. 633–682
- CHORAŻY BOGUSŁAW, KUŚ WIESŁAW
— 2000, *Stan i potrzeby badań archeologicznych na terenie Śląska Cieszyńskiego*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad dziejami Śląska Cieszyńskiego*, red. Idzi Panic, Cieszyn, s. 9–28
- CHOWANIEC JÓZEF
— 2009, *Studium hydrogeologii zachodniej części Karpat polskich*, Biuletyn Państwowego Instytutu Geologicznego 434, Hydrogeologia 8, s. 1–98
- CHROMIK GRZEGORZ
— 2020, *Mittelalterliche Deutsche Ortsnamen in Oberschlesien*, Kwartalnik Neofilologiczny 66, 3, s. 351–370
- CIBULKA JOSEF
— 1933, *Vaclávova rotunda sv. Víta*, Praha
- ČIHÁKOVÁ JARMILA
— 2009, *Archeologický výzkum v rotundě sv. Václava na Malostranském náměstí*, Časopis Společnosti přátel starožitností 117, 1, s. 14–30
— 2018, *Die Rotunde des hl. Wenzels in Prag-Kleinseite – Imre Gestalt, Projekt sowie Vorgänger*, [w:] *Architektura w początkach państw Europy środkowej/Architecture in the Early Period of the States of Central Europe*, red. Tomasz Janiak, Dariusz Stryniak, Gniezno, s. 151–174
- ČIHÁKOVÁ JARMILA, MÜLLER MARTIN
— 2006, *Zpráva o nálezu rotundy sv. Václava na Malostranském náměstí v Praze*, Zprávy památkové péče 66, s. 100–116
— 2015, *Malostranský kostel sv. Václava v geometrickém světě středoevropských rotund*, Staletá Praha 31, 1, s. 2–109
- ČIŽMÁŘ MILOŠ
— 1990, *Zur Stellung von Kotouč in der später Latenezeit*, Acta Archaeologica Carpathica 29, s. 151–65
— 1993, *Keltská okupace Moravy*, [w:] *Pravěké dějiny Moravy*, red. Vladimír Podborský, Brno, s. 380–423
— 1996, *Die Stellung der Púchov-Kultur auf dem Gebiet der Mährischen Pforte*, [w:] *Kontakte längs der Bernsteinstraße in der Zeit um Christi Geburt*, red. Zenon Woźniak, Kraków, s. 173–182
— 2000, *K osídlení českého Slezska v době laténské*, Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis 5, s. 143–150
- CZECHOWICZ BOGUSŁAW
— 2002, *Zamek jako manifest władcy – przyczynek do dziejów i ikonologii zamku w Cieszynie*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. Marcelli Antoniewicz, Warszawa, s. 529–536
- DAVÍDEK VÁCLAV
— 1940, *Osídlení Těšínska Valachy*, Praha
- DĄBROWSKA ELŻBIETA
— 1997, *Średniowieczny ceremoniał pogrzebowy wyższego duchowieństwa polskiego: studium archeologiczno-historyczne*, Studia Źródłoznawcze 36, s. 9–29
- DEKÓWNA MARIA
— 1999, *Glass beads*, [w:] *The Early Mediaeval Hoard from Zawada Lanckorońska (Upper Vistula River)*, red. Helena Zoll-Adamikowa, Maria Dekówna, Elżbieta Maria Nosek, Warszawa, s. 25–70
— 2007, *Wczesnośredniowieczne ozdoby szklane ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego, na tle ogólnej problematyki rozwoju szklarstwa*, [w:] *Skarby wieków średnich. Katalog wystawy*, red. Wojciech Brzeziński, Warszawa, s. 52–87
- DEKÓWNA MARIA, PUROWSKI TOMASZ
— 2012, *Znaleziska związane ze szklarstwem oraz okazy z kwarcu ze stanowiska Janów Pomorski*, [w:] *Janów Pomorski stan. 1. Wyniki*

- ratowniczych badań archeologicznych w latach 2007–2008, 1/3 Analizy, red. Michał Bogucki, Marek F. Jagodziński, Elbląg, s. 66–260
- DEMEK JAROMIR, QUITT EVŽEN, RAUŠER JAROSLAV (RED.)
— 1975, *Fyzickogeografické regiony České socialistické republiky*, Mapa 1 : 500 000, Brno
— 1971, *Dokumentacja geologiczno-inżynierska dla projektu technicznego rekonstrukcji i konserwacji murów obronnych oraz budynków na terenie Góry Zamkowej w Cieszynie, powiat Cieszyn, województwo katowickie*, Warszawa (mps w mŚC Cieszyn, ADA)
- DĘBOWSKI TEOFIL
— 1972, *Zamek w Cieszynie. Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w 1972 roku* (mps w mŚC Cieszyn, ADA)
- DIVIŠ JAN
— 2004, *Osídlení širšího okolí Příbora od pravěku do raného středověku*, Nový Jičín
- DOBROWOLSKI TADEUSZ
— 1933, *Sztuka województwa śląskiego*, Katowice
— 1937, *Rzeźba i malarstwo gotyckie w województwie śląskim*, Katowice
— 1938a, *Oddział Sztuki w Urzędzie Wojewódzkim Śląskim w latach 1931–1936*, Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku 6, s. 454–464
— 1938b, *Kronika. Prace konserwatorskie: województwo poznańskie, pomorskie i śląskie*, Biuletyn Historii Sztuki i Kultury 1, s. 109–113
— 1938c, *Kronika Województwa Śląskiego*, Biuletyn Historii Sztuki i Kultury 6, s. 113
— 1939, *Kultura artystyczna ziemi cieszyńskiej*, Zaranie Śląskie 15, 2–4, s. 81–89
— 1948, *Sztuka na Śląsku*, Katowice–Wrocław 1948
- DOHNAL VÍT
— 1974, *Die Lausitzer Urnenfelder Kultur in Ost-mähren*, Praha
— 1985, *Raně středověké osídlení a počátky hradu v Olomouci*, Časopis Slezského zemského muzea, v 34, s. 97–113
- DOMINIAK WOJCIECH
— 2009, *Ostatni władca Górnego Śląska. Władysław I, pan na Opolu i Raciborzu (1225–1281)*, Racibórz
- DORDA ALEKSANDER
— 2009, *Środowisko przyrodnicze*, [w:] *Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych*, red. Idzi Panic, t. 1: *Śląsk Cieszyński w czasach prehistorycznych*, Cieszyn, s. 18–167
- DORDA ALEKSANDER, WĘGIEREK MAŁGORZATA
— 2003, *Środowisko przyrodnicze Cieszyna. Stan, zagrożenia, ochrona*, Cieszyn, s. 1–80
- DRABINA JAN
— 2000, *Historia miast śląskich w średniowieczu*, Kraków
- DRAGON ZDENĚK, TRYML MICHAL
— 2018, *Church of the Decollation of St. John the Baptist in Dolní Chabry – Results of Archaeological Research*, [w:] *Architektura w początkach państw Europy środkowej/Architecture in the Early Period of the States of Central Europe*, red. Tomasz Janiak, Dariusz Stryniak, Gniezno, s. 175–197
- DRESLER PETR, BERAN VÍT
— 2019, *Zemědělské nástroje středověkého obyvatelstva Pohanska u Břeclavi / Agricultural tools of Early Medieval Population of Pohansko near Břeclav*, Památky archeologické 110, s. 237–306
- DROZD ALICJA, JANOWSKI ANDRZEJ, POLIŃSKI DARIUSZ
— 2010, *Niezwykły pochówek podwójny z nowożytnego cmentarzyska w Pniu koło Bydgoszczy*, [w:] *Wymiary inności. Nietypowe zjawiska pogrzebowe od pradziejów po czasy nowożytne*, red. Kalina Skóra, Tomasz Kurasiński (Acta Archaeologica Lodziensia 56), Łódź, s. 99–101
- DRYJA SŁAWOMIR, DRYJA MARYLA, JAGOSZ-ZARZYCKA ZOFIA
— 2007, *Sprawozdanie z badań archeologicznych na Górze Zamkowej w Cieszynie, województwo śląskie*, Badania Archeologiczne na Górnym Śląsku i Ziemiach Pogranicznych w latach 2007–2008, s. 94–101
- DURCZEWSKI ZDZISŁAW
— 1946, *Grupa górnośląska-małopolska kultury łużyckiej w Polsce*, cz. 1 (Prace Prehistoryczne 4), Kraków
— 1948, *Grupa górnośląska-małopolska kultury łużyckiej w Polsce*, cz. 2: (materiały) (Prace Prehistoryczne 6), Kraków
- DZIEDZICTWO KULTUROWE
— 2019, *Dziedzictwo kulturowe Apostołów Słowian na Śląsku. Międzynarodowa konferencja w 1150. Rocznicę śmierci Świętego Cyryla i 400. Rocznicę śmierci męczennika Świętego Melchiora Grodzieckiego, którego Sejmik Województwa Śląskiego ogłosił patronem 2019 roku*, Cieszyn, 5 lipca [Program konferencji]
- DZIK MICHAŁ
— 2014, *Średniowieczne cmentarzysko w Czarnej Wielkiej, stan. 1, woj. podlaskie (badania 1951–1978)*, t. II, Białystok
- FAJER MARIA, FOLTYN EDELGARDA M.
— 2004, *Dorzecze górnej Odry między Ostrawicą i Rudą w okresie rzymskim i we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów na tle środowiska przyrodniczego*, [w:] *Okres laterński i rzymski w Karpatach polskich. Materiały z konferencji*, red. Jan Gancarski, Krosno, s. 389–438
- FIRLET JANUSZ, PIANOWSKI ZBIGNIEW
— 2014, *Wawel przedromański i romański w świetle nowszych badań archeologicznych*, [w:] *Kraków romański. Materiały z sesji naukowej odbytej 13 kwietnia 2013 roku*, red. Jan M. Małecki, Kraków, s. 85–103
- FOGEL JERZY
— 1979, *Studia nad uzbrojeniem ludności kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły*, Poznań
- FOKT KRZYSZTOF
— 2019, *Organizacja grodowa a grodowo-kasztelańska na przykładzie Śląska*, Historia Slavorum Occidentis 2 (21), s. 96–115
- FOLTYN EDELGARDA M.
— 1998, *Podstawy gospodarcze wczesnośredniowiecznej społeczności na Górnym Śląsku* (Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach 1754), Katowice
- FOLTYN EDELGARDA M., FOLTYN EUGENIUSZ
— 1998, *Z problematyki badań nad epoką kamienia i wczesną epoką brązu Karpat polskich między Olzą a Skawą*, [w:] *Dzieje Podkarpacia*, t. 2, red. Jan Gancarski, Krosno, s. 122–163
- FOLTYN EUGENIUSZ
— 2002, *Osadnictwo paleolityczne w Cieszynie na Górze Zamkowej w świetle nowych odkryć*, [w:] *Starsza i środkowa epoka kamienia w Karpatach polskich*, red. Jan Gancarski, Krosno, s. 233–245
- FRANEK JÓZEF
— 1939, *Dzieje placówki jezuickiej w Cieszynie w okresie kontrreformacji*, Cieszyn (mps pracy doktorskiej, Uniwersytet Jagielloński; obecnie w kcc Cieszyn, Zespół rękopisów Centrum Wiedzy o Regionie przy Zarządzie Głównym Macierzy Ziemi Cieszyńskiej, sygn. 362R)

- FRAŚ MIECZYŚLAW, KOZIEŁ STANISŁAW
— 1993, *Przedromański kościół B na Wawelu w świetle badań archeologicznych w latach 1991–1992*, Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych Polskiej Akademii Nauk, o/Kraków 37, 1, s. 9–10
- FROLÍK JAN
— 2017, *Pohřebišťe u kostela Panny Marie na Pražském hradě*, t. II (Castrum Pragense 14), Praha
- FROLÍKOVÁ-KALIŠOVÁ DRAHOMÍRA
— 2000, *Pokus o analýzu slovanského pohřebišťe v Praze-Motole*, Památky Archeologické 91, s. 201–249
- FUJAK BARTHOLOMÄUS
— 2010, *Viktor Karger und das Teschener Museum 1920–1945*, Düsseldorf (mps pracy magisterskiej, Heinrich-Heine-Universität Düsseldorf)
— 2011, *Viktor Karger als Kustos des Teschener Museums*, Cieszyńskie Studia Muzealne 4, s. 225–248
- GABRIEL INGO
— 1988, *Hof- und Sakralkultur sowie Begrauchs- und Handelsgut im Spiegel der Kleinfunde von Starigard/Oldenburg*, Bericht der römisch-germanischen Kommission 69, s. 103–291
- GABRIEL PHILIPP
— 1869, *Aus Teschen*, Mittheilungen der k.k. Central-Kommission zur Erforschung und erhaltung der Baudenkmale 14, s. XCIII–XCIV
- GACZOŁ ANDRZEJ
— 2015, *Pomiędzy zasadą primum non nocere a ideą integracji dziedzictwa „przeszłość w przyszłości” Piero Gazzoli. Polityka kształtowania zasad niezbędnej interwencji konserwatorskiej*, Wiadomości Konserwatorskie 44, s. 85–97
- GÁJA ROMAN
— 2008, *Románské emporné kostely v Čechách a jejich zakladatelé*, Praha (mps pracy dyplomowej, Univerzita Karlova v Praze)
- GAŁUSZKA TOMASZ
— 2014, *Dominikanie i spory wokół prawa do wysłuchania spowiedzi. Recepcja bulli Jana XXII Vas electionis w diecezji wrocławskiej w pierwszej połowie XIV wieku*, Studia Źródłoznawcze 52, s. 3–22
- GARDEŁA LESZEK, KAJKOWSKI KAMIL
— 2014, *Groby podwójne w Polsce wczesnośredniowiecznej. Próba rewaluacji*, [w:] *Grób w przestrzeni, przestrzeń w grobie. Przeszienne uwarunkowania w danej obrzędowości pogrzebowej*, red. Tomasz Kurasiński, Kalina Skóra (Acta Archaeologica Lodzienia 60), Łódź, s. 103–120
- GAWLAS SŁAWOMIR
— 2000, *O kształt zjednoczonego królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski*, Warszawa
- GAWLIK ZYGMUNT
— 1954, *Wyniki badań. Konserwacja rotundy św. Mikołaja w Cieszynie* (mps w mśc Cieszyn, ADA)
- GEDIGA BOGUSŁAW
— 1967, *Plemiona kultury łużyckiej w epoce brązu na Śląsku Środkowym*, Wrocław
— 2010, *Ślady powiązań z Kotliną Karpacką w północno-wschodniej grupie kultury halsztackiej na Śląsku*, [w:] *Transkarpackie kontakty kulturowe w epoce kamienia, brązu i wczesnej epoce żelaza*, red. Jan Garncarski, Krosno, s. 425–442
- GEDL MAREK
— 1962, *Kultura łużycka na Górnym Śląsku*, Wrocław–Warszawa–Kraków
— 1973, *Cmentarzysko halsztackie w Kietrze pow. Głubczyce*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk
— 1975, *Kultura łużycka*, Kraków
— 1982, *Cmentarzysko ze schyłku epoki brązu w Kietrze*, t. 2, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź
— 1985, *Schyłek kultury łużyckiej w południowo-zachodniej Polsce*, (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego 37), Kraków
— 1989, *Groby z młodszego okresu epoki brązu na cmentarzysku w Kietrze*, Kraków
— 1991, *Die Hallstatteinflüsse auf den Polnischen Gebieten in der Früheisenzeit*, Warszawa–Kraków
— 1996, *Uwagi o datowaniu i przynależności kulturowej kamiennych główek buław na Śląsku*, Silesia Antiqua 38, s. 35–43
- GERVERS-MOLNAR VERONIKA
— 1968, *Romańskie rotundy na terenie średniowiecznych Węgier*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki XIII, 2, s. 81–100
— 1972a, *A középkori Magyarországi rotundái*, Budapest
— 1972b, *Romanesque Round Churches of Medieval Hungary*, [w:] *Acts de 22 Congrès International d’Histoire de l’Art*, t. 1, Budapest, s. 385–401
- GĘBAROWICZ MIECZYŚLAW
— 1936, *Architektura i rzeźba na Śląsku do schyłku XIV wieku*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. III, Kraków, s. 1–84
- GIERLACH BOGUSŁAW
— 1972, *Kowalstwo mazowieckie XIII–XVIII w.*, Ciechanów
- GLIŃSKA NINA, MŁODECKA HALINA
— 2015, *Zróżnicowanie surowcowe wczesnośredniowiecznej ceramiki z Wiślicy w świetle wyników badań chemicznych*, Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego 36, s. 199–215
- GODŁOWSKI KAZIMIERZ
— 1960, *Źródła archeologiczne do dziejów rolnictwa i stan ich opracowania*, Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego, 3, Wrocław–Warszawa, 7–122
— 1995, *Die ältere Kaiserzeit in der Umgebung von Kraków*, [w:] *Kelten, Germanen, Römer in Mitteldonaugebiet vom Ausklang der Laténe-Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert*, red. Jaroslav Tejral, Karol Pieta, Ján Rajtár, Brno–Nitra, s. 83–102
- GOJDA MARTIN, TREFNÝ MARTIN ET ALII
— 2011, *Říp a jeho kostel. K vývoji a kontextu rotundy svatého Jiří*, [w:] *Archeologie krajiny pod Řípem*, red. Martin Gojda, Martin Trefný et alii, Plzeň, s. 127–152
- GOJNICZEK WACŁAW
— 2006, *Okupacja szwedzka księstwa cieszyńskiego w czasie wojny trzydziestoletniej i stosunek do niej miejscowego społeczeństwa*, [w:] *Po obu stronach Bałtyku. Wzajemne relacje między Skandynawią a Europą Środkową / On the Opposite Sides of the Baltic Sea. Relations between Scandinavian and Central European Countries*, red. Jan Harsimowicz, Piotr Oszczanowski, Marcin Wiśłocki, t. 1, Wrocław, s. 103–108
— 2010, *U schyłku panowania dynastii Piastów (1528–1653)*, [w:] *Dzieje Cieszyna od pradziejów do czasów współczesnych*, red. Idzi Panic, t. 2: *Cieszyn w czasach nowożytnych 1528–1848*, Cieszyn, s. 7–133
— 2014, *Urzędy książęce i ziemskie w ustroju księstwa cieszyńskiego (1477–1653)*, Katowice
— W druku, *Między Górnym Śląskiem a Górnymi Węgrami. Duchowni luterkańscy w czasach*

- wojny i prześladowań religijnych w pierwszej połowie XVII wieku na przykładzie Jerzego młodszego Fabriciusa z Falkensteinu (*1575–†1640)
- GOJNICZEK WACŁAW, MACHEJ ANNA
— 1998, *Oddział w Cieszynie*, Szkiecy Archiwalno-Historyczne 1, s. 69–81
- GOJNICZEK WACŁAW, SPYRA JANUSZ
— 2001, *Losy i zawartość najstarszej, obecnie zaginionej, księgi miejskiej Cieszyna z lat 1468–1722*, Studia i Materiały z Dziejów Śląska 25, s. 27–33
- GOLEC JÓZEF, BOJDA STEFANIA
— 1995, *Słownik Biograficzny Ziemi Cieszyńskiej*, t. 2, Cieszyn, s. 86–87
- GOŁĄB BARBARA
— 1985, *Sprawozdanie z wykopalisk archeologicznych na Grojcu*, Karta Groni 13, s. 198–208
- GOŁĄB BARBARA, MADYDA-LEGUTKO RENATA
— 2004, *Osada kultury puchowskiej na Grojcu w Żywcu*, woj. Śląskie, stan. 1, [w:] *Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich*, red. Jan Garncarski, Krosno, s. 289–318
- GOŠ VLADIMÍR
— 1980, *Wzajemne oddziaływanie północnych Moraw i Śląska we wczesnym średniowieczu na przykładzie znalezisk ceramiki*, Silesia Antiqua 22, s. 159–173
- GOŠ VLADIMÍR, KAREL JIŘÍ
— 1979, *Slovanské a středověké zásobnice severní Moravy*, Archeologické rozhledy 31, s. 163–175
- GÖTZINGER GUSTAV
— 1909, *Geologische Studien im subbeskidischen Vorland auf Blatt Freistadt in Schlesien*, Jahrbuch d. k. k. geol. Reichsansalt 59, s. 1–22
- GRALAK TOMASZ
— 2019, *The settlement of the Púchov culture's population on the Mount Grojec in Żywiec – manufacturing and exchange*, [w:] *Auf den Spuren der Barbaren – Archäologisch, Historisch, Numismatisch* (Archäologie der Barbaren 2015) (Spisy Archeologického ústavu AV ČR 60), Brno, s. 33–44
- GRUNDMANN GÜNTHER
— 1941, *Deutsche Kunst im befreiten Schlesien*, wyd. 1, Breslau
— 1942, *Die Herzogsthumba und ihre Wiederherstellung*, Heimatkalender des Kreises Teschen, s. 52–55
- 1944, *Deutsche Kunst im befreiten Schlesien*, wyd. 2, Breslau
- 1944 mps, *Die Teschner Burg Kapelle, das Ergebniss der Freilegungsarbeiten von 1941–1943 in seiner Bedeutung für die Frage böhmischmährischen Rundkapellen* (mps w BA Berlin, Osteuropa Institut Breslau, sign. R 8033/6)
- GRYC JANA
— 2004, *Sudecka rubież osadnicza we wczesnym średniowieczu*, (mps pracy magisterskiej, Uniwersytet Jagielloński)
- 2008, *Zespół gotyckich płytek posadzkowych posadzkowych z Góry Zamkowej w Cieszynie*, Archaeologia Historica 34/1, s. 359–366
- ГУПАЛО ВІРА
— 2006, *Берестянські курганні могильники кінця X–XII століть*, Львів
- GUTH KAREL
— 1925, *České rotundy*, Památky archeologické 34, s. 113–188
- HANULIAK MILAN
— 2004, *Veľkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.–10. storočí na území Slovenska*, Nitra
- HAWROT JERZY
— 1962, *Problematyka przedromańskich i romańskich rotund bałkańskich, czeskich i polskich*, Biuletyn Historii Sztuki 24, 3/4, s. 255–282
- HEID GJØSTEIN RESI
— 2011, *Gemstones: Cornelian, Rock Crystal, Amethyst, Fluorspar and Garnet*, [w:] *Things from the town. Artefacts and inhabitants in Viking-age Kaupang*, red. Dagfinn Skre (Kaupang Excavation Project Publikation, series 3, Norske Oldfunn 24), Oslo, s. 143–166
- HEIDUK FRANZ
— 2000, *Oberschlesisches Literatur-Lexikon*, t. 3, Heidelberg
- HLAVÁČEK IVAN
— 2002, *Księżę Przemko I Cieszyński w służbach królów czeskich*, [w:] *Těšínská Madonna a vzácné sochy Petra Parlěře / Cieszyńska Madonna i cenne rzeźby Piotra Parlera / Die Teschener Madonna und wertvolle Statuen von Peter Parler*, red. Helena Dáňová, Ivo Hlobil, Praha, s. 63–67
- HLOBIL IVO
— 2002, *Cieszyńska Madonna. Odkrycie cennej rzeźby ze strzechy Piotra Parlera*, [w:] *Těšínská Madonna a vzácné sochy Petra Parlěře / Cieszyńska Madonna i cenne rzeźby Piotra Parlera*, red. Helena Dáňová, Ivo Hlobil, Praha, s. 35–45
- HOHENEGGER LUDWIG
— 1861, *Die geognostischen Verhältnisse der Nordkarpathen Schlesien und den angrenzenden Theilen von Mähren und Galizien als Erläuterung zu der geognostischen Karte der Nordkarpathen*, Gotha
- HUPAŁO WIERA
— 2011, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska Dźwinogrodu (Ukraina): kwestia periodyzacji i chronologii*, [w:] „In silvis, campis... et urbe”. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim, red. Sylwia Cygan, Marcin Glinianowicz, Piotr N. Kotowicz (Collectio Archaeologica Ressoviensis 14), Rzeszów–Sanok, s. 233–246
- ILLĀŠ MARTIN
— 2011, *Štyri predrománske rotundy*, Moravský historický sborník. Ročenka Moravského národného kongresu 2006–2011, s. 644–693
- 2017, *Niektoré predrománske rotundy v Dalmácii v kontexte otázky pôvodu veľkomoravských rotund*, Moravský historický sborník. Ročenka Moravského národného kongresu 2011–2016, s. 119–178
- IOAN-COSMIN IGNAT
— 2016, *Romanesque Ecclesiastical Architecture on the Periphery of the Catholic World. Round Churches and Basilicas in Transylvania*, Studia Universitatis Cibiniensis, Series Historica XIII, s. 169–199
- IWANEK WITOLD
— 1969a, *Kilka uwag o romańskiej rotundzie zamkowej w Cieszynie*, Cieszyński Rocznik Muzealny 1, s. 81–99
- 1969b, *Nejstarší staviteľská památka na Těšínsku*, Těšínsko, 12, 2, s. 1–4
- 1970, *Klasycyzm w architekturze Cieszyna*, (Rozprawy Komisji Historii Sztuki, Wrocławskie Towarzystwo Naukowe VI), Wrocław
- 1974, *Rotunda grodowa w Cieszynie pw. św. Mikołaja i św. na Górze Zamkowej w Cieszynie*, t. 1 (tekst), t. 2 (ilustracje), Cieszyn (mps pracy doktorskiej, Politechnika Wrocławska; obecnie w mŚC Cieszyn, ADA)
- 1993, *Ignacy Chambrez, architekt i teoretyk sztuki*, [w:] *O sztuce Górnego Śląska*

- i przyległych ziem małopolskich*, Katowice, s. 61–76.
- 1996, *Rotunda grodowa p.w. św. Mikołaja i św. Wacława na górze zamkowej w Cieszynie*, *Dziedzictwo* 12 (38), b.p.
- 1997, *Pierwotny kościół parafialny p.w. św. Marii Magdaleny w Cieszynie*, *Dziedzictwo* 6 (44), b.p.
- 2000a, *Cieszyńska rotunda grodowa świętych Mikołaja i Wacława*, [w:] *Die konfessionellen Verhältnisse im Teschener Schlesien vom Mittelalter bis zur Gegenwart / Stosunki wyznaniowe na Śląsku Cieszyńskim od średniowiecza do współczesności*, red. Peter Chmiel, Jan Drabina (Tagungsreihe der Stiftung Haus Oberschlesien 9), Ratingen, s. 339–351
- 2000b, *Inżynier muzealnik*, *Kalendarz Cieszyński* 2001, Cieszyn, s. 279–281
- JAGOSZ-ZARZYCKA ZOFIA
- 2010a, *Celtowie w Cieszynie. Stanowisko kultury puchowskiej na Górze Zamkowej*, *Cieszyńskie Studia Muzealne / Těšínský muzejní sborník* 4, s. 35–46
- 2010b, *Zainteresowania archeologią na Śląsku Cieszyńskim przed 1945 rokiem*, *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i Ziemiach Pogranicznych w latach 2007–2008*, s. 273–290
- JAGOSZ-ZARZYCKA ZOFIA, KUŚ WIESŁAW
- 2012, *Sprawozdanie z badań ratowniczych na Górze Zamkowej w Cieszynie, województwo śląskie*, *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i Ziemiach Pogranicznych w latach 2009–2012*, s. 73–79
- JANÁK VRATISLAV
- 1995a, *Osídlení vrchu „Štandl” u Frýdku-Místku w posledním tisíciletí před změnou letopočtu*, *Časopis Slezského zemského muzea*, B 44, s. 97–106
- 1995b, *Nordmährenwährend der späthallstattzeit (bisherige Erkenntnisse)*, *Pravěk* NŘ 5, s. 255–270
- 1998, *Lengyeliská keramika z Kotouče u Štramberka a počátky eneolitu v oderské části Moravské brány*, *Pravěk* NŘ 7/1997, s. 105–127
- JANÁK VRATISLAV, KOUŘIL PAVEL
- 2001, *Archeologie Podbeskydí (K nové práci o Těšínsku)*, *Archeologické rozhledy* 53, s. 372–386
- JANÁK VRATISLAV, PAPÁKOVÁ KATEŘINA, PŘICHYSTAL ANTONÍN, KOVÁČIK PETER, RATAJ
- PETR, HOŘÍNKOVÁ ANDREA
- 2016, *Neolitické osídlení v okolí Studénky a úloha zdejšího mikroregionu kultury s lineární keramikou v distribuci silicítů krakovsko-čenstochovské jury*, *Slovenská Archeológia* 64, 1, s. 1–64
- JASIENICA PAWEŁ
- 1954, *Świt słowiańskiego jutra*, Warszawa
- JASKANIS DANUTA
- 2008, *Święck. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Święcku Strumianach na Mazowszu*, Warszawa
- JEŽ RADIM
- 2009a, *Těšínské Piastovci renesančního věku. Životní osudy rodiny knížete Václava III. Adama (1524–1579). Rigózní práce* (mps máleho doktoratu, Masarykova univerzita v Brně)
- 2009b, *Dvojí konverze v rodině posledních těšínských Piastovců*, *Studia Comeniana et historia* 39, 81–82, s. 95–112
- 2010a, *Ikonografie těšínského zámku (16.–19. století). Umělecká licence, nebo historická realita*, *Cieszyńskie Studia Muzealne / Těšínský muzejní sborník* 4, s. 249–300
- 2011, *Kariéra konvertity. Životní osudy knížete Adama Václava Těšínského (1574–1617)*, [w:] *Šlechtic v Horním Slezsku. Vztah regionu a center na příkladu osudů a kariér šlechty Horního Slezska (15.–20. století) / Szlachcic na Górnym Śląsku. Relacje między regionem i centrum w losach i karierach szlachty na Górnym Śląsku (xv–xx wiek)*, red. Jiří Brňovják, Wacław Gojniczek, Aleš Zářický (Nobilitas in Historia Moderna 5), Katowice–Ostrava, s. 147–176
- 2013, *Pompa nobilitatis. Hrabata z Hohenemu a těšínská knížata v období manýrismu. I. část*, *Těšínsko* 56, 1, s. 1–13
- 2015a, *Poslední těšínské Piastovci. Knížecí rod v období renesance, manýrismu a raného baroka* (mps dužego doktoratu, Masarykova univerzita v Brně)
- 2015b, *Úředník historikem a jeho dilemata na příkladu Matthiase Kasperlika (1801–1865). K profesionalizaci dějepisectví na Moravě a v rakouském Slezsku v polovině 19. století*, [w:] *Historik a literát na provincii / Historyk i literat na prowincji*, red. Krzysztof Czajkowski, Jan Malura, Janusz Spyra, Ostrava 2015, s. 109–135
- 2018, *Reformacja ksiązęca w księstwie cieszyńskim w XVI wieku. Kilka refleksji o przemianach wyznaniowych rozwoju religii w okresie konfesjonalizacji*, [w:] *Dziedzictwo górnośląskiej reformacji. Wpływ protestantyzmu na politykę, społeczeństwo i kulturę w XVI–XX wieku*, red. Joachim Bahlcke, Wacław Gojniczek, Ryszard Kaczmarek, Katowice, s. 69–95
- JEŽ RADIM, PINDUR DAVID
- 2010, *Hradní vrch v Těšíně*, [w:] *Těšínsko v proměnách století. Sborník přednášek z let 2008–2009 k dějinám Těšínského Slezska*, red. Radim Jež, David Pindur, Český Těšín, s. 185–200
- JISL LUMÍR
- 1952, *Slovanský kmen Holiců ve světle archeologických nálezů*, *Časopis Slezského musea v Opavě*, B 2, s. 33–64
- 1968, *Slezsko a Ostravsko v pravěku a rané době dějinné*, [w:] *Ostravsko do roku 1848*, red. Antonín Grobelný, Zdeněk Antoš, Karel Procházka, Ostrava, s. 10–29
- JOCHEMCZYK LEONARD
- 1997, *Wyniki analizy ceramiki ze stanowiska Golezów nr 11* (mps w Muzeum Historycznym w Bielsku-Białej, Archiwum Działu Archeologii)
- JOKEŠ PETR
- 2014, *„...beate Marie virginis gloriose, in cuius honorem eadem parochialis ecclesia sit consecrate...” Pohledy do světa středověkých patrociní na jižní Moravě*, *Časopis Matice moravské* 133, 1, s. 3–24
- JUCHELKA JIŘÍ
- 2014, *Lužická kultura v českém Slezsku*, Brno
- JUJECZKA STANISŁAW
- 2011, *Piastowie legnicko-brzescy i ich krewni w księgach metrykalnych legnickich kościołów parafialnych z XVI i XVII wieku*, *Szkice Legnickie* 32, s. 65–96
- JUREK TOMASZ
- 1994, *Ryczyn biskupi. Studium z dziejów Kościoła polskiego w XI wieku*, *Roczniki Historyczne* 60, s. 21–66
- 2018, *Biskupstwo poznańskie w wiekach średnich*, Poznań
- KAJZER KAROL
- 2000, *Witold Iwanek – bibliografia*, *Pamiętnik Cieszyński* 15, s. 135–144

KAMIŃSKA KRYSZYNA

— 1990, *Lokacje miast na prawie magdeburskim na ziemiach polskich do 1370 r.*, Toruń

KARA MICHAŁ

— 2017, *Organizacja przestrzeni grzebalnej, rytuał i obrządek pogrzebowy*, [w:] *Bodzia. Elitarny cmentarz z początków państwa polskiego*, red. Andrzej Buko, Warszawa, s. 329–380

KASPERLIK MATHIAS

— 1874, *Die kirchlichen Zustände und Einrichtungen in Teschen vor Einführung der Reformation*, Notizen-blatt der historisch-statistischen Section der k. k. mähr.-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbauers, der Natur- und Landeskunde, nr 7, s. 49–51

KAŹMIERCZYK JÓZEF

— 1978, *Podkowy na Śląsku w x–xiv wieku. Studia z dziejów kultury materialnej*, Wrocław

KIENZLER HUBERT

— 1942, *Ehrwürdiges Baudenkmal aus Alter Zeit. Die Rundkappelle auf dem Schlossberg in Teschen*, Oberschlesische Zeitung 75, 1

KIETLIŃSKA ALINA

— 1949, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Górze Zamkowej w Cieszynie (1949)*, Materiały Wczesnośredniowieczne 1, s. 59–71

— 1950, *Badania na Górze Zamkowej w Cieszynie*, Z Otchłani Wieków 19, 9/10, s. 146–150

— 1951a, *Wykopaliska na Górze Zamkowej w Cieszynie w 1949 roku*, Materiały Wczesnośredniowieczne 1, 59–71

— 1951b, *Sprawozdanie Kierownictwa Prac Wykopaliskowych na Górze Zamkowej w Cieszynie w r. 1951* (mps w mŚC Cieszyn, AMM)

— 1952, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Górze Zamkowej w Cieszynie w roku 1950*, Materiały Wczesnośredniowieczne 2, s. 29–38

— 1955a, *Pieczeń z przełomu XII na XIII wiek z Góry Zamkowej w Cieszynie*, Wiadomości Archeologiczne 22, 1, s. 101–10.

— 1955b, *Łyżka odlewnicza znaleziona na Górze Zamkowej w Cieszynie*, Wiadomości Archeologiczne 22, 2, s. 216–217

— 1955c, *Zagadkowa pieczeń wczesnośredniowieczna z Góry Zamkowej w Cieszynie*, Kalendarz Zwrotu na rok 1956, 3, s. 74–77

— 1958, *Osadnictwo starożytne na Górze Zamkowej w Cieszynie*, Materiały Starożytne 4, s. 91–126

— 1960, *Gród wczesnośredniowieczny na Górze Zamkowej w Cieszynie w świetle badań w latach 1949–1954*, Materiały Wczesnośredniowieczne 5, s. 63–94

KIETLIŃSKA ALINA, HILDT TERESA

— 1952, *Materiały z Cieszyna*, Sprawozdania P.M.A. 4, 3–4, s. 121–126

KLÍMA BOHUSLAV JR.

— 1975, *Rozbor hřebů z velkomoravského hradiště v Mikulčicích*, Archeologické rozhledy 27, s. 140–150

KLÍMA BOHUSLAV, STRÁNSKÝ KAREL, PTÁČEK LUDĚK

— 2008, *Srpy velkomoravského hradiště v Mikulčicích a jejich kovářské zpracování*, Ve službách archeologie 1, s. 256–270

KLIMASZEWSKI MIECZYSLAW (RED.)

— 1972, *Geomorfologia Polski*, t. 1: *Polska Południowa. Góry i wyżyny*, Warszawa

KLOCH BOGDAN

— 2003, *Między wyobrażeniem a rzeczywistością. Rozważania nad powstaniem zrębów lokalnych struktur parafialnych biskupstwa wrocławskiego na jego południowych rubieżach do czasu utworzenia archidiekanatu opolskiego około 1230 roku*, [w:] *Księstwa Opolskie i Raciborskie. Terytoria – struktury – elity – dziedzictwo*, red. Bogusław Czechowicz, Opole, s. 31–59

KNEIFEL REGINALD

— 1804, *Topographie des kaiserl. königl. Antheiles Schlesien*, t. 1, Brünn

KOČKA-KREZ HANNA

— 1993, *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*, Poznań

KOČKA-KREZ HANNA, SIKORSKI ANDRZEJ

— 2003, *Motywy wschodniosłowiańskie we wczesnośredniowiecznych ozdobach z ziem polskich*, [w:] *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, red. Marek Dulnicz, Warszawa–Lublin, s. 239–244

KOLENDA JUSTYNA

— 1998, *Forschungsprobleme bei der frühmittelalterlichen Graphitkeramik in Schlesien*, [w:] *Frühmittelalterliche Graphittonkeramik in Mitteleuropa. Naturwissenschaftliche Keramikuntersuchungen*, red. Lumír Poláček (Internationale Tagungen in Mikulčice IV), Brno, s. 21–23

KONDRACKI JERZY

— 2001, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa

KONEČNÝ LUBOMÍR JAN

— 2005, *Románská rotunda ve Znojmě*, Brno

KORBELÁŘOVÁ IRENA, DLUHOŠOVÁ RADMILA ET ALII (RED)

— 2019, *Funerální kultura lehnicko-břežských vévodských dvorů v raném novověku: příspěvky a materiály k tématu*, Opava

KORBELÁŘOVÁ IRENA, ŽÁČEK RUDOLF

— 2008, *Těšínsko – země Koruny české. Ducatus Tessinensis – terra Coronae Regni Bohemiae (K dějinám knížectví od počátku do 18. století)*, Český Těšín

KOSTRZEWSKI JÓZEF

— 1946, *Rotunda romańska w Cieszynie*, Przegląd Zachodni, nr 1, s. 97

KOUŘIL PAVEL

— 1990a, *Fortifikační systém hradiska v Chotěbuzi-Podoboře u Českého Těšína*, [w:] *Pravěké a slovanské osídlení Moravy. Sborník k 80. narozeninám Josefa Poulíka*, red. Josef Poulík, Vladimír Nekuda, Brno, s. 307–326.

— 1990b, *Zjišťovací archeologický výzkum na Okrouhlici (k. ú. Staříč, okr. Frýdek-Místek)*, Přehled výzkumů 1987, s. 46–47

— 1994, *Slovanské osídlení českého Slezska*, Brno–Český Těšín

— 2000, *Archeologický výzkum hradiska v Chotěbuzi-Podoboře*, Těšínsko 44, 1, s. 1–5

KOUŘIL PAVEL, GRYC JANA

— 2011, *Der Burgwall in the Chotěbuz-Podobora und seine Stellung in der Siedlungsstruktur des oberen Odergebietes vom 8. zum 9./10. Jahrhundert*, [w:] *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa*, red. Jiří Macháček, Šimon Ungerman (Studien zur Archäologie Europass 14), Bonn, s. 217–243

— 2014, *Hradiska 10.–12. století na severní Moravě a v českém Slezsku*, [w:] *Funkce grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy środkowej. Społeczeństwo, gospodarka, ideologia*, red. Krystian Chrzan, Krzysztof Czapla, Sławomir Moździoch, Wrocław, s. 99–171

— 2018, *Early Medieval Strongholds in Opava-Kylešovice and Its Importance for the Understanding Silesian Region in Tenth–Eleventh Centuries*, [w:] *Moravian and Silesian Strongholds of the Tenth and Eleventh Centuries in the Context of Central Europe*, red. Pavel Kouřil, Rudolf Procházka et alii, Brno, s. 185–213

- 2019, *Czech Silesia in the Early Middle Ages, Přehled výzkumů 60/2*, s. 93–143
- KOUŘIL PAVEL, PRIX DALIBOR, WIHODA MARTIN
— 2000, *Hrady českého Slezska*, Brno–Opava
- KOUŘIL PAVEL, PROCHÁZKA RUDOLF
— 2018, *Moravian Centres between the Mojmirids and Přemyslids*, [w:] *Moravian and Silesian Strongholds of the Tenth and Eleventh Centuries in the Context of Central Europe*, red. Pavel Kouřil, Brno, s. 41–97
- KOUŘIL PAVEL, TYMONOVÁ MARKÉTA
— 2013, *Slovanský kostrový mohylník ve Stěbořicích* (Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 34), Brno
- KOUŘIL PAVEL, WIHODA MARTIN
— 2003, *Etnické trojmezí? Výpověď písemných a hmotných pramenů k etnické struktuře moravsko-slezského pomezí v epoše vrcholného středověku*, *Archaeologia historica* 28, s. 69–111
- KOWALSKI JACEK M., KUDELSKI ROBERT J., SU-LIK ROBERT
— 2015, *Lista Grundmanna. Tajemnice skarbów Dolnego Śląska*, Warszawa
- KOZÁK KÁROLY
— 1985, *Közep-Europa centralis templomai (IX–XI század)*, Veszprem
- KOZIEL STANISŁAW, FRAŚ MIECZYŚLAW
— 1979, *Stratygrafia kulturowa w rejonie przedromańskiego kościoła w na Wawelu*, Kraków
- KRAJÍC RUDOLF
— 2003, *Sezimovo Ústí. Archeologie středověkého města 3. Kovárna v Sezimově Ústí a analýza výrobků ze železa*, t. 1, Praha–Sezimovo Ústí–Tábor
- KRAMARCZYK STANISŁAW
— 1964, *Najstarsze rotundy czeskie i polskie*, Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, t. 19, Wrocław, s. 124–128
- KRUMPHANZLOVÁ ZDEŇKA
— 1965, *Skleněné perly doby hradištní v Čechách*, Památky archeologické 56, s. 161–188
- KSIĄŻKIEWICZ MARIAN
— 1935, *Utwory czwartorzędowe Pogórza Cieszyńskiego* (Polska Akademia Umiejętności, Wydawnictwa Śląskie, Prace Geologiczne 2), Kraków, s. 1–14
- KSIĘGA ADRESOWA
— 1926, *Księga adresowa miasta Cieszyna z kalendarjum na rok 1926*, Cieszyn [1925]
- KUBICA-KABACIŃSKA EWA
— 2000, *Podkrakowska ceramika „biała” w świetle nowszych badań*, Sprawozdania Archeologiczne 52, s. 405–418
- 2010, *Problemy genezy i chronologii wczesnośredniowiecznych budowli przemyskich*, [w:] *Przemysł wczesnośredniowieczny*, red. Ewa Sosnowska, Warszawa, s. 301–319
- KUCZYŃSKI KRZYSZTOF A.
— 2013, *Günther Grundmann, konserwator zabytków prowincji dolnośląskiej i jego rola w ukrywaniu dzieł sztuki w latach 1942–1945*, [w:] *Si vis pacem para bellum: bezpieczeństwo i polityka Polski* (Zeszyty Historyczne Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie 12), Częstochowa–Włocławek, s. 823–832
- KUFEL-DZIERZGOWSKA ANNA
— 1975, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe w Polsce środkowej*, *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi* 22, s. 374–390
- KUHN WALTER
— 1954, *Siedlungs Oberschlesiens*, Würzburg
- 1973, *Die Städtegründungspolitik der schlesischen Piasten im 13. Jahrhundert, vor allem gegenüber Kirche und Adel (2. Fortsetzung)*, *Archiv für Schlesische Kirchengeschichte*, s. 311–335
- 1979, *Geschichte der deutsche Sprachinsel Bieleitz (Schlesien)* (Quellen und Darstellungen zur Schlesiens Geschichte 21), Würzburg
- KUKLIŃSKI ANDRZEJ
— 1985, *Rotunda koło Baszty Sandomierskiej*, *Z Otchłani Wieków* 51, 1/2, s. 81–82
- 1998, *Rotunda romańska i narożnik budowli czworokątnej (?) u stóp Baszty Sandomierskiej na Wawelu*, *Acta Archaeologica Waweliana* 11, s. 75–91
- 2006, *Najnowsze wyniki badań archeologicznych na południowym skraju wzgórza wawelskiego w Krakowie*, *Acta Archaeologica Waweliana* 111, s. 59–84
- KULKA RICHARD, MAKOWSKY ALEXANDR
— 1897, *Vorgeschichte*, [w:] *Mähren und Schlesien in Wort und Bild*, Wien, s. 517–525
- KUŚNIERZ JERZY
— 2018, *Gródek upon the Bug River, site 1A. The results of the excavation in the year 1952–1955. Residential area. Artifacts (with the exception of coin) / Gródek nad Bugiem, stan. 1A. Wyniki badań wykopaliskowych z lat 1952–1955. Materiały osadowe. Zabytki ruchome (z wyłączeniem monet)*, [w:] *The early medieval settlement complex at Gródek upon the Bug River in the light of results from past research (1952–1955). Material evidence / Wczesnośredniowieczny kompleks osadniczy w Gródku nad Bugiem w świetle wyników badań dawnych (1952–1955). Podstawy źródłowe*, red. Marcin Wołoszyn, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, s. 553–660
- KUŚ WIESŁAW
— 1996, *Tymczasowe sprawozdanie z badań archeologicznych średniowiecznej wieży cylindrycznej odkrytej na górze zamkowej w Cieszynie*, *Pamiętnik Cieszyński* 11, s. 7–13
- LABUDA GERARD
— 1994, *Czeskie chrześcijaństwo na Śląsku i w Małopolsce w X i XI wieku*, [w:] *Chryścianizacja Polski południowej*, red. Jan Marian Małecki, Kraków, s. 73–98
- LANDWEHR VON PRAGENAU MORITZ
— 1976, (Bearbeitet Walter Kuhn), *Geschichte der Stadt Teschen* (Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte 18), Würzburg
- LASAK IRENA
— 2001, *Epoka brązu na pograniczu śląsko-wielkopolskim*, cz. 11: *Zagadnienia kulturowo-osadnicze*, Wrocław.
- 2008, *Kamienne buławy kultury łużyckiej na terenie Polski*, [w:] *Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Koście w 60. rocznicę urodzin*, red. Józef Bednarczyk, Janusz Czebrzeszuk, Przemysław Markarowicz, Marzena Szymt, Poznań, s. 289–300
- ЛЕВАШЕВА В. П.
— 1967, *Высочныекольца*, [w:] *Очерки по истории русской деревни X–XIII вв.*, red. Борис Александрович Рыбаков, (Труды Государственного Исторического Музея 43), Москва, s. 7–39
- LIBERA JERZY
— 2006, „Late” flint industries – flint production of Lusatian Culture peoples in SE Poland, [w:] *The Stone. Technique and Technology*, red. Andrzej Wiśniewski, Tomasz Płonka, Jan Michał Burdukiewicz, Wrocław, s. 199–214
- LISOWSKA EWA
— 2013, *Wydobycie i dystrybucja surowców kamiennych we wczesnym średniowieczu na Dolnym Śląsku*, Wrocław

- L'VOVA ZLATA ALEKSANDROVNA
— 1968, *Steklânnye busy Staroj Ladogi. Čast' 1. Sposoby izgotovleniâ, areal i vremâ rasprost-raneniâ*, Arheologičeskij Sbornik 10, s. 64–94
- ŁOWMIAŃSKI HENRYK
— 1967, *Początki Polski*, t. III, Warszawa
- MACHÁČEK JIŘÍ, DRESLER PETR, PŘICHYSTA-LOVÁ RENÁTA, SLÁDEK VLADIMÍR
— 2016, *Břeclav-Pohansko. Kostelní pohřebiště na severovýchodním předhradí* (Spisy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity 455), Brno
- MACHÁČEK JIŘÍ, MĚCHURA RADEK
— 2013, *Raně středověké olovo z jižní Moravy a hutnické centrum na Slezsko-krakovské vysočině*, [w:] *Argenti fossiores et alii. Znaczenie gospodarcze wschodnich części Gór-nego Śląska i zachodnich krańców Małopolski w późnej fazie wczesnego średniowiecza (X–XII)*, red. Piotr Boroń, Wrocław, s. 275–287
- MACHEJ ANNA, MATUSZEK PIOTR
— 2009, *Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Cieszynie. Informator o zasobie archiwalnym*, Katowice
- MADYDA-LEGUTKO RENATA
— 1993, *Sytuacja kulturowa we wczesnej epoce żelaza na terenie polskiej części Karpat Zachodnich*, Śląskie Prace Prahistoryczne 4, s. 241–265
— 1996, *Zróżnicowanie kulturowe polskiej strefy beskidzkiej w okresie lateńskim i rzymskim*, Kraków
- MADYDA-LEGUTKO RENATA, TUNIA KRZYSZTOF
— 2015, *Osady obronne (?) ludności kultury puchowskiej nad Dunajcem*, [w:] *Pradziejowe osady obronne w Karpatach*, red. Jan Garcarski, Krosno, s. 347–380
- MAKOWSKI MARIUSZ
— 2005, *Šlechtická sídla na Těšínském Slezsku/ Szlacheckie siedziby na Śląsku Cieszyńskim*, Český Těšín–Cieszyn
— 2007, *Szlak księząt cieszyńskich. Habsburgowie*, Český Těšín
- MAKOWSKI MARIUSZ, SPYRA JANUSZ
— 1998, *Cieszyn. Panoramy i widoki*, Cieszyn
- MALECZYŃSKI KAROL
— 1960, *Śląsk w epoce feudalnej*, [w:] *Historia Śląska*, red. Karol Maleczyński, t. 1, cz. 1: *Do połowy XIV wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 145–617
- MAŁKIEWIECZÓWNA HELENA
— 2015, *Cieszyn – Muzeum*, [w:] *Hodegetrie krakowskie 1400–1450*, red. Małgorzata Schuster-Gawłowska, Marta Lempart-Geratowska, Kraków, s. 248–255
- MANDZIUK JÓZEF
— 1991, *Wrocławskie księgi liturgiczne*, Prawo Kanoniczne 34, 3–4, s. 193–202
- MAREŠOVÁ KRISTINA
— 1977, *Přeslany ze sadského lupku*, Časopis Moravského muzea, Vědy společenské 62, s. 29–38
- MARETHOVÁ BARBORA
— 2006, *Vývoj pohřbívání v raně středověkých aglomeracích a lokačních městech na příkladu Žatce* (mps pracy magisterskiej, Karlova univerzita v Praze)
- MAŘÍK JAN
— 2009, *Libická sídelní aglomerace a její zázemí v raném středověku – Early Medieval Agglomeration of Libice and its Hinterland* (Dissertationes Archaeologicae Brunenses/Pragensesque 7), Praha
- MARSINA RICHARD
— 1975, *Žilina v období včasného a vrcholného feudalizmu*, [w:] *Žilina dejiny a prítomnosť*, red. Dušan Halaj, Richard Marsina, Žilina, s. 35–56
— 2001, *Žilina ve víre dejín*, [w:] *Žilina v slovenských dejinách. Zborník z vedeckej konferencie k 620. výročiu udelenia výsad pre žilinských Slovákov*, red. Richard Marsina, Peter Štanský, Žilina, s. 7–11
- MATLA-KOZŁOWSKA MARZENA
— 2008, *Pierwsi Przemysłidzi i ich Państwo (od X do połowy XI wieku). Ekspansja terytorialna i jej polityczne uwarunkowania*, Poznań
- MAZUCH MARIAN, HLADÍK MAREK, SKOPAL ROSTISLAV
— 2017, *Úprava hrobových jam a dřevěné konstrukce na pohřebištích Velké Moravy (sociální, duchovní a chronologický fenomén)* (Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 56), Brno
- MEDUNA JIŘÍ
— 1980, *Die Latenezeitlichen Siedlungen in Mähren*, Praha
- MENZEL JOSEF JOACHIM
— 1977, *Die schlesischen Lokationsurkunden des 13. Jahrhunderts. Studien zum Urkundenwesen, zur Siedlungs-, Rechts-, und Wirtschafts-*
- geschichte einer ostdeutschen Landschaft im Mittelalter* (Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte 19), Würzburg
- MERHAUTOVÁ ANEŽKA
— 1971, *Raně středověká architektura v Čechách*, Praha
- MERHAUTOVÁ-LIVOROVÁ ANEŽKA
— 1970, *Einfache mitteleuropäische Rundkirchen (Ihr Ursprung, Zweck und Ihre Bedeutung)*, Praha
- MĚŘÍNSKÝ ZDENĚK
— 2013, *Hmotná kultura mladší doby hradištní na Moravě a ve Slezsku*, Archeologia Historica 38/1, s. 45–90
- MICHAŁOWSKI ROMAN
— 1994, *Kościół św. Mikołaja we wczesnopolskich ośrodkach rezydencjonalnych*, [w:] *Spółczesność Polski średniowiecznej*, red. Stefan Krzysztof Kuczyński, t. 6, Warszawa, s. 63–74
- MIERZWIŃSKI ANDRZEJ
— 1994, *Przemiany osadnicze społeczności kultury łużyckiej na Śląsku*, Wrocław
- MIŁOBĘDZKI ADAM
— 1952, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa
— 1963, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa
- MIROŠŠAYOVÁ ELENA
— 1992, *Osídlenie Spiša v dobe halštatskej*, [w:] *Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami*, red. Sylwester Czopek, Rzeszów, s. 133–138
- MOGIELNICKA-URBAN MAŁGORZATA
— 1984, *Warsztat ceramiczny w kulturze łużyckiej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź
- MOLĚ WOJSŁAW
— 1958, *Deux problèmes des relations entre France et le Sud-Est européen dans le domaine de l'arte préroman*, Biuletyn Historii Sztuki 20, s. 132–138
- MORAVČÍK JOZEF
— 1999, *Opevnenia severozápadného Slovenska, Žilina*
— 2002, *Opevnenia severozápadného Slovenska, Žilina*
— 2006, *Pravek a história Kysúc, Žilina*

- MORAWSKI WŁADYSŁAW, ZAITZ EMIL
— 1977, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Krakowie na Zakrzówku*, *Materiały Archeologiczne* 17, s. 53–169
- MOŹDZIOCH SŁAWOMIR
— 1990, *Organizacja gospodarcza na Śląsku. Studium archeologiczne*, Wrocław
- MRÓZ HENRYK
— 2001, *Środowisko geograficzne polskiego Śląska Cieszyńskiego*, [w:] *Śląsk Cieszyński. Środowisko naturalne. Zarys dziejów. Zarys kultury materialnej i duchowej*, red. Władysław Sosna, Cieszyn, s. 11–31
- MRVÍK VLADIMÍR JAKUB
— 2007, *K dějinám lichtenštejnských archivů. Význam Domáciho archivu panujících knížat z Lichtenštejna pro české badatele*, *Archivní časopis* 57, 4, s. 242–253
- MUSIANOWICZ KRYSZYNA
— 1949, *Kabłaczki skroniowe – próba typologii i chronologii*, *Światowit* 20 (1948–1949), s. 115–232
- MYNARSKI MATEUSZ
— 2017, *Neolityczne kultury kręgu naddunajskiego w zachodniej części polskich Karpat i ich przedpola*, [w:] *Stan i potrzeby badań archeologicznych w Karpatach*, red. Jan Garncarski, Krosno, s. 173–216
- NADOLSKI ANDRZEJ
— 1954, *Studia na uzbrojeniu polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź
- NAWROT JUDYTA
— 2013, *Kościoty centralne na terenie Czech i Moraw (IX–XIII w.)*, Rzeszów
- NECHVÁTAL BOŘIVOJ
— 1999, *Radomyšl. Raně středověké pohřebiště. S antropologickou analýzou M. Blajerové, a s příspěvky Z. Hazlbauera, J. Macharta*, Praha
— 2010, *Záchranný výzkum v poloze tzv. „Tomanovny” na raně středověkém pohřebišti v Radomyšli u Strakonice*, *Archaeologia Historica* 35/1, s. 121–134
- NEKUDA VLADIMÍR
— 1985, *Mstěnice. Zaniklá středověká ves, Hrádek-tvrz–dvůr–předsunutá opevnění*, t. 1, Brno
- NEKVASIL JINDRA
— 1970, *Konečný vývojový stupeň středního (slezského) období lužické kultury na Moravě*, *Památky archeologické* 61, s. 15–99
- 1974, *Die jüngere und späte Stufe des Hallstattabschnittes der Lausitzer Kultur in Mähren*, [w:] *Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa*, red. Bohuslav Chropovský, Bratislava, s. 253–310
— 1982, *Pohřebiště lužické kultury v Moravičanech*, *Fontes Archaeologiae Moraviae* 14, 1, 2
— 1983, *Počátky halsztatyzacji morawskiej grupy kultury lužyczej*, *Silesia Antiqua* 25, s. 61–83
— 1993, *Archeologie moravského halštatu*, [w:] *Pravěké dějiny Moravy*, red. Vladimír Podborský, Brno, s. 337–372
- NÉMETH ZSOLT
— 2019, *A Kárpát-medence Árpád-kori körtemplomainak földrajzi eloszlása*, *Alba Regia* 47, s. 77–104
- NESCIERUK PIOTR, WÓJCİK ANTONI
— 2013a, *Szczegółowa Mapa Geologiczna Polski 1 : 50 000, arkusz Cieszyn (1010)*, Warszawa
— 2013b, *Objaśnienia do szczegółowej mapy geologicznej Polski 1 : 50 000, arkusz Cieszyn (1010)*, Warszawa
- NESS DIETMAR
— 2015, *Schlesisches Pfarrerbuch*, t. 5: (Oberschlesien, Ostoberschlesien, Ostschlesien), Leipzig
- NEULING HERMANN
— 1902, *Schlesiens Kirchorte und ihren kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, Breslau
- NOVOTNÝ BOHUSLAV, KOVALČÍK RICHARD M.
— 1977, *Gánovce*, [w:] *Katalóg archeologických Pamiatok Spiša*, Košice–Poprad
- NOWAK WIESŁAW
— 1967, *Rozwój i pozycja stratygraficzna utworów z Góry Zamkowej w Cieszynie nad Olzą*, *Kwartalnik Geologiczny* 11, 2, s. 335–351
- OBERHAMMER EVELIN
— 1981, *Das Hausarchiv der regierenden Fürsten von Liechtenstein*, *Scrinium. Zeitschrift des Verbandes österreichischer Archivare* 24, s. 164–184
- OGÓLNA KSIĘGA
— 1931, *Ogólna księga adresowa i przewodnik miasta Cieszyna*, Cieszyn
- ORZECZOWSKI KAZIMIERZ
— 1968, *Powstanie pojęcia „prawo książęce” na Śląsku*, [w:] *Studia z dziejów kultury i ideologii ofiarowane Ewie Maleczyńskiej w 50. rocznicę pracy dydaktycznej i naukowej*, red. Roman Heck, Waclaw Korta, Józef Leszczyński, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 90–98
- PALUCH ANNA, PROFUS PIOTR
— 2004, *Status i rozmieszczenie salamandry plamistej Salamandra salamandra (Linnaeus, 1758) w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem populacji gatunku w Górach Bardzkich (Sudety Środkowe)*, *Chrońmy Przyrodę Oczyszczoną* 60, 3, s. 49–77
- PANIC IDZI
— 1996, *Książę cieszyński Przemysław Noszak (ok. 1332/1336–1410). Biografia polityczna*, Cieszyn
— 2001, *Rozwój przestrzenny Cieszyna w dobie piastowskiej*, Cieszyn
— 2002a, *Zamek książęcy – miasto na Górnym Śląsku w średniowieczu. Próba modelu przestrzeni fizycznej na przykładzie księstwa cieszyńskiego*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. Marcei Antoniewicz, Warszawa, s. 168–181
— 2002b, *Nieznany dokument księżnej Anny cieszyńskiej z 9 lutego 1457 roku*, *Pamiętnik Cieszyński* 17, s. 131–133
— 2003, *Capella Sancte Trinitatis extra muros in Tesen (Z badań nad dziejami Kościoła w Cieszynie w średniowieczu)*, *Pamiętnik Cieszyński* 18, s. 19–27
— 2010a, *Śląsk Cieszyński w średniowieczu (do 1528)*, [w:] *Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych*, red. Idzi Panic, t. 2: *Cieszyn w czasach nowożytnych 1528–1848*, Cieszyn
— 2010b, *Kościół w średniowiecznym Cieszynie*, [w:] *Dzieje Cieszyna od pradziejów do czasów współczesnych*, red. Idzi Panic, t. 1: *Śląsk Cieszyński w czasach prehistorycznych*, Cieszyn
- PANKIEWICZ ALEKSANDRA
— 2012, *Relacje kulturowe południowego Śląska i północnych Moraw i Czech w IX–X wieku w świetle źródeł ceramicznych*, Wrocław
— 2020, *Pottery at the Borderland. Southern influences in Silesia and Lesser Poland in 9th and 10th century*, Wrocław
- PARCZEWSKI MICHAŁ
— 1977, *Materiały z Mionowa w woj. opolskim a zagadnienie górnośląskiej ceramiki „białej” we wczesnym średniowieczu*, *Wiadomości Archeologiczne* 42, s. 40–56

- 1982, *Plaskowyż Głubczycki we wczesnym średniowieczu* (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego 31), Kraków
- PASUELLO ANGELO
— 2017, *Le fabbriche romaniche con gallerie nel continent europeo: articolazioni spaziali e possibili funzioni dei cosiddetti „matronei” fra i secoli XI e XII*, [w:] *III Cicodi Studi Medievali, Atti del Convegno, 8–10 Settembre 2017*, red. NUME (Nuovo Medioevo – gruppo di ricerca sul medioevo latino), Firenze, s. 409–426
- PASZKIEWICZ BORYS
— 2018, *Bulla papieża Benedykta XI*, [w:] *Rytm rozwoju miasta na kulturowam pograniczu. Studium strefy Placu Nowy Targ we Wrocławiu*, cz. 2, red. Jerzy Piekalski, Krzysztof Wachowski (Wratislavia Antiqua 23), Wrocław, s. 713–718
- PAVELČÍK JIŘÍ
— 1971, *Mladobronzové a laténské sídliště u Koprivnice*, Časopis Slezského musea v Opavě, B 21, s. 147–160
- PAWLAK PAWEŁ
— 1999, *Formy wykorzystania surowca drewnianego w obrządku pogrzebowym na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku „szkieletowym” w Poznaniu-Śródce – przykłady i próby interpretacji*, Przegląd Archeologiczny 47, s. 115–139
- PETER ANTON
— 1888, *Geschichte der Stadt Teschen*, Teschen
— 1894, *Burgen und Schlösser im Herzogthum Teschen*, Teschen
- PIANOWSKI ZBIGNIEW, PROKSA MICHAŁ
— 2003, *Przedromańskie palatium i rotunda na Wzgórzu Zamkowym w Przemyślu*, Przemyśl
- PICHLER GERD
— 1999, *Baugeschichte der St. Johannis-Kirche in PetronellundihresVorgängerbaues*, Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich 65, s. 123–212
- PIETA KAROL
— 1982, *Die Púchov-Kultur*, Nitra
— 1983, *Halštatské výšinné sídliská v Liptove*, Archeologické rozhledy 35, s. 39–49
— 1996, *Liptovská Mara. Včasnohistorické centrum severného Slovenska*, Bratislava
— 2014, *Hradiskávo vo Folkušovej-Necpaloch a Blatnici. Juhovýchodné prvky v púchovskej kultúre*, Slovenská Archeológia 62/1, s. 125–165
- PIETRUSIŃSKA MARIA
— 1971, *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku. Katalog*, red. Michał Walicki, Warszawa, s. 680–681
- PILNÁČEK JOSEF
— 2010, *Rody starého Slezska*, wyd. 3, Brno
- PINDUR DAVID
— 2009, *Přehled nejstarší církevně správní organizace Těšínska od středověku do vzniku generálního vikariátu v roce 1770*, [w:] *Polská papežská nunciatura v Opavě (Slezsko v církevních dějinách 18. století)*, red. Zdeněk Jirásek, (Acta Historica Universitatis Silesianae Opaviensis – Supplementa 5), Opava, s. 57–92
— 2010, *Księżę czasów przełomu. Kazimierz II Cieszyński (1450–1528) i jego władztwo* (Czeski Horyzont 1) Wrocław
- PITRONOVÁ BLANKA
— 1991, *Marie Christina a Albert Saskotěšínský. Příspěvek k biografii*, Těšínsko 34, 1, s. 17–19
- PŁAZAK MAŁGORZATA
— 1993, *Muzeum w Cieszynie*, [w:] *190 lat założenia Muzeum i Biblioteki Leopolda Jana Szersznika 1802–1992*, red. Janusz Spyra, Cieszyn, s. 5–11
- PODBORSKÝ VLADIMÍR
— 1993, *Společnost doby halštatské*, [w:] *Pravěké dějiny Moravy*, red. Vladimír Podborský, Brno, s. 372–378
- POLOCZKOWA BARBARA
— 1988, *Wiktór Karger – organizator i opiekun zbiorów Oddziału Zabytkowego Biblioteki Śląskiej w Cieszynie*, Książnica Śląska 23, s. 47–54
- POPIOŁEK FRANCISZEK
— 1910/1911, *Das Piastenschloss in Teschen*, Zeitschrift für Geschichte und Kulturgeschichte Österreich-Schlesien 6, s. 124–128
— 1912, [Odpowiedź na recenzję Albina Teodora Prokopa], Silesia, nr 89, z 19.04, s. 3
— [1947], *Zamek piastowski w Cieszynie, jego przeszłość historyczna i przedhistoryczna*, Instytut Śląski, Komunikat nr 7, seria VII, [Katowice]
- PRIX DALIBOR
— 2016, *Středověký kostel dominikánů v Těšíně a Krakov*, [w:] *Památky Těšínského knížectví*, red. Klára Mezihořáková, Praha, s. 15–28
- PROCHÁZKA RUDOLF
— 2009, *Vývoj opevňovací techniky na Moravě a v českém Slezsku v raném středověku* (Spisy Archeologického ústavu AV ČR 38), Brno
— 2017, *Hrad Přerov v raném středověku (9.–11. století) a počátky mladohradištní hmotné kultury* (Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 54), Brno
— 2018, *Přerov Stronghold and the Material Culture of Its Inhabitans in the Late Phase of the Early Middle Ages*, [w:] *Moravian and Silesian Strongholds of the Tenth and Eleventh Centuries in the Context of Central Europe*, red. Pavel Kouřil, Brno, s. 137–170
- PROCHÁZKA RUDOLF, WIHODA MARTIN
— 2006, *Polský průnik na Moravu a hrad Přerov v kontextu dějin 10. století*, [w:] *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, red. Marek Dworaczek, Anna B. Kowalska, Sławomir Moździoch, Marian Rębkowski, Szczecin–Wrocław, s. 623–645
- PŘICHYSTAL ANTONÍN
— 2019, *Petroarcheologický výzkum kameného korálku z Cieszyna* (mps w mŚC Cieszyn, ADA)
- PROFANTOVÁ NAĐA
— 2013, *Ke změnám ve vývoji hmotné kultury 10. století v Čechách*, Archaeologie Historica 38/1, s. 27–44
- PROKOP ALBIN THEODOR
— [1900], *Dieherzogliche Burgunddaserz herzogliche Schloss in Teschen* (rps w posiadaniu rodziny Riess, Cieszyn)
— 1912a, *Das Benediktinerkloster am Teschener Schloßberge. Eine Phantasie von 1911*, Silesia, nr 87 z 17.04, s. 1–2
— 1912b, [odpověď na polemiku Franciszka Popiołka], Silesia, nr 89 z 21.04, s. 4
— 1913, *Die Herzogliche Burg Teschen. Erklärung der beiden Ansichten der Teschner Burg vom Jahre 1647*, [Teschen], 2–15 (AP Cieszyn, Karger, sygn. 90)
— 1926, *Vom Alten und Neuen Schloss in Teschen*, Silesia, nr 18, s. 3
- PTAK MARIAN JÓZEF
— 1997, *„Weichbild” w strukturze terytorialnej*, [w:] *Podziały terytorialne Polski: Przeszłość – teraźniejszość – przyszłość. Materiały konferencji historyków prawa w Karpaczu (29 IX–1 X 1997)*, red. Piotr Jurek, [Wrocław], s. 5–11
- PTÁK MARTIN, JOHN JAN, BENEŠ JAROMÍR
— 2018, *Olovené předměty z hradiště Na Jánu v Netolicích*, Archeologické výzkumy v jižních Čechách 31, s. 247–252

- PRZYSIĘŻNA-PIZARSKA MAGDALENA
— 2014, *Georg Raschke – archeolog i badacz przeszłości*, [w:] *Antiquitateimbuti – uczeni dawnych ziem pruskich w badaniach nad starożytnością i epokami późniejszymi*, red. Beata Gaj, Opole, s. 71–85
- RADWAŃSKI KAZIMIERZ
— 1968, *Wczesnośredniowieczna ceramika krakowska i zagadnienie jej chronologii*, *Materiały Archeologiczne* 9, s. 5–89
- RAJMAN JERZY
— 1999, *Przemysław I Nosszak*, [w:] *Piastowie. Leksykon biograficzny*, red. Stanisław Szczur, Krzysztof Ożóg, Tomasz Jurek, Kraków, s. 788–792
— 2003, *Książę Mieszko Płtonogi jako twórca księstwa opolskiego*, [w:] *Sacra Silentii provincia. 800 lat dziedzictwa księstwa opolskiego (1202–2002)*, red. Anna Pobóg-Lenartowicz (Z Dziejów Kultury Chrześcijańskiej na Śląsku 27), Opole, s. 83–91
- RASCHKE GEORG
— 1941, *Grabungen an der frühromanischen Burgkapelle von Teschen*, Altschlesien. Mitteilungen des schlesischen Altertumsverein 10, s. 146–161
- RIESS JERZY
— 1957, *Cieszyńska rotunda romańska*, *Kalendarz Śląski*, s. 186–187
- RODZIŃSKA-CHORAŻY TERESA
— 1993, *Budowla centralna*, [w:] *Ostrów Lednicki. U źródeł chrześcijaństwa w Polsce*, red. Klementyna Żurowska, Kraków, s. 73–86
— 1995, *Rozważania nad genezą rotund prostych – w świetle nowych odkryć archeologicznych*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Pałuk*, red. Andrzej M. Wyrwa, t. 2, Poznań, s. 137–163
— 2009, *Zespoły rezydencjonalne i kościoły centralne w Polsce do połowy XII w.*, Kraków
— 2010, *Rekonstrukcja palatium na Wzgórzu Zamkowym w Przemysłu w kontekście form piastowskich zespołów rezydencjonalnych*, [w:] *Przemysł wczesnośredniowieczny*, red. Ewa Sosnowska, Warszawa, s. 231–329
— 2013, *Wątki kamienne w architekturze w Polsce do schyłku XII wieku*, [w:] *III Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. Klaudia Stala, Kraków, s. 295–318
— 2018, *The Great Moravian-Bohemian-Polish Relations in Architecture as a Research Problem of Archaeology and History of Art*, [w:] *Architecture in the Early Period of the States of Central Europe*, red. Tomasz Janiak, Dariusz Stryniak, Gniezno, s. 223–238
- RODZIŃSKA-CHORAŻY TERESA, JAGOSZ-ZARZYCKA ZOFIA
— 2014, *Rotunda na Górze Zamkowej w Cieszynie: prace badawcze w 2013 roku*, [w:] *Średniowieczna architektura sakralna w Polsce w świetle najnowszych badań: materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie 13–15 listopada 2013 roku*, red. Tomasz Janiak, Dariusz Straniak, Gniezno, s. 27–45
— 2016, *Rotunda na zamku w Cieszynie w świetle najnowszych badań*, *Średniowiecze Polskie i Powszechnie* 8(12), s. 352–363
- ROLAK JAROSŁAW
— 2010, *Ochrona zabytków na Górnym Śląsku w dwudziestolecie międzywojennym. Działalność Tadeusza Dobrowolskiego jako Okręgowego Konserwatora Zabytków*, *Wiadomości Konserwatorskie Województwa Śląskiego* 2 (zamki, pałace), s. 209–234
- ROSEN-PRZEWORSKA JANINA
— 1987, *Uwagi o ikonografii monet celtyckich*, *Archeologia Polski* 32, 1, s. 139–167
- ROSIK STANISŁAW
— 2006, *Najdawniejsze dzieje Dolnego Śląska (do roku 1138)*, [w:] *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, red. Wojciech Wrzesiński (Acta Universitatis Wratislaviensis 2880) Wrocław, s. 15–54
- ROZMUS DARIUSZ
— 2014, *Wczesnośredniowieczne zagłębienie hutnictwa srebra i ołowiu na obszarach obecnego pogranicza Górnego Śląska i Małopolski (druga połowa XI–XII/XIII wiek)*, Kraków
- RÓŻAŃSKI ARTUR
— 2009, *Schody do nieba – Kościelec Kolski odkrywany na nowo*, [w:] *Architektura romańska w Polsce. Nowe odkrycia i interpretacje*, red. Tomasz Janiak, Dariusz Stryniak, Gniezno, s. 525–544
— 2010, *Jednoprzestrzenne kościoły romańskie z terenu Wielkopolski*, Poznań
- RUTTKAY ALEXANDER
— 1975, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei*, cz. 1, *Slovenská Archeológia* 23, s. 119–216
— 1976, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei*, cz. 2, *Slovenská Archeológia* 24, s. 245–395
- RZEŹNIK PAWEŁ
— 1995, *Ceramika naczyńowa z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu w X–XI wieku* (Prace Komisji Archeologicznej 14), Wrocław
- RZEŹNIK PAWEŁ, STOKSIK HENRYK
— 2004, *Ceramika grafitowa z Raciborza (XI–XIII w.) w świetle pierwszych analiz specjalistycznych*, [w:] *Początki i rozwój miast Górnego Śląska. Studia interdyscyplinarne*, red. Mirosław Furmanek, Monika Michnik, Dominik Abłamowicz, Gliwice, s. 171–186
- SACHANBIŃSKI MICHAŁ
— 1979, *Kamienie szlachetne i ozdobne Śląska*, Wrocław
- SAHANEK WITOLD
— 1931, *Spór o dobra cieszyńskie*, *Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku* 3, s. 168–291
- SALAŠ MILAN
— 1993, *Kultura středodunajských popelnícových polí*, [w:] *Pravěké dějiny Moravy*, red. Vladimír Podborský, Brno, s. 286–301
- SAMSONOWICZ HENRYK
— 1980, *Organizacja grodowa u progu epoki lokacji*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 28, 3, s. 341–348
- SCHEDL BARBARA
— 1990, *Studien an der Burgruine Starhemberg in Niederösterreich*, Wien
- SCHEMATISMUS
— 1863, *Schematismus des Bisthums Breslau und seiner Delegatur-Bezirks für das Jahr 1863*, Breslau
- SCHIPP JOSEPH KARL
— 1828, *Historisch-topografische Beschreibung des Breslauer k.k. Diöcesantheils, unter der bischöflichen Regierung*, Teschen
- SCHUSTER-GAWŁOWSKA MAŁGORZATA
— 2010, *Dokumentacja konserwatorska dotycząca obrazu „Matka Boska z Dzieciątkiem” (fragment z Muzeum Śląska Cieszyńskiego)*, Kraków (mps w mśc Cieszyn)
- ŠEDO ONDREJ
— 1982, *Archeologické bádanie a poznatky*

- o procese osídlovania Kysúc, Správy a informácie Kysuckého muzea 7, s. 19–59
- СЕДОВ ВАЛЕНТИН ВАСИЛЬЕВИЧ
— 1963, *Дреговичи*, Советская Археология 3, s. 112–125
- ŠEFCÍK ERICH
— 1989, *Osobnosti opavských muzeí do druhé světové války*, Časopis Slezského muzea v Opavě, v 38, 2, s. 173
— 1996, *Karger Viktor*, [w:] *Biografický slovník Slezska a severní Moravy*, red. Milan Myška, z. 6, Ostrava, s. 61–63
- SIEGMANN MAREN
— 2006, *Bunte Pracht – Die Perlen der frühmittelalter Gräberfeld von Liebenau, Kreis Nienburg/weser, und Dörverden, Kreis Verden/Aller*, 5 (Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 28), Langenweißbach
- SIELICKA KATARZYNA
— 2014, *Ceramika nienaczyniowa z osady kultury łużyckiej w Grzybianach, stan. 3*, [w:] *Osada kultury pól popielnicowych w Grzybianach koło Legnicy*, red. Tomasz Stolarczyk, Justyna Baron, Legnica–Wrocław, s. 301–311
- ŠIGUT FRANTIŠEK
— 1969, *Spiknutí proti smlouvě libeňské a Mikuláš Sarkander*, Slezský sborník 67, s. 242–258
- SIKORA JERZY
— 2020, *Raźnym krokiem do sukcesów... po stopniach z kłód, jakie życie rzuca pod nogi*, Katowice
- SIKORSKI DARIUSZ A.
— 2012, *Wczesnopiastowska architektura sakralna (jako źródło historyczne do dziejów Kościoła w Polsce)*, Poznań
- SILESIA
— 1934, Silesia, nr 136, 2
- SLÁMA JIŘÍ
— 1990, *Raně středověké Čechy a rurikovská Rus*, Archeologické rozhledy 42, s. 391–397
- SLAVÍČEK JOSEF
— 1904, *U Libhoště, Pravěk. Ústřední list pro praehistorii a anthropologii zemí Český 2*, 4–6, s. 164
- ŠLÉZAR PAVEL
— 2018, *Olomouc between the Great Moravian and Přemyslid Duchies*, [w:] *Moravian and Silesian Strongholds of the Tenth and Eleventh Centuries in the Context of Central Europe*, red. Pavel Kouřil, Brno, s. 115–135
- SOKOŁOWSKI MARIAN
— 1887, *Ze Śląska Austriackiego*, Czas, nr 197, 198
- SOLON JERZY, BORZYSZKOWSKI JAN, BIDŁASIK MAŁGORZATA, RICHLING ANDRZEJ, BADORA KRZYSZTOF, BALON JAROSŁAW, BRZEZIŃSKA-WÓJCIK TERESA, CHABUDZIŃSKI ŁUKASZ, DOBROWOLSKI RADOŚLAW, GRZEGORCZYK IZABELA, JODŁOWSKI MIŁOŚZ, KISTOWSKI MARIUSZ, KOT RAFAŁ, KRĄŻ PAWEŁ, LECHNIO JERZY, MACIAS ANDRZEJ, MAJCHROWSKA ANNA, MALINOWSKA EWA, MIGOŃ PIOTR, MYGA-PIĄTEK URSZULA, NITA JERZY, PAPIŃSKA ELŻBIETA, RODZIK JAN, STRZYŻ MAŁGORZATA, TERPIŁOWSKI SŁAWOMIR, ZIAJA WIESŁAW
— 2018, *Physico-geographical mesoregions of Poland: verification and adjustment of boundaries on the basis of contemporary spatial data*, Geographia Polonica 91, 2, s. 143–170
- SPERKA JERZY
— 1995a, *Przemysław i Noszak*, [w:] *Księżęta i księżne Górnego Śląska*, red. Antoni Barciak, Katowice, s. 102–105
— 1995b, *Władysław*, [w:] *Księżęta i księżne Górnego Śląska*, red. Antoni Barciak, Katowice, s. 120–123
- SPRATEK DANIEL
— 2018, *Aspekt prawny reformacji w księstwie cieszyńskim*, [w:] *Dziedzictwo górnośląskiej reformacji. Wpływ protestantyzmu na politykę, społeczeństwo i kulturę w XVI–XX wieku*, red. Joachim Bahlcke, Waclaw Gojniczek, Ryszard Kaczmarek, Katowice, s. 97–119
- SPYRA JANUSZ
— 1989, *Těšínský kníže Přemyslav I.*, Těšínsko 32, 2, s. 5–8
— 2005, *Najstarsze plany Cieszyna*, Cieszyńskie Studia Muzealne/Těšínský muzejní sborník 2, s. 188–207
— 2008, *Rotunda romańska pod wezwaniem św. Mikołaja*, [w:] *Via sacra. Kościoły i klasztory w Cieszynie i Czeskim Cieszynie*, Cieszyn, s. 19–31
— 2009, *Karger Wiktor (1880–1976)*, [w:] *Leksykon czeskich i polskich muzealników Górnego Śląska*, red. Lech Szaraniec, Katowice, s. 87–88
— 2010, *Kontrreformacja w Cieszynie w latach 1653–1709*, [w:] *Trzysta lat tolerancji na Śląsku Cieszyńskim. W trzystulecie założenia kościoła Jezusowego w Cieszynie*, red. Renata
- Czyż, Waclaw Gojniczek, Dawid Spratek, Cieszyn, s. 66–88
- 2014, *Ludzie cieszyńskiego Kościoła. Organizacja personalna parafii rezydencjonalnego miasta na Górnym Śląsku przed reformacją*, Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka 68, s. 3–25
— 2015a, *Historiografia a tożsamość regionalna w czasach nowożytnych na przykładzie Śląska Cieszyńskiego w okresie od XVI do początków XX wieku*, Częstochowa
— 2015b, *Osobnosti těšínského dějepisectví I. Zachariáš Starck*, Těšínsko 58, 2, s. 41–54
— 2018a, *Osobnosti těšínského dějepisectví IV. Deník rodiny Herdů a Pragenusů*, Těšínsko 61, 2, s. 3–11
— 2018b, *Sytuacja Kościoła w księstwie cieszyńskim przed wystąpieniem Marcina Lutra*, [w:] *Dziedzictwo górnośląskiej reformacji. Wpływ protestantyzmu na politykę, społeczeństwo i kulturę w XVI–XX wieku*, red. Joachim Bahlcke, Waclaw Gojniczek, Ryszard Kaczmarek, Katowice, s. 55–68
— 2019, *Fetysz początków a nowożytna historiografia klasztorna. Przypadek benedyktynów w Orłowej oraz dominikanów w Cieszynie*, Slezský sborník 117, 1, s. 5–21
- STABRAVA PAVEL
— 2005, *Nové archeologické poznatky z výšinné lokality púchovské kultury na Okrouhlé u Staříče blízko Frýdku-Místku*, Ve službách archeologie 6, s. 209–215
- STAŇA ČENĚK
— 1980, *Archeologický výzkum pohřebiště v Pustiměři (okr. Vyškov)*, Přehled výzkumů 1977, s. 83–85
- STAŠŠIKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ DANICA, UNGERMAN ŠIMON
— 2009, *Sklené korálky z včasnostredovekého pohrebiska v Dolních Věstonicích*, [w:] *Archeologie doby hradištní v České a Slovenské republice*, red. Petr Dresler, Zdeněk Měřínský (Archaeologia mediaevalis Moravia et Silesiana, Supplementum 2), Brno, s. 136–149
- ŠTEFAN IVO
— 2010, *Příspěvek k chronologii a výpovědním možnostem esovitých záušnic/An Article on the Chronology and Informative Potential of S-Shaped Rings*, Studia Mediaevalia Pragensia 9, s. 171–205
- ŠTEFAN IVO, KRUTINA IVAN
— 2009, *Raně středověké sídliště, hromadný hrob a pohřebiště na Budči (poloha Na Týnici)*.

- Ke vztahu archeologie a „událostní historie” / The Early Medieval Settlement, Mass Grave and Burial Grounds at Budeč (Na Týnici Site). Archeological and „Event History” Perspective, Památky archeologické 100, s. 119–212*
- STEMULAK JÓZEF
— 1958, *Wgłębna budowa geologiczna obszaru między rzekami Olzą i Białą*, Kwartalnik Geologiczny 2, 4, s. 825–840
- STUPNICKA EWA
— 1960, *Geneza glin lessowatych Pogórza Cieszyńskiego i Beskidów Śląskich*, Acta Geologica Polonica 10, 2, s. 247–264
- SZAFŁARSKI JÓZEF
— 1973, *Środowisko geograficzne*, [w:] *Cieszyn. Zarys rozwoju miasta i powiatu*, red. Józef Chlebowczyk, Katowice, s. 9–60
- SZAKÁCS BÉLA ZSOLT
— 1993, *Zur Typologie der Westemporen*, [w:] *Mitteuropa. Kunst-Regionen-Beziehungen*, red. Štefan Oriško, Bratislava, s. 4–13
— 2004, *A templomok nyugati tételrendezése és a „nemzetségi monostor” kérdése*, [w:] *Arhitektura religioasă medievală din Transilvania. Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*, t. III, red. Daniela Marcu Istrate et alii, Satu Mare, s. 71–98
— 2012, *Négykaréjos templomok az Árpád-kori Magyarországon*, [w:] *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania / Középkori egyházi építészet Erdélyben / Medieval Ecclesiastical Architecture of Transylvania*, t. v, red. Péter Levente Szócs, Satu Mare, s. 7–34
- SZMYGIN BOGUSŁAW
— 2000, *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*, Lublin
- SZMYGIN BOGUSŁAW (RED.)
— 2015, *Vademecum Konserwatora Zabytków*, Lublin
- SZPAKOWICZ JAROSŁAW
— 1983, *Konserwacja obrazu „św. Wacław” z Muzeum w Cieszynie*, Kraków (mps w mśc Cieszyn)
- SZTYBER AGATA
— 2015, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Modlnicy, stan. 5*, [w:] *Modlnica, stan. 5. Od epoki brązu po czasy średniowiecza*, red. Karol Dzięgielewski, Magdalena Dzięgielewska, Agata Szytber (Via archaeologica. Źródła z badań wykopaliskowych na trasie autostrady A4 w Małopolsce), Kraków, s. 303–378
- SZYDŁOWSKI JERZY
— 1964, *Badania wykopaliskowe na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Skoczowie-Międzyświeciu, pow. Cieszyn*, Acta Archaeologica Carpathica 6, s. 53–56
— 1974, *Terytorium plemienne „Golensizi” – na podstawie nowych źródeł archeologicznych*, [w:] *Archeologický sborník. Věnováno památce Lumíra Jisla*, red. Lea Wiegandová, Ostrava, s. 71–101
- ŚWIECHOWSKI ZYGMUNT
— 1955, *Architektura na Śląsku do połowy XIII wieku*, Warszawa
— 1957, *Les plus Ancien monuments de l’architecture religieuse en Pologne d’après les fouilles et les travaux récents*, Cahiers Archeologiques IX, s. 304–306
— 1962, *Wczesna architektura piastowska około r. 1000*, [w:] *Początki państwa polskiego. Księga tysiąclecia*, red. Kazimierz Tymieniecki, t. II, Poznań, s. 245–267
— 1963, *Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków*, Warszawa
— 1982, *Sztuka romańska w Polsce*, Warszawa
— 1990, *Sztuka romańska w Polsce*, Warszawa
— 2000, *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa
— 2004, *Sztuka polska. Romanizm*, Warszawa
— 2010, *Katalog architektury romańskiej w Polsce*, Warszawa
- ŚWIECHOWSKI ZYGMUNT, ZACHWATOWICZ JAN (OPRAC.)
— 1964, *Dzieje budownictwa w Polsce według Oskara Sosnowskiego*, t. 1, Warszawa
- TABAKA ARKADIUSZ
— 2005, *Domniemane miejsce targowe na Ostrowie Lednickim*, Studia Lednickie VIII, s. 131–143
- TAJKOV PETER
— 2012, *Sakrálna architektúra 11.–13. storočia na juhovýchodnom Slovensku*, Košice
- [TOMAŁA JAN EWANGELISTA]
— 1898, *Die Schlösser Teschen und Friedek in Österr.-Schlesien. Eine historische skizze*, wyd. 2, Teschen
- TOMANOVÁ PAVLA
— 2018, *Architectonic Traditions of Pre-Romanesque Centrally-Planned Churches in Bohemia*, [w:] *Architektura w początkach państw Europy Środkowej / Architecture in the Early Period of Central European States*, red. Tomasz Janiak, Dariusz Stryniak, Gniezno, s. 239–269
- TOMASZEWSKI ANDRZEJ
— 1974, *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk
— 2012, *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, Kraków
- TOMKOVÁ KATEŘINA
— 2005, *Pohřební ritus na Pražském hradě a jeho předpolích ve středověku a novověku – charakteristika a vývoj*, [w:] *Pohřbívání na Pražském hradě a jeho předpolích (textová část)*, 1. 1, red. Kateřina Tomková (Castrum Pragense 7), Praha, s. 217–304
- TOMKOVÁ KATEŘINA, ČERNÁ EVA
— 2009, *Ke stavu a perspektívám studia skleněných korálek na Pražském hradě a v jeho předpolí*, Študijné zvesti 45, s. 201–208
- TRELIŃSKA BARBARA
— 1983, *Kancelaria i dokument ksiąg cieszyńskich 1290–1573*, Warszawa–Łódź
- TŘEŠTÍK, DUŠAN
— 2008, *Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530–935)*, wyd. 2, Praha
- TŮMA ONDŘEJ
— 2010, *Slezské a platěnické osídlení hradiska v Chotěbuzi-Podoboře ve světle výzkumů z let 1991 a 2004*, [w:] *Popolnicové polia a doba halštatská: zborník referátov z x. medzinárodnej konferencie „Popolnicové polia a doba halštatská” Košice, 16.–19. september 2008*, red. Václav Furmánek, Elena Miroššayová, Nitra, s. 341–350
- TYC ANDRZEJ, WALIGÓRA JAN, GLAZER MICHAŁ
— 2016, *Wykonanie ekspertyzy dotyczącej problemów z zawodnieniem bezpośredniego otoczenia rotundy romańskiej na Wzgórzu Zamkowym w Cieszynie*, Sosnowiec (mps w mśc Cieszyn, AMM)
- TYSZKIEWICZ JAN
— 1963, *Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem górnego dorzecza Odry*, Studia z Dziejów Osadnictwa 1, s. 1–71
- TYSZKIEWICZ LECH A.
— 1991, *Południowo-wschodnia rubież w systemie plemion śląskich*, Śląskie Prace Prahistoryczne 11, s. 49–71

UNTERMANN MATTHIAS

- 1989, *Der Zentralbau im Mittelalter. Form-Funktion-Verbreitung*, Darmstadt

VALDE-NOWAK PAWEŁ, BLAJER WOJCIECH, KRASZEWSKA ANNA, LEŚNIAKIEWICZ MARCIN, CWETSCH MAREK, ŚNIADEK JAN, WOŹNIAK BARBARA

- 2016, *Najstarsze osadnictwo w dolinie Skawy*, stała wystawa historyczno-archeologiczna w Muzeum Miejskim Suchej Beskidzkiej, [Sucha Beskidzka]

VAŇAČEK MICHAEL

- 1963, *Těšin očima topografa ze 17. století*, Těšínsko, s. 33–34

VANČO MARTIN

- 2000, *Stredoveké rotundy na Slovensku*, Bratislava
— 2001, *Centrálne stavby veľkomoravskej ríše*, Bratislava

VELIAČIK LADISLAV

- 1983, *Die Lausitzer Kultur in der Slowakei*, *Studia Archaeologica Slovaca* 2, Nitra

VELÍMSKÝ TOMÁŠ

- 1999, *Mikulášské zasvěcení kostelů a počátky trhových sídlišť a měst v Čechách. Věnováno Prof. Dr. Karlheinz Blaschkemu, ordináři katedry dějin raného novověku a saských dějin TU Dresden*, *Medievalia Historica Bohemica* 6, s. 7–64

VÍCH DAVID, ŽÁKOVSKÝ PETR

- 2016, *Vojenské vybavení bojové družiny před husitskou revolucí. Soubor militarií z hradu Orlík u Brandýsa nad Orlicí ve Východních Čechách*, *Památky archeologické* 107, s. 279–351

WADYL SŁAWOMIR (RED.)

- 2019, *Ciepłe. Elitarna nekropolia wczesnośredniowieczna na Pomorzu Wschodnim*, Gdańsk

WEIDHAAS HERMANN

- 1937, *Zur Frage der przemyslidischen Rundkirchen*, *Kyrios Vierteljahreszeitschrift für Kirchen und Geistgeschichte Osteuropas* 2, H. 4, s. 279–312
— 1938, *Sonderformen der romanischen Baukunst in der piastlichen Ländern*, *Deutsche Monatshefte in Polen* v, 2/3, s. 136–152

WEZNZEL JULIA

- 2008, *Ceramika grafitowa z Ostrowa Tumskiego w Poznaniu*, [w:] *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. VI, red. Hanna Kóčka-Krenz, Poznań, s. 14–177

WIHODA MARTIN

- 1997a, *Mocenský zápas českého a polského státu v 11. a 12. století*, *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity. Studia Minor Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis* 46, z. 44, s. 5–15
— 1997b, *Přemyslovská expanze v Horním Slezsku a vznik holasické provincie*, *Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis* 3, s. 34–43

WOJCIECHOWSKA HALINA

- 1986, *Wyniki badań wykopaliskowych na cmentarzysku kultury łużyckiej w Świbiu, woj. katowickie za lata 1970–1980*, *Rocznik Muzeum w Gliwicach* 2, s. 147–170

WOŁOSZYN MARCIN

- 2004, *Zabytki pochodzenia wschodniego we wczesnośredniowiecznej Polsce – wędrówka ludzi, rzeczy, czy idei?*, [w:] *Wędrówka rzeczy i idei*, red. Sławomir Moździoch (*Spotkania Bytomskie* 5), Wrocław, s. 241–259

WOŹNIAK ZENON

- 1959, rec. Alina Kietlińska, *Osadnictwo starożytne na Górze Zamkowej w Cieszynie*, *Acta Archaeologica Carpathica* 1, z. 2, s. 280–286
— 1966, *W kwestii pobytu Celtów w Karpatach Zachodnich*, *Acta Archaeologica Carpathica* 8, s. 65–82

WRZESIŃSKA ANNA, WRZESIŃSKI JACEK

- 2001, *Amor et mors – wczesnośredniowieczne groby podwójne*, *Acta Universitatis Wratislaviensis* 2306, *Historica* 152, s. 432–444

WRZESIŃSKI JACEK

- 2009, *Razem czy osobno? – czyli miłość po grób*, [w:] *Miłość, damy i rycerze. Wykłady popularno-naukowe zorganizowane w ramach v Festiwalu Kultury Słowiańskiej i Cysterskiej w Łądzie nad Wartą w dniach 6–7 czerwca 2009 roku*, red. Michał Brzostowicz, Poznań–Łądz, s. 87–102

WRZESIŃSKI JACEK (RED.)

- 2019, *Groby z biżuterią wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Dziekanowicach*, t. 1 (*Biblioteka Studiów Lednickich* 39, seria B1 fontes 8/1), Lednica

ŽÁČEK RUDOLF

- 1997, *K počátkům politické kariéry vévody Přemysla I. Těšínského*, *Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis*, c, s. 44–53
— 1998, *K úloze slezských vévodů u lucemburského panovnického dvora*, [w:] *Slezsko v dějinách českého státu. Sborník příspěvků z vědecké konference pořádané pod záštitou prezidenta České republiky Václava Havla u příležitosti 50. výročí Slezského ústavu SZM v Opavě*, red. Mečislav Borák, Opava, s. 150–157
— 2011, *Górny Śląsk na progú historii*, [w:] *Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu*, red. Joachim Bahlcke, Dan Gawrecki, Ryszard Kaczmarek, Gliwice, s. 97–116

ZACHWATOWICZ JAN

- 1948, *Nowe odkrycia w dziedzinie architektury romańskiej w Polsce*, *Ochrona Zabytków* 1, z. 1, s. 21–23
— 1971, *Architektura*, [w:] *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII w.*, red. Michał Walicki, Warszawa

ZAWISZA OSKAR

- 1932, *Kaplica zamkowa w Cieszynie*, *Zaranie Śląskie* 8, 1, s. 211–219

ZOLL-ADAMIKOWA HELENA

- 1971, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski*, cz. II: *Analiza*, Wrocław

ZUKAL JOSEF

- 1907–1908, *Die Belehnung der Erzherzogin Maria Christine und ihres Gemahls Herzog Albert von Saschen mit dem Fürstentum Teschen*, *Zeitschrift für Geschichte und Kulturgeschichte-Österreichisch Schlesiens* 3, s. 138–145

ŽABA JOANNA

- 2009, *Analiza anatomiczno-antropologiczna wczesnośredniowiecznych pochówków szkieletowych z Góry Zamkowej w Cieszynie* (mps pracy magisterskiej, Uniwersytet Jagielloński)
— 2010, *Analiza anatomiczno-antropologiczna wczesnośredniowiecznych pochówków szkieletowych z Góry Zamkowej w Cieszynie*, *Cieszyńskie Studia Muzealne/ Těšínský muzejní sborník* 4, s. 47–56

ŽAKI ANDRZEJ

- 1974, *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk

ŻERAŃSKI MARCIN

— 2010, *Cieszyn i Czeski Cieszyn śladem tramwaju. Przewodnik turystyczny*, Cieszyn

ŻERELIK ROŚCISŁAW

— 2002, *Dzieje Śląska do 1526 roku*, [w:] Marek Czaplinski, Elżbieta Kaszuba, Gabriela Wąs, Rościsław Żerelik, *Historia Śląska* (Acta Universitatis Wratislaviensis 2364), Wrocław, s. 13–116

ŻOŁĘDZIOWSKA ISABELLA

— 2013, *Przęsłiki*, [w:] *Sutiejsk (Sąsiadka). Gród pogranicza polsko-ruskiego w X–XIII wieku. Studium Interdyscyplinarne*, red. Joanna Kalaga, Warszawa–Pękowo, 150–156

ŻUROWSKA KLEMENTYNA

— 1968, *Rotunda wawelska. Studium nad centralną architekturą epoki wczesnopiastowskiej*, *Studia do Dziejów Wawelu*, t. 3, Kraków, s. 1–120

— 1983a, *Program emporowy rotund wczesnopiastowskich*, [w:] Klementyna Żurowska, *Studia nad architekturą wczesnopiastowską* (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace z historii sztuki 17), Warszawa–Kraków, s. 71–102

— 1983b, *Z problematyki genezy układu pałatiów wczesnopiastowskich*, [w:] Klementyna Żurowska, *Studia nad architekturą wczesnopiastowską* (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace z historii sztuki 17), Warszawa–Kraków, s. 109–168

Netografia

ESKILDSSEN JAN

* *Medieval Rotundas in Central and Northern Europe. Early medieval exchange of architecture and possible easternorthodox influence*, bd., www.academia.edu/24535567/Medieval_Rotundas_in_Central_and_Northern_Europe (dostęp 15.05.2020)

* *Slavic Church Architecture in Scandinavia? Early medieval exchange of architecture and possible easternorthodox influence*, bd., www.academia.edu/22434961/Slavic_Church_Architecture_in_Scandinavia_Rotundas (dostęp 15.06.2020)

* *Bornholmskeogandrerkirker*, bd., www.academia.edu/23341332/Bornholmskeogandrerkirker (dostęp 31.05.2020)

GRAJEWSKI GRZEGORZ

2014, *Między sztuką, nauką a polityką. Ochrona zabytków na Dolnym Śląsku w czasach III Rzeszy*, Wrocław, dbc.wroc.pl/Content/30240/PDF/grajewski_miedzy_sztuka_PhD.pdf (dostęp 10.04.2020)

SPERKA JERZY

2014, *Księstwo opolskie*, [w:] *Encyklopedia województwa śląskiego*, t. 1 ibrbs.pl/mediawiki/index.php/Ksi%C4%99stwo_opolskie (dostęp 4.09.2020)

parafiamagdaleny.pl/parafia/rotunda-sw-mikolaja (dostęp 1.01.2020)

www.siwiaarchiv.de/vor-105-jahren-herbert-kienzler-kreisbaurat-des-wiederaufbaus/ (dostęp 15.05.2020).

www.zsb.cieszyn.pl/index.php?menu=aktualnosc&id=124 (dostęp 19.01.2020).

Msza Święta w Rotundzie św. Mikołaja w Cieszynie 6.12.2018, www.youtube.com/watch?v=6imLoFXRbX4 (dostęp 19.01.2020).

Rotunda p.w. św. Mikołaja, www.cieszyn.pl/?p=categoriesShow&iCategory=365 (dostęp 19.01.2020)

Spis ilustracji

- Strona tytułowa (AP Cieszyn, Karger, sygn. 494)
- Il. 1.1 Położenie rotundy i Góry Zamkowej w Cieszynie (rzeźba cieniowana i hipsometria na podstawie: NMT 2012, Numeryczny model terenu, GUGiK, Warszawa oraz NMT 2012, CENIA, česká informační agentura životního prostředí)
- Il. 1.2 Rotunda i Góra Zamkowa w Cieszynie na tle zagospodarowania terenu na początku XIX w. (mapa z 1810 r., ÖNB Wien, Kartensammlung und Globenmuseum, sygn. ALB Port 193b, 9)
- Il. 1.3 Położenie rotundy i elementów wspólnego zagospodarowania Góry Zamkowej na tle ukształtowania terenu i budowy geologicznej (oprac. A. Tyc na podstawie: *Dokumentacja* 1971 oraz A. Tyc, J. Waligóra, M. Glazer 2016; rzeźba cieniowana na podstawie: NMT 2012, Numeryczny model terenu, GUGiK, Warszawa)
- Il. 1.4 Profil warstw kulturowych i nasypów antropogenicznych w wykopie archeologicznym po północnej stronie rotundy; dno wykopu nawiązuje do stropu żwirów gliniastych i glin lessowatych, na których posadowiona jest rotunda (fot. A. Tyc)
- Il. 1.5 Profil topograficzny Góry Zamkowej wykonany na linii S–N, z elementami budowy geologicznej: 1 – łupki margliste, wapienie margliste i margle (jura górna/kreda dolna), 2 – żwiry gliniaste i gliny lessowate (plejstocen), 3 – piaski i muły rzeczne (holocen), 4 – warstwy kulturowe i nasypy antropogeniczne; schematycznie zaznaczono lokalizację rotundy (oprac. A. Tyc na podstawie: *Dokumentacja* 1971 oraz A. Tyc, J. Waligóra, M. Glazer 2016; profil na podstawie: NMT 1 m, Numeryczny model terenu, GUGiK, Warszawa)
- Il. 1.6 Wody podskórne (przypowierzchniowe) gromadzące się po opadach przy fundamentach rotundy – wykop 1 w 2013 r.; zachodnie lico fundamentu rotundy na odcinku klatki schodowej i muru 1 (fot. M. Piwko, MŚC Cieszyn, ADA)
- Il. 1.7 Kamienna cembrowina studni przy budynku informacji turystycznej na Górze Zamkowej (fot. A. Tyc)
- Il. 1.8 Lokalizacja studni z obudową drewnianą na terenie zamku dolnego (obecnie bezpośrednie sąsiedztwo budynku informacji turystycznej) – perspektywiczny widok Cieszyna od strony zachodniej, pomiędzy 1750 a 1780 rokiem (MŚC Cieszyn, nr inw. MC/H/5633)
- Il. 2.2.1 Rotunda w 1938 roku (fot. L. Bardoń, ze zbiorów Towarzystwa Miłośników Ustronia)
- Il. 2.4.1 Tumba księcia cieszyńskiego Przemysława Noszaka (MŚC Cieszyn, nr inw. MC/F/01158)
- Il. 2.4.2 Zamek w Cieszynie podczas oblężenia przez wojska cesarskie (6 marca – 21 kwietnia 1646). Widok od południa (Kriegsarchiv Wien, Karten- und Plansammlung, sygn. G VII, 1311)
- Il. 2.4.3 Zamek w Cieszynie podczas oblężenia przez wojska cesarskie (6 marca – 21 kwietnia 1646). Widok od północy (Kriegsarchiv Wien, Karten- und Plansammlung, sygn. G VII, 1311)
- Il. 2.4.4 Projekt Józefa Kornhäusla fasady pałacu myśliwskiego w Cieszynie. Fasada od strony miasta, około 1839 roku (ÖNB Wien, Kartensammlung und Globenmuseum, sygn. ALB Port 193b,10; sygn. ALB Port 193b,11)
- Il. 2.4.5 Plan sytuacyjny Góry Zamkowej po jej przebudowie przez Josefa Kornhäusla, po 1839 roku (ÖNB Wien, Kartensammlung und Globenmuseum, sygn. ALB Port 193b,10; sygn. ALB Port 193b,11)
- Il. 2.4.6 Rotunda w czasie niemieckich badań archeologicznych w 1941 roku (MT Český Těšín, nr inw. G 1231)
- Il. 2.4.7 Rotunda w czasie polskich badań archeologicznych początek lat pięćdziesiątych (PMA Warszawa, PDN, NEG 16184, repr. K. Firla)
- Il. 2.5.1 Św. Wacław. A. Heintze, druga połowa XVIII wieku (MŚC Cieszyn, nr inw. MC/S/05728)
- Il. 2.5.2 Fragment obrazu Marii z Dzieciątkiem, około 1450–1460 (MŚC Cieszyn, nr inw. MC/S/02244)
- Il. 3.1 Wiktor Karger na dziedzińcu Muzeum Miejskiego w Cieszynie (AP Cieszyn, Karger, sygn. 494)
- Il. 3.2 Przeprucie muru wewnętrznego nawy po stronie południowej (fot. R. Hesse, wg G. Grundmann 1944 mps)
- Il. 3.3 Spotkanie organizatorów badań: Geoga Raschkego, Herberta Kienzlera, Rudolfa Lamicha i Wiktora Kargera, w tle rotunda przed odbiciem tynku klasycystycznego. Fotografia z 21 października 1941 roku (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4144, repr. K. Firla)
- Il. 3.4 Rotunda w trakcie usuwania płaszcza klasycystycznego oraz wykopaliska w 1941 roku (MT Český Těšín, nr inw. G 1233)
- Il. 3.5 Plan wykopów na zewnątrz rotundy, po stronie wschodniej, w 1941 roku (wg G. Raschke 1941, s. 151)
- Il. 3.6 Dziennik badań z 29 października 1942 roku. Szkic przedstawiający rozmieszczenie murów oraz szkieletów nr 1, 2, 3 przed wejściem do kaplicy (MG Bytom, ADA, Cieszyn-Miasto, 78)
- Il. 3.7 Rotunda w 1942 roku (fot. A. Gabrisch, ze zbiorów prywatnych B. Fujaka)
- Il. 3.8 Władysław Filipowiak (pierwszy z lewej), Alina Kietlińska (w środku) oraz Halszka Szołdrska (pierwsza z prawej). Fotografia wykonana podczas badań na Górze Zamkowej w Cieszynie (fot. J. Sikora, ze zbiorów prywatnych J. Sikory)

- Il. 3.9 Plan wykopalisk Państwowego Muzeum Archeologicznego z podziałem na ary (wg A. Kietlińska 1949, s. 60)
- Il. 3.10 Zbiorczy plan wykopów realizowanych w latach 2013–2017 (oprac. K. Firla, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 3.11 Przypory nr 1 i 2 przy wejściu do rotundy, 2013 rok (fot. M. Piwko, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 3.12 Ekipa badawcza w 2017 roku. Od lewej u góry: Zofia Jagosz-Zarzycka, Teresa Rodzińska-Choraży, Karolina Krygier, Łukasz Łukaszewski, u dołu od lewej: Mateusz Napierała, Piotr Szoldra, Wojciech Kawka, Przemysław Andrychowski (mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.1.1a Układ nawarstwień przylegających do ściany północnej, profil wschodni (E–F), badania G. Raschkego, 1941 (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4134, repr. K. Firla)
- Il. 4.1.1b Sekwencja warstw przykrywających bazy kolumn, profil wschodni (E–F) (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4152, repr. K. Firla)
- Il. 4.1.2 Resztki kamiennej posadzki oraz sekwencja warstw przylegających do muru północnego, profil wschodni (E–F), badania G. Raschkego, 1941 (MT Český Těšín, nr inw. G 1240)
- Il. 4.1.3 Poziom nawierzchni z płyt przy wejściu do klatki schodowej, profil zachodni (C–D) (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4151, repr. K. Firla)
- Il. 4.1.4 Wejście główne do kaplicy, od strony wewnętrznej zamurowane w dolnej części, badania G. Raschkego, 1941 (fot. R. Hesse, MT Český Těšín, nr inw. F 16317-4)
- Il. 4.1.5 Warstwa otoczek (j.s.R6) i ziemi, przykrywająca bazy kolumn i najstarszą posadzkę z płyt wapiennych (j.s.R7b), badania G. Raschkego, 1941 (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4168, repr. K. Firla)
- Il. 4.1.6 Najstarsza posadzka z płyt wapiennych, przy ścianach widoczne obniżenie poziomu pod naporem młodszych nawarstwień, badania G. Raschkego, 1942 (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4125, repr. K. Firla)
- Il. 4.1.7 Wykop 2/1941, profil wschodni do poziomu górnej krawędzi cokołu rotundy (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4126, repr. K. Firla)
- Il. 4.1.8a,b Wykop 3+4/1941, zdjęcie oraz rysunek profilu północnego do głębokości 3,9 m (fot. A. Müller, wg Raschke 1941, s. 149)
- Il. 4.1.9 Wykop 5/1942, profil południowy z widocznym wkopem fundamentowym pod obudowę ceglana (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4137, repr. K. Firla)
- Il. 4.1.10a Wykop 5/1942, zamurowany otwór drzwiowy od strony zewnętrznej. Poniżej otworu widoczna krawędź cokołu rotundy, po lewej stronie odsadzka muru 1 (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4184, repr. K. Firla)
- Il. 4.1.10b Główne wejście do kaplicy zamurowane w dolnej części, przestrzeń między murem zewnętrznym i wewnętrznym jest wypełniona luźną ziemią, badania G. Raschkego, 1941 (fot. R. Hesse, MT Český Těšín, nr inw. F 16317-2)
- Il. 4.1.11 Grób 4/1942 oraz spoczywające przy murze 1 groby 1/1942 i 3/1942, wykop 5/1942 przed wejściem do rotundy (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4116, repr. K. Firla)
- Il. 4.1.12 Wykop 5/1942, groby 1/1942 i 2/1942, profil zachodni. W górnej części widoczna warstwa otoczek – pozostałość ścieżki obiegającej rotundę w XIX w. Na poziomie odsadzki fundamentowej muru 1 widoczna młodsza warstwa budowlana (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4190, repr. K. Firla)
- Il. 4.1.13 Kierownik badań Alina Kietlińska i stojąca poniżej Halszka Szoldrska, badania prowadzone przez PMA, 1952(?) (fot. J. Sikora, ze zbiorów prywatnych J. Sikory)
- Il. 4.1.14a,b Relikty drewnianej drogi obiegającej rotundę. W profilu północnym tuż nad poziomem drogi dobrze widoczna młodsza warstwa budowlana związana z budową zamku (PMA Warszawa, PDN, NEG 16177–16178, repr. K. Firla)
- Il. 4.1.15 Widok od strony rotundy na legary, na których spoczywała drewniana droga (PMA Warszawa, PDN, NEG 8342, repr. K. Firla)
- Il. 4.1.16 Wykop od strony zachodniej przy wejściu do rotundy, w profilu widoczne skupisko kości (PMA Warszawa, PDN, NEG 8269, repr. K. Firla)
- Il. 4.1.17 Plan wykopów zrealizowanych w latach 1941–1942 oraz 2013–2017. Kolorem niebieskim oznaczono wykopy oraz zadokumentowane profile z lat 1941–1942; kolorem czarnym oznaczono wykopy z lat 2013–2017; kolorem czerwonym oznaczono mury 1–6, mury zamkowe po południowej stronie rotundy oraz mur wewnątrz rotundy „MR” (oprac. K. Firla, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.1.18a Wykop 1/2013, profil zachodni. Pod warstwą zasypu kamienno-ceglanego widoczne są relikty trumny in situ (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.1.18b Wykop 1/2013, profil północny (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.1.19 Wykop 2/2013, profil zachodni (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.1.20 Wykop 2/2013, profil zachodni. W profilu widoczny częściowo zachowany układ nawarstwień (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.1.21 Wykop 3/2014, korona muru 3 (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.1.22a Wykop 7/2016, profil północny (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.1.22b Wykop 7/2016, profil północny (oprac. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.1.23 Wykop 7/2016, profil zachodni (oprac. Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.1.24 Wykop 7/2016, profil wschodni (oprac. Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.1.25a Wykop 7/2016, profil północny, poziom 5, miejsce odkrycia drewnianej rury wodociągowej wraz z żelazną obejmą (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.1.25b Wykop 7/2016, poziom 5, żelazna obejma i pozostałości drewnianej rury wodociągowej (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.1.26 Jasna gliniasta warstewka, w której zalegały pozostałości drewnianej rury wodociągowej (poziom 6) (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.1.27 Strop drewnianej drogi obiegającej rotundę od strony północnej (poziom 9) (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.1.28 Ostatni, najlepiej zachowany poziom drewnianej drogi (poziom 11) (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.1.29 Wykop 7/2016, poziom 11 (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.1.30 Wykop 7/2016, poziom 14, w profilu widoczne palenisko (j.s. 60) i warstwa dranic (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.1.31 Wykop 7/2016, poziom 15, obiekt mieszkalny z reliktem drewnianej kłody (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.1.32 Obiekt mieszkalny i pochówek 1/2016 (poziom 16) (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)

- II. 4.1.33 Warstwa cmentarna i pochówek 1/2016, widok od strony rotundy (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.34 Wykop 7/2016, poziom 17, część południowa wykopu po usunięciu pochówku 1/2016 (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.35 Wykop 7/2016, poziom 20, spąg warstwy wczesnośredniowiecznej, w części południowej widoczna granica wkopu biegnącego równoległe do muru 3 (j.s. 70) (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.36 Wykop 7/2016, poziom 20, spąg warstwy wczesnośredniowiecznej, w części północnej widoczna belka obiektu mieszkalnego (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.37a,b Wykop 7/2016, poziom 22, spąg warstwy związanej z kulturą łużycką (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.38 Wykop 4/2014, korona muru 4 zlokalizowanego na styku nawy i apsydy od strony południowej (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.39 Wykop 4/2014, profil zachodni przylegający do zewnętrznego lica muru 4 (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.40 Wykop 8/2016, kontynuacja badań z roku 2014, widok w kierunku południowym na odsłonięte mury zamku (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.41 Wykop 8/2016, reliktury murów zamku po południowej stronie rotundy (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.42 Reliktury murów zamku po południowej stronie rotundy (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.43 Wykop 5B/2015, profil północny z nie naruszonym układem nawarstwień prehistorycznych (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.44a Wykop 5C/2016, bruk kamienny z XIX w. (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.44b Wykop 5C/2016, profil północny, sekwencja warstw nad brukiem kamiennym (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.45a Profil północny z widocznymi warstwami destrukcji zamku (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.45b Profil północny i wschodni z warstwami destrukcji zamku (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.46 Resztki warstwy budowlanej zalegającej na ostatnim poziomie drewnianej drogi (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.47 Wykop 5C/2016, poziom 4, zachodnia, wyżej położona część drewnianej drogi (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.48 Wykop 5C/2016, poziom 5, pozostałości drewnianej drogi opadającej w kierunku wschodnim (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.49 Wykop 5C/2016, poziom 8, warstwa polepy związana z osadnictwem wczesnośredniowiecznym poprzedzającym budowę kaplicy (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.50 Wykop 5C/2016, poziom 13, skupiska kamieni otoczakowych pomiędzy warstwami puchowską i łużycką (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.51a,b Wykop 5C/2016, fotografia i rysunek profilu północnego (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.52a,b Wykop 5C/2016, fotografia i rysunek profilu wschodniego (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.53 Wykop 6/2015, lico muru zamkowego oraz mur 6 (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.54a,b Styk muru zamku i muru 6 (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.55 Wykop 6/2016, lico muru rotundy z zaburzeniami i poziom posadowienia muru 6 od strony zachodniej (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.56 Zachodnie lico muru 6 i przewiązanie z murem nawy głównej (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.57 Sekwencja warstw w skarpię południowej (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.58 Wykop 6/2015, profil zachodni. W części przylegającej do fundamentu rotundy widoczny wkop wypełniony materiałem kamiennym pod budowę płaszczki ceglano wykonanego w XIX w. (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.59 Wykop 6/2015, warstwa polepy in situ związana z kulturą puchowską (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.60 Wykop 9/2017 we wnętrzu rotundy przy wejściu na klatkę schodową po usunięciu współczesnej posadzki i warstwy piasku (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.61a Wykop 9/2017, profil południowy (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.61b Wykop 9/2017, profil wschodni (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.62 Warstwa kulturowa związana z kulturą puchowską (poziom 6) (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.1.63 Wykop 9/2017, poziom 7, warstwy użytkowe kultury łużyckiej (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.2.1 1–5 wyroby krzemienne; 6–8 opracowanie powierzchni naczyń kultury łużyckiej (oprac. J. Gryc, K. Firla, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.2.2 Zdobnictwo naczyń kultury łużyckiej – ornamentyka ryta (oprac. Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.2.3 Zdobnictwo naczyń kultury łużyckiej – ornament plastyczny (oprac. Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.2.4 Formy naczyń kultury łużyckiej: 1–3 kubki i czerpaki; 4–8 misy; 9–10 naczynia wazowate (oprac. Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.2.5 Ceramika naczyniowa kultury łużyckiej: 1–2 pokrywki; 3–4 placki gliniane (oprac. Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.2.6 Zabytki kultury łużyckiej: 1–3 przęśliki; 4 buława kamienna; 5 akinakes (?) (oprac. Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla, 1–4 mśc Cieszyn, ADA, 5 ARUB Brno)
- II. 4.2.7 Ceramika naczyniowa kultury puchowskiej: 1–4 powierzchnie naczyń; 5–10 zdobnictwo naczyń (oprac. Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.2.8 Formy naczyń kultury puchowskiej: 1–3 garnki; 4–8 naczynia zasobowe (oprac. Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.2.9 Formy naczyń kultury puchowskiej: 1–2, 4–6 misy; 7–9 kubki; 3 fragment ceramiki kultury przeworskiej (oprac. Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.2.10 Zabytki kultury puchowskiej: 1–6 ceramika naczyniowa toczona na kole; 7–9 przęśliki; 10 łyżka odlewnicza; 11 kółko ceramiczne; 12 ceramika malowana; 13 fragment zawieszki koszyczkowatej z brązu (oprac. Z. Jagosz-Zarzycka, K. Firla, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.3.1 Kabłączki skroniowe: 1 o esowatym zakończeniu; 2 półtorazwojowe (fot. K. Firla, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.3.2 Ozdoby: 1 ażurowy paciorek ołowiany; 2 paciorek z chalcedonu; 3 paciorek szklany (fot. K. Firla, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.3.3 Odważniki ołowiane (oprac. J. Gryc, K. Firla, mśc Cieszyn, ADA)
- II. 4.3.4 Wyroby kamienne: 1 przęślik z łupku owruckiego; 2 żeton do gry (fot. K. Firla, mśc Cieszyn, ADA)

- Il. 4.3.5 Uzbrojenie i oporządzenie jeździec-
kie: 1, 2 groty broni strzelczej; 3, 5 podkowy;
4 część wędzidła (oprac. J. Gryc, K. Firla,
mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.3.6 Przedmioty metalowe: 13 sierp; 12
nóż; 1–6, 8, 9 gwoździe; 7, 11 skoble; 10 nit
brązowy (oprac. J. Gryc, K. Firla, mśc Cie-
szyn, ADA)
- Il. 4.3.7 Okucie skrzynki (fot. K. Firla, mśc Cie-
szyn, ADA)
- Il. 4.3.8 Metalowe obejmy rur drewnianych:
1 z wykopu 7/2016; 2 z badań Georga Raschkego
(fot. K. Firla, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.3.9 Typologia wylewów garnków (oprac.
J. Gryc, K. Firla, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.3.10 Fragmenty naczyń „brunatnych”
z grupy 1a i 1b (pierwsza faza osadnicza)
(oprac. J. Gryc, K. Firla, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.3.11 Fragmenty naczyń „brunatnych,”
z grupy 1a i 1b (pierwsza faza osadnicza)
(oprac. J. Gryc, K. Firla, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.3.12 Fragmenty naczyń „brunatnych”
z grupy 1c i 1d (pierwsza faza osadnicza)
(oprac. J. Gryc, K. Firla, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.3.13 Fragmenty naczyń „białych” (pierwsza
faza osadnicza) (oprac. J. Gryc, K. Firla, mśc
Cieszyn, ADA)
- Il. 4.3.14 Wybór naczyń: 1, 2 ceramika „bru-
natna” z grupy 1c; 3 fragment naczynia z an-
gobą; 4, 5 ceramika „biała” (fot. K. Firla, mśc
Cieszyn, ADA)
- Il. 4.3.15 Wybór fragmentów naczyń z drugiej
fazy osadniczej (starszy odcinek) (oprac.
J. Gryc, K. Firla, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.3.16 Wybór fragmentów naczyń z drugiej
fazy osadniczej (starszy odcinek) (oprac.
J. Gryc, K. Firla, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.3.17 Wybór fragmentów naczyń z drugiej
fazy osadniczej: 1–3 wykop 5/2015; 4–5 war-
stwa cmentarna (oprac. J. Gryc, K. Firla, mśc
Cieszyn, ADA)
- Il. 4.3.18 Wybór fragmentów naczyń z drugiej
fazy osadniczej (młodszy odcinek) (oprac.
J. Gryc, K. Firla, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.3.19 Wybór fragmentów naczyń z trzeciej
fazy osadniczej (oprac. J. Gryc, K. Firla, mśc
Cieszyn, ADA)
- Il. 4.3.21 Wybór fragmentów naczyń z badań
Georga Raschkego (oprac. J. Gryc, K. Firla,
mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.3.22 Wybór fragmentów naczyń z wną-
trza rotundy: 1 część pucharu wbudowa-
nego w mensę ołtarzową; 2 nóżka pucharu
z wyrwy w murze (oprac. J. Gryc, K. Firla,
mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.3.23 Płytką posadzkowa z wizerunkiem
herbu Piastów cieszyńskich (2. poł. xv wie-
ku) (fot. K. Firla, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.3.20 Fragmenty naczyń grafitowych: 1–3,
5, 6, 8 pierwsza faza osadnicza; 4, 10 druga
faza osadnicza; 7, 9, 11 trzecia faza osadnicza
(oprac. J. Gryc, K. Firla, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.4.1 Plan pochówków i skupisk kości zlo-
kalizowanych w otoczeniu rotundy. Kol-
or niebieski – groby odsłonięte w latach
1941–1942, kolor zielony – groby odkryte
w trakcie badań PMA Warszawa, kolor fio-
letowy – groby odsłonięte w trakcie wy-
kopalisk w 2013 i 2016 roku (oprac. K. Firla,
mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.4.2 Groby a/1941–e/1941 oraz zarys jamy
grobowej g/1941 po wschodniej stronie ka-
plicy, wykop 3+4, badania G. Raschkego,
1941 (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN,
NEG 4146, repr. K. Firla)
- Il. 4.4.3 Sekwencja nawarstwień nad grobami
g/1941 i h/1941 z dobrze widoczną młod-
szą warstwą budowlaną, wykop 3+4, profil
południowy (fot. A. Müller, PMA Warszawa,
PDN, NEG 4149, repr. K. Firla)
- Il. 4.4.4 Groby g/1941 i h/1941 z zachowa-
nymi relikami trumny, widok od strony
wschodniej (fot. A. Müller, PMA Warszawa,
PDN, NEG 4133, repr. K. Firla)
- Il. 4.4.5 Wieko trumny grobu h/1941 z dużym
kamieniem otoczkowym i układ szkieletu
w grobie g/1941, widok od strony kaplicy
(fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG
4148, repr. K. Firla)
- Il. 4.4.6 Układ szkieletu w grobie h/1941 oraz
wyeksplorowany grób i/1941, widok od
strony południowej (fot. A. Müller, PMA
Warszawa, PDN, NEG 4150, repr. K. Firla)
- Il. 4.4.7 Groby 1/1942–3/1942 po zachodniej
stronie rotundy, z widocznymi relikami
pionowych elementów drewnianej obu-
dowy (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN,
NEG 4175, repr. K. Firla)
- Il. 4.4.8 Grób 6/1942 ze śladami wydłużonych
ścianek bocznych trumny lub mar tworzą-
cych uchwyty (fot. A. Müller, PMA War-
szawa, PDN, NEG 4113, repr. K. Firla)
- Il. 4.4.9 Grób 6/1942, na drugim planie przy
murze 2 grób 7/1942, widok od strony pół-
nocnej (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN,
NEG 4178, repr. K. Firla)
- Il. 4.4.10 Grób 4/1942 (w środku) oraz słabo
widoczny grób 5/1942 (przy murze 2), zdję-
cie zrobiono z wejścia głównego do kaplicy
(fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG
4115, repr. K. Firla)
- Il. 4.4.11 Grób 4/1942, na drugim planie groby
1/1942 i 3/1942, widok od strony południo-
wej (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN,
NEG 4116, repr. K. Firla)
- Il. 4.4.12 Strop grobu 1/2016, zarys drewnia-
nej obudowy (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc
Cieszyn, ADA)
- Il. 4.4.13 Grób 1/2016, widok od strony rotundy
(fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.4.14 Grób 1/2016, widok w kierunku kra-
wędzi muru 3 i rotundy (fot. Z. Jagosz-Za-
rzycka, mśc Cieszyn, ADA)
- Il. 4.4.15 Grób 8/1942 z kamieniem otoczo-
wym pod głową, zdjęcie od strony kaplicy
(fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG
4176, repr. K. Firla)
- Il. 4.4.16 Grób 8/1942, zdjęcie od strony za-
chodniej (fot. A. Müller, PMA Warszawa,
PDN, NEG 4177, repr. K. Firla)
- Il. 4.4.17 Grób k2, badania A. Kietlińskiej (PMA
Warszawa, PDN, NEG 8431, repr. K. Firla)
- Il. 4.4.18 Grób 8/1942 o osi N–S, na drugim
planie pochówki 1/1942 i 2/1942 o orien-
tacji zgodnej z osią kaplicy (fot. A. Müller
PMA Warszawa, PDN, NEG 4112, repr. K. Firla)
- Il. 4.4.19 Groby g/1941 i h/1941 o osi NW–SE,
zgodnie z przebiegiem muru apsydy (mśc
Cieszyn, nr inw. MC/F/10353)
- Il. 4.4.20 Grób K1 po południowej stronie ap-
sydy, badania A. Kietlińskiej (PMA Warszawa,
PDN, NEG 8398, repr. K. Firla)
- Il. 5.1 Eksploracja odcinka mieszkalnego
w trakcie badań A. Kietlińskiej. Na pierw-
szym planie pozostałości fortyfikacji
z okresu późnolateńskiego, z tyłu widoczna
część muru kamiennego odkrytego pod
murem gotyckim (PMA Warszawa, PDN,
NEG 8436, repr. K. Firla)
- Il. 5.2 Bulla ołowiana patriarchy Jerozolimy Ay-
mara (za A. Kietlińska 1955, s. 103)
- Il. 6.1 Cieszyn. Rzut poziomy i przekrój
E–W rotundy sprzed badań w 1941 r. (wg
G. Grundmann 1941)
- Il. 6.2 Cieszyn. Przekrój N–S i rzut poziomy
rotundy po badaniach niemieckich (wg
G. Grundmann 1944)
- Il. 6.3 Cieszyn. Rekonstrukcja rotundy, przekrój
perspektywiczny (wg A. Tomaszewski 1974)
- Il. 6.4 Schemat kompozycyjny rotundy w Cie-
szynie (wg Jarmila Čihákova, Martin Mül-
ler 2015)

- Il. 7.1.1 Sebastian Münster, *Cosmographia Universa*, drzeworyt, Bazylea 1541 (za G. Grundmann 1944, s. 110)
- Il. 7.1.2 Perspektywiczny plan Cieszyna (fragment), rysunek piórkciem, 2. poł. XVIII w. (MŚC Cieszyn, nr inw. MC/H/5633)
- Il. 7.1.3 Widok Cieszyna, Ignacy Chambrez de Ryvos, 1801 (MŚC Cieszyn, nr inw. MC/H/02921)
- Il. 7.1.4 Zamek w Cieszynie, Florian Jilg, 1810 (ÖNB Wien, Kartensammlung und Globenmuseum, sygn. ALB Port 193b, 11)
- Il. 7.1.5 Plan Cieszyna, fragment, Franz Xaver Kuffai, 1810 (ÖNB Wien, Kartensammlung und Globenmuseum, sygn. ALB Port 193b, 9)
- Il. 7.1.6 Niezrealizowany plan przebudowy zamku, Florian Jilg, 1810 (ÖNB Wien, Kartensammlung und Globenmuseum, sygn. ALB Port 193b, 10)
- Il. 7.1.7 Widok Góry Zamkowej, Jan Józef Schindler, chromolitografia wg obrazu Ludwika Kmetty, 1819 (MŚC Cieszyn, nr inw. MC/H/06249)
- Il. 7.1.8 Widok Góry Zamkowej, Adolf Kunike, litografia, 1833 (MŚC Cieszyn, nr inw. MC/H/05595)
- Il. 7.1.9 Widok rotundy od strony wschodniej, z tablicą upamiętniającą przebudowę, fotografia, 1926 (NAC 3/1/0/9/679)
- Il. 7.1.10 Widok elewacji wschodniej, bez tablicy, fotografia (1926–1940?) (NAC 3/1/0/9/680)
- Il. 7.1.11 Panorama Cieszyna, T. Philibrown wg E. Gurka, 1840 (MŚC Cieszyn, nr inw. MC/H/05749)
- Il. 7.1.12 Elewacja zachodnia i rzut rotundy, rysunek piórkciem i ołówkiem, 1884(?) (MŚC Cieszyn, nr inw. MC/H/7300)
- Il. 7.1.13a Rotunda: widok od zachodu, rysunek, 1884(?), fragment (MŚC Cieszyn, nr inw. MC/H/7300)
- Il. 7.1.13b Rotunda: widok od północnego zachodu, fotografia, po 1900 (MŚC Cieszyn, nr inw. MC/F/09656/001)
- Il. 7.1.14 Góra Zamkowa w 1940 r. (fot. A. Garbisch, ze zbiorów prywatnych B. Fajaka)
- Il. 7.1.15a Rysunek 1884(?) fragment: północny odcinek muru nawy (MŚC Cieszyn, nr inw. MC/H/7300)
- Il. 7.1.15b Rysunek 1884(?) fragment: rysunek schodów na emporę (MŚC Cieszyn, nr inw. MC/H/7300)
- Il. 7.1.16 Rysunek 1984(?) fragment. Szkic elewacji wschodniej i romańskiego biforium (MŚC Cieszyn, nr inw. MC/H/7300)
- Il. 7.2.1 Georg Raschke przed II wojną światową (za: docplayer.pl/62106023-Antiquitate-imbutoi-pochloniete-starozitnoscia.html, dostęp 10.2.2020)
- Il. 7.2.2 Günther Grundmann, 1942 (za: www.turystykalokalna.pl/news.php?readmore=1298, dostęp 10.2.2020)
- Il. 7.2.3 Rysunek pomiarowy rotundy na poziomie przyziemia – wewnątrz, z dokumentacji badań Raschkego 1941 (H. Kienzler, za W. Iwanek 1974, ryc. 91)
- Il. 7.2.4 Rysunek pomiarowy rotundy na poziomie przyziemia, z dokumentacji badań Raschkego 1941 (H. Kienzler, za W. Iwanek 1974, ryc. 90)
- Il. 7.2.5 Rzut poziomy warstwy otoczków spoczywających na pierwotnej posadzce z badań Raschkego 1941 (wg G. Raschke 1941, s. 153)
- Il. 7.2.6 Początek badań 1941 r. Pierwsza odkrywka muru nawy (fot. A. Müller) (PMA Warszawa, PDN, NEG 4142, repr. K. Firla)
- Il. 7.2.7 1941, lico północnej części nawy w toku likwidowania okładziny (fot. R. Hesse, MT Český Těšín, nr inw. F 16317-1)
- Il. 7.2.8 Wnętrze kaplicy z widokiem na profil N–S oraz „stare” wejście do klatki schodowej (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4151, repr. K. Firla)
- Il. 7.2.9 Dolna część zasypiska „starego” wejścia na emporę (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4153, repr. K. Firla)
- Il. 7.2.10 Próg i pierwszy, dolny stopień klatki schodowej (fot. R. Hesse, MT Český Těšín, nr inw. F 16317-6)
- Il. 7.2.11 Fragmenty płyty z rowkiem zdeponowane w MŚC, stan obecny (fot. K. Firla, MŚC Cieszyn)
- Il. 7.2.12 Parapet gotyckiego okna z pozostałościami wielobocznych baz kolumnienek oraz nasadą środkowej laski (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4173, repr. K. Firla)
- Il. 7.2.13 Zachowany fragment trzonu kolumnienki, stan obecny (fot. K. Firla, MŚC Cieszyn)
- Il. 7.2.14 Trzon półkolumny północno-zachodniej (fot. R. Hesse, MT Český Těšín, nr inw. G 1241)
- Il. 7.2.15 Baza półkolumny zachodniej (fot. R. Hesse, MT Český Těšín, nr inw. F 16317-7)
- Il. 7.2.16a Bazy kolumn podemporowych (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4158, repr. K. Firla)
- Il. 7.2.16b Bazy kolumn podemporowych (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4124, repr. K. Firla)
- Il. 7.2.17 Apsyda z ołtarzem, widok z góry (fot. A. Müller, PMA Warszawa PDN, NEG 4155, repr. K. Firla)
- Il. 7.2.18 Widok od zachodu na mensę i trzy stopnie wiodące do apsydy w toku odsłaniania (fot. A. Müller, PMA Warszawa PDN, NEG 4154, repr. K. Firla)
- Il. 7.2.19 Mensa i stopnie wiodące do apsydy po usunięciu nowożytnego nadkładu (fot. A. Müller, PMA Warszawa PDN, NEG 4122, repr. K. Firla)
- Il. 7.2.20 Czworoboczne zagłębienie pośrodku mensy ołtarza (schowek na relikwie lub olej), stan po konserwacji w latach 50. (fot. T. Rodzińska-Chorąży)
- Il. 7.2.21 Rotunda podparta stemplami, widok od wschodu, 1942 (fot. A. Müller, PMA Warszawa PDN, NEG 4136, repr. K. Firla)
- Il. 7.2.22 Lico zewnętrzne z widocznym fragmentem odkutego glifu okna południowo-wschodniego (fot. A. Müller, PMA Warszawa PDN, NEG 4187, repr. K. Firla)
- Il. 7.2.23 Pierwotny poziom użytkowy. Posadzka z płaskich płyt, w partii przy murze widoczne ich znaczące ugięcie (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4127, repr. K. Firla)
- Il. 7.2.24 Zamurowane wejście do rotundy, widok od wnętrza (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4159, repr. K. Firla)
- Il. 7.2.25 Zamurowane wejście do rotundy, widok od zewnątrz, w licu gotyckie detale użyte jako gruz (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4186, repr. K. Firla)
- Il. 7.2.26 Korona fundamentu pod wolnostojące bazy kolumn (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4170, repr. K. Firla)
- Il. 7.2.27 Widok korony muru fundamentowego empory i muru równoległego MR (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4128, repr. K. Firla)
- Il. 7.2.28 Pozostałości południowego okna w apsydzie, widok od wnętrza (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4131, repr. K. Firla)
- Il. 7.2.29 Pozostałości północnego okna apsydy, widok od zewnątrz (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4183, repr. K. Firla)
- Il. 7.2.30 Zaginiona arkada portalowa (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4185, repr. K. Firla)
- Il. 7.2.31 Wykop zewnętrzny z dobrze widocznym cokołem w dolnej części muru rotundy (MT Český Těšín, nr inw. G 1250)

- Il. 7.2.32 Wnętrze rotundy po odblokowaniu wejścia głównego i osiągnięciu poziomu pierwotnej posadzki (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4123, repr. K. Firla)
- Il. 7.2.33 Gipsowy model rotundy. Widok elewacji wschodniej (fot. K. Firla, mśc Cieszyn)
- Il. 7.2.34 Gipsowy model rotundy. Widok elewacji zachodniej (fot. K. Firla, mśc Cieszyn)
- Il. 7.2.35 Gipsowy model rotundy. Przekrój, widok na zachód (fot. K. Firla, mśc Cieszyn)
- Il. 7.2.36 Gipsowy model rotundy. Przekrój, widok na wschód (fot. K. Firla, mśc Cieszyn)
- Il. 7.3.1 Rotunda przed podjęciem remontu, 1947 (fot. T. Kaźmierski, za W. Iwanek 1974, ryc. 27)
- Il. 7.3.2 Otwór wejściowy na poziomie empory bez zamurowania, 1942 (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4182, repr. K. Firla)
- Il. 7.3.3 Rotunda po zamurowaniu otworu wejściowego na poziomie empory, 1947 (fot. T. Kaźmierski, za W. Iwanek 1974, ryc. 29)
- Il. 7.3.4 Rotunda z czterema obręczami podczas badań A. Kietlińskiej i remontu (fot. T. Kubisz, ze zbiorów prywatnych Cz. Krainy)
- Il. 7.3.5 Zygmunt Gawlik w swojej pracowni w Krakowie (NAC 3/1/0/11/2882)
- Il. 7.3.6 Fragmenty nowego zewnętrznego lica rotundy widoczne w wykopach A. Kietlińskiej (PMA Warszawa, PDN, NEG 8298, repr. K. Firla)
- Il. 7.3.7 Czasza sklepienia nawy rotundy (fot. T. Rodzińska-Choraży)
- Il. 7.3.8 Empora zachodnia w nawie rotundy, rekonstrukcja (fot. T. Rodzińska-Choraży)
- Il. 7.3.9 Portal główny na osi rotundy, rekonstrukcja, widok od zewnątrz (fot. T. Rodzińska-Choraży)
- Il. 7.3.10 Portal główny na osi rotundy, rekonstrukcja, widok od wnętrza (fot. T. Rodzińska-Choraży)
- Il. 7.3.11 Północne okno w apsydzie, rekonstrukcja (fot. T. Rodzińska-Choraży)
- Il. 7.3.12 Pierwotne wejście do klatki schodowej i wejście wtórne, przekształcone przez Z. Gawlika w okno (fot. T. Rodzińska-Choraży)
- Il. 7.3.13 Portal w południowo-zachodniej części nawy na poziomie empory, rekonstrukcja łuku od strony wnętrza (fot. T. Rodzińska-Choraży)
- Il. 7.3.14 Bryła rotundy z ryzalitem zewnętrznym, rekonstrukcja, widok od północnego zachodu (fot. Z. Jagosz-Zarzycka)
- Il. 7.3.15 Nadwieszona część ryzalitu zewnętrznego, wspornik, rekonstrukcja (fot. T. Rodzińska-Choraży)
- Il. 7.3.16 Gzyms koronujący nawy i apsydy, rekonstrukcja (fot. T. Rodzińska-Choraży)
- Il. 7.3.17a Łuk w licu zachodniego odcinka nawy (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4172, repr. K. Firla)
- Il. 7.3.17b Pozostałość po zamiarze rekonstrukcji sklepienia empory (fot. T. Rodzińska-Choraży)
- Il. 7.3.18 Ceglany łuk na poziomie empory (fot. T. Rodzińska-Choraży)
- Il. 7.3.19 Wnęka po nowożytnym oknie na osi apsydy, rekonstrukcja (fot. T. Rodzińska-Choraży)
- Il. 7.3.20 Gotycka wnęka w klatce schodowej na poziomie empory (fot. T. Rodzińska-Choraży)
- Il. 7.3.21 Przemurowane sklepienie korytarza klatki schodowej (fot. T. Rodzińska-Choraży)
- Il. 7.3.22 Półkolumna południowa z górnym, oryginalnym fragmentem trzonu (fot. T. Rodzińska-Choraży)
- Il. 7.3.23 Półkolumna północno-zachodnia z górnym, oryginalnym fragmentem trzonu (fot. Z. Jagosz-Zarzycka)
- Il. 7.3.24 Betonowe fundamenty pod rekonstrukcją empory (fot. T. Rodzińska-Choraży)
- Il. 7.3.25a Wejście do klatki schodowej i pierwotny poziom posadowienia półkolumny (fot. R. Hesse, MT Český Těšín, nr inw. F 16317-3)
- Il. 7.3.25b Wejście do klatki schodowej i wtórny poziom wnętrza po rekonstrukcji (fot. T. Rodzińska-Choraży)
- Il. 7.3.26 Rotunda, przekrój N-S (rys. H. Kienzler, IS PAN Warszawa, nr inw. RP20000000751)
- Il. 7.3.27 Schody między nawą a apsydą, rekonstrukcja (fot. T. Rodzińska-Choraży)
- Tabl. I.a Rekonstrukcja pierwotnej formy kaplicy św. Mikołaja, przekrój N-S, widok na apsydę (za H. Kienzler, 1942, IS PAN Warszawa, nr inw. RP20000000747)
- Tabl. I.b Rekonstrukcja pierwotnej formy kaplicy św. Mikołaja, przekrój N-S, widok na emporę (za H. Kienzler, 1942, IS PAN Warszawa, nr inw. RP20000000748)
- Tabl. I.c Rekonstrukcja pierwotnej formy kaplicy św. Mikołaja, przekrój W-E, widok na północ (za H. Kienzler, 1942, IS PAN Warszawa, nr inw. RP20000000750)
- Tabl. I.d Rekonstrukcja pierwotnej formy kaplicy św. Mikołaja, przekrój W-E, widok na południe (za H. Kienzler, 1942, IS PAN Warszawa, nr inw. RP20000000749)
- Tabl. II Rzut na poziomie przyziemia (za L. Dąbrowski, 1947, IS PAN Warszawa, nr inw. RP0000003568)
- Tabl. III Rzut nad emporą (za L. Dąbrowski, 1947, IS PAN Warszawa, nr inw. RP0000003569)
- Tabl. IV Rzut nad apsydą (za L. Dąbrowski, 1947, IS PAN Warszawa, nr inw. RP0000003570)
- Tabl. V Przekrój W-E, widok na północ (za L. Dąbrowski, 1947, IS PAN Warszawa, nr inw. RP0000003819)
- Tabl. VI Przekrój N-S, widok na wschód (za L. Dąbrowski, 1947, IS PAN Warszawa, nr inw. RP0000003571)
- Tabl. VII Widok zewnętrzny, elewacja S (za L. Dąbrowski, 1947, IS PAN Warszawa, nr inw. RP0000003823)
- Tabl. VIII Widok zewnętrzny, elewacja N (za L. Dąbrowski, 1947, IS PAN Warszawa, nr inw. RP0000003822)
- Tabl. IX Widok zewnętrzny, elewacja E (za L. Dąbrowski, 1947, IS PAN Warszawa, nr inw. RP0000003820)
- Tabl. X Widok zewnętrzny, elewacja W (za L. Dąbrowski, 1947, IS PAN Warszawa, nr inw. RP0000003821)
- Tabl. XI Detal architektoniczny, bazy (za L. Dąbrowski, 1947, IS PAN Warszawa, nr inw. RP0000003572)
- Tabl. XII Rzut na poziomie przyziemia (J. Gawlik, 1950?, za W. Iwanek 1974, ryc. 88)
- Tabl. XIII Przekrój W-E, widok na północ (J. Gawlik 1950?, za W. Iwanek 1974, ryc. 96)
- Tabl. XIV Przekrój N-S, widok na wschód (J. Gawlik, 1950?, za W. Iwanek 1974, ryc. 94)
- Tabl. XV Przekrój N-S, widok na zachód (J. Gawlik, 1950?, za W. Iwanek 1974, ryc. 95)
- Tabl. XVI Widok zewnętrzny, elewacja S (J. Gawlik, 1950?, za W. Iwanek 1974, ryc. 102)
- Tabl. XVII Widok zewnętrzny, elewacja E (J. Gawlik, 1950?, za W. Iwanek 1974, ryc. 100)
- Tabl. XVIII Widok zewnętrzny, elewacja N (J. Gawlik 1950?, za W. Iwanek 1974, ryc. 103)
- Tabl. XIX Widok zewnętrzny, elewacja W (J. Gawlik 1950?, za W. Iwanek 1974, ryc. 101)
- Tabl. XX Elewacja wewnętrzna W na poziomie empory (J. Gawlik 1950?, za W. Iwanek 1974, ryc. 110)
- Tabl. XXI Projekt empory (za Z. Gawlik 1954, il. 22)
- Tabl. XXII Projekty rekonstrukcji okien (za Z. Gawlik 1954, il. 25)

- Il. 7.4.1 Wykop 1. Korona muru 1 i cokół w elewacji zewnętrznej (fot. T. Rodzińska-Chorąży)
- Il. 7.4.2 Wykop 1. Północne lico fundamentu rotundy w partii poszerzenia ryzalitu klatki schodowej i mur 1 (fot. T. Rodzińska-Chorąży)
- Il. 7.4.3 Wykop 1. Zachodnia krawędź ryzalitu (fot. T. Rodzińska-Chorąży)
- Il. 7.4.4 Wykop 1. Widok na koronę muru 1 (fot. T. Rodzińska-Chorąży)
- Il. 7.4.5 Wykop Dylatacja między fundamentem rotundy a murem 1 (fot. T. Rodzińska-Chorąży)
- Il. 7.4.6 Wykop 1. Widok na lico wschodnie muru 1 (fot. T. Rodzińska-Chorąży)
- Il. 7.4.7 Wykop 2. Mur 2, Widok od wschodu, na pierwszym planie ubytek fundamentu i zniszczenie korony (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mŚC Cieszyn, ADA)
- Il. 7.4.8 Wykop 2. Mur 2, widok od strony północno-zachodniej (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mŚC Cieszyn, ADA)
- Il. 7.4.9 Wykop 3. Usytuowanie i korona muru 3 (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mŚC Cieszyn, ADA)
- Il. 7.4.10 Wykop 3. Wschodnie lico muru 3 (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mŚC Cieszyn, ADA)
- Il. 7.4.11 Wykop 3. Fundament północnego odcinka apsydy i jej styku z nawą, w licu widoczna zaprawa cementowa (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mŚC Cieszyn, ADA)
- Il. 7.4.12 Wykop 7, lico północne muru 3 (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mŚC Cieszyn, ADA)
- Il. 7.4.13 Wykop 4. Mur 4 przy południowym styku fundamentu nawy i apsydy (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mŚC Cieszyn, ADA)
- Il. 7.4.14 Wykop 5b. Mur fundamentowy rotundy między murami 3 i 5 (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mŚC Cieszyn, ADA)
- Il. 7.4.15 Wykop 5. Mur 5, korona i krawędzie (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mŚC Cieszyn, ADA)
- Il. 7.4.16 Wykop 5b. Lico wschodnie muru 5 (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mŚC Cieszyn, ADA)
- Il. 7.4.17 Wykop 6. Mur 6, korona (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mŚC Cieszyn, ADA)
- Il. 7.4.18 Wykop 6. Zachodnie lico muru nr 6 z zaklinowanym kamieniem (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mŚC Cieszyn, ADA)
- Il. 7.4.19 Wykop 9. Wewnętrzne lico fundamentu nawy na odcinku między schodami wiodącymi do ołtarza a schodami przed wejściem do klatki schodowej (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mŚC Cieszyn, ADA)
- Il. 7.4.20 Wykop 9. Lico wewnętrzne fundamentu nawy FN (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mŚC Cieszyn, ADA)
- Il. 7.4.21 Wykop 9. Wschodnie lico muru FS z widoczną dylatacją i poszerzeniem fundamentu FN (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mŚC Cieszyn, ADA)
- Il. 7.4.22 Wykop 9. Mur MR, widok z góry (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mŚC Cieszyn, ADA)
- Il. 7.4.23 Wykop 9. Wschodnie lico muru MR (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mŚC Cieszyn, ADA)
- Il. 7.4.24 Wykop 9, południowa krawędź muru MR (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mŚC Cieszyn, ADA)
- Il. 7.4.25 Wykop 9, widok z góry. Betonowe postumenty pod półkolumną przyścienną i kolumną wolnostojącą. Między nimi strop betonowej płyty (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mŚC Cieszyn, ADA)
- Il. 7.4.26 Przedłużenie wykopu 9 w stronę południową. Pośrodku górna krawędź i lico wschodnie betonowej płyty (fot. Z. Jagosz-Zarzycka, mŚC Cieszyn, ADA)
- Il. 7.4.27 Ortofotomapa: przypory 1, 2, 6, 4 (oprac. Łukasz Łukaszewski)
- Il. 7.4.28 Ortofotomapa: przypora 3 (oprac. Łukasz Łukaszewski)
- Il. 7.4.29 Ortofotomapa: przypora 4 (oprac. Łukasz Łukaszewski)
- Il. 7.4.30 Ortofotomapa: przypory 1, 5 (oprac. Łukasz Łukaszewski)
- Il. 7.4.31 Ortofotomapa: wewnętrzne lico fundamentu rotundy oraz fundament współczesnych schodów przed wejściem na emporę, widok od południa (oprac. Łukasz Łukaszewski)
- Il. 7.4.32 Ortofotomapa: korona muru MR, fundament schodów emporowych oraz betonowy fundament pod półkolumnę przyścienną, widok od południa (oprac. Łukasz Łukaszewski)
- Il. 7.4.33 Ortofotomapa: zachodnie lico muru MR widoczne między betonowymi fundamentami pod kolumny empory (oprac. Łukasz Łukaszewski)
- Il. 7.4.34 Ortofotomapa: widok na koronę muru MR i betonowe fundamenty pod kolumny empory, widok od wschodu (oprac. Łukasz Łukaszewski)
- Il. 7.4.35 Ortofotomapa: widok na przedłużenie wykopu 9, od prawej – południowa krawędź muru MR, betonowy fundament pod północną kolumnę wolnostojącą i górna krawędź betonowej płyty pod zachodnią częścią rotundy, widok od wschodu (oprac. Łukasz Łukaszewski)
- Il. 7.5.1 Gotycka wnęka na górnym podejściu schodów (fot. T. Rodzińska-Chorąży)
- Il. 7.5.2 Zachowane fragmenty polichromii łuku tęczowego 1942 (fot. A. Müller, PMA Warszawa, PDN, NEG 4129, repr. K. Firla)
- Il. 7.5.3 Zachowane fragmenty polichromii łuku tęczowego (fot. T. Rodzińska-Chorąży)
- Il. 7.5.4 Relikty dwóch murów w południowo-wschodnim rejonie rotundy (fot. T. Rodzińska-Chorąży)
- Il. 7.5.5 Przedstawienie księcia Przemysława Noszaka z tumbi grobowej w kościele św. Marii Magdaleny w Cieszynie (mŚC Cieszyn, nr inw. MC/F/10559)
- Tabl. xxiiia Model rotundy w fazie 1a–b, widok zewnętrzny z południowego wschodu (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski)
- Tabl. xxiiib Model rotundy w fazie 1a–b, widok zewnętrzny od północnego zachodu (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski)
- Tabl. xxiiic Model rotundy w fazie 1a–b, widok zewnętrzny od południa (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski)
- Tabl. xxiiid Model rotundy w fazie 1a–b, widok z góry (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski)
- Tabl. xxiva Model rotundy w fazie 1a, widok wewnętrzny od południowego zachodu (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski)
- Tabl. xxivb Model rotundy w fazie 1a, widok wewnętrzny od południowego wschodu (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski)
- Tabl. xxva Model rotundy w fazie 1b. Przekrój NS, widok w stronę zachodnią (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski)
- Tabl. xxvb Model rotundy w fazie 1b, widok wnętrza z południowego wschodu (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski)
- Tabl. xxvía Model rotundy w fazie 1i, widok zewnętrzny od południowego wschodu (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski)
- Tabl. xxvib Model rotundy w fazie 1i, widok zewnętrzny od południowego zachodu (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski)
- Tabl. xxvic Model rotundy w fazie 1i, widok zewnętrzny od północnego wschodu (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski)
- Tabl. xxvid Model rotundy w fazie 1i, widok zewnętrzny od zachodu (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski)

- Tabl. xxvIe Model rotundy w fazie II, widok z góry (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski)
- Tabl. xxvIIa Model rotundy w fazie II, widok wnętrza od wschodu (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski)
- Tabl. xxvIIb Model rotundy w fazie II, widok od zachodu (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski)
- Tabl. xxvIIc Model rotundy w fazie II, widok wnętrza od południowego wschodu (wg T. Rodzińska-Chorąży, oprac. Ł. Łukaszewski)
- II. 7.7.1 Centralne kościoły z emporami zachodnimi w Polsce: a) Wawel, kościół B; b) Przemyśl, kaplica palatium; c) Wawel, rotunda przy Baszcie Sandomierskiej; d) tetrakonchos w Zawichoście (oprac. T. Rodzińska-Chorąży)
- II. 7.7.2 Dolní Chabry, rotunda św. Jana Chrzciciela (wg Z. Dragoun, M. Tryml 2018)
- II. 7.7.3 Skalbmierz, kościół św. Jana Chrzciciela (wg A. Tomaszewski 1974)
- II. 7.7.4 Ostrów Lednicki, schody w grubości muru wieży zachodniej przy kaplicy (fot. B. Cynalewski)
- II. 7.7.5a Kościelec Kolski, kościół św. Andrzeja (wg A. Różański 2010)
- II. 7.7.5b Kościelec Kolski, Kościół św. Andrzeja, schody na emporę (fot. A. Różański)
- II. 7.7.6 Záboří nad Labem, kościół św. Prokopa (wg A. Merhautová 1971)
- II. 7.7.7 Praga, rotunda św. Wawrzyńca na Starym Mieście (wg J. Čiháková, M. Müller 2015)
- II. str. 323 Widokówka z atelier Heinricha Jandaurka z Cieszyna, ok. 1880. Jedna z najstarszych fotografii rotundy (Mśc Cieszyn, nr inw. MC/F/743/5)

Indeks osobowy

- Adam Waclaw, książę cieszyński 47, 49, 56, 57, 60, 306, 322
Agrikola Jan 60
Albert Kazimierz, książę sasko-cieszyński 29, 50, 51, 327
Albrecht Fryderyk Rudolf Habsburg, arcyksiążę 51
Andrychowski Przemysław 9
Andrzej, rektor 58, 60
Anna, księżna Hohenzollern-Ansbach 47, 59
Anna Sydonia, księżniczka cieszyńska 49, 57, 306
Arnold, kapelan 58
Atanazy, biskup prawosławny 54
Auch Michał 175
Augustyn z Hippony, św. 61
Aymar → Monachus
Bakala Jaroslav 44
Bartłomiej, kapelan 41, 58
Benatzky Jindřich 36
Bender Witold 73
Beranová Magdalena 158
Biermann Gottlieb 207
Biszorski Edward 72
Boito Camillo 257
Bolesław I Chrobry, król Polski 39, 43, 248
Bolesław I Srogi, książę czeski 62, 188, 201
Bolesław I, książę cieszyński 46
Bolesław II Pobożny, książę czeski 188
Bolesław II Śmiały, król Polski 39, 202
Bolesław II, książę cieszyński 46, 47, 59, 60
Bolesław, książę opolski 39, 45
Bolesław Kędzierzawy, książę polski 39, 40, 43, 321
Bolesław Krzywousty, książę polski 39, 40, 43, 207, 209, 210
Bolesław Wysoki, książę śląski 39, 40, 43, 321
Borowik Aneta 9
Branny Jerzy 24, 25, 245
Brenk Beat 210, 314
Brożek Ludwik 33, 53, 72
Brzetysław, książę czeski 39, 43, 208
Buko Andrzej 160
Bura Marta 76
Burtanówna Jadwiga 16
Buzek Karol 16
Cerrini Franz 305
Chambrez de Ryvos Ignacy 217
Chmielewska Mieczysława 45
Choraży Bogusław 7
Chromik Grzegorz 7, 44, 45
Cibulka Josef 211
Čihákova Jarmila 213
Čižmář Miloš 145, 146
Czechowicz Bogusław 35, 36
Czelo z Czechowic Jan 47
Czwojdrak Bożena 7, 45
Damazy I, papież 61
Dąbrowski Krzysztof 73
Dąbrowski Leszek 33, 232, 240, 241, 245, 247, 251, 252, 254, 299, 301–304
Dąbrówka, księżniczka czeska 212
Dembinioł Marian 9
Dingenauer Jerzy 57
Dioklecjan, cesarz 62
Długosz Jan 41
Dobrowolski Tadeusz 39, 63, 64, 67, 211
Dresko Jerzy 62
Domicjan, cesarz 61
Dudała Halina 57
Dzieczko Wlostkoniec 58
Dzik Michał 148, 149
Elżbieta Lukrecja, księżna cieszyńska 49, 50, 57, 60
Elżbieta Rakuszanka, królowa Polski 41
Eras Herbert 53
Erazm, św., biskup Antiochii 62
Eskildsen Jan 313
Eufemia, księżniczka mazowiecka 46
Eufemia, księżniczka wielkopolska 39, 45
Exner Baltazar 60
Eysenrenich Ludwik 62
Fabian, ksiądz 59
Fabri Samuel 60
Fabricius z Falkensteinu Jerzy 49, 60
Ferdynand III Habsburg, cesarz 50
Ferdynand IV Habsburg, król Czech 50
Filipowiak Władysław 73
Finsterkegel Wincenty 58, 59
Fogel Jerzy 129
Francik Bartłomiej 59
Franciszek, ksiądz 58–60
Franciszek Stefan Lotaryński, cesarz 50
French Irena 72
Frey Dagobert 211, 242
Fritsch Jan Adam 60
Fryderyk Barbarossa, cesarz 40
Fryderyk Kazimierz, książę cieszyński 60
Fryderyk Maria Albrecht Habsburg, arcyksiążę 51
Fryderyk Wilhelm, książę cieszyński 49, 50, 57
Fujak Bartłomiej 9
Gabriel Philipp 36, 207, 227
Gája Roman 314
Gallus, syn Mikołaja ze Skoczowa 60
Gawlik Jerzy 232, 233, 241, 245, 247, 299, 304
Gawlik Zygmunt 7, 8, 24, 33, 208–212, 225, 240–243, 245, 247–249, 251–258, 282, 287, 289, 293, 300, 301, 311, 322
Gądzikiewicz Maria 73
Gedl Marek 123, 125, 130
Gębarowicz Mieczysław 207, 210, 226
Gierlach Bogusław 158
Giovanni d'Andrea Bolognese 61
Glanc-Zagaja Grażyna 9
Główka z Gnojnika Jan 59
Gojniczek Waclaw 7, 218, 242
Golik Antoni 245
Gołębowska Ewa 9
Goś Vladimír 176
Göttinger Gustav 17
Grajewski Grzegorz 229
Grundmann Günther 7, 31, 32, 35, 52, 55, 68, 69, 79, 207–211, 213, 221, 222, 224–226, 229, 230, 231, 233, 235, 237–243, 249, 251–254, 256, 281, 282, 300, 301

- Gryc Jana 7
 Gundakar Liechtenstein, książę 50
 Gurk Eduard 221
 Habsburgowie 21, 29, 46, 47, 50, 52, 306
 Hadrian IV, papież 41, 44, 200
 Hanke Wacław 47
 Havlíček Bedřich 36
 Hawrot Jerzy 208, 211
 Heintze A. 64
 Henryk Brodaty, książę śląski 40, 43, 44
 Henryk Prawy, książę wrocławski 45
 Hermann Heinz Wolfgang 32, 69
 Hieronim ze Strydonu, św. 61
 Himmel Walter 69, 242
 Hohenegger Ludwig 16
 z Hohenemsu Jakub Hanibal II, hrabia 49
 Horwat Jerzy 41, 42
 Hossner, panna 32, 71, 230, 240
 Hynal z Kornic Wacław 55, 61, 64
 Hynal z Kornic Jan 61
 Hynal z Kornic, ród 61
 Ignat Ioan C. 314
 Illáš Martin 313
 Innocenty III, papież 40
 Iwanek Witold 8, 22, 24, 32, 33, 35, 52, 55, 64, 207–210, 241, 242, 245, 247–249, 251, 252, 255, 258, 281, 282, 299, 303
 Jagosz-Zarzycka Zofia 7, 75, 117, 209
 Jan, kasztelan cieszyński 41
 Jan Katholikos 61
 Jan Luksemburski, król Czech 46
 Jan IV Roth, biskup wrocławski 30, 61
 Janowski Janusz 76
 Jarosław, biskup wrocławski 43
 Jasienica Paweł 37, 73
 Jastrzembski Henryk 222
 Jaško z Bieńkowic 41
 Jež Radim 31, 35, 36, 47, 217, 221, 222
 Jilg Florian 51
 Jonsdorff Kasper 60
 Józef II Habsburg, cesarz 50
 Jujeczka Stanisław 30, 60
 Jurek Tomasz 44
 Kamińska Krystyna 44
 Karger Wiktor 9, 30, 31, 35, 52, 55, 64, 67–69, 71, 72, 145, 179, 207, 229
 Karnkowski Stanisław 56
 Karol IV Luksemburski, cesarz 46, 62, 229
 Karol VI Habsburg, cesarz 50
 Karol Habsburg, biskup wrocławski 56
 Karol Ludwik Habsburg, arcyksiążę 29, 51, 106
 Karol Wielki, cesarz 211
 Kasperek Emil 237
 Kasperlik Maciej 30, 36, 62
 Kaufmann Alojzy 49
 Kawitz Hemeran 62
 Kazimierski T. 33
 Kazimierz I, książę cieszyński 41, 46, 58
 Kazimierz II, książę cieszyński 47, 58, 59, 62
 Kazimierz IV Jagiellończyk, król Polski 41
 Kazimierz, książę bytomski 39, 45
 Kazimierz, książę opolsko-raciborski 39–41, 43
 Kazimierz Odnowiciel, książę polski 39
 Kazimierz Sprawiedliwy, książę polski 40
 Kaźmierczyk Józef 156
 Kienzler Herbert 31, 32, 35, 52, 69, 71, 210, 236, 240, 243, 249, 255, 256
 Kieszkowski Witold 33, 53, 72
 Kietlińska Alina 7, 17, 33, 53, 73, 74, 85, 88–92, 117, 119, 123, 125, 130, 131, 133, 139, 141, 143, 144, 147, 152, 173, 178, 181, 189, 191, 199, 201, 202, 208, 209, 245, 247, 282
 Kirstan Hieronim 62
 Kloch Bogdan 209
 Kluss Józef 72
 Kmetty Ludwik 219
 Kóčka-Krenz Hanna 148
 Komorowski Bronisław 54
 Konior Jacek 9
 Konior Konrad 16
 Konrad Laskonogi, książę głogowski 43
 Konrad Mazowiecki, książę mazowiecki 40
 Konstantyn Wielki, cesarz 61
 Korczago Adrian 54
 Kornhäusel Josef 7, 29, 51, 217, 219, 221, 225, 238, 242, 301, 305, 322
 Kostka Wiktor 24, 69, 79, 235
 Kostrzewski Józef 208
 Kownacki Ignacy 64
 Krajcic Rudolf 155
 Kramarczyk Stanisław 208
 Krompach Michał 59, 62
 Krzemien (Georg?) 242
 Książkiewicz Marian 16
 Kuhn Walter 44, 45
 Kunike Adolf 221
 Kuś Wiesław 125, 131
 Kwaśny Irena 35, 53
 Leopold I Habsburg, cesarz 50
 Leopold II Habsburg, cesarz 51
 Leopold Lotaryński, książę Lotaryngii 50
 Lepszy Kazimierz 327
 Leszek Biały, książę krakowski 40
 Leszner Grzegorz 58, 59
 Liechtensteinowie 29
 Loenstein de Burggrafendorf Piotr 62
 Londzin Józef 67
 Ludmiła, księżniczka czeska 39, 40
 Luter Marcin 47
 Lux-Hesse Renate 32, 240
 Łukaszewski Łukasz 7
 Łybka Mikołaj 245
 Maciejewski Jarosław 9
 Macura Ryszard 9
 Makowski Mariusz 36, 217
 Małkiewiczówna Helena 63
 von Mansfeld Ernst 50
 Maria Krystyna Habsburg, arcyksiężna 50, 51
 Maria Teresa Habsburg, cesarzowa 50
 Marek Sittich, arcybiskup Salzburga 49
 Merhautová-Livorová Anežka 212
 Michałowski Roman 55
 Mieszko I, książę polski 41, 43, 248
 Mieszko I, książę cieszyński 39, 41, 45
 Mieszko Otyły, książę opolsko-raciborski 39, 43, 44
 Mieszko Płatonogi (Laskonogi), książę śląski 39, 40, 43, 306, 321
 Mieszko Stary, książę wielkopolski 40
 Mika Norbert 40
 Mikołaj, św., biskup Myry 41, 55
 Mikołaj z Frysztatu, syn Jerzego 58
 Miłobędzki Adam 208, 211, 212
 Molé Vojslav 211
 Monachus, patriarcha Cezarei Palestyńskiej i Jerozolimy 203
 Müller Alois 24, 32, 69–71, 75, 79, 236, 240, 242, 251, 301
 Müller Martin 213
 Münster Sebastian 217
 Musianowicz Krystyna 148, 149
 Nadolski Andrzej 155
 Naso von Löwenfels Efraim Ignac 30, 56
 Nawrot Judyta 313
 Nekvasil Jindra 125, 127
 Németh Zsolt 313
 Nerwa, cesarz 61
 Neuling Hermann 55, 56
 Nohavica Jaromír 323
 Nowak Wiesław 16, 17
 Olszański Jan 59
 Panic Idzi 36, 42, 44, 45, 53, 55
 Pankiewicz Aleksandra 200
 Parler Piotr 46
 Pasuello Angelo 314
 Paszkiewicz Borys 203
 z Pernsteinu Jan 47
 Peter Anton 30, 36, 59
 Pfinczig Ludwik z Norymbergi 62
 Pfitzenreiter Franz 234, 236, 240

- Philibrown Thomas 221
 Piastowie 36, 43, 47, 202, 203, 208, 209,
 211–213, 306, 319, 322
 Piastowie cieszyńscy 29, 35, 46, 47, 49, 56,
 57, 69, 85, 179, 195, 306, 322
 Piastowie opolsko-raciborscy 39
 Piastowie śląscy 39, 49
 Pieczonka-Giec Diana 9
 Pierzyna Werner 200
 Pieta Karol 139, 141, 144
 Pietrusińska Maria 209
 Pindel Roman 54
 Pindur David 36, 50
 Piotr II Nowak, biskup wrocławski 30, 60
 Piwko Małgorzata 9
 Podgórski Adrian 200
 Popiołek Franciszek 25, 36, 39, 47, 327
 Preiss Jakub 60
 Přichystal Antonín 150, 154
 Prokop Albin Teodor 30, 36, 207–209,
 211, 305
 Prudens Mikołaj 60
 Przemysław, książę raciborski 39, 45
 Przemysław I Noszak, książę cieszyński 41,
 46, 58, 69, 71, 207, 229, 242, 247, 289, 306,
 321
 Przemysław II, książę cieszyński 30, 46,
 60, 179
 Przemyslidzi 62, 201, 202, 207, 211, 322
 Radwański Kazimierz 174
 Raschke Georg 7, 8, 17, 22, 24, 31, 32, 35,
 53, 68–74, 76, 79, 80, 83–85, 88, 90, 92,
 95, 113, 117, 119, 129, 133, 144, 145,
 147, 148, 154, 158, 159, 163, 166, 174,
 178, 179, 181, 189, 191, 199, 208–211,
 221, 222, 225, 226, 229, 230, 234–236,
 239–243, 245, 247, 249, 254, 282, 283,
 287, 289, 291, 299–301, 303, 304, 306
 Raschke Gertruda 71, 236
 Riess Henryk 67, 69, 207
 Riess Jerzy 24, 245, 248, 249, 303
 Riess Wojciech 8
 Rodzińska-Chorąży Teresa 75, 117, 209,
 211
 Rudolf II Habsburg, cesarz 56
 Rupert, kasztelan cieszyński 41
 Rzacowski Wawrzyniec Leander 59
 Samsonowicz Henryk 44
 Schickfus Jakub 35
 Schindler Jan Józef 219
 Schmidl Johannes 57
 Schwarz Karl 51
 Sedlnicki z Choltic Jan 47, 59
 Sikora Jerzy 33, 73, 74
 Sikorski Dariusz A. 209
 Słabina Marcin 57
 Sobek z Kornic Mikołaj 59
 Sokołowski Marian 207
 Solihrach Andrzej 59
 Sosnowski Oskar 207
 Sperka Jerzy 45
 Spitygniew, książę czeski 188
 Spyra Janusz 36, 37, 45, 56, 217
 Stainhauser Johann 49
 Starck Zachariasz 45
 Staszkiwicz Gabriela 9
 Steyn Jakub 60
 Stol Klemens 60
 Stonawski Jan 72
 z Sucheja Jan, rektor 30, 41, 58
 z Sucheja Jan, rycerz, fundator ołtarza 58,
 60
 z Sucheja Mikołaj 58
 Sydonia Katarzyna, księżna cieszyńska 47,
 59, 60
 Sykstus, papież 61
 Sym Antoni 67
 Szakács Bela Zsolt 314
 Szczepanek Anita 189, 190
 Szczurek Mieczysław 9
 Szersznik Leopold Jan 35, 207
 Szołdrska Helena (Halszka) 73
 Szydłowski Jerzy 72, 74
 Szyszko-Bohusz Adolf 245
 Świechowski Zygmunt 39, 208, 211–213
 Świerkiewicz Edward 64
 Święch Jan 8
 Tajkov Peter 314
 Tilgner z Krempicz Jan 49
 Tilisch Eleazar 35
 Tluk z Toszonowic Kasper 328
 Tomala Jan Ewangelista 36
 Tomanova Pavla 313
 Tomaszewski Andrzej 209–211, 213, 305,
 314, 315, 318, 319
 Trajan, cesarz 61
 Tyc Andrzej 7
 Tyszkiewicz Jan 200
 Urban, ksiądz 58
 Vančo Martin 313
 Velosbius, kapelan 58
 Wacław IV Luksemburski, król Czech 46,
 229
 Wacław, książę cieszyński 46, 58
 Wacław, św., książę czeski 55, 62
 Wacław Adam, książę cieszyński 45, 47,
 56, 59, 60
 Wacław z Frysztatu 55
 Wagner Salomon 59, 60
 Wawrzyniec, biskup wrocławski 40–42, 44
 Weidhaas Hermann 207, 211, 212, 319
 Wiprecht z Grojca (Groitzsch) 315
 Wiśniowski Eugeniusz 39
 Władysław II Jagiełło, król Polski 41
 Władysław, książę cieszyński 46
 Władysław, książę opolsko-raciborski 39,
 44, 45
 Władysław Herman, książę polski 209
 Władysław Odonic, książę wielkopolski 40
 Władysław Wygnaniec, książę polski 39,
 40, 43, 321
 Wolfius (Wolf) Jerzy 60
 Wowro Małgorzata 72
 Woźniak Zenon 143
 Zachwatowicz Jan 208, 210, 212, 213, 251,
 256, 257, 322
 Zawisza Oskar 36
 Zeiller Martin 35
 Zenkfrei Marcin 60
 Żaba Joanna 190
 Żurowska Klementyna 208, 210–212, 314
 Żurowski Jerzy 67

Indeks geograficzny

- Adriatyk 212, 313
Akwileja 61
Akvizgran 211, 313
Alpy 211
Antiochia 61
Árpás (Węgry) 316
Ateny 257
Austria 29, 334
Bałkany 212
Bamberg 62
Bari 55
Bazylea 217
Beczwa, rzeka 131
Belém (Portugalia) 61
Berlin 32
Beskid Śląski 17–19, 132
Beskid Śląsko-Morawski 132
Beskidy 13, 20
Betlejem 61
Biała, rzeka 19, 131
Bielsko-Biała 7, 31, 33, 64, 131, 145
Bílavec (Czechy) 119
Biskupin (wieś, pow. żniński) 73
Bizancjum 211, 212
Blahutovice (Czechy) 119
Blatnica (Słowacja) 141
Bliski Wschód 151
Bobrek (wieś, dzisiaj część Cieszyna) 17
Bobrówka, rzeka 13, 19–21, 39, 331
Bolesławiec 247
Bombaj 151
Brama Morawska 13, 43, 117, 119, 131, 132, 137, 139, 141, 143–145, 199, 201, 202, 321
Brandys (Brandýs, wieś, dzisiaj część Czeskiego Cieszyna) 49
Břeclav – Pohansko 187
Brenna (gmina, pow. cieszyński) 248
Brno 7, 72
Bruzda Trzyniecka 132
Brzezna (wieś, pow. nowosądecki) 146
Budeč (Czechy) 151
Bug, rzeka 148
Býčí skála 125, 132
Bytom 31, 32, 40, 47, 71, 72, 145, 153, 234
Bytom Odrzański 153
Čertova díra, jaskinia 132
Chotěbuz – Podobora (Kocobędz, część Czeskiego Cieszyna) 67, 68, 123, 125, 127–129, 131–133, 145, 153, 154, 166, 169, 199–202
Chvalčov – Hostýn 145
Cieplice (Teplíce nad Metují, Teplitz Schö-nau) 32, 71, 230, 240
Ciepłe (Pomorze Wschodnie) 148, 149
Cierlicko (Těrlícko, wieś, Czechy) 59
Cieszyn 7, 9, 13, 16, 17, 19, 20, 22, 25, 29–33, 35–37, 39–47, 49–63, 67–69, 71–76, 130, 131, 133, 146, 151, 153, 172, 176, 194, 199–203, 207, 209–213, 217, 218, 230, 236, 245, 247–249, 251, 258, 304, 306, 311, 313, 314, 317, 321, 323, 327, 328, 331
Cieszyn – Boguszowice 120
Cieszyn – Krasna 125, 132
Cieszyn – Markłowice 120
Cisownica (wieś, pow. cieszyński) 132
Cisownica – Grodzisko 127, 132
Cisownica – Machula 132
Cisówka, rzeka 132
Czarnowąsy (wieś, dzisiaj część Opola) 40, 42, 58
Czechy 13, 16, 29, 32, 37, 39, 46, 47, 55, 56, 62, 68, 131, 151, 152, 154, 173, 207, 209–213, 315, 318, 319, 322
Czeski Cieszyn (Český Těšín) 31–33, 49, 50
Czermno (wieś, pow. tomaszowski) 175
Dětkovice (Czechy) 155
Dolne Łuzyce 60
Dolní Chabry (część Pragi) 315
Dolní Lištná – Hradisko 132
Dolny Śląsk 45, 119, 151
Dzieskanowice (wieś, pow. myślenicki) 150
Dzięgielów (wieś, pow. cieszyński) 16, 248
Efez 61
Erfurt 62
Eskurial (Hiszpania) 61
Europa 43, 47, 50, 52, 55, 151, 213, 306, 313
Europa Środkowa 7, 8, 119, 133, 155, 187, 207, 210, 212, 213, 313, 314
Europa Środkowo-Wschodnia 210
Europa Zachodnia 155
Folkušová (Słowacja) 141
Formio (Lacjum) 62
Francja 62
Frydek-Místek → Frydek-Místek
Frydek-Místek (Frydek-Místek) 131, 133
Frysztat (Fryštát, część Karwiny, Czechy) 60
Gaeta (Lacjum) 62
Galicja 37
Giecz (wieś, pow. średzki) 42
Gliwice 40
Gniezno 43, 73, 153
Goleszów (gmina, pow. cieszyński) 120, 132, 145
Gołkowice (wieś, pow. wodzisławski) 200
Góra Zamkowa (Cieszyn) 7–9, 13, 16–25, 29–32, 35–37, 39–42, 50, 52, 53, 55, 68, 71–73, 76, 88, 106, 117, 119–121, 123, 125, 127–133, 137, 139, 141, 143–146, 152, 160, 181, 191, 199, 201, 217, 218, 225, 230, 305, 306, 312, 314, 321, 322
Gródek (Hrádek ve Slezsku, wieś, Czechy) 67, 68
Gruszów (Hrušov, wieś, dzisiaj część Ostrawy) 59
Grzybiany (wieś, pow. legnicki) 129
Guadalupe (Hiszpania) 61
Gubbio (Włochy) 62
Gumna (wieś, dzisiaj cz. Cieszyna) 119
Halberstadt 62
Hamburg 230
Hažlach (gmina, pow. cieszyński) 19
Hiszpania 61, 62
Hradczany (część Pragi) 188
Hradec Králové 153
Hradec nad Moravicí 202

- Hukvaldy (wieś, koło Frydka-Mistka) 133, 145
 Inowłódz (wieś, pow. tomaszowski) 42, 318
 Iskrzyczyn (wieś, pow. cieszyński) 60
 Ják (Węgry) 316
 Jaworze (wieś, pow. bielski) 131
 Jelenia Góra 230
 Jerozolima 61, 212
 Kalisz 73, 153
 Kallósd (Węgry) 317
 Kamieniec (Kamenec, wieś, dzisiaj część Czeskiego Cieszyna) 58
 Kamienna Góra 151
 Kaphar Gamala (okolice Jerozolimy) 61
 Karpaty 16, 43, 119, 131, 132, 321
 Karpaty Zachodnie 133
 Katowice 9, 29–31, 52, 245
 Kaupang (Norwegia) 150
 Kęty 40, 50
 Kietrz 121, 123, 125
 Kijów 151, 155, 201
 Kisielów (wieś, pow. cieszyński) 119, 132
 Kluczbork 229
 Kłodzko 151
 Knautnaudorf (część Lipska) 315
 Kocobędz → Chotěbuz – Podobora
 Kojetín – Požaha 136, 137, 139, 141, 144–146
 Kolonia 56
 Konstantynopol 61, 212
 Kopřivnice – Šutyrova studánka 145
 Koszyce (Słowacja) 49, 60
 Kościelec Kolski (wieś, pow. kolski) 316
 Kościelec Kujawski (wieś, pow. inowrocławski) 316
 Kotlina Cieszyńska 19, 20
 Kotlina Czeska 173
 Kotlina Karpacka 201
 Kotlina Opawska 199
 Kotlina Ostrawska 16, 19
 Kotlina Raciborska 199
 Kotlina Sądecka 132, 136, 146
 Kotlina Ustronia 19
 Kotlina Żylińska 132, 144, 146
 Kotlina Żywiecka 131, 146
 Kowale (wieś, pow. cieszyński) 145
 Koźle 41
 Kraków 57, 131, 153, 155, 201, 245, 247
 Krasna (wieś, dzisiaj cz. Cieszyna) 119
 Krzyszkowo (wieś, powiat poznański) 40
 Kysuca, rzeka 144
 Leszna Górna (wieś, pow. cieszyński) 16, 248
 Leszna Górna – góra Ostry 132
 Leszna Górna – góra Tuł 125, 127–129, 132
 Libhošťská hůrka koło Štramberka 119
 Libice nad Cidlinou 151, 153
 Liburnia (część Cieszyna) 20
 Licja (Azja Mniejsza) 55
 Ligota Alodialna (Zpupná Lhota, Czechy) 127, 132
 Liptovská Mara (Słowacja) 141
 Liptów 132, 139, 141
 Lorient (Bretania) 71
 Lubecko (wieś, pow. lubliniecki) 40
 Lubomia (wieś, pow. wodzisławski) 152
 Lwówek Śląski 44, 151
 Łazy (wieś, pow. bielski) 58
 Łęczycza 153
 Małopolska 22, 160, 207, 212
 Marburg 32
 Marchia Wschodnia 44
 Marcinkowice (wieś, pow. nowosądecki) 146
 Markłowice (wieś, dzisiaj część Cieszyna) 16
 Maszkowice (wieś, pow. nowosądecki) 146
 Mazowsze 148
 Międzyzwieć → Skoczów – Międzyzwieć
 Mikołów 40
 Mikulczyce (Mikulčice, Czechy) 212
 Milewsko (Czechy) 316
 Mistřín (Czechy) 141
 Młynówka (Przykopa), rzeka 16, 17, 21, 24
 Morawa, rzeka 199
 Morawy 39, 55, 62, 119, 121, 123, 125, 127–129, 133, 136, 145, 151, 152, 154, 160, 161, 169, 172, 176, 201, 210–213, 315, 316
 Mozgawa, rzeka 40
 Nagykapornak (Węgry) 316
 Narew, rzeka 148
 Neapol 62
 Niemcy (Rzesza) 32, 33, 43, 52, 53, 55, 59, 62, 119, 188, 230
 Niemodlin 60
 Norymberga 32, 230
 Nowy Jiczyn (Czechy) 131, 145
 Nysa 61
 Odra, rzeka 119, 199, 201, 203
 Oleśno 40
 Olomouc → Ołomuniec
 Olsztyn 24
 Olza, rzeka 13, 16, 17, 19–23, 39, 43, 63, 67, 80, 119, 120, 131, 132, 199, 225, 321, 331, 332
 Ołbin (część Wrocławia) 40
 Ołomuniec (Olomouc) 57, 151, 153, 154, 160, 201
 Opawa → Opawa
 Opawa – Kylešovice → Opawa – Kylešovice
 Opawa (Opava) 30, 44, 68, 131, 152, 230
 Opawa – Kylešovice (Opava – Kylešovice) 153, 154
 Opawszczyzna 133
 Opole 31, 44, 74
 Opolszczyzna 40, 43
 Orawa 132, 146
 Orłowa (Orlová, Czechy) 36, 40
 Osobłoga, rzeka 199
 Ostrawica, rzeka 145
 Ostrów Lednicki 153, 316
 Oświęcim 40
 Państwo Wielkomorawskie 39, 200, 201, 213
 Papóc (Węgry) 316
 Patmos (Grecja) 61
 Petronell (Austria) 316
 Pietwałd (Petřvald, Czechy) 61
 Piotrków Trybunalski 56
 Płaskowyz Głubczycki 199, 200, 202
 Płock 153
 Poczdam 251
 Podbeskidzie 131, 133
 Podegrodzie – Grobla 146
 Podegrodzie – Zamczysko 146
 Podkarpacie 13
 Podobora (wieś, dzisiaj część miejscowości Chotěbuz, Czechy) 16
 Pogórze Cieszyńskie 16, 19, 120, 131
 Pogórze Śląskie 16, 17, 19
 Polska (Rzeczpospolita) 7, 13, 29, 37, 39, 43, 50, 52, 55, 67, 75, 119, 131, 133, 149, 151, 152, 154, 161, 176, 188, 203, 208, 210, 213, 230, 318, 319, 322, 323
 Portugalia 61, 62
 Poznań 73, 210
 Praga 29, 47, 50, 62, 154, 155, 201, 208, 211, 313, 316, 317
 Praha – Loretánské náměstí 152
 Praha – Lumbeho zahrada 152
 Praha 2 – Štěpánská ulice 148
 Přerovec (Czechy) 157
 Příbor (Czechy) 119, 131, 145
 Prušánky (Czechy) 190
 Przełęcz Jabłonkowska 50, 68, 132, 144, 145, 199, 328
 Przemyśl 209, 213, 313, 314
 Przerów (Přerov, Czechy) 154, 155
 Pszczyna 40, 61, 72
 Puńców (wieś, pow. cieszyński) 120, 132
 Puńcówka, rzeka 19, 21
 Pustiměř (Czechy) 191
 Quedlinburg (Niemcy) 62
 Racibórz 31, 32, 43, 44, 68, 69, 71, 72, 176, 199, 202, 230, 242

- Racibórz – Ostróg 176
 Radomyśl (Czechy) 148
 Ranshofen (Austria) 62
 Ratzbona 155
 Říp 315, 317
 Ropiczanka, rzeka 19
 Ruś 154, 188
 Ruś Kijowska 151
 Rybnik 40, 42, 44, 203
 Ryczyn (część Oławy) 43
 Rzym 61, 62
 Saint-Germain-en-Laye 52
 Saksonia 213
 Saloniki 212
 Šebkovice (Czechy) 316
 Sermen (Ukraina) 149
 Siewierz 40, 247
 Skalbmierz 315
 Skandynawia 188, 313
 Skawa, rzeka 132
 Skoczów 16, 33
 Skoczów – Międzywiecie (wieś, pow. cieszyński) 67, 132, 199, 200
 Słowacja 119, 133, 136, 141, 146
 Spisz 132
 Stara Ładoga (Rosja) 151
 Stare Bielsko (wieś, dzisiaj część Bielska-Białej) 67
 Staré Hradiško (Czechy) 145
 Starhemberg (Austria) 316
 Staříč – Okrouhlice 133, 145
 Stary Jiczyn (Czechy) 131
 Stěbořice (Czechy) 151, 152
 Stołpie (wieś, pow. chełmski) 175
 Stonawa (Stonava, Czechy) 61, 68
 Štramberk 131, 145
 Štramberk – Kotouč 132, 133, 139, 141, 145
 Strydon (Dalmacja) 61
 Strzelin 318
 Strzelno 323
 Studénka (Czechy) 119
 Sucha (Suchá, Czechy) 58
 Sudety 43, 199
 Sviadnov – Štandl 133, 141, 145
 Szklary (wieś, pow. ząbkowicki) 151
 Śląsk 22, 32, 39–43, 45, 47, 55, 56, 121, 128, 129, 194, 207, 212, 229, 230, 321, 323, 328
 Śląsk Cieszyński 7, 8, 13, 29, 31, 36, 37, 39, 51, 52, 67, 68, 75, 119, 125, 145
 Śląsk Opawski 153, 160, 171
 Śląsk Środkowy 119
 Świbie (wieś, pow. gliwicki) 123
 Świdnica 30
 Tegernsee (Bawaria) 62
 Teplice nad Metují → Cieplice
 Teplitz Schonau → Cieplice
 Toszek 40
 Trenczyn 60
 Trewir 61, 62
 Trzebnica 40
 Trzyniec (Třinec, Czechy) 131
 Turiec, rzeka 141
 Türje (Węgry) 316
 Tynec (wieś, dzisiaj część Krakowa) 36, 188
 Valašské Meziříčí 131
 Vendryně – Vavřkova hora 125, 127, 132
 Warszawa 17, 32, 33, 53, 69, 72, 73, 76, 88, 89, 147, 230, 245, 251
 Wawel (Kraków) 188, 208, 314, 319
 Węgry 41, 49, 50, 316, 318, 319
 Wiedeń 9, 29, 31, 51, 218
 Wielki Głogów 58
 Wierzbna (wieś, pow. świdnicki) 316
 Wieszczyta (wieś, pow. bielski) 60
 Wisła, rzeka 127, 131, 132, 146
 Wiślica (miasto, pow. buski) 42
 Wittenberga 47, 60
 Włochy (Italia) 55, 61, 213, 313
 Wolbórz 40
 Wrocław 30, 31, 33, 40, 43, 46, 52, 53, 60, 68, 151, 153, 229, 230
 Wysocice (wieś, pow. miechowski) 316
 Wyżyna Głubczycka 119, 127
 Yuste (Hiszpania) 61
 Záboří nad Labem (Czechy) 316
 Zabrzeż (wieś, pow. nowosądecki) 146
 Zadar 211, 313
 Zamarski (wieś, pow. cieszyński) 120
 Zaolzie 52
 Žatec – Náměstí Jana Žižky 188
 Zator 46, 59
 Zawada Lanckorońska (wieś, pow. tarnowski) 152
 Zawichost 314, 319
 Złotoryja 151
 Znojmo 207, 211
 Zpupná Lhota → Ligota Alodialna
 Zwierzyniec (wieś, dzisiaj część Krakowa) 40
 Żylna 46
 Żywiec 146

Summary

ANDRZEJ TYC

The Castle Hill (Góra Zamkowa) is located in the western part of Cieszyn, at the fork of the deeply cut river valleys of the Olza and Bobrówka, just at the Polish-Czech border. The hill covers a small area of 4.5 hectares. It is connected, by only a narrow pass, with the main part of the town in the vicinity of Zamkowa Street. On the flat top of the Castle Hill (294–297 metres a.s.l.), the rotunda of St Nicholas is located amid the remains of the old Piast Castle.

The hill is situated in the heart of the historical and socio-cultural region of Cieszyn Silesia, including the area of the former Duchy of Cieszyn. In terms of geography and landscape, it lies in the belt of the Silesian Foothills, the western part of which is often referred to as the Cieszyn Foothills. It is a transition zone between the Silesian Beskids in the Carpathians and the Ostrava Basin belonging to the northern Subcarpathian region. The Castle Hill in Cieszyn is hidden amid low hills of the Cieszyn Foothills, but at the same time, it is easily accessible by the wide valley of the Olza River from the vast depression of the Moravian Gate.

Most of the hills around Cieszyn are formed of limestone with intercalations of marly shales and marls belonging to the Cieszyn Limestone Formation of the Silesian Nappe (Unit), which is one of the oldest geological formations of the Carpathians (Upper Jura and Lower Cretaceous).

The rock spur of the Castle Hill in Cieszyn, undercut from the south-west to west by the Olza River, is one of the best-studied outcrops of the Cieszyn limestone known in the specialist literature as “the limestone of the Castle Hill”, of which the walls of the rotunda are built. The blocks came from the quarries in Dziegielów and Leszna Górna. The basement rocks are covered by a series of Pleistocene sediments. The most important thereof are the layers of gravel intermixed with clay and loess loam. They form a solid foundation, on which not only the rotunda but also most of the buildings in Cieszyn are embedded. However, clay formations are susceptible to waterlogging, which destroys its original structure and causes building subsidence.

Cultural layers and very thick anthropogenic deposits are the youngest sediments covering the Castle Hill. They

attest to many centuries of settlement on the hill. The deposits are, in places, up to 12 metres thick. They are the result of the nineteenth-century demolition of the ruins of the castle and levelling of the surrounding area for the creation of a park complex. The rotunda, as one of the two preserved buildings within the upper castle, was covered, by up to 2 metres, with these sediments. As a result of the archeological research and conservation works conducted in 1941 and 1942 and between 1947 and 1955, the rotunda was uncovered and is now situated in the basin created in the anthropogenic deposits.

The geological structure and the location of the castle high above the riverbed of the Olza and Bobrówka are not conducive to the occurrence of surface water and groundwater. The series of shales and marlstones of the Cieszyn Limestone Formation do not have aquifer properties. Nevertheless, water occurs on the Castle Hill in a well located in the vicinity of the tourist information office. It sometimes appears as periodic waterlogging of the foundations of the rotunda. Loose, mainly, rubble-sandy sediments of the anthropogenic deposits have good retention conditions and make possible the occurrence of shallow subsurface water (subsoil water) and periodic seepage of water on the clay formations. These phenomena are closely connected with atmospheric conditions – seasonal distribution of precipitation and melts.

During the construction of the rotunda the clay soil was already covered with, at least, several dozen-centimetres thick cultural layers from the period of the early settlement of the Castle Hill.

The layers of these sediments exposed in the archaeological trenches, in particular on the northern side of the rotunda, stand out with their very dark colour, archaeological artefacts and organic matter from the bright undisturbed clays of the bedrock and brighter, coarse-grained anthropogenic deposits in the overburden. The foundations of the rotunda were built on the clayey ground and embedded in the sediments of the cultural layers. These sediments were not removed from its interior. Archaeological

research indicates that builders laid the limestone floor and the bases for the columns supporting the gallery right on them. The cultural layers containing much organic matter absorb water easily and leaving them inside the rotunda could cause moisture to persist under the floor and at the foundations and make the ground for the planned columns unstable. The settlement changes on the top of the hill and the resulting systematic accumulation of the cultural layers contributed to the rise of the ground around the rotunda, already in the Middle Ages, and were responsible for the waterlogging related growing problems. But the worst effect on the hydrographic conditions around this building was the filling it with loose anthropogenic deposits when the area of the upper castle was levelled in the mid-19th century.

BOŻENA CZWOJDRAK

The rotunda on the Castle Hill in Cieszyn is one of the most famous monuments of Romanesque architecture in Poland, the origins of which go back to a time when the Silesian Piasts ruled the land of Cieszyn, although archaeological research pushes the beginnings of settlement in the area of the Castle Hill to an earlier period. The natural terrain provided the fortified settlement with a good military location. In that way, it occupied an important place on the map of the young Polish state. The history of the Castle Hill and the settlement, which turned into the town of Cieszyn, is invariably associated with the Piast dynasty. Mieszko, the oldest son of Władysław, Duke of Opole-Racibórz, became the first Duke of Cieszyn and started a separate line of the Piasts in these lands, which died out only in the 18th century. After the Duchy of Cieszyn was established, the Duke took over the castle on the Castle Hill as his seat. Thus, around 1290, the rotunda became a castle chapel, used by Mieszko, the first Duke of Cieszyn, and his entourage. At that time, Cieszyn became the capital of the duchy and the seat of the Cieszyn Piasts with the enlarged, albeit made of wood, castle (one cannot exclude the existence of a residential tower).

WACŁAW GOJNICZEK

One of the most valuable documents pertains to two inventories of the Cieszyn Chamber from 1822. One describes the rotunda; the other lists movable objects from its interior. More importantly, the description refers to the rotunda before its rebuilding into a Neo-classical church in 1839.

Since the end of the 16th century, the rotunda from time to time appeared in printed materials. However, only in the second half of the 19th century, did some scholars try to present its history.

Their statements were laconic. The reason for that was mainly due to the reconstruction of the chapel in the 1840s, which was carried out in such a way that the building lost its original character. Another reason was the shortage of archival materials. This situation lasted until the beginning of the nineteen forties. A breakthrough came during the Second World War when German archaeologists started their research, which was later continued by Polish scholars.

Apart from the restoration of the monument, the above works resulted in some important scholarly publications. They include an article by Georg Raschke about the archaeology of the site with some historical elements from the early Middle Ages and Günther Grundmann's unpublished extensive manuscript, written from the perspective of an art historian and based on a rich archaeological, archival and library-based research.

Undoubtedly, the third of the most crucial studies devoted to the rotunda is the doctoral dissertation by Wiktor Iwanek, Director of the Museum in Cieszyn, from 1974. His work based on a broad interdisciplinary query is the most comprehensive and competent study to date. Today, the bibliography of the works devoted to or discussing the rotunda contains many items.

Cieszyn appeared for the first time, in historical records, in 1155. In that year, Pope Adrian IV issued a protective bull for the Bishopric of Wrocław. The bull contained a description of the endowments of the Bishopric. According to the latest research based on this papal diploma, almost one hundred years previously, in the second half of the 11th century, Cieszyn was a ducal gord located in the territory of the Bishopric of Wrocław. The gord served as the seat of castellan. The rotunda was, for the first time, mentioned in 1223. In the early 13th century, the Duchy of Opole and Racibórz, formed in 1202, incorporated the land and town of Cieszyn. The 13th century was the time of crucial civilisation transformations in the region. These changes were the result of German colonisation and the introduction of new German legislation within its territory. Cieszyn was granted a town charter modelled on the German town law. Unfortunately, the exact time of the granting is not known, and, therefore, it is a subject of debate among researchers dealing with the history of medieval Cieszyn. There are two opposing groups. Some scholars support the earlier date, around 1223, while others move it to the early second half of the 13th century.

It seems more plausible that the reception of the charter took place during the reign of Vladislaus, Duke of Opole-Racibórz because it coincided with the foundation of the Dominican monastery in Cieszyn and the arrival of German settlers in the land of Cieszyn. Vladislaus's investments made it possible to transform Cieszyn into an intended future residence for his son.

After the death of Duke Vladislaus in 1281, the Duchy of Opole was divided. Around 1290, the Duchy of Cieszyn was founded with the capital in Cieszyn. The first ruler was Duke Mieszko I (1290–c. 1315), founder of the Cieszyn Piast line. The Piasts ruled in the Duchy of Cieszyn until 1653 when the last representative of the dynasty died.

The topography of the castle in Cieszyn is best known from the first half of the 17th century mainly thanks to two detailed views showing the siege of 1646. At that time, the rotunda lay within the Upper Castle, precisely near its representative part, from the town side, just behind the gate, to the left. After the formation of the Duchy of Cieszyn, the rotunda became part of the Piasts' residence as their chapel. Therefore, for a few centuries, the chapel did not belong to the local ecclesiastical structure or the Cieszyn deanery.

One of the first recorded events relating to the castle chapel was a fire in 1488, which consumed the Upper Castle. The representative chambers in the main wing suffered in the fire, including the chancellery and most probably the rotunda itself. Similar tragic fires broke out in 1570 and 1603.

During the Thirty Years' War (1618–1648) the ducal castle sustained considerable damage. In 1640, due to the lack of funds for its renovation, Duchess Elisabeth Lucretia bought three tenement houses at the market square in Cieszyn, where inside one of them, she arranged a chapel. After the duchess left the castle, services were still held in the rotunda twice a year, on Saint Nicholas and Saint Wenceslas days.

From 1653 onwards, the Habsburgs and the members of two other dynasties ruled the Duchy of Cieszyn, but the duchy, located on the outskirts of their state, did not evoke great interest among them. After 1653 the importance of the chapel in religious life decreased significantly. It is certain that from the mid-17th century until its Neo-classical reconstruction in 1839, only twice a year, on the days of Saint Nicholas and Saint Wenceslas, services were held by priests from the parish church of Saint Mary Magdalene.

The ducal castle fell into ruin in the 17th century, and, later, only Archduke Charles Ludwig Habsburg (1771–1847) made significant investments in the Upper and Lower Castles. He entrusted the work to the well-known Viennese

architect Joseph Kornhäusel (1782–1860). The renovation started in 1839. He demolished all the buildings in the Upper Castle, except for the rotunda and the Piast Tower. The surrounding area was turned into a park. After the First World War, the Castle Hill in Cieszyn became the property of the Polish state. In the interwar period, local activists paved the way for archaeological works inside the rotunda. It was probably Victor Karger, Director of the Museum in Cieszyn, who initiated the investigations.

However, the economic crisis in the nineteen-thirties and the outbreak of the Second World War stopped the planned works. During the war Victor Karger again launched a research project. Professor Günther Grundmann, a conservation officer from Wrocław, who backed this idea, ultimately initiated the groundbreaking works on the rotunda. Dr Georg Raschke, a well-known Silesian archaeologist, was the director of the project.

After the war, the rotunda was in poor condition. Therefore, the Polish authorities decided to resume excavations and conservation works. In 1954, they renovated the castle chapel. However, during the communist regime it was impossible to restore religious life; the rotunda was open only for tourist groups. The situation changed after 1989, when services were, to a limited extent, reinstated. From that year on, concerts have been held and the rotunda has been open to the public.

The first mention about the Church of Saint Nicholas, Cieszyn dates back to 1223. There is no doubt that it refers to the church on the Castle Hill. The dedication of Saint Nicholas reappeared in three other documents from the second half of the 15th century; they explicitly relate that the chapel located on the Castle Hill in Cieszyn was dedicated to Saint Nicholas (*cappella Santi Nicolai in Castro*). The cult of Saint Nicholas of Bari emerged on Polish soil, mainly in residential centres, in the 11th and 12th centuries. In historiography, there is a theory that, as a rule, the cult of this saint was associated with nearby fairs and merchants. However, this theory does not apply to the chapel on the Castle Hill because, as a castle chapel, it served the local political elites. It was not a fair chapel. In early modern times, the rotunda received a new dedication of Saint Wenceslaus. He was a Bohemian prince from the 10th century and the patron of this country. A manuscript from 1663 explains the circumstances of the dedication of the chapel to Saint Wenceslaus. The document says that on the Castle Hill there is an old pagan temple, which is now the chapel of Saint Nicholas, but actually of Saint Wenceslaus because Duke Adam Wenceslaus changed the dedication. In 1609, he converted to Catholicism. The only appropriate place for

the ceremony was the castle chapel, a symbolic place attesting to several century-long relations between the Cieszyn Piasts and the Roman Catholic Church. The new patronage was to commemorate the duke's conversion and the resulting return of his duchy to Catholicism. It also showed a strong relationship between his duchy and the Bohemian Crown. The erection of a parish church in Cieszyn changed the original purpose of the castle chapel, which served, from that time on, as a church at first, only for the castellan and his entourage, and later, for the duke and his family.

In addition to celebrating the liturgy in the rotunda, the clergy, associated with the court of the Cieszyn Piasts, performed other functions; mainly chaplains and clerks working in the ducal office were indispensable for the duke and his family. In the second half of the 15th century, the priests performing the liturgy in the castle chapel were called rectors, while by the end of that century, they were addressed as chaplains of the castle chapel. Besides, there were altarists at that time. In the 16th century, the religious transformations in the Duchy developed relatively slowly, and only after several years of his reign, Duke Wenceslaus Adam III converted to Lutheranism.

At that time, a rule was established that the Protestant priests serving in the court were addressed as court priests or court preachers. They were primarily active in the German church or in the former Dominican church where they preached in German. Additionally, they organised services in the castle chapel for the duke and his family. After his conversion to Catholicism in 1609, Catholic priests appeared in the entourage of the ruler. Such a situation lasted until the time of the Thirty Years' War.

We do not know much about the medieval furnishings of the castle chapel. During the 15th century, there were three altars inside. The first existed in 1425; Duke Bolesław of Cieszyn, his chaplain Franciszek and Jan from Sucha funded the second; Waław Hynal from Kornice the third. He was a parish priest from the remote town of Pszczyna. No one knows what happened to the altars during the Reformation and the Thirty Years' War. Some information about an altar in the castle chapel comes from 1722 and 1755. At that time, there was an old wooden altar, a silver paten and a chalice inside the rotunda. There is no doubt that the inventory of the Cieszyn Chamber from 1822 includes the most accurate description. Probably, two paintings kept today in the collections of the Museum of Cieszyn Silesia, namely the Blessed Virgin Mary (ca. mid-15th century) with the Infant Jesus and Saint Wenceslaus (second half of the 18th century), are part of the interior furnishings of the rotunda.

BOGUSŁAW CHORAŻY

The oldest traces of settlement found in the area around the rotunda of Saint Nicholas testify to the importance of the Castle Hill in Cieszyn as a strategic point in the communication network. Over centuries, prehistoric communities representing various cultural influences lived on the hill.

Several research projects and resulting excavations on the site (Georg Raschke 1941–42, Alina Kietlińska 1954, Teresa Rodzińska-Choraży and Zofia Zarzycka-Jagosz 2013–2017) brought to light a few thousand prehistoric artefacts. They predominantly came from the cultural layers accumulated through the process of settlement on the Castle Hill and comprised mainly of pottery sherds and less numerous stone tools and metal objects. In addition to a few isolated traces of Neolithic communities, two periods dominate on the Castle Hill. They are both characterised by the functioning of permanent and densely populated settlements. One falls on the time of the Lusatian Culture, at the end of the Bronze Age and during the Early Iron Age (800–400 BCE), while the other is connected with the Púchov culture and with the beginning of the Roman influences (100 BCE–30 AD). In this latter period, we cannot rule out the existence of a fortified settlement on the Castle Hill, which was destroyed by an invasion.

Another issue regarding the materials from both periods is the context in which the Castle Hill functioned as a settlement. The site seems to have had links with other settlements, often of defensive nature, located in the strategic area of the Moravian Gate and its north-eastern foreground. It testifies to the importance of the settlement on the Castle Hill in the control of European transport routes interconnecting the areas to the south and north of the arch of the Carpathians.

JANA GRYC, ZOFIA JAGOSZ-ZARZYCKA *History of Archaeological Research*

The first archaeological research on the rotunda and the surrounding area began during the Second World War, between 1941 and 1942. The works were carried out by the Landesamt für Vorgeschichte der Oberschlesien in Ratibor, under the direction of Dr. Georg Raschke. Dr Günther Grundmann, who held the office of the Provinzial-Konservator (local conservator), and Viktor Karger, the curator of the Museum in Cieszyn, were also both involved in the research. The discovery of the original floor, a Romanesque altar and some architectural elements of the gallery inside the rotunda was the most remarkable achievement.

Outside the building, the researchers found 12th century graves of the residents of the castle.

Further research carried out by the State Archaeological Museum in Warsaw was associated with the renovation works on the rotunda between 1947 and 1954. The original aim was to establish the chronology of the settlement layers adjacent to the walls of the chapel. Important findings amongst the excavations were included in the work plan of the Management of Researches on the Beginnings of the Polish State. Eventually, the excavation area was expanded 30 metres from the rotunda to the eastern slope of the Castle Hill. The researchers found fragments of an early medieval settlement, earthworks and some elements of castle architecture. Inside the rotunda, one trial trench was made.

The most recent studies conducted between 2013 and 2017 concerned the area outside the building and its interior. They aimed at verifying the state of research. The excavations uncovered six buttresses added to the foundations of the rotunda. Additionally, the archaeologists investigated the historic layers adjacent to the buttresses, reaching a depth of 5 metres. As the work progressed inside the rotunda, they uncovered and documented elements of the concrete substructure of the gallery, reconstructed in the nineteen fifties. The archaeological and architectural studies were headed by Dr Teresa Rodzińska-Choraży, associate professor at the Institute of Art History of the Jagiellonian University, and Ms Zofia Jagosz-Zarzycka, M.A., from the Archaeological Department of the Museum of Cieszyn Silesia in Cieszyn.

Analysis of archaeological material Stratigraphic analysis

Between 1941 and 1942, five trial trenches were opened. Trench 1 was inside the rotunda, Trenches 2 and 3 and 4 were located to the north and north-east of the building, while Trench 5 was situated in front of the main entrance to the chapel, on its west side. Inside the rotunda, historical layers were explored down to a depth of 2.1 metres.

The original floor was built of limestone slabs and placed at the level of the horizontal recess of the wall. In the trenches outside the building, tests were carried out in the historical layers down to the base of the foundations.

At the bottom of the trenches, at a depth of 2.5 metres from the ground surface and 30 centimetres down the recess, there were burials placed in dark clay soil.

In Trenches 3 and 4, there were eight intermingled ones. In Trench 5, the archaeologists found another eight, which this time were layered and oriented.

They also uncovered remains of two buttresses and the wall of the castle.

During the excavations conducted by the State Archaeological Museum, a trial trench was opened. The archaeologists explored it to a depth of 1.5 metres below the floor surface, reaching through medieval to La Tène and Halstatt layers. However, in the area outside the rotunda, archaeological investigations were led on a very limited scale. To the east of the chapel, the archaeologists found traces of a wooden road. The road ran a few meters from the chapel, following the circular shape of its walls. It was in use when the rotunda functioned, between the latter's construction and the erection of the castle, which means, at the latest, from the 12th century to the end 14th century. On the south and south-eastern sides, the exploration concentrated on a few trenches, in which the researchers found skeletal burials and the foundations of the castle buildings. To the west of the rotunda, the exploration reached its threshold. In front of the main entrance, the research team discovered the foundations of the stone-brick castle buildings. The researchers uncovered only the top of the walls.

As part of the archaeological and architectural project conducted between 2013 and 2017, the archaeologists laid bare six buttresses in Trenches 1–6. Only in Trench 1/2013, they encountered an unmixed stratigraphy of settlement layers adjacent to the foundation of the rotunda. It was also the only place where the original foundation wall was preserved, which was not insulated with mortar during the renovation in the nineteen fifties. In Trenches 5/2015 and 7/2016, the archaeologists came across some wooden remains of the road encircling the rotunda as well as medieval and prehistoric layers. In Trenches 6/2015 and 8/2016, they uncovered fragments of the walls of the southern palace. During the excavations, many movable objects were collected. They date to all the settlement phases represented on the Castle Hill.

Analysis of early medieval and medieval movable artefacts

In the course of the research conducted in the years 1941–1942, 1947–1954 and 2013–2017 a collection of various artefacts of different value was obtained. Due to a limited scope of the work only mass finds were analysed, along with selected artefacts from layers found *in situ* in trenches 5/2015 and 7/2016, which have crucial importance for dating the origins of the construction of the church and the development of the settlement in its immediate vicinity. Selected artefacts from older, removed stratigraphic units, which have major importance for dating later modifications of the rotunda were also analysed.

Among the selected artefacts the ornaments, found in graves and dated to the 12th and 13th centuries, were analysed first. They were silver s-shaped temporal rings (grave 1/1942) and three silver temporal rings of coiled type (grave 1/1941). In the layer preceding the building of the chapel a double segmented glass bead and a fragment of stone bead made from carnelian were found. Both objects can only be dated to a time frame between the 10th and the 11th/12th centuries. The group of stone artefacts include: Ovruch slate spindle-whorl and stone game token. Metal artefacts consist above all of lead weights, arrowheads, equestrian equipment (bit and spurs), tools and everyday objects (knife, sickle, nails, chest fitting), and also clamping rings of wooden pipes, which related to the construction of the water supply system at the turn of the Middle Ages and the early modern period.

Mass finds consist mainly of pottery found in well-stratified layers. They were divided into five main groups of pottery based on material and technological features: I (“brown” pottery), II (“white” pottery), III (graphite pottery), IV (slipware), V (glazed pottery). Based on the analysis of movable artefacts, four phases of development of Slavic settlement on the Castle Hill were distinguished.

The first settlement phase (second half of the 9th century – 11th/12th centuries or the first half of the 12th century) is represented by groups of artefacts from the layer preceding the building of the stone chapel. They mainly consist of “brown” pottery, while about 1/3 represents “white” pottery. Among “brown” vessels a group of pottery with some archaic features was distinguished, which could be dated to the second half of the 9th century and the first half of the 10th century. “White” pottery and “brown” pottery, made using a fine-grained admixture, start appearing in pottery assemblages between the second half of the 10th century and the turn of the 10th and 11th centuries. On the basis of the analysis of the discussed pottery collection, selected artefacts and grave goods, i.e. in the light of archaeological sources we can estimate that the Cieszyn rotunda was built not later than in the mid-12th century.

The second settlement phase (half of the 12th century – first half of the 13th century) is represented by the remains of a building discovered in trench 7/2016. During this period the graveyard was in use as soon as the stone church had been built. In pottery assemblages a significant change can be noticed in the use of certain technologies, forms and decorations. The “white” pottery appears very rarely, vessel rims become strongly profiled, and glazed pottery and vessels with a cylindrical neck start appearing. The end of the development is marked by the construction of a wooden

road surrounding the chapel, which took place not later than during the first

The third settlement phase (mid-13th century – the first half of the 14th century) could be linked to the functioning of the wooden road. Very few vessels represent pottery typical for the end of the early medieval period. Two artefacts stand out among the others, which are two fragments of large stock vessels classified as graphite pottery. They are typical for Moravia and date back the 13th–14th centuries.

The fourth settlement phase (mid-14th century – the 15th/16th century) covers the period of functioning of the stone castle. Its erection is linked to the building layer registered in almost all the sondages, it is found in the youngest layer of the road surrounding the rotunda. During that period the rotunda was probably reconstructed and underwent Gothic modifications.

JANA GRYC

Stronghold in Cieszyn in the light of archaeological sources

Castle Hill, a site of defensive character, had been an attractive settlement area since the prehistoric times. Its first unquestionable traces may be linked with the Neolithic period. More intensive settlement took place not later than at the end of the Bronze Age and the Hallstatt period. Origins of the Slavic settlement in the southern part of Upper Silesia still remain barely recognized. The oldest traces of settlement include the few sites dating back to the 7th and 8th centuries and it was only during the course of the 9th century that of the Głubczyce Plateau, the Opava Basin and the upper Odra river basin were populated to a greater extent.

It is difficult to identify the southern boundary of this settlement in the area of the Moravian Gate. The settlements located furthest south and south-east are the strongholds in Skoczów- Międzywieć, Chotěbuz-Podobora and Cieszyn.

The interpretation of archaeological sources in the context of the oldest settlement phase of the Castle Hill is very difficult. Pottery fragments found in secondary position may be dated at the latest to the second half of the 9th century. Very little can be said about the character of the settlement at that time, and also whether the stronghold was fortified in its oldest phase.

Grid ramparts built there date back to the late thirties of the 10th century. Just ten years later these ramparts were destroyed and the stronghold was surrounded with new fortifications. The rampart of log chamber construction was reinforced from the outside with stone facing without the use of mortar. Its wooden elements date from the

beginning of the forties of the 10th century. This type of construction was not widely used on Polish territories and it is considered a foreign solution, generally in the 10th century associated with the emerging state of the Přemyslids. It is possible that for a short period of time Cieszyn remained under the Bohemian rule.

The ramparts with stone facing might have already been destructed at the end of the 10th century or at the turn of the 10th and 11th centuries. New fortifications of grid ramparts enhanced with hooks were built on the remains of the previous ones, although the rampart's base was significantly widened towards the centre of the stronghold.

In the southern part of Upper Silesia the 11th century was, above all, a time of disputes and fights over the influence between the state of the Piasts, entering the historical arena, and the state of the Přemyslids. Lack of written sources does not allow to specify the extent to which these events affected the strongholds Chotěbuz-Podobora and Cieszyn, located on the eastern borders, however, the first one was destroyed in the second half of the 11th century, and the second one was probably burnt down as well.

The stronghold was rebuilt in the first half of the 12th century. Since then, the internal layout had remained unchanged and successively discovered layers proved this. During this period the importance of Cieszyn increased, as evidenced by the status of people buried in the graveyard, as well as some exclusive finds, for example the lead seal of Monachus, the Patriarch of Palestinian Caesarea (1187–1194) and Jerusalem (1194–1203). It is possible that the stone wall, discovered by Alina Kietlińska under the Gothic wall, was built relatively early. It could have already happened in the first half of the 13th century. The end of the wooden stronghold was brought about by the construction of a stone castle in the 14th century.

TERESA RODZIŃSKA-CHORAŻY

The field research conducted between 2013 and 2017 and the resulting analysis of the collected archival materials have made it possible to formulate conclusions concerning the original form of the rotunda and its transformations throughout centuries.

Phase 1 a–b (Romanesque)

By studying the exposed parts of the foundations, we can determine that, on average, they were around 1.9 metres deep and the foot of the wall was embedded at the same

depth around the whole perimeter of the nave and the apse. There were no disturbances or layers in the stratigraphy, which could have testified to the existence of an older building in this place. The research has confirmed, beyond doubt, that the staircase inside the northern wall was an original construction, erected at the same time as the perimeter walls. The section of the wall which houses the staircase is thicker on its outer and inner sides. So is the foundation wall uncovered in Trenches 1 and 3 opened in 2013 and 2014. It confirms that builders had widened it both under and above-ground. There is no doubt that the bases of the free-standing and engaged columns found by Georg Raschke should be associated with the first original concept of the building, because they were placed on the oldest level of the floor. Their function is obvious but, what is interesting, there is no bonding between the bases and shafts of the engaged columns and the perimeter wall.

Another problem is a doorway leading onto the gallery. Some photographs from the Second World War show the doorway bricked up, while in the others it is unblocked. As can be deduced from Trench 9/2017, there was probably only one step in front of the doorway. An analysis of the data indicates that when the rotunda was in use, the floor steadily rose. As a result, the length of the staircase and the height of the doorway were reduced.

Accumulation of large stones in the doorway and a distinct layer of building activity in the nave, documented by G. Raschke, allow suspicion that this level refers to the first rebuilding phase, when the floor and the doorstep of the doorway to the staircase were raised.

Two photographs from his documentation are crucial for the reconstruction of the interior of the rotunda. By analysing these photographs one can argue that the stone gallery was never constructed or if it was, it functioned for such a short time that the bases left in situ were covered by the first coat of mortar still in the pre-Gothic period.

Due to the extensive re-romanisation campaign in the 1950s and 1990s, it is impossible to describe, let alone approximate, the parameters of the foundation for the free-standing columns. A layer of small pebbles, visible in the archival photographs, was probably used as an undercoat for the new floor, at the same time levelling it up to the top of the column bases which were not to be used. The semicircular arches, recognisable in the western wall on both sides of the front door, were undoubtedly part of the original design of the gallery and they are interpreted as remains of the vaults.

Some researchers have, until recently, argued that these are traces of the vaults which were chipped off. Leaving

aside the complete rebuilding of the arches after the war by Z. Gawlik, we can put forward a hypothesis that these were already prepared elements supporting the extrados, but eventually they never served their purpose and were probably chipped off to the face of the wall in the Middle Ages.

Therefore, one should ask the following questions: Was the construction of the gallery abandoned at an early stage or was it erected and soon afterwards pulled down? What was the reason and why, even after being constructed, was the gallery so quickly demolished? Another question concerns the function of the wall adjacent to the northern section of the gallery's foundation. It is quite possible that when the rotunda was being built there were some problems with water seepage, which was documented by all the researchers working on the rotunda.

These problems were probably caused by waterlogging of the ground on which the foundations of the rotunda were embedded. It might have resulted in the abandonment of the original architectural concept right from the outset, or the water-soaked ground proved disastrous for the already poorly constructed foundation of the gallery. So, we can only speculate that at first the builders constructed the solid perimeter walls embedded on the undisturbed soil and next they erected the gallery but, for some unknown reasons, its construction went wrong or the foundations were water-soaked, which was considered a serious threat by the builders.

An attempt to strengthen the foundations proved unsuccessful. Therefore, it was decided either to pull down the stone gallery or to stop building it. It cannot be ruled out that at the same time the builders decided to replace the stone gallery with a lighter wooden structure which was to serve for the centuries to come, because the modernised staircase was still in use, despite the constant rising of the floor.

The main entrance to the rotunda was also part of the original architectural concept, the doorjambs of which were uncovered by Georg Raschke below the level of the surrounding area. Its Romanesque portal was probably devoid of decorative elements. It is possible that it was crowned with a semicircular arch on top and a plain plate of the tympanum.

There are some other elements that can be associated with the original design of the rotunda: the doorway, with simple, plain doorjambs (so-called old entrance), leading from the staircase onto the level of the gallery; remnants of the splay of the two semi-circular windows in the apse and the two Romanesque windows in the southern part of the nave.

The apse suffered the least due to the process of re-romanisation. It opened up on the nave with a wide recess in

the section of the chancel, whose obliquely running side walls were 1.2 metres long. There were steps leading to the apse. The upper step was at the floor level, on which an altar was set up. Both Professor Günther Grundmann's notes and the archaeological documentation report the discovery of three steps. We can also see them on a plaster model from 1943.

There were probably four steps and the first one from the side of the nave might be the lowest.

The most important original element is an altar stone. Its top plate has not been preserved, but there is a four-sided recess for the relics, more or less, in the middle of the upper surface of the altar. Some photographs show square putlog holes set at regular intervals on the internal face of the wall. They also belong to the original structure.

The nave was illuminated by four windows – two from the north and two from the south. They were splayed on both sides and semi-circular on top. Similar windows (two?) illuminated the apse.

In the oldest phase the floor of the rotunda was paved with flat limestone slabs. Nothing can be said about the form of the cornice crowning the nave and the apse, as well as about the original slope and height of, probably, a cone roof. On the outside, a low plinth ran around the body of the building.

Phase II (Gothic)

The first significant modernisation of the rotunda took place already in the Middle Ages. The research carried out between 2013 and 2017 indicates that the modernisation had been more extensive than we thought before the excavations.

The Gothic rebuilding should be associated with uncovered foundations of six walls (1–6) added, from the outside, to the wall of the rotunda. We think that these were foundations of the buttresses, which radiantly supported the wall of the nave at regular intervals. It is impossible to reconstruct their height and form or to date precisely when they were pulled down. The buttresses were probably removed between the 15th and 18th centuries. In addition, the Gothic phase is represented by a tripartite window on the axis of the apse. The window is flanked by small, slender columns at the jambs and is divided by profiled bars, whose bases have been preserved on the windowsill to the present day. Undoubtedly, there were two niches of Gothic form in the staircase. They housed oil lamps for illuminating the corridor. The pointed arched frame of the niche indicates that, during the Gothic phase, the staircase was used and modernized and that, at that time, there must have been

a wooden balcony of the gallery. The description of the rotunda from 1869 mentions some other Gothic elements such as changes in the frame of the entrance located on the axis of the nave and probably also in the tracery of the windows.

It is probable that, at that time, the interior of the chapel was plastered and covered with paintings, traces of which are still visible today in the chancel arcade and about which Wiktor Iwanek wrote that the ornament was in red hue and had been executed “directly on to the stone”.

The archaeological works indicate not only that the chapel was in continuous use, but they also confirm the existence of the floor paved with stone slabs.

The Gothic transformations of the rotunda embrace its architectural structure and decoration associated with the furnishings of the interior. Today, it is impossible to conclude, for sure and without doubt, whether the buttresses running around the outer elevation served mainly for construction purposes. Their solid foundations may testify that the contemporary builders, at some point, realised that there were problems with waterlogging and soil stability. Apart from the reinforcement of the wall, the buttresses must have played an important aesthetic function. The buttresses were mainly intended to repair and support the cracked wall and at the same time, to equip the chapel with fashionable elements, giving its body a more vertical and monumental character.

We do not know how many windows there were then in the nave, however, the setting of a large, probably pointed, arched window in the apse testifies to the willingness to adapt the shape of the window openings to the forms prevailing at that time. The same may apply to the entrance of the rotunda.

Undoubtedly, inside the rotunda, the most important part was its wooden gallery, which was lower than the previous one, because the floor had been raised. All the above elements point to some extensive building activities, most probably undertaken at the Duke's initiative. The modernisation might not only be purely of renovative character, but also of a prestigious one, because it concerned the oldest stone church in Cieszyn; that is the castle chapel representing a long tradition associated with the manifestation of power. The rotunda, in its new form, became an essential part of the Gothic ducal residence.

Phase III (Early Modern Times)

The smallest amount of information relates to the transformations of the rotunda during the early modern times.

The photographs taken by G. Raschke, from 1947, and the inventory from the same year indicate that the lower

level of limestone blocks in the bricked doorway of the staircase corresponds to the lower level of plaster on the inner wall. The level was probably used in the early modern times and was preserved during the reconstruction in 1839, functioning until the German archaeological works.

By analysing the cross-section from 1947, we can notice that, because the floor inside the rotunda was raised once again to match the ground level outside the building, the original doorway leading to the staircase was only about 1 m high and as a result, the doorway could not be used anymore. Probably, for this reason, it was decided to pierce through the inner wall and open another doorway, shifted to the west, with its threshold set six steps higher. This change clearly indicates that the staircase was still needed and in use. This means that the wooden gallery continued to function, probably as an early modern choir with its line slightly broken in two places, which survived perhaps even until 1941.

Another change from that time is the construction of a new doorway in the south-eastern section of the nave. Its threshold was at the same level as the ground around the rotunda, which rose significantly. But did this ground rise so much only in the 19th century? This process had already happened in the early modern period, probably in the 17th century, and the piercing of the doorway can be dated to that time.

More importantly, this doorway is situated in the wall above the foundation of buttress no. 4. It means that the wall was pierced through after the removal of the buttress. We can estimate the time of the piercing to the period before 1775.

The above-presented observations and an historical account indicate the existence of an outbuilding to the rotunda in 1722. We can therefore assume that, in 1722, there was a passage through the doorway leading to storage rooms in the outbuilding, in which weapons were kept. As a result, the Gothic buttresses must have been removed before the outbuilding was constructed, as recorded in the inventory from 1722.

Following this line of reasoning, one can guess that, during the same period, the builders widened the doorjambes of the main entrance and raised the threshold. They also bricked up its lower part using some Gothic architectural details as a filler, as seen in the German photographs. So, J. Kornhäusel, before putting on the brick cladding, bricked up the recess left after the opening in the south-eastern section of the nave. He then covered the outer front with Neo-classical rustication. The entrance portal, with the threshold raised earlier, received a new framing.

The inventory of the Castle Hill from 1822 confirms that the walls of the rotunda were then in good condition, but the roof, floor, doors and windows were dilapidated. Therefore, as a result of the Kornhäusel's reconstruction, these elements received a new look.

Unfortunately, it is not possible today to determine the time of the construction and the function of the passage discovered in the south-western section of the nave at the level of the gallery. Thus, this is another open problem related to the form of the chapel.

The reconstruction of the rotunda resulting in its new external look and the Neo-classical rebuilding of the castle in 1839 did not change its architectural structure.

Dating

A few elements significantly support the hypothesis of dating the church to the 12th century and more precisely to the middle or the second half of that century.

The depth of the foundation reaching at least 1.5 metres in the exposed sections; the plinth around the front and internal elevations; the staircase erected within the perimeter wall and the projection; the attempts to construct a vaulted ceiling below the gallery – all these point to a later dating of the rotunda than proposed in most of the hitherto specialist works. These elements call into question two phases of the construction process. They also question any attempts to reconcile the earlier dating of the church proposed in the older literature (to the first half of the 11th century) with the more advanced gallery in terms of construction. From all the data collected so far, one can conclude that the church was founded in the 12th century at the earliest. Its origins should be associated with the existence of castellany on the Castle Hill around the middle of the 12th century, or with the early years of the formation

of the Duchy of Cieszyn, for example, with the foundation by Duke Mieszko IV Tanglefoot.

The conclusion is therefore that it is necessary to look for a compound of buildings with the Castellan's or Duke's residence from the 12th and 13th centuries, probably in the form of a residential and defensive tower or a single-bay building. Only further architectural and archaeological systematic research can tackle such a formulated problem.

The second phase of the functioning of the rotunda is associated with the time when Cieszyn became the main ducal seat and the investor was not only rich enough to conduct an extensive Gothic modernisation of the building, but he also took care of the look and form of the chapel in the heart of his ducal realm.

One can suppose that the person who initiated the changes was Przemyslaus I Noszak, Duke of Cieszyn (c. 1358–1410). He had a high position not only in the Duchy of Cieszyn but also in the Imperial court. He was an extraordinary figure. He was trusted by the Emperor and the King of Bohemia. He was a diplomat, who undertook important international missions. He served as a mediator in many European conflicts. His considerable European stature and his policy aimed to expand and strengthen the duchy, as well as probably his financial resources, make it reasonable to attribute the renovation and Gothic modernisation of the rotunda to him and therefore to shift this phase to the second half of the 14th century or its last quarter.

The following rebuilding of early modern times may be associated with Duke Adam Wenceslaus's return to the Roman Catholic faith or with his daughter Anna Sidonia's marriage, so at the turn of the 16th century. That was the last period in the history of the Duchy of Cieszyn when the ruler residing on the Castle Hill could make any significant change to the rotunda. The later fate of the Cieszyn Piasts and their castle indicates a gradual collapse until the Habsburgs' administrator took it over.

Dr hab. TERESA RODZIŃSKA-CHORAŻY, prof. UJ w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego

Historyczka sztuki, absolwentka Uniwersytetu Jagiellońskiego. Polem jej zainteresowań jest sztuka wczesnośredniowieczna, szczególnie architektura przedromańska i romańska w Polsce. Współautorka badań zespołu rezydencjonalnego na Ostrowie Lednickim (1987–1991) i pałatium w Gieczu (1991–1993). Badaczka architektury w interdyscyplinarnych zespołach prowadzących wykopaliska kolegiaty św. Pawła w Kaliszu, tetrakonchosu w Zawichoście, wieży w Stołpiu czy rezydencji króla Daniela na Górze Katedralnej w Chełmie. W latach 2013–2020 kierownik zespołu badającego rotundę w Cieszynie. Od 2016 roku kieruje projektem związanym z kościołem św. Jana Chrzciciela w Gieczu. Współautorka i autorka wielu publikacji poświęconych architekturze wczesnopiastowskiej w szerokim kontekście europejskim. Od 1997 roku kierownik Pracowni Studiów nad Architekturą i Sztuką Wczesnośredniowieczną w Instytucie Historii Sztuki UJ, w latach 2012–2020 wicedyrektor tego instytutu.

Dr ANDRZEJ TYC, adiunkt na Wydziale Nauk Przyrodniczych Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach

Geograf, geomorfolog, speleolog. Jego zainteresowania naukowe koncentrują się na zjawiskach krasowych, środowisku przyrodniczym obszarów krasu węglanowego oraz geomorfologii strukturalnej. Swoje badania prowadzi m.in. na Wyżynie Częstochowskiej, Pogórzu Cieszyńskim oraz w Górach Dynarskich w Słowenii. Wśród jego najważniejszych osiągnięć naukowych wymienić należy powiązanie genezy krasu hypogenicznego regionu śląsko-krakowskiego z procesami towarzyszącymi aktywności strefy uskokowej Kraków-Lubliniec. Jest współautorem rozpoznania uwarunkowań geologicznych i hydrologicznych zjawisk współczesnej depozycji martwic wapiennych na Pogórzu Cieszyńskim, jak również ekspertyzy dotyczącej problemów z zawodnieniem otoczenia rotundy na Górze Zamkowej w Cieszynie.

Dr hab. WACŁAW GOJNICZEK, prof. uś w Instytucie Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach

Historyk i archiwista. Zainteresowania naukowe to historia Górnego Śląska w epoce nowożytnej, zwłaszcza społeczna i wyznaniowa, ponadto rozwój form kancelaryjnych i dzieje archiwów na Śląsku, a także edytorstwo źródeł historycznych. Opublikował cztery monografie i edycje źródłowe oraz ok. 100 artykułów, w tym prace poświęcone szlachcie śląskiej oraz mieszczaństwu (zwłaszcza Cieszyna). Habilitował się w 2015 roku na podstawie pracy *Historia urzędów książęcych i ziemskich w ustroju księstwa cieszyńskiego (1477–1653)*. Ostatnio współredaktor (wraz z J. Bahlckem i R. Kaczmarkiem) wydawnictwa *Dziedzictwo górnośląskiej reformacji. Wpływ protestantyzmu na politykę, społeczeństwo i kulturę w XVI–XX wieku*, Katowice 2018.

Dr hab. BOŻENA CZWOJDRAK, prof. uś w Instytucie Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach

Zajmuje się genealogią szlachecką i możnowładczą oraz badaniami nad dworami monarchów w Polsce późnego średniowiecza. Należy do Komisji Historycznej PAN, Towarzystwa Naukowego Societas Vistulana. Jest wiceprezesem Polskiego Towarzystwa Heraldycznego oddział w Krakowie, przewodniczącą Zespołu Studiów Słowiańskich i Wschodnioeuropejskich Komitetu Nauk Historycznych PAN, kierownikiem Zespołu Badań nad Dworami i Elitami Władzy przy Instytucie Historii PAN w Warszawie, a także członkiem Zespołu Badań nad Dworami i Rezydencjami przy Instytucie Historii Akademii Nauk Republiki Czeskiej. Autorka trzech książek i kilkudziesięciu artykułów.

Mgr JANA GRYC, pracownik naukowy w Zakładzie Wczesnego Średniowiecza Instytutu Archeologii Czeskiej Akademii Nauk w Brnie (Archeologický ústav AVČR Brno)

Wykładowczyni na Uniwersytecie Śląskim w Opawie (Slezská univerzita v Opavě). Od 2001 roku bierze udział w badaniach na grodzisku w Chotěbuzu – Podoborze w ramach systematycznych wykopaliisk prowadzonych przez Instytut Archeologii Czeskiej Akademii Nauk w Brnie. W latach 2015–2016 kierownik badań na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Opawie – Kylešovicach. Zajmuje się problematyką okresu wczesnego średniowiecza na terytorium Górnego Śląska, a w szczególności osadami obronnymi.

Mgr ZOFIA JAGOSZ-ZARZYCKA, kustosz w Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie

Absolwentka archeologii na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu i Podyplomowego Studium Muzealnictwo na Uniwersytecie Jagiellońskim. Uczestniczka badań archeologicznych na Kujawach i Pomorzu Zachodnim. Od 2006 roku kieruje Działem Archeologii w Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie. Obecnie jej praca zawodowa koncentruje się na terenie Cieszyna i Śląska Cieszyńskiego. W latach 2013–2017 kierownik badań archeologicznych przy kaplicy romańskiej na Górze Zamkowej w Cieszynie. Członkini Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich, autorka publikacji z zakresu archeologii oraz ochrony dziedzictwa kulturowego regionu. Koordynator projektu „Rotunda na Górze Zamkowej w Cieszynie”, którego celem było wydanie niniejszej monografii.

Dr BOGUSŁAW CHORĄŻY, kustosz dyplomowany w Muzeum Historycznym w Bielsku-Białej

Archeolog, absolwent Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie oraz Podyplomowego Studium Historii na Uniwersytecie Śląskim w Katowicach. Członek Komisji Prehistorii Karpat Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie. Od 1995 roku kieruje Działem Archeologii Muzeum Historycznego w Bielsku-Białej. W ramach działalności naukowej Działu uczestniczył w programach badawczych mających na celu odkrycie nowych osiedli prehistorycznych, m.in. w latach 2000–2003 kierował badaniami polsko-czeskiego programu badawczego *Badania pradziejowych osiedli wyżynnych na Podbeskidziu między Beczwą a Białą*. Prowadził liczne prace wykopaliskowe na obszarze Podbeskidzia (ponad 20 akcji badawczych). Badał stanowiska z okresu neolitu, wczesnej epoki żelaza, okresu wpływów rzymskich oraz średniowiecza. Autor ok. 100 publikacji dotyczących archeologii i jej popularyzacji. Specjalizuje się w problematyce osadnictwa prehistorycznego na obszarach górskich.

Dr hab. GRZEGORZ CHROMIK, adiunkt w Instytucie Filologii Germańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie

Germanista. Obszarem jego zainteresowań i badań są: historia języka niemieckiego, zwłaszcza na Śląsku Cieszyńskim, słowiańsko-niemiecki kontakt językowy (habilitacja 2019 na podstawie pracy w tej dziedzinie – *Geschichte des deutsch-slawischen Sprachkontaktes in Teschener Schlesien*, Regensburg 2018), historia Śląska Cieszyńskiego i translatoryka. Ponadto zajmuje się pozajęzykowymi badaniami na Śląsku Cieszyńskim, zwłaszcza dotyczącymi życia ludności chłopskiej, genealogią rodzin chłopskich, historią Niemieckiej Bielskiej Wyspy Językowej i historią osadnictwa na prawie niemieckim ogólnie. Prowadzi też badania osadnictwa niemieckiego w Małopolsce i na historycznej Rusi Czerwonej.

Dr inż. arch. ŁUKASZ ŁUKASZEWSKI, adiunkt w Katedrze Budownictwa Ogólnego i Fizyki Budowli Politechniki Krakowskiej

Absolwent Wydziału Architektury oraz Wydziału Inżynierii Lądowej Politechniki Krakowskiej im. Tadeusza Kościuszki. Specjalista z zakresu nowoczesnych technik dokumentowania architektury i ich wykorzystywania w procesie konserwacji oraz rewitalizacji budowli zabytkowych. Uczestnik wielu projektów związanych z badaniami średniowiecznej architektury, m.in. kościoła św. Jana Chrzciciela w Gieczu, Placu Solnego w Wiślicy, Zamku Rabsztyn, detali architektonicznych na Wawelu i rotundy św. Mikołaja w Cieszynie. Uczestnik konferencji i wystaw poświęconych koncepcjom projektowym związanych z architekturą zabytkową. Autor prac poświęconych problematyce dokumentowania metodą skaningu laserowego i fotogrametrii oraz procesom rewitalizacyjnym.

